

उत्तररामचरितम् ।

[महाकवि-भवभूतिप्रणीतम्]

(सव्याख्यसर्वादिभ्या उत्तरद्वीपिकाख्यया टीकया कविकाव्यसमालोचन-
हिन्दिभाषा-वङ्गभाषानुवादान्तरप्रथमसंश्लेष-परिष्कृत
परीक्षाप्रश्नावलीप्रश्ननिमित्त
समन्वितम्)

श्रीमद्-गुरुनाथ-विद्यानिधि-भट्टाचार्य्येण
सम्पादितम्

1623
2
काव्य-व्याकरण-तर्कसौथं—
श्रीकालीपदतर्काचार्य्येण
संशोधितम्

कलिकाता- वाग्वाजार निवेदिता-सेवस्वित-
संस्कृतविद्यालयम्
श्रीजानकीनाथ-काव्यतीर्थेण
प्रकाशितम् ।

१९२८ वर्षादेः पुनरुत्पत्तिः

প্রাপ্তিস্থান—

ছাত্রপুস্তকালয় ।

নিবেদিতা লেন, পোঃ বাগ বাজার, কলিকাতা ।

সংখ্যা—

সংস্কৃত বুকডিপো,

১৭২ নং কর্ণওয়ালিস স্ট্রীট, কলিকাতা ।

PRINTED BY GOAIDHIA PAN

• AT THE GOAIDHIA PRESS,

209, Cornwallis Street, Calcutta

पातनिका ।

अस्ति हि शास्त्रवचनं “काव्यं यशसे अर्थकृतं व्यवहारविदे
 शिवेतरक्षतये सद्यः परनिष्ठं तथे कान्तासम्भिततया उपदेशयुजे” इति,
 अस्ति च “चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादन्यधियामपि । काव्यादेव यतस्तेन
 तत्स्वरूपं निरूप्यते” इति । एतैः शास्त्रोपदेशैः काव्यस्य परमैष्ट-
 साधकतामवगम्य काव्यमेवनं कर्तव्यमिति पण्डिता निर्धारयन्ति,
 यतः सर्व एव संसारेषु फलमिच्छन्तः कार्येषु प्रवर्तन्ते, फलञ्च
 धर्मार्थकाममोक्षाणामन्यतममेव, तत् काव्यस्य चतुर्वर्गसाधकतया
 कथं नास्त तत्र प्रवृत्तिर्विवेकवताम् ? तच्च काव्यं द्विविधं
 सदसदभेदेन, सत्काव्यं हि सद्विषयोपदेशेन सतामसतां वा विपुलं
 पुण्यं समुत्पाद्य मोक्षादिविधो प्रवर्तकं भवति । असत्काव्यञ्च
 असद्विषयविज्ञापनेन असत्पक्षेषु मानसं परिचालयत् परिणामे
 नरकादिभीषणोत्पातानुपजनयति, सत्काव्येन पठितेन प्राणवतेव
 प्रबोधिता बुद्धिः सुतरा निर्वीणकालोपनतामिव विमलतामुप-
 लभमाना संसारसारभूतं पुण्यमुपार्जयति, तत्प्रणयकानाञ्च कवि-
 सुष्ठानामनन्ता कोर्त्तिसन्ततिस्तथा दिगन्तेषु विस्तीर्यते; यथा शैल
 सागरादिसमवरोधेनापि न प्रतिनिवृत्तिः सञ्भवतीति । तथाच—समु-
 पलभ्यते भूयान् मानससन्तोषः, यथा साधारणजनानुभूते मन्दार-
 मन्दिरेऽपि न सञ्भवतीति निश्चयः । तथाचालङ्कारिकास्तत्तदनुभवेन
 विज्ञातनिखिलतत्त्वा गायन्ति “धर्मार्थकाममोक्षेषु ^{दैवचक्षुः} कलासु
 च । करोति कोर्त्तिं प्रोतिञ्च साधुकाव्यनिषेवण” मित्यादि । सन्ति च
 “संसारविषयवृत्तस्ये”त्यादिकानि बहून्धेव प्रमाणाणि काव्यप्रकर्षे, तदस-
 म्भूतविषयस्यातितरामनुकूलं विषयं दूरे स्थापयितुमप्रकृतविषयाया-
 मतिमात्रपर्यालोचनेन । सत्स्यपि बहुलोषु काव्येषु, सत्स्यपि च

तत्प्रणायकेषु बहुलैश्वेव कविमुख्येषु. अथ समलोचनीयतामध्यास्ते
दृश्यकाव्यानां नानारसमयानां क्वचिच्चाह्लादकानामेकतमम् उत्तर-
रामचरितं नाम काव्यम्, तत्प्रणेता च कविकुलगौरवरविः कविजन-
काव्यगुणो भवभूतिः श्रीकण्ठी वा । यस्य काव्यरसेनाद्भुतमानसा
मनीषिणः सहसा कमपि भावभेदमाप्रवृन्तः कठोरदुःखेष्वपि चित्त-
शान्तिमुपगच्छन्तो देव्याः सरस्वत्या नवोन्मिव भावं प्रत्यक्षीकुर्वन्तः
स्वकर्तव्येषु रसाभिभवेन प्रमाद्यन्ति, जागरिता अपि जगदिदं स्वप्ने
संवेद्यमानमिव जानन्ति, मुहूर्त्तमात्रेण च जीवलोकात् निर्वास्य
मानाः कुतश्चिदलौकिके लोके समुपतिष्ठमानाः काव्यवर्णित-
मलौकिकं भावजातं चक्षुषेव वीक्षन्ते । यस्य शृङ्गाररसतरङ्ग-
संज्ञेन परुषमपि ब्रह्मचारिजनहृदयं शृङ्गारैकतानं प्रियवस्तु-
प्रवृत्तामवलम्बते, वीररसप्रयोगनेपुण्येन मुहूर्त्तमपि जम्भावधि
वीरभावमविजानतो दुर्बलमन्तःकरणं वीररसोन्मादेन माद्यति,
निरुपमकरुणादिरसविलसितनापि दानवादीनां नीरसं मानसं
तत्तद्भ्रसमयतामिव क्षणेन प्रपद्यते । तदयमतिनिपुणो महाकविरिति
सुवच एव सन्दर्भः । अस्य हि महाकवेः कवित्ववैचित्र्यविशेषेष्वेव
महावीरचरितोत्तररामचरितमालतीमाधवेति दृश्यकाव्यत्रयीमेव
विरचयतो महाकविसंज्ञेति श्रूयते । यदि चास्ति काव्यमपरं किमपि
तत्प्रणेतं तदतितरामेव प्रच्छन्नपदवोमव्यारुढमस्मास्विति तिसृष्वेव
वयं तत्कृतिषु विश्वस्ताः । अनेन तत्कृतनाटकादिपर्यालोचनद्वारा-
प्रकर्षनिरूपणं विनापि साधारण्येन सुज्ञेयस्तावदस्य कवेः प्रकर्षः ।
न ज्ञातिमात्रामुक्तमतामृतं कथमपि तेन रूपकत्रयप्रणयनेन महा-
कविख्यातिः सुलभा स्यात् । सति च काव्यपर्यालोचनेन स एव
महाकवेरस्य प्रकर्षनिस्रयो दृढतामवलम्बते हृदयेषु, यथा काल्प-
ख्येऽपि नास्य हृदयादपगमसम्भावनेति । न हि तं प्रकर्षं
भिन्नाः कंसपि मिथ्या इति सम्भावयन्तो महाकविमनुं दोष

मुद्वेषयन्ति । महाकवेरस्य पाण्डित्यालोकसमालोकिता कविता
मधुरशब्दालङ्कारसम्बलिता गर्भोरार्था च वनितव भूयश्चोरयति
कवितारसचोराणां सुधोराणामन्तःकरणानि । प्राकृतभाववर्षणेषु
प्रकृतिरेव मूर्त्तिमती समुपैति रसमुग्धानां रसिकानामन्तिकदेशम् ।
स्वल्पपरिस्तरण वा विस्तृतवाच्यस्तामेन वा सवधैव प्रतिपादयितुं
शयाक कविरसो साधारणधारणावहिर्भूतं भावनिवहम् । उच्यते
तत्समर्थनार्थमेव क्रमेण कतिपयानि रसमयभाषितानि, तथाच -
प्रथमत एव शृङ्गारे स्वल्पवचनेनापि लौकिकसाधारणभावपरिहारेण
विन्यासो यथा "अकिञ्चिदपि कुर्वाण सौख्यैर्दुःखान्यपोहति ।
तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥" इति । वस्तुत
एवानिरूपणाय क्रिमप्यसाधारणं वस्तु प्रियो जनः प्रथमप्रवाह-
प्रक्षान्तमानसतलस्य जीवस्य । कथमन्यथा प्रियवियोगे नितान्त-
काम्यं जीवनमपि तृणाय मन्यमानाः प्रेमिकजनाः कुत्रचिदगाधे
जनराशौ कुत्रचिदतिप्रख्वलिते हुताशनं देहमर्पयन्ति, कुत्रचिद् वा
समुन्नतशैलशिखराटात्मानं पातयित्वा प्रियवियोगवेदनां उपग्र-
यन्ति । प्रेम सर्वस्यैवास्व जगतो मूलभूतम् । तपस्विनः परमेष्ठरे
प्रमवन्तस्तपस्याविधिमाचरन्ति, भिक्षुमुख्या जीविकाहरणकामुकाः
प्रतिहारं वर्षातपक्लेशसहित्यावो भिक्षन्ते, धनिकाः सुखे प्रचयिनो
मुहुरजस्रं धनव्ययं कुर्वन्ति, शृङ्गारभावसम्भावितान्जानो निजप्रिय-
प्रणयिनस्तदर्थं सुखं वा दुःखं वा न गणयन्ति, इत्येवं गवेषणाभिः
सुनिश्चितमेव सर्वत्र कर्मणि प्रेममूलकत्वमभ्युपगम्यते, तथाभूतस्य
जगतः प्रधानतमं निदानम् अलौकिकमिति नास्ति विज्ञयावसरः ।
तस्य यथैव युज्यते गभोरभावेन निर्देशः, यथा च प्रकृतमनिर्वचनोयत्वं
तथा तथैव दिशा कविरतिनिपुणं व्यवस्थापयामास "अकिञ्चि
दपो"ति । तत्र "किमपो"ति पदेन गरोरार्थोऽप्ययं पण्डितेषु
गभोरतरतामेव समालम्बते । अस्मिन्नेव विषये पश्चान्तरं यथा

“अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया । स हि खे हाङ्गक-
स्तानुरन्तर्मर्माणि सोव्यति” । ईदृशं पद्यद्वयं समीक्षमाणाः
केचित् पर्यालोचयन्ति प्रेमिककुलशिरोमणयः, यत् यदि केवल-
मनेनैव श्लोकद्वयेन निर्मितेन कविरेकस्य पुस्तकस्य समाप्तिं
विधाय जगति महाकविसंज्ञा लब्धकामः समभविष्यत्, तदापि
स सर्वं कामनाफलमलप्स्यत इति । ईदृशं प्रेमपर्यालोचनं नास्ति
साधारणकवीनामसाधारणानां वा आपाततो दृष्टचरणामिति समान
विषयलाभाभावेन तैः साकमिदमादाय प्रकर्षापकर्षविचारो नाव-
कायं लभताम् । वयञ्च वस्तुतो नूतनविधया प्रेमपर्यालोचनमीक्ष-
माणाः, परमुत्कृष्टमेव तत्कवयितारं सम्भावयन्तः कविजगत्सु
प्रख्यापयामः । अपिच अत्र कविना प्रस्तुतविषयस्य न कापि
व्यक्तिः सन्निवेशितेति मन्थयति साधारणजनैरेवास्य प्रियजनसन्निधौ
प्रणयविज्ञापनादिप्रस्तावे प्रयोगयोग्यत्वम्, अतएवातिमात्रा रतिरत्र
साधारणानां, स्वगतमेव विषयं जनाः समधिकमाद्रियन्ते, पर-
कौयञ्च समुपेक्षन्ते इति । अथ वीररसेऽपि महाकविरस्य चरमोत्-
कर्षः सम्भाव्यते, तथाच—महावीरं कौमारमनतिक्रामतोऽपि यौवन-
पदवीमनुसरतो विश्वामित्रेषानोतस्य श्रीरामचन्द्रस्य ताटकावधं,
परत एव पाशुपतधनुर्भङ्गम्, अप्रतिरथस्यापि राक्षसकुलभास्करस्य
रावणस्य समूलमुन्मूलनम्, उत्तररामचरिते च रघुकुलाङ्कुराणां कुश-
लवचन्द्रकेतूनां परस्परं संग्रामं सन्निवेश्य दर्शितो वीररसप्रकर्षाति-
रेकः । विस्मयकरः संग्रामो हि पंभाष्यते परिपुष्टकायैर्बहुतिथं
कालं सुशिक्षितैः वीरमुख्यैरेव सुनिपुणं, तथात्वेन च गगन
चारिणोऽपि विस्मयन्ते परस्परमस्त्रसम्प्रहारपर्यालोकनेन । अत्र च
कविः स्वभावतो रघुकुलसन्तानसुलभा वीर्यकोर्षि नः
संग्रामविधिना विद्याधरादीन् शून्यचारिणो दृष्टालौ ३-
भावनिवहानपि विस्मापयमानान् रघुकुलबालकानुपपन्ना परि

वर्त्तितवान् लोकानामलीकधारणाम् । तत्रत्यं बालकवीर्यवार्त्तामात्रं
 शृण्वन्तो यदि युद्धकारिणां, शैशवं न केनचित् विज्ञाप्यन्ते, तदा
 नूनं ते बालकानिमान् प्रोढ़ानतिश्रुतानिव सम्भावयन्ति । अस्ति चाभि-
 ज्ञानशकुन्तले मत्तमाङ्गे वीरबालकस्य सर्वदमनस्य महाबलेन
 सिंहेनापि समं मपराक्रमविकाशं शैशवक्रीडा, श्रूयते तच्छायाभव-
 न्शैशव महाकविर्भवभूतिः स्वीयकाव्ये चित्रमिदं वस्तु निपुणं सखि-
 वेद्ययामासेति तस्य विवेकस्तु परतो विस्तृता भविष्यति । अभिज्ञान-
 शकुन्तलीयं सर्वदमनस्य वीरत्वं यथा सातिशयशशवोपयोगि, नात्र
 तथा ; यतः सर्वदमनो नाम कुशाक्षपेक्षया वयसा परं कनिष्ठः, येन
 विवेकपरिशुभ्य इव हिंस्रप्रधानं सिंहमुपलभ्य क्रीडाप्रवृत्तिः, परि-
 रक्ष्यार्थं सास्य सर्वतः स्थिता तापसीति । कुशलवो च दाटशवर्षवयस्यौ
 चन्द्रकेतुरपि वयसा ताभ्याम ईश्वरपुत्रः, तदुपयोगिनी च चन्द्रजाते-
 रश्ववेदविष्ठा इति कविः सम्भाविततच्छायावलम्बनं कुर्वन्नपि भाव-
 परिहृतिं कुर्वाणा महर्षिरिव प्रकृतदर्शी सम्पृच्यते पूज्यतमैः
 कविवरैरिति ।

अपि च महावीरे वीर्यमदीहृतस्य ब्रह्मकुलप्रोक्त्वलमक्षरपि
 पशुपतिशिशुपरशुरामस्य गुरुधनुर्भङ्गप्रखलितक्रोधज्वलनस्य विवाह-
 मङ्गोक्षवावसर एव युद्धनिर्वर्त्तनार्थं कठोरं रामामन्त्रणं, नेपथ्ये
 युद्धतान्तविज्ञापनं, ततश्च तस्यैव श्रीरामचन्द्रेण विनोतभावेन
 विजयं, नितान्तं विनयश्च परिदृश्यं श्रीरामस्य कोऽपि वीर्यप्रकर्ष-
 स्तथा हृदयगोचरोक्लयते, यथा सहस्रवीर्यप्रतिपादकप्रबन्धेनापि
 नास्मिन्नुपादयितुम् । उत्तररामचरिते सीतावियोगविमनाधितस्य देव-
 निदेशेनेव राजकार्यापातेन दण्डकायाम् उपगतस्य धोरोदात्तस्यापि
 श्रीरामचन्द्रस्य प्रकर्षगतेन करुणप्रवाहेण सामाजिकहृदयं परिश्रुतं
 सत् समस्तमेव जगत् करुणरसमयमुत्प्रेक्षते । सुहृद्भूर्च्छा, सुहृन्त्याया
 भूतां सीतां करादौ लभमानस्य पुनर्भाषापगमः, पुनरपहृते लिखतः,

सीताकरि गभीरवेदनामर्दनात् मूर्च्छाप्रत्यावृत्तिरित्येवम् ।
 मासमी दण्डकावनदेवता मानुषं भावं सर्वथा परित्यजन्तो अपि
 जनसङ्घवासपरिचितायाः प्रियतमायाः सीताया रामेण कानन
 निषीसनं श्रुतवती विस्मृतदैवतभावा चक्रन्द सर्व्वं काननं मुखरयन्ती
 शर्म श्रीरामचन्द्रेण, कति च दुःखवेगादेव रामहृदयस्पर्शिवचनानि
 ससुदुभासयामास । अपि च नानारसकुशलो महाकविः समाज-
 शिष्यासुष्यवस्थाभिन्नाषेण रामं नायकतया दिव्यादिव्यमेव समा-
 चितवान्, यथाच—दिव्यता विना नालौकिकभावं कविः प्रतिपाद-
 वितुं शक्नोति, दर्शयमानश्च लोकातिशायितृत्तमदिव्यनायकेन
 ससुदुभस इव साधुजनागृहीतवचनो लोकशिष्यासु वासनावैफल्य-
 मधिगच्छति, यतो लोकाः समोक्षितेन सजातीयजनसङ्घ-
 चरितेन साधुषु असाधुषु वा विषयेषु सङ्घमेव प्रवर्त्तन्ते, दिव्यमात्र-
 समाचरितेषु स्वसाध्यत्वबोधपरिहीनतया कथं तत्र प्रहङ्गिः स्वात्,
 प्रहङ्गिर्हि कृतिसाध्यत्वज्ञानजन्येति दार्शनिका बहन्ति । अपि च
 महाकविवचनं “रामादिवत् प्रवर्त्तितव्यं न रावणादिव” दिव्यादि
 तदाभूतं वाक्यादिकमवलम्ब्यमान एव कविः समाजशिष्यासाधनार्थी
 काव्यप्रचयने प्रवहते, सफलाशस्य स्वहृत्तौ जातः ।

बाल्यनाकौशलमुररीकुर्वन् कवि सर्वकविविजक्षणं चित्रदर्शनं
 ससुदुभासयामास । तथाच रामाभिषेकमहोत्सवमङ्गलमनुभवितुं
 कौशलेषु मिक्षिता बान्धवा राजन्यवर्गाः, अपरे च कौशलमहोत्सव-
 मङ्गलाः श्रवणराक्षसा चाक्षनेयलिभीषणप्रमुखाः । क्रमेणावसितो
 महोत्सवः, कतिपयदिवसान् प्रहङ्गं नृत्यगोतादिमहोत्सवोपचारं
 निःशेषमनुभूय प्रखितास्ते निजप्रदेशान्, जानकोजनको जर्मकः
 महोत्सवप्रतिरोधेन परमकाव्यमपि सीतासहितं रामचन्द्रं
 विचितां प्राप्त इति विमनायमाना सीता सर्वे
 सीतासहितं न कामवतीं ज्ञातुं, नापि प्रवर्त्तते न

शयने शयितुं, न चोपयुज्यते राजयोगेषु भोजनाद्युपादेयोपकरणेषु, तदानीं राम प्राणेश्योऽपि प्रियतमाम् अतिमात्रविक्रवा सीतां कर्त्तुं नाम सान्त्वयेदिति गवेषणया प्रियवस्तुविरहसञ्जातामर्त्तिं प्रियवस्तुमेव निराकर्त्तव्याम्. सीतादुःखप्रमार्जनकुशलं लक्ष्मणमेव निपुणचित्र-
करलेखितं सोतायाः अतिप्रियतमं श्रीरामलक्ष्मणाभ्यां सह वन-
वासादिपूर्ववृत्तं परिदर्शयितुं प्रवर्त्तयामास, लक्ष्मणोऽपि तथैव कृतवान् । नत्र च कोशलेन कवि श्रीरामचन्द्रस्य महावीरचरित विनिश्चितानि पूर्ववृत्तानि सामाजिकगाचरोक्तय प्रस्तुतकाव्य वृत्ताशस्यापातपरिपतनतो विभाव्यमानं सामाजिकमोहं निरा-
करोति । अपि च चित्रदर्शनादियत्किञ्चित्प्रस्तावेनासूचिते श्रीराम सुतयोर्जृम्भकास्त्रलाभे षष्ठाङ्के तथाभूतमलौकिकजृम्भकास्त्रसामर्थ्य-
वर्णनमपि कुशलवयोर्जृम्भकास्त्रलाभकारणान्वेषणतो मोहविजृम्भकं स्यादिति काश्चरसिकाः । अपि च चित्रदर्शनं भूयसा सीताया दण्डकारण्यनिर्वासने परामनुकूलतामेव समाधत्ते, तथाच—नूतना राजा श्रीरामचन्द्रः नातिदूर एव निर्वर्त्तितराण्याभिषेकमहोत्सवः सर्वथा पालनीयाना प्रजाना स्वविषयकं मतोऽभिमतं परिज्ञातुं दुर्मखं नाम प्रियमनुचरं प्रेषयामास, स चापि विश्रस्तः कर्त्तव्य-
परायणो विज्ञातसर्वप्रजामनोभावः सविषादमागत्य . श्रीरामं सीताया अपवादकलुषितं प्रजामाननं वेदयामास । ज्ञाततत्त्वचासौ प्रजावत्सलो रघुकुलभास्करः सीतायाः परिहारं विना नान्यं पन्थानमुपलभे प्रजारञ्जनाय, कर्त्तव्यञ्च विशेषेण रघुकुलानां प्रजा रञ्जनमिति किं कुर्यात् ? इतःपूर्वमेव च चित्रेषु वनवासपूर्व-
परिचितान् शैलवनादिशोभासन्तानानवनोक्त्य प्रीच्छन्तोनाञ्च गिरि-
नदीना सुमधुरं सन्धानं प्रत्यक्षीकुर्वन्त्याः सीतायाः सातिशयमध्याह्नाह्ना वासना पुनरपि तद्वनपर्यालोकाभिषु । इमामिदं सीतानिर्वासनसूत्रभूतां सीताया वनवासवासनामुपगत्य खेदोदयेमेव प्वरपरिभ्रंशं श्रीरामचन्द्रः सन्धानं ऋठोरचित्तोपरमं, अथवा प्राञ्चप्रियतमाया केषलं प्रिय-

वचनयोस्याया एव सीताया अलौकिकपौरजनापवादकलुषनिर्देशेन कथं
 ज्ञाने निर्वासनं श्रीरामचन्द्रेण सुकरं स्यादिति । इदञ्च नूतनमिष
 भाममानं चित्रपरिदर्शनं वस्तुतो न श्रीकण्ठादेव प्रथमोत्पत्तिमुपलक्ष्ये;
 तथाहि—कालिदासस्य सर्वस्वभूते शाकुन्तले विरहविधुरो दुःखन्तः
 शकुन्तलायाश्चित्रदर्शनेन कथञ्चिन्मानसशान्तिमुपादक्षयामास । तच्च
 मातिविस्तृतमिति साधारणानां तत्र श्रीकण्ठकल्पिते चित्रदर्शने
 इव नापाततो विशेषेण दृष्टिः सन्निरवशा स्यात् । तथापि कवेरस्य
 कल्पनाकुशलता मातिशयं प्रशंसनीया स्वल्पमात्रं कालिदासेन
 संसृचितामपि विशेषेण मानसाकर्षणविरतामपि कल्पनां यथास्थानं
 रसातिशयसम्पादिक्रया दिशा परिकल्पयन् प्रकृतविषयं परिपुष्पन्
 प्रकृतवस्तुपकारश्च सम्पादयन् नवानकल्पनाकारोव महाकविरसौ
 संस्तुयते रसिकमण्डलानामतिमात्ररसक्रास्करन्तरैरिति । श्रीकण्ठो
 हि यथा यथावृत्तं यथासञ्च भाषाविन्यासकौशल्यं समाह्वयते,
 यथा च हृदयस्पर्शभावजातं भाषासाठवेन मातिशयकुम्भार्थमुक्तं सम्पा-
 दयति, मैव लभ्यते तथा साधारणेषु । न केवलं रसोत्कर्षो न वा
 प्रकर्षातिरंक्रमादधाति काव्ये भाषामात्रसमुत्कर्ष इति । श्रीकण्ठस्य
 तु यत्र यादृशो रसस्तत्र तादृशा एव शब्दाः परिदृश्यन्ते, तथाहि
 ऋङ्गारे क्रोमसरसोपयोगिनः कोमलशब्दा एव समुपपुज्यन्ते
 इति कविः ऋङ्गारेषु मधुरशब्दविन्यासेन गातवान्—“जीव्यस्त्रि-
 ससाध्वसत्रमस्त्रेदविन्दुरधिककण्ठमर्ष्यताम् । वाहुरेन्द्वमयूषचुम्बित-
 स्त्रन्दिचन्द्रमषिहारविभ्रमः ॥” अपि च “प्रसोतनं नु हरिचन्दन-
 पञ्चवाना”मिच्छादो सीतास्पर्शस्य नितरामतिशान्तिकरत्वमलौकिक
 भावावेशजनकताश्च परिवर्णयतो रामस्य यथैवालौकिकभावविज्ञाशो
 बुध्यते तथैव भाषाविन्यासेन सामाजिकदृष्टयेषु समुद्रेकः प्रकट-
 रसश्च । कव्येषु स्वाभाविकमरसपदादिसम्पत्तिरेव युक्ता, तत्र
 श्रीकण्ठश्चादिभरतिमात्रम् अन्तःकरणविकारे समुपस्थितं

मपि श्रुतेन चेष्टाभिरन्तःकरणं स्वविकारं सहजवचोभिरुपपादवति । सहात्तं “दक्षति हृदयं गाढोद्देगो द्विधा न तु भिद्यते” इत्यादिषु, “हा हा देवि स्फुटति हृदयं संसते देहबन्ध” इत्यादिषु च मन्दर्भेषु । वीररसे च योग्यो भवति शब्दाङ्गम्बरवानोजोगुणैकनिबन्ध इति, यत्रास्त्रानं वश्यवावः कवेः तथाशब्दप्रवृत्तिर्वीररसोद्दत्तत्वमुक्ते —“अजाजिह्वया वलयितोत्कटकोटिदंष्ट्र”मित्यादिषु । परतश्च कनिष्ठेन लघेन राजसैन्यानां महायुद्धसंवादमधिगम्य सातिशयं सञ्जातो वीररसदृष्टोऽपि लवाग्रजो रघुकुलाङ्करः कुग्रो नाम वीररसदृष्टमपि सहजभाषयैव दूरादुपासन्प्रयते “भाण्डायण भाण्डायण ! आयुधतः किल सबस्य नरेन्द्रसैन्यैरायोधनम्” इत्यादिना ।

अपि च पात्राणां ये यथा ज्ञानवन्तः, ये च यं भावमवलम्बमानाः परिचरन्ति, तेषां भाषाप्रचयेभ्य एव तथा तथा भावाधिगमः सम्भवति । जनकभाषासु राजर्षिजनोचितार्थप्रतिपादकत्वम, अरुन्धत्या नार्थ्या अपि सम्प्राप्तज्ञानप्रतिष्ठाया गभीरवचोविन्यासः, वासुदेवादीनां प्रेमप्रवचनहृदयानां कामलार्थपूर्णवचनाभिव्यक्तिः, श्रीरामस्य महाप्राणस्य सहृदयसुलभप्रेमप्रकाशिनो वचनविस्तृतिः, प्रजारण्यकैकव्रतधारिणश्च तस्य “यदि वा जानकीमयी”त्यादिमहात्वागसंस्मृत्तिका वचनावली, क्रिया च तदनुकूला इत्यादि, विशेषतो हि .नानोच्यते अन्वगौरवभयात्, सहृदयसमालोचनेन विज्ञानसम्भावनाच्च । तदयमेव संक्षेपार्थः यत्—कविरयं प्रकर्षी रसविकाशोपयोगिनोषु भाषासु भावप्रकरसन्निवेशनेषु चेति । अपरमेकं नूतनं विषयं सन्निवेशयामास काव्यतत्त्वेषु सामाजिकादितत्त्वपर्यालोचनेषु नन्वप्रतिष्ठो विशेषेण कविमुख्यः श्रीकण्ठः, स च नाटकान्तरे नाटकान्तरसन्निवेशः । तत्त्वज्ञाप्य जनकनन्दिनी साध्वीकुलशिरोमणिः सीतादेवी रावच-भवेने लङ्कापुण्यां रावणेनापहृता सुचिरं वासमकल्पयत्, वृष्टकाकात् परञ्च श्रीरामचन्द्रेण राचसङ्कुलं समूहमेव समुत्पाद्य . सीतां

शुनरयोध्यामानोतवात्, अयोध्यावासिनसु निभृतेषु स्त्रीयनिकेतनेषु
 रघुकुलमेवा वा सीताया विशुद्धचारित्रमनुसृत्य वा स्वजनैरति-
 मन्दं सोतायाः स्वभावेषु सन्दिग्धाः, ज्ञाततद्भावश्च रामचन्द्रो लङ्काया-
 मग्निपरिशुद्धिवशाद् गृहोत्थश्चचारित्रामपि तां प्रजारञ्जनानुरोधाद्
 गभीरे कानने निर्वासितवान्। राज्यस्य सर्वत्रैव प्रदेशे प्रचरितो
 जनकसुताया अपवादहृत्तान्तः स च तथा विनोदनीयः यथा
 अविज्ञातलङ्कापरिशुद्धयाऽपि राज्यवासिनः सोतामतिमात्रविशुद्धां
 त्तिःसन्देहं सन्धानयेयु पूजयेयुश्च देवोमिव पुनर्नृध्याम्, इत्यादिकं
 परिच्छिन्नान् सोताया वनवासशरणीभूतो रघुकुलमङ्गलार्थी गूढ-
 स्वार्थदर्शी प्राचेतसः स्वजनवेदितश्च नाटकविधिसुपङ्गम्य सोतायाः
 पवित्रता जगत्सु प्रचारयामास, फलिता च तस्य कामना, मङ्गल-
 मयश्च समपक्षत समस्तं जगत् श्रीरामसोतासमागमेन। अयश्च
 निबन्धः कक्षेरतिशयितां गूढार्थदर्शितामेव सामाजिकभावेषु सङ्ग-
 लयते। नैव सम्पादयितुमश्नति योग्यभाषानभिन्नः सुयोग्यं वृत्त-
 जातमिति बहुलमेव वाच्यम्। अस्व च कविमुख्यस्य वेदान्तादि-
 दर्शनार्थतत्त्वेष्वपि दृष्टमव्याहृतं पाण्डित्यं तत्प्रणोत एव, तथाच --
 “विद्याकल्पेन मरुता मेघानं भूयसामपि। ब्रह्मणोव विवर्तानां
 ज्ञापि त्रिप्रलयः कृतः” इति। तथाचायं कवित्वेन पाण्डित्येन च
 भूयसामेव कवोनामूर्द्धतनं पदमधिकुर्वाणा विजयते काव्यकलासु
 श्रीमान्। दुर्लभं हि प्रथमतो मानुषजन्म, ततोऽपि विद्याविद्योतः,
 ततश्च कवित्वप्रतिभा, ततोऽपि च शक्तिः काव्यनिर्माणेष्विति धात-
 प्रवरा गायन्ति। तथाच श्रूयते—“नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र
 ‘सुदुर्लभा कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा’ति। अयन्तु
 एव एव सर्वं प्रकृतं वसु लभमानः कथमिव महाकविप्रक^र मर्व-
 समतिक्रमेण न लभताम्।

सर्वेषु रसप्रकर्षेषु कश्च एव परं प्रकर्षमादधाति २

तत्र प्रसुतनाटकादेव सङ्घदद्या विदन्ति. किमन्यत्, अस्मिन् सुनिपुणं
 पथ्यालोच्यमाने नवीनाः पाठार्थिनोऽपि नालं भवन्ति नेत्रान्मूषि
 वङ्गलचेष्टयापि प्रतिरोद्धं. किं पुनरेकान्ततो भावगान्धीर्यमस्य
 हृदयङ्गमं कृतवन्तः सम्यग्भाववन्तः सङ्घदया इति । अस्य निपुणं
 श्रीराममुखेन सीतावियोगजातकरुणविकाशेन वनतरवो मुह्यन्ति,
 वनदेवता वासन्तो विस्त्रस्तहृदयं रादनेन दिशो मुखरयति, शैला
 अपि प्रबलसंचोभसङ्घनक्षमाः पर्युदस्ता भवन्ति । तथाच प्रमाथ-
 मपि “भवभूतैः सम्बन्धाद् भूधरभूरिव भारती भाति । एतत् कृत-
 कारुण्ये किमन्यथा रोदिति यावा” ॥ इति । एवं सकलकला
 कुशलस्य भवभूतैः प्रथमतो नान्दोस्त्रोकेन पूर्वकवीना महामहनीय
 भावानां वाङ्मोक्षप्रभृताना प्रणतिपर्यायेण यथैव निरभिमानता
 प्रतीयते, तथैव स्वपरिचयवर्णनाप्रस्तावे “यं ब्रह्माण्डमियं देवी
 वाग्वश्लेषानुवर्त्तते” इत्यादि महाभिमानविजृम्भितेन वचनजातेन
 स्वाभिमानप्रदर्शनात्प्रहाजनाचरणविगर्हितमनुष्ठानं किञ्चित् समृद्धते ।
 महाजना हि विमुखाः स्वभिमानमात्ममुखेनैव प्रविकाशयितुमिति
 भूयसां सता वादः । तथाच माघादिषु - “वदिता न लघीयसो
 ऽपरः स्वगुणं तेन वदत्यसौ स्वय”मित्यादिभिरात्मगौरवं लघोयांस
 एव प्रतिपादयन्तीति कवया निर्धारयन्ति, तथापि कविरथं सूत्रधार-
 मुखेनैव स्त्रोयगौरवं सामाजिकाना गोचरीकृतवानित्वनेन परितोषशोथं
 सङ्घदयैरिति, नातितराङ्गस्य कवेरपकर्षावसरः । अस्य कवेः
 परिचयस्तु स्त्रीयकाव्यादेव कथञ्चिदुपलभ्यते, तथाच— ‘अस्ति विदम्बु
 पद्मपुरं नाम नगरम् । तत्र केचित्तेत्तिरोषिणः काण्डपाः चरु-
 गुरवः पङ्क्तिपावनाः पञ्चाम्नयो धृतव्रताः सोमपीथिन उडुम्बर-
 नामानो ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः प्रतिवसन्ति स्म । ..तदासुभाषणस्य
 तत्रभवतः सुष्टुतोतनाम्ना भट्टगोपालस्य पौत्रः पवित्रकोत्सर्गिण-
 कण्ठस्वात्मसम्भवो भट्टशोकण्ठपदकाण्डनो भवभूतिनामः जातु-

कर्षीपुत्रः” इति । स चायं कविः स्वजन्मना कस्मिन् काले पद्मपुरं नाम नगरमलञ्चकारेति विप्रतिपत्ता बङ्गनामेव युक्तो नामनुशोल-
नेनालोच्यते यथामति भोतभीतं प्रकृतत्त्वानुशीलनाकुशलैरप्यनुसृत-
वर्त्तमानपाठनियमाना नवोनविद्यार्थिना नासिकाकुञ्चनवारणार्थम्
किञ्चित् । यथा—अत्र राजतरङ्गिणो कथयति, —कान्यकुब्जस्य मञ्जो-
पालो यशोवर्मा एव भवभूतिं साटरमात्मनः सभालङ्कारभूतं विधाय
तस्य साहायकमाचचार, तच्च काश्मोरधराधीश्वरो ललितादित्यः
चतुर्विंशत्युत्तरसप्तशततमखृष्टाब्दे एकत्रिंशदुत्तरसप्तशततमखृष्टाब्दे
वा पराजिग्ये, तदयं यथावन्मैत्रेयः सभालङ्कारभूतो भवभूतिस्तत्-
काल एव काव्यजगतसु प्रादुरासीदिति नि.सन्दिग्धम् । प्रमाणानि
यशोवर्म्षणः सभायां श्रीकण्ठस्य वत्तमाननायाः यथा—“कविर्वाक्-
पतिराजश्रीभवभूत्यादिसेविनः । जितां यथा यशोवर्मा तद्गुणसुति-
वन्दिताम्” इति ।

प्रबन्धकोषकर्त्ता राजशेखर प्रस्तोति, यत्—जैनसन्न्यासी वप्पभट्टिः
यशोवर्म्षणः पुत्रं नवानं राजानम् अमरराजं त्रिपञ्चाशदुत्तरसप्तशत-
तमखृष्टाब्दे जैनधर्मं दीक्षितमकरोत्, अतस्तदानीं यथावन्मैत्रेयो मरण-
व्यतिरेकेण तत्पुत्रस्य राज्याभिषेका नोपपन्न इति जोवनावसानमेव
तस्य प्रतीयते, तत्पूर्वञ्च तत् समकालिकतया भवभूतं अमरराज-
पूर्वकालीनत्वं तद्राज्याभिषेकसमकालवर्त्तित्वं वा शक्यते स्वीकर्त्तुं,
तत एव अष्टमशताब्द्यामेव श्रीकण्ठसत्तेति समवधारयितुम् शक्यते ।

वाषो नाम कविमुख्यो जगति सप्तमशताब्द्यामेव जातः
सुप्रसिद्धस्य च महाराजपदभाजा हर्षवर्धनस्य प्रियवन्धुरासीत् । स च
हर्षचरिते तद्वनामेव कवीनां नामानि निर्दिशन्नपि भवभूतेर्नाम न
निबद्धवान्, तत एवानुभोयत् सप्तमशताब्द्याः परत एव जातो
जगति श्रीकण्ठ इति ।

एकादशशताब्द्यां निबद्धे काव्यप्रकाशे अभिनवगुप्त-
शब्दे च यस्य वामनस्य नाम लभ्यते, तस्यैव वामनस्य
हृत्सी दृश्यते भवभूतेर्नाम्ना निर्देशः, तताऽपि शक्यते निर्देष्टुं

शताब्दां भवभूतिरिति, विज्ञप्तमस्यापि विशेषेणापुराणस्य स्वीय-
गभीरार्थपूर्णग्रन्थादौ नाम्नो सन्निवेशादर्शनात् ।

त्रिनवत्युत्तराष्टतममाब्दे महेन्द्रपालः कान्यकुब्जे राजसिंहासन-
मलञ्चकार, तस्य सभाकवे राजशेखरस्य ग्रन्थे भवभूतेर्नाम समुप-
लभ्यते, ततोऽपि अष्टमशताब्द्यामसौ श्रीकण्ठो बभूव काव्यजगति
लोलाकर इति शक्यं निर्वक्तुमिति ।

नवपञ्चाशदुत्तरनवशततमाब्दे विरचिते मोमदेवोययशस्त्रिलकी
चतुःसप्तत्युत्तरनवशततमाब्दम पञ्चनवत्युत्तरनवशततमाब्दश्चान्तरा
स्थितस्य मालवराजमञ्जुसभापण्डितस्य दशरूपककारस्य धनञ्जयसौदर-
धनिककवेर्दशरूपकालोके च दृश्यते भवभूतेर्नाम, ततस्तत्कालात्
प्रागेवास्य सत्तावश्यकतया अष्टमशताब्द्यामसौ बभूवेति शक्यं वक्तुम् ।

वहव एव भवभूतिः प्रसिद्धमोमासकस्य कुमारिलभट्टस्य शिष्य-
पदमध्यासेन ब्रुवते, यतो भवभूतेर्मीमासादर्शनेषु भूयसा पाण्डित्य-
मासोदिति विशेषेण कुत्रापि नोपलभ्येऽपि, यन्नविधिषु तस्य
गाढानुरक्तिम अश्वमेधादिनियमविज्ञतां स्वस्यापि पञ्चान्निकुल-
सम्भूतत्वादिकं निर्णीय, नासौ मोमासाम अधिगतवान्, नापि
कुमारिलभट्टशिष्यताम अधिष्ठितवानित्यादि दृढतया कथं नाम
विज्ञाप्यतामस्माभिः । अ यते वीरचरिते “यस्य ज्ञाननिधिर्गुरु”-
रिति अत्र केचित् श्रीकण्ठगुरोर्नाम ज्ञाननिधिरिति, अपरे च ज्ञान-
निधिरिति तदागुरुविशेषणमेवेति वदन्ति ।

केचित् ज्ञाननिधिं नाम गुरुं समुपगत्य श्रीकण्ठो वेदान्त-
दर्शनम् अधीतवान्, तस्य च धेदान्ताध्ययनस्य उत्तरंरामचरिते
दृश्यते भूयसा निदर्शनम् ।

अस्य च स्वीयवाचा एव साक्ष्येषु योगेषु उपनिषत्सु वेदेषु च
ज्ञानवक्ताविकाशा मालतोमाधवे “यद्देहाध्ययनं तद्योपनिषदां
साक्ष्यस्य योगस्य च ज्ञानं तत्कथनेन किमि” त्यादौ यथा समुपलभ्यते,

न तथा मौमांसादिदृग्गनान्तरेष्विति कथं तत्र तस्य प्रवर्त्तनं पाण्डित्यमनुमोयतामिति वदन्तः श्रोकगठस्य कुमारिलभट्टशिष्यतां निराकर्षन्तः परितुष्यन्ति, तदपि पूर्वदिशा समाधातुं शक्यते ।

महाकवेः श्रोकगठस्य गभोरसौन्दर्यं, अरण्यानां नदीनां पर्वतादिकानां प्राकृतिकवल्गुसम्पदायानाञ्च गभोरनिर्जनताया, गभोरमानुषचरित्रस्य करुणभावस्य च निवन्धे, मातिशयं महत्त्वमुज्ज्वलते । प्रणये वा शोके वा वीर्यप्रकर्षे वा हृदयस्य क्षुद्रतमानामपि भावनिश्चानां विशेषणं पाण्डित्यं भवभूतेरनुपममेव । भाषासु भवभूतेरतिमात्रमाधिपत्यं समवर्त्तत, तच्च पूर्वमितः समानोचितं यद्यारभं यथास्थानञ्च शब्दविन्यासचातुर्यवर्णनावसरेषु ।

नाटकीयवस्तुनां सुहृसंख्यापनेषु यथा कालिदासस्य महत्त्वमुपलभ्यते, विभक्तभावमयानां नाटकीयचरित्राणां सन्निवेशेषु यथा चातुर्यं परिलक्ष्यते, न तथा श्रोकगठस्य हि सङ्घटयहृदयमेवात्र प्रमाणम्, श्रोकगठस्य सर्वत्र कापि गभोरता समुपतिष्ठमाना प्रसुतरमान्तराणां प्रतिरोधमेव संसाधयति, कालिदासस्य यत्र यादृशा रसा' यत्र यादृशाः भावनिवहा', तत्र तत्र तादृशतादृशविन्यासेन भावमारस्य सन्निवेशेन च प्रकृतरसप्रकर्षमेव संसाध्य सङ्घटयहृदयाच्चादमपूर्वमेव समुद्गामाति वर्णनोद्यमिप्रयञ्च प्रत्यक्षदृष्टमित्त्वसामाजिकसन्निवेशे समुपस्थापयति । किं वहना, संज्ञेपतस्त्वदमेव कथयितुं शक्यते, यत् प्राकृतिकादिगभोरवर्णनासु क्षुद्रतमहृदयभावादिषु च गभोरभावमहत्त्वेन श्रोकगठस्य बहुपरिभाषो प्रकर्षः, तस्य च काव्यं शब्दविधयेव लाकमनोहारि, कालिदासस्य तु कवित्वं नाटकादिवस्तुनिर्मात्रेषु यद्यारभं यथास्थानञ्च सरलभाषपरिपोषणादिभिः, प्रकृष्टोपमादिवैचित्र्यादिभिः, दृश्यवस्तुविन्यासपाठेन च परं प्रकृष्टम् । कालिदासस्य यत्र रमणोद्यमस्तृणादिदृग्गनमात्रेण सामाजिकमनोविन्यासितस्तत्र एव श्रोकगठ- विस्तृतगभोरपर्यालोचनया

जिज्ञानां सर्वेन्द्रिय-संस्थापनमिव प्रतीयते, ततश्च व्यञ्जते कालिदास-
 सृष्टभावानां स्वोयक्तितुषु तथा सन्नियोगेन तदपि पूर्वमितः
 संक्षेपेण परिदर्शितम् । अनुभूयते च अभिज्ञानशकुन्तलस्य अत्रया-
 पेक्षया मनोरमत्वम अभिनयदर्शने, उत्तररामचरितस्य अभिनया-
 पक्षया अत्रणे इति । कालिदासकल्पितविषयाणां बह्वनामिव अनु-
 वर्त्तनं चकार श्लोकैः तेषाञ्च पूर्वमालोचनं कृतं बहुधा, अत्रापि
 किञ्चित् स्मर्यते, यथा—दुष्कृतशकुन्तलयोः प्रणयस्य उर्वशीपुण-
 रवसा प्रणयस्य च वार्त्ता मानतोमाधवे मेत्रदूतप्रदर्शितं मेघदू-
 टोत्थमादर्गीकृत्य माधवेन मेघं दूतोकथं प्रियासम्पत्तौ तस्य प्रेम्णा-
 निवन्धं योक्तव्यम् । एतन्न यद्भवभूति कालिदासस्य काव्यं प्रकृतं
 मेने इति सुख्यकृतम् ।

भवभूतिनाम कविरतिविशुभस्यापि आरामचन्द्रस्य दोषं मुच्यते
 निबन्धनस्य'सु दासगुण्यारुभशरत्र निदशको विभाति, न तु केवलम्
 अपरेषां केषाञ्चित् कवोनामिव नायकनायिकादोषा गुणाभिधातो,
 तथाच—'इहास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु किं वर्त्तन्ते'
 इत्यादि, अपि च—'अयि कठार यश किन् ते प्रिय'मित्यादि-
 वचनेन रामस्य यशमात्राभिप्रायकत्वं निर्वर्ण्य कथञ्चिन्नाहाकार्यं
 तिरोधापितम् । अथ श्लाकष कालिदासमेव अनुकरार्ताति "अपि
 स्वदेहात् किमुतन्द्रियार्थात्, यगाधनाना हि यशा गरोय" इत्यादि-
 श्लोकदर्शनादनुभूयते ।

उत्तरचरितनिबन्धस्य नाटकान्तर नाटकान्तरारम्भस्य कालिदास-
 वर्णितं मातृविज्ञानमित्रस्य मातृविकाया रङ्गस्यै नृत्तकला-
 दिकमेव आदर्शभूतमिति कथञ्चित् शक्यं निर्धारयितुम् । अती
 नैदमेकान्ततो नृतनतया शक्यं निर्वक्तुमिति केऽपि रत्नासुखीश्वर-
 परा भाषन्ते ।

विचरदर्शनोपस्थापने श्लोकस्य कालिदासप्रचोतं "तयोर्वैश्व-
 १

प्रार्थितमिन्द्रियार्थानासेदुषी मद्यसु चित्रवत्सु । प्राप्तानि दुःखा
 न्यपि दण्डकेषु सञ्चिन्त्यमानानि सुखाद्यभूवन इति रघुवंशोय
 श्लोक उपजोष्य इत्यपि केचिद्वर्णयन्ति, तत् महद्दयानामपि मनोहारि ।
 वाङ्मोक्तिपरिचयानिपुणभ्यापि महाकव्य अकण्ठस्य स्वोयकाव्य
 नाटकीयवस्तुपयोगितादिमम्पाटनाय रामायणाटिविरोधं सुन्दर्यते,
 यथा—रामायणे आरामा नपुण्य न गुप्तमवधाय बालिन्धं चकार,
 महावोरे सम्मुखसग्राममाचरतव तेन नदवध मम्पाटिन इति तत्
 उत्तररामचरितं तस्यैव रामायणविराट् द्रवणाय मन्वाय्य पुनर्नव
 मुखेन “प्रह्लादं न विवारणायचरितं इत्यादिपद्य काशनेन बालि
 निधनव्यवस्थापनम् ।

रामायणे सोताया स्वयम अश्वमेधयज्ञस्थले उपतिष्ठमानाया
 स्वोयशुद्धता प्रकाशयन्त्या पप आरामेण प्रत्याख्याताया भूमि
 प्रवेशेन वियागविधिनव वसानम् उत्तररामचरिते च नाटकात्तर
 नाटकं प्रकृत्य सकागले आरामेण माताय मन्वानेन निवाहः ।
 उक्तकल्पना च पद्यपुराणवाचमनुकरातीति धारणास्माकम् । तथाच
 “सुधर्षणपत्नीं धिक् कृत्वा तामनात् धम्यचारिणीं मित्यादिपद्यपुराण
 दर्शनात् ।

रामायणे अश्वमेधायाश्चरत्तकाभ्या शत्रुघ्नभरतपुत्रपुष्कलाभ्या
 कुशलवयायुध, तत्र च कुशलवाभ्या तत्रा तत्पत्नीयाणामपरेषाञ्च
 पराजयः जन्मता वधन, उत्तरवचनं न यथा पाठकमहादया
 सर्व एव विज्ञास्वन्ति ज्ञातवन्ता जानन्ति वा ।

रामायणे अश्वमेधयज्ञस्थले एव कुशलवाभ्या सह रामादीना
 मक्षण, सोता तत्रैव स्वोया शुद्धता स्वमुखेन विज्ञापयन्ता भूगम
 मान्त्रितवता, किन्तु न तथात्तररामचरिते । रामायणे निवासना
 वस्त्रायामपरिणतगभा जानकीति विज्ञायत यत् निवासना सोता
 वाङ्मोक्षितपावने सुनिवास्तिकाभिः बहुकालं विहितवपय

सुषुवे, उत्तररामचरितं च लक्ष्मणेन गभीरारण्यभूमौ निर्वामनात्
परमेव गङ्गायामात्मविमर्जनं कृर्वतो कृततनयप्रसवा इति ।

तच्च नाटकोपवस्तनां विन्याससौष्टवसम्पादनायं निवभ्रन् कविः
साहित्यनियमावहिर्भूतो नापकर्षनेगमपि संस्मृशति, तथाच दर्पणे—

यत् स्टाटनेचिन वस्तु नायकस्य रसस्य न

“रं” तत्परिणाममनाद्ये च प्रकल्पयन् ॥ इति

कविवरस्य भवभूतेस्त्वैश्वर्येय रूपकाणि काव्यजगत्सु प्रथितानि
समुपलभ्यन्ते, यथा ‘महावीरचरितम्’ “भालतोमाधवम्” “उत्तर
रामचरित”ञ्चेति । तत्प्रणोतमपः किमपि रूपकं महाकाव्याटिकं
वा रमास्वाटनाय महत्तया न लभन्त इति कष्टेऽपि उत्तरराम
चरिताटिकमेव लभमानाः प्रायेण परिदृष्यन्ति । इमान्येव त्रीणि
रूपकाणि समुपलभ्य यन्महाकविपदभाजमिमं वर्णयन्ति महत्तया
इति न भवभूतो निरर्थक पक्षपातः, नापि बाणवजनोचितं बाणवं ;
यतः कवेरय पाणिडत्यपगन्भवत्या कवित्वप्रकर्षपर्यालोचनया च
एवम्यहत्तिरूपजायते रमास्वाटचतुराणा कविमुख्यानां श्रीकण्ठं
महाकविपदभाजमाशंसितम् । वयन्त मन्यामहे, यत् यद्वि केवल-
मुत्तररामचरितमेव निर्माय महाकविरसौ कवितानिर्माणाविधे-
र्विरतिमलप्स्यत, तदापि रमणारास्वाटिनः कविमुख्यमसुं समन्तोषं
महाकविपदेनाभ्यर्चितमकरिष्यन् । उत्तरचरिते भालतोमाधवे च
यथा शब्दप्रयोगनेपथ्यं समुपलभ्यते, मानवचरिताभिज्ञता च प्रकाशतां
गच्छति, न तथा महावीरचरित इति महावीरचरितमेवास्य प्रथमा
कतिरिति मन्थायते । द्वितीया कृतिर्भालतोमाधवम्, तृतीया च
कृतिरुत्तररामचरितम् । उत्तररामचरितमेवास्य रूपकनिर्माणसोमा,
अवधिष्य सकलरमप्रकर्षस्य । तथाच अस्यैव कवेः स्वलिखिते “शब्द
ब्रह्मविदः कवेः परिणतप्रज्ञस्य वाणीमिमा”मित्यंशे कवेः परिचय
प्रसन्नसंख्यापनेन स्तव्यापि तत्कवितया अर्थात्तरध्वननात् प्रतीयते,

यत् तदानीं कविवरस्य प्रज्ञा परिणामाभङ्गत्वात् ज्ञाद्यादिमार्गे, बुद्धि
परिणतिस्य तद्विषयेषु तत्तद्विषयाणामत्यर्थमन्वशो न नव्यतिरेकेणा-
सम्भवात्, न दृश्यते च तत्कृतिरन्या महावीरचरितमालतीमाधवाभ्यां
उत्तररामचरितादुत्कृष्टा च, तत्कथं नाम तयोक्ततररामचरितात् पूर्व-
निर्मितत्वं नामुच्यते इति । अपि च श्रूयते भवभूतिनाम महाकविः
कालिदासस्य कविताप्रभावेण सकलसाम्राज्यमधिष्ठितस्य यशोधाराभि-
समाहृतं महदयहृदये स्तोत्रमहावीरचरितं वस्तु कथमाप्यश्रुत्वाऽपि
समोक्ष्य काव्यास्तरनिर्माणेन कालिदासयशस्तिरोधानकामको मालती
माधवे तमेव भावं लेशतो निवेदय मास—

‘तं नाम केशिदिह न पश्यन्नुच्यते

ज्ञानं किमपि तान प्रति मेघ १३

उपलब्धेऽपि सम काव्ये समानधम्मा

काली श्रुत्वा नरवर्धि पून च पथ इति

अनेन कविरतिमात्रो गर्वितपावस्य विलसति । तत्र मालतीमाधवे
प्रकृत्य लभमानाऽपि कामनाभट्टं प्रकर्षमलभमानः पुनः काव्या-
स्तरम उत्तररामचरितं निस्सार्थं च अन्विष्येति प्रकषेवान् जातः । वस्तुतः
एवोत्तररामचरितं तस्य यथा रामप्रकृत्यं, यथा शब्दविन्यासचातुर्यं,
यथा वस्तुना सफलं सत्त्वैशः, न तथा । समुपलभ्यते कुत्रचिदपरत्र,
तदयमेव क्लृप्तो निर्वाट, यत् भवभूतकत्तररामचरितं प्रकृतं
शेषभूतञ्च काव्यानां तथाच श्रूयते उत्तरे रामचरितं भवभूति-
र्दिशेयते” इति । तदलमनल्पजल्पनेन यत् भवभूतेरभीष्टफलम
अत्र साकलेन सञ्जातमिति माद्यन्ति च प्राय एव महदया
अस्यैव नितरामालोचनेष्विति

एतन्नाटकीयरमनायकारिक संज्ञेयतो निरूप्यते, यथा - एत
दुत्तररामचरितं नाम रूपकं ‘नाटकं व्यातवृत्तं स्था’दित्यादिनाटक-
लक्षणयोग्यनाटकाख्य एव रूपकभेदे अन्तर्भवति । तथाच एत
न्नाटकीयहस्तस्य रामायणाख्यप्रसिद्धवस्तुस्थानत्वम् । यथा
सभिव्यक्ताः पञ्च सञ्ज्ञा, विनासद्वारादिगुणानां साञ्ज्ञेयानं, ”

दशानधिकमसाङ्गमस्त्रिषड्दत्वं इत्यादि बहून् नाटकत्वस्यवस्थापकम् ।
 “अविकल्पितं क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः । स्वयान्निगूढमानो
 धीरादात्तो दृढव्रतः कथितः” इति धीरोदात्तगुणसम्बन्धितो दिव्या
 द्वियो नाम नायको रघु कूलचन्द्र शोरापचन्द्रः “अनुकूल एकनिरतः”
 इति अनुकूलभेदलक्षणलक्ष्यो अनुकूलो नाम नायकभेदः, तस्य
 एकमोतामात्रानुरक्तत्वात्

नायिका च मोता स्वोपाख्यनायिकाभेदस्य प्ररूढम्परयौवना
 मध्यमव्रीहिता वेति लक्षणलक्ष्या तथाच -

‘मोता गार्जवादिना क रूढकम्परा पतिव्रता मोता’ इति

मोता विचित्रसंस्था प्ररूढकारय ३-

इयत्प्रगल्भवचना मध्यमव्रीहिता मोता’ इति च

दर्पणे तल्लक्षणस्य च प्रत्येकविशेषणमात्रसम्प्रादितभेदात्

सा च प्रथमतो राममङ्गतदशया स्वाधौनभर्त्तका, विरहे च
 प्रोषितभर्त्तकीति । क्रमेण लक्षणहयी यथा—

‘तानां रातगुणाक्रणो न नद्याः यदलिकम

। व चतर्विंशसामरु मा स्यात् स्वाधौनभर्त्तका ॥ इति

नायाकायवशाद् यस्या २०२७ गत ति

मा मनोभवद् खाला भवत प्रोषितभर्त्तका । इति च

दूरदेश गतः दूरदेशे स्थित इत्यर्थः, तथात्वञ्च शोरासम्मानपाय
 मेव, मोताया निर्वामिततया स्वस्य च राजधानीवास्तव्यतया उभयो-
 रकालमन्तरे स्थितत्वात् ।

कानिदन्वोत्थमार्यमासा न्त्येष दृश्यते इति

। पेषकारवचनेन माङ्गल्यस्य सम्भाव्यत्वव्यवस्थापनया एकत्र
 उभयविधनायिकालक्षणलक्ष्यत्वेऽपि दोषाभावज्ञोत्तनाच्च दोष-
 शङ्कापि ।

अत्र ककुणविप्रजन्माख्य एव रामः प्रधानं, मोतायाः शरीरपरि-

* * * * *

अवश्यं केषाञ्चिदापातदर्शिनामिव प्रश्नः सहसा एव चित्त-
भूमिम् अधिराच्यति. यत् मतोष्वपि बहुलास्त्रेव उत्तररामचरित
टीकासु कथमयमसाम परिश्रमा भवतः, कथं वा निरर्थको न
भवेद्भवतामतिमात्र ल्लेशस्वोकार इति, तत्र वयमेवं बुवाणास्तान्
श्राधयामः, यत् पर्यान्नालयन्तु भवन्तो व्याख्यान्तरादस्या व्याख्यायाः
उशिष्ट्य. विवेका जायतामस्या प्रतिपाद्यविषयावधारणषु,
सदयमनुगोचयन्तु विस्तृतटीकाप्रकारं, तत एव प्रतिनिवृत्तिष्यते
मानमादयं प्रश्नः. समोपे च मृत्तिमानिव समुपस्थास्यते वृत्तष्वपि
टीकाविस्तरेषु टीकाया अस्या प्रक्रमार्थः ।

अस्मिन् वार वशिष्ट्यम् -संशोधने यथाचित्तदृष्टिगतः अनङ्ग-
कारसङ्गमने प्रयत्नबाहुल्यम अनुवादविधौ किञ्चित्परिवर्तनम्,
पण्डितप्रवर-आयुक्तेश्वरोपसादगास्त्रिणा हिन्दोभाषाययितसंक्षिप्तविव
रणोपन्यासेन परिवर्तनञ्च । प्रश्नमानाया प्रश्नशास्त्रार्थम् ।
मुद्रणापकरणाना महाधेत्वात् मुद्रणाययाधिक्याञ्च किञ्चिन्मूख्य
वृद्धिश्चेति तद्वयापूर्वम् । सदृशं दृष्टिं स्थापयन्तु सन्त इति
निवेदनम्

३२८ बङ्गाष्टीय

}

आश्रव
प्रकाशकानाम् ।

उत्तररामचरिते व्यवहृतानां नदीशैलदेशप्रभृतिकानां
प्राचीननामभिर्गान्धुनिकनामभेदा निर्देशाच्च
तत्तत्स्थानानाम् ।

गोदावरी	मच्छपव्वतादुदभूता नदी, अस्या नामान्तरं पूर्व- गङ्गेति ।
चित्तकूट	द्विन्ध्यपर्वतस्य पूर्वभाग. पधुना वृन्देलखण्ड- वासिनस्तमेव "चित्तकाट" इत्याचक्षते । विलास- पुरात् क्रोशत्रयेऽमी वर्त्तमान. ।
तमस	गरयान्देशप्रवाहिना ऋक्षपव्वतादुदभूता नदी, अस्या वर्त्तमानं नाम "तोनम" इति ।
दक्षकाण्ड्यम	गोदावर्या दक्षिणतारवत्तिनी दक्षिणान्यप्रदेशीया विस्तृता वनभूमिः ।
पञ्चवटी	मुन्ध्याप्रदेशान्तर्गतगोदावरीतारवत्तिनी । अस्या वर्त्तमानं नाम 'नासिके'ति । त्रैलोक्यदेशे इन्द्रस्य स्वर्गोद्यानानि इति प्रसिद्धानि समाराराम, कमला- राम, क्षीराराम, भामाराम, द्वाक्षारामेभ्यभिधानानि पञ्च उद्यानानि सन्ति, पञ्चवटी च तत् पञ्चवना त्सिका इति योगिकं नाम ।
पव्या	ऋष्यमूकपवतप्रभव सरः ।
सन्दाकिनो	त्रिकूटपव्वतप्रभवा पुतत्रला नदी स्वर्गगङ्गा वा ।

- 1 माधन अस्या आधुनिकं नाम "चिडुत" इति । मिथ
 नानामनुसारेण तज्जनपदस्य मिथिलेति नाम ।
- मरल करलदेशीया नदी । केरलस्य वर्त्तमानं नाम
 "मालावार" 'कानारार्' इति वा ।
- अश्व. 1 प्रम भागलपुरप्रदेशान्तर्गतमाधिपुरस्थानाधोने सिंहेश्वर
 पटे वर्त्तमान ।
- 2 इ वर पर म 'चृणार"स्य दुर्गनिम्नवर्त्ति स्थानम ।
- ५ अ न मा श म क्राणपुरात् साइपञ्चक्रोशे "विठुर" नामकस्थाने
 वर्त्तमान ।
- सिङ्गल इति कवित् । अपर च सिङ्गलवासिभि
 श्रीरामरावश्रया सत्तामात्रमपि प्रायेणाविद्वद्भि
 स्वाधिष्ठानभूमे प्राचीनलङ्कात्व न प्रमाणाक्रियत इति. पुरातनी
 लङ्का सागरगर्भे लोनेत्येव प्रत्नतत्त्वानुशोलेनेन निर्धारयन्ति ।

ग्रन्थस्य श्लोकानां सूचौ ।

	अ०	श्लो०		अ०	श्लो०
आक चटपि कुवाथ	५	१२	अहन्वात जगदन्ता	७	१७
आकचिदपि कुवाथ	६	४	आत्मसम्बन्धितसुग्ध	१	२४
आकादङ्गात् सत इव	६	२५	आवदग्धकं रित		४
आजित पृथुसाजिम्बि	५	२७	आजिनरमरास	२	४८
आतहचमद	५	१८	आकाशगन्धप्रसृता	५	५
आतिशयितसुरासुर	५	७	आकाशेन नन र ह		७७
आत्यङ्गतादास	५	१	आर्षे वासोन्मद	५	२५
आय कोऽयमिन्द	६	१७	आत्मानं पचयाम	५	१७
आयद रथाभि	१	२८	आहो प्रथयथाग	६	२७
आर्षित सुखदुःखय	१	२६	आहो प्रासादिक	६	२०
आनियतवदित	४	७	आहो ह्यहिरकु	५	६
आनिभिन्ना गभारत्न	५	१	आहुयत किल	५	१४
आनभावसाध	६	४१	आत्मिन्वद्वलतम	२	७५
आन करवतचक्र		१७	आविभतयोऽन्व	४	१८
आनसौम्य दृष्ट्या	५	५	आ ववाङ्मसयात	१	३७
आनदव्यो यदसि	५	१७	आन्नामकद	५	१०
आपथ्य यंसादग	४	७	आनीन्द्रि दशरथस्य	४	६
आपि जनकसुताया	६	२६	इष्वाकच शाऽभिमत	१	४४
आपूर्वकर्मचाण्डाल	१	४६	इन्द्रोपादप साऽय	१	२१
आप्रतिज्ञ रघुञ्ज	५	२५	इतिहास पुराणस्य	५	२७
आशुताशान	६	२१	इदं विश्वं पान	७	७०
आशुमन्त्र पताकेय	५	२८	इदं कीबन्ध पूर्वम्	१	१
आय शीलाशान	५	५	इयं गङ्गा लखा	१	७
आयं हि शिष्यरत्नक	५	५	इह ममदशकल्पा	५	५०
आय ते वाचीष	१	५५	ईदृशानां विपाको	२	४
आयि क्रीडार यज्ञ	२	२७	उत्पत्तिपरिपुता ॥	१	१४

श्री०	श्री०	श्री०	श्री०
२४	कन्दाकान्तकठोर	५	१८
२०	किमपि किमपि मन्	१	२७
२०	कमन्त्यकऽमि	७	७
४	किर १ कलिर्काकित	४	२
२७	किसलयमिव मग्ध	७	२
२१	कुवलयदलखिर्ध	३	२२
२२	कुवलयदल खग्धयाम	४	१८
२५	कजनकुञ्जकुञ्जैर्कै शक	२	७८
२४ २६	कुशावृतनया कृति	५	१५
२१	कुशाव कौशिकी	७	८
१८	काऽप्य ष सम्यति नव	५	२४
२५	कु तावामानन्दा	६	२३
२२	कुमिता कामपि	७	१२
२०	कुडीनी य पु	७	४०
१८	का लोक वितत	७	६
४	कतन्त्र सङ्ख्याणि	२	१५
२२	कित यात्वा ध्यात्वा	६	६८
१	किराहगारणौ प्रकृत	२	२६
२५	कुङ्कपुष्पितकडुपद	४	२०
२०	कुञ्जामसुलवम्भन	५	३६
२०	कुञ्जामसुलवम्भन	७	८
२१	कुञ्जकाना रक्ष था व	१	१७
४	कुञ्जकाना रक्षु था व	१	५१
१७	कुञ्जकाना रक्ष था व	६	४२
२५	कुञ्जकाना रक्ष था व	५	२४
१४	कुञ्जकाना रक्ष था व	१	११
१५	कुञ्जकाना रक्ष था व	१	१८
११	कुञ्जकाना रक्ष था व	१	२४
८	कुञ्जकाना रक्ष था व	४	२०

क्र०	श्री०		क्र०	श्री०
१	१	देवि मीने नमन	७	१०
२	१२	देव्यामपि हि	१	६
३	१०	देव्या शब्दस्य	३	३३
४	१७	न किल भवतां	३	३२
५	१५	न निशमं ज्ञवी	६	१४
६	०२	नन्वेव त्ववितसमन	१	१
७	४८	न प्रमाणीकृत	७	५
८	२८	नमो व परमात्मने	७	११
९	१	निद्यो जय यथाधम	७	१२
१०	२६	निष्कर्मिणिता	७	१६
११	४२	नीवारैः तजकमन्त्र	५	१
१२	१८	न न त्वया परिभवस्य	४	२३
१३	५	नता प्रियतमा वाच	५	३४
१४	२६	दक्षप्रमनवपि रज	४	१६
१५	१०	परिषत्करोर	६	१३
१६	१८	परिपाम्बदुर्बल	२	४
१७	-	पशान्पुत्रं वद न	४	२७
१८	११	पश्यामि च जमव्यान	२	१७
१९	१८	पानान्नादरक्ष	५	१४
२०	२४	पाप्मन्वश्च पना	७	२०
२१	२१	पुत्रसकाललक्ष्मीके	१	२२
२२	११	पुरा यच क्षान	२	२७
२३	१	पुरा र कष्ट	६	२८
२४	७	पुरावाट तडागस्य	७	२६
२५	-	पौलस्त्यस्य ज्ञातृया	७	४३
२६	१	प्रकृत्यैव प्रिया सीता	३	३१
२७	४७	प्रतनुविरलं	१	२०
२८	१२	प्रत्युपस्थैव दयित	५	
२९	२१	प्रसाद इव मुन वा		

क्र०	श्री०		क्र०	श्री०	
प्रियप्राया नन्दिनिय	२	२	यस्या न दिवसा	२	२८
प्रियागणसहकार्या	६	२५	शैताङ्गकृदिसकिसलय	७	१५
प्रसूतोत्त न	२	११	राज्याथमलिबार्स	७	१
बाधवर्षेण नीत	६	२६	र कृष्ण दक्षिण	२	१०
अज्ञानयो ब्रह्मज्ञिताय	१	१५	लोलोमखातमृगाल	२	१६
ब्रह्माटयो ब्रह्मज्ञिताय	६	१५	लोलोमोत्तमभिन	७	३६
म श्री लव	५	७	लौकिकामः ह	१	१०
म मध कृतपुत्रान्	७	१६	वज्राटपि कत्रागणि	२	७
मनोरथस्य	५	२०	वद्यमपि न खन्वे वप्राय	५	२६
मन्वादिष जन्मति	७	१७	बन्ध्यायश्च रघु इक्ष्व	४	२२
मङ्गलामित्तिन्वित्तमय	४	२१	वपुरविद्धितमिषा	६	२४
मा निषाट प्रतिष्ठा	४	५	वमिप्राधित्तिता टंज्या	१	७
मुक्ताच्छटल	६	२७	यमिष्ठा वाचौकि	६	२६
मुनिजनशिषुवेक	५	३	वक्राशित च टिल्य	६	२
मेषमालिष यथाय	२	२४	वितरति गुरु प्र ज	२	४
स्वानस्य श्रौवकसमस्य	१	२६	विद्याकल्प न म रा	६	६
य एव मी जन	५	७	वना सोताटस्या	६	२०
यस द्रुमा अपि	२	८	वित्तवर्षत एष	५	८
यवानन्दाय मोटाय	२	१२	वित्तियत्त शक्या	१	३५
यस्यावित्तदौपित	१	४२	विराधा विशाल	६	२१
यथा तिरश्चीन	७	२५	विलुम्बितमतिपुरे	५	२७
यथा वसिष्ठाङ्गिरसी	७	१४	विश्वम्भरात्मजा टंने	७	२
यथैश्च भोग्य	४	१	विश्वम्भरा भगवती	१	६
यथन्दावानन्ट व्रजति	५	२६	विश्वम्भराद्वरमि	१	४६
यदस्या पत्य वा रक्षमि	५	१४	वीर्यावाते शौकर	७	२
यदि न मलि सन्त्वव	४	२६	ब्रह्मान न विचारणीय	५	३५
यदच्छासंवाद किम्	५	१६	व्यतिकर इव भीम	५	१२
य ब्रह्माद्यमित्य टंवी	१	२	व्यतिव्रजति पदाद्यान्	६	१२
यथा पुनसन्धा	४	१०	व्यर्थे यस्य कपोन्दस्य	३	४५

	ख०	श्री०		ख०	श्री०
शब्द की नाम उपल	२	८	स संवन्धी ग्राह्यः	४	१३
शब्दं महापुत्रव	६	७	सस्वेदरोमाश्रित	७	४१
शिशुर्वा शिष्या वा	४	११	सिद्धं स्यतवाधि	५	२२
शेववान् प्रश्रति	१	४५	शोतादेव्या स्वकर	२	६
शभाभ्यु शिशिवीभव	६	३७	सुहृदिव प्रकटय	४	१५
म एव नै बल्लभ	२	६	सैनिकानां प्रमाथेन	४	२२
संख्यातीतिर्बि रद	५	१२	सोऽय शैल ककुभ	१	२३
सतां केनापि कार्येण	१	४१	सिन्धुश्यामा कषि	२	१४
सन्मानवाहीम्बपि	५	८	स इं दद्यां च सौख्यस	१	१२
समयं स वर्त इव	१	१८	सोऽहस्तभागयित्	१	७
समानुसिद्धि कक्षाधि	७	३	स्यर्गः पुरा परिचिता	३	१२
सन्मन्वस्युद्धचीयता	६	४०	सरसि सुतनु	१	२६
सुबन्धिनो वसिष्ठादीन्	१	१६	सा सा देवि स्फुटति	३	३८
स राजा तक्षीष्णं	४	१२	सा सा चित्त परगृहवास	१	४०
संख्या व्यवहृत्यम्	१	५	सति निन्यानुवचन	४	२

नाम्बोद्धिखितव्यक्तिगणाः ।

पुरुषः ।

रामः

लक्ष्मणः

सूत्रधारः—नाटकायकथासूचकः ।

नटः—तत्सहकारी ।

अष्टावक्रः—मुनिविशेषः ।

दुष्युंखः—गुप्तचरः ।

शम्बुकः—शूद्रतापसः ।

भाण्डायणः
सौधातकिः } —वाल्मीकिशिष्यौ

जनकः

सवः

कुशः

सुमन्त्रः—अयोध्याधिपतिसारथिः ।

चन्द्रकेतुः—लक्ष्मणात्मजः ।

वाल्मीकिः—रामायणकविः ।

विद्याधर-प्रतिहारी मुनिवासकप्रभृतयः ।

स्त्री

सौता

कौशल्या

अश्वत्थी—वशिष्ठपत्नी ।

भार्येयो—काचित् विद्यार्थिनो ।

वासन्तो—वनदेवता (सौतायाः सखी) ।

तमसा
सुरसा } —नदीद्वयम् ।

विद्याधरोभानोरथोपश्रोपभृतयः ।

ग्रन्थसमर्पणम् ।

श्रीकण्ठस्य कवेरपेतकलुषा गात्रोर्ध्वसंस्पर्शो
सौम्यालङ्कृतिरीतिभावमधुरा नानागुणस्राष्टिणी ।
व्यक्तार्था कविता नवेव वनिता सङ्गच्छपोक्तासिनी
केषाञ्चित् सुखबोवमाकलयितुं व्याख्यायते तोषिणी ॥१॥

सर्वार्थविज्ञापनशक्तिशालिनो

स्नेहं समालम्भवतो विपश्चिताम् ।

दशां प्रशस्तामधिगत्य नित्यं

स्तमोविनाशं विदधातु टोपिका ॥२॥

राज्ञा श्यामलवर्षेणा क्रतुकृते यः कान्यकुब्जस्वसा-
दानीतः शुनका यशोधर इति ख्यातो यथार्थाभिधः ।

विप्रो वेदविदाख्यरो बहुतपाः सन्मानसम्पद्भुतं
वङ्गान्तर्गतसिद्धविक्रमपुरं संस्थापितश्चादरात् ॥ ३ ॥

तत्पवित्रकुलोत्पन्नः सद्विद्याचारभूषितः ।

जनको जयचन्द्रो मे उमा माता तपस्विनी ॥ ४ ॥

वाचाग्निवसुवन्द्राङ्गे शकं शोपस्यसोदिने ।

तयोः स्वर्गतयोः पादपद्मे चो वा समपिता ॥ ५ ॥

पद्मीत्तरतटस्थ्यात् धनस्कृन्न-निवासिना ।

शशौचा गुहनाथेन गङ्गातीरप्रवासिना ॥ ६ ॥

उत्तररामचरितम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

इदं कविभ्यः * पूर्वेभ्यो † नमोवाकं प्रशास्यते ।

विन्देम देवतां वाचममृतामाम्बनः कलाम् ॥ १ ॥

[१ । पूर्वेभ्य कविभ्य नमोवाकम् इदं प्रशास्यते, (यत्) काम्बनः कलाम् चरतां वाचं देवतां विन्दे न, इत्यन्वयः] ।

१ । अथ कविचक्रचक्रामखिभूतस्यभवान् भवभावमलम्भुतिभेषभूतिः 'एकः प्रकृतः सुप्रयुक्तः सव्यगृह्यातः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवती'त्यादि सुतवचनविद्यापितां परिनिष्ठित-शब्दप्रयोगविज्ञानयोः काव्यफलप्रसवकारित्वमवगच्छन् "काव्यं यद्यस्यैकैकते व्यवहारविद्दि-श्रितैतरत्तये" इत्यादिनियमवैदितस्य काव्यरूपैवावतीर्षस्य तस्य प्रकथं विदित्वा "प्रवचानां प्रवच्युपास्यपि कीर्तिं प्रतिष्ठयोः । मूलं विषयभूतस्य जेतुर्गुणविरूपण"मिति शास्त्रनिर्देशेन नायकगुणविरूपणस्य कीर्तिं प्रतिष्ठासाधकत्वावगम्येन "यदि क्वचं पूर्वेरिति जडति रामस्य चरितं" मिति रामचरितस्योपरिद्वेषत्वविज्ञापनेन रामरूपैवावतीर्षस्य प्रस्तुतकथानायकभूतस्य भगवतो मुक्तानिव प्रतिपिपादयितुः इच्छवन्तुन, अत्रवस्तुभ्यः "देवानामिहनामनि सुभवः कामं ज्ञतुं चाक्षुषम्" इत्याद्युक्तिभि प्रतिपादितप्रकथात् प्रकरणादीनां वचनार्थे रसवस्तु-नायकसाधकत्वात् नाटकस्य च प्रख्यातदेवादिदृष्टप्रधानतया प्रकथात् नाटकमेव निर्मातु-मन्नित्येवम् पूर्वदृष्टस्य महावीरचरितनाम्ना प्रख्याते नाटके वर्धिततया उत्तरं चरितं वर्धयितुं विचोर्धितार्थपरिपन्निप्रव्युत्पन्नविश्वस्यसंचारा क्कामिनतपय्यसनामिनीकम् प्रेक्षावत्-प्रवृत्तिविवक्षणेन च नमस्कारादेः श्रेयसाधनतां परिपन्नम् पूर्वेरप्रधानाङ्कस्य नमस्कारमेव नास्तीत्येवमनिर्वाहकं प्रकीर्ति—इदमिति । पूर्वेभ्यः जन्तुपूर्ववर्तिभ्यः कविभ्यः प्रकथाचौकि-प्रथतिभ्यः, तेषामिव आदिकवित्वात् । नमोवाकं नम इति शब्दस्य स्तोत्रार्थवैधीभावानु-व्यापारबोधकस्य नम इत्यानुपूर्वजन इत्यर्थः । वाकः उक्तिः उच्चारणम् इत्यर्थः, कविन् कश्चि-तद्वयथा स्यात् तथा नम,शब्दोच्चारणेन वाचौकिप्रथति-पूर्व-कविवरान् प्रथय्य इत्यर्थः । चरता नम उक्त्वा नमःशब्दोच्चारणेन तदपेक्षया स्तोत्रार्थवैधीवकत्वापारविशेषविषयक-ज्ञानसुत्पाद्य इत्यर्थः । चरता बहुकाव्यमन्वर्धितक श्रवैः प्रकथादी को वा विचारयान् भवति ।

* गुरुव्य इति विद्यादानम् ।

† सर्वेभ्य इति पठभेदः ।

इदम् अथ्यवहितोत्तर वक्ष्यमाणं वस्तु विषय प्रतिपादनमित्यर्थं । विन्दे म इत्यादिवाक्यार्थमित्यर्थं । प्रजाकण्ठे प्रार्थयामहे, “वाक् यासु इच्छाया”मित्यस्य रूपमिदम्, यत् पादादिकस्य श्रासुघातोराङ् पूर्वकस्यैव व्यवहारो भाषायां निर्देय इति तत्र “वाक् योग प्रायश् सस्यते” इत्यस्य दुर्घटवृत्तौ, ऊकारोपादानादर्थविशेष एव उपसर्ग इत्यस्य च कस्यचित्प्रति घटत्वान्, प्रपूर्वकोऽपि श्रासुरिच्छावाचक इति न च्युतस्य प्रकारताया स शयोऽपि । तत उत्तरवाक्यायस्य कस्य ताप्रतिपत्तये यदित्यध्याहार्यम् । आत्मन परमात्मन शब्दमूर्तिधरस्य विश्वोचित्यर्थं । कप्तान् चंयभूतां, तथाच दर्पणे—“कान्यासापाच ये केचिद्गौतकान्वाखिलानि च । शब्दमूर्ति- धरस्यैते विश्वोरथा मद्वात्मन” इति । अस्मतां च सरद्धितां पुरुते नित्यामित्यर्थं । मीमांसकनये शब्दरूपाया सरस्वत्या नित्यत्वाङ्गीकारान् बागटवताया नित्यत्वमभ्यासितम् । वैदानिकमतौ तु “सर्वे खन्विद ब्रह्म”ति सत्यावेदितस्य सरस्वत्यापि ब्रह्मतादात्म्यस्य सामेन “अन्वे द्योऽन्वे- मदास्योऽय”मित्यादिस्तुत्यर्थसमाहित नित्यत्वमिति । अथवा मरण एत मावे न्न, न विद्यते एत तिरौभावो यस्मान् तत्, कवीनां कौर्त्तिकायस रक्षणेन सर्वदेव कविजनमानसखिरतया काव्याकारणेन वाक्यजातनेव तथा जगतस्तिरोधानाभाव । अपि च रामसुधित्तिरादीनां पार्थिवशरीरविकस्येऽपि यस्या वाक्यमयेन कविपुत्रत्वे न एव जगति सजीवमिवावस्थानं तस्याश्वत्थ- मन्वतमिति । यथा अस्मतां रसवतीम् । वाच वाक्यमयी शब्दस्वरूपमित्यर्थ । ईशतां देवीभूता भ्रतृतीमित्यर्थं । विन्दे म कर्ममहि समाश्रयत्वे न स्वीकृत्य, तदाश्रयेणैव अस्मदीप्रकाशसमाप्तिसक्या- दित्यर्थः । अथवा पूर्वैश्च कविभ्यो जन्म, तत पर वाकं वाक्यात्मकं सगुणं ब्रह्म विश्वमित्यर्थं । इद वक्ष्यमाणं विन्दे मीत्यादिवाक्यार्थमित्यर्थं । पृथाप्यह, याचामहे प्रार्थनार्थकस्य घातो- र्त्तिकात् कप्तान् कस्य इये । शब्दात्मकवाक्यादिव प्रतिज्ञामापन्नान् ब्रह्मवाचीकप्रभतीन् कविमुखागान् प्रवक्ष्य शब्दात्मकस्य विश्वोरेव समाश्रय प्रदद्यामहे, स च परितुष्टी न काव्यकलासु तथा वैकल्यसम्पदापद्यतु यथा प्रस्तुतकाव्य मद्वाकवीनामितिमात्रा मनोरति स्यादिति भाव ।

यथा इदपदेन प्रारिञ्चितयस्यादी विधिक्षित बुद्धिस्त मन्त्रस सम्बन्धने, तत्र प्रकृते सद्देव्य त्तवानिमे रं, नमोवाकमिति च विधयत्वे न, तथाच यस्यादी कर्त्तव्यम् इद मन्त्रं नमोवाक निर्वृत्तान् इत्यर्थं । अस्मैव मन्त्रस्य नमोवाक इति सञ्ज्ञा ज्ञायते इति भाव । अत्र सद्देव्य विधेयमावाच्य धर्मिण इहमिति पदस्य मन्त्रशाभिप्रायेच व्यवहारत ज्ञीवतासत्त्वं ऽपि नमोवाक- नित्यन पु विज्ञसत्त्वं वाचक मस्ति । किंवा पूर्वैश्च कविभ्यो नमोवाकं नमस्कारवचनात्मकत्वं इद मन्त्रस्यम् इच्छान् इत्यर्थेसमाश्रयत्वेन सद्देव्यविधयभावरिद्धारेण पञ्चान्तरम् । अत्र यन्मात्मानुवर्त्तनपुर सर राजदण्डमिति निवर्त्तन कविमन्त्रकारानन्तर वाचीनमस्कारसत्त्वं ऽपि न प्रधानापकर्षोपदीयसन्धानना द्वासीनां गदीशोत सङ्गं न सप्तद्वयं च परिचारकादिस सर्वैश्च राजादीर्भ्रमसक्यवादिति । अपि च “भगवद्वन्द्वं त्वाद्य गुह्यवन्दनपूर्वक”मिति श्लाघानुमीदयेन भगवद्वन्द्वमत्त्वं पूर्वं गुह्यनमस्कारस्य कर्त्तव्यतया “मधुमयभक्तितीनां जगन्दर्शी मर्द्धि” “कान्त्वमिचकीत्यास” इत्यादिश्लाघादीयेन वाचीकप्रभतीनां कविमुखागानामिभगतगुह्यत्वात् भगवत्या, सरस्वत्या प्रथामविधे पूर्वमेव वाचीकप्रभतीनां नमस्कार इतो भवाकविमिति । अत्र वीरराजवाद्य—“विन्दे म द्वेतां वाच”मित्यत्र “वन्दे महि च तां वाची”मिति पाठ समीचीन इत्य ज्ञीकृत्तमि, तत्र नास्त्वन्वादीर्षिचित्रमन्त्र, तत्रापि पदाक्षेपयोक्तोचनार्था तथैवोपस्थानान् । कैचिदस्य प्रकाशान्त्रिच सुखवासायां समीचर्त्तं तथाच—इदमविधे इतीश्वरमेवेदं समस्त पदं,

नमः वाकम् इति पदद्वयी, तेनावनर्धः पर्यवसति यथा—पूर्वैः पुरातनेभ्यः प्राचीनेभ्य इत्यर्थः । इदं कविभ्यः अथ बुद्धिबलीकृतारामहृत्नामस्य अनेनापि कविना समालम्बनीयस्येति चार्थः, कविभ्यः रचयितृभ्यः रामहृत्नामस्योपजीव्य काव्यनिर्मातृभ्यो वाणीकविष्यासादिभ्यः; व्यासस्य वाणीकेश्वरामायणमहाभारतदिः रचयितृत्वान् । बुद्धिबलस्य रामवृत्तस्य अथ काव्यस्य तदवृत्तमवस्थान्, प्रकृतं बुद्धिबलभावेन तत्रिन्शद्वत्स्यैवाप्रसङ्गान् “पाञ्चभ्यश्च पुनस्तु बर्हयतु नः श्रेयांसि श्रेयं कथे”ति निर्वाहे वक्तव्ये न च सूचितत्वात् ।

पूर्वेषां वामिव कवीनां पुरातनवृत्तान्तैर्दितया रामायणादिपूर्ववृत्तविज्ञानजननसामर्थ्यं सूचयतीति पूर्वैश्च इत्युक्तम् । रामायणवृत्तस्यैवोपजीव्यतया तत्र एव नैपुण्यलाभ इष्ट इति कदाचन कवीनां नमस्कारः प्रकृते न अत्रुक्त इति इदं कविभ्य इत्युक्तम् । उच्यते अनेनेति वाकं अचनसावनीभूत करणे अथ । बद्धवाचोऽपि कविमुखास्य स्वाधिकथितवस्तुनः साङ्गतासम्पत्तये ऐश्वर्यशान्तिपूर्वकविनमस्कार इति ज्ञानुपपन्नम् । तस्य च उपदेशप्रवृत्तौ इत्यनेन वाङ्मयकालम् अथवा श्लुटा भाव्यम् । “संज्ञायामिति च प्रायिकं” मित्वात्तत्राद्ये दोषः । अथवा उच्यते यत् तत् वाकं कथं वि अथ, “अकर्त्तरि च कारके” इत्यनुशासनात्, वाचिकमित्यर्थः । नमः नमस्कारं प्रशंसक इच्छाम, निर्दिशाम इत्यर्थः, नमस्कारस्य काविकवाचिकानादिकभेदेन वैविध्यम् । ता पूर्वापाञ्चता बुद्धिभ्याम् इत्यर्थः । काव्यनिर्मात्रे प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयोभूताया कवित्वं न उपलब्धेति । अत्रता प्रवाहकमेष मित्या, यथा अत्रतम् अपरमं सादृश्या अस्तीत्यत्रता अत्यर्थोऽप्यत्रतय । तेन स्त्रीत्वं समससं, प्रयोजकतासम्बन्धेन मोक्षवर्ती सुक्ति-साधिकमित्यर्थः । तथात्वेन महापातकादिनाशनहारा । तथाच—“एकैकमन्त्रं प्रोक्तं महापातकनाशनं” मित्यात्मनः । तत्र कारणमाह—आत्मनः परमात्मनः कक्षां विद्यां परमात्मप्रतिपादिकां विद्यामित्यर्थः । तस्य च “वेदवैद्ये चरे पुंसि” इत्यादौ व्यञ्जम् । वाणीकवाचिकाणां रामायणादिप्रामिकां वन्दे मदि प्रथमम्, “विषयमङ्गलवयसं यद्वो विजयते” इति वाक्काराजस्ये क्त्म् । अस्मां योजनाशामपि पूर्ववत् काव्यार्थसमनवधेयम् । कैवल्प—इदमिति मित्रं पदं, नमः वा कम् इति च पदत्रयं, कविभ्य इदं नमः प्रशंसक इत्यन्वयः । वाक्यः समुच्चये । कं ब्रह्माचमित्यर्थः । एवञ्च वाणीं सरस्वतीं कं ब्रह्माचं वा वन्दे मदि, इत्याहुः, तत्र व्यवहितान्वये-नोक्तार्थस्य बहुशः समनुसन्धानमव्यत्यात्, “यथाहाभिर्हादशभिरष्टादशभिरैव वा । वाचिभ्यस्तत्र पदैर्वापि सा नान्दीति प्रकीर्त्तिता” इत्याच अतुदंशपदानुक्त च इति ।

महतां उपकनिर्घातुं कसिच नियमो यत् नान्दीशोकादावेव नाटकीयवस्त्वि नवनि निवृत्तं सन्निवेशयतीति, अत्रापि महाकवि श्रीकण्ठो निष्कृष्टसात्सङ्घिषेत्रज्ञताविति किञ्चित् पयोकोच्यते, यथा—अत्र प्रथमाह पूर्वैः कविभ्यः नमः इत्यानेन पुरातनेभ्यः प्रसिद्धाश्रेणी नमः इत्यर्थेनाग्नेन पूर्वकाजप्रसिद्धा सर्वलोकनमस्याः केऽपि प्राज्ञा अत्र नाटके वर्धयि-ष्यन्ते इति सूचितम्, तथाच—प्राज्ञा वाणीकविद्यैरामहृत्नामदादयः, तेषां पाञ्चित्यप्रसिद्धिरपि साक्षात्सिद्धा, वाणीकविद्यैः रामायणादिनिबन्धत्वात्, राजस्य धनुर्वेदेऽपि अथं पु च साक्षेऽपु विज्ञत्वव्यवधान्, इन्महादेनेनाटकादिसारसूतवस्तुप्रवाचकत्वात् । सर्वलोकनमस्कारव्योच्यते-निर्द्देशेन धूर्तवच्यं कस्य भाषादेर्वावृत्तिः । पूर्वकाजप्रसिद्धा इत्यानेन साक्षयितवच्यं वाग्नि-प्रकारादिनिराकरणम् ।

कविभ्य इत्याद्य बहुवचनेनात्मनो अत्यन्ते, यथा—अतस्मिन् पुत्रावपु अत्रुपु कविषु यथा

(नान्यन्) स्वधार' (क) । असमतिविस्तरेण । अथ खलु भगवतः
 कालप्रियमाद्यस्य यात्रायामार्थमिन्द्रान् बिभ्रापयामि, —एवमतृभवन्ती

तेषु वाकीक्षिरेव प्राधान्यं, तथा रामलक्ष्मणशत्रुघ्नादिषु बहुभ्यपि नायकेषु रामचन्द्रस्यैव प्राधान्येन
 वर्णनं इति नानेकानयनताक्षीषेण नाटकीयस्वरूपव्याघातः । अनेनेव श्रीरामचन्द्रस्य प्राधान्य-
 स्थापनेन लक्ष्मणशत्रुघ्नयोरप्राधान्यत्वान्नाशनेन सौताया वनप्राप्यै लक्ष्मणनियोगः, लक्ष्मणवधे च
 शत्रुघ्नपुत्रवधं बुद्धिस्वीक्रियते, अप्रधानस्यैव प्रधाननियोज्यत्व-यवस्थितः । उत्तररामेन काचि-
 द्बौद्धिकगुणा लो वर्णयितव्येति सूच्यते । आत्मन कलाम् अयस्वरूपमित्याद्येन च अस्य नाटकस्य
 नायिकाया देवताशसम्भवत् कल्पविह्वल्यपबौत्व इति अयोजिताया भगवत्या वसुधाराया
 ज्ञानायाः श्रीरामप्रणयिन्या सौताया स सूचनम् । “अर्धं वा एष आत्मनो यत् पदौ” ति शास्त्र-
 निहितेन पद्मा अर्धशरीरत्वशसनात् नायिकाया देवताशसम्भवत्सूचनान्नायकस्यापि देवताश-
 सत्त्वं तत्त्व गम्य, तेन भगवदशभूतस्य श्रीरामस्य नायकत्वात्सन, तथाभूता देवताशसम्भवा
 नायिका प्रति देवताशसम्भवं एव नायकवरस्य विश्वेषोपयोगात् । अन्ततमिति पदेन
 नरचरित्रैक्यं कथ्यत्वात्, निवेद्यस्य च प्रसक्तिपूर्वकत्वव्याख्यत यद्गद्यमद्वैतविसर्जनसम्भावितस्य
 सौताया नरकस्य गह्वरा प्रथिव्या च समं तदानमनेन भावनिश्चयदुपेय द्वितीयाह्वानं प्रकृत्य
 सप्तमाहपर्यन्तार्थः स सूच्यते इति समाप्तः ।

(क) नान्यन् इति । नाटकप्रभृतीनामन्तरी मङ्गलाय, आशीर्वचनादिसंयुक्ता देवविजादि-
 प्रकृतिरूप प्रयुक्तिर्नान्द्येति । तथाच—“आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतियंज्यात् प्रयुज्यते । देवविज-
 न्प्रपत्तीनां तज्जात्रान्द्वेति स चिता ॥” नन्दयति कथेन देवतादीन् आशीर्वादेन मनस्कारिण
 का वारिषहान् आत्मनश्च प्रसादयति या इति इत्यनन्दधार्ता । कर्त्तरि षच्, ततः षच्
 द्वे । तथाच नाञ्जप्रदीपे—“नन्दन्ति काव्यानि कवीन्द्रवगा, कुशीलवा पाण्डुपदाय सन् ।
 कथादत्तं सञ्जनित्युच्चो, तस्यादिय सा कथितं नान्दा ॥” अपि च “देवविजयपद्मीना-
 नाम्नीर्वाहपरायणा । नन्दन्ति देवता यस्यात् तज्जात्रान्द्वेति कर्त्तव्यता ॥” इति भरतकृतनाञ्ज-
 प्रदीपे । इदं कविभ्रा इत्यस्य वादयमि पदै निवृत्त्वात् नान्दीकञ्चययोगः । तथाच मुनिः—
 “स्वधारः पठेन्नान्दीं मध्यमं खरमाश्रित । नान्दीं पठेद्वादयमिर्दशमर्थायलक्ष्मणात् ॥” अत्र
 पदस्यैव श्लोकपाद-सुश्रुतिरूप श्लोकान्गीतवाक्यं तदस्य तमरूपतया, अत्र तिष्ठन्पदस्यैव
 स्वल्पपदस्यैव च सत्त्वं वादयपदैवेय नान्दा, तथाच नाञ्जप्रदीपे—“श्लोकपादः पठ
 केचित् सुप्रतिष्ठानमयापरे । परेऽवात्तरवाक्यं कम्बुपदसुचिर ॥” इति । “पदैव्यं वा वादयमि”-
 रिक्तवद्विदंप्रबोक्तस्यवाक्यानावसरे तर्कवागीशपादा वाच्यते—“पदैः सुव्यक्तित्तन्नाञ्जतटं,
 विधीयत्यशब्दे तु श्लोकचतुर्भान उच्यते” इति । नान्यन् नाञ्जा श्लोकपादा, अन्ते चवसाने
 क्वं नान्दीश्लोकपादान्तरमित्यर्थः, स्वधार सुव नाटकीयकथाया प्रकृतं धारयति विवाह-
 कथं च इति स नाटकीयकथापञ्जापकः प्रधाननट । तथाचाह्वारिषा. ‘नाट्योपकरणवा-
 कीनि सुनिज्जनिचोयते । स्व’ धारयतीत्यार्थे स्वधारो निजयते” अपरे च “वर्चनीयत्वा सुव
 नक्षत्रं देव सूचते । रत्नसूत्रिं कर्मात्म्य स्वधारः स उच्यते ।” इति ।

विदाकुर्वन्तु—अस्ति खलु तत्रभवान् काश्यपः श्रीकण्ठप्रदसाध्वनः
पदवाक्यप्रमाणतत्त्वज्ञो भवभूतिर्नाम जातुकर्षीपुत्रः । [ख]

(ख) बलमतीति । अतिविकारेण चप्रस्तुतकथानाम् अतिप्रसारेण वातुर्कमेतत्प्रार्थः, अलं
निष्कृद्योगनं विस्तृतान्दीप्रवचनं निष्फलमित्यर्थः । तथाच “विकारो विद्वदो वाचः ख च
अच्छरा विशार” इत्यमरः । “अलं भूषणपथैरिति शक्तिवारकवाचक” इति कौषाण्डप्रवरवाचकान्त-
शब्दस्य धीमेन अतिविकारेणेत्याम इतीया । मत्तान्तरं तु करदे । प्ररोचनां प्रवर्तयितुं सामा-
जिकावधानाया प्रसौति—अथोत्यादि । अथ अस्मिन्नहनि नाटकप्रवचनं गदिन इत्यर्थः । खलु इत्य-
नुनयार्थकमवाय, तथाचामर—“निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनये खलु” इति । भगवतः वदन्त्यै-
शानिनः सर्वविषयकशक्तिमत इत्यर्थः, कालप्रियमाथस्य उज्जयिनीमण्डितस्य तन्नामकविष-
मूर्त्तिभेदस्य महाकाव्यापरनामकस्य यात्राया मङ्गोक्तये तस्मैव पुत्रादिमङ्गोक्तवाचक इत्यर्थः,
“यात्रा तु यापनेऽपि स्वाद् गमनोक्तवयोः पुमान्” इति गीर्दिनी । आर्येन्द्रियान् काश्याः
पुत्र्या मित्राः ज्ञानवन्तः तथाविधान्, अथवा आर्येषु ये मित्राः प्रधानभूताः तान् कृत्व-
तन्नामित्यर्थः । तथाआर्यैश्चर्यं “अर्चं यामाचरन् काममकर्त्तं यामाचरन् । तिष्ठति ब्रह्मा-
चारे यः ख आर्य इति स्मृतः ॥” इति । “अदत्तपरपदे मित्रं विदुः श्रेष्ठं वाचक” इति
पुत्र्यतमत्वम् । सभासमानान् माननीयान् रत्नद्वयं ननु कृत्विति इत्यर्थः । विज्ञानप्रसक्ति-
विदितार्थान् कर्त्तमि । वेदितव्यमित्यर्थे वेदयितुम्यामन्ति—एवमित्यादि । एवं अस्मत्प्र-
दयेष अत्रभवन्तः माननीया भवन्त इत्यर्थः, तथाच—“अत्रभवन्तमत्रवच्छब्दी पुत्र्यायी”
इति, अथवा अत्र अस्मां परिचदि भवन्तः अर्थं तिष्ठन्तो वा एतत्सभायां नाटकद्वयं यज्ञ-
स्तुपागता इत्यर्थः, विदाकुर्वन्तु जानन्तु बह्व्यमाथमिति शेषः । “विदाकुर्वन्तु इत्यमरप्रक-
मिति स्वानुभाषणान् पदसहितः । पथे विदन्तु इति । यात्रायामिति वाच्यत्वनम्, अथेति
द्वेषकथनं, “निर्देशो देशकालयो” इति शास्त्रादेशान् । वेदितव्यमित्यर्थे वाच—अस्तीत्यादि ।
काश्यपः काश्यपवशोऽभवः । प्रकथयतीति काश्यपः अथवाप्रत्ययः । “पश्यकः काश्यपो
भवती” इति सर्वज्ञतया अतिविस्तृतकथनपर्यञ्जनः । पदवाक्यप्रमाणतत्त्वज्ञः पदस्य वाक्यस्य
तयोः प्रमाणाणि प्रमाणाप्रतिपादकसम्बन्धाः तेषां तत्त्वं खलुपं प्रकृतत्वं वा जानामि इति
“आतोऽनुपसर्गे क” इति । अथवा पदस्य “वर्षाः पदं प्रयोवाधान्मित्येतेषां वीथका”
इत्युक्तस्य च, वाक्यं सुप्तिङन्तवाक्यक “वाक्यं स्वाद्वीथ्यतावाङ्माद्ययित्तुक्तः फदीयत्”
इत्याश्रयं वा, प्रमाचं प्रमाया जनकं तेषां तत्त्वं बुद्धाचं जानामीति । तथाहविषयेषु कालिन्व-
विश इत्यर्थः । श्रीकण्ठप्रदसाध्वनः श्रीः सरस्वती अथवा “अथो यन्मि चत्वाणि वा हि
श्रीरसता समी” इत्युक्तदवा वाक् कष्टे बल तस्यैवोचकमित्यर्थः, पदं अर्थः साध्वनं चिद्वन्
उपाधिबद्धवतया परिचायकं बल तत्वाभूतः । श्रीकण्ठेऽपि पाधिभूषित इत्यर्थः । जातुकर्षी-
पुत्रः जातुकर्ष्या । तदाह्यायाः अतुल्यैर्नोत्रप्रत्यावा वा जिज्ञाः पुत्रः आत्मनः अथवृत्ति-
नामं यात्रा भवभूतिः “साया पुमान् भवभूतिपवित्रमूर्त्ति” इति श्रीकण्ठकेन कृतुत्तान-
करवो राजा श्रीकण्ठं अथभूतिरिति यात्रा निर्दिशेति वेचित् । इरे च कृतुत्तानयो धय
एव भिच्छुपेष खलुपस्मिन्नी महाकवेरक भूतिस्तुप्रकारेति कवेरक अथवृत्तिरिति उच्यते
विनिर्दिशति । तथाच अथान् भूतिर्वस इति तदर्थे इत्युक्तः । खलु वाङ्माद्ययित्तु ।

यं ब्रह्माणमियं देवी वागवश्वेवानुवर्त्तते ।

उत्तरं रामचरितं तत्प्रणीतं प्रयोच्छते * ॥ २ ॥

[१. इयं देवी वाक् ब्रह्माण्य वशा इव अनुवर्त्तते, तत्प्रणीतम् उत्तरं रामचरितं ज्योच्छते. इत्यान्वयः] ।

एषोऽहं कार्यवशादायोध्विकस्तदानीन्तनस्य संवृत्तः । (समन्तादवलीकृतः)
भो ! भो ! यदि तावदत्रभवतः पौलस्त्यकुलधूमकेतोर्महाराज-
रामस्त्रायमभिषेकसमयो रात्रिन्दिवमसंसृष्टतानन्दनाम्दीकः, तत्
किमिति † विश्रान्तचारणानि चत्वरस्थानानि ? । [ग]

२. अत्राहोव कथं भाषाप्रकर्षातिशयं विश्वाप्य तत्प्रणीतनाटकप्रयोगविज्ञापनेन
वर्त्तित्वान्मन्त्रवचनं रचयति—यमित्यादिना । इयम् इतः पूर्वमेव बन्धितस्वरूपा परमोक्तवती
सुप्रसिद्धित्यर्थः । देवी देव्याति प्रकाशते अनभूतस्थयत्वात् प्रकाशयति विशिष्टधियम इति
विज्ञानदायिनीत्यर्थः । अथवा देव्याति कामयत विश्वं व रमत इति विश्वं कथयन्वदा दिवु क्रीडा-
विभिन्नोवाचावहारदुरातिसात्किमितिपु' इति गणनिर्दिष्टपद्योर्जलमहा इति रूपम् । वाक्
उरस्यती, ब्रह्माण्य "वजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतियक्षा" इति षट्काम्यंशालिनं विप्रोत्सवं
वक्षा वर्धनता अघोमित्यर्थः, प्रवर्त्तनमित्यर्थेनयोरेकान्तभाषापाठिकेति भावः । इव तादृशी
श्रीव अनुवर्त्तते अनुवर्त्तति, यस्याऽन्येव मोदिता भारती स्थलविशेषेषु अघानंशवान् प्रति-
योचयतीति भावः । अथवा इव वाग्देवी य भवभूतिनामानं महाकवि ब्रह्माण्य पितामहं
वेदविनिश्चिद्यथापारङ्गनं स्वभर्तारं चतुस्रं ह्यभिवेश्ये' । वशा सती अनुवर्त्तते ।
तथाच वशा ह्यवर्त्तते वेदादिविद्यासुप्रसिद्धो विद्यायाः भारतीयदशा गानारससङ्कारेण संवृते,
तथैवाह कविः सर्वाचरितेषु प्रकाशमानया तथेति भावः । तत्प्रणीतं तेन वशावाचा
अवशुतिना प्रणीतं रचयन्, प्रकृततां नीतमित्यपि प्रयोक्तव्यादानार्थः । एतेन वस्तुप्रसंगेन
शान्तिप्रवृत्त्यानुग्रहम् । उत्तर महावीरचरितवर्षितपूर्वं वृत्तापेक्षया परवर्षितं वृत्तसम्बन्धितं
ब्रह्म तं नाटकमित्यर्थः । तथाचायमेव कविर्वाङ्मौरचरितं रावणनिघनं कौशलराज्यज्ञानस्य
नीरालस्य चरितोऽहं निवबन्ध, ततः परं कौशलराज्यतमा रामस्य राज्याभिषेककारभा परवर्षि-
त्सममेति विवेचय ६ प्रयोक्ष्यते प्रयोगेण उपस्थापयिष्यते अभिवेश्यत इत्यर्थः । प्रयागवासा इतस्य
रामस्यवादिपुराणप्रसिद्धतया ख्यातावपत्त्वसम्पत्त्या वर्त्तमानरूपकस्य नाटकत्वनिर्वाहः, तथाच—
"नाटकं ख्यातवत् स्यात् पञ्चसन्धिकसन्धितम्" इत्यादि रूपेण । इदमन्ता नाटकौयप्ररोचना
ज्ञेया । तथाच—"निवेदनं प्रयोग्यस्य निर्देशो देशकालयोः । कविकाव्यनाटोऽपि प्रशसात्
प्ररोचने"ति तत्प्रमाणं ब्राह्मम् । वाग्देवतायां कथेवशाश्रीवसम्पत्त्यादुत्तमप्रा, ब्रह्मपदस्य
विधादपरनामनं तु ब्रह्मतादात्म्यप्रतीत्या रूपकमिति बोध्यम् । केचित् इवशब्दस्य ब्रह्माण्यमित्येन
वन्ध्यात् उपमेति वदन्ति । अनुष्टुप् इत्यम् ।

ग) अहं कर्त्तवितयाविषयस्य अघोमित्यस्य तत्त्वेन तं तामुग्रजातत्वेन च अघनाभुनिको वैदेमिकः

* ब्रह्माण्यमित्यत्र ब्रह्माण्यम् इति कश्चित् । प्रयोक्ष्यत इत्यत्र प्रयुक्त इति विद्याशान् ।

† किञ्च, किञ्चिदानींति किञ्चि पाठो ।

(प्रविश्य) गेटः । भाव । प्रेषिता हि इतः स्वगृह्यात् महाराजेन सङ्घा-
समरसुहृदो महात्मानः पुत्रङ्गराक्षसाः सभाजनापस्त्राधिनो नाना-
दिगन्तागता ब्रह्मार्षयो राजर्षयश्च, यदाराधनाय एतावतो दिवसा-
नुत्सव आसीत् । [घ]

सुवधारस्य सस्यकृप्रतिपादनं कुर्यादित्याद्येवोपसंहरति—एषोऽङ्कमिति । एषः सुवधारः
अङ्कम् । कार्यवश्यात् कर्त्तव्याधीनतया तात्कालिकवृत्ताभिनयापुरीधादित्यर्थः । आयोध्यिकः
अयोध्यायां भव अयोध्यासम्भव, तदानीन्तनश्च तदानीं प्रयोक्तव्यव्यवहारपारकाशो भवः
जात तत्कालवर्षो, तथात्वं नैव वर्षयित्वाविविषयान् सस्यकृ प्रत्यचोक्तुर्वता तेषां सस्यकृ
सामाजिकवृद्ध्यो वरौकरशसामर्थ्यात् अट्टशेखलसारादिपदार्थनिचयेन नूनं सुदुस्वरम् अन्वेषु
तद्वस्तुप्रतिपादनमिति भावः ।

अथ केचित् अयोध्याविषयमैव प्रकृते वर्षनीयतया सुवधारस्य तत्कालीनत्वप्रतिपादनेन
प्रवर्त्तित्वात्कथयोपस्थापकतायामपि न प्रस्तावनाया विष्णुश्रुता स्यादित्यापादनीयम्, अथ
अयोध्यावासित्वकल्पनेऽपि सुवधारत्वसिद्ध्या प्रकृतसन्दर्भस्य प्रस्तावनात्कथसस्यस्या प्रस्तावनात्कथ्या
वाघातान इति वदन्ति । समन्तात् चतुर्दिग् अवलोक्य रक्षभूमिः सर्वं स्थानं दृष्टिं भावः ।
भो भो सस्योधनार्थकमवययम् । भवच्छब्दरूप वा । यदि तावत् अवभवतः पूजनीयस्य राजकुम्भैः
महामानस्य पीलस्यकुलधूमकेतो पुलस्त्यस्य ब्रह्मणो मानसपुत्रस्य तदास्यस्य स्तुतिः अपत्यं
पुमान् पीलस्य रावणश्च, 'स्त्वन्मकवृत्तिकुलभाष' इति अपत्यार्थे अथ, पुलस्त्यवत्स्यः, राजकु
हि पुलस्त्यस्य पोषो विश्वस्य पुत्रश्च तस्य कुलस्य अन्वयस्य समसस्य वत्स्यैवत्यर्थः पूजनीयोः
धूमकेतुवदमङ्गलरूपस्य विष्णुससाधकस्यैत्यर्थः, अथवा धूमः कियुः चित्रम् अनुनापकश्चित्रं
यस्य स तस्य चन्द्ररश्मयः तथाच यथा व शतरुगुणादीन् इत्याद्यो मञ्जीकरोमि, तथा राक्षस-
कुलविष्णुसस्यपादकोऽसी इति भावः । महाराजराजस्य महाराजपदवीनित्तरिव सज्जि-
नतस्य राजसिद्धासने समधिष्ठितस्यैत्यर्थः, अथ वर्त्तमानं अनुभूयमान इत्यर्थः । अग्निवैश्व-
समय अभिवेकस्य रात्र्याभिवेकस्य समयः कालः तत्कालपाचारो वा, तथाच कौषः "समयः
श्रुत्याचारकालसिद्धान्तस्य विद्" इत्यमरः । रामिन्दिव रात्रौ च दिवा च इति सत्यर्थे इत्यर्थः,
'अचन्त' इत्यादिसूत्रे च निपातनात् तत्पदसाधुत्वम् । अङ्कनिर्गमिन्त्यर्थः । अथ 'इतानन्दनाम्नीकः
अस' इत्यादि च विचिन्त्वा समन्तं प्रवृत्तानो आनन्दनाम्नी रात्र्याभिवेकस्यैविवजन्त्यर्थेऽनुत्सवः
सङ्गीतादिविधिः, यत्र सः इत्यस्य समयविशेषत्वम् । "नङ्गातरे" इति कः । तत् एव नङ्गात्क-
पेदी सस्यपोत्यर्थः, किमिति कथ्यात् कारणात् चत्वरक्षानामि प्राङ्गणप्रदेशाः तत्रैव नङ्गा-
त्कवादिजन्मोत्पत्त्यादौः प्रवर्त्तनसम्भवात्, विशान्चारचामि विशान्ताः क्रियातो निरुपाः
सुतिमोतादिकार्यमङ्गवांवा इत्यर्थः, चारवाः वैतालिकाः सुतिपाठका इति भावः, विषु जामि
वैतालिकप्रभतीनां सङ्गीतादौःरगुत्तानीत्यर्थः । तद्यत्—अथ महाराजस्य राजस्य रात्र्याभिवेक-
मङ्गोत्सवे सस्यपि कथं सङ्गीतादिविषया वैतालिकादयः सङ्गीतादिविधिभिः प्राङ्गणं न
सुखरयन्ति, कथमेवमिति भावः । एष एव प्रकृतवस्तुसङ्ख्यापनार्थसुपकानः सुवधारस्य ।

(घ) सुवधारस्य जिज्ञासितं विषयं निष्ठापयितुं तदधीनः कश्चिन्नटोऽनामकित एव प्र-

‘सु । वैदेशिकोऽस्मोति पृच्छामि, कः पुनरसौ जामाता ? (ङ)

नट । कन्यां दशरथो राजा शान्तां नाम व्यजीजनत् ।

अपत्यकृतिकां राज्ञे लोमपादाय यां ददौ ॥ ४ ॥

[४ । राजा दशरथ शान्ता नाम कन्या व्यजीजनत्, अपत्यकृतिका या राज्ञे लोम-
पादाय ददौ, इत्यन्वय ।]

विभाण्डकसुतस्तामृशृङ्ग उपर्येने, तेन च साम्प्रतं द्वादशवार्षिकं
सत्रमारब्धं, तदनुरोधत् कठोरगर्भामपि वधूं जानकीं विमुच्य गुरु-
जनस्तत्र गत इति । (च)

‘नि.नत्, कर्मसयोगे’ इति मतना । परं तु अत्र अधिकरणत्वात्त्वक्त्या सप्तमी. नत्
तादृशनि.नत्ताये, “सुक्राफलाय करिरे मित्वात्प सप्तमीवारणाय न द्योगपदेन उपपत्त्याया
स योगस्य गृहणात् तस्य च स योगस्य “उपपत्त्यायात्तयो दत्तकेशत्वगादिषु” इत्यनेन
दत्तादिना सहैव स्वीकारात् । यदा मतस्य द्वादशवार्षिकसत्रं सति आश्रम
व्यवहृत्तवन्म गतः प्रस्थित । मध्यामणित्वायन ज्ञानात्परिति पदसा यद्, यम स्या सह अन्यय ।
वगिराधिष्ठितैत्यत्र सकारयो मरुत्साम्य त ईकाप्रामाण्यकार ।

(ङ) वैदेशिक इत्यादि । विभक्त टम् । विदेशो देशान्तरं तत्र भवो वैदेशिक । विदेश-
शब्दात् उच् । अर्थाः ता अहमितार्थकमययम् । यथा अर्थाः क्रिया, अहमिति कर्तृपदसूच्यम् ।
पूर्वं अभिनयरूपप्रयोजनवशात् आध्यात्मिक इत्युक्तम्. अत्र तु बाह्यविकसुक्तमिति न विरोध ।

(४) कन्यामिति । राजा वृषात् दशरथ दशसु दिक्षु रथ अप्रतिहतो यसा स’, शान्ता
कन्या दुहितरं वजीजनत् उत्पादयामास ‘जनां प्रादुर्भावं इति धातोर्णिच् । यां कन्यां
लोमपादाय राज्ञे स्निग्धाय अपत्यकृतिकां अपतासा कृतिर्वापारो यसात्तथाविधा, ‘शेषात्
विभाषा’ इति कप् । कृतिसकन्यास्वरेपा ददां दत्तवान् । कन्या ददाविद्युक्त. कुलवार्थमिति
प्रतीतेस्तद्वारणाय अपताकृतिकामिति । ‘अपत्यसु हराजो वै लोमपाद इति श्रुत । स राजानं
दशरथं प्राञ्चयिष्यात् भूमिप ॥ अनपतोऽस्मि र्कं कन्या सर्वे दातुं त्वमर्हसि” —इत्यादि
रामायणी कथातानुसन्धेया ।

(च) विभाण्डकैति । विभाण्डकसुत विभाण्डकस्य मुने सुत पुत्र ऋष्यशृङ्ग ऋष्यसा वृग
विशेषस्य शृङ्गमिव शृङ्ग यसा स । ता शान्ता उपर्येन परिषिष्य, ‘उपादयम स्वीकारणी’ इत्या
कनपदम् । तेन ऋष्यशृङ्ग च साम्प्रतमधुना द्वादशवार्षिकं द्वादशवार्षिकं वयाय भविष्यतीति
द्वादशवत्सरसाध्य ‘तमघोष्टो धृती भूमो भावो’ इत्याधिकृत्य विहितेष्ट् द्विग । ‘वर्षाङ्ग क् च’
इति पाठिको लुगभाव । अनुगतिकारित्वाद्भवत् नडि । नत् उपरपदप्रद्विभाव ‘अभविष्यात्’
इति प्रतिबंधात् । मत यथा ‘ममसाष्टादने यश्च सदादाज्ञे वनेऽपि च’ इत्यमर । याम
स्विविध - एकाकाहीनसत्रभेदान, तत्र एकदिनसाञ्ज एकाद्विभोग्यतो द्वादशदिनससाञ्ज

सुव । तत् किमनेन ? एहि, राजद्वारमेव स्वजातिसमयेनोप-
तिष्ठाव । (छ)

नट । तेन हि निरूपयतु राज्ञः सुपरिशुद्धामुपस्थानस्तोत्रपद्धतिं
भावः । (ज)

सुव । मारिष । (झ)

सर्वथा व्यवहर्त्तव्ये कुतो ह्यवचनीयता ।

यथा स्त्रीणां तथा वाचा साधुत्वे दुर्जनो जन । ५॥

[५ सर्वथा व्यवहर्त्तव्यं कृतं अवचनीयता, हि जनस्त्रीणां यथा तथा वाचा
साधुत्वं न (भवति) इत्यान्वयः]

अहो न द्वादशदिवसान् सहस्रवत्सरपथ्यन्तसाध्ययागस्य सवमिति मज्ञा अतो न सवमिति
पदम् । आरब्धं प्रकान्तम् तदनुगन्तान् तस्य कथ्यशुद्धस्य अनुरोधान् कन्दानुवर्तमानान्,
हेत्वर्थे पक्षमौ कठोरगमा कठरं पूणं गभं यस्या सा, ता अपि जानकीं साता विसृष्ट्य
न्यक्त्वा अयोध्याया रामसकाशं न्यस्य इत्यथ गरुजनं कौशल्यादिसाच यज्ञं कथ्यशुद्धाग्रमं
इति यावत् गतं प्रस्थितं । इति शब्दस्य पुत्रप्रभावस्य नटात् निवृत्तं ।

(छ) तदिति तत् तस्मान् अनन्तं प्रभावतः किमप्यप्रयोजनमित्यर्थं यतः कथ्यशुद्धं
प्रधत्सि न्नास्माकं प्रभावविषय इति अथवा तत् तस्मान् चत्वरश्यानानां विशान्तचारणत्वं
यथासम्भवदनुपन्यासान् तद्विषयान्नाचनं निधप्रयोजनस्य अनन्त इति किमयागं ततोया,
उदा गम्यमानसाधनक्रियानुगोधात् ततोया एहि आगच्छ स्वजातिसमयेन स्वस्य जाति,
तस्या समयेन आचारणं 'समया' शपथाचारकालं मन्वानसं विद इत्यमरः ज्ञान्यनुरूप
स्तुतिपाठादिकमथा इत्यथ प्रकृत्यादिभ्यस्त्वृत्तौया राजद्वारमेव उपतिष्ठाव गच्छाव तावथाव
इति वा । स्वज्ञान्यनुरूपं यत् स्तोत्रं तत् कुव इति वाच । उपतिष्ठाव इत्यत्र उपपुत्राग्र्ये
उवर्त्तमानात् परस्मैपदम्

(ज) तेन तस्मान्, स्तान्त्वमिति यत् तेन इत्यथ भावः कथा राज्ञः रामचन्द्रस्य श्रुपत्
सुपरिशुद्धाम् अट्टष्टाम् अनिन्दनीयामित्यथ उपस्थानस्तोत्रपद्धतम् उपस्थानस्य उपसपथ
बालस्य अथवा उपस्थानं गमनसमय उपयुक्ता राजसमापनसमयाग्याम इत्यथ स्तोत्रं पद्धति
स्त्वैव प्रवालीं निरूपयतु निहारायत्तु वदत्वित्यथ

(झ) मारिषेति । मारिष आथ्य आथ्यम् मारिष इत्यमरः सुवधारणं नटात्
प्रदीक्ष्योऽयं शब्दः । तथाच टपणकार — सुवधारो मा रथ इति

(५) सुव इति सर्वथा मत्र प्रकारेण व्यवहृतं वा तावद्गान् सर्वथा भ्रमालोचनयोग्य इति

नञ् अतिदुर्जन इति वक्तव्यम् । (अ)

देव्यामपि हि वैदेह्या सापवादो यतो जनः ।

रक्षोर्गृहे स्थितिर्मूलमग्निशुद्धौ त्वनिश्चयः ॥ ६ ॥

[८ यत जन दया वैदेह्या अपि सापवाद हि रक्षोर्गृहे स्थिति मूलम अपि यद्यतो अतिशय इत्यन्वय]

या सा अपि अत्रत्य व्य आचारत्य कम ग अवचनीयता अनवद्याता कृत, न सश्ववती
 त्य हि यत् जन लोके स्त्रीणा न रीणा साधुत्व पातित्रत्यत्वचये विषय यथा दुर्जन
 दाये कटक तथा वाच प्रबन्धना च सधुत्व प्रसादादगुणवत्त्व विद्युत्ताग्राम इत्यथ, दुर्जन
 खलगात् सदाचारमपन्न नाम अपि पतित्रताना यथा माचकारति प्रकृति दोषसुहावयति
 तथा सद्गुणा न्वत ष सालङ्कारपञ्चपि प्रबन्ध प दृषणानि आपादयात सर्वथा व्यव
 हृतव्य मत्त पाठ स्वथा मवण प्रकारण व्यवहृतव्य व्यवहार कत व्य व्यवहारशब्दोऽय
 प्रकृ स्तितरुणरूपव्य पारपर अवचनीयता वचनोय दोष तद्वरहितता सुपरि
 युक्त इत्यथ कृत कश्चन सश्ववत न कथमार इत्यथ यत इह जगति न कनापि
 निन्दा अतिप्रकृति शक्यत अत निन्दायता कृतिपाठादिरूपव्यवहारविलाप कतु न शक्य ।
 अथवा कृत किमय यत्वा कृत कश्चे सावभित्तिकस्तसि इति अतुथ्ये तसि ।
 [अत्राह भटादा—८ अवचनया वा दोषराहिततया वा गुणवचनया वा स्तुतिकरणरूपव्यापार,
 कत व्य तस्य ज्ञातोऽधश्चत्वात् तत्कसुपरियुक्ततया तु काम, तस्या फलाभावादिति । ननु
 जनाभिनन्दनमव तत फलमस्तु कृत फलाभाव इत्यत्राह—यथा स्त्रीणामन्यादि । पूर्वपादशब्द-
 हिशब्दस्यार मन्वन्ध ।] जन स्त्रीणा साधुत्व यथा पातित्रत्वविषय इव वाचा साधुत्वे
 साधुत्या जन्वत्यादिविषय ऽञ् नो दोषदर्शो दोषदमित्यमव हि दौजन्वमिति भाव । हि
 यस्यात् तस्मात् अवचनीयता किमर्थेत्यथ इति । मध्यप्रधानस्य अवचनीयता इति शब्दस्य
 समास गुणोभूतत्वात् विधयाविमशदाप अत प्रकृतकावस्य अवचनीयता प्रति
 'नयादकयता उत्तराहप्रतयाद्याथसा हतुतापपत्त्या वाकायत्तुक काव्यालङ्कारमलङ्कार,
 इत्यावाक्यपदाथत्वात् काव्यालङ्कार जिनद्यत इति लक्षणात् । स च यथा स्त्रीणामित्यादिभाग
 प्रतीय दान वाचि श्लोसाहस्य न वाच्य न वाच्यया उपमया अङ्गाङ्गीभावेन सङ्कीर्त्यत । अनु
 ए भ प्रकृतम् ।

अ) अतिदुर्जन इति । अति दुर्जन अतन्मूलत्वस्वभाव इत्यथ । दुर्जन इति
 पदन मर्विकास्वभावस्य इत्यता न सम्यक् सूच्यते, अत लोके अतिदुर्जन इति वक्तव्यम् ।
 निर्दोषाया दोषकोत्त नम् अतिदुर्जनस्यैव स्वभाव ।

(६) अतिदुर्जनत्वस्य प्रमाणमाह—द्व्यामपीतराहि । यत यस्यात् जन लोके देव्या
 दोषिभूतताम् आप स्वभावता दोषप्रतिभटादास अपीतरार्थे वैदेह्या विदेहराजपुत्र्या मल्ल

५५ यदि पुनरियं किंवदन्तो महाराजं स्मृशेत् * ततोऽतिकष्टं स्यात् ।

५६ सर्वथा ऋषयो देवताश्च श्रेयो विधास्यन्ति † (परिक्रम्य) । भो भोः । क्लेदानो महाराज १ । (आकथ्यं) । एवं जनाः कथयन्ति (३) —

वादिन राजापजनकस्य दुःखतारभपाताय । सापवाद अपवादन दोषकथनन निन्दया इति यावत् सङ्घित । तत्राच वैटङ्गीसख्यपवादसङ्घित इत्यर्थं । नित्यसापचत्वात् समास, तदुक्त— सख्यान्वगच्छ सापवादिता सव समस्यते' इति । सतोशिरोमविभूताया जानक्या अपि अपवादमुदघाषयति नाक इति भाव तत चरिचमन्दे इ मूल कारण रघोर्गृहे रावणाभय स्थितरवस्थानम् । रावणनापहता मौताटवी लङ्कास्थायिकवनिकायां कतिपयान् मासान् यदवाम, तत्सप्तमे शकलस्या दर्जन खलु निन्दा करति । न किन्तु अपिप्रयुद्धि रावणवधात् पर सर्वेषा समक्षम् अग्री अनल गृहि चरिगीतुर्धनिर्णय अभुन्, तव युद्धी अनियय, अपनय आद्यपरीलाजायस्य दुर्य न न लङ्काहोप मयादितत्वात् अत्रतानन तखिन् न विश्रमितात्तय । अत्र दया इति पत्रन पुत्रभयता दोषाभावश्च उक्त । रघो गृह स्थिति इत्यत्रन यथकप्रसक्तमुक्तम् तथापि तसमञ्जसपि जालोचितमिति भाव । विषयप्रभावमविगणय्य अम पि टापस ऋषयः न नकार्यम् तथापि बाधकप्रमाण मध्यविश्वस्यासाधारणकारणमप्यदृष्टा विन्दप्रभावमप्यारण्यमानतोऽपि दोषस्य कथन, ततोऽप्यति टंजनकार्यमिति तक्षत चरिण्टञ्च इति वक्तव्यमिति पुनैवान्वय । अपिप्रयुद्धी इत्याव अपिगच्छविरहान् वाच्यमाननिधन तथा अनियय इत्याव प्रधानस्य मजधंसा समासे गुणो भूतत्वात् विनयाविमशा टाप अत्र निययइतारप्रियह्याट सख्येऽपि निचयवपकार्यक भाववर्धनात् इतसख्य फलाभावपवा विद्याकारिण्टदार

१ ट क्लेदानं याद पन यथ वस इत्ये प्रतीकारपवा किंवदन्तो जनस्युति लोकापवाद इत्याव महाराज व्यशत रामचन्द्रस्य शर्करा ०२० तत तर्हि, अतिकष्टम् अतीव दुःखकरं मया भवत इ ०२० मया कथं च भूतः खलु - न पवाः रुद्धदितम् आपतत इति नाकी श्वस्तोधाजम् न न भवत एतन प्रवनाऽप्य मुच्यते

(३) सख्या सख्यप्रकारण सख्य ११०० । आ कप्रमत्तय देवता ब्रह्माद्या श्य महान् प्रजस्यगच्छात् इत्यमल विप्रमाल क रथ ल म कथा सृषय ' इत्यादिना वज्रं जात् परमपि मानया सह पुनर्मनमऽग्रथ हाय । नः प श्याऽटवतादिकथे शोविधानरूप * ' प्रने स्य न परिच्यन्द त इति पत्रान्नम न ० १ रथ ल इति विदुः सानट ।

खेहात् सभजयितुमेत्य दिनाभ्यमूनि
 नीत्वात्सधेनजनकोऽद्य गतो विदेहान् ।
 देव्यास्ततो विमनसः परिसान्त्वनाय
 धर्मासनाद्द्विशति वासगृह नरन्द ॥ ७ ॥

[७] जनक खेहात् सभाजयितु एव्य अमूनि दिनानि उत्सवेन नीत्वा विदेहान्
 गत तत विमनस टवा परिसान्त्वनाय नरन्द धर्मासनाद् वासगृह विशति इत्यन्वय ।]

इति निष्क्रान्ती । प्रस्तावना । (७)

वीज्याभापपत्तपो नाम सत्याङ्गसुक्तम् तद्व्या वाज्याम उपपद्य इति । परिक्रम्य ति ।
 राजहारगमनाथ किञ्चिपदानि गत्वा इत्यथ भो भो सम्बोधनार्थमवयमिदम् ।
 इदानीम अमुना महाराज वृपति राम इत्याद्य क कुञ्जवन ते इति श्रव । आकस्म्यं श्रुत्वा
 इम आकाशभाषतमुच्यते यथा — किं ब्रवीषी त यन्नाह्य विना पात्र प्रयुज्यते श्रुत्वा
 वातु तनप्यथ तत् स्यादाकाशभाषितम् इति एवविध ख हादित्यादिवक्ष्यमाणरूप जना लोका
 कथयन् आमनन्ति

१ किं जना कथयन्त इत्याह — ख हादिति जनक विदेहाधिपति राजर्षि
 ख हात वास्तव्यात् सभाजयितुम् अभिनन्दितु कुशलन वनवासान् प्रत्यागतान् सीतारामलक्ष्
 णान् प्रत्यभिनन्दितुमिति यावत् । समाज इत्यदन्तयरादिनश्चात् तुमुन् एता उपगन्त अयोध्या
 भिति श्रव अमनि एतावान् दिनानि वासदाणि उत्सवन आनन्दजनकव्यापारंश्च अभिवेक
 इतुर्केन इत्याद्य नीत्वा यापयित्वा अद्य विदेहान् स्वराज्य मिथिला, स ज्ञाशब्दोऽय पु सि भु ख
 प्रयुज्यते । विदेहानां नवास इति जनपद अथा लप वरत्ववदस्वाटरस खोकाधिकारणस्य
 इति श्रौपतिभूत ण वरवचनम तत तस्मात् पितृगमनात् इत्याद्य विमनस विच्छिन्न मनो यस्या
 तस् खिनन्दद्वयया टवा मातया लक्ष्म्यागलक्षणा कम्पनि बहो परिसान्त्वनाय
 तद्व स्तापयनसमन्धुववचनप्रयोगाय तमर्थाह इति अतुर्थो नरन्द नरेषु इन्द इव,
 निहारण समभोजसास नरनाथ धर्मासनात् विचारसनात् सिद्धासन परिताप्य इत्यर्थ
 न्यबलाप कम्पय्याचकरञ इति पञ्चमी । वासगृहम् अन्त पुर शयनगृहमिति यावत् ।
 शिवात् गच्छति प्रविशतीत्याद्य । वसन्तिलकाङ्गणम् तमन्तिलकात्भी औ गौ ।
 ५ पिङ्गल अथ वसन्तिलक तभजा जगाम इति गङ्गादास ।

३ इतीति इति इत्य प्रस्तुतविषयमवधाय निष्क्रान्ती रङ्गभूमी निर्गती नट
 मुखधार विति श्रव । प्रस्तावन्ति । प्रस्तावयति प्रतिपाद्यविषयमुक्त्वापयति या सा, अभिनवा
 रथकप्रसङ्ग इत्यर्थ । प्रस्तावनाकथय यथा साहित्यदर्पण — 'नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक

तत प्रविशतामनग्या राम भीता च । (३)

राम । देवि । समाश्रमिहि, न ते हि गुरवश्चिरं शक्नुवन्ति
अस्मान् विधोक्तम् । (ग)

किन्त्वनुष्ठाननित्यत्वं * स्वातन्त्र्यमपकर्षति ।

सङ्घटा आहिताग्नीना प्रत्यवायैर्गृहस्थता ॥ ८ ॥

[८ किन्त्वनुष्ठाननित्यत्वं स्वातन्त्र्यमपकर्षति, हि आहिताग्नीना गृहस्थता
सङ्घट इत्यन्वय] ।

एव वा स्वधारण साहसा स स्थापयन्न कुर्वन्ते । चित्तैर्बाक्यै स्वकार्योक्त्यै प्रस्तुताद्यपिभि
मिन्थ । आमुष्य तन्, विशय गच्छा प्रस्तावनापि मा ।' इति । सा त्वत्र प्रयोगातिशयकपा,
यथा तत्रैव— यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽप्य प्रयुज्यते । तेन पात्रप्रवेशश्च प्रयोगाति-
शयकदा ॥'

(३) अथाह सृजते—तत प्रविशतीत्यादिना । प्रविशति रङ्गभूमौ आधिभवंति ।
अनुष्ठानम्—' प्रत्यक्षनलचरितो रसभावसमुच्चय' इत्यादि दृश्य ।

(ग) उवाचि सनाश्रमाक मा भव तस्याद्यमान इत्ये न गुरव पितर तव
जनको राजपि जनक गुरुत्वा गौण्येति अत्र गुरु पितरि तभर' इति कोष । गौरवे च
वचनम् । रामस्य अगुरुत्वात् जनकोऽप गुरु । जनक स्वल्प विद्वङ्गरी प्रति प्रस्थित,
एतदेव दृष्टकारणम् अत्र च कौशल्याप्रसन्नगुरुजनो अष्ट्युद्गमन गतवन् । एतन्वामपि
गुरुजनान् विरहान् भीताया द खभूयन्तम् । चिर वहादनम् अस्मान् विधोक्तं परित्यज्य
स्मात् न शक्नुवन्ति समया भवान् । इह स्वधारण । सङ्घप्रवेशात् अचिरादेव आग
मिष्यन्तीति भाव

(८) न खलु जनक सङ्घाभावात् अस्मान् परित्यज्य गत, अस्ति तत्र अत्यन्त कारुण्य-
मिति तदेव वक्ति—किन्त्वित्यन्त किन्त्वनुष्ठाननित्यत्वं अनुष्ठानाना वैवाहिक
इत्ये सद्यस्मात्कर्तव्यं सवनादिकस्यापि नित्यत्वं आक्रियमाद्यतया प्रत्यवायसाधकत्वं यदकरुषे
प्रतावाय तन्नित्यामिति श्रवणात् अवश्यकर्तव्यत्वामस्य । स्वातन्त्र्यं स्व आत्मा तन्
प्रधान यस्य स स्वतन्त्र तस्य भाव शृण्ववचनादित्यात् अत्र, स्वाधीनतामित्यर्थं, अपकर्षात्
ह्येव हि न सृजते इत्यर्थं । अवश्यकर्तव्यकथागुर्वेधात् न हि आहिताग्नयः इच्छासत्त्वोप
अस्य अधिकसमय स्थातुमर्हति इति भाव । इह यत् यदा हि विरघत्, आहिताग्नीनाम

शीता । जाणामि भ्रज्जउत्त । जाणामि । किन्तु सन्दावभारिणो
बन्धुजणविप्यञ्चोष्वा होन्ति । (त)

[त । जानामि अर्थ्यपुत्र । जानामि, किन्तु सन्दापकारिणो बन्धुजनविपयोगा भवन्ति,
इति सन्] ।

राम । एवमेतत् । एते हि हृदयमन्त्रच्छिदः संसारभावाः, येभ्यो
वीभत्समानाः सन्त्यज्य सर्वान् कामानरक्ष्ये मनीषिणो विश्राम्यन्ति । (थ)

(प्रविश्य कञ्चुकी) (ट) रामभद्र । (इतराङ्कोक्त मागइ) । महाराज । (थ)

अहिता अप्री य नप, व (इतान्य १८पु' इति आहृतशब्दस्य पाञ्चिकपरनिपातत्वात् पञ्च
अभ्याहृतानाम् । साधिकाणां गृहस्थता गृह तिष्ठतीति गृहस्थ, 'सुपि स्थ' इति क,
तस्य भाव, भवि तल्पप्रत्यय । गृहस्थधम् प्रत्यवाये अन्नरात्रे कर्त्तव्याननुष्ठानत्र पदैरित्यर्थं
सङ्घटा स सङ्घैषं कट स्थान यस्मिन् तथाक्ता, सङ्घुला निविडा इतर्यं ।

(त) जानामीति । जनकारिच्छदशत्यशोकवाङ्म्यात् दिवक्तम । साधिकाणां प्रागुक्तं
प्रत्यवाये गृहस्थताया सङ्घटल सजा ज्ञान किन्तु दुर्निवारा खलु आत्मयजनारवहवदना इति
भाव ।

(थ) एवमिति । त्वया यददौरित तत्सत्प्रमेव, एते संसारभावा 'संसारय मिथ्याधी-
प्रभवा वासना' इति प्रामाण्यवादे गादाधरो टिप्पणौ । 'स्वाट्टोपनिबद्धशरपरशह संसार'
इति कलापपरिशिष्टटीकाया तकाचाय्य । यदा शरीरसम्बन्धान्बन्धिमखद खसमुदाय,
संसार । तथाच गुरुबन्धुविद्योगादीना तदेकदेशत्व सङ्गतम् । तस्य जगत भावा अबद्धा,
हृदयमन्त्रच्छिद हृदयस्य चित्तस्य मन्त्राणि सन्निस्थानानि किन्तुतीति ते तथोक्ता हृदय
यन्त्रिविद्येवका । हि अबधारण । यथ संसारभावेभ्य "जुगुप्साविराम—" इतरादिना
अपादाने पञ्चमी । वीभत्समाना जुगुप्समाना विरक्ता इतर्यं 'बध बन्धने' इतराद्यान्
स्वार्थे मनि रूपमदम । 'बधश्चित्तावकार इति वार्त्ताकादस्य अचर्त्तावकार हात । सन्त
मनीषण मनीषा विद्यते यथा न, आमदशिन पम्भिता सवान् सकलान् कामान् विषया-
भिलाषान सन्त्यज्य विहाय अरथ्य वन विश्राम्यन्ति सुख लभन्त इत्यर्थं ।

(ट) प्रविश्यति । कञ्चुकाऽस्यासीति कञ्चुकी कञ्चुकी वारशातोऽस्त्री' इत्यमर ।
"अन्त परशरो हस्ती विप्रो गुणशकान्वित । सन्धकाप्याद्यं कुशल कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥" इति
नाट्यशास्त्र । 'अन्त पुर त्वाधत्त स्यादन्तवोशकी जन । सौविदङ्गा कञ्चुकिन स्थापत्वा,
सौविदाश्च ॥" इत्यमर ।

(५) रामभद्रति । रामभद्र इति वात्सल्यभावद्योतकनामैव सम्बोधनाभाजन न दशरथ-

राम । (सञ्चितम्) । आर्य्ये ' ननु रामभद्र इत्येव मां प्रत्युपचारः
शोभते तातपरिजनस्य तद्वयथाभ्यस्तमभिधेयताम् । (न)

कच्चु । देव ' ऋष्यगृह्णाश्रमादष्टावक्रः सम्प्रातः । (प)

श्रीता । अज्ज ' तदी किं विलम्बीअदि ? (फ)

[फ आर्य्ये । तत कि विलम्बाने, इति सम्]

राम । त्वरितं प्रविशय । (ब)

(कच्चु को निष्काम)

(प्रविशय) अष्टावक्र । स्वस्ति वाम् । (भ)

राम । भगवन् ! अभिवादये, इत आस्यताम् ।

सप्तसामधिकेन कच्चु किना इदानीं राज्याभिषेक राम प्रति महाराज इति उपयुक्तसम्बोधन
नकुर्व्येता शिष्टाचारभङ्गभयेन 'रामभद्र' इत्येव मुक्त्वा महाराज' इति निगदितम् ।

(न) आर्य्येति । आर्य्ये मान्ये । ननु अधधारण, अनुनय वा, 'प्रभावधारणानुशा
मुनयामस्तण ननु इत्यभय । रामभद्र इत्येव रामभद्र इति शब्द एव मां प्रति उपचार शिष्टा
चार व्यवहार इत्यर्थं तातपरिजनस्य तातस्य । परेश्वरस्य परिजन अनुजीविजन तस्य,
वयसा श्रेयस प्रातपालकत्व न च पित्रस्थान'यस्य । ऋष्यागात् कर्णरि षष्ठी । शोभते योग्यो
भवति । गुरुजनैश्च वास्यव्ययातक्रमभिधानस्य प्रार्थनाय न तु पदस्यार्थाद्वाचक सम्बोधन
मिति भाव । तत् तत्काल कारणात् यथाभ्यस्तम् अभ्यस्तमनतिशब्द इत्यस्ययीभाव ।
अभिधेयताम् सम्बोधयताम् । एतेन रामचन्द्रस्य विनयातिशय्य सूचितम् ।

(प) देवात् । ऋष्यगृह्णाश्रमात् ऋष्यगृह्णतपोवनात् अष्टावक्र अष्टौ स्थानानि वक्राण्यस्यति
यदा अष्टम् अदशवपु वक्र इत 'अष्टन स प्रायाम् इति दीर्घं । योगदर्शणम् । अष्ट
वक्राण्यमूर्ति । स प्रात सम्प्रात ।

फ) अज्ज इति । तुर्णमस्यावानयनमुत्सम इत्यर्थं एतेन जनकाज्याया मुनी
भक्तिवाक्यं सूच्यते ।

ब) त्वरितामिति त्वरित शीघ्रम् भयं क्त पक्ष-गुणम्

स्वकीति । वाम युनाभा, नम स्वकी व्यादना अन्तर् स्व क्ष समम् अन्त
इत्यर्थं । स्व लयश्चा, अशम् । 'स्वलाशी समपुष्पादी इत्यपर । इतिवागुपवशाच्च
नष्टावक्रप्रवेश इति कथित्वा स्वार्थमिका ।

(म) भगवदिति । अभिवादये प्रणमाम गिष्यु इति कर्तुं गते कथ - वाक्ये
पदम् । इत आकान स्य न, सप्रया राम आसताम्

द्योता । भवन्तं ! अमो दे, अवि कुशलं सजामातुषस्य गुरुषस्य
अज्जाए सन्ताए ष । (य)

[य । भवन् । नमस्ते, अपि कुशलं सजामातुषस्य गुरुषस्य आर्यायाः आत्मात्मा ?
इति सम्] ।

राम । निर्बिघ्नः सोमपीथी आवुत्तो मे भगवाकृष्यगृहः, आर्या
च श्रान्ता ? (र)

द्योता । अहो वि सुमरेदि ? । (ल)

[ल । अज्जानपि अरति ? इति सम्] ।

षटा । (उपविष्ट) । अथ किम् । देवि ! कुलगुरुर्भगवान् वशिष्ठ-
ह्वामिदमाह—(व)

विश्वम्भरा भगवती भवतीमसूत

राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते ।

तेषां बभूव्यमसि नन्दिनि पार्थिवानां

येषां कुलेषु सविता च गुरुर्वयस्य । ८ ॥

[८ । भगवती विश्वम्भरा भवतीम् असूत, प्रजापतिसमः राजा जनकः ते पिता, नै
नन्दिनि । येषां कुलेषु सविता गुरुः, यथं च (गुरुव.), तेषां पार्थिवानां वधुः अस्ति] ।

(य) भवन् इति । पञ्चुञ्चमगिनीत्यात् आर्या इति पदम् ।

(र) निर्बिघ्न इति । विद्वन्वने अनेन इति विघ्नः अनराद्यः, निर्भांति विघ्नः यस्य समस्य इति
भावः, स, अनराद्यरहित इत्यर्थः । सोमपीथी सोमस्य पीथं पानम् इति सोमपीथं तन् विन्दते
अस्य इति अस्मत्त्वं इति । 'पाततुदिवर्षिरेचिद्विचिन्वन्वन्' इति दिवसिः वच् । सोम-
पीथीति षाडे सोमस्य पीतं पानमस्वासीति इच् । यथा पीतमनेनेति पीती ; इटादिभ्यश्चेति
इतिः, सोमे पीती इति सोमपीती "तस्मिन् विज्ञेय" इति सप्तम्या समाहः । भगवान् वदं वदं-
वाची । आवुत्तो भगिनोपति । "भगिनीपतिरावुत्तः" इत्यमरः ।

(ल) अहो वि इति प्रश्नाच्च अपिपद्यः ।

(व) अचेति । कुलगुरु इत्याकुलं गुरुः कुलगुरुः । वशिष्ठः अवनं एवान् अस्मिन्नेन
वन् इति इच्छन् । वशिष्ठ इति वा दन्वः पाठः । त्वां सौमनिस्यैः । इदं वदन्नाचवदन्
आह अचित्तवान्, नञ्मुञ्जेन इति शेषः ।

(न) वशिष्ठ किनाहिद्वेय इत्याकाङ्क्षावानाह—विसम्भरेति । भगवती वदं वदंयुष्वां

तद् विनम्यदायाः कष्टे, केवलं वीरप्रसवा भूयाः । (श)

विचक्षरा षष्ठ विभक्तिं धारयतीति स ज्ञाया भूत—' इत्यादिना खच्, सुमायमस । वसु-
 न्करा । विचक्षरेति षट् चानिप्रधानस्तस्युचय । भवतीं त्वाम् अस्त अजनयत् । तथा
 प्रजापतिस्य प्रजापतिना ब्रह्मणी सम तुष्य विधाष्टप्रतिम इत्यर्थं, स्वाभ्यादिना ब्रह्मणुष्य
 इति वाच्यम् । राजा राजने होष्यने इति 'कनिम् युष्ठितश्चि—' इत्यादिना कनिन । नृपति,
 ब्रह्मज्ञानपरिपूर्वतया नैष्ठिकवन्निरतिशयदोसियुक्त इति वा यद्वा ज्ञानभक्तिवैराग्यैरक्षदा
 दीमपि रक्षयतीति राजा चानुगामनेकाचज्ञात । जनक मैथिल "जनको ह वैदेह" इत्यादिपु
 ष्टिषु इत्यर्थं । वि लभ विता जनक । अयि नन्दिनि । नन्दयति प्रीययतीति नन्दयते विनि
 जिवां ङीप् कन्वावत चानन्ददावि । येषां पाथिव नाम् इत्यर्थं कुक्षेषु भक्षेषु गौरवे
 बहुत्वम् । यद्वा शास्त्राभ्युत्तान् बहुवचनम् । सविता सर्वं जगत् सृजति कन्वानुष्ठानि
 प्र रक्षतीति सूर्ये, गुरु पिता वज्रप्रवत क इत्यथ वयस अहम् 'अक्षदो इयोष' इति
 एकत्वे बहुवचनम् । 'सविशेषस्य प्रतिविध' इति तु न विध्यविशेषव्यविधौ । यद्वा वय
 ष्विच्छविशानिवप्रभय इत्यर्थं । ब्रह्मिष्ठान्निरसी ष्टवी प्राचनसत्वात् इति वक्ष्यमाचरीत्या
 वाच्योक्ते जुक्तकाजसम्प्रदायेन विश्वामितस्य वामदेवादेव यद्वात् । गुरुविष्णुपुत्रस्य वचन
 विपरिवासात् गुरवो द्वितोपदेष्टार । तेषां राज्ञा सूर्यवशीयानां नृपतीना वध क्षुधा
 लम् षष्ठि भवति यच्छब्दस्य अरमपादे सन्निवचनान् विधयादिमर्षदोष अलङ्कारस्य
 जनकज्ञाया भाग्यवत्सङ्घपकार्यस्य सङ्घने धरणीकन्यात्वरूपे एकाङ्कान् कारण वत्माने
 ऽपि जनकस्य कन्यात्वं तथा सूर्यवशस्य बभूत्वमिति कारवान्तरीपन्यासात् समुच्चय,
 'समुच्चयोऽयनीकश्चिन् सति कार्यस्य साधके । क्ली कपीतिकन्यावत्पत्कर स्वात् परोऽपि
 वै' इत्यादिसत्त्वान् । स प्रजापतिस्य इत्युपमया जनक पिता इत्य शोक्षितपुनरुक्तवदा
 भासेन च-सङ्कीर्णते ।

(श) महिति । तत् तज्जान् कारणात् अन्वत् पुत्रादभ्यत् इत्यर्थं, कि वसु इति वाच्यम् ।
 चाजस्रकष्टे 'चास्र ज्ञासु इच्छायान्' इति धातोर्लट् । चास्रपूर्वयो षष्ठिर्ब्रह्मणीरिच्छा
 चाकनेपदम् । वा केषु उक्तव्या परिपूर्ता, नामानुचनयो भूतवाची यथा प्रसुति, अर-
 कुष्य यथा अन्वुत्तं तथा का नामाची करणीयाका इति भाव । केवलं वीरप्रसवा वीर
 प्रसव यथा । यद्वा बोरी प्रसवी यथा सा यरजननी भूवा भवनेराग्निं जिह । अथ
 ज्ञाव—'व गुणाविशेष्य नाशास्र विचक्षरा भववती' इत्युक्तास्यन्वयशादेव तच्छिह ।
 नाधि ज्ञानभाक्तवैराग्यादिकं, ब्रह्मविषयजनकस्यन्वयादेव तज्जानात् । नवा द्वितवादिम-
 नैश्वर्ये अर्चुस्यन्वयप्रयुक्तनिश्चयानवय प्राप्य' तेषां सदगुरुस्यन्वयशास्त्रिनङ्कारजनकाङ्क-
 ष्टव्याप्राप्त्यन्वयशादेव सिद्धयान् । अथ एव तेषां नाशास्रत्वं, किन्तु

राम । अनुगृह्यताः स्मः । (घ)

लौकिकानां हि साधूनामर्थं वामनुवर्त्तते ।

ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति ॥ १० ॥

[१० लौकिकानां साधूनां वाक्यं चर्त्तते अनुवर्त्तते हि, आद्यानाम् ऋषीणां पुन-
वाचम् चर्त्तते अनुधावति, इत्यन्वयः] ।

घटा । इदञ्च भगवत्या अरुन्धत्या देवीभिः श्राव्यया च भूयोभूयः
सन्दिष्टं,—यः कश्चिद्गर्भदोहदो भवत्यस्यैः सोऽवश्यमचिरात्
सम्यादयितव्य इति । (घ)

एष ऋषिश्च योविधानभूतवशिष्ठानुग्रहरूपवीणस्य बहुकरवात् परिकर तदुक्तम्—‘बीजस्य
बहुकरण परिकर’ इति ।

(घ) अनुगृह्यता इति । अनुगृह्यता अनुकल्पिता । इत्यनुग्रहानुग्रहरूपवीणाङ्गी-
काररूपसमाधानं नाम सम्यक्त्वं, यथा—‘बीजाङ्गीकरणं समाधानम्’ इति ।

(१०) लौकिकानामिति । लौकिकानां लोके प्रसिद्धानां ज्ञानाद्यानां वा, साधूनां
सञ्चरिताणां महानुभवानां वाक्यं वचनम् अर्थं वस्तु भवितव्यविषयमित्यर्थं, अनुवर्त्तते अनु-
सरति, लौकिकव्यवहारपद्धितां सञ्जनां कार्यकारणसम्बन्धादिकमालोच्य श्राव्या च विषयमिति,
तदनुसारिणीं वाचं प्रयुञ्जते, अर्थांशुमन्थानं विना तत्प्रयुक्तवचनस्य निष्कलत्वात् । हि
निश्चये, पुनः किन्तु आद्यानाम् आदो भवा आद्या पुराणा श्रेष्ठा वा, तेषाम्
ऋषीणां वशिष्ठप्रमुखाणां सुनीनां वाचं वाक्यं कर्म अर्थं वस्तु अनुधावति अङ्गुसरति । तप
स्विनास्तुक्तिर्हि तपःप्रभावेवानासन्नमपि अर्थमुत्पादयति इति भावः । यथा ‘स्य वती’
इत्यस्य वृद्धार्थत्वात् कालत्रयवर्तिवस्तुसाधानकर्तृत्वम् ऋषिपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । यथा
भावितव्यमर्थद्वयात् तं वदति, तत् स्वकाले प्राप्ते सोऽर्थसामनुसरतीति भावः । यथा साध-
रवसम्भवेभ्यो वशिष्ठदीनान् ऋषीणाम् सत्कार्याधिक्यवर्धनात् व्यतिरेकोऽवधारः । एतन्
ऋषिश्च योवितररुपवीणस्यवर्धनात् विलोभनं नाम सम्यक्त्वंमुक्तम् । ‘गुणाद्यानां विलोभनम्’
इति दर्पशोके ।

(घ) इदञ्च इति । भूयोभूय पुनः पुनः, आभीष्टानि चिन्तितानि । सन्दिष्टम् आद्यम्
गर्भदोहद इति । दोहम् आकारं च अन्विष्टावधिषयमित्यर्थं, इदानीं जनयतीति, गर्भिण्य-
वधितपानभोजनार्थिष्वन् इत्यर्थः । यथा गर्भसमये दोहद अन्विष्टाव इति । ‘गर्भिण्य-
निवासे दोहद’ इति तन्नामरम् । विशेषज्ञासि ज्ञानात् व्यतिष्यन्, गर्भमात्रेऽपि दोहदमिति
विषयः । अन्वयसिद्धयुः दोहदमन्वयः ज्ञानव्यवहारवति, तद्वचना—‘यथा दोहदं, इत्यन्-

रामः । क्रियते, यद्यदेषा कथयति । (ङ)

चटा । ननान्दुः पत्न्या च देश्याः सन्दिष्टम्थम्थेषु—वत्से !
कठोर गर्भेति नानैतासि, वक्षोऽपि रामभद्रस्त्वद्दिनोदनार्थमेव
स्नापितः । तत् पुत्रपूर्वोत्सङ्गामायुधतीं द्रष्टव्यमीति । (ञ)

राम । (रुच्यंभितम्) । तथासु । भगवता वशिष्ठेन किमादिष्टोऽस्मि ?

चटा । श्रूयताम्,—

जामादयज्ञेन वयं निरुद्धास्त्वं बाल एवासि नवम्ब राजम् ।

शुक्तः प्रजानामनुरञ्जने स्वास्तस्माद्यज्ञो यत् परमं धनं वः ॥ ११ ॥

[११ । वयं जामादयज्ञेन निरुद्धाः त्वं बाल एव अस्ति, राज्यस्य नवं, तस्मात् प्रजानाम्
ननुरञ्जने युक्तः, यत् यद्य वः परमं धनम्, इत्यन्वयः] ।

जाह्नवः श्रुत्वा तद्वान्का निष्ठा मनोरथः ।' इति । अन्ये तत्र पुंनपुंसकत्वं स्वीकृतंनि,
वया—'दोषदं पुंनपुंसकं'मिति रभसः । सः दोषदः अचिरान् अविश्वेन उन्वाद्यितव्यः
शूरमितव्यः ।

(ङ) क्रियते इति । एषा जानकी यत यत दोषदम् इत्यर्थः; कथयति प्रकाशयति, तम्
क्रियते पूर्यते । 'यद्येवा' इति पाठे तु अन्यन्त्रोदासीनत्वात् मेव किञ्चिदपि प्रकाशयति,
अदि कदाचित् किञ्चिदपि प्रकाशयति तर्हि अत्रान्नमचिरादेव तम् उन्वाद्यते इति भावः ।

(च) ननान्दुः इति । ननान्दुः भर्तृभगिन्वाः शान्तायाः । पत्न्या कथयत्येषु । ईश्या
इत्यत्र पूर्वोत्तरार्थाः सम्बन्धः । तथाच देवीसम्बन्धिनानन्दुपतिना ईश्याः सन्दिष्टम् । देवीं
श्रुतिं आदिष्टमिति भावः । किमादिष्टमित्याह—वक्षति । कठोरगर्भा कठोरः पूर्णः
नर्तो यस्मिन् । सा इति ईतोः । न जानीतासि, आत्मने उच्यतेनार्थमित्यर्थः, 'यानत्रिवचनच-
र्यं साटनान् शो नचाङ्गति ।' इत्यनुयासनात् इति भावः । त्वदिनोदनार्थं त्वद्विना-
नुरञ्जनात् । स्नापितः रक्षितः । पुत्रेति । पुत्रपूर्वं उच्यते । शोकोः कथः । तन्-
प्राप्तुषतीं शैवाद्यां कथयतीम् इति यावत् ।

११ । जामादः इति । वयं जामादयश्च न जानातः कथयत्येषु वाक्यवर्षिकत्वेन च
निरुद्धाः अविश्वेन श्रुतः सन् आनन्दाः नाजान् स्नानात् प्रतिमन्तु समर्थाः अत्रान-
चरितव्यः इति भावः । अन्ये नगरप्रथममने त्वरातिवशी कश्चिदासीनाः कथयन्ते ।
कथयत्येषु वक्ष्ये जानामिन्तं वादरथीयतापूर्वताकठोरत्वात् । एवं च अदिष्टं श्रुत्वा
अविश्वेन अविश्वेन इति अविश्वेन । अविश्वेन मया एकाकिना एव इत्यर्थं शान्तिः । गन्तुः

रामः । यथाह भगवान् मैत्रायण्यः । (क)

खेहं दयाञ्च सौख्यञ्च यदि वा ज्ञानकीमपि ।

आराधनाय शोकानां मुञ्चती मास्ति मे व्यथा । १२ ॥

[१२ । शोकानाम् आराधनाय खेहं, दयां च सौख्यञ्च यदि वा ज्ञानकीमपि मुञ्चतः मे व्यथा मास्ति, इत्यन्वयः] ।

किन्तु त्वं वासः अपरिचयतयाः न तु कूटराज्यतन्मित्राचारोपमदांभिन्न इत्यर्थः, एव चसि भवसि, अत एव वयमाशुखा इत्यर्थः । [इदमत्रापेक्षम्—किञ्च दशरथजन्मातरम् 'शुक्लभङ्ग' जन्मा-
तेति निर्दिश्यन् बभूवुः स्वस्य दशरथस्थानोयतानभिप्रेति, तत्र राममुद्युता च । एवं वास्तव्यासस्यः पुत्रेणाभिप्रायव्युत्पन्नः । अत एव त्वदोयराज्यपालनाच्छब्दात् दशरथ-
स्थानोयं मानसप्रकृतं वाचतः इत्याह—'त्वं वास एवासीति । अपि च इदानीमपि मास्ति अपि-
राधिनतस्त वास्तव्य पात्रमे कैवाचित् सहायता इत्यत आह—भवमिति] । नर्वं नूतनम् अपि-
नधिनतं राज्यं, न चेदानीमपि—इदमिति उक्तम् । न तु पुत्रादिवत् परिचितपूर्वमिति भावः ।
स्वस्यदोषाविच्छेदार्थे प्रकृतयो विदुर्भीरन् इति कथितार्थः । ननु तर्हि किं कर्तव्यमित्याह—पुत्र-
इति । अतः प्रजानां प्रकृतीनाम् अनुरक्तमे विचरतोषचे युक्तः, नपुंसके भावे ज्ञः, ततः
तदज्ञासीति अर्थं चाशित्वात् 'अच', एकापचिचः अभिनिवेशवान् इति वाचत् । ज्ञाः भवेः ।
यत् यज्जान् यथः प्रकृतिरक्षणसम्बन्ध्यातिः यः युष्माकम् इत्यत आह परमं सर्वोत्कृष्टं धर्मं, यथा
तज्जान् प्रजानुरक्तानां यत् यथः तत् परमं धर्ममित्यन्वयः । "एकदिन्यपिनी कौर्तिः सर्व-
दिन्यपि वै यथः ।" इति वचनात् यथःशब्दस्यैव प्रयोगः । अत्र यथाशब्दे पूर्वार्थविवाक्य-
इत्यर्थयोः द्वितीयपादाद्यर्थे इति तत्रैव च चतुर्थपादाद्यर्थस्यापि हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुत्वं वाक्य-
विज्ञानलक्षणः । इन्द्रवशात्—"स्यादिन्द्रवशा यदि सौ जगो न ।" इति कथयार्त् ।

(क) यथेति । मैत्रायण्यः मित्रस्य वदन्त्यस्य तौ मित्रायण्यौ 'द्वैवतापत्ये च' इत्या-
नङ् । तत्रोरपत्यम् इत्यर्थे वाङ्मादित्वात् इज् प्रत्ययः । अत्र पीराधिकी वातांमुद्युत्थे वा । यथाह
सत्यम् आदिशति ।

(१२) खेहमिति । शोकानां जगानां प्रजानाम् इत्यर्थः, 'शोकस्य मुच्यते नर्मे' इत्य-
नङ्, आराधनाय तोषणाय अनुरक्तनार्थमित्यर्थः, शोकान् सन्तोषयितुमिति वाचत्, तादर्थ्ये
चतुर्थी, तुमद्योश्च भाववचनादिति वा । खेहं हाहं 'त्रेना ना प्रियता हाहं त्रेन खेहं'
इत्यनङ्, नमत्वमिति वाचत् । [खेहो हि सुखदयः सुखान्तरहेतुश्च, किं च 'धृतीं वदु
विश्रान् मिषार्थं खं परिज्जनेत्' इत्युक्तरीत्या दुर्भिक्षम् च । तथाच तत्परिज्जानोऽपि जन न
दुःखायेति भावः । खेहस्य व्यरक्षितवियुक्तस्य एव मुञ्चन्तु, अन्वयः तु दोषजननीति

वीता । अहो ज्यैव राक्षसकुलधुरन्धरो अज्यउत्तो । (ख)

[ख । अत एव राक्षसकुलधुरन्धर आर्यपुत्र इति वक्तुम्] ।

राम । वाः कीदृश भोः ! विश्वाम्यतां भववानष्टावक्रः । (ग)

अष्टा । (उज्ज्वल परिक्रम्य च) अये कुमाराख्यमखः प्राप्तः । (घ)

(इति निष्का ८ ।)

निष्कर्ष] । दया च अस्वर्षा च । [परदुःखहरणेच्छा दया, भूतेषु अनुकम्पा इति यावत्
 “अर्धभूतेषु सर्वत्र सन्तुष्ट्या देन केनचित् । सर्वेन्द्रियोपशान्त्या च तुल्यत्याग जनार्दन ॥’
 इत्युज्ज्वलार्थक्यसंज्ञादि च परदुःखाधीनसत्तया च तत्रिष्टितिं विना दुर्निवृत्त्या] । खीच्छा च
 आकाङ्क्षा, सुखप्रवाहश्च सुखसाधनविषयमिति वा, यदि वा अथवा ज्ञानवीं जनकतनवाम प्राधा-
 रिकां खीत्तम् अपि सुखत व्यक्तो मन मी व्यथा खे च, नास्ति । आस्तां तावत् ख, प्रादुर्णां कथा,
 लोकागुरुरखनाथं प्राधेऽपि नरोयवीं खीतामपि परिख्यञ्च, जमवींखि । अथ खीतामित्युज्ज्वला
 ज्ञानवीमित्युज्ज्वलौकाराधनापिअथा ज्ञानविषयजनकानुरोधोऽप्यखिखिख्यर इति सूचयति ।
 अपिच ज्ञानवीपदेन जनज्वनवरवीयजनकजाया परिचयञ्च सर्वथा परिज्जानामइत्य च प्रकटयते ।
 [खीच्छे हि अभिमतवस्तुपरिज्जानात् पूर्वकाली अभिमतवस्तुञ्च खिचिचानात् न तु खभूयसा, परि-
 ज्जानात् परमपि अतीवलात् न तु खभूयसम्, तत्परिज्जानकाखी तु भवति तु खभूयस
 तावद्वर्त्मानमात् । मन तु वर्त्मानकाखिऽपि न तु खमिति वर्त्मानार्थकमुच्यते इति पदवी
 ख्यते] । अथ ज्ञानवीमपिपि पदेन अर्थापत्तिरख्यार, ख च सुखत इति एकथा क्रियया
 खेडादीनामख्यत्वात् तुल्ययोगिताखीर्षं, अपि अथ खेडादीनानुरोधोपयौत्कर्षप्रतिपादनात्
 आराख्यारो व्यत्यये ‘दृष्ट्यापुत्रिकवाम्बार्धानोऽर्थापत्तिरिच्यते’ ‘पक्षार्थानां प्रस्तुतानामखेर्षां
 वा ददा भवेत् । एकधर्माभिख्यत्य आराख्यः तुल्ययोगिता ॥’ ‘उत्तरोत्तरतुल्यवीं वस्तुन
 खार ख्यते ।’ इति खचचानि ।

(ख) अहो इति । अत एव वक्तव्यम् ईदृशप्रजागुरुरख्यतपर इत्यर्थं, राक्षसकुलधुरन्धर,
 राक्षसकुलधुरेण रक्षस खीरेण धुरन्धर, खे छ, खरं अरति इति खच, निपातनात् खायु । राक्षस-
 पक्षीपादार्थं खानिख्यार्थं, अरवान्तस रक्षसभूतखवाखीकाराधनेखपरस्तुच खनख्य तवीदृशजगु-
 निखनिख्यः ।

(ग) च इति । विश्वाम्यतां विशालकान् खिवज्जाम् । खिज्जानात् खर्षेखि खीट्, ।
 विश्वाम्यताख्यु एति खडे तु विश्वामं प्राप्नोतु इत्यर्थः, अर्षेखि परर्षे परखीट्खात् ।

(घ) उज्ज्वलीति । खरिख्य खीखनवरं नमा ख्यर्थः ।

(प्रश्न) एतच्चः । अयति अयत्वार्यः । आर्यं, तेन चित्रकारिणा-
स्मदुपदिष्टमार्यस्य चरितमस्यां वीथिकायामभिलिखितं, तत्पुत्र-
त्वार्थः । (ङ)

गम । जानासि वत्स, दुर्मनायमानां देवीं विनोदयितुम् । तत्
कियन्तमवधिं यावन् ? (च)

नञ्, यावदाख्यायां हुताग्ने विद्युहिः । (छ)

गम । शान्तम् । (ज)

(ङ) जयतीति । आर्यः पूज्य अयति सर्वोत्कृष्टेषु वर्तताम् इत्यर्थः । पूज्यजनात्मिके
एतदुक्त्या विनयप्रकाशो भवति । एवमन्यत्रापि ज्ञं यम् । तेन अस्मदाश्रयवर्तिना चित्रकारेण
चित्तं करोतीति चित्रकर, "दिवाविमानियेष्वा"दिना कृञ् ट । आर्यस्यार्यमपदना । अर्यं जेह
इति क्विप्त् पाठः, तत्र तत्राद्या इति यावन् । अस्मदुपदिष्टम् अस्माभि उपदिष्टं अर्थं तन्
आर्यस्य पूज्यपादस्य भवतः, चरितं कर्म, अस्या वीथिकायां चित्रमवदृष्ट्वा कुचीपरिभन्धि
इति यावत्, 'पञ्चवक्त्रं दृष्ट्वा तु वीथिवीथी च वीथिका' इति रत्नकोषः । अभिलिखितम्
अङ्कितम् । तत् विवस् । चित्रदर्शनस्य प्रशोभन भूमिकायां द्रष्टव्यम् ।

(च) जानासीति । अहं शीमन् । दुर्मनायमाना दुःखितमनस्कार्, जनकस्य अदीवान्
प्रति जनमादिति भावः । दुःखित मनो यस्या सा दुर्मना, सा इव आचरतीति । 'कर्त्तुः
कञ्, सलोपश्च' । जित्वाऽह्नात्वेपदम् । ज्ञानच् । देवा देवमयीना सीतां विनोदयितुं
वीथुदृष्टोद्दीपनेन जनकादिचिदोजजदुःखं निरस्य सन्तोषं याचयितुम् । मुद भ्रंरके, उपसर्ग-
बन्धेन उच्चार्यलाभः । जानासि अवगतवान् अङ् । तत् तस्य अस्मदचरितं अहम् अधि-
लिखितं तस्य इति भावः । कियन्तम् अथधि यावत् अवधिरक्तः कियन्तं वा गाम तस्य सीता
इत्यर्थः । अनेकसंख्याकेषु मदव्यापारेषु कौटुम्बं अशुभोऽन्यथापारः, अस्मि चित्रकारावधिरिति
प्रशार्थः । अवधिसिन्धुः वावदुद्योषे चितीया ।

(छ) यावदिति । यावत् आख्यायाः देव्याः सीताया इत्यर्थः, हुताग्ने अथ
विद्युहिः आरिभयद्विपरीचकम् । हुताग्नेयद्विरिति अर्थित् पाठः, तत्र न्युताग्नेयं अग्नि-
रिति विवदुः । यावच्छब्दोऽवधारणे । अयवदिति शेषः । अहपदमित्यर्थः आर्यवधिसिन्धु-
वैशोब्रह्मिणी न्यायान् अथ यावदुद्योषे च चितीया ।

(ज) शान्तमिति । शान्तं धार्यं निवारितं भक्त्यु इत्यर्थः । आर्यवधिसिन्धुः, 'अन्वयं
अन्वये शान्तम्' इति मेदिनी । नैतत् शीतम् अथ अहपदम् इति भावः ।

उत्पत्तिपरिप्लूतायाः किमस्यः पावनात्तरैः ।

तीर्थोदकाच्च वज्रिच्च नाग्यतः शुद्धिमर्हतः ॥ १३ ॥

[१३ । उत्पत्तिपरिप्लूताया अस्य पावनात्तरै कि ? तीर्थोदक वज्रिच्च अन्त न शुद्धिम् चर्हत । इत्यन्वय] ।

देवि, देवयजनसम्भवे, प्रसीद, एष ते जीविरावधिः प्रवादः । (भ)

(१३) उत्पत्तीति । उत्पत्तिपरिप्लूताया उत्पत्त्या मन्त्रना परिप्लूताया परिप्लूताया सर्वेषामेव जीवानां मुक्तशोचितादिसन्धकारात् अपवित्रं क्लृप्तुं भवति जन्त्र, ज्ञेयादिमन्त्रमर्वासात् च तेषां सर्वेषां अपवित्रत्वं जायते, किन्तु अयोगिजाया सीताया, नास्ति तद्दोषसौशीर्यं, देव-
यजनसम्भवात् । इतिमन्त्रनिर्गमार्थमिदं, स्वभावतो दोषप्रतिभटाया इत्यर्थं । अस्या सीताया पावनात्तरै पावयन्तीति पावनाग्नि, मन्त्रादित्वाद्गुणप्रत्यय । अग्नानि अग्निसाक्षीनि पावनाग्नि पवित्रीकरवसमर्थाणि वस्तुनि तै किं किं प्रयोजनमस्ति न किमपि इत्यर्थं । मन्त्र-
नामसाधनशिवार्थेया चरन्त्यात् उतीया । शुद्धिर्हि दीपनिर्घरसम, अयोगिजाया अविद्य-
मानदोषाया कथं शुद्धिरिति भाव । किंच अन्तरजन्त्रेण दोषरहितमावस्य पावकवस्येया नास्ति । इयं च न केवलं दीपरहिता अपि तु पावनी चेति सूच्यते । 'अपि मां पावयेत साध्वी साध्वी तीक्ष्णति आश्रयी' इति श्रुत्यात् । उक्तमर्थे पराह न इत्यति—तीर्थेति । तीर्थो-
दकं महादिपावनजलम् । तीर्थंशब्दोपिमेवचनावपर यथासुते तीर्थंशब्दोऽपि परिप्लूतोदक-
वाचित्वात् । यथा तीर्थानां मुक्तवान् उदकं पादावनेजनाथ, 'आव पादावनेजनीर्षिण्यं निर्दंष्टु मे' इति श्रुते । अथवा तीर्थमेव उदकम अविमुष्टम् । 'तीर्थं श्राद्धाभर-
णेष्वीपावनारौरज सु च । अथतारविंजुष्टान् पायोपाध्यायनम्बिषु' इति मेदिनी । 'योनी
व्यापतारे च मन्त्राद्यष्टादशकपि । पुष्कले च तथा पात्रे तीर्थे श्राद्धमेवैवपि' इति क्ला-
पुत्रच । तीर्थानां महादीनान् उदकमिति वा । वज्रिच्च अग्नय चन्वत पावनात्तरात् शुद्धिं
पवित्रम् न चर्हत, न अपेक्षेते इत्यर्थं । क्लृप्तुं इयानुरोधत् विषयमन्, एकवचनमपि भवितु-
मर्हति । यथा पावकत्वाविशेषात् तीर्थोदकानकयो इतरापेक्षा नास्ति, तद्वदस्या जीवाया
अपि पावकत्वाविशेषेण तदपेक्षा नास्तीति क्लृप्तम् । कि च विनिगमनाविषयान् अग्नयस्य वा
ज्जनशोचन्कारान् शुद्धि कि न श्राद्धिन्यासव । आश्रयशानुमति मुक्तप्रत्यावर्तानां अवि-
प्रसम्भवात् वा । प्रतिवस्तुपनासहार, 'प्रतिवस्तुपना सा श्रात् वान्मर्षीण्यसाध्वी । एषोऽपि
धर्मः सामान्यो नप विहिंक्षते इवक्' ॥ इति लक्षणात् । ल च अत्रस्तुततीर्थोदकवज्रिपदानेक-
पदार्थबोरेकमुद्राङ्गभावरूपधर्मोदकत्वात् तुल्ययोगितावहीर्षं ।

(अ) द्वितीति । देवि देववतीषि, नक्षत्रि इति वा । देवीशब्दस्य नास्तीती कृतमिषिका
राजपतीति अर्थां लभ्यते । देवजनसम्भवे देवा इत्यन्त अस्तिमिति देवजनं कश्चन

कष्टं जनः कुलधनेरनुरक्षणीय-

स्तन्नो यदुक्तमशिवं नहि तत् क्षमं ते ।

नैसर्गिकी सुरभिः कुसुमस्य सिद्धा

मूर्ध्नि स्थितिर्न चरयैरवताङ्गनामि ॥ १४ ॥

[१४ कुलधनेजन अनुरक्षणीय कष्ट, तदयत् न अशिवम् उक्त, तर्त क्षमं न हि । सुरभिः कुसुमस्य मूर्ध्नि स्थितिर्नैसर्गिकी सिद्धा, चरयैरवताङ्गनामि न, इत्यन्वयः] ।

सम्भव उत्पत्तिस्थानं यस्या सा, वदवा देवयजनात् सम्भवो यस्या सा, अथवा देवयजनेन वसुधैव कुटुम्बक इत्यत्र यस्या सा, तत्सम्बुद्धौ । प्रसौद प्रसन्ना भव, सर्वेषु मे दोषम् इति भावः ते तव जीवितवधि जीवित प्राप्ता अथधि सोमा वक्ष्ये स दावजीवितवर्धं । एव प्रवाद लोकापवाद् निन्दा इति यावत् । अग्निपरीक्षाविषयक प्रवादोऽयं दावजीवे प्लास्यति इति भावः ।

(१४) एवमपवादिनी जना कथं न दृष्टिता इत्याशङ्क्य आत्मदोषमपसारयति—कष्ट-
मिति । कुलधने कुलधने धन प्राप्त्तया अनपवादनीयतया वा रक्षणीयत्वेना तं वदवा
कुलं धनं वेवा तं कुलधनमागतरीतिरक्षतत्परं जने इति शेषः, जन साधारण जनस्य एवं
आक अनुरक्षणीय, तोषणीय, स्वया भागत्यन्वयमपवाद रटत्रपि जन सन्तोषणीय इति कष्ट,
दृष्टानामपि दृष्टदानासामर्थात् इति शेषः । वदवा आपामरसाधारणजनसङ्घस्यैव चित्तानु-
वर्तन विधेयम् इति कृच्छ्रसाध्यतेतत् कथं । “कष्टो जन” इति पाठ दृष्टोऽपि जन सन्तोषकि-
तव्य इति । “कृष्टो जन कुलधनेरनुरक्षणीय” इति च क्वचित् पाठः । तत्र दृष्टितो जनः
जने अनुरक्षणीय इत्येव विचार्य तोषणीय इति । तत्र तज्ज्ञान कारणात् लोकानुरक्षणार्थम्
इत्यर्थः, न अकारि यत् अशुभम् अनङ्गलम् उक्त अचन, नपु सुके भवेत् तं प्रातचारि-
सम्पद् वा त्वम् अत्र एव दया यथैव गन्तव्यम् उत वा अग्निपरीक्षा देवा इत्यादिदपवाक्ये ते
तव सम्बन्धे न हि क्षमं न योग्यं वदवा न चावयो, सोत्तारामया इत्यर्थः, सम्बन्धे ‘अज्जदी
वयोध’ इति विले वदुवचनम् । तत्रासिद्धं यत् एकाकिनौ एतावन् काल रथोभयनक्षितौ
जानकी कथं परीक्षां विना याञ्छां ज्ञात् इति अशुभम् उक्त अज्ञास्वदुष्टयोर्कैरिति शेषः ।
तत्र तव सम्बन्धे स्वयं अयोग्यं जन्मत परिव्रज्यात् । अथवा न, चावयो त्वदेवजीवितयो-
क्त्य निर्वृतितां च जानती रामलक्ष्मणयोरेवम् । यत् उक्त “दावहाय्याया पुतायधि चिरुद्धि,
इत्युक्तं नक्षत्रवचनम्, ‘रामलक्ष्मणयोरेवम् वा इतिवत् प्रायो नहिचर’ इत्युक्ते, अथवा अचित्तं
अचनमपि आटवस्यारामचन्द्रकवित्तमेव । तदचनं न ते अचनमिति । इतदीय अजर्जवनामी

गीता । भोदु, अञ्जउत्त ! भोदु, एहि ऐक्यद्वय दाव दे
परिदं । (ज) (इत्युच्चार्य परिक्रम्य) ।

[ज । भवतु, आर्यपुत्र । भवतु ; एहि मे चानहै तावर्षे चरितम्, इति उच्यते ।]

वच । इदं तावदाख्येष्टम् । (उ)

गीता । (निर्वन्ध) । के एदे उपरि निरन्तरद्विदा उपवत्युवन्ति विध
अञ्जउत्त ? (उ)

[उ । के एते उपरि निरन्तरद्विदा उपवत्युवन्तीत्युच्यते ? इति उच्यते ।]

वच । देवि ! एतानि सरहस्यानि जृम्भकास्त्राणि, यानि भगवतः
ज्ञानाद्वात् कौशिकस्यपिमुपसंक्रान्तानि, तेन च तारकावधे प्रसादी-
कृतान्धार्यस्य । (उ)

इष्टानामिति—मैत्रिर्निर्णीति । सुरभिश्च सुगन्धप्रधानस्य कुसुमस्य पुष्पस्य मूर्ध्नि विरसि स्थितिः
अवस्थानं मैत्रिर्निर्णी स्नाभाविकी सिद्धा लोके प्रसिद्धा, किन्तु चरुः पादैः अमताङ्गनामि
अवमर्द्दनामि न सिद्धान्तीत्यर्थः । स्नापयति स्नाने लोको मूर्ध्नि पुष्पगुच्छम् इति भावः ।
सुरभिस्तुसुमवत् उर्वया त्वमादरचीया, न तु अवधीरवाहा इति निर्मलित्वार्थः । अत्र सुर-
भिश्च कुसुमस्य तथा पादावमर्द्दनमसङ्गतं, तद्वत्सङ्घोषप्रतिमटायाः लीलाया अपि हीनारोपः
असङ्गत इति निम्नप्रतिनिम्नभाविन सादृश्यप्रतीतेः इष्टानामुद्धारः । अधितात् कुसुमस्य
मूर्ध्निस्थितिरुपवत्युः अन्वस्य चरुचापताडनस्य मैत्र्यादिशब्दतो व्यपीडनप्रत्ययान् प्राप्ती
परिदंस्त्राणि । वसन्ततिलका इत्यम्, “वसन्ततिलका तमी जो जी” इति पिङ्गलौकिकचक्रान् ।

(ज) भवतु इति । भवतु लोकापवादः अन्वर्द्धोऽर्थं प्रवह इत्यर्थः । ईश्वर्ये
द्विर्वचनम् । एतेन विनयभूषणायाः लीलायाः स्त्रीवस्तुचरुवर्धनप्रथये इच्छाविरुद्धी व्यज्यते ।

(उ) इहमिति । आर्येष्टम् चित्रम् । तावत् वाक्यान्वहारे ।

(उ) के एते इति । निर्वन्धं अवज्ञोक्त । उपरि निरन्तरद्विदाः, नास्ति अन्तरम् अव-
ज्ञावः अस्मिन् अर्थेऽपि तत् तथा ज्ञानं तथा, निरन्तरं निर्विकं स्थिता इति । अमलसिद्धिर्वा
इत्यर्थः । तेषां दिव्यास्त्रत्वाद्युपरि स्थितिर्बुद्धा इति उपरिपदम् । उपवत्युवन्ति तुर्वात् आर्यपुत्रं
रक्षयन्तुम् ।

(उ) ईद्वीति । एतानि सरहस्यानि, रहस्यानि प्रयोगप्रसिद्धं हारीपविद्यमन्त्रादयः, तैः
उक्तं वर्तमानानि जृम्भकास्त्राणि जृम्भकास्त्राणि आनुधानि लज्जोदनास्त्राणि इत्यर्थः । यानि
स्त्राणि भगवतः ज्ञानाद्वात् विद्यानिवृत्ततामहात् कौशिकं कुशिकस्य अवन्तं पुमान् अन्व-
ष्टेयादिना वृत् । विद्यानिवृत्तं अस्मिन् तुमिन् उपसंक्रान्तानि ज्ञानानि प्राप्तानि इत्यर्थः । उप-

राम । बन्दस्व देवि ! दिव्यास्त्राणि । (ठ)

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तत्रा परःसहस्राः शरदस्तपांसि ।

एतान्धपश्यन् गुरवः पुराणाः स्वान्धे व तेजांसि तपोमयानि ॥१५॥

[१५ । ब्रह्मादयः पुराणाः गुरवः ब्रह्महिताय परःसहस्राः शरदः तपांसि तथा स्वान्धे व तपोमयानि तेजांसि एतानि अपश्यन्, इत्यन्वयः ।]

सीमा । यमो यमो एदाशं । (ष)

[१६ । यमो यम एतेषाम् ।]

स क्रान्तेति कर्त्तृप्रत्ययेन स्वयमेव तानि कौशिकं प्राप्ताणि इति लभ्यते।तेन विश्वामित्रेण चाश्वत्थ
रामचन्द्रस्य इत्यर्थः, स्वल्पभनामविषयता वही । प्रसादीकृताणि प्रसाधते मन एतुःइति प्रसादानि
खानुषहदानानि । अप्रसादादि प्रसादानि कृतानौति अभूततद्वापि चिः । अनुकल्पना इयानि ।

(ठ) बन्दस्व इति । देवि यतुतिवासिनि । दिव्यास्त्राणि हिनि स्वर्गे भवानि तस्मिन् च
चस्त्राणि चायुधानि येति दिव्यास्त्राणि, बन्दस्व प्रथम ।

(१५) दिव्यत्वं प्रथमहेतुवाङ्—ब्रह्मादय इति । ब्रह्मादयः ब्रह्मा आदिषु वा ते
चतुर्मुखाप्रथमवः पुराणाः प्राचीनाः गुरवः उपदेष्टार, तमोनिवर्त्तका इत्यर्थः, ब्रह्महिताय
ब्रह्म देव, 'वैदकाश्च' तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापति'रित्यनरः । तत्र हिताय रथ्याय । यद्व
ब्रह्म परमात्मा, प्रथमं च, तत्प्राथम्यात् अनत् ब्रह्मत्व्येनोचते । तदुक्तं—'तादर्थ्यादुप-
पारोऽसि क्वचिन् स्वस्वामिभावतः । अत्राज्ञोभाक्तात्कर्म्यावैपरीत्यादपीचते ॥' इति तत्र
हिताय तदपेक्षितानिष्टप्रतिपरिहारवाचनाव तयः कश्चिदुक्तकोपदेष्टेन राजनिर्विरोधि-
निरुद्धमेव जवतः पुत्रवाचंसाचननिर्वर्त्तकत्वे इति भावः । परःसहस्राः सहस्रात् परा इति
परःसहस्राः - सहस्रादधिक्याः राजश्रमोदित्यात् परनिपातः, परान् मतसहस्रकोरिति
सुप्रामनः धारणादिभ्यः । परःसहस्रमिति पाठे तु 'विश्वकथायाः सदेकत्वे सर्वाः संश्लेष-
व'स्यस्योः' इत्यनुवाक्यात् एकत्वम् । शरदः शरदात्, चत्वार्यश्वीति विज्ञेया । तेषां
तथा तपसाः कृत्वा, सहस्रसंख्याधिकसहस्ररेषु निरनरं तदेत्यर्थः । एतानि चस्त्राणि कुपुः
कायुष्मागीत्यर्थः, स्त्राणि शस्त्रीयानि एव तपोमयानि तपसः समुद्भूतानि तपःसहस्राणि वा,
विकाराण्ये स्रष्टाण्ये वा जगदृ । तेजांसि अपश्यन् इष्टवनाः । यत्र चस्त्राणां तपोमयनिष्ठा-
कल्पत्वे ऽपि तत्कल्पप्रत्ययनादेव इत्येवाचारवशात्तत्र चित्तमोपलक्षितेषु चस्त्राणीतिः इत्यर्थो-
पेक्ष्यत्वयोः स्रष्टारइया उपप्राप्तिः इत्यम् । 'वायव्यावपजगतः' इति विश्वोक्तस्यस्यम् ।

(ष) यम इति । 'चतुर्थी वही'ति ब्रह्मसिद्धस्यस्यम् 'एतेषाम्' इत्यत्र चतुर्थी
वही । यदा स्वल्पभविषयता वही । 'एदाशं' इत्यत्र 'एदीशं' इति क्वचित् पाठः, तत्र
एतंश्च इति संज्ञातम्, यमः बन्द्योने चतुर्थी च ।

राम । सर्वधेदानीं त्वत्पुत्रसूतिसुपत्याख्यम् । (क)

सीता । अशुभहोदधि । (ख)

[ख । अनुग्रहीताभि इति वम् ।

वच । एष मिथिलावृत्तान्तः । (द)

सीता । अहम् ! दलस्यत्र शीतुष्यत्-सामस-सिषिह-मसिह-सोह-
माह-मंसलदेहसोहम्बे च विह्वल त्विमिदताद-दीससाहसुन्दरसिरी
धवादरखिहदसहूरसराधये विह्वलमुहमुहमणसो अखरतो
वाधिहो । (घ)

[घ । अहो । दलस्यत्र शीतुष्यत्पुत्रस्य नाम त्वत्पुत्रस्य शोभनस्य-मासकदिहसीभाव्ये न
विह्वलमित्यतः इत्यन्तस्य सुन्दरी अनादरखितस्य हूरसराधये विह्वलसुभसुखमणस्य
वाधेपुत्र अभिहितः, इति वम्] ।

(क) सर्वधेति । इदानीम् अधुना मदधिगमजननरकात् इति यावत्, सर्वथा सर्व-
प्रकारेण निषेधेण उपसङ्गारेण च, सर्वशब्दान् धालयत्यय । त्वत्पुत्रसूति त्वदपत्य, त्वत्पुत्रा-
मित्यर्थः । 'दिधातर्भवत्यिहादनु दिवसे', इति वद्व्यम'धारीत्या यमजत्ववत्पुत्रात्कमपि निर्वीत-
निति सूचते, अन्वयाः स्योम्रणात् जृम्भकाम्यनुग्रहमसङ्गत स्यात् । उपस्थास्यति अथवनि-
ष्यति च क्रमिष्यतीत्यर्थः । सकथ्यकालात् पुत्राद्यथाभावाच्च परस्यैपदम् ।

(ख) अन्वीति । अनुग्रहीताभि मम पुत्रस्य जृम्भकाजन्मस्यथावनात्, इति भावः ।

(द) एष इति । एष इत्यङ्गनिनिहोयः । मिथिलावृत्तान्तः मिथिलाजनस्यो वृत्तान्त-
वृत्तान्तस्यो । इदमनुभङ्गसीताविवाहप्रथय अथ अभिहितता इत्यर्थः ।

(घ) अहो इति । अहम् इति शीरसेन्वयिभवात् विह्वलसुखमणस्यम् । इह-
कर्मिणः क्वन्तु विह्वलस्य वत् नवनीकेत्पुत्रस्य इवद्विविधविधिवत्, तदत् शोभनस्य अथवस्य
विह्वलं शोभनस्य मणस्य वाक्यिकानुक्रमित्यर्थः, अत एव शोभनस्य सुन्दरं नास्य
वदन्त्येति वत्, ईदं तत्र संज्ञान्येन शोभनस्ये च । विह्वल इति । विह्वलस्य अथवस्य विह्वलः
विह्वलः सैन्यस्य नवनीकेन इत्यन्तस्य सुन्दरी नमोद्ययीः शोभनस्य वः । अनादर
इति—अनादरेण अनादरेण शोभना इत्यर्थः, अथितं मणं मणस्य इत्येव वराधनं अनुभवेन
वः । अनादरेति । विह्वलस्येन वाक्यपद्येण सुभं सुन्दरं सुखमणस्यं वदन् वदन् वः । अनाद-
रेण वदन् इति भावः, अभिहितः चिहितः ।

एव । चार्थे ! पक्ष—

सम्बन्धिनो बन्धिहादीनेव तातस्तवार्थंति ।

वीतमद्य ब्रतानन्दो जनकानां पुरोहितः ॥ १६ ॥

[१६] एव तव तातः जनकानां पुरोहितः वीतमः ब्रतानन्दश्च सम्बन्धिनो बन्धिहादीन् चर्हंति, इत्यन्वयः ।]

एतः । दृष्टव्यमिति । (ग)

जनकानां रक्षुषाश्च सम्बन्धः कस्य न प्रियः ।

यत्र दाता यहीता च स्वयं कुम्भिकमन्दनः ॥ १७ ॥

[१७] जनकानां रक्षुषां च सम्बन्धः कस्य न प्रियः, यत्र कुम्भिकमन्दनः स्वयं दाता यहीता च इत्यन्वयः ।]

(१६) सम्बन्धिन इति । एव तव तातः राजर्षिर्जनकः, जनकानां जनकवैश्यानां पुरोहितः पुरोधा, वीतमः वीतमस्य अपत्यं पुत्रम्, चर्हन्त्यानां मातः पुत्रं ब्रतानन्दश्च सम्बन्धिनः विवाहजन्यसम्बन्धमतः वीनसम्बन्धे न सम्बन्धात् वा बन्धिहादीन् बन्धिहादीन् बन्धिहादीन् चर्हन्ति ब्रह्मवति ब्रह्मद्वन्द्वतीति यावत् । यद्वा यत्रात्मनं तव तातो जनकः सम्बन्धिनो इत्यर्थ-ब्रह्मतीनर्हति, जनकवत्सल्यत्वात् पुरोहितो वीतमः ब्रतानन्दश्च बन्धिहादीन् चर्हंति इत्यन्वयः । ब्रह्मवतो ब्रतानन्दजनकयो एकत्वा एव चर्हंनक्तिर्यथा सङ्गन्ध्यान् तुल्यव्योजितासङ्कारः ।

(ग) दृष्टव्यमिति । दृष्टव्यम् ईक्षितव्यम् एतत् विवाहविनमित्यर्थः, ईमारविन्दपरि-मलत्वादादिति भावः ।

(१७) कुम्भिकमिति । जनकानां जनकस्य अपत्यानि पुत्रास्तः जनकाः, तेषां जनक-वैश्यानामित्यर्थः, तथा रक्षुषां रक्षोरपत्यानि पुत्रास्तः रक्षुषः, सत्यवता तद्गामसंभ्रम्यान् पत्नीं सुत् । तेषां रक्षुषोऽपत्यानां सम्बन्धः विवाहसम्बन्धः कस्य जनस्य न प्रियः प्रीतिपरः, यच्छनीय इति यावत्, अपितु सम्बन्धेन इत्यर्थः । यत्र सम्बन्धे कुम्भिकमन्दनः विद्यानिष्ठः स्वयं दाता दानस्य कर्ता, यहीता यादानकर्ता च । बन्धिन् सम्बन्धे सङ्गोऽपि बन्धिहादीः कामाद्दृष्टिपक्षयोऽप्यर्थः स्वयं महाप्रभवी विद्यानिष्ठः, एतादृशः सम्बन्धः सर्ववैश्यानां सन्तो-क्षर इति भावः । सम्बन्धस्यो विद्यानिष्ठः सद्ब्रह्मविद्यानिष्ठश्च सम्बन्धान्तोऽन्व-यात्वा ननुकुम्भिकमन्दनः कस्यवतोऽप्यर्थेति इत्यर्थं प्रति ह्यस्य, जनकं प्रति प्रतिबन्धीत्यर्थं च इत्यु-क्तम् । चर्हन्तिः प्राचीनाः—परिचरन्तीत्यर्थे सम्बन्धे जनकवत्सल्यवतीः वीतान्दमयीः स्वयं चर्हन्ती मग्न्यां मन्त्रे कस्यविदिति भावः । तथापि जनकानां रक्षुषाण्येवैव दृष्ट-

कीता । एद्वै क्लु तक्कालकिदगोदाचमङ्गला चत्तारो भादरो
विघाहदीक्खिदा तुङ्गे । चङ्गह्वे ! जानामि, तस्सिं ज्जे व पदेसे तस्सिं-
ज्जे व काले वत्तामि । (प)

[प । एते खलु तत्कालकृतगोदानमङ्गलाचलागे आतरो विवाहवीथिता वृषभ ।
चङ्गे । जानामि तस्सिंने व प्रदेसे तस्सिंने व काले वत्ते, इति सन्] ।

भञ्जान् जनकवञ्जान् प्रति मामियत्नमिति सञ्चते । अत्र निनीयानित्यनुक्त्वा जनकानामिति पदो-
पादानेन 'कस्यचैव हि ससिद्धिमास्त्रिता जनकादय ' इति जनके प्रसिद्ध चर्क्येयमश्रीकत्वनिष्ठ
करोष्येति । एव चाकुतस्त्रानामित्यनुक्त्वा रघुचामित्युक्त्वा 'सुतस्य दयादयमममभकसाया परेषां
दुषि चेति पाषिं व' इत्यादि कालिदासनिबन्तः । 'सङ्घिष्यञ्चोर्गलोपच' इत्यनुशासनेन च सञ्चदा
कङ्कते ज्ञानाति सञ्चमिति श्रुत्युक्त्वा 'मनुविष्ठाकवेऽब्रवीत्' इत्युक्त्वा रघुकुलसाधारण
ज्ञानयौग्यकत्व सूचते । तथाचान्वाद्भ्रमजनकविषये सातोऽपत्यसञ्चय्य सञ्चमिना
मित्यभिमतो भवति । तत्र चौरमर्करावदन्वोत्सव्यकरमश्रीवञ्जानमङ्गलीकजनकविषयत्वे
सु तस्य श्रीमरविन्दपरिमलन्यायिनातिश्राप्यत्वमिति तान् प्रत्यक्षिष्यन्त्याहति । अत एव
श्रीकारागो प्रत्यधि मामिष्यन् । यत्र दातेत्यादिनापि जनकदम्बरश्री प्रत्यक्षित्वं न्यावर्ष्यते । तत्र
दम्बरं प्रत्यवाचितोपमतत्वाज्जनकं प्रति दुम्बरचमुभङ्गप्रतिष्ठाऽनित्यत्वेनरूपेणरूपकारकरथाय
जुवंजुवाद्भ्रमजान् महर्षिकारितत्वाच्च न श्रोतारामौ प्रति चप्रियत्वम् । अत्रमिष्यन्नेनाप्यहदि-
नूककमिष्यद्वाजनहृदिचन्द्रोपप्रव्याहति । अत एव जानाम् प्रति चप्रियत्व निरकाम् ।
विद्यानुगतक चर्क्यत्वे विद्यकारिते तस्य केसुतिकसिद्धत्वान् । तथाचापसाव्यञ्चुति.—'अप्याव्यः
विद्यमानं तं प्रत्येकानि च चर्क्ये' इति । अत्रार्थिर्विचामिष इत्याद्यनुक्त्वा कुम्भिकानन्दे
इति पदोपादानं विचामिष अत्रार्थित्वमविषयस्य श्रुतपूर्वमेवा चमिष्यत् श्रीकत्व वन्मुभावेन
विवाहघटक-चासीरिति सूचयति । अत्र चर्क्योपनिरवहार, च च विरोधानावसंश्लष्ट ।

प) एते इत्यादि । एते इक्ष्णुमाना इत्यः, खलु सञ्चयनत्वान् । तत्कालकृतगोदान-
मङ्गलाः तत्काली इरधनुर्भङ्गानन्तरसमये कृतम् अनुष्ठितम् चमिष्यन्ति इति शेष । गोदानमङ्गलं
दाय कीदाः दायन्ते विद्यन्ते चमिष्यन् इति गोदानं गोदानमेव कीदामात्स्य चमिष्यात्
वर्तमानवर्षे कर्तव्यः संस्कार एव महर्षं शेषां ते तथीत्या । गोदानविधिर्हि विवाहान् प्राक्
कर्तव्यः च स्मारादिशेष, यदाह मनु—'कीदाम चोदये वर्षे प्राक्कथञ्च विधीयते । राज-
कथीर्षादिशेषे तु ईश्वरक दाधिके तत इ' गोदानविषये कालिदासः—'अथात्र गोदान-
विधेरनन्तरं विवाहवीथां निरवर्णवदनुच ।' इति । यदा पशुनां दानं वितरचमिति चेत् ३

अःरे एवम् ।

समयः स वर्त्तत इवैव यत्र मां
समनन्दयत् सुसुखि गीतमार्षितः ।
अयमाष्टहीतकमनीयकङ्कष-
स्तव मूर्त्तिमानिव महोत्सवः करः ॥ १८ ॥

[१८ । हे सुसुखि । तव गीतमार्षितः आष्टहीतकमनीयकङ्कषः तव अयं करः मूर्त्ति-
मान् महोत्सव इव मां समनन्दयत्, स एव समयः वर्त्तते इव, इत्यन्वयः ।]

लक्षणः । इयमार्या, इयमप्यार्या माण्डवी, इयमपि वधूः श्रुत-
कीर्त्तिः । (फ)

तत्र, 'क्षिप्रान् पुनर्नोदानाख्यं कर्म' इति निताचरावचनात् । अक्षारो आतरः राजसङ्घ-
भरतग्रन्था इति ज्ञावत् । विवाहदीक्षिताः विवाहे दीक्षिताः स्ताः । अहो । चित्रनिपुणता ।
वत् तस्मिन्नेव प्रदेशे विविधाराजधान्यां तस्मिन्नेव देशे विवाहसमये वर्त्तेति इति ज्ञानानि
अनुभवानि अविश्वविश्वदर्शनादिति भावः । चित्रकौशलात् स समयः स इवैव अयुक्त
वर्त्तमान इव इतिभातीति कश्चित्तर्यः ।

(१८) संभव इति । हे सुसुखि । सु मोहनं मनोरममिति ज्ञावत्, सुखं वलाः सः, तन्
अनुहो । वयं यस्मिन् आसी विवाहसमय इत्यर्थः । गीतमार्षितः गीतमनोपुरोहितेन प्रतानन्देन
अर्पितः प्रतिपादितः मन करोपरि स्थापित इत्यर्थः । आष्टहीतकमनीयकङ्कषः आ उत्सव
यहीतं धृतं परिहितमित्यर्थः, कमनीयं चित्रं सुन्दरमिति ज्ञावत् कङ्कषं वैवाहिकप्रतिसरः
विवाहसङ्घसुखमिति ज्ञावत्, वयं सः, 'कङ्कषं करधुवायां सुखमख्यशोरपि' इति भेदिनी ।
'कङ्कषं इत्यस्य' ज्ञात् कङ्कषं वेत्तं तथा' इति च विद्वः । कङ्कषं करधुवर्त्तमिति अर्था
न अचिरः, विवाहे महत्सुखमेव अविश्ववैश्वान् । तव अयं मोचरीभूतः करः पात्रः
मूर्त्तिमान् मूर्त्तिः मिथते अस्म इति मनुष्यं, अतीरो महोत्सवः महान् उत्सवः महोत्सवः 'आम्-
नहतः सनातनाधिकरै' इत्यादिना आकारोऽन्नादर्थः । आनन्दतिरेक इव मां समनन्दयत्
सनीकितवान् । स एव समयः कावः वर्त्तते एव अतीतीऽपि वर्त्तमान इव अनुसुखी चित्र-
नेपुणता इत्यर्थः । विवाहकाले आजाहकरे कल्याणसङ्गापनकया रीतिः उत्सवः । अयं अक्षरवती
मूर्त्तिमतो अहीनसुखस्य अरे तस्याङ्गसङ्गापनकयाः तस्मिन् अतीते समये वर्त्तमानसङ्गापनकाया
इव अयं न प्रतीतेः । अन्ते आचकारवत् महत्पापिणीत्यन्तः—'सज्जता जनी च अहि
नेपुभापिणी' इति जज्ञाहोवः ।

(फ) इतिमिति । अयं अक्षरवती । अर्था माण्डवीति

सीता । वक्षः ! इषे वि अबरा का ? (ब)

[१ । वक्षः । इषमन्वपरा का ? इति उम्] ।

वक्षः । (सलञ्जित सनतम्) । अये जर्बिसां वृष्यत्वार्या, भवत्य-
व्यतः सञ्चारयामि (भ) । (प्रकाशम्) । आर्ये ! इत्यतां वृष्यन्मितत् ।
अयञ्च भगवान् भार्गवः (म) ।

सीता । (सलञ्जितम्) । कम्पिदस्त्रि (य) ।

[२ । कम्पितादि, इति उम्] ।

राम । श्लेषे ! नमस्ते ।

वक्षः । आर्ये ! पश्य, अयमार्येच— । (श्लेषे) (१)

भरतमाथीत्याम् । अगोशु अं उवाटमाथीत्येन माटवन् वृष्यत्वात् आथीपदीन निर्द्धेन ।
इषमधि वक्षरिति वृष्यत्माथीत्याम् उवाथेन वक्षन् । माकरी सुतकीर्षेव जनकानुजस्य
वृष्यन्वजस्य वृषितरी ।

(ब) वक्षरिति । सभाथीत्यर्थेकानुवृष्य माकरीतः वृष्यकीर्षे परिवारवन् वक्षन्
कीर्षुकाय इच्छति नर्षेवददा सीता 'वक्ष इषमन्वपरा के'मि ।

(म) सलञ्ज इत्यादि । सलञ्जा सभाथीत्यर्थेकानुवृष्य इतोऽयं मन् इति वक्ष्वा
इत्यर्थः, अितेन कीर्षुकाय आथीका वक्ष्यत्वातोऽम् इति काशेन च इत्यर्थः । उह वर्तमानं
वथा तथा । जनतमिति । अर्थेवृष्यत्वात्पलञ्जुट वाक्येन चादिति शेषः । 'अप्याय उह
वदन्तु तद्विह सनतं जत' मिति वक्षे । अन्वत विषयकारे अन्वन्तिन् वक्ष्नीये इत्यर्थः,
उवाटवामि आथीकाः वृषि' श्रेवामि ।

(न) प्रकाशं—सुखट', 'समीप्याय' प्रकाशं ज्ञात्' इति विवनाय । इषमन् अयमन्वपरा
इत्यम्, आथीकीर्थे योतकत्वात् इति कावत् । भार्गवः अगौरवम् पुमान् इति परशुराम इत्यर्थः ।

(इ) सलञ्जमिति । सलञ्ज, मीतिजमित्तमरा, सलञ्जितम् ।

(१) आर्ये इति । आर्ये च रामे च अर्थं भार्गवः भिक्षितः इति कल्पवृत्तानि ।
काशे वक्षन्पूर्वे एव अथीकीर्थेकानुवृष्येन विवनाथेव रामे च तद्विषयम् । अथ वक्ष्यं
अनुपरोक्तं उवाटवामि इति वन्तुवृष्यत्वात् वक्ष्यन्, वावदावन्वृष्यत्वात् उवाटवामि राम,
प्रतिविषयम् इत्याशयः ।

राज । (साक्षेपम् ।) वस ! बहु रं द्रष्टव्यमन्यतो दर्शय । (ल)

सीता । (सखं ह वदमाना निर्वर्णम् ।) सुदु सोहसि अज्जउत्त । एदिषा
विणममाह्वयेण । (व) ^

[व । सुह, शोभसे आर्यपुत्र । एतेन विनयमाहात्म्येन, इति सन्] ।

नम । एते वयमयोध्यां प्राप्ताः ।

राज । (साक्षम् ।) अरामि हन्त अरामि । (श)

जीवन्तु तातपादेषु नवे दारपरिचष्टे ।

मातृभिश्चिन्त्यमानानां ते हि नो दिवसा मताः ॥ १८ ॥

[१८ । तातपादेषु जीवन्तु, नवे दारपरिचष्टे मातृभिश्चिन्त्यमानानां न ते दिवसा मता, इत्यन्वय] ।

(ल) साक्षेपमिति । साक्षेपेण वाक्यस्य अन्तर्गतं भङ्गेन सह वर्तमानं यथा तथा, लक्ष्योक्तिं वारयित्वा इत्यर्थः । बहुतरं प्रभूतम् । अन्यतः अपरं किञ्चित् “सर्वविभक्तिव्य-
सासि.” इति द्वितीयाया तीस । एतेन रामचन्द्रस्य विनयानिश्चयं प्रकटितम् ।

(व) सखं ह इत्यादि । खे ह प्रेम, वदमान आश्चर्यात्प्रिय, ताव्हा सह वर्तमानं
यथा तथा । निर्वर्णं हृष्टा । विनयमाहात्म्येन विनयगौरवेण । मुनिर्व्येस्य विनयगुरोः
पूज्यपादङ्ग परश्रुतानस्य पराजयलाघवं स्वकीयविजयरूपावदानप्राप्तासासहमानस्य रामचन्द्रस्य
तस्मिन्परिवर्जनाभिन्नावदप्रमाहात्म्येन इत्यर्थः ।

(श) अरामि इति । हन्त इति खेदात् अस्वयम् । अरामि तत्कालीनहत्याकामिति
श्रेय । त्रिषाटे चिह्निति ।

(१८) जीवन्तु इत्यादि । तातपादेषु पितृषु, पुत्र्यायां पादस्य । ‘उत्तमानां स्वरूपं
तु पादस्ये न भवति’ इति । गौरवे बहुवचनम् । जीवन्तु मन्त्राद्येषु सन्तु ‘यस्य च भावेन—’
इति सप्तमी नवे मृतने दारपरिचष्टे दाराया स्त्रीकारे विवाहे कृते सतीत्यर्थः, मातृभिः
पौत्रव्याप्तमुखाभिश्चिन्त्यमानानां साक्ष्यमानानां रामभद्रोऽन भोत्वन्ति, भरतोऽन भविष्यति
इत्यादि व्यवस्थाप्यमानसमकामिवयकायां नः चकारं ते अनुभूतसुखवृत्त्याः दिवसाः
मता अतीना हि निश्चितमेव । हन्त न ते पुनरावर्तिष्यन्ते इति भावः । ते इत्येव अनुभूतार्थ-
विषयत्वात् यच्छब्दभिराकाङ्क्ष तच्छब्दः । उक्तञ्च विनयाद्येन—‘तच्छब्दस्य प्रकान्तप्रसिद्धा-
नुभूतार्थत्वं यच्छब्दकार्थत्वम्—’ प्रकान्तप्रसिद्धविषयकत्वाच्चो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते इति
प्रकृतम् । अथ दिवसा इत्येव उक्त्युद्दिष्टपरत्वाद्दर्शनान्नसंज्ञमितयाचो भक्तिः ।

इयमपि तदा जानकी । (घ)

प्रतनुविरलैः प्रान्तोन्मीलनानोहरकुन्तलैः

दशनसुकुलैर्मुग्धालोकं शिशुर्दधती सुखम् ।

ललितललितैर्ज्योत्स्नाप्रायैरक्षत्रिमविभ्रमै-

रक्षत मधुरैरम्बानां मे कुतूहलमङ्गकैः ॥ २० ॥

[१० । प्रतनुविरलैः प्रान्तोन्मीलनानोहरकुन्तलैः दशनसुकुलैः सुग्धालोकं मुग्धं दधती शिशु (इयं जानकी) ललितललितैः ज्योत्स्नाप्रायैः अक्षत्रिमविभ्रमैः मधुरैः अम्बानां मे अम्बानां कुतूहलम् अक्षत, इत्यन्वयः] ।

(घ) इयमिति । जानकीति प्रथमानुपपत्तौ, 'प्रतनु' इत्यादिश्लोकव्यया अक्षतिति क्रियया अन्वेति ।

(२०) प्रतनु इति । प्रतनुविरलैः प्रतनव सञ्जाय ते विरला अनविज्ञाय तैः, सुक्लैर्नातिनिविष्टैश्च शैशवकालिकत्वात् इति भावः । प्रान्तोन्मीलनानोहरकुन्तलैः प्रान्तयोः सुखस्य उभयोः अन्वयोः श्लेषयोरित्यर्थः, उन्मीलनं स्फुरन् यं मनोहरा जीभमन्ना कुन्तलाः शेषाः तैः, नखोपरिविलसशिशुर्दधती इति । तथा दशनसुकुलैः दशना इना सुकुलानि सुकुलानि इव तैः कुन्दकोरककुण्डलशिखरार्ध इत्यर्थः, सुग्ध सुन्दर 'पाणीक' दशनं यस्य तत् रज्यदशनमिति यावत्, सुखम् आनन्दं दधती धारयन्ती । कुतीवान्मन्त्रिणीवयस्य सुग्धत्वं प्रति हेतुः । शिशुः शालिका इयं जानकी तदा शैशवे ललितललितैः सुन्दरप्रकारैः । "प्रकारे गुणवचनस्य" इति विभावे, कार्यधारयवदन्तरेषु इति सुवर्णोच्यं, यथा ललितात् सुकुलानि अपि ललितैः मनोहरैः । "ललितं कुसुमैः रागे भव विलासमनोहरैः" इति यादवः । अथवा ललितं नाम सुकुलारविधानेन भवेत्तदिक्रियाविशेषः — तथाचोक्तं — 'सुकुलाराण्य-विन्वासो ललित परिशीर्षितम्' भावे त् । सैनं ललितं दधति । लड विलासे कार्यरि-त्तः, कमीवादिवात् उच्यते इत्यत्र वा इति भरतः । ज्योत्स्नाप्रायैः ज्योत्स्नायाः अन्दितायाः तदुच्यते चावस्थस्य इत्यर्थः । प्रायः प्राच्ये येषु तैः । प्रायशब्दः प्रचुरवाची अनप्रायो देश इति मतम् । यद्वा प्रायश्च ज्योत्स्ना इति सुप्सुपेति समासः, कौस्तुभसदृशः 'प्रायः मरवाणश्चेत् कौस्तुभसुखयो' इति मेदिनी । अक्षत्रिमविभ्रमैः अक्षत्रिमा स्वाभाविका विधना विलासाः शेषाः तैः, निरुगमसुन्दरैरित्यर्थः, मधुरैः प्रियैः यद्वा 'अक्षत्रमपि रक्षतं मातृव्यमिति कथ्यते' इत्यनेन अन्तर्गतैरपीत्यर्थः, अङ्गकैः कुतूहलसदृशैः, 'अङ्ग' इति सूत्रेण कश्चपत्यः । अं मनः अम्बानां मधुरानां कीशस्थाप्रथमानीनां कुतूहलं आनन्दं अक्षतं अजन्मयम् । सर्वैरेव सीतायाः अन्तःपुरस्थाभिर्भवं अन्वेषां तस्मैहीन्द्यानाम् अक्षतम्

लक्ष । एषा मन्वरा । (स)

राम । (अनुत्तरमन्वरा इत्यर्थम्) (क) । देवि ! वैदेहि ।

इक्षुदीपादपः सोऽयं शृङ्गवेरपुरे पुरा ।

निषादपतिना यत्र छिन्धेनासीत् समागमः ॥ २१ ॥

[२१ । पुरा शृङ्गवेरपुरे छिन्धे न निषादपतिना यत्र समागमः आसीत्, 'अर्धे, वः इक्षुदीपादप इत्यन्वयः] ।

लक्ष । (विहस्य स्तनगतम् (च) ।) अये ! मध्वन्वाभ्यावृत्तान्तोऽन्तरित
आख्येय । (के)

नीता । अहो ! एसी जटासञ्जमध्वनुत्तन्तो । (ख)

[ख । अहो । एष जटासञ्जमनइतान् । इति सम् ।]

केवल चत्नानामित्पुन्यसम् । सुदोषना, तथा कुतूहलकरव्यपकार्ये प्रति प्रचुरकारण-
निवेशात् समुच्चयं इति अङ्गान्नीभावेन सङ्गरः । हरिषीतन्तम्—'हरिषी मूषी मूषी मूषी
मृतुसमुद्रमयः' इति पिङ्गलोक्तस्यस्यत् ।

(स) एषा इति । मन्वरा केकया । प्रियपरिचारिका, रामवन्मासप्रयोजिका ।

(क) अनुत्तरमिति । नास्ति उत्तरं यस्मिन् कर्मणि वद यथा तथा, न किञ्चित्
अपि सङ्ग, अन्वयतः चिन्तनीयिकायाः अन्वयं दर्शयन् । अत्रलोकिते इति मन्वराचिते
मध्वन्वाभ्याः कैकेयाः रामनिर्वासनार्थं वरप्रार्थनादिकां दुष्कृतिं स्वकां कर्त्तुं समाधुचमिष्यते
इति अङ्गं लक्ष्मिषे चित्तमन्दर्षिष इति यावत् । गुह्यजनागुह्यतस्य अन्वाभ्याचरणस्य सुजा-
लोचनं न प्राङ्गनीयमिति उदारहृदयस्य रामस्य आशयः इति फलितम् ।

२१) इक्षुदीपि । पुरा वनप्रयागकाली शृङ्गवेरपुरे शुद्धकषाच्छोलाधुमित्दिमे छिन्धे न
वयस्ये न निषादपतिना आधनान्नकेन गुह्यकेन इत्यर्थः, यत्र यस्मिन् इत्यतस्मै समागमः सम्पन्नं
आसीत्, अयं सः पूर्वपरिचितः इक्षुदीपादपः इक्षुदीपः चिमित इति शेषः ।

(च) विहस्य इति । रामेच कैकेयीतान्मस्य गोपितत्वान् इति भावः ।

(क) अये इति । अन्तरितः प्रख्यातितः निरुत्त इति यावत् ।

(ख) अहो इति । जटासञ्जमनइतान् । जटायोः संवृत्तं वन्धनं, तस्य इत्याद्यः उक्तः ।
जटासञ्जमनइतान् चिमितः ।

बन्ध । पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीकैर्यद्दृष्ट्वाकुभिर्धृतम् ।

धृतं बाण्ये तदार्य्येषं पुण्यमारण्यकं व्रतम् ॥ २२ ॥

[२२ । पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीकै इह श्लाकुभिः यद्दृतम्, आर्य्येषं ततः पुण्यम् आरण्यकं व्रतं बाण्ये धृतम्, इत्यन्वयः] ।

कान्ता । एसा पसण्यपुण्यसलिला भगवती भाईरही । (ग)

[ग । एसा प्रसन्नपुण्यसलिला भगवती भागीरथा इति सम्] ।

राम । देवि । रघुकुलदेवते । नमस्ते । (घ)

तुरगविचयय्यग्रानुर्वीभिदः सगराध्वरे

कपिलमहसामर्षात् मुष्टान् पुरा प्रपितामहान् ।

२१ । पुत्र इति । पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीकैः पुत्रं च तदनयपुत्रसंक्रान्ता स त्रिता लक्ष्मी, श्री राज्ञः शौरिरिति यावत् येषां तैः पुत्रपुत्र्यस्तराज्यभारं, इह श्लाकुभिः उद्धारं ते इत्याकाशेति तैः श्लाकुभिः इत्याकुभ्यश्चै यतः व्रतं वाचप्रत्यक्षं धृतं आचरितं, आर्य्येषं अथ जन शौरामचन्द्रं च इति यावत् । तद् पुण्यं एवम् आरण्यकं अरण्यं निवसन्निवेते आरण्यकाः, तेषां आरण्यकानां इहम् इति आरण्यकं 'तच्छेदं'मित्यर्थः । वनवासरूपं व्रतं नियमं वाच्ये मध्ये बहसि धृतम् अन्वयितम् । अथ पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीकैरित्यनेन पुत्रवत्सलपुत्रुक्तवाक्यसम्बन्धः स ज्ञानेति ज्ञानमयेन यावच्छरीरशौचस्यपुष्टुक्तवाक्यसम्बन्धः, उद्धारं व्यजेन वार्धकं आकनष्यते । एव चैतेषां समुदितान्धं सत् एव पूर्वेषां आरण्यकव्रतधर्मकं न तु वननिष्क्रियं सत् । बालकः तु एतेषां सर्वेषामभारंऽप्यारण्यकव्रतधर्मकम् वाच्यं इत्यनेन पुत्रवत्सलपुष्टुक्तवाक्यसम्बन्धेन शौचस्य वाईकाभावानां सम्भ्रान् । अतस्मिन्नेव अस्मत्सद्विद्यावृत्तिः । इतस्तु पुष्टुक्तस्यन्वितात् पुण्यमिति किञ्चन प्रसिद्धव्याख्यायाम्, तद्वि चतुष्टावुरेव पुष्टुक्तस्यन्वितात्, इदं तु सकलपुत्रवत्सलपुष्टुक्तमिति । आर्य्येषं इत्यनेन न असामर्थ्यानिबन्धन-श्लोकापवादभौष्यादिना व्रतनवसम्भितम्, अथिह अज्ञानसम्बन्धितं सृष्यते । अथ वाचप्रत्यक्षं शौरामचन्द्रस्य उद्धारं तु वर्ज्यमानत्वात् काकिके वानि उद्धारोचिततदाचरण्यकमावस्यसिर्विभवान् अत्र इतिवचनम्, तदुक्तं — 'काकिके वानि उद्धारोचिततदाचरण्यकमावस्यसिर्विभवान्' इति ॥

(ग) एष इति । प्रसन्नपुण्यसलिला प्रसन्नं सण्यं पुण्यं एवम् अस्मिन् क्व यथा । भगवती भगीरथेन अशौचजन गङ्गाया भागीरथी इति नामाचरम् ।

(घ) देवीति । रघुकुलदेवते रघुकुलस्य देवता नन्दनकारिणी । अगस्तुतात्पर्यं असुहृद्वान् अन्वयः रघुकुलदेवतात्पर्यम् ।

अगणिततनूपातं तस्मात्पांसि भगीरथो-

भगवति तव स्पृष्टानङ्घ्रिचिराद्दुद्वीधरत् ॥२२॥

[२२ । हे भगवति । पुरा सगराध्वरं तुरगविचयव्यथाम् उर्वीभिदं अमुमान् अपिस-
नहसा प्रुष्टान् प्रपितामहान् भगीरथ अगणिततनपात तपांसि त्वा तव चरिं (प्रुष्टान् चिरान्
सद्वीधरत, इत्यन्वय) ।

(२३) रघुकुल प्रति गङ्गाया । अनुषङ्ग विहणोति—तुरग इति । हे भगवति ईश्वरि ! पुरा
पूर्वं सगराध्वरं सगर इति नाम अख्यतपूर्वंपुरुषस्य कस्यचित् वृपते, अध्वरे अध्वानं रति,
स्वर्गमागं ददाति इति अध्वरं ताम्रम, यत्र आश्रमधिके इति शेष । तुरगविचयव्यथाम् तुरगस्य
तुर शीघ्र गच्छति इति तुरग, उग्रव्यय . तस्य इन्द्रेणापन्नस्य आश्रमधिकस्य अश्रम इति
भाव , विचये अश्रमं अश्रमं व्याकुलान् उर्वीभिदं उर्वीं इषिषीं निन्दन्ति यज्ञीयाचार्यं
खनन्ति ये ते भूतलविदारणकारिण, इत्यर्थं मनुष्येष्वेवास्मिन्नाङ्घ्रि । अमर्षात् क्रोधान् 'अयमेव
अन्नापहारक' इत्यादिवाक्यैः . तस्मिन्तस्मान् इति शेष , अपिसस्य चादिविदुष, मरुतैः . नहसा
नेत्रसा प्रुष्टान् वरुधान्, प्रुष्टदाहे कर्मणि क्त । प्रपितामहान् वदिसहस्रसंख्यकान्
सगरपुत्रान् भगीरथ अगणिततनपात, न गणित न विचारितः तस्मात् शरीरस्य पातः यस्मिन्
कर्मणि तत् यथा ख्यात तथा, देहनाशमप्यङ्गीकृत्य इत्यर्थं, तपांसि तस्मात्पसा दृष्टिपात्याः
इति भाव , तव चरिं, सन्निभे स्पृष्टान् पराश्रमजान् चिरान् नहसा काशेन सद्वीधरन्
सन्तारयति क्त, मोक्षं प्रापितवान् इत्यर्थं । अतूर्पूर्वमात् शरतीर्षिणि सुक्त् । अश्वेय पीराधिके
कथा,—पुरा सगरो नाम सूर्यवशीय कोऽपि वृपति यत्नाशनीचयव्यथारिणे । इत्यादि
यत्नाशनीचे इन्द्रः 'यत्नाशनीचयाज्ञी देवराजत्वं लभेत' इति मन्वन्तः सपदंभं शब्देन
तमन्वन्पश्य पाताले ध्यानसिन्धितलोचनेन विधीकृता, सखरीरसमुज्ज्वेन अपिना वृक्षमाणाः
विनीयस्ते सगरसुता, इति । विदारोऽस्य विच्छपुराणे अनुसंख्येयः । 'पुरे प्रपितामहात्'
इत्यत 'पितृ प्रपितामहात्' इति क्वचित् पाठो दृश्यते, नैतन् उर्वीषीयस्य इतिभाति ।
यतश्चोक्तं आमाद्येषु—'सगरादसमस्रस्तु असमस्रावर्षाद्यमान् । द्विषीयोऽङ्गमनः पुनो द्विषीपस्य
भगीरथ ॥' इति । एतेन सगराजस्य असमस्रस्य ईश्वरं बंधातः वदिसहस्रसंख्यकाः
भगीरथस्य प्रपितामहा भवन्ति, न तु तत्पितुः द्विषीपस्य इति । प्रसुताइत्यथा नहसा अनीरवस्य
चरितवर्षनादुदात्तावहार । चरिषीधरत्—अश्वं तु प्रापेय उक्तम् ।

सा त्वमम्ब 'क्षुषायामरुन्धनीव सोतायां शिवानुध्यानपरा भव (ङ)

व प्र । एष भरहाजवेदितश्चित्तकूट्यायिनि बर्क्षनि वनक्षतिः

कालिन्दोतटे वटः श्यामो नाम । (च

राम । (सम्पृ हनवलीकथति) ।

सीता सुमरदि एदं पदेसं अज्जउत्तो ? (ङ)

[ङ । अरुं तं पदेसमाथ्यपुत्र ? इति उत] ।

रामः । अयि कथं विस्मर्यते !

अलससु [ल] लितसुग्धान्यध्वसञ्जा [म्य] तच्छेदात्

अग्निधिलपरिरम्भे र्दत्तसंवाहनानि ।

परिस्फुदितमृषालीदुर्बलान्यङ्गकानि

त्वसुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवामा ॥ २४ ॥

[२४ । सुव त्वम् अलससुजातखंडान् अलससुगुनितसुग्धानि अग्निधिलपरिरम्भैः अङ्ग-
संवाहनानि परिस्फुदितमृषालीदुर्बलानि अङ्गकानि मम चरसि कृत्वा निद्राम् अवाम्,
इत्यन्वयः] ।

(ङ) सा इति । इ अम्ब मातः । सा मर्यङ्गुलदेवता इव क्षुषायां पुत्रवध्यां
सोतायामिति यावत्, अरुन्धनीव, यथा गुरुपत्नी अस्मात् एभानुध्यायिणी तदत्र शिवानुध्यानपरा
शिवस्य मङ्गलस्य 'त्र.शं यस्य शिषं भद्रं कलशात् मङ्गलं शुभं' इत्यमरः । अनुध्यानं चिन्तनं,
तद्देव पर प्रधानं यस्याः सा मङ्गलचिन्तापरायणा भव इत्यर्थः । एतेन सीतानुगुणमोत्साहनरूपं
निवेदो नाम्नि अन्वङ्गसुक्तम्, तदुक्तम्—'सीतानुगुणमोत्साहनमेव ।' इति ॥

(च) एष इति । एष, चित्रित, इत्यर्थः । भरहाजवेदितः भरहाजेन मुनिना आवेदितः
परिचायितः चित्रकूटवायिनि चित्रकूटपर्यंतनानिनि बर्क्षनि पक्षि कालिन्दोतटे यमुनातीरे
वनक्षतिः अपुत्रस्य सति फलवर्षात् इत्यर्थः, तदुक्तम्—'अपुत्र्या फलवर्षां यं नै वनक्षीतव क्षुता,'
इति । धारस्करादिनात् निपातनेन कृत् । वटः अयोधरुच इत्यर्थः । श्यामो नाम तथा
प्रसिद्धिनाम् ।

(२४) लम्पदेवजातखटनानिचरसेन विष्णुत्वसाधं प्रापयति—अलसीति । वल यच्चिन्
प्रद्वेषे इव अलससुजातखंडान् अङ्गानि नागैः सज्जात, उत्पन्न त्वरितमननेन इति शेषः, 'अपुत्रस्ये
अनिष्कानि सुदुर्बली कुशकच्छकान्' इत्युक्त्वात् । यः श्लेषः चावाचः परिश्रमं यावत्,

लक्ष । एष विन्ध्याटवीमुखे विराधसंवादः । (अ)

श्रीमत् । अलं दाव एदिषा, पेक्खामि दाव अञ्जउत्तहत्थवरिद-
तासवेष्ठादवत्तं अक्षणी दक्खिणारख्यपविसारम्भं । (भ)

[अ । अत्र तावदेतेन, प्रेक्षे तावदाथ्येपुत्रहृत्ततालहृन्नातपत्रनाम्नो वृद्धिपरख्य-
प्रवेशारम्भम्, इति सम्] ।

तज्जान् उते अल्लसमुलितसुग्धानि अल्लमानि प्रसारणाकुञ्चनासमर्थानि सुलितानि शिथिली-
भूतानि सुग्धानि सुन्दराणि कण्ठकान्मनोहराणि । अशियिषपरिरम्भः गाढालिङ्गनैः दत्तं
स वाहनम् अमापनोदनाथं महत्त्वं येषु तानि, अथवा येभ्यः इति अतुर्थोवहुरीदृष्टिः । स वाहनं
नाम अङ्गानां गमनादिजनितयासज्जनमौपयिकदृढतमस्यसंविशयः । परिरम्भः, इति बहुवचनं
आलिङ्गनादभिमिप्रायश्च, कामतन्त्रप्रसिद्धानिङ्गनभेदबाहुल्याभिप्रायकं वा । तथा परिशुद्धित-
वशात्तुदुर्बलानि परितः साकल्येन सदृशानि निष्पीडिता वा अवाहो विसलता अतु इव सैवत्
इत्यर्थः, दुर्बलानि आर्याचमनाथि स्वस्वधारणसामर्थ्यरहितानि इत्यर्थः, अङ्गकानि अवयवान्
'अनुकन्यायान्' इति अत्रप्रत्ययः । नम अरसि वचसि इत्यां व्यापयित्वा निद्राम् अवाप्ता
गता आसीद्विषयः, तत्प्रदेयः कथं विचार्यत इति योजना । अत्राद्यं भावः—पूर्वमप्यसंजात-
खेदः, ततो अलितत्वसौकुमार्यद्विगुणीभावः, ततस्तद्दुर्गन्धमादशिशिलालिङ्गनबाहुल्यं, ततश्च
तत्संवाहनता, ततः स्वस्वधारणसामर्थ्यविरहसौख्यम्, ततो रामवचःखल एव अग्रता, तत-
स्तदीयसौकुमार्यपारवश्यात् तत्रैव निद्रावातिरिति । अवाहोदुर्बलानोन्मत्त समासगतकुतोपमा-
अहारः । मालिनीहसम्,—'मालिनी नी मयी यं अचचवात् ।

(अ) एव इति । विन्ध्याटवीमुखे विन्ध्यपर्वतारख्यप्रारम्भे । विराधसंवादः विराध-
राधसहस्रनाम् । विराधसंरोध इति पाठे विराधराधसैन अक्षद्वन्द्वनवाधाप्रदानम् ।

(भ) अलमिति । अत्र निष्पीडनमिति । एतेन विराधराधसस्य हृत्तनाप्रदर्शनेन
प्रेक्षे वा पेक्खामि अवलोकयामि तावत् आर्यपुत्रहृत्ततालहृन्नातपत्रम् आर्यपुत्रेण
अहृत्त न धृतं मन मत्तकोपरि व्यापितं यत् तालहृत्तं तदीय आतपत्रं कृतं यस्मिन् तम् ।
दक्खिणारख्यप्रवेशारम्भं दक्खिणारख्यं य प्रवेश, तस्य आरम्भः सुखनिर्णयः, तम् ।

राम । एतानि तानि गिरिनिर्भरिणीतटेषु
 वैखानसाश्रिततटस्थि * तपोवनानि ।
 वेष्वातिथेयपरमाः शमिनो † भजन्ते
 नौवारमुष्टिपचना गृह्णन्ति गृह्णाणि ॥ २५ ॥

[२५ । गिरिनिर्भरिणीतटेषु वैखानसाश्रिततटस्थि एतानि तानि तपोवनानि, धेयु
 आतिथेयपरमा नौवारमुष्टिपचना शमिन गृह्णन्ति गृह्णाणि भजन्ते, इत्यन्वयः] ।

लक्ष । अयमद्विरलानो कश्चिन्निवह्निरन्तरस्त्रिगन्धनीलपरिसरारस्य-
 परिषद्गणोदावरोमुखरकन्दरः सन्ततमभिष्वन्दमानमेघमेदुरितनीनिमा
 अनखानमध्वगो गिरिः प्रस्रवणो नाम । (अ)

(२५) एतानि । गिरिनिर्भरिणीतटेषु पार्वत्यनदीना तटेषु भीमधूमिषु वैखानसा
 श्रिततटस्थि वैखानसे वनवासिसुनिविष्टेषु 'वाचप्रस्थो वैखानसोऽवह' इति निकम्ब-
 द्वेयः । आश्रिता गृह्णन्ति नावन्विता तपो वृक्षा उच्यन्ते इत्यर्थः, धेयु तानि, तपो-
 वनानि चिदितानि इति शेषः । धेयु तपोवनेषु आतिथेयपरमा आतिथेयैः साधु आतिथेयम्
 आतिथिसत्कार इत्यर्थः, तदैव परम प्रथमं कर्म इति शेषः, वेष्वां ते, यद्वा आतिथेयेषु
 आतिथिसत्कारश्चेत् परमा अंश इति । नौवारमुष्टिपचना नौवाराणां वृक्षपान्नामि
 कुट्टे पचनं यै ते, यद्वा नौवारमुष्टि पचनं पाकं येषां ते, अथवा नौवारमुष्टि
 कुट्टिपरिमितसुनिधानतच्छुभं पचन्ति यै ते, 'नौवार मुनिघाथ' स्यात् इत्यन्तरः ।
 अनायासीपचयवृक्षपान्नाश्रितिः शरीरशक्तिं कुर्वन्ति स यथाहारा इत्यर्थः । शमिन
 इन्द्रिन्निवह्निरान्तर गृह्णन्ति गृह्णन्ति गृह्णाणि पचंशाना भजन्ति आश्रयन्ति । यद्वा
 शमिन इति द्वितीयानाम् । आतिथेयसुश्रिता जना शमिन यतीन् भजन्ति मेवन् । अथवा
 आतिथेयपरमा आतिथ्यापेक्षया कतार गृह्णन्ति गृह्णन्त्यस्य गृह्णाणि भजन्ति तत्र निवसन्ति ।
 वेष्वातिथेयसत्कारम् ।

(अ) अयमित्यादि । अयमित्यङ्ग, स्या निर्देशः । अद्विरला निविडसन्निवेशा चना इति
 यावत्, ये अनोक्तवा अनस्य अकटव्य अर्कं गति इति इति इति, 'अनाकट कुट्टं खान' इत्यन्तरः ।
 तीर्था निवह्नन्तु सङ्घीन निवह्नन्तु निवह्नन्तु निवह्नन्तु निवह्नन्तु निवह्नन्तु इति यावत्, ।

* वैखानसाश्रिततटस्थि इति पाठभेदः ।

† शमिन इति छिन्ति पाठः ।

राम । अरसि सुतनु तस्मिन् पर्वते लक्षणणेन

प्रतिविहितमपर्यास्वस्थयोस्तान्बहानि ।

अरसि सुरमनीरा तत्र गोदावरीं वा

अरसि च तदुपान्तं व्यावयोर्वर्त्तनानि ॥ २६ ॥

| २६ । हे सुतनु । तस्मिन् पर्वते लक्षणणेन प्रतिविहितमपर्यास्वस्थयो (चावयो) तान् बहानि अरसि ? तत्र सुरमनीरा गोदावरी वा अरसि ? तदुपान्तं वा व्यावयोर्वर्त्तनानि अरसि च ? इत्यन्वयः ।

अपि च, किमपि किमपि मन्द मन्दमासत्तियोगा

द्विरनितकपोलं जल्पतोरक्रमेण ।

नील श्यामल परिसर पथलभागा यस्य तत्र तथाक्त यत् अरस्य वन तत्र परिषदा परिवाटगा या गोदावरी तदाख्या नदी तत्र । तस्यान्तरङ्गावातशब्दादनत्यथ सुखरा शब्दाय-
माना कन्दरा गुहा यस्य स तथाक्त मन्त अनवरतम् आभ्यन्तमानै वषट्ति, यद्वा सुदुष्टपचय व्रजति मेषे पयोधरे मन्त्रित स्त्रियांक्तन यद्वा सान्द्राक्त नीलिमा श्यामलत्व यस्य स तथाक्त पर्वताना खती,पि नीलत्वान्प्रारत इत्येतेन जनस्थानमध्यग जनस्थानस्य तदाख्यस्य महारण्यस्य खरालस्य इति यावत् मय मध्यभाग गच्छतीत्, जनस्थानमध्यवर्त्त प्रसवयो नाम गिरि पर्वत, अत्र चावत इत्यर्थः ।

(२६) अरसीति । सुतनु सुशोभना तनुःस्या म तस्या मन्व इति ए शोभना इ । तस्मिन् पर्वते प्रसवगिरौ इति प्राचन लक्षणण पतव त। क्ता या सपथ्या पुत्रा सेवा इत्यथ तथा स्वस्थ्या सुखन म स्थययो अया तान् अइ नानान अरसि किम ? तत्र गिरिसन्निधौ सुरमनीरा सुरम स्वान् नार जल्पन्ता ता सुमधुरसलिलाम अनन समुद्र सङ्गमसमीपस्थजन् व्यावस्य त सुरमतीरामात् पाठ सुरम नत्वस्येय ताव तट यस्या खा तां गोदावरी वा खग खानात् हात शष दशत इति यद्वा गाम् अन्वु द्दतीति गादा नयक्षासु वरी अ हात । तन्नाखा प्रासहा नदी वा अरसि । क्रम । तथा तदुपान्तं वा तस्या गोदावत्या उपान्तं वा पथलभागां वा व्यावयोर्वर्त्तनानि, यद्वा स्वच्छन्दसखाराज च अरसि । क्रम । अत्र प्राथमिकत्वाद्वाद्वाद्वाच्च प्रथम तान्बहानिति द्विरनित्येन चानन्तयादूरस्थ-
त्वाच्च चावयोर्वर्त्तनानि इत्यखानन्तराक्ति, तदुभयोपकारित्वात् गोदावत्या मध्याङ्कितेन धायम

अग्निधिलपरिरम्भव्यापृतकैकदोषो-

रविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत् ॥ २७ ॥

[२७ । आसत्तियोगात् अविरलितकपोल मन्द मन्दम् अक्रमेण किमपि किमपि जल्पतो अग्निधिलपरिरम्भव्यापृतकैकदोषो (आवयो) अविदितगतयामा रात्रि एव व्यरंसीत्, इत्यन्वय] ।

अथ अरसीत् कपदमैत्रव पुन पुन सन्निवेशनात् अमवोक्तत्वदाथ । मालिनीरत्नम्— मालिनी नी मयी य्' इति लक्षणात् ।

(२७) किमपीति । आसत्ति सन्निधान तस्य योगन वशान् सन्निधिवशादित्यर्थः । आसत्तियोगादिति क्वचित् पाठः । तत्र आसत्तिरत्यभिव्येष्टा विषयानुभूत्यनवस्थानलक्षणा कस्य योगात् सम्बन्धाद् इत्यर्थः । अविरलितकपोलम् अविरलित निरन्तरैकैक कपोल इत्यर्थः यस्मिन् कश्चिन् तत् यथा स्यात् तथा परस्परमिलितगच्छमिति यावत्, मन्द मन्दम् अनुशास्त्रम् अतिनीचे इत्यर्थः, वीर्याया द्दिदिति । अक्रमेण क्रम विना कदाचिदन्तर्गता कदाचिदन्तर्गत पर्यायराहित्येन इति भावः । प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीया । किमपि नानारसस्य मित्यर्थः । इदं च गुणकथनमिति प्राञ्च । जल्पतो जल्पतो तथा अग्निधिलपरिरम्भव्यापृतकैकदोषो अग्निधिल गाढ य परिरम्भ आलिङ्गन तत्र व्यापृत निरस्त एक दोषाद् बाहु ययो सौतारामयो इत्यर्थः । जनकजाया एक बाहू रामचन्द्रस्य परिरम्भ आसक्त, रामस्यापि एक बाहु सौतालिङ्गने निरस्त आसीदित्यर्थः । व्यापृतकैकदोषो इत्यस्य व्यापृतकैकदोषो इति पाठिक दपमः । आवयो शब्द वस्तु । अविदितगतयामा अविदितम् अज्ञात यथा तथा गता अतीता यामा प्रह्वरा यस्या सा तथाकैव रात्रि रजनी व्यंसीत् विवराम प्रभाता आसीदित्यर्थः । 'व्यापृतपरिभ्यो वम' इति परस्मैपदम् । रात्रिरेव इत्यथ एवकार अन्वययोगं वारयति । सुखसागरनिमग्नाना सुदौर्घकालोऽपि निमेषवत् गच्छात् इति भावः ।

रात्रिरेव व्यरंसीत् जन् आलाप इति विश्वशास्त्रीकारिणस्तु कथितात् रात्रिविरामान् अवच्छेद्य आलापविरामस्य अर्थतो ज्ञानरूपमन्वयात्, परिसंख्यामधिकचमत्काराय सदर्शिनः । अथ अथावच्छेद्यवर्धमान स्वभावान्तरमङ्गारथात् मतम् । मालिनीरत्नम् । अथ अविदित जतीत्यर्थे अन्वयात् वा अनुज्ञा अत्रादितगतयामिति यामपदस्य वचनरेव अन्वितयामि रजन्त्यासया सुरतसुखानात् "रमयति रमन्त्याऽपि नो मृष्ययाम्" इति नियमावेदित पद्यमोक्ष सौताया प्रतिपाद्यते । इति जन्त्यामीश्वरानन्दमयत्वाच्च तद्भावोन्नयनात्तान् अविदितगतत्वमिति निष्पन्नमित्यर्थः ।

नञः । एषा पञ्चवत्सा शूर्पणखा ।

सीता । हा अज्जउत्त ! एत्तिअं ज्जेव दंसणं । (ट)

[ट । हा आर्यपत्र ! एतावदेव दशनम्, इति सम] ।

राम । अयि विप्रयोगवस्ते । चित्रमेतत् । (ठ)

सीता । जहा तहा होदु, दुज्जणो अमुहं उप्पादिइ । (ड)

[ड । यथा तथा भवतु, दर्शनोऽग्रममुपाटयति इति सम] ।

राम । हन्त वर्त्तमान इव मे जनस्थानवृत्तान्तः प्रतिभाति । (ठ)

नञः । अथेदं रक्षोभिः कनकहरिणच्छदविधिना

तथा वृत्तं पापैर्व्यथयति यथा चालितमपि ।

जनस्थाने शून्ये विकलकारणैरार्यचरितै-

रपि श्रावा रोदित्वपि दलति वज्रस्य हृदयम् ॥ २८ ॥

[२८ । अथ पार्यै रक्षोभिः कनकहरिणच्छदविधिना इदं तथा वृत्तं, यथा चालितमपि व्यथयति । शून्ये जनस्थाने विकलकारणैः अर्थचरितैः, श्रावा अपि रोदिति वज्रस्य अपि हृदयं दलति, इत्यन्वयः] ।

(ट) हा इति । हा खेई । एतावदेव एतत्कालपर्यन्तमेव दर्शनं तथैति शेषः । चित्रनेपुञ्जात् अतीतोऽपि शूर्पणखाहचालनं वर्त्तमान इव सीतासन्निधी प्रतिभाति । शूर्पणखादशंमाननरमेव सीता अपवृत्ता आसीत् इति चित्रत्वं विख्यात्वं यथाचैव चटना इति मन्वमानायाः सीतायाः भीतिविज्ञलोक्तिरियम् ।

(ठ) अथैति । विप्रयोगवस्तु विप्रयोगात् विप्रयोगात् वस्ता भीता तच्छब्दुद्धौ, 'पञ्चमी' इति श्लोकविभागात् समासः । अयि विरहवृद्धिनि । एतत् चित्रं, न तु वाक्यविकल्पित्वर्थः ; नैव परमावैतं, शूर्पणखा, अतः शहा न कर्त्तव्या ।

(ड) अथति । यथा तथा भवतु चित्रं प्रकृतमप्रकृतं वा इति भावः । दुर्जनः विमल्लोऽपि इति शेषः अग्रमम् अग्रमम् उत्पादयति जनयति ।

(ठ) हन्त इति । हन्त इति विवाहसूचकमन्त्रम् । वर्त्तमान इव अतीतोऽपि इति शेषः । मे सम जनस्थानहचालनं, जनस्थानस्य चटमन्त्रसूचः ।

सीता (साक्षम् [अ मगतम्]) अहं देव । रहुउलाणन्द । एवम् वि
मम कारणाटा किन्तिता आसी । * (ग)

[ग । आ । अ । व । र । ह । उ । ला । ण । न्द । ए । व । म् । वि । म । म । क । आ । र । ण । आ । ट । आ । कि । न्ति । ता । आ । सी । इति सम् ।]

न (राम न ग्य साकृतम् ।) आर्थ्य ' किमेतत् । (त)

अयन्ते वाष्पोधस्त्रुटित इव मुक्तामणिमग्रे
विमर्षेन धाराभिर्लुठति धरणी जर्जरकण* ।
निरुद्धात्प्याविग स्फुरदधरनासापुटतया

परधाम्ने यो भवति विरमाभातहृदय । ॥ २८ ॥

[२८ । अ । य । न्ते । वा । ष्पो । ध । स्त्रु । टि । त । इ । व । मु । क्ता । म । णि । म । ग्रे । वि । मर्षे । न । ध । रा । भि । र्लु । ठ । ति । ध । र । णी । ज । र्ज । र । क । ण । धरणी । निरुद्धात् । प्याविग । स्फुरदधरनासापुटतया । परधाम् उन्नय भवति च इत्यन्वय ।]

(२८) अत्र मत अथ अनन्तर गणेशाविधानान्तर इत्यम् । पापे टराचारै
रक्षाभि मारावाटाभि राक्षस क्रमकं रणच्छेदनाधना क्रमकान् अतः सुवचरचित इत्यर्थं ,
यं हरणं स्वयं मूर्ध्ना मारयाद्यं इति यावत् स एव हृद्य यदवा तस्य यत् हृद्य क्लम तस्य
विधिना अज्ञानेन सुवणस्यगदपण माराचनं वञ्चयत्वा इति यावत् । इदं सीताहरणमित्यर्थं ,
तथा इति परिणतं यथा ज्ञानतमाप मन्विक प्रातक म य मारावणवधेन इति शेष । व्यथयति
अरण्यं ट ख जनप । तथ ह गृथ निज न माता वर इति वा । जनस्थान विकल
करौ विक्रान्त निद्रान्तर स्वस्वयापारगुण्यान इति यावत् करणानि इन्द्रियाणि यत् तै
आश्रयविरिते यावा जिन्ना अपि का कथा अन्यथा इति अपिशब्दाथ । रादिति अस्तु मुच्यति ।
वञ्चस्य कुक्षिगम्य अति कठिनस्य ति भाव । आप हृदय मध्यप्रदेश दलति विदीर्यते एव । अथ
यावापि रादिति वञ्चमाप इत्यनि इत्यपिशब्दाभ्या तदपक्षया सटुषल ना रोदनदलनयोरनुषङ्गत एव
प्रत्ययान् अद्यापि यावु रोदनस्य वञ्च च दलनस्य सम्भावनाया प्रतीयमानत्वात् भावाभि-
मानिक्रियुत्पन्नत्वा ज्ञानितमपि व्यथयति इत्यन ज्ञानप्रयोऽव्यथाभावविकृतस्य
व्यथाहृदयकाथस्य ज्ञानरूपप्रयोजकत्वस्य ऽपि निवन्धनात् विशेषोक्तिभेद इति निपुणः ।
श्रिस्तरिचौत्रतम्—'श्रिस्तरिचौ ठमी जमी भली ।' इति लक्षणात् ।

(क) अथातः । कारणान निमित्तान ज्ञानां ज्ञेय आसी त्वमिति शेष ।

(त) राममिति । निवण्य अत्रलीक्य । साकृतम् साकृतन अभिप्रायश्च सङ्घ वर्णमार्ग
यथा तथा, कथमधुनापि रामनयनं अस्तुपारा इति ज्ञानात्* अथा सङ्घ इत्यर्थं ।

(२८) अत्रमिति अथ दृग्दर्शने तत्र वाष्पोध अस्तुप्रवाहं वृटितमित्यन्वय
मुक्तामणिसर मुक्तामण्यहार इव धाराभि अविच्छिन्नवाते विमर्षेण वद्विगंस्त्रु जर्जरं रा मुनी

* कश्चिदीह, किन्तितासि किन्तिदिसि इति पाठभेदा ।
१ अथात च मराभातहृदय इति पाठान्तरम् ।

गतः । वत्स !

तत्कालं प्रियजनविप्रयोगजन्मा

तीव्रोऽपि प्रतिक्लृतिवाञ्छया विषोढः ।

दुःखाग्निर्मनसि पुनर्विपश्यमानो-

हृन्मन्त्रेण इव वेदनां करोति § ॥ ३० ॥

[३० । प्रियजनविप्रयोगजन्मा तान् अपि दुःखाग्निं तत्कालं प्रतिक्लृतिवाञ्छया विषोढः, मनास पुन विपश्यमानं हृन्मन्त्रेण इव वेदनां करोति इत्यन्वयः ।

मीता । हृद्दी हृद्दी, अहं वि अदिभूमिं गदेण रणरणण्येण अज्ज-
उत्तसूखं विअ अत्ताणं पेक्वामि । (थ)

[थ । हा धिक् हा धिक्, अहमपि अतिभूमिं गतेन रणरणणेन आर्यपुत्रशुन्निवासानं प्रथं, इति मनः]

पतननं सुदुःखद्राशतया विभक्ता कथा विन्दवा यस्य स तादृशः सन् धरणी भूतलं कुठति उपद्रियति । विरसेन विरागेण अप्रियत्व न दुःखनातं यावत्, आघात परिपूरितं हृदयं चित्तं यस्य स तथोक्त आरोग्यं, शोकप्रसरं निरुद्धाऽपि नियन्त्रिताऽपि हृदयमध्यां चावहोऽपि स्फुरत् स्पन्दमानं अधरयोः, नासायाश्च पुटं यस्य स तथोक्तं तस्य भावः स्फुरद्दधरनासापुटस्य तथा अधरनासापुटयोः, स्फुरद्दधरंनेन इत्यर्थः, तथा परेषां कर्त्तरि षष्ठी । अन्यं वा उभेभ्यः अनुमीयो बोधयोग्यो भवति इत्यर्थः । अत्र प्रथमाहो वाच्योऽत्र त्रुटितसुक्तामणिसरस्य इव शब्देन सादृश्यप्रत्यायनात् वाच्योपमालङ्कारः, द्वितीयाहो च निरुद्धोऽपि उत्तम इति भागिकं निरुद्धत्वोन्नयत्वयोर्विरोधात् अतिशयेन च तत्तत्प्रवृत्तानां ज्ञानेन विरोधभासेन विच्छित्ति-विश्वजननात् स्फुरद्दधरनासापुटतादुपसाधनेन आरोग्यस्य अनुमित्यात्मकज्ञानबोधनात् अनुमानालङ्कारः । 'अनुमानं तु विच्छित्त्वा ज्ञानं साध्यस्य साधनात्' इति लक्षणात् । विच्छरिषीहणम् ।

(३०) तत्कालमिति । प्रियजनस्य प्रियजननेन वा विप्रयोमात् विरहान्तां मन्त्रं श्लेषं स तथोक्तः । सीतादुःखप्रियजनविरहजनित इत्यर्थः । तीव्रोऽपि दुःखः अपोत्यर्थः, प्रति-क्लृतिवाञ्छया प्रतिकारेच्छया तत्कालं सीताहरणात् परस्मिन् काल इत्यर्थः, विषोढः सङ्गः जनः मनसि चेतसि पुनर्विपश्यमानः पुनः पुनः करणेन विपाकं गच्छन् विभ्रदयं गन्तुं पुनरप्युद्दीप्तः इति यावत्, दुःखाग्निं हृन्मन्त्रेण इव वत्सो मध्यगतच्छोटका इव वेदनां यातनां करोति उत्पादयति । अत्र दुःखे अप्रित्वारोपात् रूपकम्, दुःखाग्निं वेदनाकारित्वसाधक्योश्च हृन्मन्त्रेण सङ्गं सादृश्यस्य इव शब्देन प्रत्ययात् पूर्वोपमालङ्कारश्च । प्रवृत्तिर्बोद्धवन् ।

(थ) हा इति । हाधिगिन्धे कमेव विपादसूचकमध्यर्थं, तस्मात्तिस्यात् विवैषयं । अतिभूमिं चीत्कथ्य गतेन अत्याहरेण इत्यर्थः । रणरणणेन उभेभ्यः ।

मञ्जु । (मन्वन्तम्) भवतु, अन्यतः क्षिपामि । (चि मनसोऽप्यप्रकाशम्)
अथैतन्मन्वन्तरपुराणस्य गृध्रराजस्य तत्रभवतस्तातजटाशुभ्रश्चरि-
विक्रमोटाहरणम् । (द)

नीता । हा ताद । षिव्वुटो टे अष्वसिषीहो । (ध)

[ध । हा तात । नि-यटल अष्वसि इ, इति सम] ।

राम । हा तात काश्यप शकुन्तराज ! त्वं पुनस्त्वाद्दृग्मस्य
महत्सुतीर्थस्य साधोः सम्भव १ । (न)

(द) भवतु इति । भवतु मन्वन्तरपुराणस्य मन्वन्तम् इत्यर्थः । एतच्चि-
दर्थमेव तत्तद्वृत्तमाख्यारवादनया सीतारामयोः अत्यन्तव्याकुलत्वादिति भावः । अन्यत-
श्चतनावाधिश्च क्षिपामि सञ्चारयामि, मनसो विषयान्तर सञ्चारणेन पूर्वोक्त विचारयामि
इत्यर्थः । अथति व्यापारान्तरविषयद्वन्द्वान्तरम् । मन्वन्तरपुराणस्य मन्वन्तरव्याप्य पुराण-
तस्य, अत्यन्तसुयोगे इति द्वितीयासमासः । यद्वा मन्वन्तर इव पुराण-
तस्य, उपमानानि
सामान्यवचनैरिति समासः । अथवा अन्य मनु मन्वन्तर, मधुरस्य सञ्चारित्वान् समासः ।
तस्मात् मन्वन्तरादपि पुराण, सद्यः सुपति समासः । तस्य मन्वन्तरप्राचीनस्य । मन्वन्तराधि-
च पुराणेषु चतुर्दश इति पश्चिन्नम् । एकाकिन कल्प व्याप्य वायाचतुर्दश मनस-
पर्व्यायश्च
सृष्टिपाण्डनादावधिक्रान्ता । समसस्य वैषम्यतन्मात्रधिकार प्रकृत, चक्षुषोपक्रमे जटाशुभ्र-
सन्तपतिमनिसस्य य मन्वन्तरपुराणस्य गृध्रराजस्य इत्युक्तम् । ईशपरिजातस्य सप्तविभुमपरिमित
काशवर्तिन इति कश्चित् । मन्वन्तरम् ढिव्याना युगानामिककप्रति ।' इति कौबद्वयनात् ।
गृध्रराजस्य पश्चिन्नस्य तातस्य, पित्रनिवत्ताजातपदस्यपदस्य । जटाशुभ्रश्चरिश्च नि-
काशंभाषिण-
सीतारामयोः समासः पणोपकारादिकं, विक्रम रावणस्य सद्यः पुत्रोपयोगिनकाशक्ति-
तयोः सदाहरण-
निर्द्देशं तस्य चित्रसदृशचित्रकल्पनमित्यर्थः ।

(ध) हा इति अष्वसि इ समासस्यस्य निर्व्वुट-
सन्वन्ती जात, सन्वन्तीवशा-
मन रक्षां प्राणव्यानादिति भावः ।

(न) हा इति । तात विश्वसृष्ट्यान् पितृ । काश्यप । काश्यपस्यपतिषोः ।
क्षपय्यां विनतायां काश्यपस्य हां पद' वभुवतु चक्षुषो मन्वन्तर, तयोरेवकाशपि ही पुत्री
सन्वन्तीजटाशुभ्र इति मन्वन्तराज पाण्ड-
क कृम पुन तादृशस्य तत्राधिपस्य तीर्थस्य
विद्यापरोपकारादनुभवयुक्तपावस्य गृध्रराजस्य पदस्य ति वा साधोपार्थिवस्य सम्भव-
सन्तपति । न पुत्रापीत्यर्थः ।

नञ् । अयमसौ जनस्थानपश्चिमत् * श्वित्रकुञ्जवान् नाम दनु-
कबन्धा इतिो दण्डकारण्यभूभागः, तटितमृष्यमूकपर्वतं मतङ्गस्या-
श्रमपदं, इयञ्च श्रमणा नाम सिद्धश्रवरी, तदेतत् पम्पाभिधानं सरः । (प)
सीत। जत्य किल अञ्जलत्ते ण विच्छिडिदामरिमाधीषं † पमुत्त-
कण्ठ इदिषं आसी । (फ)

[फ । यत्र क्लिमाप्यपत्रे ण विच्छिदितामवाधीन प्रमुत्तकण्ठ इदितमासीत इति सम्] ।

गम देवि । रमणीयमितत् पम्पामरः । (ब)

एतस्मिन् मटकलमञ्जिका[ञ]व्यपन्न
व्याधूतस्फुरदुदण्डपुण्डरीका ।

वाष्पाश्रपरिपतनोद्गमात्सराली

सदृष्टाः कुवलयिनो भुवो विभागाः ॥ ३१ ॥

[३१ एतस्मिन् मटकलमञ्जिका[ञ]व्यपन्नव्याधूतस्फुरदुदण्डपुण्डरीका कुवलयिन भुवो
विभागा वाष्पाश्रपरिपतनोद्गमात्सराली सदृष्टा (मया) इत्यन्वयः ।]

(प) अयमिति । अयमङ्गुल्या निहित आसी म । श्वित्र श्वित्र मनोरमनात
यावत्, कुञ्ज लतायाश्चादितत्यानसम्प्राप्तात् श्वित्रकुञ्जवान् । दनुकबन्ध न दनुनामक,
कबन्ध इति दनुकबन्ध दनुनामक क इत सूडङ्गीम उदरस्थितवदन राक्षस तन ।
'कबन्ध न्यो क्षियायुक्त-यपसूड कलवरः' इति अधिष्ठत आश्रित । मतङ्गस्य तदास्त्रस्य
सूत्रे आश्रमपदं तशेवम् । श्रमयात् तदव्यायमाश्रान या मा श्रमणा । सिद्धश्रवरी तप विष्णु
काचन श्रवरातीरमवा पम्पा इति च भवान् भाव यस्य तन सर दीर्घिका ।

(फ) एत ति यत्र पम्पामरमि । विच्छिद त गति प्राप्त या, मर्षं चमिच्छता
तदशेन माताबहवन्त्वप्रयुक्तमित्यर्थ । प्रमुत्त चनिकइ या इददण्डिभिर्विमुञ्चति तावद् वरिर्गेत
इत्यर्थः । कण्ठ स्वर यस्मिन् तत उच्चं स्वरमित्यर्थः ।

(ब) दधीत । रमणीय [वराकवकम] ।

(३१) एत स्मिति । एतस्मिन् पम्पामरसि मटकल्या मदमता र्थे मञ्जिकाव्याञ्ज पश्चि-
दिशया तथा पन्न व्याधूतान् क्लिमाप्यानि स्फुरान् प्रकाशमानानि उदण्डव्याञ्ज इदुदण्डव्याञ्जानि
शेषा तयोक्तानि पुण्डरीकाणि पद्मान यद् न तथाक्ता कुवलयिन कुवलयानि इत्येवंपाश्चि
वाष्पाश्रम सन्ति यद् न उतपन्नविशेषा भुवा विभागा भूपट्टेया पम्पाया च मविर्जवा इत्यर्थः ।

* जनस्य तप यम इति कौटि पाठः ।

† विच्छिद, विच्छिद्वान इति पाठभेदौ ।

सप्त । अयमार्यां हनूमान् । (स)

वाप्याश्रमाम् चतुर्णां परिपतन चरुम् उदगम पुनरुत्पत्ति. तथोरनराक्षी मध्ये, एक वाप्याश्रुविन्दु पतित. धावदन्व उत्पद्यते तावत्कालमप्य इत्यर्थं । सहटा अचलोकिता मयेति शेष । तदानीं तव विरहदुःखेन चविरतमेव दृश्यमानदृश्येन मया रुदित, किन्तु तथापि अत्यन्तमनोहरत्वात् तदप्रदेशा दृष्टा इति भावः । 'मल्लिकाच्छापच' इत्यत्र 'मल्लिकाश्च पच' इति, 'भुवी विभागा' इत्यत्र 'मया विभागा' इति च क्वचिन् पाठो सहस्यते । अत्राद्य वीरराजवा—कुवलयिन इत्यत्र प्रथमया मत्पुत्रा प्रथमकुवलययुक्ता इत्यथलाभन रावो दृष्टा इति सूच्यते । कश्चित्—मदकलमल्लिकाश्चपचश्याषतच्छुदुरुदृष्टपुष्परोका विभागा वाप्याश्र परिपतनोदगमान्तरालं कुवलयिनी दृष्टा इत्यन्वयसुक्ता वाप्याश्र प्रसरण-मलिनोद्गतपुष्परोका कुवलययवना दृष्टा इत्ययमात्र । परे तु—मदकलमल्लिकाश्चपच व्याधुतच्छुदुरुदृष्टपुष्परोका कुवलयिनद विभागा । विभज्यते इति विभागा, परस्पर सकौर्षप्रदेशा वाप्याश्र परिपतनोदगमान्तरालं स दृष्टा एकीकृत्य दृष्टा । समित्य कौ- कारे अविभागन दृष्टा इत्याहुः । इतरे तु—ननु "रमणीयमेतत् पम्पासर" इत्युक्तत्वात् तत् कथमुपपद्यत विरहाद्वापककलमल्लिकाश्चपचस्यसिद्धितपुष्परोकयुक्तस्य सरसो द्रष्टुमशक्यत्वादित्यवाह—एतच्छिन्नु मदकल्पति । मत् अकलात् पदच्छेद, महिति पचस्य क चवन पृथकपट समस्त वा । नत मल्लिमित विरहवाद्यानुभवस्तान् विद्यते काल कृजित शेषा ते तेषां मल्लिकाश्चाणा हसविशेषाणां पक्षेवाधतान कल्पितान्, अत एव च्छुदुरुदृष्टानि निहताधारतया अलदुदृष्टान् पण्यत्वापि यत् तथा कुवलात्त पुष्परोक बह्विधाविकाशाद्यभ वनाकिञ्चित्करत्वात् इमेरवाधततया कुवलयमनाम तव- । एतच्छिन्नु विभागा वाप्याश्र परिपतनोदगमान्तरालं स दृष्टा नम्यक दृष्ट पारङ्गामसम्भावितत्वात् ह्यस्थितिवात्तरकनिचयपथ्यत्वात् दृष्टा इत्यय निरवतापप्रवतया सम्यगदृष्टा इति भावः । मात्रकौषी कान् विरहादप्रथम मम कृत स्वयं विरहममुद्दोपक कृजित त्यक्त्वा तदुद्दोपकानि पुष्परोकाश्चरन्त्याशयन् । ततोऽहं निरवतापप्रवतां जालार्यैकतयावाव्यतिपथ्यत्वात् तान् विरहद्वान् दृष्टवान् इति फलितम युक्तं अतः विरहस्वप्न राम प्रति मल्लिकाश्चाणाम् अपि यात्रा वादात् इति न्यायन करुणाया सम्भवात् इमचक्रवाकशापदशंजन चक्र वाकशापदाता रामो, व्याकमपि शाप दास्यतात् भाव्या शब्दासम्भवात् । कण्ठे च स्थितं जन, ये शिशुर पुष्पात्कलाया रुतम् इत्यादवयव दशदेमिरशामपि विरहजनानुर्वीध प्रतिदृष्टोति वदन्ति । इतः प्रथमाह पाठजातिवचनान् स्वभावात्कृतिरिति वदन्ति । प्रहृषिषोऽप्यतम् 'प्रहृषिषो मनी जरी ग्' इति लक्षणम्

(स) अयमिति । दृश्यान्मन्वत्त्वात् महाराश्वत्वात् महोपकारकत्वाच्च हनूमत आश्र इति विशयनाम् ।

नीता । एसो सो चिरणि ब्बिम्मजाअलीअपच्चु हरणगुरुओवआरी
महाणभावा माकटा । (म)

[म एव म चिरान वणनावनाकप्रत्य हरणगुरु कापक री महानभावा माकति , इति मम]

गम टिष्ठा सोऽय महावाहुरञ्जनानन्दवर्द्धन ।

यस्य वाय्यण कृतिना वयञ्च भुवनानि च ॥ ३२ ॥

[३० टिष्ठा मा महावाहुरञ्जनानन्दवर्द्धन यस्य वाय्येण वयञ्च कृतान भुव
नानि च (कृतान इत्यर्थः)]

सता वक्कु । एमा कुमुभिडकप्रखनकण्ठविटवरुह्मिणी
किस्यामधेआ गिरा ? जल्य अणुभावमोहम्मिस्तपरिसेसधूमरसिरी
मुहत्तं मुच्छता तुग परदिण ९ अवनम्बिदा तरुअले अज्जउत्ता
आलिहिटो । (य)

[म वक्त एव कुमुभिडकप्रखनकण्ठविटवरुह्मिणी कितारुधयो गिरि । अनुभाव-
साभयमातपरिप्रेषधमरयो मुहत्तं मुच्छता तुगा प्रकादनेन अवनम्बितकतल आश्रयपूर्व
आनिवसत इति मम]

एव इति । वरन वक्ष्य । वर क शमुपमु प्रानस्य अन्वकृतापनानादिभिरवज्ञातस्य इत्यथ
जीवनीकस्य जगा प्रत्य हरणन तलददु ख वनाशन गुरुकोपकारो गुरुकम उपकारो इति
सुप्तुपात मम म महापकारो म नुभावा महाप्रभाव माकान माकतस्य वाय्येणवस्य
हनमान । टिष्ठास्य रांतर वणन वामध्यातमुज्जनामभिविना विरादित्यक्तम् । लडाया
स्वमत्तैव जीवनाकमप्रतानम्बवना स्वादुरणन तरुहरणमभावना च जीवनीकप्रत्य हरण
मित्यक्तम्

(३०) टिष्ठाति । टिष्ठात्यानन्दमवकमव्ययम् । अयं टिष्ठामान स प्रसिद्ध महावा
गिरानभुजबलशालो अञ्जनानन्दवर्द्धन पतयन अञ्जनाख्याया वानय्या सुखप्रदिकारी हनु
मानस्य । यस्य हनमतो वाय्येण वलन वयञ्च लक्ष्मणभरतशत्रुघ्नसौताविभीषणसुग्रीव
वानर अह च इत्येव भुवनानि च + नम सोताप्रारण जगद्धारवावधवधन च सिद्धकामा
इत्यथ अन्व न पान्तकथनन सोतारासया स्वानवधानप्रयुक्तसोताविहृषणिकारेण, तथा
आपध्यानयकेन लक्ष्मणस्य वरिप्रवेशेन रक्षावण भरतशत्रुघ्नयो, अरवागतस्यपरिवहनिडा

* परुण्येण इति पाठान्तरम्

वक्षः । सोऽयं शैलः ककुभसुरभिर्माख्यवान् नाम यस्मिन्

नीलः स्निग्धः श्रयति शिखरं नूतनस्तोयवाहः ।

रामः । वक्ष्यै तस्माद्द्विरम विरमातः परं न क्षमोस्मि

प्रत्याहृतः पुनरिव स मे जानकीविप्रयोगः ॥ ३३

[३३ । ककुभसुरभि. माख्यवान् नाम स. अयं शैल., यस्मिन् नीलः स्निग्ध नूतनः
तोयवाहः शिखरं श्रयति (इति लक्ष्मणवाक्यम्) । वक्ष, एतस्मात् विरम विरम अतः परं न क्षम.
वक्षि, स मे जानकीविप्रयोग. पुनः प्रत्याहृत इव (इति रामवाक्यम्), इत्यन्वयः] ।

वक्षः । अतः परमाख्यस्य तत्रभवतां कपिराक्षसानाञ्च असंख्याताभ्यु-
त्तरोत्तराणि कर्माश्चर्याणि, परिश्रान्ता चेयमार्या, तद्विज्ञापयामि
विश्राम्याम्यतामिति । (२)

नो न विभीषणस्य, सुखोन्पादनेन सुशोभस्य, मधुवनमङ्गापराधन वानराणां, जगद्द्विरावच्यव-
च्छाड्यते न च भुवनानामुपकृतत्वमिति बोद्धव्यम् ।

(य) वक्षति । कुसुमान्यं वां ज्ञातानोति कुसुमिता पुष्पिता ये कवचवृत्तरवस्तेषु ताव्यवाच्ये वां
ज्ञातानोति ताव्यविता इत्यन्त. वक्षिषा मयुरा यत्र स तयोक्त । किं नामधेय यस्य सः किं-
नामधेयः, किमाख्य । यत्र गिरौ तद्वतन् अगुभावेन तेजसा यत् सोभाग्य सोऽर्थ्यं
तन्मानं परिश्रयम् अवशिष्ट यत्र तादृशा अनरा पाव्यु, वया श्री श्रीभा यस्य सः ज्ञानाज्ञोऽपि
ज्ञानाविकनेत्र सम्यक् इत्यर्थः । मूर्हत मूर्च्छन् कियन् कालम् अर्षतस्यो भवन्, प्रकट
इदितं वक्ष्यतेन अतोव कन्दना त्वया अवनन्विन धृत् । आनिहितविव्रित ।

(३३) सोऽयमिति । ककुभैरजुं नपुयं सुरभि शोभनगन्धोपेत 'पुष्पसुम्बेपु बहुलम्'
इति मृपु । माख्यवान् नाम अथ दृश्यमान स प्रसिद्ध शैल पर्वत, नूतन अचिरपूर्वजन्म
अत एव नीलं यन्नामन स्निग्ध चिकण्य तोयवाह तोयं वहतीति कर्णव्यय, मधु, यस्मिन्
वक्ष्य पर्वतसोऽयं । वक्षोऽनन्वोरथं प्रति भेदो नास्तीति अत्रत्यात् । शिखरं मृगं अयति
अवलम्बने ।

वक्षति । वक्षः लक्ष्मणः । एतस्मात् माख्यवत्पर्वतचित्तदर्शनान् विरम विरम निवर्षंश्च
निवर्षंश्च । ईर्यं चिह्नित । कणमिव्याह—अत परं न क्षमो न शक्तोऽस्मि द्रष्टुमिति शेषः ।
अथ ईगुमाह—स पूर्वानुभूत मे मम जानकीविप्रयोग सीताविरह पुन प्रत्याहृत इव प्रत्युप-
क्षित इव । अत्र विप्रयोगे प्रत्याहृतत्वसम्भावनाया इवशब्दवाच्यत्वात् भावाभिमानिनो वाचा—
द्वितीयं चालङ्कार स तु वत्सेत्यादिवाक्यायं प्रति तदनन्तरवाक्यायं तं प्रति च तदनन्तर-
वाक्यायं च निष्पादकतया ईगुत्वान् वाक्यायं ईगुकथाव्यभिक्तं न सङ्कीर्यते । मन्दाकालाहृत—
"मन्दाकालान्धु धिरमनवीर्षो भनी गी ययुष्म" इति लक्ष्मणम् ।

(२) अत इति । आख्यस्य भवत । कपिवानर । असंख्यातामि ६

सीता । अञ्जउत्त ! एदेव चित्तदंसणेण पञ्चुप्पखदोहदाए अत्थि मे विखप्पं । (ल)

[(ल) आश्रयम् । एतेन चित्तदर्शनेन प्रत्युत्पन्नदोहदाया अस्ति मे विज्ञाप्यम्, इति सम्] ।

राम । नन्वाज्ञापय । (व)

सीता । जाणे, पुणोवि पसस्सगन्धीरासु वणराइसु विहरिस्सं पवित्त-
निस्सलसिसिरावगाहाञ्च भग्गदीं भाईरहीं अबगाहिस्सं । (श)

[(श) । ज्ञाने, पुनरपि प्रसन्नगन्धीरासु वनराजिषु विहरिष्वामि, पवित्रनिर्कल-
शिथिरावगाहाञ्च भगवतीं भागीरथीमवगाहिष्यं, इति सम् ।]

राम । वत्स लक्ष्मण !

लक्ष्म । एषोऽस्मि । (घ)

राम । अचिरं सम्पादनीयोस्या दोहद इति सम्प्रत्येव शुक्भिः
सन्दिष्टम् । तदस्त्वन्नितसुखसम्पातं रथमुपस्थापय । (स)

बह्वि । उत्तरोत्तराणि उत्तरार्ध उत्तराणि इति क्रमेष त्विं गतानि कर्माश्चर्याणि
विषयकराणि कार्याणि सुरात्रसख्यवालिबधसमुद्रलङ्घनादीनि अहूतानि कर्माश्चर्याः ।
“आहिताग्नादियु वा पर” इति आश्चर्यशब्दस्य परिनिपातः । इयमाप्यां सीता परिश्रान्ता
बहुश्रुतं यावत् दृष्टायमानतया चित्तदर्शनादिति भावः । विस्मयतां सीतयिति शेषः ।

(ल) आश्रयपुत्रेति । प्रत्युत्पन्नो ज्ञातो दोहदोऽभिलाषो यस्माः सा, तस्माः मे जन
विज्ञाप्य निवेद्यम् अस्ति । प्रत्युत्पन्नदोहदाया इत्यनेन अष्टावक्रमुखेन अहमव्यादीनामादिश-
स्वरथान् प्रजतदोहदस्य अवयवपादनीयत्वं सूचयति ।

(व) ननु इति । नन्विति सम्बोधने । आज्ञापय आदिषु । “अज्ञानिनप्रेषा तंवाहलधीन
एवास्मि, सुतरां विज्ञाप्यमसीत्वनुज्ञा आज्ञाप्यमसी”त्येव वक्तुमर्हतीति रामस्मान्निर्मावः । एतेन
प्रभुनिदेशवत् सीतादोहदस्य रामेषु अवयवकर्तव्यता व्यक्ता ।

(श) ज्ञाने मन्व । जन इच्छासीत्वनुमानेनैव त्वया मनाभिवाचः अवयवमेव पूरणीवः
सुतरां पुनरपि पञ्चवटीविहारः गङ्गावगाहश्च मनावश्यात्वावैति ज्ञापनात् “इच्छानी”त्वनुज्ञा
ज्ञान इत्युक्तम् । प्रसन्नाः उत्तमहेतुरुचिताः ताः स्निग्धगन्धीराः सख्यलीयवाः, वनराजवः
अरण्यसमूहाः तासु । पवित्रः पुण्यजनकः निर्कलः पापनाशकः शिथिरः शीतलश्च अवनाशः
स्नानं यस्यां तां भागीरथी गङ्गाम् ।

(घ) एष इति । आदिश्रयानिति शेषवाक्यम् ।

(स) अचिरमिति । अस्मां सीतायाः दोहदः अनिवाचः अचिरं विकल्पनज्ञाना

मोता । अस्मिन्नन्त । तुल्लो हिं वि तद्भि गन्तव्वं । (इ)

[(इ) आद्य । व युष्माभरपि त् कन रना रम इत रुम्]

राम । अयि कठिनहृदये ' एतदपि वक्तव्यमेव ' (न)

मोता । तेन हि पिश्र मे । (क)

[(क) तेन हि । प्र । स इति सम ।]

नम यथाज्ञात्वात्य । (। न काल ।)

राम । प्रिये ' इति वातायनापकण्ठ मुहूर्त्तं संविष्टा
भवावः । (ग)

सम्पादनीयं पुरातनस्य इत मन्थय व अधुना एव ग्रंथे भ वाग्ना । भ मन्दिष्ट वाचक
प्र धितम्, अत्रावकमुत्वन इति भाव न करेन साताया सम व आद्यभात अपि तु वाग्ना
प्रधतीना आटगाटपि अस्या कामना मन्थयणीया इत भाव । तत तस्यात अस्वात्त
सुखसम्पात न स्वल्प न भन्त मुदसम्पात मन्थयण गभन रस्यात् तत् तथोक्त, येन गच्छता
शरीरक म न भवतीत्यथ साताया पुष्पमन्त त तृश्रव्य व इत्यस्य गभनापयोगिसम् ।

(इ) आद्ये इति वाग्नायात्प्राग्वान यदि राम तपाननादिमन्थयणीयां न
यायादिनि शङ्का युष्माभराप गन्तव्वानात् प्राथित सातया युष्म भारत गौरव चङ्चचन,
इत्येव इत्यर्थः ।

(क) अथीत । कठिनहृदये कठिन निम्न व हृदये अस्या सा तस्या मन्थु ह्यौ । एतदपि वक्तव्य
मिति, स्यात् विराहताऽर्हं गृह स्याम्यसि इत निर्गटित् त्व मन्थयात् अत एव 'ननु, तं
निश्चयमिति भावः । तत्रा मुद मया गन्तव्य सात यत तत् 'क वक्तव्यमेव इति काञ्च, अपि
कथमपि न । अथा । वना मुहूर्त्तम य स्यात्पुनश्चत्वात् निष्कलाऽथ अनुरोध । यद्यपि
परिस्थानकार्ण सातया मुद रामा न वन गतवान तथापि सातावावसासनामनर तत्र गतोऽभूत्
अतो न रामवाग्नास्य स्वभावम् । अथवा युष्माभराप तत्र गन्तव्यम् इत्यनन युष्माभिरित्यत्र
वाग्नास्यपि यद्वचम् । अत्रावन्त वनप्रयाग सातामुदपर आसीत् अतो न रामवचनस्य
निश्चयत्वम् । यद्वा न खलु रामस्य 'अहं त्वया साईं गमिष्यामि इति क्रम, अपि तु 'एतदपि
वक्तव्यम्' अपि तु मेव सम गभन सुलभवम् इति कथितम्, अतो न युष्माभनस्य इति ध्य वत् ।

(ख) तेन इति । तेन मया मुद तव गभनन इत्यर्थः ।

(ङ) वक्ता इति । आत्माप्रात आटमिति । निष्काल न चकण इति शब्दः ।

(ज) प्रिये इति । वात्सवनीपकण्ठ वातस्य अधन सात गृह्णाभ्यन्तरे प्रथित इति

नीता। एवम् भोदु, चोद्दीरिञ्चामि क्खु परिस्समजण्डिदाए
बिहाए । (घ)

[(घ) एव भवतु, अपक्रिये खलु परिस्समजनितया निद्रया, इति मम ।]

राम । तेन हि निरन्तरमत्रत्वम्बस्व मामत्र शयनाय । (ङ)

जीवयन्निव ससाध्वसत्रमस्वेदविन्दुरधिकण्ठमप्यंताम् ।

बाहुरेन्द्वमयूखचुम्बितस्सन्दिचन्द्रमणिहारविश्वमः ॥ ३४

[३४ । समाध्वसत्रमस्व दविन्दु, एन्द्वमयूखचुम्बितस्सन्दिचन्द्रमणिहारविश्वम जीवयन्
इव वाटु अधिकण्ठ अप्यंताम्, इत्यन्वयः ।]

(तथा कारयन् सानन्दम्) प्रिये ! किमेतत् । (च)

यावत् यस्यात् स गवाच तस्य उपकण्ठं कण्ठसमीपे इति सामोप्यायै अश्वयीभावः । उपकण्ठम्
द्वितीयासप्तम्योरन्तरस्थामिति सप्तम्यां पाश्चिकं रूपम् । गवाचसमीपे इत्यर्थः । सुहृत्तम्
अप्यंतामिति । सविष्टौ शयानी भवावः आवामिति शेषः ।

(घ) एवमिति । एव गवाचसमीपे आशयोऽपवेशनं भवतु । परिस्समजनितनिद्रया
परिस्समेव चित्रदर्शनशब्देन आयासेन जनितया निद्रया अपक्रिये अभिभूये, क्लिप्तचैतव्यः
भवामीत्यर्थः । निद्रा मानमुत्कर्षतीति भावः ।

(ङ) तेन इति । तेन निद्राकषणनेव हेतुना इत्यर्थः, निरन्तरं निरुन्नासि अन्तरम्
अवकाशो यच्चिन् कर्मेषु तत् यथा स्यात् तथा गटमित्यर्थः, माम् अवलम्बस्व धारण, अत्र
वातायनीपकण्ठं, शयनाय शयितुमित्यर्थः ।

(३४) केन प्रकारेण आलम्बं इत्याह—जीवयन्मिति । ससाध्वसत्रमस्वेदविन्दुः साधु
सव्यम् अस्सति विधिपति चित्तं यत् तत् ससाध्वस भयं चित्ते राक्षसादिदंशनादिति भावः, अश्वमः
दण्डायमानत्वं न चित्रदर्शनादायाह । ताभ्या ये स्वेदविन्दवः कर्मेविन्दवः तैः सह वत्समान इति ।
अत एव ऐन्द्वमयूखचुम्बितस्सन्दिचन्द्रमणिहारविश्वमः, इन्दोचन्द्रस्य इमे ऐन्दवाः तैर्मयुखैः
किरवैः चन्द्रपादैरिति यावत्, चुम्बित, स्पृष्ट अत एव स्यन्दौ जनक्यामी यस्यन्दमणिहारः चन्द्र-
कान्तमणिमाला तस्य विश्वम इव विश्वो विद्यालो यस्य सः, धर्मोविन्दुसम्बन्धात् चन्द्रकरस्यमंश
इवनीं चन्द्रकान्तमणिनिर्मितां हारयष्टिम् अनुकुर्वन् इत्यर्थः । जीवयन्निव तापमानिसुखीदद्यात्
मां एव्हास्यसिन्निव अयं ते बाहुः भुजः सुखस्यमं इत्यर्थः । अधिकण्ठं मम गवर्धने चर्चतां
क्यायताम् । त्वयिति शेषः । उत्तराङ्गेन जलविन्दुकाविचन्द्रकान्तमणिना बाहोः साङ्गमप्रतीतिः
प्रवसाहं तवैव सञ्जीवनकारित्वस्यैवावनाया इवशब्देन प्रवसनात् वापया भावाभिमामिनी
जियोत्प्रेषा उपलस्यदीर्घा । रवीदृता इत्यन्—‘रवीदृता रूची रूची म्’ इति कचवात् ।

(च) तथा इति । तथा कारयन् कीतया वीर्यं अ इति शेषः । ‘उद्दीरयन्तत्सर्ग’-

विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमिति वा

प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।

तव स्वयं स्वयं मम हि परिमूढेन्द्रियगणो

विकारश्चैतन्धं भ्रमयति च समीलयति च * ॥ ३५

[३५ । अथि सीते । एतन् सुखमिति वा दुःखमिति वा प्रमोहः वा, निद्रा वा, किमु विषविसर्पः किमु मदः इति विनिश्चेतुं न शक्यः । तव स्वयं स्वयं मम परिमूढेन्द्रियगणो विकारश्चैतन्धं भ्रमयति च समीलयति च, इत्यन्वयः ।]

विनिश्चेतुं शक्यः पाचिन्नं शक्यत्वम् । स्वकीये कष्टदेशे सीतावाङ्मन् चर्ययन् । शानन्दम् आनन्देन समीपेच वर्णमार्गं यथा तथा, आर्षति शब्दः । किमीतदिति वापुष्ट्यापमानान्तरम् अनु-
भूयमानं समान्तरं किं कीदृशं जातमिति शेषः ।

(३५) वापुष्ट्यर्थेन जातमन्वयान्तरं विवक्ष्यति—विनिश्चेतुमिति । अथि प्रिये । एतन् सुखमिति वा किमर्थं सुखमनुभवामि तव स्वयं न इति शेषः, एवमन्वयं योज्यम् । दुःख-
मिति वा किमर्थं दुःखमनुभवामि इति वा, अथं किं प्रमोहो वा आनिर्वा, निद्रा वा किमर्थं
विष्वामि इति वा । किमु विषविसर्पं, किं मम देहे विषवस्कारान् ईदृशीन् चमस्मान् आपन्नः
अथि इति वा, किमु मदः किं मद्योपयोगत्र सख्योहनामन्दमर्गं भावन् चवानः अथि इति
वा, एतन् किमपि विनिश्चेतुं शक्यं न शक्यः समर्थं, अथि इत्यर्थः । हि वक्ष्यान् तव स्वयं स्वयं
प्रमोहो परिमूढः स्वस्वविषवस्कारान्तरं इन्द्रियगणः मम प्रथतीनि इन्द्रियाणि यस्मिन् सः
शकीकः विकारः अन्वयाभावः अवशत्वमिति यावत्, मम चैतन्धं अनुभववर्ति भ्रमयति अक्षिप-
वति कुनीकवति सुदधति च, समुन्मीलयति च इति पाठे प्रकाशयति इत्यर्थः । तव मज्जंते-
वेच मम सर्वाश्च व इन्द्रियाणि लोकोन्तराद्वादेन विष्वामि सत्तातामि, किञ्च मम सुद्विरपि
आनन्दमिरेकान् तथा सुदृतामापन्ना यथाह आनन्दः अवस्थां सम्यक् अवधारयितुं
प्रकाशयितुञ्च न अक्षममि इति फलितार्थः । अथ इत्यर्थः अथ इति पाठान्तरम् । अथ
वाचीनानां व्याख्या—‘अथानुसुखदुःखमन्धौ प्रियाप्रियमिदमन्तु स चं वादित्रयनामनुसुखदुःख-
परी शरीरनुसुखदुःखमदविसर्पप्रथतीनां वृषन्वृषणान् । सुखदुःखयोः शरीरानामनु-
भवविभागात् ‘अथैषि च वेन सम्यग्ज्ञानं शर्तुः शरीरनुसुखम्’ इति सूत्रतदव्याख्यानयोः
शब्दः । अथ सीते इति शब्दोद्घातनाभ्यासात्, तव इत्युक्तेः । हे सीते ! तव स्वयं स्वयं
अक्षीयवाचन्त्यर्थे दु परिमूढः स्वस्वविषवस्कारान्तरं इन्द्रियगणवन्तुरादीन्द्रियसमूहः वेना

सीता । (विचक्ष्य) खिरप्पसाटा तुल्ले, इदो दाणिं किमपरं । (ह)

[(ह) : खिरप्रसाटा शूयं, इत इदानीं किमपरम, इति सन् ।]

राम । ज्ञानस्य जीवकुसुमस्य विकाशनामि

समर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि ।

एतानि ते सुवचनानि सरोहडाणि *

कर्णामृतानि मनसश्च रसायनानि ॥ ३६

[३६ । हे मरुहडाणि, ज्ञानस्य जीवकुसुमस्य विकाशनामि समर्पणानि सकलेन्द्रिय-
मोहनानि कर्णामृतानि मनसः रसायनानि च एतानि सुवचनानि, इत्यन्वयः ।]

स तद्योक्तो मन विकार आन्तरावस्थाविशेषः । अतन्मनसःखरबाधच्छिन्नचित्तम् । जीव-
चित्तमिति यावत् । अद्य तमतपस्त्रिययेदमुक्तम् । मदन्तरात्मानमित्यर्थः । अथयति
प्रतिज्ञानतया भासमानः सन् सुमितं करोति । समीकयति च अनुकूलतया भासमानः
सन् प्रज्ञास्रयति च । ततः अयमित्यध्याहार्यम् । अर्थं विकारः सुखमिति विनिश्चेतुं न शक्यः
दुःखमिति वा विनिश्चेतुं न शक्यः । प्रमोहो वा प्रकटवृत्तान्ते न संशयितुं योग्या निद्रा वा
सुषुप्तित्वे न संशयितुं योग्या । विषविषरंः किमु विषे च विरुद्यत इति विषरः, कर्णेषु च
विषप्रसरणप्रसक्तं न संशयितुं योग्य इत्यर्थः । मदः किमु । मदत्वे न संशयितुं योग्य इत्यर्थः ।
अथ विकारस्य स्वयं जन्मत्वात् परिसूद्रेन्द्रियमन्वत्वात्कर्मभक्तत्वाच्च तथाविधविद्यावादि-
स्वयं जन्ममानसदुःखत्वे न संशययोग्यत्वम् । एवं स्वयं जन्मत्वात् परिसूद्रेन्द्रियमन्वत्वात् अन्-
तरात्मासकारित्वाच्च तथाविधविद्यावादिस्वयं जन्ममानससुखत्वे न संशयार्हत्वं, भवति च निजादि-
स्वयं जन्मसुखं परिसूद्रेन्द्रियमन्वम् । 'नानीं प्रति प्रविष्टिने न करे प्रिये—' इत्याद्युक्तेः ।
एवं सर्वम् । मदस्य आरमुताद्याप्यायकृत्वस्यायत्तत्वात् स्वयं जन्मत्वं परिसूद्रेन्द्रियमन्वत्वात्-
मन्तरात्मानुक्तं वादित्यादि । अतः प्रथमाहं सुहृत्सन्देहापहार, स च दीपकसंज्ञकः ।
शिखरिथोक्तम् । त्वचर्थं पूर्वमुक्तम् ।

(ह) खिर इति । शूय त्वम् गौरके बहुत्वम् । खिरः अविचक्षितः प्रसाहः नयि अनुचक्षः
येषा मे । नयि सर्वदेव शूयं प्रसन्न इति भावः । इत इदानीं किमपरं, सीतान् चक्षान् चक्षन्
न किमपि आशास्यमिति भावः ।

(२६) ज्ञान इति । अयि सरोहडाणि ! सरसि कावारे रीरुति जायते वत् सन् सरो-
हडम् पद्मम्, तदिव अचिथो मेने वस्ताः सा, बहुवीही सन्ध्याः ज्ञानान् वच् विहीरपदि-

* तानि वचनानि सरोहडाण्याः इति विद्यावाकरचतः वाक्यः ।

नीता पिश्वद ! एहि संविसह्य ।' इति शयनाय सनन्तो निरूपयति (ज)

[(ज) । पिश्वद । एहि स विशाव । इति सन्]

राम । किमन्वेष्टव्यम् (भ)

एति ङोष् ततमस्य, डी । (आश्रयतत्वविपुलत्वाभ्यां सादृश्यमभिप्रेतम् । एवं च स्वस्य अपि स्ववचनवैलक्षण्यप्रयुक्तविश्रान्तिशयस्योराश्रयतत्वविपुलत्वदिगुणोभावा इति भावः ।) हे कमला यतलोचने । ज्ञानस्य सामारिक्राय षक शरुपे मरुवाते युष्मत्प्रायस्य हर्षचयवद इत्यर्थः । जीव-कसुमस्य जीवो जीवनमेव कसुमं तस्य प्राणपुष्पस्य विकासमानि विकासजनकानि हर्षोत्पादकानि इत्यर्थः । सन्तर्पणानि सम्यक्कृतं प्रजनकानि अत एव सकलेन्द्रियमोहजनानि सकलानां सर्वेषाम् एव न क्षीयन् कर्षण्योरिच्छं । इन्द्रियाणां चक्षु प्रकृतौणा करणानां मोहजनानि अक्षयतासम्पाद-कानि कर्षण्येणानि कर्षण्यो श्रवणयो सुधाधारनिषेकवत् प्रीतिजनकानि तद्वदेषामर्थालोचनं विनापि रमणीयत्वमिति भावः । मनसश्चित्तस्य प्लानिमापन्नस्य इति शब्दः । रसायनानि रसस्य वीर्यस्य अयनम आगम एव्य इति, वीर्यवन्नि शीघ्रधानि । रसायनं नाम अनेकरस-वस्तुमसृष्टाशास्त्रकरसुवस्तुवशव विक्रिसाक्षात्कं प्रसिद्धं । तथाच भावप्रकाशं—'यस्मिन्-स्वादिबिभ्रन्नि वयम ज्ञानक तथा । अस्तुष्य त इव तस्य मेवजं तद्रसायनम् ॥' इति । अस्तुष्यनादनेकरसायनमसृष्टाशास्त्रोति व्यज्यते । किंवानेकरसायनवस्तुस्वादिर्जन सर्वेषां रसानां तस्योपलम्भः । एवं शब्दान्तरश्रवणजन्यमज्ञानमितद्वचनैर्लाभ इति व्यज्यते । अपि च तथा रसायनस्य रममयत्वात् भोग्यत्वम् शीघ्रवाग्मकत्वाटोगनिवर्णकत्वञ्च, एवमेतिवाचपि प्रियत्वं हित-त्वञ्च इति व्यज्यते । रसायनत्वोक्तिः । एतानि ते सुवचनानि स्तुतिमधुराणि वाक्याणि । स्वकीय-वचनवैलक्षण्यप्रतिशयत नीताया स्ववचनेषु स्वीयतास शय स्यादिति 'ते' इत्युक्तिः । सुशब्दे न नीतावैचनव्यापि एतादृश मधुरत्व नामभूतपूर्वमिति व्यज्यते । 'अथे अथे यत्नवतानुपैति तदेव रूप रमणीयताया ।' इति न्यायन न टोय । अथ एतानि ते सुवचनानि इत्यनेनैव समासत्वात् पुनरपि कर्षण्येणानि इति वाक्यार्थस्याटानान् सजाप्रपुनरासतादोषः । अथ वचनेषु कर्षण्येणानि रसायनत्वस्य च आगोपान् रूपकावहारः । वसन्तनिलकाष्ठमम् ।

(ज) प्रियवदिति । प्रियवद पिश्वदिज, 'प्रियवदवदं खच्' इति खच् । पूर्वोक्त-रूपप्रियवदवदपरव्यापिप्रयोगान् पिश्वद इति पदम् । स विशाव श्वरं कुर्वं । शयनाय शयितुं 'सुमर्षाञ्च भाववचनान्' इति अन्वर्थो । निरूपयति अथलोकायति शयनस्थानवीजातम् अस्ति न वेति निर्वचार्थमिति शब्दः ।

(भ) किमिति । अन्वेष्टव्यं विचिंतव्यम् । तव प्रयोजनानुदयं ज्ञार्थं नदीयं सन्धा क्षीयन् अतनाय किमपि अन्वेष्टव्यं नास्ति इति भावः ।

आ विवाहसमयाद् गृहे बने शयने तदनु यौवने पुनः ।

स्नापयेत्तुर्नुपाश्रितोऽन्यथा रामबाहुवपधानमिव ते ॥ ३७

[३७] आ विवाहसमयात् शयने गृहे यौवने तदनु पुनः बने स्नापयेत् । अथवा अनु-
पाश्रित एव रामबाहु ते उपधानम्, इत्यन्वयः ।]

हीता । (निद्रां नाटयन्ती) । अथि एदं अञ्जउत्त । अथि एदं ।

इति स्नपिति) (अ)

[(अ) । अक्षीदम आयेपत । अक्षीदम् । इति सम् ।]

राम । कथं प्रियवचना वक्षसि प्रसुप्तै व । (निर्वन्धं सञ्जेहम्) (ट)

इयं गेहे लक्ष्मणारियमभृतवर्तिर्नयनयो-

रसावस्थाः अर्शो वपुषि बहुलसन्दनरसः ।

अयं कण्ठे बाहुः शिशिरमसृज्यो मौक्तिकसरः

क्लिमस्था न प्रेयो यदि परमसङ्गस्तु * विरहः ॥ ३८

(३७) अयने उपधानमिव प्रधानतमं प्रयोजनीयम् अतस्तदेवान्विन्दतीति विचिन्व
आह—आ विवाहसमयादिति । आ विवाहसमयात् परिचरकात्तादात्तम्, 'पञ्चमपाठ्परि-
मि'रिति आशये पञ्चमी । शयने बाह्यकाली, गृहे गृहावस्थानसमये, यौवने तादृच्छे, तदनु
तत्पदान् । बने अरञ्जे वनवासकाले इत्यर्थः । स्नापयेत् स्नापय निद्रायाः श्लुः उपचरचसूतः
अथवा शिवा अनुपाश्रित अनवन्वितः केवल त्वयैव उपधानत्वं न व्यवहृत इत्यर्थः । 'न रामः
परदारान् वै अशुभ्यांनपि पश्यति ।' इत्युक्तम् । एव अथ रामबाहुः मनःसुखं ते तव उपधानम्
उपधीयते उपपन्नाने शिरोऽङ्गिन् इति, उपपन्नं, इत्यर्थः । 'उपधानम् उपपन्नः' इत्यन्तरः ।
'वाञ्छित' इति अर्थः प्रसिद्धिः । अतः स एव मनः बाहुरिदानीं त्वया उपधानत्वेन, व्यवहर्तव्य
इति भावः । मद्राहुवपधानमित्यनुक्त्वा रामबाहुरित्युक्तिं प्रसिद्धियोगार्था, 'उपधावः सुखं
तस्य' इति वचनात् । अथ बाहुः आरोप्यमावस्य उपधानत्वस्य प्रकृतत्वयनोपवीतितया परि-
धानत्वकारः, तदुक्तम्—'विषयान्तयारोप्य प्रकृतार्थोपवीतिति । परिधानो जपेत्—' इति ।
गृहे बने इत्यनयोः शयने यौवने इत्यनयोः वयासंस्थानमयात् वयासंस्थानकार' इति ।
पवीततादात्म्यम् ।

(अ) निद्राविति । नाटयन्ती अभिनयन्ती । अक्षीति—तव बाहुः इत्वं मनः उपधानमक्षीत्यर्थः ।

(ट) वक्षसिति । प्रियवचनां प्रियं मनोहरं वचनं वार्त्तं वक्षाः सा । 'वा शिवस्य'
इत्यनुवाचनेन वक्षे वचनप्रिया ।

* पुनरुक्तो ह, अस्ति प्रस्तावपरम् ।

[३८ । इय मेहे लक्ष्मी, इय नयनयो अक्षरवति, अतो अत्ता स्वयं वपुषि अक्षर-
 चन्दनरस । अय कच्छे (अत्ता) बाहु शिशिरमस्य मोक्षिणसर । अत्ता कि न प्रय
 यदि पर विरहस्तु अक्षर, इत्यन्वय]

(प्रविष्ट) प्रतीहारी । देव । उपस्थितो । (४)

[(४) । देव । उपस्थित, इति सम् ।]

(३८) इयमिति । इयं सीता मेहे गृहे लक्ष्मी श्री सीभाग्याधिपती श्री देवि इति यत्न ।
 इयं नयनयो मेमयो ममेति शेष अक्षरवति सुधानिध्यन्दिनी शलाका ततत्त्वपा इत्यर्थं,
 नयनानन्दकारी इति भाव । अतो अनुभूयमान इत्यर्थं स्वयं वपुषि टङ्गे बहल प्रनुर
 चन्दनरस चन्दनद्रव तदनु सुग्रीतम् इत्यर्थं । मलयप्रसेकेन यथा निदाचनस्य टङ्गस्य तापशान्त
 सुखोदयश्च भवति, तथा अत्ता स्वर्गेन मम शरीरस्य अनिर्वचनीया कापि निर्वति सुप्रायने ।
 अयं कच्छे नक्षत्रे अर्पित इति शेष, बाहु भुज शिशिरमस्य शिशिरपातो मस्यस्य ति
 विशेषणयो कर्षणपर्यनिर्वाह । शीतम् कामलस्य मौक्तिकमर मुक्तामयी हारशष्टि । यथा
 मुक्तामया सुशीतलत्वान् मस्यलत्वाच्च आनन्ददात्री, अत्ता भुञ्जीति तथा प्रीतिप्रद इति भाव ।
 सुतराम् अत्ता सीताया सम्बन्धि किं न प्रय, प्रियशब्दान् इत्युक्तम् । प्रियतरम्, किन्तु परं
 शेषकं विरह-विच्छेद-अपन्न-खोट, मज्जक । विरह-योरित्तम् अत्ता सर्वसिद्ध आदरणीय
 मिति भाव । यदि सम्भावनायाम् । अयं 'इय मेहे लक्ष्मी' इत्यादिभिरेकस्या एव सीताया,
 गृहविषये हीपकानिष्ठाकार्यकारित्व-अनुर्विषय-व्योतसादिकाध्यकारित्व-अच्छे-हारकाध्य-
 कारित्वस्य अन्वये । श्रीकेशिन् प्रथमचरने विषयभेदेन सीताया अनेकधा उक्तं खान् उच्छेष्टा-
 लहारः, तदुक्तं 'उच्छेष्टान् यद्गोतुणा विषयाया तथा क्वचित् । पञ्चकानेकधा उच्छेष्टा य-
 उच्छेष्ट उच्छेष्टे ॥' तत्र च भेदभेदाध्यवसायमूल-निर्गमनाश्रयोः । द्वितीयद्वितीयचरणयोः
 उच्छेष्टम् । अरमचरने च प्रियतमाया सीताया अप्रियतमविच्छेदाप्यति कथमान् विवमानहारः,
 तदुक्तं—'गुणो द्विषे वा अ न स्य ना विरह हेतुकाध्ययो । यद्वारभ्यस्य कैफल्याननर्थस्य च
 उच्छेष्टः । विरहयो उच्छेष्टना या अ तन् विषयं मतम् ॥' इति । शिखरिणीशतम् ।

(४) प्रविष्टोति । प्रतीहारी कस्य पुरधाररक्षिका । उच्छेष्टाया ही परचारक इति
 शेषम् । देव नक्षत्रात् । उपस्थित इति । उपस्थित इत्यनेन वक्ष्यमानावदुक्तं इत्यन्वय
 अन्वय 'उपस्थितो दुष्ट' इति वाक्यसमात्मिकता वीवारिणीय 'दिव'
 इति निवृत्तम् । किन्तु पूर्वोक्तक 'विरह' इत्यनेनापि 'उपस्थित' इत्यन्वय

रम । अये । कः ? ।

प्रतो । आसन्नपरिचारणो देवस्य दुष्मुखो । (उ)

[(उ) । आसन्नपरिचारको देवस्य दुष्मुख इति वचनम् ।]

राम । (स्वगतम्) शुद्धान्तचारी दुष्मुखः, स मया पौरजानपदानपसर्पितुं प्रयुक्तः । (प्रकाशं) । आगच्छतु । (ढ) (प्रतीकधी निष्काम्ना ।)

(प्रशिक्ष) दुष्मुख । (स्वगतम्) । हा कथं सीतादेव्यै ईरिसं अचिन्त-
गिज्जं जगद्भ्रष्टार्दं देवस्य कथं इत्थं, अहवा विधोषो क्व, ईरिसो
मन्दभाषस्य । (ष)

[(ष) । हा, कथं सीतादेव्या ईदृशमचिन्तनीयं जनापवादं देवस्य कथयिष्यामि ? अथवा
निधोषं सन् ईदृशो मन्दभाषस्य । इति वचनम्]

‘सीताया विरह उपस्थितः’ इति वाक्यात् आसन्नसीताविच्छिन्नसूचनात् एकं पताकाख्यान-
निर्दिष्टम्, तदत्र दृश्यं वचनविन्यास सुप्रिष्ट काव्ययोजितः । प्रधानार्थान्वारणोप-
पताकाख्यानक परम् ॥ अतः पताकाख्यान सीताविरहदुःखभाव्यमङ्गलार्थम् ।

(उ) आसन्न इति । देवस्य भवत आसन्नपरिचारक आसन्न निष्कटस्यः सन् परि-
चरति क्षेत्रे इति । सदा सन्निधी यस्मिन्निति तादृश भव्य इत्यर्थः । दुष्मुखं दुष्टं मन्द-
कप्रवेगं निन्द्यमिति यावत् सुखं यस्य स, तस्मान्ना जन ।

(ढ) शुद्धान्तः । शुद्धान्तं शुद्धा कामविरता रचका अन्तेऽस्य इति शुद्धान्तं तस्मिन्
अवगमे अन्तर इत्यर्थः । अत्रोति शुद्धान्तचारी, ‘शुद्धान्तोऽन्तं पुरं आहृदयं कथान्तरंऽपि
अ’ इति श्लोकोः । स दुष्मुख इत्यर्थः, मया पौरजानपदान् पुरे निवसन्ति ये ते पौराः
जनानां पदम् इति जनपदं, नाय्यजननोपपदानि प्रचारणपदानि इति पुंस्यम् । जनपदेषु
आगतता इति ज्ञानपदा पौराश्च ज्ञानपदाश्च इति पौरजानपदाः अयोध्यावासिनः तत्पदेषु-
वासिनश्च तान् अपसर्पितुं शूद्रभावेन अरिणा तेषां वित्तं परिज्ञातुं प्रयुक्तः निवृत्तः
प्रैरित इत्यर्थः ।

(ष) हा इति । हा खड्ग । कथं केन प्रशस्तेषु सीतादेव्याः जनकप्रायाः शोकयुक्ताया
इति शेषः । सीतादेवीति पद्मेन सर्वथा अस्माः परिहृत्यं लुच्यते आह्वयसमुद्रवदसवीचिज-
त्वात् तत्पदस्य ईदृशम् अस्त्विति भावः । अचिन्तनीयं मया कथयितुक्यं अस्मिन् जना-
पवादे शोभापवादं देवस्य महाराजस्य अस्त्वयि वचना पठौ । कथयिष्यामि प्रकाशयिष्यामि ।
अथवा निधोषः अचिन्तः क्व ईदृशः अथवाः, अस्त्वयि वचनं विधित्वा अस्त्वयि वचनं प्रकाशय-

गीता । (उत्सृज्यते) हा चञ्चल ! * कहिं सि ? । (त)

[(त) । हा चार्थपुत्र । कश्चित्ति ?]

राम । अये ! सेवेयं रघुरसकदायिनी विचदर्मनादिरहभावना
देव्याः स्वप्नोद्देगं करोति । (सचे हननस्या परावचम्) (थ)

अहं तं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्ववस्थासु यत्
विश्रामो हृदयस्य यत्र जरमा यस्मिन्नहार्थ्यो रसः ।

कालीनावरचाख्यात् परिचते यत् खेहसारे स्थितं

भङ्गं तस्य † सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तन्प्राप्यते ‡ ॥ ३८

[३८ । यत् सुखदुःखयो र्भवेत्, सर्वासु चरणासु चनुगुणं, यत्र हृदयस्य विश्रामः,
कश्चिन् क्वदा रस चार्थ्यं, कालेन चावरचाख्यातं यत् परिचते खेहसारे स्थितं, तत्
एकं भङ्गं सुमानुषस्य कथमपि हि प्राप्यते इत्यन्वयः ।]

निति नयि चास्मिन् इति भावः । मन्दमानस्य दुरदृष्टस्य । यत् सतीश्रितो न चिन्तयः सीता-
देव्या अपि अथवा होचकीर्तनं नया कर्तव्यं ततो नास्ति नत कोऽपि दुर्भाव इति कश्चित्तम् ।

(त) उत्सृज्यते इति । उत् उत्पन्न उत्सृज्य विद्यापादिप्रतीकः इत्यर्थं, स्रष्टः
वशा वा उत्सृज्य, वा रव चाचरतीति उत्सृज्यते । 'कर्त्तुं क्त्वात्' इति क्त्वात् ।
वशा उत्सृज्य स्वप्नोद्देगायां विद्यापादि त करोतीति करचार्यस्वरूपत्वम् । स्रष्टे प्रत्ययती-
त्यर्थः । कश्चित्ति कुत्र वर्तते इत्यर्थः ।

(थ) अये इति । रघुरसकदायिनी रघुरसकम् उदेनं दानुं मीथनकाः इति
तास्वीक्ये चिन्ति, उदेनकारिणी । विचदर्मनात् संपंचादिचिन्त विचोक्त इति श्लेषः ।
विचदभावना मन विच्छेदविन्ना 'हा चञ्चलत एतच्च ईदं सर्वं' इत्यादिषु विचदविन्ना इति
भावम् । देव्याः सीताया इत्यर्थं, स्वप्नोद्देगं स्रष्टे निद्रायाम् उदेनम् उत्सृज्य करोति जनयति ।
देव्यादिषु काचदवस्थायां वा भावना अनुदिता चानीम्, इदानीं स्रष्टेऽपि तास्वी चिन्ता एव
उद्देति इति कश्चित्तम् । सचे हनिति । संचे हन चादरेव सच वर्तमानं, सारदमित्यर्थः । वशाः
सीतायाः चच करोत्यम् । परावचम् व्युत्पन्नम् ।

(२८) ईच्छन्परमपवित्रतयाः स्वयं वनवासादिविधिवानुष्ठानेन वासीदिति विचिन्वन् स्वयं दुःखसन्नापासीन् अनुश्रीयति—चरैतमिति । तत् भाष्योक्तं वस्तु यथा वस्तु प्रेमे इति वीजनीयम् । सुखदुःखयोः सुखस्य दुःखस्य इति सुखदुःखे तयोः, सुखस्यैव दुःखस्यैव च, चरैतं विधा इतं प्राप्तम् इति शीतं शीतस्य स्वयं भावी वा इति इतम् अच, प्रत्ययः, नास्ति इतं विरूपत्वं यस्मिन् तत् चरैतम् । सुखेन सुखि, दुःखेन दुःखीत्यर्थः । यत् सर्वास्तु चवस्त्रास्तु स्वयत्सु विपत्सु च चतुसुचम् अनुगतम् अनुभूयमानत्वर्थः । न तु स्वयदि ईच्छन्सुखं विपदि च प्रतिभूयमिति भावः । प्रतिभूयमपि दद्यात्परतु यत् वस्तु प्रतिभूयतां न भवति इति प्रकृतम् । अथ भाष्योक्तं वस्तुनि इदमस्य सांसारिकानन्द-सन्नापयुक्तस्य चित्तस्य विनाशः दुःखविरामः नानापनयनकरसुखविशेषानुभवः इति यावत्, वत् प्रायः शोकनोदादिभिर्वाङ्मूलं मनः शान्तिं लभते इत्यर्थः । अत्र विनाश इत्य-पाविनीय, 'श्रीदत्ते'ति इति इतिप्रतिषेधात् । श्रीदत्तस्य 'विनाशो विनाशश्च' इति विरूपकोशे उक्तवान् । तत्र च 'सनादयते तज्जनीयान् ज्ञानेश्वरकृतीपादाः—'वा चित्त-विरती' इति स्वस्वस्य वा इत्यस्य मितो प्रश्न इति एव अनुवर्तनेन तस्य च व्यवहित-विभाषासनाश्रयत्वात् विनाशमवति, विनाशमवति इति रूपवचम् । ततो विनाश इति धर्मोः 'एरच' इति अच इत्येव विनाश इति रूपवचिः, न तु अच इत्येव इति । कात्यायान् 'श्री श्रमेनैवा निर्दिष्टस्त्वानिबन्धाद् विनाशः' इत्याहुः । यस्मिन् भाष्योक्तं वस्तुनि अरुहा वार्श्वेन रसः अनुगतः न स्वाद्यः न दूरीकृत' इत्यर्थः, इत्यस्मिन् प्रायेण उक्त्वासादीनाम् आलोको इत्यर्थः, अत्र तु न तथा इति भावः । यत् वस्तु काश्चिन्नाशकस्य पुत्राद्यन्तपति-स्यैव इति यावत् चावरवात्यवात् चान्नादिरूपमतिव्यक्तमित्यर्थः परिचये परिपाकम् उपदिष्टि-च्छेदवति चोक्तं प्रेमेः सारि निश्चये चोक्तोत्पन्नतां इत्यर्थः, किन्तं परिमितं, सामान्यजातीयं चतुर्विधमवधारणं भवतीत्यर्थः । यथा 'चावरवात्यवादि'ते पदवचनितं, वरचं विवाहः, आत्मनः शरीरकल्याणः ईदृशाद्य इति यावत्, वरचं आत्मनश्चेति इति वरवात्यच' सनाहारवचः, तज्जात् वा इति वा अरवात्यवात् विवाहाहारव्य अरवपद्यन्तं व्यापिना इत्यर्थः, काश्चिन् वर-मानेन इति शेषः, सुशीर्षकशरीरेण इति यावत्, 'परिचये उपवचं प्राप्ते प्रेमेकारे उद्वृत्तमेति किन्तं चित्तमित् इति' प्राचीनचार्वाकाचारः । तस्य सुमानुषस्य स्वयमेव भाष्योक्तमिति शेषः, तत् प्रसिद्धम् एकम् अचित्तोर्षं शेषं निरवच्छिन्नमिति यावत्, महं मह्यं स्वयमपि महता शब्देन प्राच्यते स्वयंते यथा इति शेषः । तादृशभाष्यांजनप्रेम प्रतीयं स्वयमपि निरव-च्छिन्नमेव दुर्धर्ममिति भावः । सुमानुषस्य इत्यादिषु महत्पादानां मह्यं यथा—'सुमानुषस्य दाम्बलस्य 'सुमानुषं तु 'दाम्बल'मिति अभिधानादिति । अत्र एव एतद्विद्वान्महत्-दाम्बलार्थं स्वयमिति स्वयमेव स्वयं स्वयमेव इत्यर्थः स्वयं सुमानुषस्येति तद्विधेरेव प्रेमा शोभनीयं, शोभनी-

दृष्यं । (उपपन्न) जघदि जघदि देषो । (द)

[(द) जयति जयति देव ।]

राम । ब्रूहि यदुपलब्धम् । (ध)

दृष्यं । उवञ्चु (त्यु) भन्ति देषं पौरजाणवदा, विसुमरिदा भङ्गे
महाराजदसरहस्य रामदेयेण स्ति । (न)

[(न) उपस्तुवन्ति देव पौरजानपदा, विचारिता वय महाराजदसरहस्य राम
देवेनेति ।

राम । अर्थवाद एष., दांपन्तु मे कश्चित् कथय, येन स प्रति-
विधीयते । (प)

मानुषो वेन इत्याहु । केचित् सुमानुषस्य वीरत्वस्य इति चामनन्ति । कथमपि सर्वं
प्रकारेण अपि । प्रायः न प्रकवेच याचते, अभिलष्यते वा । हि यस्मात् सुमानुषस्य भद्रमेक
सुखं प्राप्यते तस्मात् सैव रथरथकदायमोत्यादिपूर्वेष्वन्वय । अनर्थप्रदौनि बन्धुनिचन्द्रया
नौति आविनति भाव । प्रमसार स्थितमित्यनन मपुत्रटाङ्गान्धितरसात्फलसाहस्य
व्यस्यते । अत्र फ नविवयकोत्सुख्यप्रतिवादानादारथ उक्त । तदुक्तम्—‘सोत्सुख्यमान-
मारथ फलसाभाव भूयसे इति । आकाशान् भाव्याः पवन्तुन सथथा प्रथतमत्वच्छापनदप
कार्यं प्रति बहुतरकारवसवगान् समुद्योगिनदार । यादून्वावेकौकित उच्यते, तदुक्तम्—
‘यादून्वावेकौकित मर्षो मर्षो तो गादव्यस्यय’ इति ।

(न) उप इति । उपस्तुवान् प्रशसन् । रामदेवेन देववत्प्रतिभायुक्तान् रामचन्द्रं च
वर्षं महाराजदसरहस्य विचारिता विष्णुति प्रापता । महाराजरामचन्द्रस्य पालनगुणैश्च
वर्षं भूतपूर्ववरातो दसरथे मन्दा कृष्ठा कृता इति प्रकृतय समानन्ति । दसरथात् अपि
कनकिकगुणमात्रो श्रीराम इत्यर्थे । दसरथस्येति ‘अधीगर्भदेशेयां कर्षेचि’ इति षष्ठी ।
दसरथापिचया श्रीरामस्य गुणाधिक्यस्य व्यङ्ग्यत्वाद् व्यङ्ग्यो व्यतिरेकालङ्कार ।

(प) अर्थवाद इति । अर्थवाद अर्थस्य गुणस्य वाद कथनम्, प्रशसा इत्यर्थः ।
‘अर्थवाद, प्रशसा च शीवमोहास्तुतिर्गुति’ इति इत्यायुध । यदा प्रशंसान्दिन्वात्तरस्य वाद,
कथनमर्थवादः । तथापीकं पूर्वमोमांसावस्य षष्ठी—‘प्रायश्चिन्दिन्वात्तरपरं वाच्यमर्थवाद.’
इति । उ तु सुखवर्षवादमेव निन्दार्थवादमेव च द्विविध, अत्र सुखवर्षवादस्य षष्ठीम् ।
श्रीकर्म अथराय, रामचन्द्रस्य वृष्टिनिर्वाह, वेन शीवकथनेन, शीव विधिः । तत्,
उः शीव, तद्विधिषीवते प्रतिनिधये । अथवनेन ज्ञानाभावात् अज्ञानानस्य षष्ठी-
आदिनि भावः ।

दुर्गम् । (वाचम्) सुखादु देषो । (कर्णे एवमेवम्) (फ)

[(फ) प्रथोतु ईवः ।]

रामः । अहह ! तोत्रसंवेगो बाम्बजुः ! (इति सूच्यति) (ब)

दुर्गम् । आससदु देषो । (भ)

[(भ) आससितु ईवः ।]

रामः । (आच) (म)

हा हा धिक् परगृहवासदूषणं यद्-
वैदेह्याः प्रथमितमदभुतैरुपायैः ।

एतत्तत् पुनरपि दैवदुर्विपाका-

दालके विषमिव सर्वतः प्रच्छन्नम् * ॥ ४०

[४० । हा हा धिक्, वैदेह्याः यत् परगृहवासदूषणम् अदभुतैः उपायैः प्रथमितं, तत् एतत् दैवदुर्विपाकान् आनक विषमिव सर्वतः प्रच्छन्नम्, इत्यन्वयः ।]

(फ) कर्णे इति । कर्णे एवमेवमिति कविबचनम् । कर्णे श्रोत्रसमीपे मुखसुपरीय । एवमेव प्रकृतं कथयति । किमिति 'रावणानर्थे एकाकिनो युवती सीता बहुदिनमवस्थिता, अतः हाहावश्यसन्धावनाशमपि सा ह्यहम्भ्याम् नहारात्ररामचन्द्र च परिग्रहीता' इत्यादिदुर्गमं किञ्चित् इति फलितार्थः । अन्यः कोऽपि प्रकृत्यादिति आचष्टा अस्मिन्नेति । उक्तं च आससकारेण अयस्य नैन विशयः पश्चात् ज्ञात्वा प्रसङ्गतः । कर्णे एवमेवैत्युक्त्वा आसस्यार्थे प्रयुज्यते ॥ इति ।

(ब) अहह इति । अहह इति खेदसातिमयत्पुनःसन्वयम् । तीव्रः प्रथमः अहहनीव इति यावत्, सवेनः एतन्वेनः वक्ष्ये हा । बाम्बजुः वाक् एव वचः, बाम्बजुपायनिः, यथा वाक् वच इव ।

(भ) आसस इति । आसस चैतन्व सन्ध्या । अनेहमवधेयम्—'आससितु, सनाच-
सिद्धि' इत्याद्युक्तिः एव सूचितं तत्र स ज्ञासन्पादकसोवर्षं इत्यन्वयप्रथम् । अतः सोपसर्गवच-
धायोः सोटि प्रयोगानन्तरमेव चैतन्वमातिः सर्वत्र उच्यते इति ।

(४०) हा इति । हा इति खेदं चन्वयं, ईश्वरं इत्युक्तिः । हाडमित्यर्थः । ईश्वर्याः सीतायाः यत् परगृहवासदूषणं परस्य नगरातिरिक्तस्य नगरातिरिक्तं वा, रावणस्य इत्यर्थः, अहं आससि अहंआससिमिति यावत्, वाचः अवरधानं इत्यन्वयान् व्याज इति शेषः, तेन दूषणं

हा रामैकजीविते ! हा महारक्षसासप्रियसखि ! हा तातप्रिये ! हा स्तोत्रप्रियवादिनि ! कथमेवंविधायाम्स्ववायमीदृशः परिचामः ! (ल)

(क) एवं सीतापरिव्याज एव चतुना कर्तव्य इति खिरीकृत्य शोकोदयात् विलापित—
 हा दीवीत्यादिः शैवीत्यनेन खतो निर्दोषत्वं सूच्यते । उत्पत्तिदीवीपि नास्ति इत्याह—
 देवयजनसंभवे इति । देवा इत्यनेन अस्मिन्निति देवयजनं यज्ञस्वकं तस्मात् सख्यः
 उत्पत्तिर्वेदा, सा, तत्सन्बोधनम् । सीता स्तोत्रपत्तिभूमिरपि ऋद्धिजननीत्याह—स्वजन्मेति ।
 स्वजन्म एव चतुस्रहः दशा तेन पवित्रीकृता वसुधरा यथा सा, तत्सम्बन्धी । या खलु
 वृषिणां जन्म परिप्यञ्ज वसुधां पावितवती इत्यर्थः । सत्यकं वयशोपाऽपि नास्तीत्याह—
 जन्मेति । जनकवशस्य मन्दिनी आनन्ददात्री तनयस्य, ही । जनकवशसावत् सर्वेषां माननीयः
 श्रेष्ठस्य मन्दिनीत्यनेन पौरसकत्यापेक्षया अभिमतेति व्यञ्ज्यते । मुञ्चदेवताभिमतेत्याह—
 पावकवशिष्ठेति । पावकस्य वक्रिय वशिष्ठस्य अदन्वती च पावकवशिष्ठादन्वत्यः
 ताभिः प्रयच्छं प्रयच्छितं यत् शील स्वभाव , तेन ज्ञानने शोभने इति श्चिनिः । सख्यं देव-
 जन्मेन सख्यं जनपावकेन प्रच्छविंसा वशिष्ठेन साम्याप्युपया अदन्वत्या च या
 प्रवर्जिता, सा हि पतिव्रताशिरोगवि इत्यत्र नास्ति कोऽपि सन्देह इति भावः । तच्चि-
 त्तोति—रामैकजीविते इति । राम एव एक अदिनोय जीवित जीवमं यथा, सा, राम-
 नवजावने इत्यर्थः । अनेन राववञ्जकत्वमपि दूरानुसारिमिति व्यञ्ज्यते । रामस्य रावव-
 ञ्जरववन्वासङ्गत्वात् त्विदमनुमेय, किन्तु अगुडामेन प्रकटितमित्याह—महारक्ष इति । महा-
 रक्षवादिऽपि सङ्घवर्तिनोऽर्थः । या हि वनवासकाले मन मुचुषायां विरहासङ्घटनत्वात्
 अनापन्नकालेऽपि खयमेव स्वेच्छया सङ्घवारिणी बभूव, तानेवाहं परिज्ज्वलीतीति वां चिच्
 इत्यर्थः । “प्रियत्वप्रियेवथं निवेत्यशोकादादिव्याहृत्यर्थं, सखीत्यनेन पत्नीत्वप्रवृत्तप्राधान्यं
 नाज्ञोक्तं, किन्तु पुत्रसङ्हरामममभानत्वमेवेति, 'समानं ख्यायते इति सखा' इति
 न्मुत्पत्तेः वपकवचमिदं रामादेवया प्रादान्त्व्याप, 'अपतका गमिष्यामि वृत्रानो मुञ्चकावकावन्'
 इत्युक्तत्वात् । इति वीरराज्या ॥ सीतापरिव्याजेन परमोक्तो उग्ररथीऽपि अगुनुष्टौ
 अविच्छतीति आह—तातप्रियेति । तातस्य प्रिये अभिमते, 'बभूवचतुष्कऽपि' इत्यादि वस्तुमाच-
 रीत्येति भावः । विद्वेतिस्कारिणीत्यर्थः । स्तोत्रप्रियवादिनि स्तोत्रं नितम् अस्मिन्नित्यर्थः,
 प्रियं-प्रीतिप्रदं वदितुं शीलं यथा सा । निमित्तसिद्धिभावंऽपि सङ्घत्वं एवंविधाकाः अथावास्व-
 त्तुत्वात्किन्वाः सर्वथा निर्दोषायाः इत्यर्थः, ईदृशः भोज्यः, परिचामः दद्याद्विवाकः,
 यथा प्रियमाचपरिव्याजवच. परिचामः अतीव हृदयविदारक अस्तव्रतासूचक इति भावः ।
 यथा खल्विदमपिमेवचतुस्रहसिद्धिमेवमात् परिचारी, महारः तदुक्तं—'उ, खर्षिचंभवे, सङ्घि-
 म्भवेः परिचारी कर्मः' इति ।

तुय जगन्ति पुष्पानि तुय्यपुष्पा जनोक्तयः ।

नाथवन्तस्तथा लोकास्तुमनाया विपत्स्यसे ॥ ४३॥

[४३ । तया जगन्ति पुष्पानि, जनोक्तयः, त्वयि चपुष्पाः । तया लोकाः नाथवन्तः, त्वम् चनाथः विपत्स्यसे, इत्यन्वयः ।]

[दुर्भ्रंखं प्रति) दुर्भ्रंख, ब्रूहि सख्यपथम्, एव ते नूतनो राजा रामः समाप्तापयति । कर्णैवमेवम्) (ब)

(४३) तया इति । तया करबभूतया जगन्ति भुवनानि पुष्पानि पुष्पानि पवित्रानि इत्यर्थः, करबरेषुष्यशांदिना इति शेषः । 'सतीनां पादरजसा सद्यः पूजा बहुम्बरा' इत्युक्ते । मन्त्रार्थोदात्तप्रत्ययः । किन्तु जनोक्तयः जनानाम् लोकाणाम् उक्तयः जगन्तानि त्वयि त्वविवेके चपुष्पा चपविता चनाथा इति यावत् । यत्तु कल्पनवापि सत्त्वावन् मोचित, तत्तु भाग्यविपर्ययात् सङ्घटितम् इति भावः । जनानामुक्तय इति वही-
 वहुवचनेन विपर्ये कश्चिन् एको दुर्भ्रंख इत्युक्ते प्रकल्पति इति न, किन्तु बहुवचना एवं वदन्तीति वाच्यते । बहुवचने प्रनाथ तु—'रे रे पीरजानपदा, न खलु भवतां देव्याः ज्ञानं सङ्घेऽभि-
 मतम्' इत्यादि वक्ष्यमाशयानवचनम् । तेऽपि कदाचिदित्युक्ता विरजन्तीत्यपि न, बहुवचनी वदन्तीति च बहुवचनार्थः । नाथवन्त इति । तथा तया लोकाः नाथवन्तः चपिपत्सि-
 यानि च सहायवन्त इति यावत्, कश्चोदपत्वात् तमेव लोकानां ईश्वरीत्वर्थः । 'कथं लोकेष्वरी कश्चोर्जनकस्य पुत्रे सत । सुभक्षणे कश्चोत्सृष्टे' इत्याद्युक्तत्वात् । नाथं न धनवान् इतिवत् अथ हे ततोया । यद्वा वा राज्यपालकत्वात् अहं लोकानामधीनः त्वमपि तेषाम् ईश्वरी । किं वा त्व मयि चात्मतया चरन्निवस, अहं च त्वयि तयावहितः । उक्तं च अनुमता—'यस्या देव्या जनकास्मिन् तस्य चास्मां प्रतिष्ठितम् । तस्मिन् च च यथास्मिन् सुहृत्प्रति गोवति ॥' इति । तथाच लोकिकेनेति प्रतिपद्यमानं लोकनाथम् अहीन-
 मित्यर्थः । किन्तु एवविधा त्वम् चनाथा चरन्तया रचकारहितेति यावत्, सती विपत्स्यसे विपत्स्यसे इत्युक्तम् । किञ्च पूर्वविद्योकोऽपि रावचवधेऽस्मिन्तत्वात् सत्त्वक इति न त्वयि च विपत्सा, अस्मत्तु विद्योक्तस्य क्षोभितेऽपि पवित्रामविषये सन् त्वयि क्वचित् नै' इति वक्ष्यमाशरोत्या पूर्वोदात्तविरहितत्वात् इत्येव परस्मैव विपत्सा भविष्यति इति क्वदा वाच्यते । अत्र विरोधाभासोऽसङ्गारः । विभावनासङ्गार इति प्राचीनाः, 'विद्वद्वात् कश्चोर्नपि हंटा काचित् विभाषना' इति कश्चाल, 'तैत्तम् इदंरकारस्य ईश्वरकम् । अहं भेदनात्प्राय-
 २४ इत्यदिवाक्यं नाथ क्लानसिधार्थं नान् शेषः । वक्ष्यमाश्रयं' इत्युक्तम् ।

इत्थं । कथं दासिं चण्डिपरिग्रहाय नमःपरिष्कुण्डितपवित्र-
रदुत्ससन्तायाए देहेए, दुःखनवचनत्वाद्दो एवमं चण्ड्यं चण्ड्यवचिदं
देविय ? । (श)

[(ग) कथमिदानीम् चण्डिपरिग्रहाया नमःपरिष्कुण्डितपवित्ररघुकुलसन्तानाया ईया
दुःखनवचनादेवमनाथ्येनच्यवसिन देवेन ? इति सन् ।]

राम । शान्तम् । कथं दुर्जनाः पौरजानपदाः ? (घ)

इक्ष्वाकुर्वंशोऽभिमतः प्रजानां

जातश्च देवाहचनोयबीजम् ।

यथादभुतं कथं विश्विकाले

प्रत्येतु कस्तदभुवि दूरहस्तम् ॥ ४४ ॥

[४४ । इक्ष्वाकुर्वंश प्रजानाम् अभिमत, देवात् चनोयबीजं जातं, विश्विकाले क्व
चदभुतं कथं दूरहस्तं, तत् सुवि क प्रत्येत्, इत्यन्वयः]

(ग) न ह्येति । इति कथय । नतन चट्टपुष्पांश्च तपुष्पं कथं इत्यर्थः । व. कस्तु एवमपि-
परीक्षया निर्द्दिष्टव न निर्द्दिता कथोलदपिथो ब्रह्मवत्प्रजनकजां तद्वत्प्रोवितां प्रोष्यो
ऽपि विदतमान् आसन्नः सदा यत्र कल्पितं वचनन निष्ठांसयितुमर्हसि च नूतन एवेति ।
एवंविधो व्यापार संबंधा च नूतपुष्पं. चट्टपवरत् इत्याशयः । एवमेवमिति । कल्पितं पुष्पं
सोतसा तपोवनदर्शनार्थम् आयाह जत, तत्प्रदर्शनव्याजिन तस्याः वचनात् विधास्य
अचिरमाननवाभित्यर्थः ।

(घ) कथमिति । कथमिदानीम् अपुना अदिपरिग्रहाया. अधिना परिग्रहायाः
पवित्रिताया नमःपरिष्कुण्डितपवित्ररघुकुलसन्तानायाः नमो परिष्कुण्डितः प्रकाशितः पवित्रः
रघुकुलसन्तानो ब्रह्माः तस्याः, उक्तस्मानिदमिति प्राविश्यस्मानिदपातस्यवत्तान् शुचतरपातक
मिन इति भावः । ईया, दुःखं नवचनत्वाद्दुःखा अना इति दुःखं ना तेषां वचनात् स्वव्योपि
बन्धनी । एवम् चनाथ्ये नर्द्धितम् असाधुप्रतीवितमिथ्यं । देवेन महाराजेन । चण्ड्यवचिदं
कीडितम् अकुण्डितम् इति भावत् ।

(ङ) शान्तमिति । शान्त विरलं भवतु इति शिवः । कथं केन प्रकाशितं पौरजानपदाः
कथं चरीत्याशयिन् इति भावः. दुःखं वा नन्द इत्यु, पौरजानपदान् इति दुःखंनन्दादीनी
व कथं च इति भावः ।

[४४] पौरजानपदानाम् दुःखं नमः प्रतिशब्दमिति—इक्ष्वाकु इति । इक्ष्वा प्रजानां

तद्गुणम् ।

दुष् । हा देह ! (इति निष्क्रान्तः ।) (स)

[(स) । हा देवि । इति सन् ।]

राम । हा कष्टमतिबोभक्तकर्मणा नृशंसोऽस्मि संवृतः । (ह)

शैशवात् प्रभृति पोषितां प्रियां

सौहृदादपृथगाश्रयामिमाम् ।

हृद्यना परिददामि मृत्यवे

सौमिको गृह्यकुम्भित्कामिव ॥ ४५ ॥

[४५ । शैशवात् प्रभृति पोषितां सौहृदात् अश्रयणाश्रयान् इमां प्रियां सौमिकः
गृह्यकुम्भित्कामिव हृद्यना मृत्यवे परिददामि, इत्यन्वयः ।]

ब्रह्मतीर्णा कर्त्तारि बडी । अभिमत प्रिय, राजत्वेन अभीष्ट इत्यर्थ, 'मत्तितुम्बिपुत्रार्थेभ्यः'
इति वर्त्तमानि च । इत्याहुर्ब्रह्मजेषु हृद्यतिषु प्रया हि विरमतीवानुत्पन्ना, अतो मां
प्रति विशेषवशात् अपवादं प्रोचयन्तीति न सम्भवतीति भावः । तर्हि कथमेवं ते कल्पनीत्याह—
जातश्च इति । देवात् दुरदृष्टवशात् वचनोपवीत्र वचनीयक निन्दायाः वीज निमित्तं, अज्ञान-
मेवादिन्या अवशानन्दप निन्दाकारचमिति भावत् । जातं च अटितम् । मनु जनकजायाः कथी
विशेष परिदृष्टीतत्वात् राक्षसदृष्टिभित्तिनिवन्धनं दूष्य परिहृतं, तन्मत्तमिदानीम् अपवादका-
वशात् इत्यत आह — अदिति । विद्युत्तिकासी अग्निपरीक्षया निर्होषत्वप्रतिपादनसमये अहं अहृतं
सोकोचरं कथं प्रत्यक्षितानसी पतितायाः सौताया, केशवचनपि न हृद्यमिति आशङ्क्यं
कार्यं जातमित्यर्थः, दूरतश्च अतिदूरवर्तिनां अज्ञानां सम्बन्धं तत् अहृतं कथं इत्यर्थः । तुषि
इतिनां चः सो जनः प्रयो तु विवक्षितु, न सोऽपि इत्यर्थः । अदि आशङ्क्याः पीत्यनाशक्या
विवाहकालेन कुचिता भवन्ति, अमेन मेते अमुयोव्याः इति भावः । विवाहकाले अत्यन्तं प्रीति
दूरतत्वात्क पदार्थक हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यविह्वलकारः । इत्यवकाशम् ।

(ह) हा अहमिति । अतिबोभक्तकर्मणा अतिबोभक्तं अतिहृद्यवर्त्तं मिन्द्वीयमिति
वापत् अकारचर्चार्थयसौपरिष्कारादिति भावः, कथं आचरथं क्व चः, कुमुक्षितात्वरथ
इत्यर्थः । अहृतः नूनं सोकान् ब्रह्मति चिनशीति, अहृतः इत्यर्थः, अहृतः अजातः ।

(४५) कश्च दृष्टतां विदुर्बोभति—शैशवादिनि । शैशवात् प्रभृति आश्रयणाश्रयापि,
प्रभृतिव्यवहारे पश्यन्ती । पोषितां अर्द्धितां परिपालिताम् इत्यर्थः । अथैव 'विष्वक्वोऽपि

तत् किमित्यस्मर्शनोयः पातको देवीं वृषयामि । (अ)

अपूर्वकर्मैवाण्डालमयि सुग्धे विमुञ्च माम् ।

त्रितासि चन्दनभ्रान्त्वा दुर्धिपाकं विषद्रु मम् ॥४६ ॥

[४६ । अवि सुग्ध । अपूर्वकर्मैवाण्डालं नां विमुञ्च, चन्दनभ्रान्ता दुर्धिपाकं विषद्रु मं त्रितासि अवि, इत्यन्वयः ।]

अपूर्वकर्मैवाण्डालमयि इति शब्दः काव्यने । ननु काप्रियत्वे त्याग्यत्वमित्यत्राह—
 त्रियामिति । त्रियां मनोरममित्यर्थः । ननु तथापि दोषप्रसक्तो का गतिरित्यत्राह—
 अपरुषणाश्रयामिति । अपरुषणाश्रयो न पृथक् भिन्नः आश्रयः परवत्त्वान्न यथाः तां, नदेक-
 शरवामित्यर्थः । ननु तथापि मनोहरमित्यत्र इत्यत्र आह—सौन्दर्यादिति । सौन्दर्यात्
 सुखद्वयस्य भावः सौन्दर्यं तस्मान्न प्रोक्तं तदेतन्, प्रथमवाङ्मन्यात् एवमप्यन्वितमित्यन्वयः ।
 एतां दुःखमानीं प्राक्कालोऽपि मित्रतया दयितामित्यर्थः, एतामिति इदमस्मिन् तास्वास्मिन्काल-
 र्थदीर्घनिष्ठापत्त्यादिकं परावृत्त्यने । सौमिकः वैतलिकः मातृविक्रयित्यर्थः, 'वैतलिकः
 सौमिकः कान् सौटिको मातृविक्रयी' इति श्लोकः । एतद्व्युत्पन्नान्, अनुकल्पानां कम् ।
 एतद्व्युत्पन्नान् सौमिक, पोषितान् अपरुषणाश्रयामिति इति श्लोकश्च व्युत्पन्नानामपि बोध्यम् ।
 इत्यत्रापि अपरुषणाश्रय, सौमिकमित्यत्रापि परावृत्त्यापन्नमित्यन्वयः । इत्यत्रैव इत्यत्रापि
 अर्थात् । परिहरामि अत्राः मात्र साधयामि इत्यर्थः । यथा कश्चित् मातृविक्रयिता श्लेषात्
 यादिकां मित्रतां विमुञ्चति पश्चिमीन् अर्थानोभान् इत्येव निश्चयः विमुञ्चति, तदाहमपि
 प्रकृतकर्मविक्रयिणः श्लेषात् पोषितां नदेकशरवत्तां सरुषणाश्रयां त्रियां त्रियां तयोप-
 कर्मविक्रयिणं निश्चयमुदुक्तोऽस्मि । अनन्तद्विक्रयणत्वात्, नदेकश्रयां त्रियां त्रियां त्रियां
 व्युत्पन्नान् सौमिकीति परमपतिप्रताया ईदृशमन्वयव्युत्पन्नान् सौमिकीति त्रियां त्रियां त्रियां इति
 ज्ञान्त्वित्यर्थः । एते सौमिकेण सौमिकीति व्युत्पन्नान् सौमिकीति प्रकृतान् उपमावत्कारः ।
 श्लेषात् प्रकृतं पोषितत्वादीर्घकालं इत्यत्रैव इत्यत्रापि इति विरोधात्, तदवकाशश्च वापि-
 श्लेषादीरमपि च विरोधात्सौमिकीति भवति रघोःसौमिकीति ।

(अ) तद्विधिः । अन्वयः सौमिकः । पातको सचरुषणिकीत्यानाम् पापवान्
 अत्रुम् देवीं देवमयीणां देवीवत् विमुञ्चामित्यर्थः । जानको दूषयामि अन्वयेन अयमिमां
 शरीरिणि । देवीवदेव हीतायाः इत्येवाप्यन्वयः परितोमानुष्येण भवति ।

(अ) हीताया इति । अन्वयः सौमिकः । सौमिकः सौमिकः । सौमिकः सौमिकः ।
 (४६) अपूर्व इति । अवि सुग्धे सरुषे अपूर्वकर्मैवाण्डालम् अपूर्वकं अहृत्परि-
 श्रयणमित्यर्थः च अर्थात् अयमित्यत्रापि परितोमानुष्येण भवति । तन्वयः
 विमुञ्चामि इत्यर्थः । अर्थात् इति परेण न तु ज्ञान्या अन्वयः ।

(उत्थाः) । इत्त ! विपर्ययः सम्पृति जीवलोकाः, अथ पर्य-
वसितं जीवितप्रयाजनं रामसा, शुभ्यननुना जीर्णारखं जगत्, असारः
संसारः, कष्टप्रायं शरीरम् । अग्ररणाऽस्मि, किं करामि, का गतिः,
क्व गच्छामि । अथवा (ख)—

नपुंति पदेन रवाकरनपुषादिव्यावृति । न ते कदाचित् कस्यचित् वचनमनुसरन्तः
लोकाराधनग्रहणा यथोक्तिपुष्या च ईदृशो पतिव्रता सङ्घर्षिणीम् द्विचक्र-
सङ्घनङ्गेन परिव्रजन् सद्यता भासन् इति भावः । सुख इति पदेन सौतायाः सम्बन्ध-
दुर्जनविवेकराहित्यं सूच्यते । ईदृशं मां विमुक्तं परिव्रज । माहं तव शीघ्र इति
फलिनम् । कथमिव्याह—चन्दनधान्या इत्यादि । त्व चन्दनधान्या चन्दनतद्वचनेषु
प्रकृत्यादिव्यथोपसंख्यानमिति दृष्टीया । दुर्भिक्षात् दुर्दुष्टो विपाक परिचानकालं मरचमिति
यावत् यत्नम् । आपातत प्रीतिप्रदतया प्रतीक्षमानमपि परिचाने निरतिशयकाले जगन्मितायः ।
विषदुःख विषदुःखं शिता अचकम्बितवती अस्ति । असीतायेन सद्यपि न सुखसौति लब्धते ।
यथा कश्चित् सरसो जन सद्बलम्बनेन सुतीक्ष्णया विषयावस्था मरणमप्यापमिति
एव विषं विषदुःखं जनसारीऽयमिति विवक्ष्य आश्रयति तथात्मनपि सङ्घजनेनकारणार्हं सद्बल-
मिति विभाव्य निष्ठुरतममतिदुष्कं न मां पतित्व न प्राप्तवतीत्यर्थः । अत्र चन्दनधान्या
वपुष्याश्रय इव सम्बन्धनेषु दुःख नाश्रय इत इति विव्यप्रतिविम्बनावबोधनात् निदर्शन-
कार । अपूर्वज्ञानेवाच्छालतस्य निश्चिन्तयताऽ विनोचनहेतुत्वात् पदार्थहेतुत्वं शान्तिविवृत्तम् ।
पथ्यावन्तु इत्यम् ।

(ख) इत्त इति । इत्त खेदार्थे अव्ययम् । सम्पृति अधुना सौताविरहि इति यावत्, जीव-
लोक जीवानी प्राचिना जगत् स सार इदं प्राचिसमाहं भूतलमित्यर्थः, विपर्ययः विपरीतः
स उत उच्छिन्न इति यावत् । किं च यथा जन्म मरणं सङ्घ एकाभावकालेन परमसुख-
मनुभवन्ति क, ते हि नितरादिनां लक्ष्मण्येन सवंधा दुःखितमनसता भवेत्पुरितार्थः । अथ
सौताविच्छेदात् इति शेष, रामस्य जाविनप्रयोजनं जीवनेन प्रावधारणेन प्रयोजनं जीवनी-
हेत्यमिति यावत् ; यद्वा जीवितमैव प्रयोजनं पक्षेवसितं परिव्रजामन् । सौताविरहितं
मम जीवितं मिथ्यं प्रयोजनं, मोताममजीवितत्वात् तन्नाशं मम जीवनवाची अविच्छेतीति भावः ।
यत एव तत अधुना जीर्णारखं नीरखविरस्यप्रदायम् अरचानिव जगत् ससारः शुभं शुभ-
निव प्रतिमातीत्यर्थं । स तासाहिते हि हि कस्यनमनाकुसल्यं अरचकादि पक्षवद्वारः 'सर्वा
ते दिवसा' इति रोत्या कष्टइत्यम् ; तद्वदीने तु कष्टइत्यादि जीर्णारखमदिव्यावधः ।
ससारः जगत् ससार, न विषये सार, सततसङ्घपदायः व्याप्तिः इति यावत्, क्विन् कः क्विन्-
विरहित इति भावः । शरीरं सङ्घमाहं क्विन् क्विन् । क्विन्काममिति क्विन्, वाक्यः तत्र

दुःखसंवेदनायैव रामि चैतन्मर्षितम्

मर्षोपघातिभिः प्राणैर्वन्धकोलायितं खिरेः ॥ ४७ ॥

[५०] दुःखसंवेदनाय एव रामि चैतन्मर्षितम्, मर्षोपघातिभिः खिरे, प्राणैः बन्ध-
कोलायितम्, इत्यन्वयः ।]

हा मन्व्य चरन्वति ! हा भगवन्तो वशिष्ठविद्यामित्रौ ! हा
भगवन् पावक ! हा देवि भूतधावि ! हा तात जनक ! हा तात !

‘स्योत्सवे दिनदोषिने’ इत्यन्त्या यथा चन्द्रक चन्द्रिकामानि काष्ठप्रायता तदन्तु मरोरकोति ।
अथ पूर्ववत् ‘सुदारं मरुत् गत’, ‘सागर मरुत् गत’, इत्यादिकक नावसाह इत्याह—
अमरकोऽन्तीति । अमरत् नाति मरुत् रचिना यस्य स अमराय इत्यर्थः । पूर्ववत्
श्रेतुवन्नादि कर्तव्यं नाति इत्याह—किं करोतीति । का गति क उपाय । अथ
पूर्ववत् रावचववादिद्वयं प्राप्य नाति इत्याह—का गतिरिति । गन्वत् इति गतिः इति
प्राचीनव्याख्यातम् । मरुत् इव तत्र न गन्वामि किमरुत् गन्वामि उत पातसाविचरम्,
किं वा मरुत् गन्वामि इति विश्वसायः । जनक, कल्प सन्तोऽपि न कल्पत इत्याह—
अचरीति ।

(४७) दुःख इति । दुःखं ज्ञेयं संवेदनम् अनुभव तर्को विषयं ज्ञेयमनुभवितुमीव रामि
दुरदृष्टे मयि चैतन्मर्षं आत्मा प्रसिधां, मर्षितम् आहितं विविनेति शेषः । आहित,
मरुति ‘सागरादुत्थयो वने वास जीता मटा दिजा इत । ईदृशोयं जनास्योर्निर्वर्णदपि
पावकम् ॥’ इत्यन्तरीत्या दुःखानुभवस्यैव चैतन्मर्षात् इति भावः । कर्मिणां चैतन्मर्षं तावत्
दुःखाः कश्चिन्ननुष्ठानुभवस्य, जनानां दुःखानुष्ठानुष्ठानुभवस्य, जन तु सुखादभिन्नदुःखानुभवस्य
इति विवेकिसाधैः । तर्हि मरुत् गमिष्यामीति कल्प्यातामित्याह—मर्षोपघातिभिरिति ।
मर्षोपघातिभिः, मर्षं जीवज्ज्ञान उपहन्तु मरुत् प्रोक्तं विधां तै, अचरुदैरिन्धवं, खिरेः
खिरेभिः अघरावितुमिच्छनादैरपि निवृत्ते प्राणैः अनुभिः बन्धकोलायितं बन्धकोलं पावा-
घातिमवहत्, तैव इव आचरितम्, यथा इदि निर्दुतो बन्धकोलं ज्ञेयानिबन्धुत्पादयति जन
प्राजा अपि तथा भूता, इत्याहते प्रावापन एव न दान् इति भावः अत्र पूर्वार्धे एवमन्धी-
कादनात् सञ्जावकत्वात्, प्रतीये भावामिनामिच्छितोत्पन्नं आचकारः, परार्धे च क्त्वा हाह-
कोदनानुभवसाकारः, अमर्षो निरपेक्षत्वात् स’छटि । पञ्चावत्, इत्यम् ।

(४८) हा मन्व्य इति । हा खेदे, मन्व्य मातः अचरन्ति वशिष्ठकौन्धवैः । अचरन्तीकृत-

हा मातरः । हा प्रियसख महाराज सुधीव ! हा सौम्ये हनुमन् ! हा परमोपकारिन् लङ्काधिपते विभीषण ! हा सखि त्रिजटे । दूषिताः स्य परिभूताः स्य रामहृदकेन । (ग)

अथवा को नामाहमेतेषामाह्वानि ? (घ)

ते हि मन्ये महात्मानः कृतज्ञे न दुरात्मना ।

मया गृहीतनामानः स्मृश्यन्त इव पापना ॥४८॥

[४८ । हि महात्मानः ते कृतज्ञे न दुरात्मना मया गृहीतनामानः स्मृश्यन्त इव मन्ये, इत्यन्वयः ।]

सीतापातव्रत्यानुमोदन न प्रमाणीकृतमिति भावः । हा भगवन्तौ बन्धिष्ठिष्ठमसिन्धौ इति श्लोके भगवती ज्ञान शक्तिमपि जना न पश्यन्तीति भावः । यावकेति, त्वमि प्रवेष्टोऽपि व्यर्थ इत्यर्थः । भूत-
धात्रीति, त्वत्सुतायामनिमित्तप्रदोषवादिनो जनान् कथं विभर्षि इति भावः । जनक इति
ब्रह्मविष्णुस्य तवापि पुत्रा एव विधोऽपवादः । तात इति । पश्य खलु तव आदरिख्या
शुभायाः परिचामम् मातर इति, यत् सीतां यूय यत्र न अवेचध्वम्, तामहं परिव्रजामि इति
भावः । यस्मा कृते सुदूरस्थिता अपि यूय सर्वदा व्याकुलाः, गर्भभरालसावासाः इदानीं
वन्धिसख्यं न भविष्यति इति निश्चयः । सुधीव इति, तव प्राग्पात-परिचर्यो निश्चल इति ।
विभीषण इति, तवापि मन्त्रबाकीशूलकत्र परासजः । हनुमन् इति, भगवदीयः प्रवासीऽपि
व्यर्थः इति भावः । त्रिजटे इति, तव साकृन्नावाक्यं सर्वथा निरर्थकं संवृत्तम् । चिन्तानाम
राक्षसी लङ्कावस्थानसमये सीतायां सान्त्वनाकारिणी चासीत् । दूषिता दूषिता, मूषिता
इति पाठे कृतसपेक्षा परिभूता तिरस्कृता अपमानिता इति भावः । सर्वदेव दुष्कामिः
नितान्तनिष्ठ नवरिवावा सीताया प्रथमा कृतः अङ्गना तस्याः एव अरिजहोषापवादेन परि-
व्याप्तान् सर्वेषामेव निष्यावादित्वा ज्ञातम्, अतो यूयं अथनवनामिता इत्यर्थः । रामहृदकेन
कृतसिन्धौ राम इत्यर्थे 'कृतसिन्धोः कृतसमे' इति समासः । विशिष्यस्य पूर्वनिपातार्थमवमारभ
इति काविकाः ।

(ग) अथवा इति । एतेषां पूर्वोक्तानां सीताशुभचवदःकीकृतानाम् आह्वाने आकारणे
को नाम अह, सर्वथा अयोग्य इत्यर्थः, नास्ति कृतसाको 'नाम प्राक्पातव्रत्यान्वीची-
वमकृतसमे' इत्यमरः ।

(४८) अत्र कृतमाह्वाने इति, हि यस्मान् महात्मानः महान् चात्मा कृतमावी येषां
ते, पुण्यामीना बन्धिष्ठादयः, कृतज्ञे न, कृतं इति इति भूतविष्णुशक्तिमत्तं च,

वी०५६—

विश्रम्भादुरसि निर्वृत्य लब्धनिद्रा-

सुखाय प्रियवृद्धिर्षीं वृहस्य शोभाम् ।

चातङ्गस्फुरितकठोरगर्भगुर्वी

क्रव्याद्गो वलिमिव निवृत्तः क्षिपामि ॥ ४८ ॥

(४८ । निवृत्तः (वी०५६) विश्रम्भात् उरसि निपत्य लब्धनिद्रां वृहस्य शोभाम् चातङ्ग-
स्फुरितकठोरगर्भगुर्वीं प्रियवृद्धिर्षीं सुखाय क्रव्याद्गोः वलिम् इव क्षिपामि, इत्यर्थः) ।

(सीतायाः पादौ विरसि कृत्वा) देवि ! देवि ! अयं पश्चिमस्यै रामस्य
शिरसि पादपङ्कजस्यार्धः । इति रोदिति । (४८)

चक्रतश्चेन चभ्रमाचौकृतप्रवृत्तवादेन इत्यर्थः । दुरात्मना क्रूरैश्च अपतितमाद्यौष्यागशीलेन
इति यावत्, मया वृद्धीतनामानः वृद्धीतानि उच्चारितानि नामानि येषां ते तन्नोक्ताः, पापमना
पापेन व्युत्थाने च' सत्राग्नं सम्पद्यन् इव इति मन्त्रे चङ्गमिति शेषः । पापस्य मे कश्चनित्त-
त्रये न महात्मनां तेषां नामाचराणां सम्यक्कौत्सेनैवपि महात्मसु पापमंथनं सत्त्वावतीति मन्त्र-
इति भावः । अथ तत्पदप्रतिपाद्यानां अदन्त्यत्वादीनां पापस्यार्थसत्त्वावतया इवमर्थ-
वत्त्वात् आभावाभिलानिनी क्षिपीतमेवाकारः । मया वृद्धीतनामान इति पञ्चशैल्य
विश्वेवचमत्या पापस्यार्थेऽनुत्पन्नं पञ्चार्थेऽनुक्तं काव्यलिङ्गनकार इति अन्वयोः सायेचत्वात् सङ्करः ।

(४८) नामोच्चारणेन पापस्यार्थत्वे ईदृशसुपत्यस्यति—विदुषादिति । निवृत्तः नास्ति
वृथा कदाचन यत्नः । निवृत्त इत्यर्थः, 'कारुण्यं कदाचन वृथा' इत्यन्तरः । यः चङ्गम् इति पूर्व
अन्वयः । विश्रम्भात् विश्रम्भात्कृत्यात्, अयं मे प्राचेभ्योऽसि प्रियतमः क्षाली, अतः सर्वं वा
विकारं कृपाव्रमिति ज्ञानात् उरसि वक्षसि निपत्य क्षिप्त्वा क्रव्यनिद्रां लब्धां प्राहा विद्रा यथा
सा तां प्रवृत्तानिभ्यर्थः वृहस्य भवन्त्य च'कारण्य इति यावत्, शोभां लक्ष्मीम् । सुभ्रान्तो
भिरादित्यादङ् भिरादिराजतिमचक्रान्, क्षिप्त्वं ऽपि शुभो निपात्यते । यद्वा शोभयतीति
शोभा, अन्वयात् कर्त्तरि चच्, तत् टाप् । चातङ्गस्फुरितकठोरगर्भगुर्वीम् चातङ्गेन कौमचिन्
उरसि न महात्मनितदीर्घं नासीन इत्यर्थः, अथवा चातङ्गीऽन स्वशान्तुतरामपरिव्याजमर्जवन्
नेन च्छुरितः कल्पित कठोर, पूर्वो यो गर्भस्य गुर्वी भाषयती पल्लवमना इति यावत्
साम् आकाशकायं धन्नाकिनमन्त्रकामिति भावः । प्रियवृद्धिर्षीं प्रियतमां मन्त्र्याम् उरस्य च
,उरसोऽस्य उरसिभ्य इति यावत्, क्रव्याद्गोः क्रव्यं मांसमदन्तीति विवदः । 'क्रव्ये च' इति
चिट् । मांसभोजनानुभवं व्याप्रादिभ्य इत्यर्थः । सम्प्रदाये चतुर्थी । वलिमिव उपकारमिव
क्षिपामि अर्पयामि । एवमकृतशेन मया उच्चारितनामान, पुनश्चरिताः वृद्धिहादवः किं
न पापमात्री भवन्तीति भावः । सीतायां वलिहादव्यादिः प्रत्ययान् उपलक्षणकारः ।
वृद्धिर्षीऽनुत्पन्नः

(व' भोगाया इति । इत्या चर्त्तित्वा । अर्धमिति । पश्चिम पुन म

(नेपथ्ये) अत्र ह्यस्यम्, अत्र ह्यस्यम् । (च)

राज. । आगतं भोः । किमेतत् ? (क)

(पुनरेपथ्ये) अस्मीन्नामुपगतपदां यमुनातीरवासिन्निवासम् ।

अवस्थासहितः स्त्रीमस्त्राकारं त्वामुपस्थितः * ॥ ५० ॥

[५० । यमुनातीरवासिनाम् अवगतपदां अस्मीन्ना स्त्रीमः अवस्थासहित (सम्) मातारं त्वाम् उपस्थितः, इत्यन्वयः] ।

रामः । आः । कथमस्यापि राजसन्नाहः ? तद्यथावदस्य दुरात्मनः
कुशामस्योपुत्रस्य ससुखसूचनाय ब्रह्मज्ञं ब्रूयामि । कतिपयं पश्यन्ति

अविश्वीकर्षः । पश्चात् स्यात् किमन्वयवः । रामस्य श्रेये बहो, शिरसि इत्यनेन सन्ध्याः ।
शिरसि इत्यत्र शिरसा इति द्वयिह पाठः, तत्र चर्चरि इत्येवम् । ननु 'पतिरेको युवः शोभा'
निश्चादिवचनात् रामस्य 'अयं पश्चिमलो' इत्याद्युक्तिः न अस्मीन्ना इति चेत् ? अत्र, इतिष्वा,
यत्रिं स्त्रीर्वाणि सतीपादेभ्य तावपि' इति शरणात् अत्रैव स्त्रीतायां ब्रह्मस्त्रीत्वज्ञानं तत्रैव राक्षस
शिरसा स्त्रीतायादपहजन्त्यर्थः कृतः, अतो न स्त्रीताम् । अथवा ब्रह्मरामात्मनश्च प्रवाचनम्,
विशतोः च तस्य इतीत्यन्वयव्यर्थे तथा एतन्महोपपत्तितु चतुर्थव्यर्थः ।

(च) नेपथ्य इति । नेपथ्ये यवनिष्काराद्ये । 'हृषीकेशकुटुम्बस्य स्त्री नेपथ्यमित्यते',
इत्युक्तिरन्तराश्रीतिरोहितमत्तं नभूमिकाप रियस्त्रीपश्चिमस्त्रानविवेच्य इत्यर्थः । 'अत्र ह्यस्यम्
मन्त्रेण विप्राय दिवम् ब्रह्मस्यम्, न ब्रह्मस्यम् अत्र ह्यस्य विप्रावासदिदम्, उत्पत्त इत्यर्थः
'अत्र ह्यस्यमवस्थातो' इत्यन्तरः । प्रकृते अत्रैव न अत्रयी वच्चा न अत्रयोच्यर्थः । अथा अत्रया इत्
न अत्रये नदि तथा शिवस्यात् इति अत्र ह्यस्यमवस्था निर्यचितार्थः । इत्ये विद्वत्सिः ।

(क) ब्रह्मज्ञत्विति आगतं पारश्रयता अविश्वर प्रकाशप्रतिफलत्वं, परिश्रयानुश्रय
कतिपियम् ।

(५०) अस्मीन्नामिति । यमुनातीरवासिनां यमुनायाः काञ्चिन्त्याः तीरे गटे नक्षत्रि
ये तेषां यमुनासटसनाश्रितानां अवगतपदां अव' शोरे' तप. शेषां तेषां दुश्चरतपीनिरतानां
अस्मीन्नां स्त्रीनां स्त्रीमः ससुखः, 'स्त्रीमः स्त्रीमेऽशरे इत्ये' इत्यन्तरः । अवस्थासहितः
अवस्थेन अश्रुतमथेन तत्रास्या राजस्येन आश्रितः भूयितः सन् मातारं एवम् 'माम् उपस्थितम्
उपागतः । अवस्थासहितत्वात्तः रचितु' राजस्यस्युत्पत्तितोस्य अस्मीन्नावत् इति भावः ।

(ज) आ इति । आ इति श्लोथव्यस्यमव्ययम् । 'आशु आम् शोपपीकरी'
रित्यन्तरः । अस्यापि अश्रुनापि नि,यचितराजससुखत्वादिति श्रेयः । अथा कथमत्र राजस-
ज्ञानोऽपीत्यन्वयः, न श्रेयसां स्त्रीताविज्ञे ससुःश्रयाभिः, किन्तु राजसमर्थं श्रेयि श्रुतुव्यर्थः ।

गन्ता पुन प्रतिनिवस्य) हा देवि ! क्वमेवंविधा गमिष्यसि । मगवति वसुन्धरे ! ज्ञाघ्यां दुहितरमवेक्ष्य ज्ञानकोम् । (जं)

जनकानां रघूणाञ्च यत् कृतञ्च गोधमङ्गलम् ।

यां [तां] देवयजने पुण्ये पुण्यशीलामजीजनः ॥ ५१ ॥

[५१] जनकानां रघूणाञ्च कृतञ्च गोधमङ्गलम्, पुत्रादीनां वा पुत्रो देवयजने जजीजन, इत्यन्वयः । (इति निष्पत्तिः ।)

शोभा । हा सोऽप्य पञ्चउत्त ! कश्चिं सि ? । (सम्बोध्याय) इहो इहो ! दुष्प्रविचरवरचरविष्यलघाहं पञ्चउत्तं पाकन्दामि । इहो इहो ! कथं एवाहसीं मं पसुत्तं उक्लिप पञ्चउत्तो गदो, ता किं दासिं एदं, भोदु, तस्य कुबिम्भं अह मं येऽस्ततो पस्तयो पद्विष्णं । की एत्थ परिजयो ? (ज)

[(ज) हा हीस्य चार्थपुत्रः । कश्चिन्नसि ? हा धिक्, हा धिक्, दुःस्वप्रवरचरविषय-कथाहन् चार्थपुत्रम् आकन्दामि । हा धिक् हा धिक् । क्वमेवंविधा गमिष्यसि ? मं प्रदुतां जनकानां चार्थपुत्रो गत तत् किमिदानीमेतत् ? भवतु, तस्ये कोविष्यामि यदि त प्रेषणाया चाम्नः प्रमविष्यामि । कोऽय परिजन ?]

क्वमिति विज्ञये । पुत्रेणैव उभय निवृत्तनिवृत्तमायुर्करमिति भावः । राक्षसमासः राक्षसेभ्यः यास भयं निशाचरग्रह इति यावत् । तदद्यावत् कुशीनसीपुत्रस्य कुशीनसीमाम काचित् राक्षसी, राक्षसमिनीति यावत्, तस्या पुत्रस्य क्वचस्त्वैत्यर्थं, दुरात्मनः दुर्भूतस्य ससुम्भु जनार्थं क्लृप्तेदाय यत्तु प्रेषयामि प्रेषयिष्यामि । 'यावत् पुराणिपातयोर्नन्द' । एवंविधा मया वक्ष्येता वक्षिंषी हती इत्यर्थः । अथवति सर्वज्ञं, ज्ञाघ्यां प्रपन्नगीर्वा निदर्शनां दुहितरं ज्ञाघ्यां अवेक्ष्य विपदः यावत् । वसुन्धरे इति सम्बोधनेन प्राच्यानिति सीताविषय पदे ज्ञानकोत्यनेन सीताया निहोत्रं न च अवेक्ष्यस्य अवेक्षकत्वं स्यात् स्यात् वसुन्धराया वसुन्धरिणात् सीतायाश्च ज्ञाघ्यात् जनकदुहितृषु वसुन्धर्यात् दुहितृत्वेन च ज्ञायवत्याश्च इति अनुसन्धे यम् ।

(५१) जनकानामिति । यत् जनकानां जनकव गानां रघुवा रघुव गानाञ्च । यदिति विधेवर्षापात्यान् ज्ञोषवन् । कृतञ्च समय मोचनङ्गलं गोत्रयोः व ययो मङ्गलं कल्याणं, तथा पुत्रादीनां पुण्यं पवित्रं शीलं आभाषो वत्याः सा तां पापमचरितं वा सीतामिति ज्ञेयः, पुण्यं पवित्रं देवयजने मङ्गलशी जजीजन, उपाहितवत्यसि । तां दुहितरमवेक्ष्य इति पूर्वोक्त-व्यवह । अत्र विष्णुर्नाम सम्भुसुत्तम्, दाम्पत्यविषय पवित्रदुहितृत्वान् पुनरप्ये दकारवत्याश्च तदुक्तम्—'अथानारावविष्णं दे विष्णुवच्छेदकारवन्' इति ।

(ज) हा इति । हीस्य अह । 'हा सोऽप्य पञ्चउत्त, कश्चिं सि' इत्युक्तिः स्पष्टावस्थायां इति श्लेषः । हा धिगिति श्लेषः । दुःस्वप्रवरचरविषयकथा वृत्तः क्षयः इत्येव

(प्रथमः इत्यंशः ।) देह । कुम्भारवत्प्रसवो विश्ववेदि, सञ्जी रदो,
आरुहदु देहिति । (८)

[(८) देहि । कुम्भारवत्प्रसवो विश्वपवति, सञ्जी रवः, सरोरुगु दीवीति ।]

सीता । इधमहं आरुहदुहि । (उज्ज्वल पक्कम्) । हरिपुत्रुदि
विश्व मी गवम्भारो, ता सचिक्वं मच्छुद्ध । (३)

[(३) इधमहमरीकानि । हरिपुत्रोऽपि मी-मर्भकारः, तन्म-मर्भेच्छुद्धः ।]

दध्नु इदो इदो देह । (७)

[(७) इत इतो देवी ।]

सीता । यमो यमो तबोधवाचं, यमो यमो रहुउखदेवदाचं, यमो
यमो यच्छतत्तरवकमलाचं, यमो यमो सधलमुहयवाचं । (४) ।

(४) यमो ममसाधोपनेभ्यः । (तपोधनानाम् इति केचित्) यमो यमो रहुउखदेवताभ्यः

यमो यम आर्यपुत्रवरवकमनेभ्यः, यमो यमः सधलमुहयनेभ्यः ।

इति चित्रदर्शनो नाम प्रथमोऽङ्कः । (५)

एवमेव च सदे गलं न विप्रमत्या वक्षिणा 'आर्यपुत्रोऽपि नास्ति' इत्येवंदपा प्रतारिता इति भावः
अह आर्यपुत्र रामचन्द्रमिति श्रेयः, चाक्रन्दानि तन्नुद्दिष्ट व्याकुलमालपाणिं । समन्ततः इटि-
पात कृत्वा रामचन्द्रमदृष्टुं चाह—इति चिन्तितः । अथं माम् एकाकिनीं चसहायां प्रसुतां
निद्रिताम् उज्ज्वलाः परिवृत्तः आर्यपुत्रो मत्तः प्रसिद्धतः । मैतत् सजीवीमिति भावः । तच्चै
रामचन्द्राय कोपिष्यामि त्वां प्रति कोप प्रकाशयिष्यामि इत्यर्थः । तच्चै इत्यत्र कोपार्थधातुयोगे
चतुर्थी । यदि चैत् आत्मनः प्रभविष्यामि स्वाधीनां स्वानुं समर्था भविष्यामि इत्यर्थः । यदैव
श्रीरामचन्द्रो मम् मयमपचं पान्वायते तदैव तस्मिन् कोकोत्तररूपलावण्यसुधासंसेवनात् सर्वथा
अवशा निवृत्तस्वीयसत्त्वा च भवानि, अतस्तच्चै कोप कर्तुं प्रभवामि नयेति मर्हान् सन्देहः
कोऽपि इति, परिजनानां मध्ये कोऽपि सन्निहित इत्यर्थः ।

(८) देहिति । विश्वापयति निवेदयति । सञ्जः गजनाभ प्रवाचार्थमित्यर्थः, प्रगुचीकृतः
गजमसाधनद्रव्यादिना च पुत्रः इति भावम् ।

(३) इधमिति । परिच्छु इति ख्यन्ते । श्रमेः श्रमैः मन्दं मन्दम् ।

(७) यम इति । तपोधनानां वक्षिण्यभिन्नामन्तादीनाम्, अक्षिण्यपवादविषये-
ऽप्युत्सर्गोऽभिनिविद्यत इति श्वायान् यमोऽपि चतुर्थी वाचिता वती । यदथा 'चतुर्थ्ये
पत्नी'ति प्रकृतपिङ्गलसूत्रे च वती । एवमन्वयः ।

(५) इतीति । चित्रदर्शनः चित्राणां दर्शनं अथ चः । मत्त प्रसिद्धी । अहः परिवृत्तः

द्वितीयोऽङ्कः ।

(न २५) क्लामतं तपोधनायाः । (क)

(प्रविश्यान्नभवेत्वा हापको ।) शब्दे ! वनदेवसेनं फलकुसुमपत्रवाप्यं च
आस्तुयात्तद्वते । (ख)

(प्रविश्या) वनदेवता । (अर्थात् निवेद्य) (क)

यथेच्छं शीघ्रं * यो वनमिदमयं मे सुदिवसः

सतां सद्भिः सद्भिः कथमपि हि पुच्छेन भवति ।

तदच्छाया तोयं यदपि तपसो † योष्यमन्नं

फलं वा मूलं वा तदपि न पराधीनमिह वः ॥ १ ॥

[१ । इदं वनं यथेच्छं भीष्यन् । यत्र मे सुदिवसः हि सतां सद्भिः सद्भिः पुच्छेन
कथमपि भवति । तदच्छाया तोयं क्लम वा मूलं वा यदपि तपसो वीष्यमन्नं तदपि इह न
पराधीनं न । इत्यान्वयः ।]

(क) क्लामतमिति । तपोधनाया तप एव धर्मं लुप्तत्वं न तपोष्यं नीव वक्ष्यामस्या
तपःपरायणाया क्लामतं तु सुच्छेन चामतं, यद्वा तु शोभनं चामननं मनीर्भाषि त्त ।

(ख) प्रविशेति । अन्नभवेत्वा अन्नानं नश्चति य ख. अन्नं, पत्रिक, अन्नमन्न
वैद्य इव वैद्यो वक्षा हा, पत्रिकवैद्य इत्यादिभारिकीष्यं, क्रापको चामेवो इति भावत् । न
वनदेवता वनाधिष्ठात्री काचित् सद्भाषिनी । फलकुसुमपत्रवाप्यं च क्लामि कुसुमानि पुष्पाणि
पत्रवानि मरुपवाचि च फलकुसुमपत्रव तदव चप्यं अथाव द्रव्यमिति फलकुसुमपत्रवाप्यं तन
अर्थात् इदम् इति चप्यंम् " पादाप्यांश्वाचे ति यत् । करके ततोया । यद्यपि ' याव चौर
कुमावाचि इति इपि' च तच्छुभा । यथा विहायकच दभटाहाप्यं प्रकीर्णितम् ॥' यद्वा
विहायकचतर्चं इवा च तिकर्षि च । यत्र मन्थ फल पुष्पमटाह चप्यं सुप्यत् ॥' इत्यादि
आक्षेपचममति, तत्रापि वनभूमिसुखभेरेटाहाप्यान्मर्दे फलकुसुमपत्रवो क्लामि तस्यापि चप्यं च
दयत्वात् नाम दोष, तत्राच नाम्ने सक्तामुक्तं नाम पुष्पमन्नं, क्लामेरेपि । पत्रे सर्वे यथा
नाम मन्त्रानाम् चवत् यमिन् ॥' इति । नाम सपत्रिकेने पुष्पमिति ' उपाह्वयपुष्पे—
न्वादिनाक्कीपदम् । ' सर्वदेवमयोऽतिथि' इत्युक्त्वा अतिथिषु देवतात्परोप ।

(ग) प्रतिष्ठा ति । विकीर्णं निचिष्य ।

ताप । किमद्वोष्यतः । (च)

प्रियप्राया वृत्तिवर्धयिष्यधुरो * वाचि नियमः

प्रज्ञाया कश्चाप्यी मस्तिरनघकीतः परिचयः ।

पुरो वा पश्चाद्वा तद्विदमविपर्यासितरसं

रक्ष्यं साधुनामनुपधि विच्छुद्धं विजयते ॥ २ ॥

(इत्युपनिषतः) ।

[२ । (साधुना) इति. प्रियप्राया, वाचि नियमः विनयनधुरः, मति. प्रज्ञाया कश्चाप्यी परिचय अनवगीतः, पुरो वा पश्चाद्वा विपर्यासितरसम् अनुपधि विच्छुद्धं साधुनां तद्विदं रक्ष्यं विजयते इत्यन्वयः ।]

(१) समागतमतिविग्रमं समात्रयितुमाह—इदमिति । इदं मदीयमित्यर्थं, वनं तपोवनं यो यन्नाकं यथैच्छम् इच्छामनतिक्रम्य इति अत्यशोभाव, यथानिस्वार्थं भोग्यं व्यवहार्यम् । इच्छा-निवृत्तिपर्यन्तमसङ्कोचेनोपभोगार्हम् । न इति पूजार्था बह्वचनम्, अतिविश्रामाभ्याभिधावकं वा । अर्थं विद्यामानो दिवस इत्यर्थः, मी मम सम्बन्धे सुदिवसः एतद्विन्नं साधुजनसम्बन्धौ-दिति भावः । सुदिवसत्वे कारणमुपन्यस्यति—सतामिति । इदं यथात् सतां विद्यमानाना-नीव, न तु प्रसादनादिमकुर्वतामित्यर्थः । सद्भिः साधुभिः सङ्गः संसर्गः समागम इति यावत्, कथमपि सङ्गेषु पुच्छेन सुज्ञतफलेन भवति, साधुजनसम्बन्धसामः साधु कठोरतपसा-साधु भवतीति भावः । वनस्य यथैकोपभोग्यत्वं प्रति हेतुमाह—तद्विच्छावैति । तद्विच्छावा-तरोः तद्विच्छावाया चनातप अध्वजमविमोदनाद्यमिति शेषः । तद्विच्छावा इति विच्छेदं तद्विच्छावमिति पदं स्यात् । 'काशा वापुण्ये' । तोयं क्वचं तद्विचारिणाद्यमिति शेषः, फल वा मूलं वा कन्दारिकम इति यावत्, यदपि तपसः तपपरचस्य भोग्यम् अनुकूलम-अग्रमं खाद्यं मौनारादिकमित्याद्यं, तदपि इह अस्मिन् वने नः तुकारं न पराधीनं न परायणम्, अत्रता सर्वमज्ञौद्यमिति मत्वा चास्मान् विमोदय इति तात्पर्यार्थः । सता-मितादिना अप्रसूनेन सामान्यं न वनदेवतायाः पुत्रान् प्रज्ञतापकीसङ्गालापदस्य प्रसूतस्य शंसनात् अप्रसूतप्रयसामिद । सुदिवसत्वं प्रति सतामितादिवाक्याः साधुहेतुमात् काव्यलिङ्गम् हेतुवाचकशब्दसम्बन्धम् न काव्यलिङ्गमिति विवक्षितम् । इच्छेच्छभोग्यत्वं प्रति स्वाधीनत्वपरकारणमभिप्रेत्यात् काव्यलिङ्गम तथा तद्विच्छावादिद् बह्व् प्रज्ञानप्रसादेषु एकस्य पराधीनत्वाभावरूपधर्मात् सम्बन्धबोधनात् सुखयोगिता । पुच्छेच्छस्यस्यनसङ्गदपरकारणेन कार्यस्य सुदिवसत्वस्य समर्पणम् अर्थान्तरज्ञान इति निरुपचा वदति । विच्छारिषीरुपत्तम् ।

(च) किमिति । अत अस्मिन् विषये किमुच्यते न किमपि वक्तव्यमस्तीति भावः । अन्वयमापरायणायां स्वयि विनयोदिकं भवैवेव सुखिनमिति विवक्षितं ।

* मन्त्र इति पदार्थः ।

११। कां पुनरत्रभवतीभवमच्छामि ? (७)

ताप। चात्रेय्यच्छि। (४)

१२। चायं चावेयि। कुतः मुकविहङ्गमस्यते ? किं प्रयोजनं वा दण्डकारण्यप्रवेशे † ? (६)

(१) सदन्वयप्रकारेण साधुना प्रकृतिसुखमिति तदेव प्रपञ्चवित्तुमाह—प्रियप्राया इति। साधुना सञ्जनानां इति स्ववङ्कार क्रियासु प्रकृतिरिति यावत्, 'इति काविक-
व्यापार, इति कैचित्। प्रियप्राया प्रायेण भूवा प्रिया मनोहारिणी प्रियप्रचुरा इति यावत्।
तथापि वाक्कर्मैक्ये मङ्गलं दोष इत्यत आह—विनयमधुर इति। वाचि वाक्के वचन-
प्रयोगे इति भावः, नियम, प्रचारः रोति इत्यर्थं, यद्वा नियम साधनता वाक्-नियमनं
मितभाषित्वमिति यावत्। विनयमधुर विनयेन स्निह्यार्थभावनादपेक्ष मधुर नितरां श्रुति
सुखकर. न तु स्यतापक इति भावः। तथापि मनोहरिणीत्यादत्त आह—प्रकृत्येति।
मति बुद्धि प्रकृत्या स्वभावेन निरुगत इति यावत्, कस्यापी मङ्गलमयी, जनतां कस्याच
करेणुं च विषयेषु साधुना मति प्रवर्तते इति भावः। तथाप्यसत्सङ्गवशात् ईपरीत्य
स्यादत्त आह—अनवगीत इति। परिश्रम सहाय परस्परं विज्ञेयैश्च ज्ञानमित्यर्थं, अनव-
गीत अनिन्दित दोषसंशयस्य शुभोदकं इति यावत्। पुगे वा अये वा पश्यात् अर्न
वा, मृतभविष्यत्कालयो इत्यर्थं। अविपय्यासितरसम् अविपय्यासित. अवरिचरितः
रस अनुरागी यच्चिन् तत् तथोक्तम्, अपञ्चुतानुरागमिति ज्ञाप्यत्। अनुपधि अकपटं
'अपटोऽप्यी व्याजदशोपधयन्कर्मकृतये' इत्यमरः। अत एव विशुद्धं विष्णुं साधुनां
तत् प्रसिद्धम् इदं प्रत्यक्षीक्रियमाद्यम् अनिर्वचनीयमिति वा, साधुनां सञ्जनानां रङ्गं गुटचरितं
प्रकृतजनानाम् अविज्ञय चरिदमित्यर्थं। विजयते सर्वोत्कर्षं च वर्तते। अत्रापस्तान्
सञ्जनचरिदसामान्यात् प्रस्तुतस्य वनटं वताचरिदस्यपरिज्ञेयस्य प्रतीनेरप्रस्तुतप्रकृत्याम् इति।
तदुक्तं टपं चकारैव "कविद्विषये नामान्यात् कालान् वा विज्ञेयत। कार्यान्निमित्त कार्याश्च
इतोरथ समानु समम्। अपस्तुतात् प्रस्तुतस्य त् मन्वते पञ्चवा तत। अस्तुतप्रकृता स्यात्"
इति। तथा रङ्गस्य सर्वोत्कर्षं वर्तनं प्रति प्रियप्रायवतादौना समुच्चयभेदार्थं ति
सङ्करः क्लृप्तिसिद्धिस्तम्।

(७) योजिति अवनच्छामि ज्ञानामि। किमभिधानं भवत्या इति वाक्यार्थं।

४) चात्रेयीति। चात्रं यीति नाम्ना मां विनिर्द्दिं प्रति जनः। चात्रेयी सुखं वन-
ईवतया अहङ्कपूर्वा किन् सुतमुक्त्वा चात्रिन् विद्यानुभवीकनकारिणी तपस्विनी इति 'ये यम्।

† क्लृप्तयोऽप्यो वा दण्डकारण्यप्रचार इति पाठान्तरम्।

अथ । अस्मिन्नगस्थप्रमुखाः प्रदेशे
भूयाम् उद्गोथविदो वसन्ति ।
तेभ्योऽधिगन्तुं निगमान्तविद्यां
वाल्मीकिपार्श्वार्थादिह पर्यटामि ॥३॥

[३] अस्मिन् प्रदेशे अगस्त्यप्रमुखा भूयाम् उद्गोथविदो वसन्ति । तेभ्यः निगमान्त-
विद्याम् अधिगन्तुं वाल्मीकिपार्श्वार्थात् इह पर्यटामि इत्यन्वयः ।

वनं यदि तावदन्येऽपि मुनयस्तमेव हि पुराणब्रह्मवादिनं
प्राचेतसमृषिं ब्रह्मपाशयणायोपासते, तत् कोऽयमत्रार्थाया दौर्घ-
प्रवासप्रयासः ? (ज)

क) अत्र यीति । कुत कथान् ख्यानात् किमिति किमवागमनप्रयोजनमिति
वाकार्थं

(३) ' आगमनप्रयोजनं विवक्ष्यतीति - अस्मिन्निति अस्मिन् प्रदेशे दण्डकारण्यसुमारी
अगस्त्यप्रमुखा अगस्त्यादेश्य भूयाम् वनत्र उद्गोथविदो उद्गोथः सामवेदस्य च शबिषवः
तं विदन्ति ये ते सामवेदज्ञानारं, यदत्रा ' सोमित्य काचरमुद्गोथमुपासीत ' इत्यनेन परस्मिन्
ब्रह्मणि उद्गोथदृष्टि कृत्वन इत्यर्थं सकलवेदान्तात्पर्यपर्यालोचनश्रीला इति यावत् ।
अतः च उद्गोथदृष्टि सामान्यवचनं, तेन च उद्गोथविदो वेदविदो इत्यर्थलाभः । वसन्ति
स्थिति कुर्वन्ति, तेभ्यः अगस्त्यप्रमुखेभ्यः वेदज्ञेभ्यः आख्यातापयोगे पक्षमी । निगमान्त-
विद्या निगमा वेदा तेषां अन्ता चरमभागा निगमान्ता तद्रूपा विद्या वेदाद्याविद्याम्
उपनिषदमिति यावत्, अधिगन्तुं च यत् वाल्मीकिपार्श्वार्थात् वाल्मीकिपार्श्वं परिश्रव्य इत्यर्थः,
इह दण्डकारण्यभागे पर्यटामि आगच्छामि । अगस्त्यादीनामाश्रमाजुसन्धानार्थं परिश्रवानि
इति भावः । ' सावित्री प्रसव यजुर्लक्ष्मी स्त्रीशूद्रयोर्लक्ष्मि । सावित्री ' प्रसवं यजुर्लक्ष्मी
स्त्री शूद्रो यदि जानीयन्मृत सोऽधिगच्छतीति अस्तुशासनेन दण्डस्थानानिव स्त्रीणां
वेदाध्ययनादिनिषेधः सूच्यते, नतु ब्रह्मवादिनीनाम् । ' ब्रह्मवादिनीनामुपनयनम् अशौच्य-
वेदाध्ययनं स्वदृष्टं च भैक्षचर्यं ' इति वचनाद्येन विरोधात् एकवाक्यताकावचनात् ।

(ज) यदीति । यदि तावत् यस्यात् कारणादित्यर्थं ' अथोऽपि मुनयः अथः ब्रह्मविद्या
मार्थान्निगमिषवः ' इति शब्दः । हि निश्चयः । पुराणब्रह्मवादिनं ब्रह्म परमात्मानं वेदान्

वाच तत्र महानध्ययनप्रसूह इति दीर्घप्रवासोऽङ्गीकृतः (भ्र)

वन । कौटुशः १(अ)

वाच तस्य भगवतः केनापि देवताविशेषेण सर्वप्रकाराद्भूतं
स्तन्यत्यागमात्रके बयसि वर्त्तमानं दारकद्वयमुपनीतम् । तत् खलु न
केवलमृषीणामपि तु * सचराचराणां भूतानामान्तराशि तस्त्वान्युप-
क्षेपयति । (ट)

वन । अयि । तयोर्नामसविज्ञानमस्ति १ (ठ)

वा वदतीति ब्रह्मवादी पराणामौ ब्रह्मवदौ च त तस पराणत्वं प्राचीनमस्ति
इत्युक्तं नमः । प्राचीनं प्रचलितं पद्य पुरातनं प्राचीनं न व शीक्री मूनि ब्रह्मपारायणाय
ब्रह्मणो पारं चत्त अद्यतनं तस्यै साकल्येन वदन्तान् नमः तादर्थ्ये वस्तुषु पारायण
नाम आदिन आरभ्य अन्तर्पयन्तमविक्रमेन अध्ययनस उपान्तं सवन्तं तत तस्मात्
आख्याया भवत्याः कौटुशस्य अस्मिन् दूरप्रदेशे दीर्घप्रवासप्रयास दीर्घप्रवासस्य महान्त
कालं व्याप्य अन्वयान्तं प्रयास उपान्तं सर्वप्रथमं वदन्त्यापि विहाय कथं वेदपारां सत
दीर्घप्रवासकालो भवत्य अङ्गीकृत इति भाव

(भ्र) तत्र ति तय वाचोऽकिसकाशं मरुतं अतिशयोक्त्या अध्ययनप्रसूहं अध्ययनस्य
प्रसूहं अन्तराय विद्म इति यावत्

(अ) कौटुश इति कौटुश किंविधं प्रसूह इत्यर्थ

(ट) तस्य भगवतः वाचोऽकिसकाशं मरुतं अतिशयोक्त्या अध्ययनप्रसूहं अध्ययनस्य
देवताभिर्देवैः सर्वप्रकारेण सर्व प्रकारे अन्तः आद्ययननके दारकद्वयं दारकद्वयं इत्यस्य
अध्ययनस्य उपनीतस्य आनन्देन दत्तम् अन्वयान्तमात्रके प्रयासं वदन्तान् मन्त्रं भवन्त्या
दुःस्वप्नं कस्यस्य त्याग इति कस्यस्यास्य स माता परिभाषा १८. तत्र अन्वयान्तमात्रकम् उपाह
विभाषा इति कः अस्मिन् अयसि शिक्षास्य कस्यस्यास्य 'कस्य' तत्र अयसि स्थितमित्यस्य
उपनीतम् उपख्याप्य अपि तम् तत्र दारकद्वयं सचराचराणां व्यापकसर्वसादृशविद्यमाना
भूतानां प्राणिकान् आन्तराशियं अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः
इति यावत् उपख्याप्य इति अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः
तस्मिन् अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः

०. अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः

भाव । तथैव किल देवतया तयोः कुशलवाचिति नामनी
प्रभावश्चाख्यातः । (ड)

२३ कोट्टशः प्रभाव ?

भाव तयोः किल मरुद्व्यजृम्भकास्त्राख्याजम्भसिद्धानीति । (ढ)

२४ अहो नु भा । चित्रमेतत् । * (ण)

भाव ता न भगवता वाङ्मोकिना धात्रोक्तैर्बत्सन्तां †
परिगृह्य पोषिता परिरक्षिता च, वृत्तचोडकर्मणोश्च ‡ तयोस्त्वयी-
वर्जमितरा विद्या. मात्रधानेन परिनिष्ठापिता., समनन्तरञ्च गर्भका-
टशे वर्षे ज्ञात्रेषु कल्पेनोपनीय ता त्रयीविद्यामध्यापितौ, नष्टेताभ्या-
मतिप्रदोमप्रज्ञामेधाभ्यामश्रुटाटे सहाध्ययनयोगोऽस्ति । यतः—(ति)

क च रतोनिशपत्य ज्ञानं ताम् दन्हावशादन्यैर्मितया तत्र प्रस्थाप्य महानभर्षा
रामनेन ता इति ह्येव शपसन् नवाद् यत त्व कालमाहृत क्रौञ्चमिद्युना
पकम् अर्च्यो तत त्वमाप शाश्वती सता आयु ब्रह्मजुतानि वृद्धानि वर्षाणि
(ड अथात नामभावज्ञानम् नाम्नी सविज्ञानम् अथवर्गतिरित्यर्थं नामपरिषय
इति शब्दत कं तथानामनी इत्यर्थ

(ड) तयो इति कुशल लवश्च तां कुशलवौ नामना चाख्यान, प्रभाव नीक-
विचनन शक्तिविशेष चाख्यान कायत नचिह्न खाण्ड् इति निष्ठाया खाण्डेश किलेति
वासायाम 'किल सन्ध्यावार्चयो

(ढ) तथारिति चाजम्भसिद्धानि जम्भन आरभ्य स्फुरितानि, ज्ञानान्तरेण
प्राप्तजम्भविद्या हैव बालकयो जम्भमस्य एव व्यय प्रादुर्भूतानि जृम्भकास्त्राणि इत्यर्थः ।

(ण) अहो इति अहो नु भा इतरूपव विश्वयद्यातकमन्ययम्, अत्र तु विश्वयस्याति-
प्यप्रकाशज्ञे बह्ववशात्कपदनिबन्धनम् चित्रम् आश्रयैम् ।

न) तौ इति । तौ कुशलवो धात्रोक्तैर्बत्सन्ता, धात्री उपमाता तस्या कल्प कार्यम्
सताम्प्राशान्तनियर्थं, तत्र बत्सन्ताम् अनुराग परिगृह्य स्वीकृत्य सख्यसपत्न्यात्पत्न्यकर्म
अज्ञीकृत्य वाङ्मोकिना तां पोषितौ पानितौ, परिरक्षितौ व्याधप्रथतिश्च परित्वातौ च । इत-

* इति हि भोश्रुतमिति कश्चित् १। धात्रोक्तैर्बत्सन्त इति कापि पाठः ।
† इत्यथ जी च परिपाठितौ इति कश्चित् पाठः ।

वितरति गुरु प्राङ् विद्या यथैव तथा जडे

न तु खलु तयान्नि गतिं करोत्यपहन्ति वा ।

भवति च पुन * भूयान् भेद फल प्रति तद्यथा

प्रभवति शुचिविम्बोदद्याहं मणिर्न मृदा चय ॥ ४ ॥

[४ गुरु यथा प्राञ्ज तद्यथा २३ विद्या वितरति तथा ज्ञान ग्राहक न करोति खलु न वा अपहन्ति फल प्रति पुन भूयान् भेद भवति च, तद् यथा शीघ्र साधु विम्बादद्याह प्रभवति मृदा चय न । प्रभवति इत्यन्वय]

श्रीकृष्णो चञ्चल इत्यादिना इदमिति श्रीकृष्ण एव निष्पादिन श्रीकृष्ण यथा तथा कुम्भवद्वी तथैवपञ्चम व्यावृत्तान् वृत्तान् वृत्तान् पारव्याग शोचन कर्मणि तत् यथा तथा परिनिष्ठापिता इति क्रियापदस्य विशेषणम् अहं तु सामान परव्यञ्ज उपनयनात् पुञ्ज वदाध्ययनव्यावैधत्वादित्यथ इतर अन्य वग धनुर्वेदात् सावधानेन अवधानेन सह वर्तमान इति सावधानेन तत्र अवाहा चरणेन मुनिन इत्यत्र परिनिष्ठापिता निश्रुति शोचनम् अध्यापिता इत्यथ उपगतं सुमार्तमुच्यति — इत्यादिना फलम् समनन्तरम् इतरविद्यापदशब्दानन्तरं गभकादश्च गभत एकादश ५०० यथास्य सावधौ चतुर्था अध्यापना मयम् इति साधु तत्र चरित्रोचनेन कथ्यते कथ्यात् धनुर्वेदात् अन्वयति काले अनुष्ठान परिपाटीप्रकाशकस्य तत्र, विधिना इति शब्दे उपनीय मौञ्जीवन्धनादिमस्तारण मस्तुत्ये तौ तथैविद्या वद्विद्याम् अध्यापित पाठितौ अत्र मनु — 'गभाटर्मस्य कुम्बोत्त ब्राह्मणस्योपनायनम् गभाटकादश्च राज्ञा गभात इत्यत्र विश ॥ चूडाकर्म हि प्रथमं अष्ट तृतीये वा कर्मस्थम् चूडाकर्म द्विजातीन् सर्वेषामव धर्यात् प्रथमस्य द्वितीयं वा कर्मस्थम् इति शोचनम् ॥ एतास्य कृष्णवाभ्यामित्यथ, अतिप्रदीपप्रज्ञानध्याया प्रज्ञा च वाचस्पतिके मया च श्रुतिसाक्षिण इति प्रज्ञानध अति प्रदीप अतिसौख्य प्रज्ञानध यथो ताभ्याम् शब्द अकटात् अकतस्य शब्द इय च यानयोग अध्ययनम् योग सङ्गति सतोश्च जनिष्येति काले न मन्भवतीत्यथ । अन्वय मन् कालेन च तौ बुद्धिमन्तौ यावन् पाठमभ्यस्यत, साहस्य निर्वधि तावन् पाठ तत्र कालेन अधिगन्तमसमया इति भाव

४ । वितरतीति गुरु अध्यापक प्राञ्ज वद्विमति काल यथा विद्या वितरति इति उपदिश्यति इत्यर्थ, अहं निर्वधि काल तथैव विद्या वितरति । अध्यापक काल

११। अयमसावध्वयमप्रत्यङ्गः ? (थ)

१२। अपरस्य । (द)

१३। अद्यापरः कः ? (ध)

१४। अथ स ब्रह्मर्षिरेकदा मध्वन्दिनसमवेत्तु नदीं तमसा-
मनुप्रपन्नः, तत्र सुम्नचारिणोः क्रीडयोरैकं व्यासेन विध्वमानं दृश्यं,

सुमैत्रयं चत्सनेत्रस्य चिन्त्यन् अविशेषेण आध्यापयति इत्यर्थः । प्राञ्चे जग्दे इत्यधिकारणविवक्षया
सहस्री । तयोः प्राञ्जज्जयो ज्ञाने नोपे ज्ञानिं सामर्थ्येन करोति न जनवति न वा अपरुनि
न जाह्वयति अस्तु निश्चितमेव । बोधविषये एकस्य ज्ञानिं नोन्नेवयति अन्यस्य न जाह्व-
यति । बोधज्ञानिर्हि नैकमिच्छी, न अस्तु गुह्यत्वात् किनापि सा अस्तुनवाप्यने, न वा विधीयते ।
फलं प्रति आध्वयनफलं प्रति पुनः किन्तु भूयान् प्रभूतः । नैदः पार्श्वस्य वैकल्पमिति वाच्यं,
भवति । तत्र न विहायकारणमस्तीति मनसिक्तव्यं दृष्टान्तवति—तदिति । अथिः
निर्मलः नविः वज्रं रत्नसामान्यं वा, विष्णोर्दयाङ्गे विष्णव्य प्रतिविम्बस्य 'विष्णव्य इतिविम्बे सा-
न्यस्ये पुंजपुं' इत्यमिति नैदिनी । अदृष्टाङ्गे अद्ये प्रभवति समर्था भवति, अदां अविद्यानां
अवः सूपः न विष्णव्ये प्रभवतीति शेषः । एकस्मैव गुरोः सहाये समानमर्थावर्णां
मध्ये बुद्धिमतः विद्यार्चिनः निर्मलचित्ते तुल्यदेशः सम्यक् प्रतिकल्पति न तु निर्वाचक्ये अविद्य-
चित्ते इति भावः । अत्र गुरोर्भिषादाने प्राञ्चे न अद्य जगस्य साहस्यार्थैः प्रत्येवात् उपमा,
तयोरेकमेव अदृष्टाङ्गां प्राञ्जज्जयां अद्य ज्ञानेव ज्ञानिकरवत्प्रपत्तातयोरेकव-
प्रतीतेः असांसंख्यसहस्रः, अतुर्वापादोक्ताङ्गां अविद्यव्याङ्गां प्राञ्जज्जयोः विष्वाभुविष्वाव-
प्रत्येवात् दृष्टान्तासहस्र इति । तस्यैव इत्यनेन अन्यथास्य व्यापारव्यवहारात् परित्यज्यापि ।
अरिषीरुपम, 'अरिषी नदी नदी सती गतुसुसुद्रकपव' इति लक्षणात् ।

(क) अत्रमिति । अत्रमसी सोऽयन् इत्यर्थः । अनेमेव अन्तराधिक याचीधि-
सहाय्यात् आनतासि किन् इति तान्पर्यायः ।

(ख) अपर इति । अथि अपरः पूर्वोक्तव्यतिरिक्तः अन्यः अन्तराद्यः इत्यर्थः ।

(ग) असीति । अत्र प्राञ्चे । अ' अन्तराद्यः ।

(घ) अथेति । अथ इति आरण्ये । सः ब्रह्मर्षिः ब्रह्मा प्राञ्जवः स याची अथियेति 'ब्रह्म

शास्त्रिकप्रत्ययभासाश्च देवीं वाचमध्यतिकीर्त्तमानुष्टुभेन च्छन्दसा
† परिचयतामभ्युद्देरयत् । (न)

“मा निवाद् प्रतिष्ठा त्वमगमः शास्त्रतोः समाः ।

यत् क्रीडामिषमादिकमवधौः काममोहितम्” ॥ ५ ॥ इति ।

[५] (५) निवाद् । त्वम् प्राचती समा प्रतिष्ठा ना चमन यत् क्रीडामिषुनाम्
काममोहितम् एकम् अवधौ इत्यन्वयः ।]

विश्व-प्रशस्तयति' इत्यन्तर । एकदा कदाचित् मध्यन्दिनसमये मध्यं दिनस्य इति मध्यन्दिनम्
अध्वन्दिनेव समस, यद्वा मध्यन्दिन समस इति मध्यन्दिनसमस । मध्यन्दिन
शब्दं चित्रे क्वचित् तत्रापि—'मध्यम मध्यमीयं च मध्यन्दिनसुहासितम् ।' इति । मध्याह्ने
समसं नदीम् अनुसपन्न प्राप्त खानार्थे यत् तत्र तत्रसाक्षात् नयां युष्वाचारिणो युष्केन
चरत इति युष्वाचारिणी तयो मिथुनोर्मूढ वर्त्तमानयो क्रीडया क्रीडो च क्रीडय
इति क्रीडो तयो वक्षयो एक युगांश्च केनचित् व्याधेन सुखकेन विध्यमान ताद्यमान
शरीर विमिष्य इत्यनामनिवर्धं, इदं व्यक्तोक्तयत् । तेन दुःखितहृदय स प्रकृषिं
वाक्यिकप्रत्ययभासाश्च शास्त्रिक चतुर्दशोपपन्न प्रत्ययभासं च्छुरथ यथा सा ताम्
चक्षसां चय प्रकाशनानाम् चक्षतिकीर्त्तान् चमन्ववाविस्वटादिहोपरहितान् चानुष्टुभेन
श्छन्दसा परिचयताम् यचित्तां वाचं देवीं भारतीयम् च्छुद्देरयत् उत्तररासात् ।

५ । क्रीडम् वाक्यम् इत्याह—मा निवाद् इति । ५ निवाद् व्याध । त्वं प्राचती चिरकमी
वर्द्धी इत्यर्थः, समा यत्तरान् व्याध चमन्वसवोर्वे द्वितीया । 'संयत्तरां च्छुराऽब्दा
अनुष्टुभेणो चरन् समा' इत्यन्तर । प्रतिष्ठां यत् ना चमन मा कथा यत् यजान् क्रीडामिषुनाम्
क्रीडयो वक्षसां मिथुन इत्य तजान् यदादाने पक्षमी । काममोहित कामेन मोहितम्
कामावगतपितृवम् विश्वान्तरजान्मन्वनिवर्धं, एवं क्रीडम् अवधौ निवृत्तवान् मैथुनरसस्य
क्रीडस्य कामान् तव युगान्वाविनी चक्षी।चं सहाता इत्यर्थं मा चयन—चार्षीऽयं
प्रवीन, क्षीचिके 'न नाक् बोर्वे' इति चकामनप्रतिषेधान् । क्रीकाऽयं रामभयवक्ष
वीकमिति
चक्षीयते । चक्ष नामाविद्या व्याख्याह इत्यन्त । तत् किञ्चिदुच्यते—मा चक्षी निवीदिति
चक्षिन् तत् चक्षीयं मा निवाद्, ५ रामचन्द्र । यद्दवसाहेतो क्रीडामिषुनाम् राक्षसुनवान्
'क्रीडस्य च्छुरथयो' इति रभथ । मन्दोदरीराचक्षरवान् एवं काममोहितं रावचम् अवधौ
उत्तवानिति, तजान् त्वं प्राचती समा चक्षीयान् यत्तरान् व्याध यचिते चक्षये

† अनुष्टुप्छन्दसा परिचयतामिति पाठभेदः ।

६३। चित्रम्, आम्नायादग्योऽयं नृत्तमञ्चन्दसामवतारः ! (प)

६४। तेन खलु पुनः समयेन तं भगवन्तमाविभूर्तद्यच्चन्द्र-

चर्यामन्दावासिम् चमन. प्राप्रुष्टि, तेनार्थतः शब्दतः अपि मनाक् काव्यायैसुचनमित्युक्तेः
 श्रीरामकृतरामचन्द्रपदाव्यायैः काव्यादी चवद्यकर्त्तव्याश्रीवार्दच सूचित इति केचित् ।
 रामानुजस्य श्लोकमिम् इत्य आद्य—नारदात् खगुचन्वचानन्तरं वाष्ठीकिसुनेः
 स्ववर्त्तनेष्वां प्रात्वा स्वपरितस्य च कदम्बरसमयमेव अतिक्रम्यचित्तस्वीवापाधिकारात्
 चर्चं कदम्बचित्तज्ञानासयेव पुर्वभगुदत्तशापस्य पुनश्चत्तत्करणेन दास्यसम्पादनाय च
 सुन. ईशवाय च भगवान् राम एव निषादकर्मण्य आविभूर्त्तय पश्यन्ती सुनेः पुरतस्तान्नाड्यव्यः
 श्लोकवधुलीलां चकार, अथ 'त्वं चकार्यकरणात् प्रतिष्ठां सखीवाहित्स्मिन् क्वचित् इह
 लोके मानसः मा प्राप्रुष्टि' इति श्रमवान् सुनिः । एकमवचोरित्युक्तेः यथा क त्वथा
 स्त्रीविरहितः कृतः सा च परितोना कृता, तथा त्वमपि प्रियया स्वमाय्यायां लोको भव,
 वा च त्वया लोका भवतु इति लोकाभिप्रादाः । अत्राहुर्भेदपादाः—प्रतिष्ठां तु कम मनः
 इति पदचतुष्टयं निषादपद्ये बोध्यम् । एवं च साङ्कोमे चक्षानमनिधेय उपपद्यते ।
 अतीत्यस्य न विद्यते मा सखी' इत्येति विषयः । एवञ्च अस्त्रीकृति निषादं प्रति
 मन्मूर्त्युत्तैः । अपरे भावा ऊक्ताः ।

(प) चित्रमिति । चित्रमाख्यम् आम्नायात् आम्नायते इत्यन्यथेन इति आम्नायः
 वेदः तस्मान् कृते. इत्यर्थः, यदुवा वेदविकसितमञ्चन्दः । 'मुनिः स्त्री वेद आम्नायः'
 इत्यमरः । अथो मित्रः नृत्तनः चन्द्रसाम् अगुष्टुपनचक्षानां इत्यानाम् अवतारः आधिर्भावः,
 वेदेषु प्रयुक्तैश्चन्द्रोद्भवैः अन्वत् नवं चन्द्रः आविष्ठा स्ववृत्तम् । यस्तुतस्य वेदोऽप्य-
 ष्टुत्पञ्चन्दोवहानि वाक्यानि इत्यन्त, तदत्र 'अन्व' इत्यथ 'अन्वम' इति उक्तमन्वपाठः
 अन्वत्, आम्नायात् वेदादन्वत् पीडयेत्यन्वेषु नृत्तनोऽयं चन्द्रसामवतार इत्यन्ववः । नन्वादि—
 च्छिन्नास्य तत्पदान् विषयः, अथवा आम्नायात्प्रतिपाद्यकत्वात् तादात्म्येण वद्वचम् इति न
 विरोधः । यदुवा वैदिकानि चन्द्रादि पादवर्त्तवैचल्यवतिभङ्गादिदोषाङ्गातानि, 'मा निषादि'ति
 श्लोकस्य तद्विपरिहित इति तेभ्यो विषयव्यतया तस्य नृत्तनत्वमिहोच इति । अथवा विषयव्यपि
 वेदे पदविधे चन्द्रादि, मनुष्यकृतभावायामवर्त्तव श्लोकः प्रवर्त्तनोऽगुष्टु पञ्चन्दोवहितः, अतः नृत्त-
 नत्वमिहोचः । आम्नायव्यवाचात् उपनिषत्सु अगुष्टु पञ्चन्दोऽपि उच्यते, तत्राच श्लोपर्यनवदि
 "आम्नाय रचिर्न विद्धि यदोरे रचनीय तु । बुद्धिन्नु त्वादिं विद्धि मजः प्रवृत्तनीय च ॥"
 सुखकोपनिषदि च—'मिपते इदमवन्विच्छिद्यन् सर्वसंज्ञायाः । चोदन्ते वाक् कर्त्तव्यं तजिन्
 इष्टे परापरि ॥' इति ।

(क) तेन इति । तेन उक्तमेव काश्चिन् अपवर्त्तते इतीवा । यथा शिरीषरमे व्यासार्थे इतीवा ।

प्रकाशमृषिमुपसंगम्य भगवान् भूतभावनः पश्यो निरबोचत्—ऋषे !
 प्रबुद्धोऽसि वागात्मनि ब्रह्मणि, तद्ब्रूहि—रामचरितम्, अथाहृत-
 ष्योतिरार्थं ते प्रातिभं चक्षुः प्रतिभातु, आद्यः कविरसि” इत्युक्तान्त-
 र्हितः । अथ भगवान् प्राचेतसः प्रथमं शब्दब्रह्मब्रह्मादृशं विवर्त्त-
 मितिहासं रामायणं प्रथिनाय । (फ)

बन । इत्य । तर्हि पच्छितः संसारः ! (व)

आदिभूतशब्दब्रह्मप्रकाशम् शब्द एव ब्रह्म इति शब्दब्रह्म, आदिभूतं शब्दब्रह्म इति आदिभूत-
 शब्दब्रह्म, प्रकाशते प्रकृतं शोभते इति प्रकाश, कर्त्तरि चच् । आदिभूतशब्दब्रह्मया प्रकाशः
 शोभमान इति आदिभूतशब्दब्रह्मप्रकाशं तम् । शब्दब्रह्मच आदिर्भावित्वात् अर्थोऽप्योत्पन्न-
 त्त्वर्थः । यथा आदिभूतं शब्दब्रह्मच प्रकाशं यज्जान् तम् । भूतभावन इति, भावयति चित्त-
 वति अभिधाननामे च कृत्विति इति यावत्,—भावनः, भूतानां पश्यन्तविकारानां भावन इति
 भूतभावनः इत्यात्मनेपि आवरजकृत्माककला जगतः कटा इत्यर्थः । पश्यतीतिः पश्यंतीतिः
 कार्त्थं यच्च सः विश्वनाभिकमखीहव ब्रह्मा । अनेन पूर्वोक्तभूतभावनशब्दप्रत्ययपरत्वात्
 निरसा । वागात्मनि वाक् एव आत्मा स्वरूप यस्य तत् वागात्म तस्मिन् वाग्द्वये ब्रह्मणि परम-
 तत्त्वे इत्यर्थः, प्रबुद्धोऽसि उन्मीलितज्ञानचक्षुः इत्यर्थः अथिति । ननु अज्ञातत्वात्
 रामस्य अविद्यारहितकथनस्यचरिते इत्यत्र चाह—अथाहृतेति । न आहृते प्रसिद्धं ज्योति-
 प्रकाशं कृत्स्नचित्त्वर्थं सत्यं तत् अथाहृतज्योतिः अप्रतिहतदर्शनब्रह्मिः, आर्थं आर्षेज्ञानमर्थं प्रातिभं
 वदित्वात्त्वर्थं अर्थं चैवज्ञानित्वात् । यथा अमुजसं ते चक्षुः प्रतिभातु प्रकाशितं भवतु,
 अतोत्पन्नत्वव्यवहितविशेषज्ञानं सर्वान् त्वं ज्ञानमयेन चक्षुषा प्रत्यक्षयत् ब्रह्मणि प्रसिद्धावष्टेन
 सत्यं चर्चयिष्यसि च आद्यः कवि तदीय प्रथमः कविरसि इत्युक्त्वा अन्तर्हितः अन्तर्हिते
 ब्रह्मा इति शेषः । अथ अनन्तरं भगवान् प्राचेतसः वाक्सीकृतुमि प्रथमं शब्दब्रह्मच
 शब्दकथनं ब्रह्मच तादृशं तत्वादिभं विवर्त्तन् आद्यद्वेषी परिचानम् यद्वा विवर्त्त-
 मित्यावृत्तीतिविवर्त्तं, प्रकृतपक्षे रामायणात् शब्दब्रह्मोऽसि ब्रह्मे च त रावाचयत्वेन तस्य वा
 क्यत्वं प्रतीतिः वा मिथ्या एव शब्दो संप्रतीतियम् इति शेषम् । तथाच वेदान्तसारे—
 “समस्तलोऽन्वयावस्था विचार इत्युदीरितः । अतत्प्रतीत्यवस्था प्रथा विवर्त्तं इत्युदाहृतम् ।”
 रामायणं रामः अत्यन्तं प्राच्यते प्राच्यते यज्जान् तम्, इतिहासं पुराणं प्रथिनाय उपनिषदम् ।

(व) इत्य इति । इत्य इति इत्येवम् । ‘इत्य वाक्यान्वयेद्विधाहृतः’

मिथ्या । तर्हि रामायणे रचिते इति संसारः जगत् पच्छितः ब्रह्मोन्मत्तप्रमाणम्

पार्थ । तस्मादवोचं, तत्र महानध्ययनप्रत्यूह इति । * (भ)

वन । युज्यते । (म)^१

पार्थ । विद्यान्तास्मि भद्रे ! सम्प्रत्यगस्तारात्रमस्य पन्थानं
मूढि । (य)

वन । इतः पञ्चवटोमनुप्रविश्य गम्यतामनेन गोदावरीतीरिण । (र)

पार्थ । (सभापं) अप्येतत्तपोवनम् ? अप्येषा पञ्चवटी ? अपि
सरिदियं गोदावरी ? अप्ययं गिरिः प्रसन्नवणः ? अपि वनदेवता
जनस्थानवासिनी वासन्ती त्वम् ? (ल)

वाच । अस्त्रेयतत् सर्वम् । (घ)

पार्थ । वतसे ज्ञानकि !

स एष ते ब्रह्मभवन्धुवर्गः

प्रासङ्गिकीनां विषयः कथानाम् ।

त्वां नामशेषामपि दृश्यमानः

प्रत्यक्षदृश्यामिव नः करोति ॥ ६ ॥

[६ । प्रासङ्गिकीनां कथानां विषयः स एष ते ब्रह्मभवन्धुवर्गः दृश्यमानः नामशेषान्
अपि ज्ञान् नः प्रत्यक्षदृश्याम् इव करोति, इत्यन्वयः] ।

वाच । (सभयं स्नगतम्) । कथं नामशेषामित्याह ? (प्रभाषन्)
पार्थ्यै ! किमत्याहितं सौतादेव्याः ? (श)

(भ) तस्मादिति । शरणाभ्यां सङ्घे अस्माकं सतीर्थत्वं न सम्भवति इति प्रथमः प्रत्यूहः
पार्थीकरिदानो रामायणाख्योचनेनैव काव्यो गच्छतीति द्वितीयः प्रत्यूह इति त्रैयम् ।

(य) विद्यान्ता इति । विद्यान्ता अपनीताभ्यङ्गना । मूढि निर्दिष्टम् ।

(र) इत इति । पञ्चवटी पञ्चानां वटानां समाहारः । संश्रायन्तीऽयम् ; जीहावरीतीरि
गोदावर्त्याः तीरं तैव । शरये द्वतीया ।

(ल) अपीति । सर्वत्र अपिः प्रपन्ने । वनदेवता वनाधिष्ठात्री ।

(घ) स इति । प्रासङ्गिकीनां प्रसङ्गात् आगताः इति प्रासङ्गिक्यः तासाम् अस्माकमेव प्राप्ताणां
कथानां संज्ञापानां विषयः आशयः स एष ते तव ब्रह्मभः मियः बन्धुवर्गः वाचन्तीप्रसुखः दृश्य-
मानः विद्योक्तनामः सन् ज्ञानशेषां नामैव शेषं यस्याः सा नामशेषा ताम् नार्थं च क्लृप्तां ननु

काव । हा काष्टम्, चार्यादन्वतीवशिष्टाधिष्ठिते रघुकुलगृहेः
जीवन्वीषु च प्रवृत्तराज्ञीषु कथमिदं जातम् ? । (ख)

पाने । ऋष्यशृङ्गसत्रे † गुरुजनस्तदासीत् । सम्प्रति परि-
श्रमात् ‡ तद्वादशवार्षिकं सत्रम्, ऋष्यशृङ्गे च सम्पूज्य विशर्जित्वा
शुभवः, ततो भगवत्सन्धती “नाहं वधूविरहिताययोध्यां वसिष्ठासौ”
त्वाह, तदेव राममाहभिरनुमोदितम् । तदनुरोधाद्भगवतो वसिष्ठस्य
परिहृष्टा वाचो यथा—“बाष्पोद्धितपोवनं गत्वा तत्र सत्स्वाप्त”
इति । (ग)

काव । अथ स राजा किमारभः ‡ सम्प्रति ? (घ)

(ख) हा इति । चार्यादन्वतीवशिष्टाधिष्ठिते चार्येया चरन्त्या वशिष्ठेन च अधि-
ष्ठिते रघुकुलगृहे रचुषां कुल संघः, तत्र गृहे भवने, वदगृहे चरन्तीवशिष्टप्रसूखान-
सुप्रदेशकशिरोमनीनामभिधानं पूतचरितानां रघुव शीयानाश्च निवासः, तत्र इत्यर्थः ।
प्रवृत्तासु वर्षीयवीषु राज्ञीषु कौशल्याप्रसूखासु जीवन्वीषु सतीषु । अपि सत्रमी । कथमिदम् ईदृशं
बीभक्षं कार्यं जातं स चटितम् । चरन्ती वशिष्ठः दत्तपद्यत्त वत्र च किं धीरनिदं कार्यं न
स्वपारयन्तित्यर्थः ।

(ग) ऋष्य इति । गुरुजनः वशिष्ठादन्वतीकौशल्याप्रथमतः इत्यर्थः । सत्रां शीत्-
निवासनसहनम् । द्वादशवार्षिकं द्वादशवर्षाधि व्यास भवति इति तद्विदितार्थे विष्णुः,
कालान् ठञ् इति ठञ् प्रत्ययः । सत्रम् यज्ञः । विशर्जिताः स्वर्गजननया अज्ञाः ।
वधूविरहिता यथा सुचया शीतया इत्यर्थः, विरहितां शीतान् अयोध्यां न वसिष्ठानि न काल्याणि
इति चरन्ती वाह । राममाहभिः कौशल्याप्रथतिभिः तदेव शीतारन्वायोध्यायां सर्वेषां
अननमनुचिन्तितानि यत्र तदेव इति भावः, अनुमोदितं समर्थितं, तदनुरोधात् तत्र वाक्यस्य
अनुरोधः अनुसरणम् तथात् यत्र पञ्चमी, श्रुती वा ।

(घ) अथ इति । अनसूं ट्कोपवसान् सीतापरिवारिणीनापि राजस्य प्रजापुरुषजनसंश्री-
कोत्पत्त्या च वाङ्मया राजेति निष्पन्नः अक्षः प्रसूतः । किमारभः कः चारभः कार्यं
स्वापारो वा यत्र च, किनाचार इत्यर्थः ।

* पिठितेषु रघुकदन्वतीषु इति पाठान्तरम् ।

† ऋष्यशृङ्गासत्रे इति कश्चिन् पाठः ।

‡ किनाचार इति पाठदेहः ?

वाच । तेन राज्ञा क्रतुरथमेधः प्रक्रान्तः । (छ)

वाच । अहह । धिक्, परिणीतमपि ! (च)

वाच । शान्तं पापम् । (छ)

वाच । का तर्हि यन्ने सहधर्मचारिणी ? (ज)

वाच । हिरण्ययो सीताप्रतिज्ञतिः । (झ)

वाच । हन्ते भोः ! (ञ)

ब्रह्मा पि कठोराणि सृष्टुनि कुसुमादपि ।

लोकोत्तराणां चेतांसि को नु [हि] विज्ञातुमर्हति ॥ ७ ॥

[७४ वक्रादपि कठोराणि कुसुमादपि सृष्टुनि लोकोत्तराणां चेतांसि को नु विज्ञातुम्
वर्हति, इत्यन्वयः) ।

(छ) तेन इति । अथमेधः अथः, मीधने ह्यद्यते यजिन् क्रतौ च । प्रक्रान्तः
वारधः ।

(च) अहह इति । न केवलं निरपराधा आमकौ निर्वासिता, पुनः दारपरियङ्गोऽपि
ज्ञतः इत्यर्थः । अपबौकस्य चर्षांवरणे अधिकाराभावात् सीताविरहितस्य रामस्य भार्यान्तर-
परियङ्गं विना अथमेधानुष्ठानं न सम्भवतीति मत्वा तत्परिणयः शङ्कितः । परिणीतमिति
भावे त्तः ।

(छ) शान्तमिति । पापं पापवत् अरुचिकरं, रामस्य दारान्तरयज्ञसम्बन्धीयत्वात्
शान्तं निरतं भवतु इत्यर्थः । रामिण्यपुनः दारपरियङ्गो न ज्ञत इति भावः ।

(ज) का इति । तर्हि भार्यान्तरपरियङ्गं सतीत्यर्थः । सहधर्मचारिणी सह धर्मं
चरति या सा, अभिन्नतया धर्मचारिणी पत्नीत्यर्थः ।

(झ) हिरण्ययो इति । हिरण्ययो विकाराद्यै मयट्, ततः, ईप् । स्वर्णनिष्किंता इत्यर्थः ।
सीताप्रतिज्ञतिः जानक्यप्रतिमूर्तिः ।

(ञ) हन्ते इति । हन्ते भोः इति चर्षाविषादसूचकमन्वयम् ।

(७) वक्रादिति । वक्रात् शैलदारवात् अथने, अपि इत्यर्थः, कठोराणि कठिणानि, कर्तव्या-
दुरोधान् कदाचित् वक्ष्येयमानि, कथमन्वयात् प्राग्भ्योऽपि प्रियतमां निर्दोषां भार्यां विज्ञातुम्
इति भावः, कुसुमादपि पुण्यादपि सृष्टुनि कामलानि क्वेहपरतन्वा' इ
वक्रान्ते अतिसुकुमाराणि इति यावत् । लोकोत्तराणां अक्षौकिकानां मह
जनांसि विषमावात् इत्यर्थः, को विज्ञातुम् विज्ञेयेषु वेदितुं वर्हति ५. ॥ १॥

चार्त्तम् । विद्वष्टश्च वामदेवाभिमन्त्रितो मेधोऽस्यः, उपकल्पिताश्च यथाशास्त्रं तस्य रक्षितारः, तेषामधिष्ठाता च लक्ष्मणाम्बजन्मृकेतुः दत्तदिव्यास्त्रसम्प्रदायः चतुरङ्गसाधनान्वितोऽनुप्रहितः । (८)

वास । (सखे इकौतुकाकम्) । कुमारलक्ष्मणस्वयम्पि पुत्रः ! इन्द, मातर्जीवामि ! (३)

न कोऽपि इत्यर्थं । दुरवगाहचित्तवृत्तयो हि मङ्गापुत्रया इति भावः । तु इति वितर्कः । चव-
माशयः—निर्दोषायां सीताया रामदृश्यस्य सदुत्वमेव स्थाभाविकम् । कठोरत्वं तु मूर्खेषोकातु-
सरचार्यत्वादायानुकमिति प्रतिज्ञतिकरणपादवगम्यत इति । न च “यस्य भाष्या विदूरस्था यद्वि-
सा दूषितापि वा । अनिष्क, प्रतिज्ञा च तस्या प्रतिज्ञतौ श्रिया ।” इति करचान्,
प्रतिज्ञतिकरणं सदुत्वानुपपादक इति वाच्यम् तस्य परिषद्यानारयशक्तिरवकाशक्रियाविषय-
त्वात्, अश्वमेधादेः सावकाशत्वात् परिषद्यानारयशक्तत्वात् । किं च सीतासदृशप्रतिमाकरणं
सदुत्वापादकमेव । एतादृशविचारसाध्यत्वात् ‘को तु विद्यातुमर्हती’ ति तज्ज्ञानस्यरूप-
योग्यतापि दुर्भेदगुणम् । अत्र कठोरकोमलयोर्विषययोः एकत्र सङ्घटनान् विचल-
नहार । तदुक्तं—‘गुणौ क्रिये वा चेत् स्याता विरुद्धे हेतुकार्ययोः । यद्यारब्धस्य वैकल्य-
जन्यस्य च सचयः । विरुपयोः सङ्घटना या च तद्विषयम मत” इति । प्रथमपादेषु
अपि यद्येवमेव अनुवक्तव्यं तत्तदितरवस्तुपेक्षया कठोरत्वकोमलत्वयोरपि प्रत्ययान् अर्थापरिचरि ।

(८) विद्वष्ट इति । वशिष्ठस्य असान्निध्यात् वामदेवाभिमन्त्रितः वामदेवेन अभिमन्त्रितः
मन्त्रोच्चारणपूर्वकं सक्रतः । तपोक्तः मेधो छेदनयोग्यः पवित्रः अत्रः विद्वष्टः लक्ष्मण-
मनसा विमुक्तः । यथाशास्त्रं शास्त्रमनतिक्रम्य इति, शास्त्रविधानातुसारेण तस्य अक्षय
रक्षितारः रक्षकाश्च उपकल्पिता, निमुक्ता । तेषा रक्षित्वान् अधिष्ठाता अधिनायकः
लक्ष्मणपुत्रः चन्द्रकेतुः दत्तदिव्यास्त्रसम्प्रदायः दत्तो दिव्यास्त्राणां उत्तुङ्गटास्त्राणां सम्प्रदायः
ससूची यन्त्रं, यदवा सम्प्रदीयते इति सम्प्रदायः, गुरुपरम्परोपदेशः, ततः पूर्ववत् ।
चतुरङ्गसाधनान्वितः इत्याशयपादात्तदुपै, अतुर्भिर् अङ्गैः, पूर्णं यत् सैव्यं तेन अन्वितः युक्तः
अनुप्रहितः अस्त्र अत्रस्य पशान् प्रेषित ।

(३) सखे इति । सखे इकौतुकाकम् खेडः पूर्वपरिचितस्य किञ्चलस्यस्य करचान्,
कौतुकं वासकलस्यस्य पुत्रो जातः स च वीरधर्मम् अनुसरति इति चिन्तयेन, तयोः
यद्वत् नयनजल तेन सह वर्तमानं यथा तथा । इन्द इति इषे । जीवामि इति । प्रथमजीवन-
वती भवामि इत्यर्थः । वासन्तो खलु म्रियस्यथा, सीताया, विवाहनवार्त्तां श्रुत्वा अतकस्या
स इत्था आसीत्, अथुना निरतिशयखेड्यास्पदस्य लक्ष्मणस्य कथंतायमानं पुत्रजननवृत्तानं
आकण्ठ्यं प्रत्यागतजीविता संवृत्ता इति भावः । यदवा अचतुर्विधस्य लक्ष्मणस्वयम्पि पुत्रो जातः
इति श्रुत्वा विस्मयवकाशार्थं मातर्जीवामीति वासन्तीवाक्यम् ।

सह्ये । अत्रान्तरे ब्रह्मणेन नृतं पुत्रसुतद्विष्य राजहारे खीर
 झाङ्गमन्त्रज्ञसुदुघोषितं, ततो न राजापचारमन्तरेण प्रजास्वकाल-
 नृत्यं चरतीति भ्रातृदोषं निरूपयति कक्षामये रामभद्रे सहसैवा-
 शरीरिणी वागुदचरत् । (७)

“शब्दो नाम वृषलः पृथिव्यां तप्यते तपः ।

श्रीर्षच्छेषः स ते राम तं हत्वा जीवय द्विजम्” ॥ ८ ॥

{ ८ । शब्दो नाम वृषल इति तप तप्यते च राम । स ते श्रीर्षच्छेष त इत्य-
 द्विजम् जीवय, इत्यन्वय । }

{ ७ } अत्र इति । अत्रान्तरे एतन्नित् अन्तरे अवकाश केनचित् ब्राह्मणन विप्रे ष सत्र
 प्रकाशे मतजीवनं पुत्र तनय राजहारे राज्ञ रामचन्द्रस्य प्रासादस्य द्वारदेशे उत्पन्नस्य सत्यं ।
 इत्यर्थं, खीरझाङ्ग उत्तरस्य स्वयं चस ताड ताडयम् इति उरझाङ्ग तेन सह वर्णमान यथा
 तथा नचसि कराचात ज्ञाना इत्यर्थं, अत्रज्ञस्य, अत्रज्ञस्यमिति शब्द, सुदुघोषितम् उर्ष
 उर्षाविति । तत तस्य चार्त्तनादं मुत्वा इत्यर्थं, राजापचारं राज्ञ भूपस्य अपचारं धर्त्तान्ति
 प्रजा तम् अन्तरेणेति अन्वययोगात् द्वितीया । अन्तरेण विना प्रभुसु मध्ये अकालवत्यु अकाशे
 प्रभुचिते काशे चत्तु न चरति न प्रसरति, प्रजा असमद्वे न वियन्ते इति विचिन्त्य अन्तरेण
 अन्तरेण अन्तरेण दोष निरूपयति निश्चिन्ति, मन्त्रेण दोषेण च ब्राह्मणकुमार अकाशे गतासुः
 इति अवधारयति रामे, सहसा इत्यात् अशरीरिणी अमृता वाक् वाणी देववाणी इति यावत्,
 सहसैवा सहसैवात् । उत्पूर्वमात् अन्तरकर्त्तृकान् परकर्त्तृकम् । दैवो वाणी अमृत इत्यर्थं ।
 राजापचारमन्तरेण इत्यत्र रामायणम्—‘राजदोषं विपद्यन् प्रजा क्षयिधिपाजिता । असदृशे
 द्वि सुपतावकाशे वियते जन ’ ॥

{ ८ । शब्दो च इति । शब्दो नाम शब्दो च इति नाम्ना प्रसिद्ध वृषल उष सुज्ञतं कर्मि
 शब्दवन्ति इति वृषल । यथा उष सुज्ञतं तस्य अर्थं वारत्तं करोति इति वृषल शब्दादिनात्
 शब्दः, इति । पृथिव्यां तप तप्यते तपचरति । ‘तपस्य कर्त्तृकस्य’ इत्यात्मनेपदम्
 वक्तुं च । च राम । स शब्दो च, ते तप कर्त्तुं श्रीर्षच्छेष श्रीर्षे सुदुघोषिते च इति । इत्यत्र
 तपसि अन्तरेणान् मन्त्रेणोत्पन्नस्य च दुष्कारं इति भाव । त शब्दो च ज्ञानं विना
 विजम् विद्वज्जानं जीवय, मन्त्रो जीवय । तथाच मनु—‘न इदं पातकं किञ्चित् क
 र्त्तव्यं इति । नास्मादिच्छातो धर्मो इति न यस्मात् प्रतिषेधनम् ॥’ इति । अत्र पूर्वो-
 क्तं श्रीर्षच्छेषम् प्रति उच्यते अन्तरेणान् कालवित्तं वाक्यार्थेणैतत्क, श्रीर्षच्छेषस्य
 जनं प्रति उच्यते अन्तरेणान् कालवित्तम् ।

इत्थं पशुत्थैव ज्ञपाशपाणिः पुष्यकं विमानमारुह्य सर्व्या दिग्घो
विदिशश्च शूद्रतापसान्वेषणाय जगतपतिः सञ्चरितुमारब्धवान् । (६)

वाच । शम्बुको नाम धूमपः शूद्रोऽस्मिन्नेव जनस्थाने तपश्चरति,
तदपि नाम रामभद्रः पुनरपीदं वनमसङ्ख्येयत् ? (७)

चार्म । भद्रे, गम्यतेऽधुना ।

वाच । एवमसु, कठोरीभूतोऽयं दिवसः । तथाहि (त)

कञ्चूलद्विपगच्छपिण्डकघणोत्कम्पेन सम्यातिभि—

र्वर्षसंसितबन्धनैः स्रजसुमैरञ्चन्ति गोदावरीम् ।

हायापस्किरमाणविष्किरमुखव्याज्जटकीटत्वचः

कूजत्कान्तकपोतकुक्कुटकुलाः कूले कुलायद्रुमाः । ८ ।

[८ । कूले (क्लिता) हायापस्किरमाणविष्किरमुखव्याज्जटकीटत्वचः कूजत्कान्तकपोतः
कुक्कुटकुलाः कुलायद्रुमाः कञ्चूलद्विपगच्छपिण्डकघणोत्कम्पेन सम्यातिभिः वर्षसंसितबन्धनैः
स्रजसुमैः गोदावरीम् अञ्चन्ति, इत्यन्वयः] ।

(इति परिक्रम्य निष्क्रान्ते ।)

विष्कम्भकः ॥ (थ)

(६) इतीति । इति पूर्वोक्तं वामनं उपनृत्य वाक्यं एव, अत्र एव शब्देन जन-
नरनिवाया अविलम्बेन क्रियमाचक्ष्वं प्रतीयते । ज्ञपाशपाणिः ज्ञपाशः खड्गः पाशो
इसे यस्य सः खड्गपाणिः । 'प्रहरणार्थेभ्य परे निष्ठासप्तर्षी भवतः' इति सप्तमन्वय
परनिपातः । पुष्यक तन्नामक विमान टैवयानम् । दिग्घः पाशाः । विदिग्घः अपदिग्घम् ।
'ज्ञोवाव्यय स्वपदिग्घं दिग्घोर्मध्ये विदिग्घं क्लिया'मित्यनरः । कश्चिं चि द्वितीया,
'दिग्घकालभावाद्यनन्वयाः कश्चस द्वा कश्चर्षा'मिति कश्चस द्वा । शूद्रतापसान्वेषणाय
शूद्रवासी तापश्चरति शूद्रतापसः तस्य अन्वेषणम् अनुसन्धानं तर्षं शैष्णानुसन्धानादे-
मित्यर्थः ।

(७) । शम्बुको इति । धूमपः यज्ञोपधनमावपानकस्त्री, निम्बोपवासीत्यर्थः । तसु
तज्जान् ईतो, अपिशब्दः प्रश्ने । नाम सञ्चावनायाम् । द्वितीयः अपिशब्दः सप्तुचै ।
चार्मकुथ्यात् आगमनेन शोभयेत् ।

(त) एवमिति । कठोरीभूतः अकठोरः कठोरः भूतः इति विप्रत्ययः । चम्बुर्षीः
रविमयूखैः दु सङ्घो जाती दिवसः । मज्जातो वर्णने इत्यर्थः ।

(८) कञ्चुलीति । कूले गीदावरीः तीरे क्लिताः हायापस्किरमाणविष्किरमुखव्याज्जटकीट-

त्वच हायासु अनातपे अपक्विरमाथा इषाद्वन्नमिच्छन् ये विकिरा पचिच तेषां तुष्टी चक्षुभि इत्यर्थं, व्याज्जटा आक्रम्य वडिरानीता कौटा हनिप्रभृतय याथ ता, हायापक्विर-
माथविकिरमुखव्याज्जटकौटा तयोक्ता त्वच वल्कलानि येषां त्रि, 'किरतेर्द्धर्ष' जीविकाकुलाय-
करवेत्ति वाच्यम् । 'अपाचतुष्याच्छुनिष्वासीखने इति सुवाभ्यां तच्छुसुटी । येषां
तस्मिन् कुज्जटादय पचिच सङ्घर्षे तत्त्वग्रन्थेभ्य सुद्रान् कौटान् चक्षुभि संगृह्य भक्षयन्ति
इत्यर्थं । कुजत्कान्तकपोतकुज्जटकुला कुजन्ति अन्वक्तानधुः क्वन्ति कान्तानां मध्याङ्गमार्चच्छ-
क्विरणतमार्गा कपोतानां पारावतानां कृज्जटानां अरवायुधानां च कुलानि समृद्धा येषु ते,
मध्याङ्गरविकरतापिता पारावतादय येषां तीरद्व माथां शाखासु निक्षीणा निद्रालस कुजन्ति,
तयोक्ता' कुलायद्गुना कुलायप्रधाना द्मा इति शास्त्रपार्थिवादिवत् समान, पचिनीङ्-
निचिता इचः । कच्छुर्कोत, कच्छु, कण्ड ति विद्यते यथा ते कण्ड ला 'मिथादिभ्यश्चेति,
च । कच्छुला ये द्विपानां इक्षिणां गच्छपिच्छा कपोलमिचय इत्यर्थं, तेषां क्वचयेन
कच्छुनिरालार्थे क्वचयेन य उत्कल्प्य सञ्चक्षणम तेन सन्धातिभि वाङ्मयेन क्लृप्तं
यथैव'चितवन्तं यथैव तापेन च मितं प्रदीकृतं वन्तं इत येषां तै खकुसुमै निज-
पुष्पै' गोदावरीम् तत्राथीं नदीम् यथैन्नि पुत्रयन्ति । कपोलकच्छुपिनयनार्थं कटं कच्छुयमाः
क्विरिनि कल्पितेभ्य तीरतदभ्यो दिनकरकरतापमिथिनौकृतवन्तानि पुष्पाणि गोदावरीं
पतन्ति इत्यर्थं । तद्यानिधकुसुमस पात यथैन्नेन उत्प्रेस्यते ।

अथ इच्छवर्षेणया वैदिकमिरोमथीनां गृहमीचिनां मध्याङ्गकालव्रतान् प्रतीयते । कच्छुक्षी-
व्यादिविद्येवचेन द्रव्याणां दुहृद्वयास्त्रार्थस देहनिर्णयार्थमुपसङ्गे' तै' तत्क्षुतोपदेशनिवृत्त-
स्रवतया स'सुष्टे' भूमिपतिभि समर्पितत्वं प्रतीयते । अमंश्चितैरित्यनेन तेषां क्वचये
कर्मणि पक्व' इति निवृत्तकामनोभादितया द्रव्याणां देवताराधनतया प्रतिष्ठतप्रदानं प्रती-
यते । हायापक्विरमाथेत्यनेन तेषां गृहेषु अतिथय खल्वनागत्य भोग्यानि भुञ्जत इति
प्रतीयते । कुजत्कान्तान् त्यनेन तेषां मध्याङ्गकालप्रयुक्तान्निपुक्तानामाशाखाधि वनानावट समाज-
पीच्छत्य प्रतीयते । कुलायेत्यनेन तेषामनेककटुत्वभरणं प्रतीयत इति सङ्घट्टया दया कुर्वन्तु
इति । 'तस्य भवत किमापि' इत्यारभ्य 'अथमसावधायनप्रत्यङ्' इत्यन्त न अष्टावक्रप्रवेशान्
सख्यस्य सौतावनप्रापयेनाल्लस्यस्य वीजकोद्धटान् प्रतिमुखसं स्वरियम् । 'सख्याल्लस्यस्य वीजस्य
व्यक्ति प्रतिमुक्तं मतम्' इति लक्षणात् । 'अथ्ये तत्तपोवनम्' इत्यारभ्य इष्टमष्टपदाधानुसरण-
रूपपरिचयं उक्तम् । 'हा राममद्र' इति प्रसुद्धनिष्ठु रवचनरूपं वक्ष्युक्तम् । 'सौताप्रति-
कृति' इत्यादिनानुरागप्रज्ञावहनरूपव्रतम् उक्तम् । 'वयादपि' इत्यत आरभ्योपशमनात्मकं व्रतं
उक्तम् । 'विष्टुष्टव वामदेवाभिमन्त्रित' इत्यारभ्य 'अनव्याज एव तपसरति' इत्यन्तेन
अभिव्यक्त्यायां कौतंगान् वचंसं कर उक्तम् । इयं च निष्ठा । तदुक्तम्—'नेपव्याज

ततः प्रविशति सदयायतखड्गं रामभद्र । (त)

राम । रे हस्त दक्षिण मृतस्य शिशोर्द्विजस्य ।

जीवातवे विष्टज शूद्रमुनौ क्षपाचम् ।

रामस्य गात्रमसि दुर्बह्मखिन्न-

सीताविवाशनपटोः करुणा कुतस्ते ? ॥ १० ॥

[१ । र दक्षिण हस्त मृतस्य हस्तस्य शिशा जीवातवे शूद्रमुनी क्षपाचं विष्टज । दुर्बह्मखिन्नसीताविवाशनपटो रामस्य गात्रमसि, कुत त करुणा, इत्यन्वयः ।]

पातं मूलिकायस्य मूषमम इति राघवम् । अत्र उत्तम चालद्वार, सा च अर्धमौख्य इव शब्दाभ्याहारेण प्रतीयमाना । अथवा अर्धमस्य सिद्धवतकरणात् अर्धमास्यस्येति तन्सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः । शार्दूलविक्रीडितं व्रणम् ।

(ष) विष्कति । भूतानां भाविनामात्रं घटनानामपेक्ष्यापेक्षं सच्चिदानन्दस्यो विष्क-
न्धकः । तद्वत् दर्पणे—“इतवनिष्कमाथानां कथाशानां निदर्शकः । संघिघार्यस्तु विष्कन्ध
आदावहृदस्य दर्शितः ॥” तथाचाख्यानं प्रबन्धं सीतानिवासणं, कञ्चनवयोजंम्, बाल्मीकिस्त्रीपि
समर्पणमित्यादीनामसीतानां तथा अश्वमेधाशोचनं, शम्भूकषार्थं रामागमनञ्च इत्यादीनां
भविष्यद्घटनानाम् सशोचकत्वं ज्ञेयम् । स च विष्कन्धकः अत्र शूद्र, मध्यमाभ्यानामेवौवास-
नीभ्यां प्रयोजितत्वात् मध्यम मध्यमाभ्यां वा पाताभ्यां सम्प्रयोजितः । शूद्र इत्यात् इति ।

(त) तत इति । सदशोचयतखड्गं ग सदशम उग्रत खड्गो येन स आह्विताभ्यादिषु,
पाठान् पक्षे खड्गो गत इति रूपम् । ब्राह्मणकुमारस्य सञ्जीवनानुरोधतः शम्भूकस्य विना-
शाय खड्गं उच्यते न तु वैरप्रतिभोषणार्थम् । अतः करुणायुगं श्रीराम सदशम् अस्मि-
न्मूलितवान् इति भावः ।

(१०) र इति । र इति अक्षरानुचक्रमन्वयः, सीतानिष्कासनकरणात् अक्षरान् इति ध्येयम् ।
दक्षिण हस्तं अपमन्वभ्रज, मृतस्य अकाले त्यक्तप्राणस्य द्विजस्य शिशो ब्राह्मणकुमारस्य जीवातवे
प्रत्यं जीवनाय ‘जीवातुरखिया भया जीवित जीवनौषधे’ इति मेदिनी । शूद्रमुनौ शूद्रबाह्वी
स्मिन्वृत्ति, मुनीनाम आचारं प्रपन्नं शूद्रं तस्मिन् शूद्रतापक्षे क्षपाचं खड्गं विष्टजं मूषं
पातय इत्यर्थः । ननु दोषानावे कथं प्रहरामि इत्याह—दुर्बहेति । दुर्बह्मखिन्नसीता-
विवाशनपटो दुर्बह्मं प्रहृष्टत्वात् दुर्बहेन बोद्धव्यं पूर्णं इति यावत्, यो मर्भं तेन खिन्ना
क्षिप्ता, तस्या प्रहृष्टगर्भभरणस्यैवा सीताया इत्यर्थः, तस्या विवाशने निष्कासने अरुण्ये परिवासे
इति यावत्, पटं निपुण तस्य अतिशीघ्रतः कर्त्तव्यं रामस्य वृषस्य इत्यर्थः, गात्रमसि अर्धं
भवसि ; कुतस्मं करुणा क्षपा, शूद्रतापस्यै कुण्ठा इत्यर्थः । येन पूर्वगर्भां प्रतिव्रता

अथ कथञ्चित् प्रहस्य । कृतं रामसदृशं कर्म, अपि जीवेत् स ब्राह्मण-
शिशुः १ । (८)

(प्रविश्य दिव्यपुरुष ।) जयति जयति देवः । (९)

दत्ताभये त्वयि यमादपि दण्डधारे

सञ्जीवितः शिशुरयं मम चेयमृद्धिः ।

शम्भूक एष शिरसा चरन्तौ नतस्ते

सत्सङ्गजानि निधनान्यपि तारयन्ति ॥ ११ ॥

[११ । यमादपि दत्ताभये त्वयि दण्डधार समी शिशु सञ्जीवित, मम च इवम् अृद्धि । एष शम्भूक शिरसा न चरन्तौ नत । सत्सङ्गजानि निधनानि अपि तारयन्ति, इत्यन्वय] ।

सीता दिव्यकुलसद्गुणारण्य विस्मयिता, तस्य निःसम्पत्कामधिकारचर्चाकारिजनप्रहार कर्तव्योदयो न सम्भवतीति भावः । अत्र दयाविरह प्रति सीताविवासननिपुणत्वव्यपपदार्थस्य विशेषव्यगत्या हेतुत्वप्रत्ययान् काव्यलिङ्गमलङ्कारः । वसन्तिस्वकाङ्क्षाम् ।

(८) कथञ्चिदिति । कथञ्चित् कृष्णण इत्यर्थे, प्रहस्य आहत्य । इदं चिन्त, 'दृष्टा ज्ञानं बधम्' इत्यारम्भ 'पतान्बध गकारित्वात् प्रयोगानुचरानि' इति तत्प्रवधान् । रामसदृश रामस्य नृशसस्य विस्मयितनिर्द्धारपठोक्तस्य सदृश योग्य कथञ्च अतिनिष्ठुर कार्यं कृतमित्यर्थे, अपि च कृतं रामसदृशं कर्म इत्यनेन न तु दण्डरथसदृशं कर्म कृतमिति भ्रम्यते । दण्डरथा हि अनुद्धिपूर्वकं यदतापसबध कृतवान्, तथाच 'पितुं घतगुणं पुत्र इति न्यायिनो दोषविषय एव, न तु गुणविषय इति स्तोत्रालम्ब इह व्यज्यत इति वाच्यमभङ्गा अपि सम्भावनायाम् पावकवचनेन सीताया निर्दापित्वनिश्चयेऽपि फल्पाभाववत् अशरीरवाग्वा नोऽप्यशिशुजीवन-प्राप्तिनिश्चयऽपि स्वीयदेवविषयसंभवात्पि तथा स्यादिति आशङ्का रामस्य इत्यर्थे ।

(९) प्रविश्यति दिव्यपुरुष स्वर्गीयाकृति पुरुष । शम्भूकशरीरं विहाय देवत्वमेति भावः ।

(११) दत्तति यमादपि वैवस्वतादपि अपादानं पञ्चमी दत्ताभये दत्तम अभयमेव स तस्मिन् यमभयनिवारणे, नारायणत्वा दति अथ । यदवा कृतस्य पुनरुज्जीवनात् कृतादपि अभयदातृत्वम्, तस्मिन् त्वाय दण्डधार दण्ड धारयति यं स दण्डधारणं, तस्मिन् बन्धनोत्कृष्टकारिणि मयीति शेष, असी शिशु ब्राह्मणतनयं स ब्राह्मण, मम च इयम् एषा अृद्धि विभुति दिव्याकृतिवामहृपा स्यादिति यावत् ।

राम । इयमपि प्रियं नः, तदनुभूयतामुपस्य तपस परि-
पाक । (ग)

यत्नानन्दास मोदास यत्र पुण्यास * सम्यदः ।

वैराजा नाम ते लोकास्तेजसाः सन्तु ते भ्रुवाः ॥ १२ ॥

| १२ यत्र चानन्दास यत्र मोदास यत्र पुण्या सम्यदस्य, वैराजा नाम तेजसा त लोका
ध्रुवा त सन्तु इत्यन्वय ।

शब्द युष्मत्पादप्रसादोपाय एष महिमा किमत्र तपसा, †
अथवा महदुपकृतं तपसा । (प)

आशङ्कामाह—शब्द क इति एषोऽङ्क शब्दक तन्नामा यदतापस विरसा मूढा करणे
ततोया त तत्र चरथी मत तत्र चरथी नमामि इत्यथ । अत्र नमघातो क्तप्रत्ययश्चिन्व ।
तत्र त्य कश्चित् समाधान यथा— नमामि फलिनो व्रत्ता इत्यादि प्रयोगदर्शनात् पूर्वो-
च्चार्ये नमघात् नातमात्वार्ये चकम्भक पूजाये च सकम्भक इत्यदीरित नमात्र गन्धर्वा
कम्भका इत्यादिना कश्चि क्तप्रत्यय चरथावित्यत्र त् क्रियाध्याहारण कम्भत्वमिति । यदथा
नमघातोर्गन्धर्वत्वस्वीकारात् क्तत्रि क्तप्रधानम् अन्वयात् अतस्त्वत्तदीयो दुर्निवार ।
ननु दण्डविधानात् कथम कश्चि इत्यत्र आह—सत्सङ्ग इति । सतमङ्गानि सता साधूनां
सङ्घात ससगात् प्रायत्न यानि तानि साधनसमसम्प्राप्तानि निधनानि विनाशा अपि तारयन्ति
स सारसागरमिति शब्द पुण्यानाकान प्रापयन्ति इत्यर्थ । अत्र दण्डरूपकारणात् विभूति
रूपकनोत्पत्तेर्विषयानुद्धार, स च सामान्यतः विशयसमर्थनरूपाधानरन्यासीन संसृष्ट ।
यमादपि इत्यपिशब्द न यमापत्तया वृद्धतरवस्तुभ्योऽभयदानस्य निधनास्यपि इत्यपिशब्देन च
नङ्गत्ववन्मुना तारयन्तृत्वत्त्वं अनुपपन्नत एव प्रतीत्या अर्थापत्तिरपि मता । वसन्ततिलक
रत्नम् ।

(ग) इयमात् । इयमपि ज्ञानवशिषी उन्नीवनम् तत्र च दिव्यदेहलाभ इत्युपपत्तय
प्रियं न, अथाक प्रीतिमावहति । तस्य दास्यन्वय तपस कस्य पुण्यालोकाविशुद्धपत्तिवर्ध,
अनुभूयतां प्राप्स्यतामित्यर्थ ।

(१२) यत्रेति । यत्र यत्र लोकेषु चानन्दा आत्मानुभवजन्वा कृपा मोदा दिव्यविवशानुभव
शब्दा प्रादा पुण्या पविता सम्यद अष्टिमादिविभूतयश्च सन्ति, विराज ब्रह्मचर इति इति
वैराजा जन्म प्रसिद्धा तेजसा तज्जीनया न पुनर्भ्रूलोकावत् पाप्मनीतिक्ता, ते लोका भ्रुवा
अनपायिन नित्या स्थानानि ते तत्र सन्तु भवन्तु विरक्तान् ब्रह्मलोके तिष्ठ इति भाव

* पुण्याभिसम्भवा इति कापि पाठ । † ननु तपस फलमिति पाठान्तरम् ।

अग्येष्टव्यो यदसि भुवने भुतनाथः शरण्यो

मामन्विष्यन्निह त्रषलकं योजनानां शतानि ।*

क्राम्वा प्राप्तः स इह तपसां सम्प्रसादोऽग्यथा चेत्

क्वायोध्यायाः पुनरुपगमो दण्डकायां वने वः १ ॥१३॥

[१३ । भुवने अग्येष्टव्य भुतनाथ शरण्य (त्वामात शेष) त्रषलकं माम् अन्विष्यन् योजनानां शतानि क्राम्वा इह सम्प्रसाद इति म तपसं सम्प्रसाद, अग्यथा चत अयोध्याया दण्डकाया वने व पुन उपगमं क इत्यन्वयः]

राम । किं नाम दण्डकयम् १ । (मवती, वनाक्य) आ । (फ)

(प) यथादिति । यथापवादप्रसादोपाय यथाक पाद ना चरणानां प्रसाद अनग्य एव उपाय कारण यस्य स एव दिव्यनाकप्रार्थितरूपं महामाहात्म्याम् । अतः अमुदय विषये तपसा किं न किमपौत्यथ समयम क न भवदनशरणं व सञ्जाता इति भावः ।

(१३) तप कर्तृकं महापकारमुपपादयति — अन्वष्टव्य इति । भुवनं लोके अन्वष्टव्यं मानिंतव्यं श्रवणमननादिभिरनुसन्धय इति यावत् भुतनाथ भुतानां प्राणिनां नाथ इति शरण्य शरण्ये साधु इति, शरणागतवत्सल परिपाला इति इति शेष, त्रषलकं यद्रमधम्यं नाम अन्विष्यन् अन्विष्यन् त्रषलकं इत्यत्र तप धम्यं लनातीति व्युत्पत्त्या 'धम्य' वा 'यद्रम' इत्युत्पत्त्या धम्यं देव सतततपश्चरत्परत्वादापापीनत्वं विवक्षितम् । योजनानां शतानि अयोध्या दण्डकायो योजनैयत्तानिचयऽपि एवमुक्तिं कृतं भुवनं इत्यन्वयं ध्यानान्तरमतं प्राप्त इति सूचयति । क्राम्वा सुबहुमध्वान् विलडा पत्र क्राम्वा इह अतः पञ्चवश्या सम्प्रसाद, समुपस्थित इति यत्, यदिति सामान्यं नपु सकसं तवेहागमनामन्वयं स विषयप्राधान्यात् पुनि कृता, तपसा मया अनुष्ठितानां शतानां सम्प्रसादं अनुगृह्य फलमित्यथ अग्यथा चेत् यदि तपसाफल्यं तदात्र आगमनकारणमिति न स्वीक्रियते तदा इत्यथ अयोध्याया सुदूरवर्ति-रामचारीतं दण्डकाया वने दण्डकारण्ये वा यथाक गौरवं गृह्यचमनम् । एतं भुयांसि, पुन इति पदेन अपुनर्वननिष्कोकनस्य दृश्यान्वयार्थाह्वारिता । उपगम आगमनं कृत्वा भवेदित्यर्थः । एव सर्वप्रकारेणापि दण्डभवनदागमनसंघटकत्वात् तपसा प्रसाद इति भावः । अथ एकस्मिन् शरीरे अन्वष्टव्यकर्मण्यर्थार्थिदपदा समावधानं विषयालङ्कारः । तथा आगमनं प्रति तप फलस्य अनुनिर्द्धानं काव्यलिङ्गामन्वययोः संघट । मन्दाक्रान्ताश्चम, मन्दाक्रान्ता मभी मती त्नी ग् समुद्रद्वन्द्वरा

(फ) किमिति । किमिति प्रश्नं याञ्छति अथ अन्वष्टव्यं

स्निग्धश्यामाः क्वचिदपरतो भीषणाभोगरुक्षाः

स्थाने स्थाने मुखरककुभो भ्रातृत्तैर्निर्भराणाम् ।

एतं तोर्थाश्रमगिरिसरिदृगर्त्तकान्तारमिश्राः *

संदृश्यन्ते परिचितभुवो दण्डकारण्यभागाः ॥ १४ ॥

। १४ क्वचित् स्निग्धश्यामा अपरत भेषणाभोगरुक्षा । स्थाने स्थाने निम्न राधा
भ्र ५०० त मुखरककुभ तोर्थाश्रमगिरिसरिदृगतकान्तारमिश्रा परिचितभुव एते दृश्यका-
ण्यभागा संदृश्यन्ते इत्यन्वय

शब्द दण्डकैवेयं अत्र किल निवसता देवेन—(ब)

चतुर्दशसहस्राणि रक्षसा भीमकर्णश्याम् ।

त्रयस्र दूषणखरत्रिमूर्द्धानो रणा हताः ॥ १५ ॥

१५ । (दश) भीमकर्णश्या रक्षसा चतुर्दशसहस्राणि (तथा) दूषणखरत्रिमूर्द्धान
त्रयस्र रणा हता इत्यन्वय ।

(१४) स्निग्ध ति क्वचित् क्वचिदृश स्निग्धश्यामा स्निग्धाश्च तं श्यामाश्च ति तरुलता
गन्धादीना सद्भावान् कोमलमोलनणा दृष्टिसुभग इत्यर्थ, अपरत अन्यस्मिन् विभागे
सप्तश्यामसिल भीषणाभोगरुक्षा भेषणन भयङ्करण आभोगन विसारण रुक्षा कर्कशा
आभोग परपूर्वता' इत्यमर स्थाने स्थान पद पद वीसाया विलस । निर्भराणा पावत्य
वारिप्रशाहाया भ्रातृत्तैर् भ्रतृद् भ्रातृ इति शब्दं मुखरककुभ मुखरा शब्दायमाना
ककुभ द्विश येष तं निनादिताट्ट मुखा इति यावत्, तीर्थेति—तीर्थानि पुष्पत्र ताणि
आश्रमा तपोवनानि आश्रय पवता सरित मय गत्वा विनानि कान्तारा अरण्यानि
यद्वा दुर्ममा पश्यान् तं तोर्थाश्रमगारसरिदृगर्त्तकान्तारा तं मश्या युक्ता, सुविश्वीया
इति भाव, परिचितभुव परिचिता मन्ता ज्ञातपुत्रा इति यावत् स्र येषा तं तथोक्ता
ज्ञातप्रदेशा इत्यर्थ एतं दण्डकारण्यभागा दण्डकावनप्रदेशा संदृश्यन्ते अवलोक्यन्ते,
मया इति शब्द, स्वभावात्किरन्वहार । मन्दाक्रान्ताहसम् ।

(ब) दण्डका इति । निवसता वास कुर्वता । देवेन भवता इत्यर्थ, हता इति
परण सम्बन्ध ।

(१५) चतुदशति । भीम भेषण कर्ण येषा तथा भीमकर्णश्या क्रूरकर्णश्यामिति यावत्,

* गर्भकाकारमिश्रा इति पाठान्तरम् ।

येन सिद्धमेवे ऽस्मिन् जनस्थाने माह्वानामपि भौवजानपदानामकुतोभयः सञ्चारो जातः । (भ)

राम न केवलं दण्डकेयं, जनस्थानमपि * १ (म)

मन् । वादं, एतानि स्वभूतलोमहर्षणान्मुष्णसचण्डशापदकुलसङ्कुल-गिरि गङ्गराणि जनस्थानपर्यन्तानि दीर्घारण्यानि दक्षिणां दिशमभिर्बर्त्तन्ते तथाहि—(य)

रक्षसा राजसाना चतुर्दशसङ्ख्यणि दूषणखरविमज्जान दूषण खर विभुहा विगिराय न वयस रण स धर्मि निहता तथा मुहाना यस्य विवह विमुहं इति रूपम् स्यात् । विभिन्ना व मुहं इति समासान् व । इह न समासानविधरभाव कैचित्त दूषणखर-विमुहान् रण युद्ध मो हता व्यापादिता किम् इति काका योजनीयमित्युक्ता वपत्यथा मनीव समवयस्य यद्वा समासानविधरमित्यत्रजापनस्य क्वचरभिप्राय इति । अत्र पक्षेयतसङ्कृतिदीष । एकस्या हननक्रियाया कन्वतासम्बन्धे न वरभि प्रसूतं रणस्थान तुल्ययोगितालङ्कार । पत्यावक्त इत्यम्

(भ) धीमेति । येन पूर्वोक्तनिष्ठाचरवचन इत्यर्थे अस्मिन् सिद्धमेवे सिद्धानाम् अस्मिन्निदृष्टिहाना मनीना च त्र प्याने, यद्वा सिद्ध एत तस्मिन् सिद्धस्य सिद्धिप्रदपुष्पक्षे मे वस्मिन् तपस्यत जनस्य अचिरव सिद्धिनाम् भवति तस्मिन् इति भाव । जनस्थाने माह्वानाम् अहमिव इत्यत्र ये न माह्वाना तेषा भौवजानपदाना भवशौलजनानाम् अकुतो भय न विद्यते भयभीति यस्मिन् स तथोक्त, निभय सञ्चार विह्वार समनाममनमिति धावन्, मयूरस्य सकादधश्च ति निपातनाम् समास

(म) न इति । अपिचब्द समुच्चये

(य) वादमिति । वाद सत्यम् । इय दण्डका जनस्थानस इदमेव इति यत् तत्र नाम्नि विवहस्य इत्यर्थ । 'वाद भगप्रतिज्ञया इति मैदिनी स्वभूतलोमहर्षणानि सर्वेषा भूतानां प्राणिना लोमाञ्चकारौषि, उन्मत्तचण्डशापदकुलसङ्कुलगिरिगङ्गराणि उन्मत्तानि चित्तप्रायाधि अस्थानि अन्वन्तान् ज्ञानि च गानि यापदकुलानि इत्यत्राश्वसुहृदा तं सङ्कुलानि परिव्याप्तानि विरिगङ्गराणि गुहाजानानि यद्वा तानि जनस्थानपर्यन्तानि जनस्थानस्य पर्यन्तसूतानि, एकता जनस्थानस्य लोमाह्वानेन चरन्वितानि । दीर्घारण्यानि अन्वायतानि वनानि दक्षिणां दिशम् आवासन अभि लक्ष्मीकन्व वरन्तं दक्षिणव्या दिशं प्रवर्त्तन्त इत्यर्थ ।

* न केवलं दण्डका, किन्तु न केवल दण्डकेव न केवल दण्डकारव्यतिनि पाठा

निष्कृज्जलिमिताः क्वचित् क्वचिदपि प्रोक्ष्यसत्त्वस्वनाः

स्वच्छासुप्तगभीरभोगभुजगश्चासप्रदोसाब्जय' ।

सौमानः प्रदरादरेषु विलसत्स्वल्पाश्रसो यास्यथ

दृश्यन्तिः प्रतिसूर्य्यकौरजगरस्व दद्रवः पीयते ॥ १६ ॥

[१६] क्वचित् निष्कृज्जलिमिता क्वचित् प्रोक्ष्यसत्त्वस्वना स्वच्छासुप्तगभीरभोगभुजग
श'सप्रदोसाब्जय प्रदरादरेषु विलसत्स्वल्पाश्रस सौमान यासु तथाहि प्रतिसूर्य्यकौ अयम
अजगरस्वदद्रव पीयते इत्यन्वयः ।

राम पश्यामि च जनस्थानं भूतपूर्वं स्वरालयम् ।

प्रत्यक्षानिवृत्तान्तान् पूर्वाननुभवामि च ॥ १७ ॥

[१७] भूतपूर्वं स्वरालय जनस्थान पश्यामि च, पूर्वान् वृत्तान्तान् प्रत्यक्षान् इव
अनुभवामि च । इत्यन्वयः ।

(१६) निष्कृजेति क्वचित् कुतश्चिद्गमि निष्कृज्जलिमिता नास्ति कृज पक्षिणा कृजन
यासु ता निष्कृजा निश्चया इत्यथ अत एव लिमिता निश्चलाश् इति, विशषवद्यस्य कर्ण
धारयनिवाह, काचदशत प्रोक्ष्यसत्त्वस्वना प्रोक्ष्य अन्वय सत्वाना प्राचिना श्रापदानागिति
भाव स्वन यासु ता, श्रापदाना गच्छनेन निनादिता, स्वच्छासुप्तगभीरभोगभुजगश्चासप्रदोसाब्जय
स्वच्छया ननु केनापुपद्रवश्च सुप्ताना गाटनिद्रताना गभीर भोग शरीर फलो वा शेषा
तवा गभीरभोगाना मडाकाशाना भाग सुख स्त्रादिभूतो चक्षुष फलकाकयो इत्यमर ।
भुजगानां सपाथा श्रासे प्रबले निश्चासमाकते प्रदोस ज्वलत सन्वृचित इत्यर्थे, अग्नि
वनामसो यासु ता । प्रदरादरेषु प्रदराणां गतानाम् उदरेषु अभास्वरेषु गुहामध्येषु इत्यर्थः,
विलसत्स्वल्पाश्रस । विलसन्ति विद्यमानानि स्वल्पानि अभासि जलानि यासु ता तसोऽज्ञा,
सौमान शरणाप्रान्तभूमय वलन्ते इति शब्द यासु सौमसु तथाहि पिपासुमि प्रतिसूर्य्यकौ
ककलासे ककलासुप्तुथाङ्गन प्रतिसूर्य्य इति त्रिकाम्पशब्द । अयम् अजगराणां सुहृत्तन
सपाथा स्वेदव स्त इत्य द्रव इति गालतचष्माभाधारा इत्यथ पीयते, सुतरामतीवभीषणमिद
वनमिति भावः स्वभावोक्तिरलङ्कारः श्राद्दुल्लिखित इत्यम् ।

(१७) पश्यामीति । भूतपूर्वं स्वरालय भूतपूर्वं स्वरस्य चालय यस्मिन् तत्
जनस्थान पक्षवच्छा प्रदेशविशेष पश्यामि बिलोकयामि च, पूर्वान् वृत्तान्तान् उदन्तान् प्रत्य
क्षान् पुरो वृत्तमानान् इव अनुभवामि च । कृतवेषद्येन प्रत्यक्षीकरोमि इति भावः ।
अथ अतीताना वृत्ताना प्रवचयामाचत्वात् भाविकालङ्कारः । पश्यामि अनुभवामि इति पदद्वय
प्रतिपाद्यदर्शमानुभवक्रिययोर्बीगपद्यप्रत्ययात् क्रियासमुच्चयस्येत्वन्वयो लङ्कारः । परे तु प्रत्यक्षानिव
इत्यनेन प्रत्यक्षत्वस्य सञ्चायनाया इव मध्येन प्रत्यायनात् उतप्रत्या इति वदन्ति, अयम
भाविकातिरिक्तस्थले तद्विषय लौकिकम् । पश्चादन्त इत्यम् ।

(सर्वथाऽपनोक्तम् ।) सर्वथा प्रियारामा हि वैदेह्यासीत्, एतानि तानि नाम कान्ताराणि, किमपि परं भयानकं स्यात् । (१)

त्वया सह निवत्स्यामि वनेषु मधुगन्धिषु ।

इति हा रमतेवासौ * खे इस्तस्याः स तादृशः ॥ १८ ॥

[१८ । मधुगन्धिषु वनेषु त्वया सह निवत्स्यामि इति श्रुत्वा हा चरमत एव । तस्या स खे हा तादृशः, इत्यन्वयः ।]

अकिञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति ।

तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥ १९ ॥

[१९ । अकिञ्चित् अपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखानि अपोहति । यो हि यस्य प्रियो जनः तत् तस्य किमपि द्रव्यम् इत्यन्वयः ।]

(१) सर्वथा इति सर्वथा सर्वप्रकारेण प्रियारामा प्रिय प्रीतिकर चाराम उपवन यस्या सा पत्ने चारामप्रिया अत्र चारामशब्देन वनमावनेवाभिप्रेतः, हि अवधारणी । तानि पूर्वं तथा सह अर्थात्तानि एतानि दृश्यमानानि कान्ताराणि अर्थव्यानि इदानीम् एकाकी सह विलोकयामि । अत्र परम् अकार्त्तिकं किं वदतु भयानकं भीषणं स्यात्, अपितु न किमपीत्यर्थः । निवासितमौलस्य मे जनव्यानभक्षणं निजरां ट खारमिति भावः ।

(२) त्वथेति मधुगन्धिषु मधुन पृथरसस्य सकरन्दस्य इति यावत्, गन्धं अस्ति एव इति मधुगन्धौनि तेषु मधुगन्धपूर्णेषु वनेषु अरव्येषु त्वया रामेण इति यावत्, सह निवत्स्यामि त्वां विना राजधान्यामपि स्यात्, मौलसङ्घे इति भावः एवम् उक्तं ति शेष एव असौ सीता हा इति खेदे चरमत, आनन्दं प्रकाशितवती ममया अनुभूतपुत्र्य तस्या खे हा तादृशः स इव पतिव्रतायाः सीतायाः खर इव दृश्यते इति तादृशः सीताकं हानुवप एव इत्यर्थः । आद्योक्तं बभूव । अत्र एकस्यैव खेदस्य उपमानोपमेयत्वात्प्रायः अनन्वयो, नन्दारः ।

(१९) अकिञ्चिदिति । अकिञ्चित् अपि कुर्वाणः किञ्चित् अपि दुःखनाशोपायं निदि शेषः । न कुर्वन् इत्यर्थः, क्वचित् प्रसज्यप्रतिषेधनत्रापि समासः इत्यन्ते, यथाह क्लमदीश्वर — इदं तु नेषाने अमायं हरमायं अकिञ्चित् कुर्वाणः असुर्यस्य इत्यादि । अकिञ्चित् अतिन्यूनमपि वदतु मजोऽप्राप्तस्य वत्तमानत्वात् इति परः । सौख्यैर्दुःखानामेव आकापादिप्रतिनामिच्छिन्नसुखधारामिरित्यर्थः दुःखानि अपोहति निरस्यति नाशयति इत्यर्थः, प्रियो जनः इति शेषः । कथमेतत् सम्भवतीत्याह — यो हीति ।

* चरमतीवासौ, इती चरमतीवासौ, रमते सीता इति पाठभेदाः ।

शब्द । तदलमेभिर्दुरासदैः । अथैतानि मदकलमयूरकण्ठकोमल-
च्छविभिरवकीर्णानि पर्यन्तैरधिरलनिविष्टनीलवङ्गलच्छायतरुणतरु-
षण्डमण्डितानि असम्भ्रान्तविविधमृगयूथानि पश्यतु महानुभावः
प्रशान्तगन्धोराणि मध्यमारण्यकानि । (२)

इह समदशकुन्ताक्रान्तवानोरवोक्त-

प्रसवसुरभिशीतस्त्रच्छतोया वहन्ति ।

फलभरपरिणामश्यामजम्बूनिकुञ्ज-

स्त्रलनसुखरभूरिभोतसो निर्भरिण्यः ॥ २० ॥

[२ इह समदशकुन्ताक्रान्तवानोरवोक्तप्रसवसुरभिशीतस्त्रच्छतोया फलभरपरिणाम
श्यामजम्बूनिकुञ्जलनसुखरभूरिभोतसो निर्भरिण्यो वहन्ति इत्यन्वयः]

यो हि यस्य प्रिय वज्रभो जन तत् तस्य किमपि अनिर्वचनीय इत्यम् । तत् इति विशेषप्राधा-
न्यात् कौबस उपकृतिपत्त किमप्यकुञ्ज न मन्निधिमातङ्ग मखसम्भार वितनुते इति अलौकिक
त्वम् प्रियजनस्य प्रत्या वा । अथ २ खनाशरूपकायस्य प्रियजनानित्य अनौद्यत्वरूपकारणेन
समद्यनात् च अथान्तरान्याभोऽप्यङ्कार । किञ्चित्तुमुखापायकारणाभावेऽपि तत्तत्कार्यभूतस्य
मील्ये २ ख्यापोहनस्य निबन्धनात् विभावनापि ।

(२) तदिति । भयानकवनदशजनेव रघुवरस्य विषादाधिक्यमिति मत्वा मनोरमवन
प्रदशनेन विषादमपनेतुमाह — तदलभात् २ रासद टरधिगमे दुर्घर्षे इति यावत्, एभि
दक्षिणा दिशमभिवलमाने दौघारण्य इत्यथ अलम् निष्प्राजनम्, तत्कथाप्रसङ्ग परिश्रयता
मिति भावः । अथति चारम्भः । मदकलात् । मदकलानां इषातिरुक्तेषु नदताम् अव्यक्त
शब्दकारिणामिति यावत्, मयुराणां बहिष्ठा कण्ठस्यव कोमला चिह्नाश्च छवि कान्तिरिव छविर्घोषा
नै तथोक्ते । पर्यन्तैः परिमरैः प्राग्गै इत्यथ । अवकीर्णानि वेष्टितानि विचिन्तनीत्यर्थः ।
आवरन्ति । अधिरल घन यथा तथा निविष्टानां स्थितानां नीलवङ्गलच्छायायां नीलवङ्गला
श्यामप्राशा ह्याया दुरति येषां तेषां नीलप्रधानकालीनाम् इत्यर्थः, तरुणानां नवीनानां तरुणां
त्रयाणां षण्डे सङ्घे मण्डितानि भूषितानि तथा असम्भ्रान्तविविधमृगयूथानि असम्भ्रान्तानि
अभीग नि विह्वलजना सारधिविरङ्गात् अन्त्याकुलानि इति यावत् । विविधानां श्रमाणां यूथानि
कुलानि येषु तानि, प्रशान्तगन्धोराणि प्रशान्तानि निरुपद्रवाणि तथा गन्धोराश्च दुरवनाह्वानि
च मध्यमारण्यकानि जनस्थानमध्यवर्तीनि वनानि महानुभाव महान् अनुभावी वस्य स
महाप्रभावी भवान् पश्यतु अवनाकयत् इत्यथ । शिन्धुश्यामलवनदर्शनेन आत्मानं विनीदयत्
दिव इति भावः

अपिच, दधति कुहरभामामत्र भङ्गुकयूना-
 मगुरसितगुरुषि स्थानमम्बुज्जतानि ।
 शिशिरकटुकषायः स्थायते शङ्खकौना-
 मिमदलितविकीर्णशयिनियन्धन्गम्भः ॥ २१ ॥

[२१ अत्र कुहरभाजा भङ्गुकयूनाम अगुरसितगुरुषि अम्बुज्जतानि न्याग्न दधति
 शङ्खकौनां शिशिरकटुकषाय इमदमितविकीर्णशयिनियन्धन्गम्भः स्थायते, इत्यन्वयः ।]

राम । (सबापलक्ष्म) भद्र ! शिवास्ते पन्थानः, देवयानं प्रति-
 पद्यस्व पुण्येभ्यो लोकेभ्यः । (म)

(२०) इति । इह अत्र मध्यमारण्ये ममदमङ्गलाकान्तानोरवोरुतप्रसवसुरभि-
 शीतलक्ष्मतायाः समदे मटमनं इष्टेरिति यावत् शकुन्त पश्चिम आकान्ता अध्युषिता
 या बानीरवोरुध वेतसलता तासा प्रसवे शकुन्ताक्रमणन व्रतन्त्यते पथं . मुरभीष मृगस्थानि
 श्रोतानि श्रोतानि स्वच्छानि विमलानि ताशानि जलानि यामा ता तथाक्ता फलभरपरिषाम
 श्यामजम्बूनिक्कञ्जतलनमुखरभुरिस्तोम फलाना भरथ अतिशय्य परिषामिन परिषाक्षि
 श्यामाना लक्ष्मवर्णां जम्बूना निकर्ष प लतादिपद्मतीरव्यानिषु लवलनेन प्रतिचानेन शब्दाय-
 मानानि भूरीषि प्रभूतानि खानानि प्रवाहा यामा ता तथाक्ता निकरिष्य गिरिनद्य बहुलि
 वेगेन गच्छन्ति । अत्र पत्नीया लक्ष्मिरीनाथ स्वभाववर्णनात् स्वभावीक्षरलक्षार ।
 मालिनीच्छन्त ।

(२१) इति । अत्र अरव्य कुहरभाजा कुहराव विनाग्न भङ्गुना ये ते कुहरभाजा
 गिरिविषयवर्तिन तेषां भङ्गुकयूना भङ्गुक्या त यवानस्येति भङ्गुकयूना तेषा तद्वयवयसा
 भङ्गुज्जानाम । कलाधिक्यमृगनाथ युवशब्दप्रयोगेन अगुरसितगुरुषि अगुरसितै प्रतिधाने गुरुषि
 मङ्गानि अम्बुज्जतानि समिष्टीवनानि रमितानि, अतकारशब्दा इति यावत्, अतकारम्
 भङ्गुज्जाना स्वभावसिद्ध इति ध्ययम् । न्याग्न त्रिंश दधति धारयन्ति । किञ्च शङ्खकौनां मृग-
 भक्ष्याणा लताविषयानां शिशिरकटुकषाय शिशिर शीतल कटु तोष्ण कषाय सुरभि
 विषयव्यवस्य कर्मधारयनिवाह इमदमितविकीर्णशयिनियन्धन्गम्भः इमं इतिमि
 इक्षिताना मद्दि तानाम् अत्र एव १४ श्लोकानाम इतस्ततो विचिन्तानां युञ्जीत सत्प्रदीक्षानां
 नियन्धन्व निष्ठास्य गम्भ न्यायने समन्तात् प्रमर्षति, इतिमदमङ्गलप्रसारात् इति भावः ।
 अत्रापि कर्तुस्वभाववर्णनात् स्वभावीक्षरलक्षार मालिनीच्छन्त । श्लोकद्वयमितं महावीरचरित
 नास्तौनाथे च इत्यने ।

(२२) इति । सबापलक्ष्म वापलक्ष्म न अङ्गुनिर्गमन सह वर्तमान यथा तथा इत्यर्थः,
 इति चरितं कश्चिदाशु विषयवचन पन्थाना भागा शिवा मङ्गलमया - भागा

शब्द । यावत् पुराणब्रह्मवादिनमगच्छन्वृषिमभिवक्ष्य शाय्वातं
पटमनुप्रविशामि । (इति । नञ्काल) (व)

राम । एतत्तदेव हि वनं पुनरस्य दृष्टं
यन्मिद्वभूम चिरमेव पुरा वसन्तः ।

आरण्यकाश्च गृह्णिणश्च रताः स्वधर्म्यं
मांसारिकेषु च सुखेषु वयं रमन्नाः ॥ २२ ॥

२२ अथ तत एतत् वन पुन दृष्टम् यस्मिन् पुरा चिर वसन्त वय स्वधर्म्यं रता
आरण्यका च मामारिकेषु सुखेषु च रमन्ना गृह्णिणश्च अभूम्, इत्यन्वयः ।

अपिच, एतं त एव गिरयो विद्वन्मथूरा
स्तान्यव मत्तहरिणानि वनस्थलानि ।

आमञ्ज, वञ्जल-लतानि च तान्यमूनि
नोरन्ध्रनोलनिचुलानि सरित्तटानि ॥ २३ ॥

[२२ । एतं त एव । वरुणमथूरा । गिरयः तानि एव मत्तहरिणानि वनस्थलानि ।
आमञ्जवञ्जललतानि नोरन्ध्रनोलनिचुलानि च तानि अमूनि सरित्तटानि, इत्यन्वयः] ।

शान विमान प्रतिपण्यस्व प्राप हि आरोह इत्यथ पण्यभ्य पवित्रभ्य लोकेभ्य भुवनेभ्य पश्यान्
लोकान गन्तुमित्यथ क्रियार्थापपदस्य च कर्माणि स्थानान इति चतुर्थी ।

ब) यावदिति पुराणब्रह्मवादिन प्राचीन वदन्ताराम अभिवाद्य प्रथिपस्य ।
प्रावटवधारण ज्ञान्त जित्य पट स्थान ब्रह्मलोकमित्यथ, अनुप्रविशामि गच्छामि ।

(२२) एतदिति अथ तत एतत् वन जनस्थानारण्य पुन भूया दृष्ट, वनवाससमय
प्रथम एतद्दृष्टतौयवारमवलोकितामिति भावः यस्मिन् अरण्ये पुरा पूर्वं चिर दीर्घकाल
चण्डासमा इत्यथ वसन्त कृतनिवासा वय स्वधर्म्यं स्व धर्म्यं वानप्रस्थोचिते धर्म्ये रता
स्थिता आरण्यका अरण्यसदो वानप्रस्था इत्यथ, च सांसारिकेषु ससारसन्धिषु सुखेषु च
रमन्ना भ्वाद्वाद्या गृह्णन्मखमपसुञ्जाना गृह्णिण गृह्णन्त्यामित्यथ अभूम् बभूविसि । पिह-
। नटश्च तपालानुराधन अरण्यसमाश्रयत्वात् वानप्रस्थत्वं, सीतासङ्गवासेन च गृह्णन्त्यामित्य-
भिः । भावः । अथ वनवासरूपं किञ्चित् काय्यं प्रकृत्यता रामादीना देवात् आरण्यकत्वादि-
काय्यकरणत्वात् विशेषानुद्धारभट, तद्वयथा किञ्चित् प्रकृत्यता काय्यं"मित्यादि दर्पणे । वसन्त-
तिलकारणम् ।

२३) एत इति । विद्वन्मथूरा विद्वन्मथूरा शैकाभ्यानि कुर्वन्त मथूरा ब्रह्मवादिन
यद्य तं तच्छोक्ता एत त एव पूर्वं दृष्टा गिरय पर्वता मत्तहरिणानि अथवा मदीन वामाभिमुख
पार्वन् हरिणा भृगा यद्य तानि तानि एव वनस्थलानि वनभूतव । आमञ्ज,

मेघमालेव यन्नायमारादपि विभाव्यते ।

गिरिः प्रस्रवणः सोऽयं यत्र गोदावरी नदी ॥ २४ ॥

[(२४) । यस्य अयम् आरात अपि मेघमाला इव विभाव्यते सोऽयं गिरिः प्रस्रवणः , यत्र गोदावरी नदी, इत्यन्वयः ।]

अस्यैवामीश्वरमिति शिखरे गृध्रराजस्य वाम

स्तस्याधस्ताद्वयमपि रतास्तेषु पर्णोऽजेषु ।

गोदावर्याः पयसि विततश्यामलानोकहर्षी-

रन्तःकूजम्बुखरशकुनो यत्र रम्यो वनान्तः ॥ २५ ॥

[२५ । अस्य एव मङ्गलि शिखरे गृध्रराजस्य वास आसीत् । तस्य अधस्तात् तेषु पर्णोऽजेषु वयमपि रता । यत्र गोदावर्याः पयसि विततश्यामलानोकहर्षी अन्तःकूजनम्बुखरशकुन रम्य वनान्तः, इत्यन्वयः ।]

वक्ष्यन्तानि आनन्दव चतिसनाह्वरा वक्ष्यन्तानि वतसन्ता, यद्वा अशोकवशात् अताश्च येषु तानि मनाह्वरवानीरन्ताकौर्णानि, नीरन्तानि चित्तानि नास्ति रम्यम् अन्तर यथा तं नीरन्तानि अन्तःसन्निविष्टा निरवकाशा इत्यत्र तदा नीरानि श्यामवशात् निचुला व्यन्वेषितस्य येषु तानि, अमूनि सरित्तानि सरिता नदीन तानि तीरभूमय वर्तन्ते इति ज्ञेयः । सर्वतः वर्णन् इति एकाकयथा मङ्गल अन्वयात् एकधम्माभिसम्बन्धेन तन्व्ययोगिनाम्बुदार । वसन्ततिलकाह्वरम् ।

(२४) मेघेति यथायम प्रववर्णोत्यथ आरात समीपे अपि 'आरादृष्टरसमीपयो' वित्य मर, मेघमाला मेघानां जलधराणां माला येषां इव पर्योधरपदात्कसृष्टश्च इत्यत्र विभाव्यते लक्ष्मि, सोऽयं प्रस्रवणो वास गिरिः शृङ्ग, यत्र गोदावरी नदी आरात प्रवहतीति ज्ञेयं मेघमालेव इत्यपि मर । आरादपि इत्यपिशब्देन दृष्टतल्लया विभावयन्त्यानुपपन्नसिद्धा । अथापि

(२५) अस्य । अस्य प्रस्रवणस्य एव मङ्गलि शिखरे यद् गृध्रराजस्य गृध्राणां राजा इति गृध्रराजः जटायुः तस्य वास आसीत् । तस्य शृङ्गस्य अधस्तात् अथ पर्णोऽजेषु वयमपि तेषु पर्णोऽजेषु पश्यानां उटजेषु पश्यामामासु रता अर्षिता उटजस्य पश्यामामासु पश्यामामासु इति पुनः पश्यामामासु प्राचर्य्यद्योतनाशम् । यत्र गोदावर्याः सरितः पयसि स्यान्ते विततश्यामलानोकहर्षी वितता विलोषा प्रतिवन्विता इत्यत्र, श्यामलानां श्यामे पद्मवै शोभमानानाम् अनेकह्वरां द्रुमाणां चो मोभा यस्य स, अन्तःकूजनम्बुखरशकुन अन्तःकूजनम्बुखरशकुन रम्य वनान्तः मङ्गलम्बुखरशकुनाः जन्दायमाना पवित्रा यत्र स रम्य रमणीय वनान्त वनप्रदेशः इत्यन्वयः । मन्दाकान्ताह्वरम् ।

तदत्रैव सा पञ्चवटी, यत्र चिरनिवासेन विविधविभ्रुम्भातिप्रसङ्ग-
माक्षिणः प्रदेशाः प्रियायाः प्रियसखी च वासन्तो नाम वनटेवता
प्रतिवसति, तत् किमिदमापतितमस्य रामहतकस्य ? सम्प्रति हि । (श)
चिराद्देगारम्भो* प्रसृत इव तीव्रो विषरमः

कुतश्चित् संवेगात्त्रिहित इव शल्यस्य शकलः ।

ब्रणो रुढयन्त्रिः स्फुटित इव हृन्मर्शेण पुन-

र्धनीभूतः शाको विकल्पयति सम्भ्रूच्छ्रयति च । ॥ २६ ॥

[२६ । घनीभूत शाक चिरात् वगारम्भो प्रसृत तीव्र विषरम इव कुतश्चित् सवेगात्
निहित शल्यस्य शकल इव हृन्मर्शेण रुढयन्त्रि स्फुटित ब्रण इव विकल्पयति सम्भ्रूच्छ्रयति
च इत्यन्वय ।]

(श) तदिति । अथ च अस्मिन् व प्रदश यत्र पञ्चवट्याम् चिरनिवासेन चिर दीर्घ
काल न्याय्य निवास इति विचारनाम । इति प्राततपुरुष । तत्र अतिदीर्घकालावस्थानेन
एतन्ना विविधविभ्रुम्भातिप्रसङ्गमाक्षिण विविधाना नानावधाना विभ्रुम्भाणा रक्षानिर्वर्तना
विसम्भ्रकम्पनाम् स्वच्छन्दविहारारणामति यावत् अतिप्रसङ्गस्य अत्याकृत अतिशयस्येति यावत्,
माक्षिण उपदृष्टार प्रदेशा स्थानान्मान इति शेष तदिति । तत् तस्मात् अथ राम
हतकस्य दभाग्यस्य रामस्य मम इत्यथ इदं किम् आपतितम् उपस्थितम्, दीर्घकालवासेन
मौतया सह अत विविधान विचारान प्रयाणापाय अकरवम, इदानीं तेषां विचारार्दीना
अस्मरणम् वनभागस्य च दर्शनं प्रियाङ्गीनस्य मं नितरामकल्पत् स्यादिति भाव ।

(२६) चिरादिति घनीभूत निविडत्वमापन्न शोक प्रियाविच्छेदनस्य दुःख
चिराद्दुःखकालान्तरम् वेगारम्भो वेगेन जवेन आरम्भ प्रक्रिया स विद्यते अस्य । यद्वा
वेग वेदनाशोभ्राम आरम्भयति उत्तपादयतीति, वेगेन उद्वेगमान् सज इत्यथ । अनेन
विषविशेषव्याप्ति । प्रसृत शरीरावयवेषु सञ्चरित तीव्र अस्य दुःख इत्यर्थे, विषरस
इव विषट्ठ इव, रसशब्देन विशषात्कर्षा विवक्षित । कुतश्चिदपि यस्मान् कस्याश्चित्
अपि कारणात् कुतोऽपि निमित्तवशात् सवेगात् सघट्टनात् अस्मित कल्पित शल्यस्य
अस्त्रविशेषस्य अन्त शरीर प्रविष्टस्य इति भाव शकल स्वच्छ इव । हृन्मर्शेण हृदयादि
जीवस्थाने रुढयन्त्रि रुढ उत्तपन्न यन्त्रि यस्य स हृत्तच्छसुख इत्यर्थे, स्फुटित विदीर्घ
ब्रण इत्यम् विस्फोट इति यावत्, इव विकल्पयति विह्वलयति सम्भ्रूच्छ्रयति च विस्मृतचेतस्य

* चिराद्देगारम्भेति पाठान्तरम् । † मा न तत्र इव इति कापि पाठ ।

तथापि तान् पूर्वसुहृदो भूमिभागान् पश्यामि । (निरूप्य) अहो ।
घनवस्थितो भूमिसन्निवेशः । तथाहि । (घ)

पुरा यत्र स्रोतः पुच्छिनमधुना तत्र सरिता
विपर्यासं यातो घनविरलभाव स्थितिरुद्धाम् ।

वहोर्दृष्टं कालादपरमिव मन्थे वनमिदं

निवेशे शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रष्टयति ॥ २७ ॥

कराति च अलग्ना नितराम अरुणद स्रोताविद्योगशाक पत्रवतीदशनन पुन नवतामापन्न
इति भाव यत्र शाकस्य प्रसरण तीव्रविषयप्रसरणात्ताप्यामन्भावनाया इवशब्दाद्यन्तान्
उत्पन्नत्वा । पर तु विकलौकरणसम्भक्त्यसाधर्म्येण तीव्रावसरसाट साटश्याट शाक
प्रत्ययात् मानापमा वृषत वयन् प्रकृत सभावनाय एव शाकस्य अधिकं सहस्रप्रतीतिवैलि
व्यात् उत्पन्न चापचपातिन विकलौकरणसम्भक्त्येन क्रिययोर्यागपद्यात् क्रियासमुच्चयमाह
ये तु विकलौकरणसम्भक्त्यथा कार्यकारणभावात् यौगपद्य न विवर्तन्ति तथा दौषकस्य मतम
क्रियाद्वयस्य एककत्वं क्त्वात् । शिखारणोरपम

(घ) ननु शाकाहोपकत्वात् एतथा दशन न क्षत्तव्यमित्याह—तथापि इति तथापि
शोकाहोपने सत्यपि पूर्वसुहृदुः पूर्वपारचितान् तान् न मम शान् पश्यामि अवश्यमेव । वली
कथामि । भूमिसन्निवेश भूमिनाम् अवन्याना भूभागान् मन्निवेश अवस्थानव्यवस्था घनवस्थित
व्यवस्थित अवस्थानरूपपयात् इत्यर्थ

(२७) घनवस्थितत्व समग्रयात्—पुरा इति पुरा प्राक् स्रोतया सद्य अवस्थानसमय
इत्यर्थ, यत्र सरिता नदीनां ज्ञात प्रवाह आसृष्टात् शय अधुना इदानीं नत पुच्छिनस्य ताथी
स्थिततटस्य वृत्तत्वं इति शय आसृष्टात् अती मन्था रक्षितं यत्र आसृष्टात् वृत्ता तथा
घनविरलभाव निबिडत्व विरलत्वञ्च इत्यर्थ विपर्यासं वेपरीत्य यात् प्राप्त । यत्र वृत्त्या घना
आसृन् इदानीं तत्र न विरल्या यत्र च विरल्या इदानीं तत्र निबिडा समृत्ता इत्यर्थ वृद्धी
दौषान् कालान् समयात् परं दृष्टं बहुकालमदृष्टं दृष्टम्, अथवापि पक्षमा यद्वा पुत्र
दशमकात्रवद्विप्रकटकात् दृष्टम् समसापद्ययौ इति पक्षमा वनामदमपरमन्वत् वनजिव
मन्थं अनुभवामि ननु इदं पूर्वपरचित वनमेव इति निश्चय इति कारणमिति आह—शैला
नामिति । शैलानां गिरौषा निवेश अपरिचिततमवस्थानस्य इदमवस्थितं तत्र पूर्वदृष्टं वनमिति
बुद्धिं ज्ञान प्रत्याभ्यासमिति शय, द्रष्टयति दत्ता करान् निश्चयज्ञान जनयति इत्यर्थ । अत्र
पुन्नाहं प्रतिपादायस्य तृतीयपादात् प्रति हतन्वापगमात् वाक्याशङ्कतक काव्यलिङ्गम्, तदभिन्न
व्यापि अन्वय तदभिन्नत्वसम्भावनाया इवशब्दं न प्रत्यायमानं उत्पन्ना शैलनिवेशरूपस्य नन
पुन्नामभूत् वनामदमवस्थानस्य साधनादनुमानस्य पूर्वज्ञानदायविक्रान्तमूलकस्य शिखर

हन्त । परिहरन्तमपि मामित पञ्चवटीस्त्रेहो बलादपकर्षतोव ।

(सकरुणम् ।) (हृ)

यस्या ते दिवसास्तया सह मया नीता यथा * स्त्रे गृहं

यत्सम्बन्धिकथाभिरेव सततं दोर्घाभिराख्यीयत ।

एकः सम्प्रति नाशितप्रियतमस्तामस्य रामः कथं

पाप पञ्चवटी विलोकयतु वा गच्छत्वसम्भाव्य वा ॥ २८ ॥

| २८ । यस्या तथा सह त दिवसा मया नीता यथा स्त्रे गृहं दीर्घाभि यत्सम्बन्धि-
कथाभि एव सततम् आख्यीयत सस्यात् नाशितप्रियतम पाप एक राम ता पञ्चवटीम्
अथ कथं विलोकयतु सम्भाव्य वा कथं गच्छतु इत्यन्वयः ।

क) हन्त । पञ्चवटीस्त्रेह पञ्चवटी प्रति म प्रबल अत्राग परिहरन्तमपि पञ्चवटीं
प्रिन्यज्य गच्छन्तमपि माम अपकर्षतोव परावत यतोव मा बलन तददृशनाय प्रयत्नीव इति
भाव सकरुण मशोकम्

(२८) यस्यामिति यस्या पञ्चवटी स्त्रे गृहे यथा अयोध्यायामिव तथा सीतया
सह मया ते अरण्यावासकालीना पूर्वमनुभूता इति यावत्, दिवसा नीता यापिता निरूप
प्रवत्सरासयोकादिभि स्वगृहानुग्राहा यस्या पञ्चवटी दिवसा अतिबाहिता इति भावः ।
न वै बल रामयो नीता किन्तु दिवसा अपि नीता इति दिवसपटन व्यज्यते राज्यत्या
लोचनगुरुसाम्राज्यात्प्राप्तप्रणयपारतत्यासकोपात् स्वगृहान् वेत्तव्यं पञ्चवटी इति
शयम् । तथा दीर्घाभि घटनाया बाहुव्यम् दीर्घकालव्यापिनौभ यत्सम्बन्धिकथाभि
यस्या पञ्चवटी सम्बन्धस्य कथा वाटा ताभि यत्पञ्चवटीविषयकालान्पेरित्यर्थं, सतत
मया आख्यीयत इत्यत वनवासान् प्रतिनिप्रत्य सीतया सह यत्कथाप्रसङ्गमेव मया काल
अतिबाहित इति भावः यत्कथाभि इत्यनुक्ता यत्सम्बन्धिकथाभि इत्युक्ते पञ्च
वटीपरिसरवर्तिनामपि रामणोद्यत्त्व व्यज्यते । एवकारिण्य दाम व्यापारप्रतिषेध सूच्यते ।
नाशितत्वमपि उवाचान् अत् कथञ्चित् सञ्चल एव, न तु तथा, किन्तु मद्दोषेण एव नाश
इति दृष्टान्तिशयो व्यज्यते सम्प्रति अधुना नाशितप्रियतम नाशिता विसृजिता निवासनेन
नाश प्रापिता इत्यर्थं, प्रियतमा सीता येन स तद्योक्त अत एव पाप दुष्काणां राम
एक वैबल्य सीताशून्य इति यावत्, अथ तां पञ्चवटी कथं केन प्रकारेण वा विलोकयतु,
सीताशार्कविलत्वान् कथं द्रष्टं शक्ययादित्यर्थं । सीताशून्यैतिसमुद्गीपकत्वान् तस्या दर्शनं

(प्रवर्षि) शष्पक । जयति देवः । देव । भगवानगस्त्यो मत्तः श्रुत-
भवत्सन्निधानस्त्वामाह, — “परिकल्पितविमानावतरणमङ्गला प्रती-
कतं वक्ष्णा लोपामुद्रा, सर्वे च * महर्षयस्तदेहि, सम्भावयास्मान् ;
अथ प्रजविना पुष्यकेण स्वदेशमुपमङ्गम्याश्वमेधाय सख्णा भवि-
ष्यसी”ति । (छ)

राम । यथाज्ञापयति भगवान् ।

शष्पक । इतस्तर्हि देवः प्रवर्षयत् पुष्यकम् । (क)

राम । भगवति पञ्चवटि । गुरुजनानुरोधत् क्षणं क्षम्यतामिति
क्रमो रामस्य । (ख)

सवधा शाक्तबहिर्भूतमिति भाव तथा असम्भाव्य असमाख्य अवस्थानेन असतकृत्य इत्यथ
कथं वा गच्छन् अन्यात् यात् । इयमपि उक्तरामान् भाव । या हि पुत्र सीतासङ्घावस्थान
काले अनन्तसुखसन्तानक्षत्ररासौत, कवलावस्थानेनापि ताम् असतकृत्य अन्यत प्रस्थानम
अतीवगतिमिति फलिताथ सवधा । प्रयारभ्य यारभ्य एतच्छोकप्रत्यन्तमनुरागप्रकाशन
विशिष्टवचनरूप पुष्य नाम सख्यङ्गसुकुम् । शट्पत्नावक्रोडन वृत्तम्

(छ) जयतीति मत्त मम मुख्यात् अन्भवत्सन्निधानं श्रुतम् आकणितं भवत्
सन्निधानं तत्सामोष्यम अस उपस्थितिरित्यथ यत्र म परिकल्पिताविमानावतरणमङ्गला
परिकल्पितानि आयाजितानि विमानान् पुष्यकान् अवतरणकालान्चित्तधान्यदृवादीनि यथा सा,
वक्ष्णा लोपामुद्रा सतपत्रौ प्रतीकत, भवद्भागमम आशास् इत्यथ । सर्वे
महर्षयः मुनयश्च प्रतीकत इत्यथ । सम्भावय आगमननं सख्यानय । प्रजविना प्रकृतवैगवता
पुष्यकेण स्वदेशम अथोष्याम उपसङ्गम्य प्राप्य अश्वमेधाय अश्वमेधं कर्तुं समापयतिमित्यथे,
क्रियाधीपपदव्यादिना चतुर्थी । सख्यं याग्य इत्यथ भावव्यसि ।

(क) इत इति । प्रवर्षयत् आभयत्, गमयत् इति यावत्

(ख) भगवतीति । भगवति साङ्गान्भावतीत्यथ, वक्ष्णा लोपामुद्रावतीत्यथ, तस्मात् अथम् अतिसकम् असम्भाव्यगमनरूपं व्याख्यस्य
वाच्यस्य उक्तङ्गम् अथसा सख्यताम् ।

गन् । देव ! पश्य पश्य—

कूजत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघृत्कारवत्कोचञ्ज

स्तम्बाडम्बरमूकमीकुलिकुल क्रौञ्चावतोऽयं गिरिः ।

एतस्मिन् प्रचलाकिना प्रचलतामुद्देजिताः कूजितै-

रुद्देक्षन्ति पुराणचन्दनतदस्त्वन्धेषु * कुञ्चोनसाः ॥ २८ ॥

[२८ । कूजत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघृत्कारवत्कोचकसाम्बाडम्बरमूकमीकुलिकुल चर्च
क्रौञ्चावत गिरि, एतस्मिन् प्रचलता प्रचलाकिना कूजितै उद्देजिता कुञ्चोनसा पुराणचन्दन
तदस्त्वन्धेषु उद्देक्षन्ति, इत्यन्वय]

अपिच—एते ते कुहरवु गद्गदनदद्गोदावरीवारयो

मेघालम्बितमौलिनीलशिखरा † क्षीणीभृतो दक्षिणाः ।

अन्योऽन्यप्रतिघातसङ्गलचलत्कल्लोलकोलाहले

रुत्तालास्त इमे गभीरपयसः पुण्या सरित्सङ्गमाः ॥ ३० ॥

[३० । कुहरवु गद्गदनदद्गोदावरीवारय मेघालम्बितमौलिनीलशिखरा एत ते
दक्षिणा क्षीणीभृत अन्योऽन्यप्रतिघातसङ्गलचलत्कल्लोलकोलाहले उत्ताला गभीरपयस ते
इम पुण्या सरित्सङ्गमा वचन इत्यन्वय]

(२९) अत्रिति । कूजत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघृत्कारवत्कोचकसाम्बाडम्बरमूकमीकुलि-
कुल कुञ्जा लतादिपिहितोदरस्थानानि एव कुटीरा इति कुञ्जकुटीरा, तेषु कूजन विद्यमान
ये कौशिका दिवाभीता पेषका तथा घटाना यथौगा ये घृत्कारा हुदित्यन्वयव्याः ते
विद्यन्त येष ते कूजत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघृत्कारवन्त तथोक्ता कौचकसाम्बा विसृष्टि-
गुच्छा, तथास आडम्बरम् प्रपञ्चम् मूकानि । न शब्दसवस्थितानि कौशिकतासिन् इति शेष,
मीकुलिकुलानि काकनमृदा यस्य स तादृश चय क्रौञ्चावता नाम गिरि शैल । एतस्मिन्
क्रौञ्चावत गिरौ प्रचलताम इतस्ततः परिधावता प्रचलाकिना मयूराणां कूजितै केषामि
उत्ताजता भयमापादिता कुञ्चोनसा सदा पुराणचन्दनतदस्त्वन्धेषु पुराणानां प्रहङ्गानां चन्दन-
तद्वन्धेषु प्रकाशेषु उद्देक्षन्ति कल्पन्त आकुलीभक्त्यन्वितम् । "पुराणपोद्दिष्यतद-
स्त्वन्धेषु इति पाठ रोद्दिष्यतद्व बटप्रश्च अथ कौशिकादीना स्थावतीजतत्तुत्कारादि
वचनाया वैचित्र्यात् स्वभावात्तरलङ्कार । आहु लविकीर्तितं इत्यम् ।

* रोद्दिष्यतदस्त्वन्धेषु इति पाठान्तरम् ।

† मेघालम्बित इति पाठमिदम् ।

इति निष्क्रान्ता सर्वे । (ग)

इति पञ्चकटोपनिषो नाम द्वितीयोऽङ्कः ॥ २ ॥

(१०) एते ऽति । कुक्षरेषु मङ्गरेषु मद्मदम्बद्वन्द्वोद्भवरीमाप्य. मद्मदम्ब अविष्यष्ट
 मद्मन्नि ध्वनन्ति गोटावप्या कारौचि जलानि येषां ते तद्योक्ता गोदावरीतरङ्गभ्रानापुरितकन्दरा,
 निधानम्बितनीलिनीलसिखरा मेषे पयोदौ चालम्बिता चाग्निष्ठा इत्यर्थे, नीलस्य जिरोभागा
 येषां तानि, अत एव नीलानि श्यामलानि सिखराणि शृङ्गाणि येषां ते तद्योक्ता, य एते इश्य
 जाला. ते श्रुतिषु ऋचिषु दक्षिणदिगवस्थिता श्रीश्रीश्रुत पर्वता श्रीभक्त इति शेषः ।
 अन्वोऽन्वेति—अन्वोऽन्वप्रतिधामिन् परस्परप्रतिरोधेन सद्वलन उच्छृङ्खलं यथा तदा जलतां
 कङ्कोशानां तरङ्गाणां कोलाहले जलकालगन्दे लतायां कराला दुर्बला इति वाचन । मभीर
 पयसः अनाधनसिखा पुत्र्या सविताः से इमे पुत्रपरिचिताः, अदा इत्यजाना सखित्कङ्कणा.
 सखिताः-सखीनां-सङ्गणा. संकोशा जलसङ्घिमाता इत्यर्थे, राजने-इति शेषः । शार्ङ्गलविक्रीडितं
 इत्यम् ।

(ग) इतीति । सर्वे पञ्चकविमानरक्षका रामसन्वृद्धी च ।

दृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति नदीद्वयं तमसा सुरणा च ।)

तमसा । सखि सुरले । किमसि सन्ध्यात्वेव ? । (क)

सुरणा । भगवति तमसे । प्रेषितास्मि भगवतोऽगस्त्यस्य पत्नी
लोपासुद्रया सरिद्धरा गोदावरीमभिधातुं, जानास्येव यथा बधुत्वागात्
प्रभृति—(ख)

अनिभिन्नो गभीरत्वाद्दन्तगुणव्ययः ।

पुटपाकप्रतीकाशो रामस्य कर्णो रसः ॥ १ ॥

[१ । गभीरत्वात् अनिभिन्नं चनगुणव्ययं रामस्य कर्णं रसं पुटपाकप्रतीकाशं,
इत्यन्वयः]

(क) सखीति । सुरणा नाम काचिद्गदो दागिषाव्यजनपदवर्तिनी या मोहावरीकृतप्रवि-
शति । सन्ध्यात्वात्काला इत्यर्थे

(ख) भगवतीति । प्रेषिता प्ररिता सरिद्धरा सरित्तु नदीषु यत्र येषु तान् इति ।
बधुत्वागात् बध्ना कृपायाः जानक्या त्यागात् वञ्चनात्, प्रभृतिशब्दस्येवम् पञ्चमी । अस्मि-
न्पारम्भः ।

(१) अनिभिन्न इति । गभीरत्वात् गभीर्यात्, पक्षे गतस्यैववस्तुत्, अनिभिन्नः अस्ति
निभिन्नं वदति प्रकाशे यस्य स, वदतिप्रकाशितनिष्ठं, पक्षे अविदोर्षं, अतएव दन्तगुण-
व्ययं चनं चभ्यन्तरं मनसि इत्यर्थे, गृदा प्रच्छन्ना वदति प्रकाशमनापयजनात् इत्यर्थे,
यना गृदा व्यथा वैदना यस्य स तद्योक्तं, पक्षे गृदा प्रच्छन्ना यना निविक्रमं व्यथा सन्ध्यात्वे-
यव सः । रामस्य कर्णः, रस इष्टजनविद्येभ्यस्त्वद् स्मृतिवशात्कवचसु* कवचविमलकम्,
न तु कवचात्कवचं वीरप्रहारीयान्तरस्येन नायकस्य नाटकप्रकृतित्वात् प्रवच्यन्त्यास्य कवचक-
त्वात् । प्रियाविद्येभ्यः शकसन्धार इत्यर्थः । पुटपाकप्रतीकाशं महाकिञ्चन कवचसुखं
पक्षे पुटं तस्मिन् य पाकं योषधादीनां सन्नापयतेन प्रतीकाशं तुष्कं, निविक्रमकम् ।
'धुत्वागात्' इत्यर्थे त्वमी । निभसङ्गतचनीकाशप्रतीकाशोपनायक* इत्यन्तरं । यथा चकारवदित्
गौरव्यत्वे स्थितं सखीदिकम् सन्नापयेन कथितं भवति, किञ्चु नदीतोऽस्ति तस्यैव चित्तं वदित्तं

* अनिभिन्नं गभीरत्वात् इति विद्यासागरः "

तेन च तथाविधेष्टजनकष्टविनिपातजन्मना प्रकर्षगतौ दौर्घ-
शोकसन्तानेन सम्पुत्थिततरां परस्त्रियो * रामभद्रः, तमवलोक्ष
कम्पितमिव मे हृदयम्, अधुना च प्रतिनिवर्त्तमानेन रामभद्रेण
नियतमेव पञ्चवटीवने बधूसङ्घनिवासविश्रम्भसाक्षिणः प्रदेशा द्रष्टव्याः
तेषु च निसर्गधीरस्वापि एवंविधायामवस्थायाम् अतिगन्धोराभोग-
शोकशोभसंवेगात् पदे पदे मृहन्ति प्रमादस्थानानि शङ्कनीयानि राम-
भद्रस्य ; तन्नगवति गोदावरि । तत्र त्वया सावधानया भवितव्यम् । (ग)

इत्यन्ते, तथा रामचन्द्रस्यापि प्रियाविश्रामहेतुक शोक अनाधिपश्यमानो महती वेदना
तपोति, किन्तु प्रगाढधैर्यवानित्वात् वेदनायाः किञ्चिदपि चञ्चलं महिनं लक्ष्यत इति भावः ।
अत्र कदचरसे पुटपाकसायादेः सर्वस्यैव शब्दतः प्रत्ययात् पूर्णापमानद्वारः ।

(ग) तेन इति । तेन पुटपाकप्रतीकाश्रम इत्यर्थे च किञ्च तथाविधेष्टजनकष्ट
विनिपातजन्मना तथा तादृशी विधा प्रकारो यस्य स तथाविध तादृशः । य इष्टजन दयित-
जनः, तस्यां शीतायामित्यर्थः, यदा तस्या य कष्टस्य क्रमश्च विनिपात क्रमोपगम अनिष्ट
संचटनमित्यर्थे तथात जन्म उत्पत्तिर्गन्धे तत्र शीतानवासनसम्भवेन इत्यर्थे प्रकर्षगतौ
परा काष्ठां प्राप्तौ दौर्घशोकसन्तानेन दौर्घं महान् हाटश्रमवत्सरस्यापौ इत्यर्थः । शोकस्य
हृदयिरङ्गजनितदुःखस्य सन्तानं अविच्छिन्नं प्रवाहः तत्र । वरकालव्यापिनिरवच्छिन्नश्रीक
परम्परया इत्यर्थः । सम्प्रति अधुना अतितरां निजान् रामभद्रं परिशील्य काष्ठां संपगत
त रामभद्रम् अलोक्ष्य हृदा कम्पितमिव मानाविधेः दृष्टेनमाशङ्क्य विचलितमिव मे
शोपालुव्रज्जा इत्यर्थः । हृदयं चित्तम् । प्रतिनिवर्त्तमानेन अगम्यायमाने गतेन ।
नियतमेव नियतमेव । बधूसङ्घनिवासविश्रम्भसाक्षिण इत्यां भाष्येण शीतया इत्यर्थः, सङ्घ-
निवासे एकत्रावस्थाने यो विश्रम्भः प्रणयः वा शैलिकान्ठे 'विश्रम्भः शैलिकान्ठे विनाशे,
प्रचक्षेदपि च' इति मैत्रिणी । तस्य साक्षिणो दृष्टारः प्रदेशां स्थानानि द्रष्टव्या
बिम्बोचितव्याः । तेन विमित्याह—तेन इति । तेन प्रदेशेषु निसर्गधीरस्वापि स्वाभा-
विच्छब्धैः सङ्घसङ्घापि रामभद्रस्य एवविधायामवस्थायाम् शीताविरहितेण एकाकिभ्रमणपायां
दृश्यात् । अतिगन्धोराभोगशोकशोभसंवेगात् अतिगन्धोरा दर्शितारं चाभागं प्रसवः यस्य स
अशीलं हृदयं, सः शोकः तेन यः शोभः अलिभयः तस्य सर्वगतः प्रतिघातात्, घनातिघातः
इत्यर्थः, सदै सदै स्थाने स्थाने, लक्षान् अनेवापि, प्रमादस्थानानि प्रमोदं बुद्धिबिपर्ययः धैर्य-

* नितरां परिशील्य, परं परिशील्यमाणं इति च कश्चित् पाठः

वीचोवातेः शीकरचोदशोतैराकर्षद्भिः पद्मकिञ्चलकगन्धान् ।

मोहे मोहे रामभद्रस्य जीवं स्वैरं स्वैरं प्रेषितैस्सर्पयेति ॥ २ ॥

[२ शीकरचोदशोते पद्मकिञ्चलकगन्धान् आकर्षद्भिः स्वैरं स्वैरं प्रेषितं वीचोवाते रामभद्रस्य जीवं तर्पय इति इत्यन्वयः ।

तमसा उचितमेव दाक्षिण्यं खेहस्य, सञ्जीवनोपायसु मौलिक एव रामभद्रस्याथ सन्निहितः । (घ)

मन्त्राः । कथमिव ? (ङ)

तमसा । श्रूयताम् ।—पुरा किल वाल्मीकितपोवनोपकण्ठ्यात् परित्यज्य गते लक्ष्मणे मोतादेवी प्राप्तप्रसवसेदना आत्मानम् अतिदुःख-
चुति इति घावत । तस्य म्यानानि पदानि कारणानि शङ्कनौयानि आशङ्कान्ते अस्मानिगिति शय । तत्तस्यात् रामभद्रस्यान्यघटनाया सन्भावनासत्त्वादित्यथ । तत्र तेषु रामस्य धनस-
व्याभिव्यक्त्यथ सावधानया अवहितचित्तया अवधान मनसो विषयान्तरविमुक्तया । रामस्य विपन्निवारणाविषये एकावचित्तया इत्यथ भवितव्यं भूयेत्

(२) ननु जलपवाहस्वरूपत्वात् सावधानत्वेऽपि किं स्यादित्याह—वीचोति शीकरचोदशोते शीकरचोदशेन जलविन्दुचरणेन शीते शीतले तरङ्गतुषारसस्यश्रीतेन तथा पद्मकिञ्चल-
गन्धान् पद्माना कमलाना किञ्चलान् केशराणां गन्धान् सौरभ्याणि आकर्षद्भिः आह्वय्य बहद्भिःरित्यथ तथा स्वैरं स्वैरं प्रेषितं मन्दं मन्दं प्रेरितं वीचोवाते स्वकीयतरङ्गवायुभिः
मोहे मोहे सकलमुच्छिन्नावस्थाया जीवं जीवं तर्पय प्रीणय यदा यदेव रामस्य मूर्च्छा भवेत्, तदा तदैव तादृशैकरङ्गवायुभिरस्य चैतन्यं प्रतिपादयेत्यर्थः । इति इत्यन्त मोदावरी-
मभिधातुं प्रेषितास्तीति प्रवेणान्वयः शीकरचोदशेनेन श्रेष्ठ, पद्मकिञ्चलकगन्धान् इत्यनेन सौरभ्यम्, आकर्षद्भिः इत्यनेन मन्द्याह इति वायोर्गुणमयमुन्मत्तम् । सुरभिशीतलवदुवाता अपि विरहिणामनयकारिण इति न शङ्काम् । विरहिणा चैतन्यदशायामेव दुःखं इमे मूर्च्छितामा तु प्राणप्रतिष्ठापनकरा एव ज्ञानिनीतुतम् ।

(घ) उचितमिति । दाक्षिण्यम् औदार्यम् खेहेन प्रियजन प्रत्यानुकूलमित्यर्थः । राम प्रोक्तं खेहवती नोपास्तुदा यत् तदानुकूल्यं कर्तुमिच्छति, तत्तु न्यायमेव, किन्तु तस्याय विवशप्रयोजनं नास्तीति भावः । कृत इत्याह—तु इति । तु किन्तु मौलिक एव प्रकृत एव न नु कथमिव इत्यर्थः, रामभद्रस्य सञ्जीवनोपायं चैतन्यप्रतिपादनहेतुं सन्निहितं निवृत्तवर्षीं स्थितः । सन्निहिता सौता, सेव सञ्जीवयिष्यतीति भावः ।

(ङ) कथमिति कथमिव, मोहे सञ्जीवनोपायं सन्निहित इत्यर्थः ।

संविगाद्वाप्रकाशे शिखिसवती, तदेव तत्र दारकाद्यं प्रसूता, भगवतीभ्यां पृथोभागीरथीभ्याम् अभ्युपपन्ना रसातलञ्च नीता । स्वन्वत्खाभात् परेष च तद्धारकहयं तस्या, प्राचेतसस्य महर्षेर्गङ्गादेवो स्वयमर्पितवती । (च)

सुरणा (मविश्वयम् ।)

ईदृशाना विपाकोऽपि जायते परमाद्भुतः * ।

यत्प्रोपकरणीभावमायात्येवंविधो जनः ॥ ३ ॥

[३] इदृशाना विपाक अपि परमाद्भुत जायते यत्र एवविध जल उपकरणौ-भाषम् आशयति, इत्यान्वय

तमसा । इदानीन्तु शब्दकृतृत्तान्तेनानेन सम्भावितजनस्थानागमनं रामभद्रं मरयमुखादुपप्लुत्य भगवती भार्गीरथी यदेव भगवत्या

(च) श्रूयतामिति किञ्चिन्नि प्रवृत्तानामुपकमस्वयम् वाच्योक्तिपावनीपकच्छातवाच्योक्ते तपावनस्य आश्रमस्य उपकण्ठान् निकृष्टान् परिश्रज्जा सौतामिति शेष प्राप्त प्रसववेदना प्राप्ता उपस्थिता प्रसववटना यस्या मा अत एव अतिदृक् स्वरुवगात् नितान्तकष्टप्रतिष्ठातात् आत्मान स्वदृक्म् । तदेव निज पानकरमव तत्र गङ्गास्रोतसि दारकाहय दारकायो इय वानकायुगल, । मृगा प्रसूतवती आदिकर्षणि कर्त्तरि क्त । पृथ्वी भार्गीरथीभ्यां पृथिवीगङ्गाभ्याम् अभ्युपपन्ना प्राप्ता अनुगृहीता सतीत्यर्थ, रसातल पाताल नीता बालकाभ्यां सङ्घ सौनति शब्द सन्वत्यागत सन्वस्य दग्धस्य त्यागी यस्मिन् वयसि तत् सन्वत्याग वय तस्यात् परेष अनन्तर वषट्पयवयम् परामन्वथ । परेषेति करण इतीया, वहा अपवर्गः । तस्य सौताया तद्धारकहयम् महर्षे प्राचेतसस्य वाच्योक्ते लघीप इत्यर्थ । स्वन्वत्खाभाविषकया वही गङ्गादेवो स्वयम् आत्मान न तन्वहारित्वथ ।

(३) ईदृशान् भिति ईदृशाना इयमिव दग्धन् इति ईदृशा तेषां सौतासद्भुतानां विपाक इत्याविपय्यास अपि परमाद्भुत परमम अत्ययम् अद्भुत विषयावद्भुत जायते । कथं निश्चाय- यम् इति । यत्र दशाविपय्यास एवावध गङ्गापृथ्वीसद्भुत जल उपकरणौभाषम् उप क्रियते अनेन इति उपकरणम् उपकारसाधनम् अनुपकरणस्य उपकरणस्य भाव इति उप करणीभाव अभूतत्वाये । तम् उपकारमभ्याटन उपयोगिताम् साहाय्यकारकत्वमित्यर्थ आशयति प्राप्नोति अत्र विपाकस्य परमाद्भुतत्वदप वाक्याथ प्रति उत्तराद्भुतपादाद्यस्य हेतुत्व- इतीति काव्यलिङ्गमलङ्कार विपाकस्य न परमाद्भुतत्वस्य विरोधान् उत्तराद्भुतपादाद्यस्योपमात् तन्वत्खाभात् विरोधाभासश्च ।

लोपासुद्रया खेहादायद्धितं तदेवाग्रह्य सीतासमेता केनचिद्विद्यु रट्टा-
चारक्षपदेशेन मोदावरीं विलोकयितुमागता । (घ)

मरणा सुविचिन्तितं भगवत्या, राजधानीस्थितस्य खडु तैर्दु-
र्जनात्मभ्युदयिकैः कार्यैर्व्यापृतस्य नियताचित्तविक्रियाः, अक्षयस्य
पुनरस्य शोकमात्रद्वितोयस्य पञ्चवटोप्रवेशा महाननर्थ इति, तत् कार्य-
मिदानीं सीतादेव्या रामभद्र आश्वामनीयः स्यात् ? (ज)

तमसा । उक्तमेव भगवत्या भागीरथीदेव्या,—वत्से देवयजनसम्भवे
सीते । अथ खलु आयुषतोः कुशन्वयोर्हादशजन्मसंभ्रसरस्य संख्या-
मङ्गलप्रतिरभिवध्यते तदात्मनः पुराणेष्वहुरम् एतावतो मानवस्य
राजर्षिर्वंशस्य प्रसवितारं सवितारमपहतपाप्मानं देवं स्वहस्तावचितैः
पुष्पैरुपतिष्ठस्व । न च त्वामवनिपृष्ठवर्त्तिनोमस्मत्प्रभावाद्गणदेवता

(घ) अस्मत्प्रधानान् अस्मत्कस्य प्रदानं अस्मत्कस्य शिरश्च दत्तधानाश्वानसमरुप
उद्वेग इत्यर्थः । तत्र हतुना सम्भावितजनस्यानागमनस्य सम्भावितम् उन्नतचित्तम् अनुमितमिति
शायत, जनस्थान आगमनयस्य न सरः मुखान सरयु अथोध्योपकण्ठवाङ्मनो नदी तस्या
मुखान उपसृत्य आकाशे परित्राय इति शायत । तद्वै रामस्य अनिष्टमेव । सीतासमेता
जीतया समेता निमित्ता जनकीसहिता रट्टाचारक्षपदेशेन रट्टाचारस्य कुलोचितस्य कश्चिद्वयस्य
अनुष्ठानविक्रमस्य व्यपदेशं कृत्य तत्र कुलाचारकलन । प्रकृत्यादिभ्यश्चि तृतीया आक्षेपः ।
अपि यदीवितरकण्डपत्रस्य अन्ववनात् महसन्धिरयम् । केनचिदिदं रट्टाचारक्षपदेशेन इत्यस्य
प्रस्तावोपवीगिच्छन्नाचरणरूपस्य अमताहरणं नाम सन्धाङ्गमूलम् ।

(ज) सुविचिन्तितमिति मावचिन्तितस्य सम्यक् विवेचितस्य । राजधानीस्थितस्य
अथोध्योपकण्ठस्य तस्यै कन्येरेत्यर्थः वीसाया दिवसि चान्द्रदयिके अक्षयस्यास्य
मङ्गलाय भवकोत्पन्नाः अस्त्रिकानि ते उन्नतिसाधके कार्ये दुर्जनियुद्धिच्छत्रुपक्षमथितिभि-
व्यापारे न्यायस्य व्यासक्तस्य रामभद्रस्यति शब्द, चित्तविक्रया इदमनोदा स्थिता निरुद्धा
इत्यर्थः । राजधानीस्थितस्य रामभद्रस्य राजकाव्यालोचनान्तरिक्षे जनकीसिद्धोद्गुह्य
प्रथमं नन्तर अमताहरणम् । पुनः कान् अक्षयस्य व्यापारान्तरस्यस्य शोकात्मनसिद्धि-
केवसलोत्पन्नस्यस्यस्य रामभद्रस्य महान् अन्ववनात् अन्ववनात् तदुद्गुह्य इति अस्मात् द्विती
जनवत्या सुविचिन्तितमित्यर्थः । तत्रात्मानं पञ्चवटोप्रवेशेवानर्थहेतुत्वादिभ्यश्च । आश्वामनीय
स्यात् साम्बयितुं शक्यं स्यादित्यर्थः ।

अपि द्रुच्यन्ति किं पुनर्मर्त्या इति । अहञ्च आद्यापिता—तमवे ! त्वयि प्रकृत्ये मेव बधूर्वत्सा जानकोति अतस्त्वमेवास्याः प्रत्यन्तरीभवेति— साहमधुना यथादिष्टमनुतिष्ठामि । (भ)

रुक्मा । अङ्गमप्यमं वृत्तान्तं भगवत्यै लोपानुद्गायै निवेदयामि । रामभद्रोऽप्यागत एवेति तर्कयामि । (ज)

(भ) । उक्तमिति । उक्तमेवेति एवमब्द स्वयौगन्धवस्थापनाय । किमुक्तमित्याह— यदित्यादि । आद्यप्रसूते चाय प्रकृत्य विद्यत ययो तौ आद्यप्रसूते तथा हादशसवस्तरस्य द्वौ च द्वय वेति हादश बन्ध्यामखिका वा दश इति हादश । हादश सख्यायामधुनादौ च द्वौ इति ज्ञात । हादशाना पुरण इति हादश । तस्य पुरण इट् इति इट् । हादश सवस्तर इति हादशसवस्तर तस्य जन्मवधावधिहादशपुरचौभूतसवस्तरस्यैव । सख्या मङ्गलवन्धि मङ्गलवन्धि म ख्याये वयसा वनमरमख्याये मङ्गलजननाय गन्धि, वध- सप्तसख्यकवन्धिमेदगुणानिन्धय तस्यैपदुवागोरोचनारुपमङ्गलवन्धिसहितसुवधारकावधिविन्धय । “वनसुरे वनसुर शिशुना जन्मनचम शान्नातसुव क्त्वा, मङ्गलाय करि पदसूत्रादिना खिया यन्धि कुवन्धि । स त् कर वलयरुपण निरुतौव पदेण” इति वीरराजव । अमि वन्धते बान्धोकिनेति जव । तत्तस्यात् तदनुष्ठानभूतस्य टैवनापुजनस्य विधयत्यादित्यथ । आङ्गन सख्या तवेत्यथ । पुराणशुशुर प्राचौलशुशुर परन्परया शुशुरमित्यथ एतावत वयत्तुल स्यात्त्व मानवस्य वैवस्वतमनारपत्यस्य । सूर्यपूजा वैवस्वतमनुष्ठानतुपत इत्याकलदुवसान दक्षवत्सव्याय रामचन्द्रो ज्ञात इति जयम । प्रसवितार जनयितारम अपरुतपायानम अपरुतो नाङ्गन पाप्मा पाप येन त निरन्तसमसाविद्यादिदाषगन्धम् इत्यथ । सवितार टैव जनत स्रष्टादिनीलाशानिन सूर्य टैवम । उपतिष्ठस्य पूजय । टैवपूजायै आङ्गनेपदम् । जन पूजयन्मनुष्ये जना मानवत्वोक्त्य यदि रामाय निवेदयेथ तदा मङ्गलनचपाता भवेदित्याह न वेत्यादि । न चत्यस्य ट्शान्तौत्यनेनात्यथ अवनिरुच्यवर्तनीम चवने भूमि वृष्ट उपरिभासे वर्तते या ता भूमिजता सतीम अक्षतप्रभावात मदीयवववभावं इत्यथ मन्था मानवा । इति उक्तमिति पूर्वशास्त्रय । अतएव वनद्वयतयापि सीताया भाव्यदंशन सप्तसखस अह तमसा, प्रकृत्यप्रसा परमप्रीतिशानिनी वध ख वा । प्रत्यन्तरी सखीव अनुचरी भव इत्यर्थ । सा नष्टया आद्यापिता अह तमसा इत्यथ । यदादिष्टम आदिष्टम आदेशजननतिशान्ति सीताया नष्टचापित्वमित्यथ । अनुतिष्ठामि आचरामि सीताया सङ्चारिणी भवः

(ज) अङ्गमपि । अमु वृत्तान्त सीताया साई भागीरथ्या जाननमस मि सन्धावर्तमि

तमसा । तदियं गोदाबरोद्भवाचिक्रम्य ।— (ट)

परिपाण्डुर्दुर्बलकपोलसुन्दरं
दधती विलोककवरोकमाननम् ।
करुणस्य मूर्त्तिरथवा शरीरिणी
विरहव्यथैव वनमेति जानकी ॥ ४ ॥

[४ । परिपाण्डुर्दुर्बलकपोलसुन्दरं विलोककवरोकम आनन दधती करुणस्य मूर्त्तिः अथवा शरीरिणी विरहव्यथा इव जानकी वनम एति इत्यन्वयः ।]

सुरका । इयं हि सा ।—

‘किसलयमिव मुग्धं बन्धनाद्दिप्रलूनं
हृदयकुसुमशोषो दारुणो दीर्घशोकः ।
ग्लपयति परिपाण्डुं चाममस्याः शरीरं
शरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्रम् ॥ ५ ॥

[५ । शरदिज घर्मं केतकीगर्भपत्रम् इव हृदयकुसुमशोषो दारुण दीर्घशोकः बन्धनात् विप्रलूनं मुग्धं किसलयम् इव परिपाण्डुं चामम् अस्याः शरीरं ग्लपयति, इत्यन्वयः ।]

(इति परिक्रम्य निष्क्रान्ते ।)

विष्कम्भकः ।

(ट) तदिति । तदियं सा जानी इवञ्चति तदियं सेथ आकस्यस्य जानकीत्वस्य विज्ञेय-
मेतत् । निष्क्रम्य निर्याय ।

(४) सीता विचिन्तयति परिपाण्डु इति—परिपाण्डुर्दुर्बलकपोलसुन्दरं परिपाण्डुभ्यां शोका-
भिभवान् रक्तहृदिशरभोजनादिनिरहणं किञ्चित् शुभाभ्यां दुर्बलाभ्यां कृपाभ्यां च कपोलाभ्यां
गण्डाभ्यां सुन्दरं मनोज्ञम्, विलोककवरोकमाननम् विलोका अचला, संयमनाभ्यावान्
इतस्तत् विचिन्ता इति यावत्, कवरो केशवेशे वेणो इत्यर्थः, यव ततः । नयुतञ्चेति चः ।
विलम्बितेणैकम् आननं मुखं दधती धारयन्ती इयं जानकी करुणस्य करुणविप्रलम्बस्य
मूर्त्तिं आकृति इव, अथवा शरीरिणी मूर्त्तिमती विरहव्यथा विशेषवेदना इव वनमरच्छम् एति
आगच्छति । अथ जानका करुणमूर्त्तितादात्म्यसम्भावनायाः शरीरिविरहव्यथातादात्म्य-
सम्भावनायाश्च इवशब्देन प्रत्यायनात् वाप्या उत्तमप्रचालङ्कारः । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ।
पतदनुकपोक्तिरथा प्राक्काले—

‘वसने परिशुसरे वसाना नियमजानसुखी धृतेकवेचि ।

अतिनिष्करुणस्य शुद्धशोला मम टोष विरहव्रत विभक्ति ॥

(५) किसलयमिति । शरदिजः शरत्कालसमुत्पन्नः, ‘प्राण्ट् शरत्कालादिनां जे’ इति
सप्तम्याः अलुक् । “सप्तम्यां ननेडं” इति सप्तम्यर्थः । घर्मः लम्बा लम्बाप इत्यर्थः, “घर्मेः
स्यादानपे शोभं ऽप्यश्लेदाश्लोरात्र” इति मेदिनी । केतकीगर्भपत्रं केतव्या केतकीपुत्रक

नेपथ्य । प्रमादः प्रमादः । (ठ)

(तत प्रविशती पुष्यावचयव्यया सकलचौतसुखमाकचयनी सीता) । (उ)
सीता । अह्महे, जानामि प्रियसखी मे वासन्दी बाहरदि । ठ)
[(ठ) अहो ! जानामि प्रियसखी मे वासनी व्याहरति, इति स्मृ ।]

(पुनर्नेपथ्ये)

सीतादेव्याः स्वकरकलितैः शङ्खकोपलवाद्यै-

रथे खोलः करिकरभको यः पुरा पोषितोऽभूत् ।

सीता । किं तस्म १ (ष)

[(ष) किं तस्य ? इति स्मृ ।]

(पुनर्नेपथ्ये)

बध्ना साहं पयसि विहरन् सोऽयमन्धेन दर्पा- *

दुहामिन हिरदपतिना सन्नपत्याभियुक्तः ॥ ६ ॥

[६. अये खोल य करिकरभक सीतादेव्या स्वकरकलितैः शङ्खकोपलवाद्यैः पुरा पोषित अभूत्, अय स बध्ना साहं पयसि विहरन् अन्धेन उहामिन हिरदपतिना दर्पात् सन्नपत्या अभियुक्तः, इत्यन्वयः ।]

गर्भपत्र चन्धनरवचि पत्र दलनिव, हृदयकुसुमशोभो हृदय कुसुमनिव इति हृदयकुसुम-
“सुपमित व्याघ्रादिभि रिति समान । हृदयकुसुम श ध”ति इति हृदयकुसुमशोभो । चिनि ।
कुसुमशोभनचितसनापक टाहस तोत्र दोष शोक दीर्घकालव्यापि भक्तुविरहदुःख,
बन्धनात् इनात् विप्रलून् हिरन्तुग्ध रव्यम्, किमनय पल्लवम् इव स्थित, परिपाच्छ पाशुवर्ष
शोभुदीसच्छायमिति यावत्, चाम लक्ष्म, अस्या सीताया शरीर, व्यपयति मलिनो करोति ।
व्याचक्षति इति वैकल्पिक रूपम् मानितोक्तम् । अत्र हृदये कुसुमत्वारापात् दीर्घशोके
आतपत्वादारोपस्य अक्षत प्रख्यात् एषटशिविर्चि परम्परितम्, इतलूनक्षिणयसाम्बस्य
शरीरे पाच्छुत्वादिचर्चोष प्रतीतइवमा । पुन कृतकौमर्भपत्रस्य शरीर चर्चोष च दीर्घशोके
व्यपनसाधव्यात् साम्प्रतीते उपमानरम् ।

(३) प्रमाद इति । प्रमादोऽनवधानता विधातुरित्याक्षप । अथवा प्रमादो अनिष्टापात ।
अच्युते चिद्वक्ति ।

(४) तत इति । पुष्यावचयव्यया पुष्यायां कुसुमानम् अत्रचयं अशने मयहे व्यया आसन्ता
इत्यर्थः । सकलचौतसुख्य कदवेन शोकेन शीतसुख्यन उत्तकच्छया च मङ्ग वत्तमान यथा तथा
आकच्ययानि श्रयन्ती प्रमादशब्दमिति शेषः ।

(३) अहो इति । जानामि मन्य पुत्रपरिचितव्यरम्रवादिमि भाव । व्याहरति भावते ।

(४) सीतेती । अये म्नाम् अये समीपे म्नाम् पल्लववृक्षवाद्य अक्षय य करिकरभक

सीता । (ससम्भ्रम कतिचित् पदानि गत्वा ।) अज्जउत्त ! परिस्ताहि परिस्ताहि मम तं पुत्तम् । (अतिमभिनीय सवेकव्यम् ।) हद्दी हद्दी ताहं खेव चिरपरिचिताहं अक्खराहं पच्चवटीदंसणेन मं मन्दभादणीं अणुबन्धन्ति । हा अज्जउत्त ! (इति मुर्च्छति) । (त)

[(त) आर्यपुत्र । परिव्रायस्व परिव्रायस्व मम त पत्रकम् । हा धिक् हा धिक्, ताव्वेव चरपरिचितानि अचराणि पच्चवटीदर्शनेन मा मन्दभागिनोमनुबन्धन्ते । हा आर्यपुत्र । इति सम ।]

तमसा । (प्रविश्य) वक्खे ! समाग्गसिद्धि समाग्गसिद्धि ।

(नेपथ्ये) विमानराज, अत्तं वै स्थोयताम् । (घ)

सीता । (समाश्रय्य सवाभ्यसोद्वासम्) अज्जह्हे ! जलभरिदमेहत्थिदिद-
गम्भीरमंसला कुटो ण एसा भारदो निग्घोमभरन्तक्खविबरं मं पि
मन्दभादणीं भक्ति उक्खावेदि ? (ट)

[(ट) अहो ! जलभृतमैवकल्पितगम्भीरमासला कुतो नु एवा भारती निर्घोषविधियमाच-
कषाविवरां ममपि मन्दभागिनीं भक्ति उक्खासयति, इति सम ।]

इतिशावक, सीतादेव्या स्वकरकल्पितै स्वकरैश्च निजहृत्सान कल्पिते आहृते, एतेन करिशावक प्रति यत्नातिशयो व्यज्यते । शङ्खतीपल्लवाद्ये शङ्खकीर्णां तदाख्याना गजमियाणां पल्लवाद्येः अग्निकिसलये, तदभक्ष्यैरिति भाव । कामल वदातनाथम् अवशब्दस्य प्रयोग । पुरा वनवास-
कार्ण पो वती वर्धितोऽभूत् । अद्य दृश्यमान स करिकरभक्त मध्या स्वकीयभार्यया साहं सह पयसि जले विहरन् क्रीडन् अन्येन अपरेण केनचित् उद्दामेन उच्छृङ्खलेन उद्धतेन इति यावत्, हिरदपतिना इलियुधपेन दर्पात् बलगवात सन्निपत्य कुतोऽपि खानादागव्य अभियुक्त-
अभिभवाय आज्ञान । अत सीतादेव्या पुनस्वरूपस्य विनायसम्भावनया प्रनाद एवेति भावः ।
मन्दाज्ञानाहृतम् ।

(त) ससम्भ्रममिति । ससम्भ्रम सत्वरम् । चिरपरिचितानि हीर्षकान्धोकारेण अन्धकारेण अचराणि आर्यपुत्र इत्येव वचां । अनुबन्धन्त अनुसरन्ति मम सुखात् प्रसरन्तीत्यर्थः । चिरा-
भासवत्यात् सोऽय देश इति च हेतो आर्यपुत्र इति अचराणि निसर्गात् एव सङ्घुखान्ति
निगोच्छन्ति इति भाव ।

(घ) विमान इति । विमानराज इति पुत्रव्यस्य स्वभोधनम् । रामस्वीकृतिरेवा ।

(ट) समाश्रय्य इति । समाश्रयोद्वास साधसेन भयेन उद्वासिन इर्षोऽशानेन च सहैति

तमसा । (सञ्जिताद्यम् ।) अयि वत्से ! (ध)

किमव्यक्तोऽसि निनदे कुतश्च्ये ऽपि त्वमीदृशो । #

स्नानयित्वा मयूरीव चोक्तितोत्कण्ठितं । स्थिता ॥ ७ ॥

[७ । अव्यक्तं कुतश्च्ये अयि निनदे त्व स्नानयित्वा निनदे मयूरी इव कि ईदृशो चोक्तितोत्कण्ठितं स्थिता, इत्यन्वयः ।

तद्योक्तं, क्रियाविशेषश्चम् । स्वरश्रवणेन रामोऽयं न वेति सशये स चेत्तदागत्य परिव्यक्ताया मम दर्शनेन क्रुद्धं स्यादिति भयेनोत्कण्ठ्य, यद्वा रामचन्द्रस्यात् आगमनेन तस्य प्रजारञ्जनव्रते यद्वि क्वाचित् क्वटि स्यादित्याशङ्कया भीति, असाधारणपतिव्रताया अस्या पतिमुच्छ्रित्वा स्तववाक्य श्रवणेन तत्परणदर्शनलाभसया च उन्नास युज्यत एवेति बोध्यम् । जन्मभ्रतेति, जन्मेन भ्रतस्य पूर्वस्य भिषस्य कानितमिव गति तमिव गन्धौरा मन्दा मासला प्रसूता सृजन्तेति यावत् । एषा भारती वाचो कुत कञ्चाञ्चनादुनपन्ना सतोत्यथ निघाघति, निघोषश्च ध्वनिना भियमाण क्वचंविधरे यस्यास्ता तयोक्ताम् । क्वटिति द्रुतम् उच्छ्वासार्थान् सञ्जीवयति । स्तवप्रायो मन्द- भागिनी मां हृषेच उन्नासयतीत्यथ । मामपौत्यपिशब्देन स्वस्य दुःखातिशयेन हृषासोम्यत्व व्यन्यते ।

(ध) उक्थितेति । चिरानुभूतेऽपि स्वर सशये इति विवक्षयेन चिन्तितम्, आगत्येति रामे परस्परसाक्षात्कारो न जायते इति ट स्तेन च अन्व नाभा सञ्ज्ञेति सञ्जिताद्यम् ।

(७) किमव्यक्तोऽसीति । अव्यक्त अपरिष्कटे अज्ञातमानस्वरूपे इत्यर्थः, कुतश्च्ये कुतोऽपि निमित्तादुनपन्ने अज्ञातहेतुके इति यावत् । कुतो भवतीत्यर्थे “आख्याताश्च तमादयः” इति व्यपदेश्य इति कालाया । अव्ययान् रूप इति त्यप । निनदे ज्ञानी “शब्देनिनादानमदध्वनि ध्वानरवक्षणा ।” इत्यमरः । त्व स्नानयित्वा मेषस्य ध्वनी इति श्लेषः । “अभ मेषो वारिवाह स्नानयित्वा चोत्कण्ठक” इत्यमरः । मयूरीव ईदृशो एवविधा चकित सम्भ्रान्तम् उत्कण्ठितम् अनुसुखस्य यथा स्वागता स्थिता अस्ति भवसि । मेषध्वनिमाकर्ष्य मयूरी यथा चकित्वा उत्कण्ठिता च भवति, तथा त्वमपि इमम् अपरिष्कृत विमानराज अत्रैव स्थीयतामित्येव कस्यापि क्लृप्तव युक्ता क्लृप्तैव अनुसुखगिता व्याकुला च सङ्गच्छति इत्यथ । अत्र प्रकृतकारणाभावेऽपि चकितो- तुत्कण्ठितत्वकार्याद्यौत्पत्तेर्बिभावनालङ्कारः । स च सौताया मयूया रामे स्नानयित्वा तच्छब्दे च मेषनिनादस्य स्वाव्यप्रत्ययात् सकलांपादानाश्च पूर्वोपमया सङ्कीर्तयन् तथा जनेव राज्ञे तन्वीतिवत् मयूरी अस्ति त्वन्व अस्ति इति प्रथममध्यमपुरुषभेदोत् उपमागतभद्रप्रकृतत्वदीव, स च ‘निनदे क्वचमव्यक्ते’ इति पाठे न समाधेयः । पठ्यावक्त इत्यम् ।

• “अपरिष्कृतनिनादे” “कुतश्च्ये प्रीतिरौदृशो” इति पाठान्तरम् ।

t “चकितोत्कण्ठिता” इति पाठभेदः ।

सीता । भगवन्निदि ! किं भवति अपरिपूङ्गुडेति ? मय उच्यते सर-
संजोषण पञ्चभिर्भाषिदं अज्जलतो ज्जेव बाहुरदि । (न)

[(न) भगवति । किं भवति अपरिपूङ्गुडेति ? मया पुन, स्वरसयोगेन प्रत्यभिज्ञातम्,
—आय्यपुत्र एव व्याहरति, इति सम् ।]

तमसा । श्रूयते तपस्यतः किल शूद्रस्य दण्डधारणार्थमैश्वर्यको राजा
जनस्थानमागत इति । (प)

सीता दिष्टिभा अपरिहीणराजधर्मो क्व सो राजा । (फ)

[(फ) दिष्टिभा अपरिहीणराजधर्मं खलु स राजा ।]

(नेपथ्ये) यत्र द्रुमा अपि मृगा अपि बन्धवो मे

यानि प्रियासहचरस्त्रिरमध्यवात्मम् ।

एतानि तानि बहुनिर्भरकन्दराणि

गोदावरीपरिसरस्य गिरेस्तटानि ॥ ८ ॥

८ । यत्र द्रुमा मृगा अपि मे बन्धव प्रियासहचर (अह) यानि त्रिरम् अर्धवात्मम् ।
बहुनिर्भरकन्दराणि एतानि तानि गोदावरीपरिसरस्य गिरेस्तटानि, इत्यन्वयः ।]

(न) भगवतीति भगवात तमसे । अव्यक्त इति तमसोक्तत्राक्यस्याथमादाय सीताया
प्रश्न, अपरिपूङ्गु इति । स्वरसयोगेन कण्ठनादस्य सन्धकेषु कर्षविवरप्रविष्टेनेति यावत्,
मया प्रत्यभिज्ञातम् अह जानामीत्यर्थः । अनुभूतस्य पुनरनुभव प्रत्यभिज्ञे' ति नैयायिका ।
आय्यपुत्र रामचन्द्र एव व्याहरति भावते इति ननु अन्य इति परिसंख्या आर्यो ।

(प) श्रूयते इति । तपस्यत तपस्या कुर्वत शूद्रस्य शब्दकस्य दण्डधारणार्थम्,
दण्डस्य शिरस्कं दण्डपस्य धारण विधानमित्यर्थः । तस्य इदं इति दण्डधारणार्थम्, अथेन सह
नित्यसमास सर्वलिङ्गता च । ऐश्वर्यक इत्याकोरपस्य पुमानिति प्रस्ताङ्गवर्धयः, राजा इति
राम जनस्थानम् आगत इति श्रूयते लोकापरम्परया आकर्षते इत्यर्थः ।

(फ) दिष्टेति । दिष्टि नि द्वितीयान्तरप्रतिरूपकमव्ययम्, भाग्येनेत्यर्थः । स राजा राम ।
अपरिहीणराजधर्मं राजो धर्मं राजधर्मं न परिहीण राजधर्मं यस्य स ततोक्त, अपरिपूङ्गु-
राजकर्तव्य इत्यर्थः ।

(८) यत्रेति । येषु गिरितटेषु द्रुमाः मृगाः अपि मृगाः इतिषा अपि मे मन बन्धव
सुष्ठव आसन् इति शेषः ।

सीता (इडा ।) हा कर्धं पहादचन्द्रमखलापाण्डुरपरिक्राम-
दुब्बलेण आधारेण, अथ * सोम्यगन्धीराणुभावमेतपञ्चभिन्नादिदी
अञ्जउत्तो ज्जे ब ता मं धारेहि । (व)

(इति तमसामाग्निथ्य सूक्तंति)

[(व) हा क० प्रभातचन्द्रमखलापाण्डुरपरिचामदुव लाकारेण, अथ सोम्यगन्धीराणुभाव
भावप्रत्यभिज्ञात चाय्यपुत्र एव तन्मा धारय इति सम ।]

तमसा । (धारयन्ती) वत्से । समाञ्जसिहि समाञ्जसिहि ।

एकव सुचिरवासेन हायादानगातकस्युयनादिना उपकारपरायणतया सगदुमादि
व्यपि सुहृद्वृद्धिदपजाता इत्यथ । प्रियामहचर प्रियाया सीताया सहचर सीतासहित
इत्यर्थ । यानि गिरितटानि चिर बहु काल व्याप्य अथवात्मम अधिहितवानस्मि 'उपान्वध्याड
वस इति कथ्यत्वम् । तानि पुत्रदृष्टानि एतानि दृश्यमानानि बहुभिन्नकन्दराणि बहुव निम्न रा
जलप्रवाहा कन्दरा गुहाश्च येषु तानि गाढावरो परिसरस्य गोढावरो परिसर पय्यनभूर्यस्य
स तथोक्त तस्मै उपान्विध्यतगोढावरोकस्य "पर्यन्तु परिसर" इत्यमर । गिरे ब्रह्मवशा
व्यपवतस्य तटानि प्रखानि विद्यान्ते इति शेष अत्र द्रुमा अपि इत्यादिषु अपिग्रन्थेन का
कथा तत्रत्याना मुनिप्रभृतीना सचेतनानामित्यथान्तरस्य समानव्यायत आगमात अर्था
पत्तिरलङ्कार । वसन्ततिवक इत्यम् ।

(व) हा इति । इ कथमित्यकमव्ययम अत्यन्तसदसूचकम् । प्रभातेति । प्रभाते ऊर्ध्वसि
यत चन्द्रमखला अग्निबिम्ब तदिषु आपाण्डुर खान इत्यथ परिचाम कश्च दुबल सामथ्य शून्यव
तेन आकारेण शरीरश्च उपलब्धित, प्रकृत्यादिभ्यश्चोपसंख्याय मिति उपलब्धये तृतीया ।
अनुभाव तैन्नोविशेष एव अनुभावभावे, सीम्यं ज्ञान गन्धीर खिर यत अनुभावभावे, तेन
प्रत्यभिज्ञात । अथ परिदृश्यमान जन स चाय्यपुत्र एव इति कैवलानुभावेन प्रतीयत इत्यथ ।
पूर्वम् च आकृतिवैसाङ्गनात् साऽय नवेति सन्देहाऽभवत् किन्तु पूर्वदृष्टप्रभावावलोकात् स
एवायमिति निश्चय इति भाव जन् तज्जगत् रामस्य इदं क दुरवलाकनीयावस्थादर्शनेन
मूर्च्छाया मुचि पतनवाचतसम्भवात् इति इत्यथ । मा धारय सखि तमसं । त्वं मामवलम्बस्व ।
मूर्च्छोपपत्ति सन्ध्यायेव पतनब्रह्मया प्राक् तमसा धारयितुम् आदिष्टवतीत्यर्थ

* "अथ सो गन्धीराणुभाव" इति पाठान्तरम्

‡ "ता कारेदु मं पिचसङ्घो" "भववादि तमसं धारय मम इति पाठमद्वी ।

(नेपथ्ये) अनेन पञ्चवटोदर्यनेन—

अन्तर्लोकस्य दुःखाग्नेरयोद्दामं ज्वलिष्यतः ।

उत्पीड इव धूमस्य मोहः प्रागावृणोति माम् ॥ ८ ॥

[८ । अन्तर्लोकस्य अथ उद्दामं ज्वलिष्यत दुःखाग्नेर्धूमस्य उत्पीड इव मोह मां प्रागावृणोति, इत्यन्वयः ।]

(नेपथ्ये) हा प्रिये जानकि ।

तमसा । (स्वगतम्) इदं तदाशङ्कितं गुरुजनेनापि । (म)

सीता । (समाश्रय्य) हा । कहं एदं ? (य)

[(य) हा कथमेतत् इति सम् ।]

(पुनर्नेपथ्ये) हा देवि । दण्डकारण्यवासप्रियसखि । विदेहराज-
पुत्रि । (इति मूर्च्छति) (र)

सीता । इहो इहो, मं मन्दभाइणि उहिमिअ * आमोलस्तशेषेत्तथीलुप्यसो
मुच्छिदो ज्वञ्ज अज्जत्तो । हा हा कहं धरणीपिट्ठे णिरुक्खाइसीसहं
विपल्हत्थो । भग्गइदि तमसे । परिस्ताहि परिस्ताहि, जोवावेहि
अज्जत्तम् । (इति पादयो पतति) (ल)

[(ल) हा धिक हा धिक मां मन्दभागिनीमुद्दिश्य आनीलस्रवणीनीप्यसो मुच्छित

(र) अन्तर्लोकस्य अन्तर्लोकस्य अथ उदयं लोकस्य कालान् प्रच्छन्नं स्थितस्य अथ अधुना
अनेन पञ्चवटोदर्यनेन हेना उद्दामम् अनगनम अत्यक्त्रमिति यावत्, ज्वलिष्यत सन्दीपिष्य
मासस्य उदराध-उदरनादुदोषनोयस्य बाहुन्यावश्यभावितादिति भावः । दुःखाग्नेर्दुःखम्
अग्निरिव तस्य धूमस्य उत्पीड राशरिव मोह मूर्च्छा मां प्रागावृणोति पूर्वं
प्रागवृणोति आच्छादयति । यथा वज्र धूम पूर्वाविकाशान् पूर्व्वं तत्स्थानम् आच्छादयति तथा
दुःखजनितोऽयं मोह दुःखस्य पुणविकाशान् प्रागावृणोति इत्यर्थः । अथ दुःखे अग्नि
साम्यस्य समासगतत्वात् लुना नाहे अनीत्पीडसामस्य इवशब्दवाच्यत्वाच्च वाच्या उपमा ।
इत्तं पथ्यावक्रम्

(म) इति । हा प्रिये जानकि त्वं ज्ञासि इति शेषः ।

(म) इदमिति । गुरुजनेनापि अगन्त्यमस्तुष्टिनापि पुञ्जनेन इत्यर्थः । तत् रामस्य
मूर्च्छापातादिकम् आशाङ्कितम् तर्कितमित्यर्थः ।

(र) इति । दण्डकारण्यवासे तमावस्थानकाले इत्यर्थः, प्रियसखि सहचरीभावेन
महापकारकारणादिति भावः

एव, हा हा । कथं धरणीपटं निरुत्साहनि सङ्घं विपर्ययम्, भगवति तन्मे 'पाण्ड्यायस्व परित्रायस्व, जीवय पाण्ड्यपुत्रम्, इति सम् ।]

तमसा । त्वमेव ननु कस्यापि सञ्जीवय जगत्पतिम् ।

प्रियस्पर्शो हि पाणिस्ते तत्रैव नियतो भवः * ॥ १० ॥

[१० । ननु कस्यापि । त्वमेव जगत्पति सञ्जीवय, पाणि ते हि प्रियस्पर्शं, तत्र एव भव नियत, इत्यन्वय ।]

सीता । जं भोदु, तं भोदु, जधा भषवदी भणादि । (व)

। (व) यहवतु तद्वतु, यथा भगवतो भवति, इति सम् ।

(ससम्भ्रम निष्क्रान्ता ।)

(ख) हा इति । आनीलस्रोतनीलोत्पलं नेत्रं नीलोत्पले इव इति नेत्रनीलोत्पले आनीलान्ते नेत्रनीलोत्पले यस्य स तथोक्तं इत्यन्वयित्तनयनेन्दोवर । धरणीपट्टे धरण्याः पृथिव्याः, पृथसुपरिभागं तस्मिन् । निरुत्साहनि सङ्घं निरुत्साहम् शोकाभिभवात् उत्तसाहस्य अभावं सत्वभय इत्यर्थे, तेन हेतुना नि सङ्घं दुर्बलं शोढं म अथक्ततया विवक्ष्य यथा व्यापका विपर्ययं पतित इत्यर्थे । निर्माणि उत्साहो यस्मिन् तत् यथा तथा निरुत्साहं तच्च तत् नि सङ्घं इति निरुत्साहनि सङ्घं, कर्मधारयं सुप्सुपति वा समासं

(१०) त्वमिति । ननु भो कस्यापि । महान्त्वभावं सीते । त्वमेव तवैव कर्त्तव्यमेतं दिव्येवकाराय । जगत्पति जगतं पतिं पृथिवीपालं रामचन्द्रं सञ्जीवय सञ्जीवय सञ्जीवय प्रत्यञ्जीवय सत्तनं कर्त्तव्यम् । अत्र श्रुति — “आनीदवातं स्वधया तद्विक्रम्” एकं जगतां प्रकीर्णत्वादसङ्घायम् अतो निर्यापारं तत्परं ब्रह्म स्वधया “त्वं सिद्धिं स्वधा स्वाहा” इति श्रद्धाशब्दवाच्यया नष्क्रान्ता आनीदजीवत इति । हि यत ते तव पाणि, हस्तं प्रियं प्रीतिकरं स्पर्शं यस्य स तथोक्तं भवतीति शेषः । रामस्य चेतस्यसम्पादनं तवैव सुकरं नाम्बस्य इति भावः । अतः तवैव तस्मिन्नेव नाम्बस्यस्मिन्निवैवार्थः । पाणिना प्रियाङ्गुस्पर्शं एव एव सञ्जीवय नियतं चिह्नं । तत्र करस्पर्शेन रामस्य निरतिशयसुखोदयो भविष्यति, तमेव च स लब्धसञ्जीवो भविष्यति, अतोऽनन्वकस्यां मुतो तदङ्गस्पर्शं एव निरता भूया इति सुरत्वात् । तवैव इत्येवकारिण्यं अन्वयपाङ्गनस्य आद्यत्वात् आधीं परिसङ्ख्यां, भवस्य अत्र नियतत्वदप-सामान्येन जगतपते सञ्जीवनसमयानात् अथानरन्वामथ । अतः मा भन्दभागिनो निन्वारभ्य परित्रायस्व स्वानन्दमेव श्रद्धावासरूपसम्भ्रमं उक्तं ।

(घ) सीतेति । यहवतु रामचन्द्रानुमतिमन्त्रेषां पितृस्पर्शं सन्तुष्टं क्रुद्धो

* “तवैव नियतो जगत्, तवैव नियता भव” इति पाठभेदः ।

(ततः प्रविशति भूमौ निवसितः साध्या वीतया नृपक्षपातः ।)

साहायोऽप्यासी रामनम्रः ।)

सीता । (किञ्चित् सङ्घर्षम् आत्मगतम् ।) जाणे पुण्योवि पञ्चाशदं पिब
जोविदं तन्नोषणाऽस्मि * । (अ)

[(अ) जानामि पुनरपि प्रत्यागतमिव जीवितं त्रिभोक्तनायस्य, इति समः ।]

राम । हन्त भोः ! किमेतत् ? । (ष)

प्रश्रोतनं तु हरिचन्दनपङ्कवानां

निष्पौडितेन्दुकरकन्दलजो नु सेवः ।

आतप्तजीवनमनःपरितर्पणो † मे

सञ्जीवनौषधिरमौ नु हृदि प्रसिक्तः ॥ ११ ॥

११ । हरिचन्दनपङ्कवाना प्रश्रोतनं तु, निष्पौडितेन्दुकरकन्दलजः सेवः तु, मे हृदि
आतप्तजीवनमनःपरितर्पणं अमौ सञ्जीवनौषधिः प्रसिक्तः तु, इत्यन्वयः ।]

वा अर्थात्त्वर्थः । ईदृशे काले तत्र विवेचनीयमिति भावः । यथा भगवती ऐश्वर्यशालिनी
तमसा भवति ब्रवीति तथा करोमि पाणिना प्रियस्वाहा स्वशान्तिवर्धः । ससङ्गं सञ्जीव
स्वरया सङ्घर्षमानं यथा स्यात्तथा । 'सञ्जु मस्वरया वेने' इति मेदिनी ।

(अ) जाने इति । त्रिभोक्तनायस्य विभूषणपते रामस्य जीवितं चैतन्त्वं पुनरपि प्रत्यागतम्
इत्यहं जानामि वेधि, साहाय्यासादिदेशनादिति भावः । लक्ष्मोदपिषी सीता चारावसावतारं
राम जगदीश्वरमिति जानात्वय आत्मगतकथनेनाम्बरसंयत्वात् मानुषवद्व्यवहारकानिः । ननु
कथमनयो लक्ष्मीनारायणयोरपि मानुषवद्व्यवहार इति ? सत्यं जगति स्त्रीपुंकरशिक्षाधेनवीः
जगदीश्वरयोरपि मानवाचारः सजातीयशिक्षायाः चायुफलजनकत्वादिति ।

(ष) हन्त इति । हन्त इति सङ्घर्षकमन्वयं 'हन्त सङ्घर्षेऽनुकम्पायां वाक्पारश्वादिवाद्येषु'
रित्यमरः । किमेतद्विषयः प्रश्रोतनमिति स्त्रीकान्त्वयः ।

(११) प्रश्रोतनमिति । एतन् स्वर्जनं किं ? हरिचन्दनपङ्कवानां हरिचन्दनस्य ईषतरीः
पञ्चानां किसलयानां प्रश्रोतनं चरितो रसः निष्पौड इति यावत्, तु किम् । चतिसैत्यकर-
त्वात् स्वर्जनमिति तथा वितर्कयामि इत्यर्थः । "तु पञ्चाया वितर्के च" इत्यमरः । तुष्यः

* तन्नोषण इति पाठान्तरम् ।

† जीविततरो, जीवितपुनःपरितर्पणोऽयं इति च पाठान्तरम् ।

स्वर्गं पुरा परिचितो नियतं स एष
 सञ्जीवनस्य मनसः परिमोहणस्य ।
 सन्तापजा सपदि यः प्रतिहत्य मूर्च्छा-
 मानन्दनेन जडता पुनरातनोति ॥ १२ ॥

। १२ पुरा परिचित मनस सञ्जीवन परिमोहणस्य नियत एष स स्वर्गः य सपदि सन्तापजा मूर्च्छा प्रातहत्य पुन आनन्दनेन जडता आतनोति इत्यन्वय

समयात् वितकसुचक पञ्चवपुः अधिकशय्योत्तमार्थम् निष्पीडितम्करकन्दलज इन्द्रा चन्द्रका करा किरणा तथा कन्दला नवाङ्कुरा चङ्कुरा कन्दवत् विषु कपोलऽप्यनुरागी नवाङ्कुर इति मदिगौ निष्पीडिता मद्दित य इन्द्रकरकन्दला तथो जायते य स तथाक्तः मद्दितसुधाकरायप्रगङ्गाला सक द्रतकिरणसार इत्यथ, न कि मम हृदयं निःसक्त इत्यथ आरभति आतनं । वरुडापत् सन्तप यत् जीवनं मन्थितस्य तयो परितपथ ह्यन्नकर शीतलतासम्यक्कलात् प्रातजनक इत्यथ सञ्जीवनोपधि सञ्जीव्यत अन्वया इति सञ्जीवनी मा च सूी ओपधत्त ओपञ्ज कलपाकाला इत्यमर । कर्णधारणे पूर्वपदस्य पु वहाव तस्या रस तत्र मन एतथ प्रसिक्त धारया पातितं तु किमु एतेषाम् अन्वयतम विना कथमकस्मात्काम चन्त्याय इति भाव । अत्र स्वर्गे हरिचन्दन-पद्मवादीना प्रशान्तनादिसुश्रयात् । नवयथाभावात् शृङ्गसन्दहालङ्कार 'सन्दह प्रकृतऽन्वय्य षडय प्रतिभोषित' गडा निश्रयगर्भाऽसौ निश्रयान् इति विश्वेति लक्षणात् इन्द्रकरिषु निष्पीडनासम्बन्धेऽपि ततसम्बन्धात्तया अतिशयाक्तिश्च वसन्ततिनक इत्यम

(१२) स्वर्ग इति पुरा पुत्र सातऽ। मरु एकत्रनिवासमदृशायाम् इति यावत् परिचितं सन्तुत इदुशरूपेण ज्ञातं मनसं । चतस्य सञ्जीवनं समुच्छासितं आनन्दसन्त्यादक इत्यर्थे । परिमोहनं आनन्दान्तिशयत्वं वञ्चलताकारो वनयत् । मन्थितम् एष अनुभूयमान स स्वर्गः पूर्वानुभूतसोताकरसम्पक इत्यथ य स्वर्ग सन्तापजा विरहवदनासमुत्पादिता मूर्च्छा वैचित्यं प्रतिहत्य विनाश्य सपदि ततन्तण स्वर्गसमय एतन्वयः सपदि तत्तत्तथ इत्यमर । आनन्दनेन निरतिशयाङ्गान्निधानेन जडतां कर्षण्णां विवशतां विषयान्तरविज्ञानयन्वतां मित्यर्थे, पुन भूय आतनोति विज्ञापर्यति सामानन्दपरवशं किञ्चान्दशस्य करतोत्यर्थे । अत्र प्रथमात्तद्धीके सन्दहात् अत्र श्लोके च निश्रयात् स्वश्रयानना निश्रयस्य एकाग्रयत्वात् प्रकृतस्यैव च तानुश्रयस्यस्य आर्दी अथत प्रत्ययात् निश्रयान् सन्दहा व्यञ्जतं ननु निश्रय मश्रयनिश्रययो विज्ञाश्रयत्व तदभावात् जन्तजनकत्वासम्बन्धेऽपि ततसम्बन्धात्तयातिशयाङ्गवद्वारस्य यन्वयस्य परदापादानात् विषयाविमश्रायात् । य स च पराईं पूर्व ततकतोयवरण पठित्वा समाधय इति पूर्ववत्

सीता । (सहायसोत्कम्पमप्रसृत्य ।) एतिस्रं ज्ञेयं दासिं मे बहुदरं । (स)
 [(घ) एतावदेव इदानीं मे बहुतरुणम् । इति सम]
 राम । (उपविश्य) न खलु वत्सलया सीतादेव्या अभ्युप-
 पन्नोऽस्मि ? । (ङ)

सीता । हृद्दो हृद्दो किं त्ति मं अज्जउत्तो मग्गिस्सदि ? (ख)
 (क) हा धिक् हा धिक्, क्रिमिति मानार्थ्यपत्तो मार्गिष्यति ? इति सम ।]
 राम भवतु, पश्यामि । (इति अनुदिक् अश्लोकयति) (क)
 सीता । अभवदि तमसे ! ओसरह्म, जइ टाव मं पेक्खिस्सदि. ततो
 अणवभणुस्सादसस्सिधाणेण अहिअदरं मम महाराओ कुबिस्सदि । (ख)

[(ख) भगवति तमसे ! अपसराम, यदि तावन्मा प्रचिप्यत, तदा अनभ्युपगतसन्निधा-
 नेन अधिकतरं मम महाराजं कौपिष्यति । इति सम]

(घ) मसीति । सहायसोत्कम्पम, सहायसेन रामो मा प्रत्यभिजातवान् इति भयेन उत्कम्प-
 नेन सह वत्तमानं यथा तथा अथवा रामस्य गतस्यगतं सत्त्वात्क, तत्र उत्कम्प्य शरीरचञ्च-
 कता, सहायसस्य उत्कम्प्यताभ्यां सह वत्तमानं यथा तथा, अपसृत्य द्रव्यं गत्वा वक्तृमात्रमाहि-
 त्यस्य । इदानीं निर्वासनदशायामपि राम एत एव स्युः वत्सल्यत एतावदेव मम स्थेनेन
 सुखानुभवसौकर्यार्थं न भवे अधिकतरं नन्त्यं संसृष्टसम्प्रापणमहवासादिसुखानामत्यन्ता-
 मश्रवादिता भावः ।

(ङ) नेति । वत्सलया सहवत्या सीतादेव्या न खलु अभ्युपपन्नं अनुग्रहीत किम् ?
 अनुग्रहीत एव ममदृशां दशामानीक्यं सहितं पृच्छतां सुखस्येन पाणिना मङ्गात् ससृष्ट-
 वत्यं च, अत्र काकुत्स्तराज्ञावित्तन तथा प्रचोऽवगम्यत, न खलु अभ्युपपन्नं किं अपि तु अभ्युपपन्नं
 एव अथवा कथामेतादृशसुखजनकस्यं इति भावः । इदं इदं जनाभिसम्मानात्कामतिवर्ष-
 नाम सस्यसुप्तम्

(च) इति हा धिगिति शोकघोतकमव्ययम् । विषाटेन विवक्ति, यस्याह सततं
 सचारिणा आसु स इदानीमामन्विष्यति इति शोकहेतुरिति भावः । मार्गिष्यति अन्विष्यति ।
 रामस्याकारावभोक्तृनात् सीताया अयं वितर्कः ।

(क) भवत्विति । भवतु सीतया अभ्युपपत्तिं तदभावी वा अस्तु इत्यर्थः । पश्यामि सुखनात्
 निरूपयामीत्यर्थः । अत्र वत्सल्यतर्गतभागस्य निवस्यं सर्व्वं तं अहङ्गमानोऽपि सीतावाक्व-
 सामस्यसाय अनुसन्धेयः ।

(ख) भगवतीति अपसराम स्थानादव्यादव्यतं याम्, अज्जदेकत्वं पाषिकं

तमसि । अथि वक्षे ! भागीरथीवरप्रभावात् वनदेवतानामपि
अदृश्या संवृत्तासि । (ग)

सीता । आं अथि एदं । (घ)

[(घ) आं अथि एदम् । इति सम्]

रामः । ननु प्रिये जानकी ! (ङ)

सीता । (समन्युगदम्) अञ्जलत्त ! असरिसं ज्ञु, एदं वक्ष्यं इमस्म
सुत्तस्स । [आहम् ।] अहवा किं पित् वञ्जमईं जन्मात्तरिस्सु वि पुषो
अस्सआदिदुद्गहदंसणस्स मं एव्व मन्दभाइणीं उड्ढिमिअ वञ्जलस्स
एवंवादिषो अञ्जलत्तस्स उवरि णिरणुकोमा भविस्सं, अहं एदस्स
दिअअं आणामि, मम एसोत्ति । (च)

[च] आर्यपुत्र ! असहस्रं खलु एतद्वचनमस्य इत्यात्मकः । अथवा किमिति वज्रमयीं
जन्मात्तरिषु अथि पुनरसम्भावितदुर्लभदशमस्य मामिव मन्दभागीनोऽहिक्व वत्सलस्य एववादिन
आर्यपुत्रस्य उपरि निरनुकोशा भविष्यामि, अहमेतस्य उदय जानाम मजापि एव इति ।
इति सम्]

वदुवचनम् । न अभ्यनुज्ञातं न अनुभोदित इत्यनभ्यनुज्ञान तथोक्तं सन्निधानं समीचीपनमनम्
अनभ्यनुज्ञातसन्निधानं तेन समीपस्थितिहेतुना इत्यर्थः । वृषतिरथ प्रजापुरच्छनाय मां वन-
वादिनीं ज्ञतवान्, अधुना यदि तस्यानुमतिमन्तरंणाह समीपवर्तिनी भवामि तदा नूनमैवाद्यै-
षुको मां प्रति कोपिष्यति प्रजापालनमटिसम्भवात् । तदपसरणमेव जम वरमिति भावः ।

(ग) अथीति । भागीरथीवरप्रभावान् गङ्गाईव्या वरदानमदृश्या । तं वनदेवतानामपि
किं वनस्थानुवस्य रामस्य इत्यपिअद्याथ, अदृश्या अनन्वोकनीया अस्मि भवसि । तत्रराम-
दुर्जनानिष्टपातशक्तः न आर्या इत्यपसरणे नास्ति प्रयोजनमित्यर्थः ।

(घ) आम् इति । आरथायंकमस्यय, भागीरथीवरमाहात्म्यं ज्ञूत्या इत्यर्थः । इह
भागीरथीवरैव मयादृश्यात्ममत्तौति उपपद्यते अहं मापसराभौत्यर्थः ।

(ङ) ननु इति । अनुमयविशेषसूचनायं पनर्ननु प्रिये जानकीत्युक्तम् । “प्रज्ञावधारणा-
सुज्ञाह्वनयामकथे ननु” इत्यमरः ।

(च) सुलभ इति । मन्यना शोकेन प्रथयकोपेन वा गदगद अस्मत्कारः तेन सह वर्ष-
मानं तथा क्वापवा, आहूति श्लिषाया विशिष्य “मन्युर्लभे क्वती क्वथि” इति कोषः । “नव-

राम । (सर्वतो विलोक्य सनिर्वेदम्) हा । न काचित् अत्र । (छ) *

सौता भगवद्वि तमसे । तथा निष्कारणपरिव्याप्त्येवमिदं एदं
एदिणा एवंविधेषु दंसखेषु कौदिसो मे द्विषन्त्यावन्वोत्ति य
आणामि । (ज)

[ज) भगवात तमसं तथा निष्कारणपरिव्याप्तिसौतास्य एतेन एवंविधेन दर्शनेन
कौदिसो मे हृदयानुबन्ध इति न जानामि । इति सम्]

सम्बद्धपाठो वक्ष्यते गदगद विट । गद्गद स्वरभङ्ग इदं वचनं 'प्रियं जानामी'ति
अहसूचकं वाच्यं अस्य व्यापारस्य अहसूचकविवासानुबन्धनिष्प्राप्तरणस्य असह्यं निर्वासि
ताया न निन्द्यासूचकसम्बन्धनस्य युज्यते न तु प्रियं इति अननुबन्ध, माहात्म्यभङ्गप्रसङ्गात्
महात्म्यानां हि मनोवाक्कथ्यम् तन्व्यतारणवाय आचरन्त्यानुबन्धं नुवन्त इति । प्रजानुरक्तमाह-
सं अकारणमाप मम निवासनं जनम्, अथवा कथमनुना मा प्रतीहृत्कृत्वाविर्भावो दृश्यते ।
पश्चान्तरमाह—अथवातं वचनयो पाषाणोदनिमित्तानिवाच्यनकठिना, आर्यपुत्र तथा पश्यन्त्या
अपि हृदयस्याविदीणत्वादिना भाव जन्मान्तरापि अस्यानि जन्मानि जन्मान्तराणि मधुरव्यसक्ता
दृश्यन्ति समास । तेषु पुन भूय असम्भावितं अचटनीयमत एव दुर्लभं दर्शनं यस्या सा ता
तथाक्ता मन्वभागिना दुभाग्यां मासं उद्दिश्य विषयीकृत्य इत्यर्थः । भागीरथीवरभङ्गिणा अधु-
नाहमायं पृथग्यादशनायाः जन्मन्तरापि ममेव अदृश्यता निरस्यति नवति सन्ध्या एत-
दुक्तमिति भावः वतसन्ध्या सङ्घर्ष एववादिनं उक्तसङ्घर्षसम्बन्धनकारिण्य आर्यपुत्रस्य
रामस्य उपरि निरनुकाशा नदया अथवा निरनुकाशपदेन रामस्य मा अथवा हृदा मया सुक्त
कण्ठं रोदितव्यं तम् किन्तु कठिना भवामोत्येव व्यज्यते अनुक्रोशति सुक्तकण्ठं रोदित्वनेनेति
अनुक्रोश इत्यमरव्याख्या 'हृत्पादयानुकम्पा स्यादनुक्रोश इत्यमरः भविष्यामि । मासुद्दिशैव
प्रियवादिनं रामं प्रातः मम निदृश्यन्वहारं कथमपि नैव सम्भवेदित्यर्थः । अहं अहं
रामस्य हृदयं चित्ताभिप्रायस्त्रित्यर्थं जानामि एव रामं मम मनोगतभावं जानातीत्यर्थः ।
आवासुभावं उभयार्थोभावं विदुः अत आर्यो कोऽपि क प्रति विदुः न स्यात्, यत्तु मां
प्रत्यनेनं निष्ठुराचरणं कृतं तस्मै म टरट्टट्रमादेवेति सम्भावयामि इति भावः । गद्गदरे ह्य
धातोश्चानुबन्धनात् चत्वात् यथा सौतायाः स्वपतो रामिण्य अज्ञानं तथा तदवस्थावचनविषयो
ऽपि अनुबन्धः, अतएव समोपे बदन्त्या अपि सौताया वाक्यस्य रामिण्य अज्ञानमुपपन्नम् ।

(छ) सर्वत इति । सर्वतं सर्वान् दिक्षु विलोक्य इत्यर्थः । सनिर्वेदं निर्वेदीभ

* "अद्यमम न कश्चिदपि", "न किञ्चिदपि" इति पाठमिदौ

राम । देवि ।

प्रसाद इव मूर्त्तस्ते स्वर्गः खे हार्द्रशीतलः ।

अद्याप्यानन्दयति * मां त्वं पुनः क्वासि नन्दिनि ॥ १४ ॥

[(१४) खडाद्रशीतल ते स्वर्गं मूर्त्तं प्रसाद इव अद्यापि मां आनन्दयति, हे नन्दिनि । त्वं पुन क्वासि ? इत्यन्वयः ।]

सौता । पटे क्वु टे अगाधर्त्सिदसिषोहमभारा आख्यन्दक्षिस्सन्दिषो

प्रकाशकविलापादिना गाढकरुण गाढा निविडा करुणा दया समवेदनेत्यथ यस्य तत् प्रबलया पश्य खप्रहाणेच्छया तत्रावत् स्पृष्टमित्यथ । तथा ज्ञायमानैर्विविधैर्भावे स्पृष्ट तत्र हृदयं अस्मिन् नय इदानीं प्रसादात्सुखेन भर्त्सरि गाढानुवागेण द्रवौभूत अनुवागप्रवाहण गलितमित्थं । अत्र तटस्थ नैराशाद्रित्यनेन तान्यत्र चिरपरिचिताम्यक्षराणीति वाक्ये सौताया अवस्था प्रतिपादिता । तथा कल्प विप्रियवशादित्यनेन असदृश खल्वस्य इत्यनेन स्वेत्येववाक्काभिमतावस्था प्रतिपादिता । विरोग दाघऽस्मिन् इत्यनेन कथं प्रभातचन्द्रमखलत्वादिबिबक्षितावस्था प्रतिपादिता कथमित्यस्य विन्यायकत्वात् प्रसन्न साजन्त्यादित्यनेन अथवा किमिति वक्ष्यमयी-वत्याद प्रतिपादितावस्था दक्षिता तथा दयितकरुणेगाढकरुणमित्यनेन वा चिक् इदं मां मन्दभागिनी व्याहरतीत्यादिवाक्कावबक्षितावस्था प्रतिपादिता । द्रवौभूत प्रसन्नत्वेन उत्सुक यति उत्सुकित्त स्थितमित्याद वाक्यप्रतिपादितावस्थोक्ता । अत्र हृदये घटनोत्पन्नत्वस्य द्रवौभूतत्वस्य च सम्भावनाया इवशब्द न प्रतिपादनात् भावाभिमानि वाच्य क्रियात्प्रकाशयम् । कल्पत्वप्रसन्नत्वादीना विकृताना तक्षुण्णानि कतवर्णानात् विप्रलम्भवैचित्र्याच्च विरोधखल्वनात् विरोधाभासश्च । करुणे गाढकरुणत्वस्य पदार्थस्य हृदयस्य द्रवौभूतत्व प्रति हेतुत्वोपननात् काव्यालङ्कारमिति मीमांस्योऽवकाशम् शिखारणो नाम इत्यम् ।

(१४) प्रसाद इति हृदयस्य सौता । खडाद्रशीतल खे ह्येन प्रसादात् सिमित अत एव शीतल तापशान्तकर नै तत्र स्वर्ग मूर्त्त शरीरौ प्रसाद अनुग्रह इव अद्यापि न क्विञ्च स्वर्गं चोपे रपार्भावादशाशमन्योपेरेथ । मा आनन्दयति प्रीणयति । पुन किन्तु हे नन्दिनि । आनन्दविधात्रि । त्वं क्व क्विञ्च स्थाने असि वर्त्सि । तवायमनुग्रह स्वर्गं चोपे चानुभूयते त्वन् नया न हृदयसे । अत्र प्रसाद इव मूर्त्त इति गुणोत्प्रेक्षा, सा च भावाभिमानिनी, तथा शीतलत्व प्रति खडाद्रखपदाथस्य हेतुत्वं निरूपणात् पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गं, स्वर्गं चोपे चानु-भावेऽपि आनन्दनक्रियारूपाधयसम्भवात् विशेषालङ्कारहेति मतम्, तदेतिषामङ्गाभिधानं सङ्करः ।

* "अद्याच्च वाङ्मयति मा" इति विद्यासागरप्रकृत पाठः ।

सुदा मए अस्मत्पत्न्य उक्त्वा, जायं पक्षएण विहारणपरिचाणसङ्गि-
दोवि महुमदो मे जम्भलाहो । (ज)

[(ज) एते खलु ते अगाधदमितकङ्कसम्भरा आनन्दनिष्पन्दिन सुता मया चार्यं
पुत्रस्य उक्त्वा, येषा प्रत्येन निष्कारणपरित्यागश्लिष्टतोऽपि बहुमतो, मे जम्भलाम् ।
इति सम्] ।

राम । अथवा कुतः प्रियतमा ? नूनं सङ्कल्पाभ्यासपाटवोपादान *
एष रामस्य भ्रमः । (ट)

(नेपथ्ये) प्रमादः प्रमादः । (सीतादेव्या स्वहृत्कनितरित्यई पद्यते) । (ठ)

राम (सङ्कलितसुखम् ।) किं तस्य वत्सस्य ? (ड)

(ज) एते इति । कङ्कस्य अनुरागस्य सम्भार अतिशय अगाध अप्रमेय यथा
स्वातया दमित प्रकटित कङ्कसम्भार येष त तथाक्ता आनन्दनिष्पन्दिन मुखसावित्र चार्यं
पुत्रस्य रामस्य उक्त्वा उच्चैविलापवाक्यानि, मया सुता इत्यन्वय । येषा उक्त्वापाना प्रत्येन
विवासेन सर्वदैव त सुतिमपुरा चार्यपुत्रस्याज्ञाया इति विवासेन शक्य सङ्घातमस्य इति
श्लिष्टत व्रचितम् । निष्कारणेन अनिमित्तत य परित्याग वज्रं तेन श्लिष्टत स तथोक्त
जम्भलाम मम जीवन बहुमत ग्राह्यतया मन्थनं पृथितं क्लेशवहुलमपि औचित आहृत, न
त्यक्तुं शक्यते इति भाव ।

(ट) अथवेति । कठोरगभाया सीताया प्रापदमङ्गल भक्षोरारण्य निर्वासनात्
सन्दिग्धजीविताया नात्यदागमनसम्भावनाति विवेकादयाहाङ्—अथवेति । सङ्कल्पस्य सीता
विषयज्ञानतोव्यापारस्य “सीता एव व्रवीति एवमवाप्ति” इत्यादिदृश्यस्य मनोवृत्तेरित्यर्थ । “सङ्कल्प
कार्त्तं मानसं”मित्यमर । अथासेन पुन पुनरावर्त्तनेन यत् पाटव मैपुष्य ‘सा मे प्रियावाप्ति
एवमेवथ वदतीत्या’दिधारचाया पटल तदेव उपादान कारण यस्य स तथोक्त भ्रम भ्रान्ति
जायते । पुन पुन सीताविषयकचिन्ताया परिशीलनेन एवविध भ्रम अगायासेन समुत्पन्न
इत्यर्थ । सीतानोचरचिन्ताया सातव्यात् सर्वस्य तामनं पश्यामि तदालापमेव
श्रुत्वोतीति भाव ।

(ठ) नेपथ्य इति । प्रमाद इत्यस्यार्थं प्राग्बोधितं पठ्यत वासनया इति शेष ।

(ड) सकदथ इति । उत्सुकस्य भाव चोत्सुक्य कश्चोत्सुक्याभ्या
अतथा आहृति शेष । किं तरेति । तस्य करिशावस्य किं किमनिष्ट भ

* पाटवोत्पाद इति क्वचित् ।

(पुननोपेय्य) ('वन्धा साईं मत्पुत्रराईं पच्यते ।)

सीता । को दाषीं अङ्घ्रिउज्जिस्सदि ? (ठ)

[(ठ) क इदाहौमभियाचाने ? इति सम]

राम । क्वासौ दुरात्मा यः प्रियायाः पुत्रकं बध्द्विनोयमभिभवति ?

(इति उत्तिष्ठति) (थ)

(प्रविश्य) सम्भ्रान्ता वासन्तो । कथं देवो रघुनन्दनः । (त)

सीता । कथं प्रियसखी मे वासन्तो । (थ)

[(थ) कथं प्रियसखी मे वासन्तो ! इति सम]

वासन्तो जयति जयति देवः ।

राम । निदृश्य कथं देव्याः प्रियसखी वासन्तो । (द)

वासन्तो । देव । त्वर्यतां त्वर्यताम्, इतो जटायुगिरिशिखरस्वः

(ठ) इदानीं नि सहायतया वनवाससमये को जन अभियोचाने नियोचाने मत्पुत्रक-
करिशावकस्य साहाय्यसम्पादनाय प्रथमं मयेति शब्द अङ्घ्रिं मम प्रियप्रापितस्य तस्य 'आर्षे'
कमति प्रथयितुं न शक्नोमिति मद्गन कष्टानिति भावः ।

(थ) क्लामाविति असौ दुरात्मा क कुत्र वचन इति शब्द बध्द्वितीय बध् भ्रात्या
काचित् करिष्यी द्वितीय इयो परणो सङ्घचारिणो त यावत् यस्य त, वन्धा साईं विचरन्-
निति यावत् य प्रियाया सीताः । पुत्रके पुत्रानवि श्रेष्ठेण प्रतिपालित अभिभवति आत्मानिति ।
तमङ्ग गत्वा न्यापादयामोत्थ इति पत्रमुक्त्वा उत्तिष्ठति तत्सहाय्याद्यर्थे इति शब्द ।

(त) सम्भ्रान्ति । सम्भ्रान्ता प्रियसख्या सीताया पुत्रकस्य करिशावकस्य साहाय्या
भावेन उत्तिष्ठति वासन्तो प्रविश्य रङ्गसूत्रमिति शब्द । कथमिति विजयद्योतकमस्यवत् । द्वि
राजा रघुनन्दन कथमवागच्छति इति आश्चर्यम् ।

(थ) कथमित्यादि । अत्रापि कथमित्यस्याथ पूर्ववत् । अङ्घ्रिं मे मम प्रियसखी
वनवाससङ्घचरी वासन्तापि अत्र वचत इत्याश्चर्यमित्यर्थः ।

(द) निदृश्यति । निदृश्य दृष्ट्वा राम वासन्तीयमिति निश्चित्य आङ्घ्रिति शब्द ।
कथमित्यादि वाक्य कथम्

(थ) दृशेत् त्वर्यतां सत्वरं गम्यताम् । त्वरतभावे लोट् सम्भ्रमि चिञ्चनम् । सत्वर

जटायुशिखरिदाचनेन' इति विद्यासागरद्वत् पाठ

दक्षिणेन सोतातीर्थेन गोदावरोमवतीर्थं सम्भावयतु देव्याः पुत्रकं
देवः । (घ)

सीता । हा तात जटाघा ! अज्ज सुखं तुए विणा जणहाणं । (न)

[(न) हा तात जटाघा ' अथ शब्द त्वया विना जनव्याजम् । इति सम्]

राम । अहह ! हृदयमर्मच्छिदः खलु अमी कथोद्घाताः । (प)

वासनी । इत इतो देवः ।

सीता । भप्रबदि । सञ्चअं एअ बणदेवदावि मं ण पेअदि । फ

[(फ) भगवति ' सचमेव वनद्वेवापि मा न प्रबने ' इति सम्]

जनने हेतुमाह—इत इति । इय चञ्जात् प्रदेशात् जटायुगिरिशिखरस्य जटायुना तदभिधानेन
पृष्ठराजेन अन्ध विनयपूर्वकं यदगिरे पञ्च तस्य शिखरं इह तस्य दक्षिणेन दक्षिणदिग्दर्शना
सीतातीर्थेन सीताया तीर्थं जलावतार इति सीतातीर्थं 'तीर्थं योजौ जलावतारं' चेति
हृत्वायुधः । येन जलावतारिण्य सीतादेवी गोदावरीमवगाहते अ, स सीतातीर्थेतिमिति प्रसिद्धि
मतः । तेन सीताया अह नति यावत् । गोदावरी तदभिदाना नदी अवतीर्थं अवचष्ट
गोदावरीजल्पपदैश्च गन्वा इत्यथ देव्या सीताय पुत्रकं हृदिमपुत्र तं करिपोत देव राजा
मवात् । "राजा भट्टारको देव" इत्यमरः । सम्भावयतु माहाय्यदानेनानुग्रहात् इत्यर्थः ।

(न) हा तात इति । श्रुत्वरश्म्युत्पन्नं प्रयुज्यत्वान् जटायुषः स तात इति सीतया
सम्बोध्यते । "पुत्र्य पितरि वत्सं च तातशब्दं प्रयुज्यते ।" अथ त्वया विना तद्विरहित
जनव्याजमिदं शब्दं रिक्तमिव प्रतिभाति ।

(प) अहह इति । अहह इति शोकसूचकमन्त्रः । एते कथोद्घाता कथानी 'जटायु-
गिरिशिखरसं'त्यादिनां पदानां उद्घाता उपस्थासा उच्चारणानि यावत् । हृदयमर्मच्छिद
हृदयस्य मर्मोणि जीवस्थानानि छिन्दन्तीति तथोक्ता मन्त्रविदारका । जटायुगिरिशिखर,
गोदावरी सीतातीर्थं सीतापालितकरिपोत इत्येतेषां नामश्रवणात् सीताय पितृसख्यस्य
अकुलराजस्य मन्त्रं अपि रावणेनापहरणं इत्यादि वस्तुन श्वसूतावाविभाषात् शोकोदघात
कथोद्घातानां मर्मच्छेदकत्वमिति भावः ।

(फ) भगवदौत । न केवलं मनुष्या वनद्वेषता अपि इत्यपेक्ष्यं । समीपस्थां राम,
समीपोपस्थिता वनद्वेषता वासनी च कथं आनापस्वरमाकर्ष्यं नास्मान् पश्यतीति परिश्राव
विक्रान्ता सीता तमसां प्रवृत्तौ—भगवतीति ।

तमसा । अयि वस्ते । सर्वदेवताभ्यः प्रकृष्टमेश्वर्यं भागीरथीदेव्याः *
तत् किमाशङ्कसे ? (ब)

सीता तदो अणुमरुद्भ । (भ) [इति परिक्रामत ।

(म) तताऽनुगाव इति सम्]

राम । [पारकृत्य] भगवति गोदावरि । नमस्ते । (म)

वामनो । [निदप्य] देव, देव । मोदस्व विजयिना बभूव्हित्तीयेन
देव्याः पुत्रकेण । (र)

राम । विजयतामायुष्मान् । र

(व) अयति । भागीरथीदेव्या गङ्गाया सम्बदेवताभ्य सम्बोभ्य दधीभ्य सर्वाभ्य
दधीभ्यश्च ऐश्वर्यं अणिमादिशक्ति प्रभाव इति यावत् । प्रकृष्ट उत्कृष्ट समधिकमित्यर्थः,
वन्न इति शब्दः । तत् तस्मान् त्व कि कथं आशङ्कसे अथो मा पश्यतीति सद्योक्तुणा
भवति । उत्कृष्टैश्वर्यानित्या भागीरथ्या वाक्ये सन्देहो न कर्तव्यः, विश्वम्भवन विचर,
न खलु कस्यापि दशनाशङ्कित भावः । ऐश्वर्यं— 'अणिमा लणिमा प्राप्ति प्राकृत्य मङ्गिमा
तथा । ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायित' इति । अत्र प्रस्तुतोत्कर्षाभिधानरूपो-
दाहृतिरुक्ता ।

(भ) तदिति । तत् तस्मान् गङ्गावरस्य नि सन्देहादन्वादर्शनीयत्वात् । अनुसराम आवा
वामनासन्धौ अनु पश्चान् गच्छाम । इति पञ्चमुक्ता परिक्रामत, सीता तमसा इति च शेषः ।

(म) परिक्रमयति । परिक्रम्य गोदावरौसमीपं गत्वा इत्यर्थः । गा जलं ददातीति
गोदा नदी तामु वरी शब्दा इति गोदावरौ स्वार्येऽपि स्त्रियामीप् तस्या सम्बोधने गोदा-
वरि इति । "स्वर्गेषु पद्मवाग्भव दिङ्मनसृष्टिभूजले लच्छादय्या जिया पु सि गौर्लिङ्गं चिह्न-
सफसो" इत्यमरः ।

(य) निदप्यति । निदप्य स्थिरोक्त्य देव देव इति शब्दे चिह्निति, "विवादी-
विषयं ह्य चिह्निकात्तन दृश्यतीति कोषः । विजयिना जयशौखेन तत्र वारणजयकारिणा
बभूव्हित्तीयेन पद्मोसङ्घरणे दद्या सीताया पुत्रकेण करिणावकंन मोदस्व इत्य आनन्दमनुभव
इत्यर्थः ।

(र) विजयतामिति । आयुष्मान् आयुर्बिद्यतेऽस्य इति प्रसथाया मत्तुप् । प्रवसित

* "सन्दा किनोदीव्या" इति पाठभेदः ।

सीता । अद्वाहं ईदिसो एसो संबुत्तो ! (ल)

(ल) अद्वाहं ईदिस एव मरण । इति सम ।

राम । देवि । दिष्ट्या वर्द्धसे । (व)

येनोद्गच्छद्विसकिसलयस्त्रिगुदन्ताङ्कुरेण

व्याकृष्टस्ते सुतनु लवलीपल्लवः कर्णं पूरात् । *

सोऽयं पुत्रस्तव मदमुचां वारणानां विजेता

यत् कल्याणं वयमि तरुणे भाजनं तस्य जातः ॥ १५ ॥

[(१५) अयि सुतनु । उदगच्छद्विसकिसलयस्त्रिगुदन्ताङ्कुरेण यत् कर्णं पूरात् लवलीपल्लवः व्याकृष्ट, म अय तव पुत्र मदमुचा वारणानां विजेता तरुणं वयमि यत् कल्याण तस्य भाजनं जातः, इत्यन्वय ।]

जौवित देव्या पुत्रक एव विजयता मत्तदन्विजयो भवत् विजयतामिति विपवाभ्यां जौ
रिव्वाक्येपदम् ।

(ल) अद्वाहं इति इदृश बलशालीत्यर्थ एव करिशावक

(व) दिष्ट्येति ततोद्यात्मस्य आनन्दमुच्यते इति दिष्ट्या भग्यत्वं वर्द्धसे इति
गतामि, विजयिपुत्रस्येत्या त्व अद्गच्छद्विसकिसलयस्त्रिगुदन्ताङ्कुरेण अगाचरोभुतामपि जानकी लवली-
पल्लव राम एतत् इवातिशययादृशवान्

(१५) कथमसी सीता वर्द्धते तत् इत्युपपन्नमिति युगाद्गच्छत इत्यादि अयि सुतनु
शोभना तन् शरीरं यस्य सा सुतनु तस्या सम्बोधनं नदीत्यात् इत्ये । “स्त्रिय
कृषिं कानुमान्” इत्यमरान्तर्हीयान्, अपि तनुइत्ये इत्यत इ शोभनाति उदगच्छ
विसकिसलयस्त्रिगुदन्ताङ्कुरेण उदगच्छन्ती आविभवन्ती विसस्य कल्याणस्य यानि किसलयानि
पलायि तद्वत् स्त्रियै मत्ततो दन्ताङ्कुरी दशनमर'ही यस्य सु तनु उच्छीरुच्छूकालाङ्कुरभोमल-
चयस्यदशनमरोर्द्धय इति करिकरभकेन न तव कर्णंपूरात् कर्णाभरणात् लवलीपल्लव
लवलीपल्लवविशेष तस्या पल्लव किसलय कर्णाभरणीकृत लवलीपल्लवमित्यर्थ अथवावयवि
भावकालनवा अयादानत्वात्त्रिगुदन्ताङ्कुरेण व्याकृष्ट नीक्यात् युष्वायव भवत्वात् गच्छीत
इः पुत्रेपरिचितः अयि लवलीपल्लवौ करिशावक तव पुत्र कृतकपुत्र । मदमुचां मद
शानवारि मुच्छन्तीति मदमुच क्लिप, तथा मदकावचा वारणानां मातृशाना दुष्कृताना-
मिति भावः । विजेता अग्निव्रिता जात इति इव । अतस्तद्वयवयं यौवने कालं यत्

* “कर्णं पूरात्” इति पाठ क्लिपन् ।

नीता । अविद्युक्तो दाशीं अर्षं दोहाउ इमाए सोअदंसणए
होदु । श)

[(श) अविद्युक्त इटानामय दोषायुग्गया सौम्यदग्गया भवन् । इति सम्]

गम मखि वामन्ति । पश्य पश्य कान्तानुवृत्तिचातुर्थ्यमपि
अनुशिक्षितं वत्सेन । (घ)

लीलोत्खातमृणालकाण्डकवलच्छेदेषु सम्पादिताः

पुष्पात् * पुष्करवामितस्य पयसो गण्डूषसंक्रान्तयः ।

सैकः शीकरिणा करेण विहितः कामं विरामे पुन-

र्यत् स्त्रीहादनरालनालनलिनीपद्मातपत्रं धृतम् ॥ १६ ॥

(१६) यत् स्त्रीहात लीलोत्खल मृणालक कवल्च्छेदेषु पुष्पात्पुष्करवामितस्य पयस
गण्डूषसंक्रान्तय सम्पादिता, शीकरिणा करेण सैक कामं विहित, विरामे पुन अनराल
नालनलिनीपद्मातपत्र धृतम् । इत्यन्वय

कल्याण बलशालितया शतजयकरणात् अशेष मङ्गल प्राणिना रुच्य या प्रादनीयत् न अकिरत
वम् यत् बलशालित्वदप मङ्गलमिति भाव । तस्य तादृशस्य कल्याणस्य भाजन पात्र जात
मङ्गल । मङ्गलशालीत्यथ सव्य या अभिनन्दनीय इत्यथ । अत्र सक्तिसत्यस्त्रिभूति
समासगता उपमा चतुर्थपादाय प्रति द्वितीयपादायस्य संतुल्यप्रत्ययात् वाक्यागच्छेत्तु क काव्य-
लिङ्गशालिद्वार द्वितीयपाद पद्यस्वभाववशात् स्वभावाक्तिष इति मन्दाक्रान्ता नाम ।

(श) अविद्युक्त इति । अथ दोषाय दीर्घ दीर्घकालस्यापि आयुजीवनकालो यस्य
स अथ पुरोवर्ती मन पुत्रक अनया दृश्यमानया सौम्यदग्गया सौम्य मधुर दर्शन यस्या,
अथाभूतया सुन्दरदेहया निजदयितया अविद्युक्त अविरहित चिर मिलित इति यावद्भवतु ।
आशीष्वादानरमकृत्वा सीताया निरुक्ताश्रीर्वादेन सुतरा विद्योगवेदना परिव्यक्ता, सर्व-
सुखापेक्षया मिलनसुखस्यैव तद्वचसा समुत्कर्षप्रत्ययात् ।

(घ) मखीति । कान्तानुवृत्तिचातुर्थ्य कान्ताया पद्मया अनुवृत्तिश्चानुवर्षणम् तच्चिन्
विषये यत् चातुर्थ्य नेपथ्य देदग्गया वत्सेन सीताया कृतकपुत्रस्य तदपि अनुशिक्षित
अधिमत्सित्यथ अनयो करिदन्त्यो क्रीडाबलाकमेन सीताविरहितस्य रामस्य मनसि
मङ्गलकामसिद्धिर्दिति बोध्यम् । पश्य पश्य इति द्वेषे विद्यथे वा विदक्ति ।

(१६) लीलोति । कान्तानुवृत्तिचातुर्थ्यमेव विद्वच्छीति—लीलोति । यत् यस्यात्

* 'पुष्पात्' इति पाठान्तरम् ।

गीता । भववदि तमसे ! अघं दाव ईदियो जादो, टे उष ण
आणामि कुसलवा एत्तिएण कालेन कोदिसा विभ होन्ति । (स)

[(स) भववदि तमसे ! अघं तावदोदृशा जात, ती पुनर्नं जानामि कुसलवो एतावता
कालेन कोदृशो इव भवत । इति सम

अहान् प्रिया प्रत्यनुरागातिशयाह तो । अहान इति परवापि वाक्यं याज्यम् । लीलोत्खात
सृष्टालकाण्डकवलकन्देष लीलया विलासिन अवङ्गलया वा उतखाता उष्णलता इति यावत्,
य सृष्टालानां विसामा काण्डा लम्बान् एव कवला यामा “शाससु कवल पुमान
इत्यमर । तथा कन्देषु खण्डेषु अवसानेषु सतषु इत्यथ सृष्टाललम्बकवलदानादनन्तरमित्यथ ।
यथा सृष्टालकाण्डकवलानां कन्देषु खण्डेषु भक्त्याथ प्रियाये दत्तेषु इत्यथ । पुष्पानि विकसि-
तानि यानि पुष्कराणि पद्मानि “पुष्कः खंडपथयो रिति मेदिनी । ते वासतस्य सुगन्धोक्तस्य
पयसः जलस्य गण्डुषसङ्गान्ध गण्डुषस्य यत्ता परिभाषेन सुखपूरणं भवति तत्परिभाषस्येत्यथ ।
‘गण्डुषो सुखपूरणं’ मिति इत्याधुष । रुक्मान्ध सञ्जाता जलसम्बन्धिगण्डुषरुक्मणालीत्यथ ।
सम्पादिता कृता अथवा पुष्पति उपपद्यवति पुष्कर गण्डुषे ‘पुष्कः करिगुच्छायवाद्यभाण्डसुखेषु
चेति विश्वः । वासतस्य सञ्जातवासस्य पयस गण्डुषसङ्गान्ध, लीलोत्खातसृष्टालकाण्डे निज-
सुखपूरणं जलविकीर्णमिति तात्पर्यांथ । एव शोकरिणा श्रीहरा जलकथा विद्यते यस्मिन्
तेन “शोकरोऽन्धकथा कृता इत्यमर । जलविन्दुवर्धिका इत्यर्थं, करणं गुणं न सिक करिणा
शरीरशैल्यसम्पादनायं जलनिक्षेप कामप्याय यथा तथा विहित सम्पादितं कृत इति यावत् ।
एतेन धारायन्त्रविमुक्तजलकथञ्जानसमाधिर्व्यज्यते । विरामं संकावसाने जलातिवर्षणं प्रिया-
हृत्कापमुपहस्य इत्यर्थं । पुन भृशोऽपि शौरकरतापशालय अनरालनालनलिनीपदातपवम
अनरालम् अवक्तुं सुरलमिति यावत्, नाल दृष्टो यस्य एत तथोक्तं कृतुं यत् नलिनीपद
पद्मपलास तद्वत् आतपव हस धृत करिणोमलकोपरि विततम् एतदेव प्रियाचिन्तानुषंगं
शिवानेपुष्पमिति बोध्यम् । अत्र यथायद्यत्कृतवर्णनं त्वभाषोक्तिरुद्धार “स्वभावोक्तिरसौ
चावर्धयौवतं वस्तु वञ्चते” इति लक्षणात् । नलिनीपदातपवमिति निरुद्धपक्षे, तदनयो
सङ्करः, सञ्जालहारी तु कङ्कानुप्रासश्च्यनुप्रासौ । अथ शङ्करस्य तिर्यग्गतत्वं सञ्जाल
जानम् । जादू कविज्ञोचितं उक्तम् ।

(स) भववतीति । अथ एष मे कृतकपुत्र करिपीत ईदृशो जात यौवनीचित
वञ्चयन्वादिशककणुचसम्पद ४७५ पदांता इयता कालेन प्रकृष्यादितान् इतीवा

तमसा यादृशाऽयं तादृशा तावपि । (ङ)

श्रीता ईदिसो अहं मन्दभाङ्गो जाए ण केअलं पिरत्तरं अज्जउत्त
विरहो पुत्तविरहोवि । (च)

(च) ईदृशी अहं मन्दभागिनी, यस्या न केवलं निरन्तरमाश्रयपरिहृत्तं पुत्रविरहोऽपि ।]

तमसा । भवितव्यता इयमोदृशी । (क)

श्रीता । किंवा मए पसूदाए, जेण तादिसं पि मम पुत्तकाणं ईसि-
विरल कामल धअल दमणुज्ज नऊवालं अणुअहमुहकाअनिविहसिदं
णिअहकाअमिहणुअं अमलमुहपुण्हरोअजुअणं ण परिउत्तुविदं अज्ज-
उत्तेण । (ख)

[(ख) किं वा मया प्रसूतया यत्र तादृशमपि मम पुत्रयोरीषविरलकीमलधवलदमनो-
ज्ज्वलकपोलमनुअहमुधकाकलीविहसितं निअहकाअमिहणुअकममलमुखपुण्हरीकयुगलं न
परिउत्तितमार्यपवण । इति सम् ।]

तौ मङ्गलौ कुशलवो कीदृशो जाती कालोचितसौम्याकारत्वबलशालित्वादिगुणविधिषु जाती
नर्वात न जाने न वेद्यौत्यथ । अत न जानामीति वाक्यस्य तौ पुनरिति वाक्यान्तरं प्रवेशात्
गभितत्वदोष स च अहविह्वलाया श्रीताया उक्त्वात्वाददोष इति ।

(ङ) यादृश इति । अथ कारशावक यादृश तौ अपि न कुशलवौ तादृशावेष जाती
यथाय दौबलकालोचितबलशाली जात तावपि तर्थावेति कञ्चधर्कत्वात् न तौ असमानौ
इति भावः ।

(च) ईदृशीति अहं ईदृशी एवप्रकारा मन्दभागिनी दरदृष्टशालिनी अस्तीति
शेषः । यस्या मम न केवलं निरवधि आर्यपुत्रविरह आर्यपुत्रस्य रामस्य विरह वियोग,
पुत्रविरहोऽपि पुत्रयो कुशलवयोरपि विरह प्रसवात् पर तयोर्दर्शनान् इत्यर्थः । पतिपुत्राणां
दौषकालन्यापकविरहार्थादहं मन्दभागिनी न काचित् मादृशी दुःखशीला जगति नर्वात
इति भावः ।

(क) भवितव्यमिति ईदृशी त्वया निरन्तरमनुभूयमाना इय भवितव्यता अत्रयत्रभाविता
नियतिरित्यथ । उभाग्रयवशादेव तवाय पतिपुत्रविरहो जात न न्यन्तकालं लौकिक-
कारणान्तरात् अत नाय शोचनीय इति भावः ।

(ख) किं वेति । प्रसूतया प्रसूत प्रसव अस्ति अस्मा इति प्रसूता । अर्थ आदित्वाद्च ;
यथा अकर्मकाविवचनया कर्मणि क्त लिप्फलप्रसवकारिण्या मया किं वा कर्म जातमिति

तमसा । असु देवताप्रसादात् । (ग)

श्रीग । भगवदि तमसे ' एदिषा अपञ्चसंसुमरणेण उस्ससिद-
पण्हइदत्यणी ताणं च पिदुणो सखिधाणेण खणमेत्तं संसारिणी छि
संबुत्ता । (घ)

[(घ) भगवति तमसे । एतेन अपत्यसंस्मरणेन उच्छ्वसितप्रवृत्तज्ञानौ तयोश्च पितृ
सन्निधानेन चणमात्रं संसारिणीं अस्ति सङ्गता इति सम]

श्रव । मयि गम्यमानक्रियान्तरापेक्षया कथंत्वात् तृतीया । यत्र इव टेरलकोमलधवल
दशमोऽम्बलकपोल यत्र ईतुना ईषत मनाक विरला अनतिमग्नित्वा कौमल्य
सुकुमारो धवला कुन्दकोरकवत शुभा य दशना दना तै उक्त्वन्वो द्योतमाना कपोलौ
गच्छी यस्व तन् तथोक्तम् । ईषदनिविहसुकुमारशुभदत्तद्योतमानगण्डम अनुवहति, काकली
सुख काल "काकली तु कर्लं सुख" इत्यमर । इवत्काल इति काकली 'कौरोषदर्थे' इति
कादेशे तत स्त्रियां झोप् । काकली च विहसितश्च काकलीविहसिते, अनुवह निरन्तर
प्रसक्त सुगंध सुन्दरे काकलीविहसिते यस्मिन् तत अनुवहसुगंधकाकलीविहसितम् । उत्पन्न
सुखमधुरास्फुटध्वनिसुन्दरमितम् । निवहकाकशिखरक निवहौ धृतौ काकशिखरको
काकपत्नी 'गन्धो ति ध्यातौ यत्र ततथोक्तम् । शिखरशब्देनैव इटसिद्धौ काकशिखरक इत्यत्र
काकशब्दश्च निष्प्रयोजनत्वम् । काकपत्नी शिखरकक इत्यमर अभलसुखपुष्पौकयुगल
सुखे पुष्पौके इव सुखपुष्पौके तथोर्यगल निम्बलसुखपद्मद्वयम् आत्यपवच पत्या रानिषा न
परिचुम्बित पत्य सङ्गमसुखसुम्बलान्धनपालनादिना मन्मानप्रसवस्य माफण्य मन्वत अमथास्तु
मया प्रमृता तदभावात् मन्मानप्रसव केवल दुःखहेतु निरर्थकयति भाव ।

(ग) अस्ति । दवताप्रसादात् देवतानां प्रसादात् अनुगृह्यत अस्तु । तत्र पत्या
पुत्रयो सुखपद्मद्वय परिचुम्बित अस्तु भवतु, आशिवि लोऽ देवतासन्निधौ एतद्वच कान्थी
यदचिरान् त पुत्रयो रानिष सङ्गत स्यादिति भाव ।

(घ) भगवतीति एतेन अधुनातनेन अपत्यसंस्मरणेन अपत्ययो दारक्यो संस्मरणेन
चिन्तया ईतुना तद्विषयकान्नादिम इत्यर्थ । उच्छ्वसितप्रवृत्तज्ञानौ उच्छ्वसितौ दुग्धभारं च क्लीतो
प्रवृत्तौ पय चरन्ती जनी यस्या सा तथोक्ता । तथा पुत्रयो पितृ रामचन्द्रेण सन्निधानेन
ज्ञानोपाख्यानेन ईतुना चणमात्रं किञ्चित्कान्तामसिन्व संसारिणीं गृहस्थां अस्ति भवामि
पतिपुत्रसङ्गतादीनां एकवाच्यत्वात्तन्व नाहंम्य देवान् यथासुखं तदत मे चणकालं ज्ञानं
सङ्गानया सीताया विवादेो व्यज्यते

तमवा । किमत्र उच्यते ? प्रभवः खलु प्रकर्मप्रक्षिप्तः खे इत्य । पर-
ञ्चेतदन्याऽन्यसंज्ञेयं पित्रोः । (ङ)

अन्तःकरणस्य खे इत्ययोः खेइसंश्रयात् ।

आनन्दशब्दिरकोऽयमपत्यमिति बध्यते ॥ १७ ॥

(१७) [इत्यस्यो अन्तःकरणस्य खेइसंश्रयात् अपत्यमिति अयम् एक आनन्दशब्दः
बध्यते ॥ इत्यन्वयः ।]

वासनोः इतोऽपि देवः पश्यतु । (च)

(क) 'कमवति । अयस्यस्यकरणेन सोताया प्रकृतज्ञानत्वमेव समर्थयति—किमत्रो-
च्यते इति । अत्र अस्मिन् अपत्यस्य इतिपद्ये किम उच्यते मयेति शेषः । नास्ति किमपि ब्रह्म-
मन्त्रकदाधिक्यं स्वल्पव्यक्तं तेनैव तदेदंशो अवस्यति भावः । "न चापत्यसमः खेइ" इति
वचनात् प्रसूत अयस्य खेइनाश्रित्यैव कइस्य प्रसूतं वात्सल्यमिति यावत् । प्रकर्मप्रक्षिप्तः
प्रकर्मस्य उक्तप्रसूतस्य आधिक्यस्य इत्यत्र पत्यस्य अस्मत्प्रतीतिः, शेषावधिरित्यर्थः । सन्नादिप्रसूत-
द्वैतस्य तस्यसंज्ञाया न किञ्चित्प्रतीतिरस्तीत्यर्थः । परम अत्यस्य ब्रह्ममिति उक्तं अपत्यमित्यर्थः । पित्रोः
मातापित्रो अन्तोऽन्यस्यप्रसूतस्य अन्तोऽन्यस्य परमपरस्य समर्थवत्तं सयोग्यक, पित्रो इदं खेइ-
वन्धनमित्यर्थः ।

१७ । तमशर्मवत्प्रयोगो न—अन्तःकरणे । इत्यस्यो पतिपत्नी अन्तःकरणस्य खेइ-
वन्धनं कइस्यस्य प्रतीतिः समर्थयति अत्रापि अन्तोऽन्य प्रति प्रकृतसंज्ञायाप्रावृत्त्यात्
इतोः अपत्यमिति मन्तानुपपन्नं अयम एव एक अद्वितीय सकलविलक्षणः आनन्दशब्दः सुख-
मयस्य बध्यते विधाता इति । यथा अन्नाहतीर्षमतीत्यस्य अन्नफलको वास इति
शेषे तद्वदपि खेइस्यप्रसूतस्यकालन्दशब्दिरिति । आनन्दशब्दिरित्यत्र आनन्दपदेन बन्धन-
व्याप्तिः । इत्यस्योरनपत्यावस्थाया उभयमेव उभयानुरागः निरन्तरं वर्धते, किन्तु
अपत्यं ज्ञाने एव समाजाजन तत्र विभक्त्यने अत एव इत्योऽनन्दजनकतापत्यस्य इत्यर्थः,
यथा प्रसूतस्यैव किमपि मौक्तिकादिक एकस्य ज्ञत्वा मृत्युं मायं बध्यते, तथा विधाता
मातापित्रोरन्तःकरणस्य उक्तं मन्ताने सयोग्यं खेइस्येव इदं बध्यते इति उक्तार्थः ।

अन्नापत्ये आनन्दशब्दित्वात्पत्यं प्रकृतखेइधिक्यप्रतिपादनोपयोगित्वेन परिब्रजनात् परि-
णामानुसारः । "विषयात्मन्यारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि । परिषासो भवेत्तुवसा तुष्णाधि-
कारणो विषे"ति विप्रनाथः ।

(च) । इत इति । इतोऽपि द्विजि देवः मङ्गाराजः रामः पश्यतु अतश्चेति-
यथामानुश्रीकोक्तवार्थः कर्म ।

अतश्चमदताण्डबोत्सवान्ते

स्वयमचिरोद्गतमुग्धलोन्वर्हः । #

मथिसुकुट इवोच्छिखः कदम्बे

नदति स एष वधूमखः शिखण्डो ॥ १८ ॥

(१८) [अचिरोद्गतमुग्धलोन्वर्हः कदम्बे उच्छिख मथिसुकुट इव वधुसख स एष शिखण्डो अतश्चमदताण्डबोत्सवान्ते स्वयं नदति ॥ इत्यन्वयः ।]

सीता । (सकोतुकात्म) एमो मः । (छ)

(छ) [एष स इति समः ।]

(१८) अतश्चमिति । अचिरोद्गतमुग्धलोन्वर्हः अचिर उद्गतानि यौवनारम्भात् नवीत-
पद्मनि सुरधानि मनीषराणि लीनानि चक्षुषानि वर्हाणि पिच्छानि यस्य स तथोक्तः । “लोन्व-
चक्षुषात्सखी ।” “पिच्छवर्हं मपुंसके” इति चामरः । उच्छिख उद्गता शिखा चला यस्य स
तथोक्तः । अत एव मथिसुकुट इव मथिमयः सुकुटः शक्रपाश्र्वादिस्त्राण्यध्यपदलोपी
उत्पाद्यः । अन्वकावत्त्रिरञ्जितशिखाविजितमलकत्वात् पद्मराजमणिनिर्जितसुप्तधारीव ।
अथवा उच्छिख उद्गतप्रभापटन य मथिसुकुटः भ इव प्रतीयमानः । स नीतया पुष्पं
वदति । एषः अयं पुरोवर्ती शिखण्डो कलापी मयूर इति यावत् । वधूमखः वध्वा सखा
इति “राज्ञाह मखिभ्यश्च” इति समासान्ठच भाषासङ्घरः अतश्चमदताण्डबोत्सवान्ते
अतश्चमेन अतिसङ्घता मदेन मत्सज्जकारण य तान् शोतमव न्यरुप मङ्कोत्सव “ताण्डवं
नटनं नाण्डं स्यात् नृत्तञ्च नर्तने” इत्यमरः । तच्छ्रुत्वा ‘श्रवान् वरेण प्रीतं इति तच्छ्रुत्वाद्दान-
ताण्डवम् । तस्य अन्ते अथलाभे नृत्तौतमव समाप्य इत्यर्थः । कदम्बे जीपङ्के खड्ग
काष्ठना न लम्बवदया नदति विरीतिः । मयूरी तु न रीति इति स्वयंपदेन बोध्यमिति
वदित् । अथ उच्छिखस्य शिखण्डिन मथिसुकुटत्वसम्भावनाया उत्तम साकदारः । उच्छिख
अन्वख्यस्यः मथिसुकुट इव सः शिखण्डो इति व्याख्याने तुपमेव, मेषकादिभिरौज्यन्वयार्थ-
कात्वात् शिखण्डिनः मथिसुकुटसादृश्यप्रतीतिरिति बोध्यम् । तदुक्तमस्य ग्रीन प्रसिद्धत्वात् अथ
कटिप्रवीजनामथिःपि अथवा अन्वार्थिं प्रयोज्यत्वात् नियार्थतादोषः । स च समधिक् इति
पाठेन निरसनीयः । इत्थं पुष्यिताया—“अयमित्तमवरेफतो यकारो यत्रि च नञी जरनाच
दुष्यितावे” इति लक्षणात् ।

(छ) एष इति । सः मया पोषितपुष्पः एव मयूर इत्यर्थः । इवादिहक्तिः ।

• “अनुद्दिबलमवरेवत् प्रिया ते यमचिरमिगीतमुग्धलोन्वर्हम् ।” इति पाठान्तरम् ।

राम । मोदस्व वत्स । मोदस्व । वयमद्य वत्सामहे । (ज)

सीता । एवम् भोदु । (झ)

[(झ) एव भवतु इति सम ।]

राम । भ्रमिषु कृतपुटान्तर्मण्डलावृत्ति चक्षुः

प्रचलितचतुरभ्रूताण्डवैर्मण्डयन्त्या ।

करकिसलयतालैर्मुग्धया नर्च्यमानं

सुतमिव मनसा त्वां वक्ष्यन्ति स्मरामि ॥ १८ ॥

(१८) [भ्रमिषु कृतपुटान्तर्मण्डलावृत्ति चक्षुः प्रचलितचतुरभ्रूताण्डवैर्मण्डयन्त्या मुग्धया । करकिसलयतालैः सुतमिव नर्च्यमानं त्वां वक्ष्यन्ति मनसा स्मरामि । इत्यन्वयः]

(ज) मोदस्वति मोदन्व आनन्दं कुर्वन् यदीच्छे विहर इत्यर्थः । आनन्दो ह्यनुभावः— वयमिति । यत वयमद्य वत्सामहे तत्र मन्त्रिणौ तिष्ठामः प्रियजनसन्निधाने एव आनन्दोदावहर चतो निर्भयं मोदस्वति भावः ।

(झ) एवमिति । एव रामोक्तप्रकारं भवतु अद्य वृत्त्यनु इत्यर्थः ।

(१८) भ्रमिष्विति भ्रमिषु मयश्च वक्ष्ये कृतं मण्डलाकारभ्रमणं चक्षुःवत्सचक्षुषु चारण्यं सन्तु इत्यर्थः कृतपुटान्तर्मण्डलावृत्ति कृता विहिता पुटयोः नैवावरोच्यन्ती चक्षुः मध्यमं मण्डलं मण्डलाकारेण आवृत्ति आवरणं वत्सलाकारभ्रमणमिति यावत् । मयूरकृतमण्डलाकारसञ्चरणानुसारादिति भावः, यत्र तत्तद्योक्तं, रचितोदावरोच्यमानं चक्षुः नैव प्रचलितचतुरभ्रूताण्डवैर्मण्डयन्तिरित्येवमन्वयितव्यं यथा चक्षुः प्रसारिते चतुर इन्द्रितादिकरणनिपुणं यं भ्रूतौ तथा ताण्डवैर्मण्डयन्त्या चक्षुःवत्त्वात् मयूरकृतमण्डलाकारं चर्चामं चिपन्त्या इत्यर्थः । मुग्धया मुग्ध्या नृप्यदर्शनान्दग्निमपचित्तया इति यावत्, सीतया करकिसलयतालैः करौ इको किसलयपत्रवै इव तं करकिसलयवै तयोः तालैः वृत्त- गीताशव्यवच्छेदसूचकं कालक्रियामां “तालं कालक्रियामां” इत्यमरः । पाचितसद्यवाचात- जनितधनिभिरित्यर्थः, सुः पुत्र इव नत्तमानं कारणतावन्त्वात् वत्सलैर्न खड्गद्वेषेण मनसा स्मरामि अहं चिन्त्यामि मम प्रियतमापाहितपूर्वस्य कृतकपुत्रस्य तत्र दर्शनात् त्वदनुष्ठितं दृष्टपूर्वं वृत्त्य इदानीं मे कृतावाविभवंतीति भावः । अत्र पूर्वतनतावच्छेदकतावच्छेदात्- भवत् प्राज्ञमयूरतावच्छेदते अरण्यान्कारं, स च मरुद्रे सुतवाप्यादेः प्रतीते उपनासहीर्षं । करकिसलयसामान्यसमासगतत्वं सूत्रोपमास्यभाषोक्तिः । इत्थं भाषितो जानः ।

इत्त तिर्यङ्घोऽपि परिचयमनुबध्यन्ते ।—(अ)

कतिपयकुसुमोद्गमः कदम्बः

प्रियतमया परिवर्द्धितां य आसीत् ।

मोता । [निरुप्य साहसम् । सुदृ, पञ्चभिन्नाण्डं अज्जउत्तेण । (४)

(४) सुदृप्रत्यभिज्ञातमार्थपुत्रेण । इति सम

राम । स्मरति गिरिमयूर एष देव्याः

स्वजन इवात्र यतः प्रमोदमेति ॥ २० ॥

(२) [कतिपयकुसुमोद्गम य कदम्ब प्रियतमया परिवर्द्धिता आसीत् एव अथ गिरिमयूर देव्या (तम्) स्मरति, यत अत स्वजन इव प्रमोदमेति इत्यन्वय

(अ) तिर्यङ्घोऽपीति । इत्त इति हृषमृषकमन्वयम् " इत्त हर्षेणकम्पाया वाक्या रश्चविद्यादयो' रित्त्वमव तिर्यग्यानय पञ्चव पक्षिणा तत्राप पारचय मन्वव मन्वव स्यात् परिचय' इति यादव पूर्वोदशनादिजन्यजानावशयामत्यथ अनुरुध्यन्त अनस्मरन्ति । तिर्यङ्घोऽज्ञातीयमयूरोऽप्यथ तत्पुत्र्य परिचयानुरूपं अस्मान् प्रति अदररात तदतीव चित्तमिात भावः ।

(४) निरुप्यंति निरुप्य स एवाय मया परिचय इत कदम्ब इति निर्णयन्त्य तत्कालीना मन्वस्मरन्तान् मोकोदयात् साहस सवाचम आह इत्यथ आद्यपुत्रया रामेण मत्प्र समोक्त प्रत्यभिज्ञात स एवाय कदम्ब इति स्थितौक्तमित्यथ

२० । मयूरस्य परिचयानुरूपस्यवद्वाव विभ्रणाति—कतिपयत्वं कतिपयकुसुमोद्गम कतिपयानि किञ्चिन्नि अल्पानि इत्यथ । कुसुमानि पृथ्याणि तया उद्गम उत्तर्पणशक्तिज न तथोक्त । इत्यस्य सुदृत्वान् विकसिताम्पकुसुम य कदम्ब तदाख्य मञ्ज प्रियतमया देव्या सोतया परिवर्द्धितां जलसेचनादिना म ह प्राप्तिता आसीत् एव अथ गिरिमयूर सोतायाः क्षत्रिमापन्नरूपः पार्ष्ण्य मयूर अथवा गिरिमयूर मयूर गिरिमयूर साक पार्श्विवादिवात् लम्बपदस्योपी समाम । पुत्रस्मरण प्राक् सोतया प्रतिपालित अथ गिरिचर विचक्षतीत्यथ । स्मरति त भातरामव २ कदम्ब इदानीमपि प्रत्यभिज्ञामिति । यत यन्त्रा-हेतोः अथ अकिञ्च कदम्ब स्मरण इव अज्जउत्तेण इव प्रमोद आनन्दमिति प्राप्नोति आत्मीयजनसङ्कर्नादिव पतत्कदम्बतसङ्गादधिकमानन्दमनुभवतोऽप्यथ मोतया स्वहृषान परिपासित्वाहमयोः कदम्बमयूरयोः कृतकपुत्रता ज्ञाता तत्पुत्र्यपरिचयकृत्या अकिञ्च कदम्ब मयूरः समधिकमानन्दमनुभवति, कश्चान् इम परिहाय न च ज्ञानान्धव जिनमिषति इति भावः । अथ गिरिमयूरक स्मरणवत्प्रमोदपण संतुला देवीस्मरन्तानुमानान् स्वजनवर्तमाना ' कतिप-सङ्कीर्णत्वाच्च अनुमानावाकार । मत्त पृथितायाः ।

वामनो । अत्र तावदासनपरिग्रहं करोतु देवः । (ठ)

एतत्तदेव कदलीवनमध्यवर्ति

कान्तासखस्य शयनीयशिलातलं ते ।

अत्र स्थिता तृणमदादुवहृद्यो यदेभ्यः

माता ततो हरिणकैर्न विमुच्यते स्म ॥ २१ ॥

(२१) एतत्तद्वच कदलीवनमध्यवर्ति कान्तासखस्य न शयनीयशिलातलम् । यत्र
न स्थिता माता बहुश तत्र एव्य अदात् ततो हरिणक न विमुच्यते स्म ॥ इत्यन्वयः ।]

रामः । इदं तावदशक्यमेव द्रष्टुम् । [इति अन्वयात् कदलीवनमध्यवर्ति] (ड)

माता । सहि वामन्दि । किं तु ए किदं अञ्जउत्तस्य मम अ एदं
तमअन्तोए । हर्ही । हही । मा एञ्ज अञ्जउत्तो तं एञ्ज पञ्चवटो-
वृगं । मा एञ्ज पिअमहो वामन्दी ते एञ्ज विविहविस्सअसाक्खिणी

(३) अत्रति तावत् अवधारण 'यावत्तावच्च साकन्थेऽवधौ मानेऽवधारणे' इत्यमरः ।
द्वय राजा भवानिति शेष वामनप २२२ उपवशमवित्यथ करोतु अत्रोपविष्टतु
इत्यथ

(४) एतदिति । एतत्तद्वच एतत् परतो दृश्यमान तत्र पुञ्जमध्यवर्ति । कदलीवनमध्यवर्ति
कदलीवनस्य रक्षारण्यस्य मध्यवर्ति रक्षावनपारवर्षितामस्यथ , कान्तासखस्य कान्तावा सखा
दान 'राजाह सहिअवट्' इति एव्य, कान्तासख तस्य प्रथमहृचरस्य सीतासङ्घितरथेति यावत् ।
ते तत्र शयनीयशिलातलं शयनाय पापाण उत्त इति शेषः । यत् यस्मात् सीता
द्वयो जानकी अत्र अस्मिन् शयानुत्त शिलातलं स्थिता उपविष्टा सती एव्य हरिणकैश्च
नद्वय सुगपीतश्च अन्वार्थे क बहुश बहुवारान तत्र शय्य अदात् व्यतारीत् ददी ।
तत तस्मात् हृतो ह रवकै चट्टे सुगपीते न विमुच्यते स्म एतत् शिलातलं न परिवृत्तम् ।
अद्यापि ते चासुयासलालसया स्थानमंतत विहाय गन्तुं न शक्नुवन्तीति भावः ।
२२२ नतिलक इतिम् ।

(५) । इदमिति । तावत् वाक्यान्कारे । इदं शयनीयशिलातलं द्रष्टुं अत्र-
नीकयितुं अशक्यं मया न पारशौयमित्यथ इ अस्व दर्शनेन तत्कालकृतसीतासहायस्त्वानादीना
कृतावाधिर्भावानं महान् मी मोंको जायते इति भावः । कदनं वाप्यं सुचन् अन्वयः अत्र-
स्मिन् स्थाने उपविशति राम इति शेषः ।

गादावरोकाणसुहृसा, तं एञ्च जादनिञ्चिसेसा मिषपक्खिपादवा,
सा एञ्च चाहं मम उण मन्दभाइणोए दीसप्राणं पि सब्बं एञ्च
एदं णत्थि, ता ईदिमो जीअलोअस्स परिवत्ता । (ठ)

[(ठ) साख नासन्ति । किं त्वया क्रतुमायुपुत्रस्य मम च एतद्दृश्यन्त्या हा भिक्षु हा
भिक्षु, स एव आयुपुत्र, तत्र एव पञ्चवटीवनम् सा एवाप्रयसखी वासन्ती त एव विविध
विश्वाम्भराक्षिण गोदावरीकाननादृशा त एव ज्ञात नावशषा मृगपक्षिपादपा मैव चाह
मम पुत्रमन्धभागिन्या दृश्यमानमपि सर्वसवतत नास्तीति तदीदृशा जीबलाकस्य परिवत्ता ।
इति मम]

वासन्ती । सखि सीते ' कथं न पश्यसि रामस्य अवस्थाम् ? (ण)

(ङ) सखीति किं त्वया कृत एतत् शिल तल दृश्यन्त्या त्वया किं कृत आयुपुत्रस्य
का अवस्था कृता, पुञ्च क्रतुकार्ये स्मारयन्त्या त्वया आव सन्तेव उपाकाणी कृतौ इति भाव ।
विविध लक्षणमिषम न नाप्रयसखी वरुणस्य पाराशर्य एव गोदावरीकाननादृशा गोदा
वर्ष्या काननस्य वनस्य उदृशा प्रदृशा तत्र गता दान् द्वाभ्यं ज्ञातनिदृश्या निगमो विशष
अमिट शेषा तान्निशषा, अभिप्रा दन्त्यथ ज्ञातम पुत्रस्य निञ्चि शषा त तथाज्ञा अपत्य
निदिशेषा इत्यथ । मृगपक्षिपादपा मृगपक्षिवन्ता दृश्यमानमपि प्रत्यक्षीभूतमपि एतत् सब्ब
पञ्चवटीगोदावरीतीरस्यकाननादिक नाम न विद्यते एव इदानी एतत् सब्ब पश्यन्त्या
मम नास्ति पुञ्च वन कोऽपि मुखलाग अत मत्पि तत् सकलमसद्यैव प्रतीयते इति भाव ।
इत्य निञ्चिंसा सीता आन्धान मान्वयति - त द त त त एतत् सखीसं कनकानन्द
जनकत्वाभावात् इति । इदृशा ए प्रकार जीबलाकस्य ममस्य प्राणिवरस्य परिवत्ता
दृशाविषयाम भवतीति जज्ञ कालमस्य मुखिम एव दृखिम अपि मुख प्राप्रवन्तीत्य व
विषम एव जगति प्राणिना अस्थ्यापरिक्षण म दृशुत करी न त्वापि शोभितव्यमिति भाव ।
अथ सुखसाधनोभूताना पञ्चवटीप्रभृतीना मुख जनन त १०३ पालकान्द्वार, तथा नास्ती
त्यव नास्तीवेति प्रतीयमानामप्रसा नदीदृशा एव जीबलाकस्य परिवत्ता इत्यजन पुत्रवाक्यस्य
समथनात् सामान्यन विषयसमथनद्वयोऽथान्तरन्यासथ

(च) सखीत भागीरथीवरप्रभावादृश्या माताम हृशा वासन्ती कथयति न तु ता
दृष्टेति बोध्यम् । ई सीते त्व यदि रामस्येदृश्या दृशा दृष्टवती तदा अवश्यानिवागत्य प्रिय
वाक्यादिभि राम सुमाचोस्ये तदकरणात् त रामस्यावस्था म पत्रासीत्यव ३ गय

सीता । हा देव्य । एमो मए बिष्वा, अहृष्यि एदेव विषप्ति
सिखिलेवि केष सन्धाविद आमो । ता मुहुत्तकं पि जम्भन्तराटो
विध्व लङ्घदंसणा बाहमल्लिन्तरसु पेक्वामि टाव वच्छुल्लं
अञ्जउत्तं । (८) (इति पश्यति)

[(८) हा देव, एव मया विना अहम् एतत् विना इत केन सन्धावतस आसीत्,
तत् मुहुत्तकम् अपि जम्भान्तराट इव लङ्घयन्ता वायमल्लन मरुपु प्रन त वत वतमल्लन
आर्यपुत्रम् ॥ इति सप्त]

तमसा (सखहास परिचय) (५)

वितुल्लितमतिपूरैर्वाष्यमानन्दशोक-

प्रभवमवसृजन्तो तृणयोत्तानदीर्घा ।

क्षपयति हृदयेषां सौहनिष्यन्दिना तं

धवलवह्निसुग्धा दुग्धकुल्येव दृष्टिः ॥ २३ ॥

[२३ । आनन्दशोकप्रभव आतपूर विल्लित वध अतस्तन्तो तृणयो उत्तानदीर्घा
क्षपयन्दिनी धवलवह्निसुग्धा दुग्धकुल्येव तं तृण हृदयेषां क्षपयति ॥ इत्यन्वयः ।]

(८) हा देव्य इति । एव राम मया वन तं ख-मुभवात् अहमप एतत् रामणा
विना तं खल्लमुभत्रामीत्यथ इति एतत् आर्यो परस्पर वगण्ट खानुभन्त किन् जन्त
स्वप्नप सन्धावत विल्लित न केनाप विल्लितमासीदित्यथ अर्यो परस्परव्योपार
वैष्टक प्रकृत प्रस आसीत् न खल्ल इत् कदापि परिचया भवत् सर्वैव सन्धाव्यत इत्यथ
अथवा क्षप खल्ल अनौक्तिका असन्धाया इतान्ता अनभ्यन्ता वियुक्तयोरावनाजौचित
धारण्य सन्धावता स्वप्नपि जलानामनुभवप नायगच्छत किम्त जायव इत्यर्थे । तम्
तस्यात् इदानीमिति नभदर्थमत्वात् मुहुत्तमपि अल्पकालमपि मया न वदुसमय-यापक-
दर्शनानर्हतादिति अल्पकालमपीति अपिजगद्यथ जम्भान्तरादिन अन्वत् जम्भ इति
जम्भान्तर तस्यादिव लब्ध प्राप्त दृशन रामव्यति शय यया सा तयोक्ता अह वाच्य
सन्धिवाक्यव मयलजगद्यथ पतनीद्वयारावकाशय वतमल्ल मा प्रत निरतिशयप्रेमकाविल्ल
आर्यपुत्र राम प्रसि पञ्चालित्यथ । अथना दृशनमावस्यव वरमानतादित भाव जम्भान्तरा
दिति स्ववन्तोपे कर्तव्यविश्वरज अति पञ्चमी जम्भान्तर प्राप्यव इत्यर्थे ।

(५) सीति । सखेहास मप्रेमासु यथा स्यात्तथा । पारल्लन्य आदि- उपसर्गान्
सुनीतीत्यादिना वत्त्वं, वच्छासावसाह इति वाक्यशब्

वासन्ती ।

ददतु तरवः पुष्यै रघ्यं फलैश्च मधुसूतः

स्फुटितकमलामोदप्रायाः प्रवान्तु वनानिलाः ।

कालमविरलं रत्युत्कण्ठाः क्वाणन्तु शकुन्तयः

पुनरिदमयं देवो रामः स्वयं वनमागतः ॥ २४ ॥

[२४ । मधुसूत तरव पुष्यै फलैश्च रघ्यं ददतु, स्फुटितकमलामोदप्राया वनानिला प्रवान्तु । रत्युत्कण्ठा शकुन्तय अविरल काल क्वाणन्तु । अथ देवो राम स्वयं पुनः इदं वनम् आगत । इत्यन्वय ।]

२३ । विगलितमित्यादि । अतिपुरे प्रवने उच्छ्वासै प्रवाहैरिति यावत् । विलुलितं विगलितं विकीर्णमित्यर्थः । आनन्दगाकप्रभव आनन्दात् पतिदर्शनाद्वादात् शोकात् दीर्घकालव्यापकविरहदुःखाच्च प्रभव उन्पत्तिर्यस्य तम् । यद्वा प्रभवत्यस्मादिति प्रभव कारणं, आनन्दशोकौ प्रभवौ यस्य तथाक्त युगपदानन्ददुःखहेतुकमित्यर्थः । वाच्यं अक्षुप्रवाहं च यत्सन्तो पातयन्तां मृच्छन्तीत्यर्थः । त्वण्योत्तानदीर्घां त्वण्यया अत्युत्कटदर्शनेच्छया, उत्तानदीर्घा उत्ताना विसारिणो स्फोता, दीर्घा दूरं प्रसारिता च सा तथाक्ता । तथा खेदनिष्पन्दिनी इह निष्पन्दते इति गिति । प्रभवर्धिणी प्रथयातिशयप्रकाशिनौत्यर्थः । अथवा खेदस्य निष्पन्द चरण स विद्यते यस्य सा मत्वर्धोय इति । धवलवहलसुग्धा धवलवहलया येतप्राया कञ्चनानुलेपविरहादत्यन्तधवला सुग्धा मनोहारिणीति धवलवहलसुग्धेति विशेषण समासः । एवप्रकारा ते तव दृष्टिं चक्षुः, दुग्धकण्ठेव चौरस्य कृतिमा सरिदिव “कुल्याख्या कृतिमा सरि” इत्यमरः । धावत्यातिशयात् चौरपूर्णां कृतिमा नदीव श्वेतमानित्यर्थः । इदर्थेण प्राणवह्नभ पति राम रूपयतीव सिञ्चतीव आदीकरोतीवेत्यर्थः । आदन्तान्ता पुगान्ते “स्ता खावनुवमा च” इति वैकल्पिको ब्रह्म । दर्शनीत्सुक्तेन विस्फारिता धवलांयजालं विकिरन्तो प्रेमादां तव दृष्टिं प्रिय प्रति प्रेरिता तमाप्रावयतीव, मन्थे तव नेवात् कापि श्वेतप्रभा नि स्यत् रामचन्द्रे निपत्य दुग्धधारेव त रूपयति इत्युत्प्रेषा, इष्टी काचित् नायिकाव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिथालङ्कार, दुग्धकुल्ये वैत्यत्र धावत्यस्याभ्यादुपमा, तद्दीर्घा मद्दर । शब्दालङ्कारकौ कानुप्रासः । इत्तं मालिनीति ।

(२४) वासन्ती रामस्य रात्रौचितान् अभ्यर्धना सन्त्यादयति—ददत्विति । मधुसूतः मधुसूतानि चरन्तीति मधुसूत, क्लिप्तप्रत्ययः । मकरन्दवर्षिणः । एतेन मधुपर्कदानमपि प्रतिपादितम् । तरव वृक्षा पुष्ये कसुमे फलैश्च रघ्यं पुत्राश्वदस्य ददतु । एवं सर्वमेति वाध्यम् । पुष्याणि सुमिष्टानि फलानि च रामाय रघ्यं इदेषु कल्पयन्तु इत्यर्थः । तथा

रामः । एहि सखि मासन्ति ! नन्वितः स्वीयताम् । (न)

वासन्ती । (उपविश्य साचम्) महाराज ! अपि कुशलं कुमार-

सख्यस्य ? (प)

रामः । (अस्तुतिमभिगीय ।) (क)

श्रुटितकल्पानोदनायाः श्रुटितानि विकसितानां कलमानां पद्मानां चानोदस्य अति-
निर्गौरिचः मन्वस्येति यावत्, “चानोदः सोऽतिनिर्गौरी”त्वमरः । प्रायः प्राच्यैः
कापुष्पमिति यावत्, श्वेत् तै तद्योक्ताः विकसितारविन्दमकरन्दगन्धवन्तः चानाशिका-
चरस्यवाताः प्रवान्, प्रबद्धन्, अभ्यागतस्य रामचन्द्रस्य अमापनोदार्थं वीजयन्त्विति भावः ।
तथा रत्नलक्ष्म्याः रती श्लो-गायां लक्ष्म्याः पीतसुक्कां शेषा तै तद्योक्ताः, यथा रत्या रामा-
मननस्युत्तमं प्रीतिभरेण लक्ष्म्याः उत्तमितीयोवा मकुन्तयः पश्चिच, अविचरं निरन्तरं कल्पम्
कल्पकल्पपरं कल्पन् कुजन् । अथ अथसुखोत्पादनाय मागधा इव जयशब्देनोपश्लोकय-
न्त्वित्यर्थः । इदं वनशूमि, महाराजं रामचन्द्रम् अतिथिमासाद्य कल्पपुष्पवनानिष्पत्तिकृजिता-
दिनिष्पत्तारैः परिचरन्त्वित्यर्थः । यतः अयं देव राजा रामः अथ आत्मना मनु-
पूर्ववत् पिष्टसत्त्वपालनार्थेनित्यर्थः । स्नेह्या इति यावत् । अनन्वप्रेरितं सन् पुन श्रूय-
इदं वनम् चानतः उपस्थितः अतोऽस्याभ्यर्धेना सर्वथा कर्ष-त्या इति भावः । अथ काव्य-
विह्वलसङ्कारः । पूर्ववाक्यानां रामानमनरूपवाक्यार्थस्य हेतुत्वोपादानात् । यथा कश्चित्
राजा रामचानीमानतस्य कश्चिन् राज्ञः अभ्यर्धेना करोति, तथा चनाधिदेवता वासन्ती
अपि निजोत्थितं रामं निजसम्पत्तिभिः फलपुष्पादिभिः सेवितुम् तद्वत्पुष्पादिभिः आदिष्ट-
वतीति वस्तु म्बन्धते । इतिश्री उत्तम् ।

(न) एहीति । सखि मासन्ति ! एहि त्वं चानक, मनु इतः अस्मिन् स्थाये स्वीयतामुपवि-
श्यामं लक्ष्मितीति श्लेषः । मनु-शब्दोऽयं अनुमयायेकः । “प्रभावधारणानुमानयामन्वये मनु” इत्यमरः ।

(प) उपविश्येति । साचम् अथैव सङ्घर्षते यत् तत् साखं सज्जनवचनं यथा
तथा अहीति श्वेत् । अपिः प्रप्रे, अङ्गं प्रच्छामि कुमारसख्यस्य कुशलं महान्मिति । अथ
रामस्य प्रत्यक्षमात् सोतायाच निर्वांसनप्रवधान्मृत् निश्चयेन नास्ति कुञ्जलप्रभावकामः, किन्तु
पूर्वसंस्तुतानां रामसौतामनस्यवाणां मन्वे श्वेत्सम् अङ्गस्य सख्यस्यैव कुशलविविधिवत्
वाङ्मत्या इत्यनभिहितमिति रामसौतयोः कुञ्जलजिज्ञासासकत्वा श्वेत्सख्यस्यचकुञ्जलप्रप्रे न दुष्टिरिति
विश्रामम् ।

(क) अस्तुतिमिति । अस्तुतिं वासन्तीवाक्यस्य अथवचम् अभिगीय अथमनस्यतया
मादृशित्वा रामः वचनावनाहीति श्लेषः ।

करकमलवित्तीर्णैरम्बु नौवारशय्यै-

स्तदशकुनिकुरङ्गान् मैथिली यानपुष्यत् ।

भवति मम विकारस्त्रेषु दृष्टेषु कोऽपि

द्रव इव हृदयस्य प्रस्तरोद्भेदयोभ्यः ॥ २५ ॥

[२५ । मैथिली करकमलवित्तीर्णैः अम्बुनौवारशय्यैः यान् तदशकुनिकुरङ्गान् चतुष्यात्, तेषु दृष्टेषु प्रस्तरोद्भेदयोभ्यः द्रव इव कोऽपि मम हृदयस्य विकारः भवति । इत्यन्वयः ।]

वासनी । महाराज ! ननु पृच्छामि,—अपि कुशलं कुमार-
लक्ष्मणस्य ? (व)

रामः । [स्मरन्] अये महाराजिति निष्प्रयमामम्बुशय्यपदं,
सौमित्रिमात्रे च वाच्यसङ्कलिताक्षरः कुशलप्रश्नः, तथा मन्वे विदित-
सीतावृत्तान्तोऽयमिति । [प्रकाशम् ।] आं, कुशलं कुमारस्य । [इति
रोदिति ।] (भ)

(२५) क्विनित्याह—करिति । मैथिली सीता करकमलवित्तीर्णैः पाक्षिपत्रेण द्रवैः
अम्बुनौवारशय्यैः जलतुच्छधान्यवासलयैः करशय्यैः, यान् तदशकुनिकुरङ्गान् इत्यपक्षिपत्रान्
चतुष्यात् चतुर्भ्यत् । अत्र जलसैकेन तदम्बु, नौवारैः पाक्षिभ्यः, शय्यैश्च सगान् चतुष्यादिति सवा-
सङ्गान्ययो बोध्यः । तेषु तदशकुनिकुरङ्गेषु दृष्टेषु मयावसोक्तितेषु सत्सु प्रस्तरोद्भेदयोभ्यः
प्रस्तारस्य पाषाणस्य सङ्घेर्दे विदारणे, चाद्रींकरणे इत्यर्थः । योग्यः मत्तः द्रव इव वेनवान्
प्रवाह इव कोऽपि अनिर्बन्धनोऽयः मम हृदयस्य मनसः विकारः शोकैव चेतसोऽन्वयाभावः
भवतीति शेषः । शोकशोभेयं बन्धनं कठिनमपि मे हृदयं तापाधिक्यात् विमलदृष्ट्यात् इव
द्रवोभावनापद्यते इत्यर्थः । अत्र अम्बुप्रश्रुतिपदादानां क्षमन्वैष्टततदप्रश्रुतिपदाशैः सङ्घ-
बन्धोद्भेदमन्वयान् यथासप्यमलङ्कारः । तथा हृदयस्य द्रवोकरणे योग्यः विकारः इति कारकस्य
हृदयद्रव इति कार्यत्वेन उत्प्रेक्ष्यात् उत्प्रेक्षालङ्कारश्च, अनयोः निचो नैरपेक्षेयश्च निचतच्छूलवत्
संछादिः । प्रस्तरोद्भेदयोभ्य इति विशेषणोपादानान् हृदयं पाषाणवत् कठिनमिति स्वप्ना-
न्वयते । इत्थं मास्त्रिगीनाम ।

(व) महाराजिति । पूर्वोक्तं रामैश्च न स्तुतमिति मत्वा वासनी पुनः कथयति—
महाराजिति । अपिः प्रश्ने । ननु भीः रामचन्द्र कुमारलक्ष्मणस्य कुशलं वां पृच्छामि, मया
शेषं तत्र श्रूयते इत्यर्थः ।

(भ) क्षमन्तमिति । क्षमन्तं आत्मनस्तन् प्राद्वेति शेषः । अथै इति विवादरूपश्च

वासन्ती । अयि देव ! किमिति दारुणो दारुणः खल्वसि ! (म)

सीता । सखि वासन्दि ! किं तुमं सि एव्वादिषी १ पिभारुहो क्व,
सख्यस्य भ्रज्जत्तो, बिसेसदो मम पिभससिहए । (य)

[(य) सखि वासन्दि ! किं त्वमसि एववादिनी ? प्रियाहं खलु सख्यस्य आर्यपुत्र, विज्ञेयतो मम प्रियसख्या । इति सम् ।]

वासन्ती ।

त्वं जिवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं

त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे ।

सन्तोषनपदम् । महाराजिति महाराज इत्यवमानुपूर्विकं निपुण्यत्वं सहस्ररहितं आमन्त्रणपदं
सन्तोषनपदम् । महाराजिति साधारणप्रयोक्तव्यमामन्त्रणकरणान् मख्या वासन्त्या न
प्रचयमात्रं प्रकाशयते, रामचन्द्र-रामभद्र इत्याकारामन्त्रणपदमव श्लेषं योतयतीति भावः ।
सीमिद्विनामे च सीमिद्विरिव सीमिद्विमात्रं तस्मिन् केवलं लक्षणे ननु सीताया, वाच-
स्पलिताश्चर वाच्येन असुया खल्वितानि अविष्यष्टस्तुचारितानि अचराणि वणा यस्मिन् च
तद्योक्तः, वाचावसङ्गकच्छतया विशीर्षवर्ण इत्यर्थः । कुशक्षत्रं मङ्गलजिज्ञासा । तथा तेन
हेतुना अहं मन्वे निश्चिनोमि इत्यं वासन्ती विदितसीताहृत्तान्ना विदितं ज्ञातं सीताया
हृत्तान्ना मननिष्वासनरूपं यथा सा तथाक्ता इति । प्राणसमप्रियसख्या निष्वासनान् मयि
तत्सङ्ख्यमनितश्लेषस्य अभावः जातः, अतएव निपुण्यमामन्त्रणं वासन्त्या इत्यर्थः ।
निर्वासिताया कठोरमभाया सीताया व्याघ्रादिभिर्भजिताया वा तस्या सत्युनिशयेन शोक-
जातरतया वासन्त्या लक्षणाविवक्ष्यककुशलजिज्ञासायाम् असुररुजकच्छतया वाक्यं न प्रकाशते
इति भावः । आम् इति स्त्रीकारः अन्ययम् । अरथाय वा । लक्षणास्य कुशलमत्र गृहीत्वा
स्थत्वा वैत्यर्थः । रोदिति शोकाविभावादिति भावः ।

(म) असीति । इ देव राम । त्वं किं कथम् इति एव दारुणो दारुणः अतिक्रान्तं
अतिदुःखं कथं इत्यर्थः, असि भवसि । दारुणो दारुण इति अतिशयार्थं द्विभाषः ।

(य) सखीति । अयि सखि वासन्दि ! त्वं किं कथं एववादिनी आर्यपुत्रं प्रति
कठोरभाषिणी असि भवसि, एतन्न वक्तव्यमिति भावः । कथमित्याह—प्रियाहं प्रियस्य
प्रीतिकारवाक्यस्य अहं योग्यः । प्रियम् अहंतीति वा प्रियाहं । अथ आर्यपुत्रं सर्वस्वैव
अनस्य प्रियवचनेनाद्यापनीय इत्यर्थः । मम प्रियसख्या वासन्त्या विज्ञेयत विज्ञेयेण
प्रियाहं, अथा तु निरतिशयप्रियवचनेनायं स्यात्तद्योक्तः । अथ युक्तमुक्तमिति भावः ।

इत्यादिभिः प्रियशतैरनुबध्य सुग्धां

तामेव शान्तमथवा किमिहोत्तरेण ॥ २६ ॥

[२६ । त्व मे जीवितम्, त्व मे द्वितीय हृदयम् असि, त्व मे नयनयो कौमुदी, त्व मे अत्र अस्तम् इत्यादिभिः प्रियशतैः सुग्धां अनुबध्य तामेव ? अथवा शान्तम्, इह उत्तरेण किम् ? इत्यन्वयः ।]

[इति सूच्छंति ।]

(२६) रामस्यातिदाहणत्वे हेतुमाह—त्वमिति । हे विदेहराजपति ! त्व मे मन जीवित जीवनम् असि तद्वत् प्रियतमत्वात् । तथा त्व मे द्वितीय हृदयम् असि एकमेवावधो हृदयं विधा स्थितमित्यथ । तथा त्व मे नयनयोर्नयनयो कौमुदी चन्द्रिका असि । कौ पृथिव्यां मोदते जन अस्या इति कौमुदी । ज्योत्स्नावदानन्दजनकत्वादित्यथ । तथा त्व मे अत्र शरीरे अस्तं सुधा असि । तदञ्जराप्रतिबन्धनं नित्यर्यौवनवद्भ्यथ । तव स्पृश ममाङ्गे अस्तधारा सिञ्चतीवेति भावः । अत्र प्राणा प्राणा एव, हृदय हृदयमेव, कौमुदी कौमुद्य एव, अस्त अस्तमेव, त्वन् प्राणा हृदय कौमुद्यस्तमेतत् सन्धम्, इति प्राणायामेक्षया वैलक्षण्यमपीति सूच्यते । देवताया स्त्रिया अपि ज्ञातु वक्तु चाशक्यत्वादाह—इत्यादिभिरिति । इत्यादिभिः एवप्रकारैः प्रियशतैः प्रियाणां प्रियवचनानां नतु प्रियानुष्ठानानामिति भावः । शतैः वाकुश्वैः । अत्र शतशब्दाऽनन्तवाचौ—‘शतं सङ्ख्यमयुतं सर्वमानसावाचकं’मित्युक्तेः । एवञ्चिध-चाटुवाक्यसमूहैरित्यथ । सुग्धा सरलां अप्रजुह्वलितां बालामिति यावत् । तत्र क्रौञ्चमज्ञानमिति वा । इय सरलचित्ता इत्येव त्व ता प्रतीहृक् वृथसाचरणं कृतवान् अन्वया प्रागेव आत्मप्रतिकारं समया स्यादिति भावः । अनुबध्य सन्धीय चाटुवाक्ये तस्या चित्तम् रञ्जयित्वा इत्यथ । तामेव त्वा प्रति नितान्तविश्रस्तां त्वदायत्तचित्तामत्यथ । नतु विरुद्धाचरणेन विप्रियकारिणीमित्यथकाराथ । निवासितवान् इति वाक्यशेषः । ईदृशनिर्द्दय-स्यास्य दयोत्पादनायमेव वासनाया एवमभिप्रायेण उक्तमिति भावः । दृष्टान्तिशयेन वक्तुमशक्यतया वाक्यशेषो न कृत इति बाध्यम् । पाषाणकठिनस्यास्य दयोद्रेकं स्यान्न वेत्याशङ्क्याह—अथवेति । अथवा किञ्चा शान्तं मनं वचनं इहैव विरतं स्नात् अत्रैव वाक्यसमाप्तिर्भवतु । इह तव सङ्गधाने उत्तरेण वाक्यसमापकेन परवर्तिवाक्येन किं किं फलं साध्यमित्यर्थं, गम्यमानसाचनक्रियापेक्षया करणे द्वितीया । अतीतघटनायाः पुनः पर्यालोचनस्य निष्फलत्वादिति भावः । अत्र त्व जीवितमित्यादिवाक्ये निरङ्गकीयत्वं रूपकं, हृदयस्य द्वितीयत्वासम्बन्धात् असम्बन्धं सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः । तामेव इत्यस्मात् परं तां निर्वासितवान् इति वक्तुमिष्टस्य वाक्याशयस्य वस्तुन रामस्य निर्द्दयत्वादिरूपनिर्देशप्रतिपत्त्यर्थं

रामः । स्थाने खलु वाक्चमिष्ठित्तमोऽहम् । सखि ! समाश्वसिहि,
समाश्वसिहि । (२)

वासनी । [समाश्वस ।] तत् किमिदमकार्यमनुष्ठितं देवेन । (३)

सीता । सखिः वासन्दि ! विरम, विरम । (४)

[(४) सखि वासनि । विरम, विरम । इति सन् ।]

रामः । लोको न मृष्यतीति । (५)

वासनी । तत् कस्व हेतोः ? (६)

रामः । स एव जानाति किमपि । (७)

अनुकल्पान्निवेशमाश्रयेण चाद्येपालहारश्च । तदेतेषामङ्गाङ्गिभावेन सहार । वसन्ततिलक
इत्यम् ।

(२) स्थाने इति । स्थाने यीम्ये अवसरे वाक्चमिष्ठिति । वासनाया वाक्चम
निष्ठितिः शेषः, लोको मूर्च्छा च युज्यते एव इत्यर्थः । अत्यन्तमोक्षोद्वाहिति भावः । अथवा
वाक्चमिष्ठित्तमोऽहम् स्थाने युक्त इत्यर्थः । “युक्ते हि साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः । स्थाने इति
अन्वयपदम् ।

(३) तत् किमिति । तदिति अन्वयं पद, तत् तदा किं भोः, अथैकं पदं प्रत्ययबोधम् ।
ननु वृत्तानि देवेन राज्ञा भवता अकार्यं कर्तुमयोग्यं निन्दनीयं सीतानिर्वासनद्वयं कथम्
अनुष्ठितम् अश्वसितम् । भवाङ्गशानां नैतदुचितमित्यर्थः ।

(४) विरम इति । सखि वासनि ! त्वं विरम विरम विरता भव, कर्कशवाक्येन
आद्येपुनश्च निरक्षारान्निष्ठता भवित्यर्थः । विरमिति “व्यास्पृश्वी रम” इत्यात्मनेपदम् ।
निवेशमाश्रयतयावधारणायां दुर्बलिक्रि ।

(५) लोको इति । लोकः जनः न मृष्यति न सृष्टेति । मम नेष्टे सीतायाः अवस्थानं
लोकः न मथते इत्यर्थः । इति अजाहते तोः । “इति हेतुप्रकारप्रकाशादिसमन्विति”त्यमरः ।
नवा अकार्यमिदमनुष्ठितमित्यर्थः ।

(६) तदिति । तत् सीतायाः गृह्णावस्थानावहनम् । कस्व हेतोः केन कारणेन ।
प्रजानामनभिमतं किं कारणमित्यर्थः । केन हेतुना पतिव्रताया अपि सीतायाः गृह्णावस्थानं
प्रजानिर्वासनोद्दिष्टमित्यर्थः ।

(७) स एव इति । स एव लोक एव प्रजापुत्र एव किमपि अनिर्बन्धीय कारण
जानाति । सीताया गृह्णावस्थानं प्रजानि, कश्च न मथते तत्कारणं सा एव ।

तमसा । प्रचक्ष एवं व्याहरति शोकस्य । (क)

राम । सखि । किमत्र मन्तव्यम् ? (ख)

दस्तेकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टे-

स्तस्याः परिस्फुरितगर्भभरालसायाः ।

ज्योत्स्नामयोव मृदुबालमृणालकक्ष्या *

क्रव्याद्भिरङ्गलतिका नियतं विलुप्ता ॥ २८ ॥

[२८ दसकेकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टे परिस्फुरित-गर्भभरालसाया तस्या ज्योत्स्नामयी मृदुबालमृणालकक्ष्या षडङ्गलतिका नियत क्रव्याद्भि विलुप्ता । इत्यन्वय]

हादृश्या निहृया । तथा एतादृशदृशादर्शननापि निदयव्यवहारात् कठारा कठिनहृदया च भवसि । या त्वम एव उक्तप्रकार विलपन्ती कथयन्ती परिदेवयन्तीत्यत्र, प्रदीपयसि शाब्दादि मेति शेष । निहृत्वाचरं पीडयसीत्यर्थ ।

(क) प्रचक्ष इति । प्रचक्ष त्वा प्रति वामन्त्या अकृतिमखण्ड एव शोकस्य तव निर्व्यामनात् खेदस्य एव रामनिर्भङ्गनरूप वाक्य व्याहरति इतीति । न तु खेदव्याया वामन्ती एव वदतीत्यर्थ । त्वयि प्रकृतप्रसवशात् शोकोदयाच्च ते प्रियसखी वामन्ती इत्यर्कशवाक्ये राम निर्भङ्गयतीति भावः । अत्र प्रचक्षशोकयोर्व्याहरणसम्बन्धऽपि तत्र सम्बन्धादतिशयोक्तिरलङ्कारः, स च तुल्य योगितासङ्कीर्णः ।

(ख) सखीति । अथ मीताया दृष्ट्वाविवेये किं मन्तव्यं किं चिन्तनीयमभि च्यपितु किमपि नासौत्यर्थ । यत् यत् युष्माभिरवधारितं मया प्रागेव ततो सर्वं निश्चित-मित्यर्थः ।

(२८) तत् किमित्याह—दसौकेति । दसकेकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टे, एक हायन वर्षं यस्य स एकहायन । “सवत्सरी वतसरीऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत् समः” इत्यमरः । तस्य भोत एक इरिष्य एकवर्षवयस्य य कुरङ्ग इरिष्य तस्यैव विलोले विशेषेण चक्षुषी दृष्टौ मेव यस्या सा तयोक्ताया भयचकितइरिषीवक्ष्यपलायताद्याः निरुपेक्षस्य नपि इरिष्यनयन श्रेष्ठवदशाया भयोत्पत्तौ सविशेषचक्षुः भवति, अतस्त्वसा एकहायन चेति विशेषणयोः सार्धत्वम् । तथा परिस्फुरितगर्भभरालसाया परिस्फुरितेन स्पन्दमानेन गर्भस्य अरिष्य भारिष्य गौरिष्य इति यावत्, अल्पसा मन्थरा मन्दगमना तस्या प्रहृष्टगर्भ-

सीता । अञ्जलन्त ! धरामि एसा धरामि । (ग)

[(ग) आर्यपुत्र ! धिये एषा धिये । इति सम् ।]

राम । हा प्रिये जानकि ! कासि । (घ)

सीता । हही हही ! अञ्जलन्तो वि प्पमुक्ककण्ठं * रोइदि । (ङ)

[(ङ) हा धिक् हा धिक् ! आर्यपुत्रोऽपि प्रमुक्ककण्ठं रोदिति । इति सम् ।]

तमसा । वत्से ! साम्प्रतिकमेवैतत्, कर्त्तव्यानि खलु दुःखितैर्दुःख-
निर्वापणानि । यतः—(च)

भारवशात् चलितुमसमर्थाया इत्यर्थं । तस्या सीताया ज्योत्स्नामयीव ज्योत्स्नया निर्मितता इव
अत्यन्तविशदा सुकुमारा चत्यथ । तथा मृदुबालमृणालकम्पा मृदु कोमलं वासं
अपरिणत नवजातमिति यावत् । यत् मृणाल विष तच्छादीषद्ना इति मृदुबालमृणालकम्पा
अतिकोमलनवीनमलिनमालतुव्या इत्यर्थं । अङ्गलतिका सुटा लता इति इतिका अङ्गं कतिका
इव इति अङ्गलतिका टेंडवङ्गो अश्वत्थान्तिकासाम्यम् । क्रव्याद्भि मासभोजिभि राक्षसादिभि
नियत निश्चित विनृपा भक्षिता । द्विषे निशाचरैव्याघ्रादिभिर्व्या सा नून खादिता, मयैत्यवधा-
रितमित्यर्थे । अत्र प्रकरण उपायापायशङ्काभ्यां कार्यसम्भवरूपप्राप्ताया प्रतिपादिता । अत्र
ज्योत्स्नामयी वैत्यदोत्प्र क्षा, वक्षेकहायनकुरङ्गविन्दोलेष्टे तथा मृदुबालमृणालकम्पा अङ्ग-
लतिका इत्यत च लुप्तोपमा । वसन्ततिनक वृत्तम् ।

(ग) आर्यपुत्र इति । एषा इयमह सीता धिये अवतिष्ठे, नतु मियेका । अहं क्रव्याद्भि-
र्न व्यापादिता इत्यर्थः ।

(घ) हा प्रिये इति । हे जानकि ! जनकनन्दिनि ! त्वं क कुत असि वर्त्तसे कुत्र मता
वा असि ।

(ङ) हा धिक् इति । हा धिक् इत्यव्ययम् । “हा विधादसुगर्गिसु ।” “विङ्गिभ्रं-
सनिन्द्यो” इति चाभर । आर्यपुत्र अपि ईदृग्भैर्यवान् रामचन्द्रोऽपि हा कथा कथाव-
चनानां इत्यपेक्षे । प्रमुक्ककण्ठं प्रमुक्क अप्रतिबद्ध कण्ठं यस्मिन् तत् यथा ज्ञानधा,
रोदिति, सञ्चरारटति । नितान्तभैर्यगाभौर्यशाली आर्यपुत्रोऽपि यत् प्राङ्गतजनमवत् सञ्चैः रोदिति
तत्पन्थ अस्व दुर्निबर शोकावंग जायते तच्च मम अतिशयेन कष्टमुत्पादयति इति भावः ।

(च) वत्से इति । साम्प्रतिकमेवैतत् एतत् प्रमुक्ककण्ठरोदनं साम्प्रतिकमेव युक्तमेव

* पदयो इति पाठभेदः ।

पुरोत्पीडे तङ्गागस्य प्ररोवाह प्रतिक्रिया ।

शोकशोभे च हृदयं प्रलापैरेव धार्यते ॥ ३८ ॥

[१९ । तङ्गागस्य पुरोत्पीड प्ररोवाह प्रतिक्रिया, तथा शोकशोभे च हृदयं प्रलापैरेव धार्यते । इत्यन्वय ।]

विशेषतो रामभद्रस्य बहुतरप्रकारकष्टो जीवन्लोकः । (छ)

“वृक्षे हे साम्प्रत म्याने” इत्यमर रादनस्य युक्ततामाह—^८ खितैरिति ^८ खिते सञ्जात दु खेज्जने दु खनिवापणानि द खानि निवाप्यन् प्रशय्यन् एभिरिति दु खनिवापणानि निवापने साधनानि इत्यर्थं, कसंभ्यानि विषयानि । दु खितैर्जनै रोदनात्मिना ^८ खस्य लाघवं कसंभ्यमित्यय । मुक्तकण्ठरादनस्य शोकलाघवकृतता वक्ष्यमाणदृष्टान्तापन्यासेन समश्रयितुमाह— यत इति । यत यकाह तो ।

(२९) पुरोत्पीड इति । तङ्गागस्य सरोवरस्य ‘पद्माकरमहागाऽस्ती कामार सरसी सर इत्यमर । पुरोत्पीड पुरेण प्रतिबद्धं तत्र न प्रवाह्येण उत्पीड स त पुरस्य जलोच्छ्वासस्य उत्पीड पुरोत्पीड तद्विज्ञ इति वा । जलाच्छ्वासातिशयं जान इत्यथ परोवाह प्रणाली खननादिना जलनि सारण प्रतिक्रिया प्रतीकार प्रणालीखननं आंतरिकजननसमूह वदि खस्य दौर्धिकादिक रक्षान अथवा बहिताम्बराणि तत्रभूमि विदाय विन त मनत आपावयेदिति भाव । एव हृदय चित्त शोकं शोभोत्पिनाशजन्यं खन शोभ विन इत जान अथवा शोक-शोभे शोकाधिक्यप्रयुक्तप्रकृतिविषयासे प्रलापे परिदेवने ‘प्रलाप परिदेवन मित्यमर । प्रमुक्त कण्ठोद्गमै रित्यर्थं । मनुष्यान्तरेरित्य वकाराथ । धार्यते रक्षान स्थिरौक्षयते । अथवा शोकावेमेन पुनं हृदय क्षिप्तं स न दु खभावसङ्घनं चक्षुष विरुद्ध भवति अत प्रलापान्निभि शोकस्य लाघवमादाय हृदय अथवापयितव्यमिति फलितम् तत सीताशक्तेन राघवस्य रादन युक्तिपुक्तमिति भाव अत तङ्गागस्य रक्षय हृदयस्य च सन्धारणमिति एक एव धम्न गस्य-साखे वाच्यदृष्ट पृथक्निर्द्देशान् प्रतिवक्तुमाह्वार ‘प्रतिवक्तुमा सा म्याहास्ययोग्यसाध्यो । एकोऽपि चण्डं सामान्यो यम निर्द्दिश्यते पृथक् इति विज्ञनाथ स च प्रलापैरेव इत्य व क्षारैश्च उपादानरस्योपहनस्य अथेत प्रतीत्या आर्षपरिमच्छासङ्कीर्णं श कशोभं हृदयस्य प्रकाशे साधारणरूपप्रस्थातात् सामान्यात् रामस्य प्रलापे हृदयसन्धारणस्य प्रस्तुतस्य मय्यात्मान् अप्रस्तुतप्रर्षसा च ।

(छ) विशयत इति । बहुतरप्रकारकष्ट बहुतर प्रकार विधा र्थीयां तन् बहुतरप्रकार नानाविध कष्ट क्लेश यत्र स तथोक्त जीवन्लोक रुदार जगदिति यावत् ^८ लोकात् रामभद्रस्य अन्वापिचया विशेषत आधिक्ये न नानाप्रकारकष्टदायक इत्यर्थं

इदं विश्वं पान्थं विधिवदभियुक्तेन मनसा

प्रियाशोको जीवं कुसुममिव घर्मः क्लमयति । †

स्वयं कृत्वा त्यागं विलपनविनोदोऽप्यसुलभ-

स्तदव्याप्यच्छामो भवति ननु लाभो हि रुदितम् ॥ ३० ॥

[३० । असियुक्तं न मनसा इदं विश्वं विधिवत् पान्थम्, घर्मं कुसुममिव प्रियाशोकं जीवं क्लमयति । स्वयं त्यागं कृत्वा विलपनविनोदोऽपि असुलभः, तत् अद्यापि उच्छ्वानं भवति, ननु रुदितं लाभं हि ॥ इत्यन्वयः ।]

राम । कष्टं भोः कष्टम् । (ज)

(३०) जीवनाकस्य वरुणरकटन्व दशयत'दमिति । इदं विश्वं जगतं अभियुक्तेन अभिनिवश्वता सावधानं नति ग्रायत, विधिवत् यथाशास्त्रं पान्थं रत्नचौयम् । अन्वयात् नानादोषोत्पात्तं भ्यात् । एतत् तस्य दुष्करं यत् प्रियाशोकोपोडमानरुदयोऽयं महता यज्ञेन शोकं लघुकरुण्य दुःखरामिना जगतोऽग्रा यदात् घर्मं निदाघतोप मुक्तमानं कुम्भम इव पुष्पं यथा तथा प्रियाशोकं प्रियाया सोताया शोकं निरन्तरमनुभूयमानविरुद्धदुःखम् । जीवं जीवनं क्लमयति म्लपयति अवसादयतीति यावत् । एव स्वयमात्मना त्यागं परिबर्ज्यं कृत्वा विलपनविनोदं विलपनं उच्च रादनादना विनोदं सोताविरुद्धोकापनादनं स्वस्य लघुकरणमित्यर्थः । असुलभं दुर्लभम् । आत्मनः व क्लमसोतापरित्यागं तदर्थं रुदन्त्यं मा विलास्यं लोकं किं वचनातीति भक्तौ लज्जं व तव परिपान्थनीति रादितुमपि न शक्नोतीति भावः । तत् तस्मात् अन्यत् शोकप्रकाशकररादनामन्वयात् । अद्य अस्मिन् अर्द्धेन अस्माकं समाप उच्छ्वासं शोकप्रकाशं भवति, रुदितं शोकप्रकाशस्वरूपं रादनं लाभो हि लाभ एव भवति रामस्येति शेषः । एवविधकं शवहुलं जीवनं यापयतोऽपि अस्व इदानोर्मपि प्राणधारणं यथाहवति तस्माद्गती उच्चं कन्दनं महोपकार एव इति भावः । ननु अवधारणः । अतः प्रियाशोको घर्मस्य जीवं कुसुमस्य म्लपनमाधर्म्येण साव्यादेः प्रतीतिरूपमा रुदितस्य लाभतया परिणते परिणामस्येति वदन्ति । शिखरिणो हलम् । 'संरुद्रन्दिना यमनसभलागं शिखरिणो'ति लक्षणात् ।

(ज) कष्टमिति । भो वासन्ति । कष्टं कष्टं अतीव कष्टं दुःखं अनुभवानीत्यर्थः । इदानोर्मनिर्वचनीयासङ्गं क्लममनुभवाभीतिं यावत् । कष्टं कष्टमिति अतिशयात् विज्ञप्तिः ।

† म्लपयति इति पाठान्तरम् ।

इक्षति हृदयं गाढोद्देगो द्विधा न तु भिद्यते

वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।

ज्वल्यति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्

प्रहरति विधिर्ममच्छेदी न क्लन्तति जीवितम् ॥ ३१ ॥

[३१ । गाढोद्देग इदं दक्षति द्विधा तु न भिद्यते, विकल कायो मोह वहति चेतनां न मुञ्चति । अन्तर्दाहं तन् ज्वल्यति, भस्मसात् न करोति । ममच्छेदी विधिं प्रहरति, जीवितं न क्लन्तति ॥ इत्यन्वयः ।]

श्रीता । एवम्येदम् । (भू)

[भू] एवमिदम् । इति सम ।]

(३१) तत्कष्टप्रकारमेव विवक्ष्यति—दक्षति इति । गाढं अतिसूत्रं उद्देगं श्रीता विरहदुःखं हृदयं दक्षति आमर्दयति । गाढोद्देगमिति पद्यं गाढं उद्देगं यथास्यं तत् हृदयस्य विशेषणं, तत् दक्षति अन्तर्दाहोर्भवेति । तु कियं द्विधा न भिद्यते द्विधा द्विप्रकारेण न भिन्नं भवतीत्यर्थः । तेनोद्देगेन न विरगणोक्तयत्नं वा । उद्देगस्य द्विधा भिन्नत्वे नेह्यं तु क्लन्तं भवेत् इति भावः । तथा विकलः शकलः रङ्गलौकिकः कायः देहः, मोहं मूर्च्छां वहति भ्रमते, क्लिप्तं क्लिप्तं इति शब्दः । क्लिप्तं चतनं चतन्यं न मुञ्चति एकान्तं सत्यां न परिहरतीत्यर्थः । तथा सति नेह्यं स्वानुभवः आदत्तं भावः । तथा अन्तर्दाहः अन्तः हृदयस्थान्तरे दाहः शोकसन्नापः तन् दहन्तं च न प्रदीयति, किन्तु भस्मसात् कार्श्यां भस्मतां न करोति न नमयति, भस्मत्वं न प्रापयति । तथा क्लन्तं टाड्याभावात् शोकात् रूपशून्यं इति भावः । तथा ममच्छेदी ममच्छेदी ममच्छेदी ममच्छेदी ममच्छेदी इति यावत्, विधिं देवं 'विधिं धानं देवं च इत्यन्वयः । प्रहरति आह्वयित्वा पौडयति, किन्तु जीवितं प्राणात् न क्लन्तति न क्लिप्तं निरन्तरं अमृतां ममपादाभ्युभवामि प्राणास्तु न यान्ति प्राणापाये मृत्युसंज्ञानामेवावसानं इति भावः । सर्वप्रकारसुखलशरहितस्य मानाविधेः दाहशोकदुःखनिषेधितस्य मम जीवनाभ्युत्थं च सदा या यान्ति फलितया । अन्तः दक्षति हृदयं द्विधा न भिद्यते इत्यादिषु वाक्येषु हृदयदलनाददपकथितवस्तुसदृशानां द्विधा भदनादीनां वस्तूनां व्योहनात् परिसंख्यालङ्कारः । गाढोद्देगमिदं प्रवृत्तं हृदयदलनाददपकथितवस्तुसदृशानां द्विधा भदनादिसिद्धिं द्विधा भदनादिसिद्ध्याभाववचनात् विशेषातिशयित्वा केषुचित् । इति श्री उत्तररामचरितम् ।

(भू) एवमिदं इति । अथा 'इक्षति हृदयं' मित्यादि बहुधा तदिदं एवमिदं इत्यन्वयः, अन्तर्दाहस्ये । अथापि इदं अहंभुवती इति भावः ।

राम । हे भवन्तः पौरजानपदाः ! (ज)

न किल भवतां स्थानं देव्या गृहेऽभिमतं तत

स्तृणमिव वने शून्ये त्यक्ता न चाप्यनुशोचिता ।

चिरपरिचितास्ते ते भावाः परिभ्रमयन्ति माम्

इदमशरणैरद्याप्येव प्रसीदत इत्यत ॥ ३२ ॥

(३२ । देव्या गृहे स्थानं भवतां न अभिमतं किल तत शून्ये वने तृणमिव परिच्छिन्नं, न चापि अनुशोचिता । (इदानीं) चिरपरिचिता ते ते भावा मा परिभ्रमयन्ति । अशरणै इदं इत्यतः, अद्यापि एव (यूय) प्रसीदत ॥ इत्यन्वयः ।]

(ज) हे भवन्तः पौरजानपदा इति । पुर भवा पौरा पुरवासिन जनपदं भवा जानपदा दशवासिन प्रजावगा भवच्छब्दप्रयोगात् प्रजावगं प्रति शिराग सूच्यते ।

(३२) न किलति । देव्या सीताया गृहं मम वर्तमानं स्थानं अवस्थितिं वास इति यावत्, भवतां युष्माकं न अभिमतं भवा इदानीं भावितं किल । रचोऽङ्कितया सीताया गृहं भवन्तः नानुमतवन्त इति मया न भवन्तः शून्यम् । तत तच्छाङ्किते शून्ये विज्ञाने वने विपिने तृणमिव अमारशुष्कघामादिदृश्यमिव त्यक्ता निवासिता सा सीतति शेषः । न च अनुशोचितापि परित्यक्ताया अस्या कृतं मया पश्यात्तापि न कृतं इत्यर्थः । तदर्थं मनुतापप्रकाशपि चदहं भवतां विरागभाजनं स्यामिति भयनति भावः । किन्तु इदानीं अथना । चिरपरिचिता अतः पञ्चवद्यां पुत्रावस्थानेन संस्तुता दीर्घकालनिवासिनः सीता सहवासि मादिष्यते ते ते भावा पदायां सारं न काननपरिच्छिन्नादयः । 'पदार्थो भावः सूच्यते इत्यमरः । मा परिभ्रमयन्ति सीतास्त्वणनकतया व्याकुलौकुर्वन्ति मोहयन्तीति यावत् । अत एव अशरणै नामि शरणं रक्षिता यथा ते तथाकृते । 'शरणं गृहपरिच्छिन्नो'रिथमरः । रक्षकरहितैः उपाश्रयशून्यैरित्यर्थः । अस्माभिरिति शेषः । इदं इत्यतः इत्यन्वयः । अद्यापि अस्मिन्नपि काले एव अनेन प्रकारेण मम रोजनवाधा भूतव्यर्थः । प्रसीदत यूयं प्रसन्ना भवतः सीतापरित्यागानन्तरं मम तापशान्तिं युष्माभिरुपाश्रयं तापि सान्त्वनाप्रयोगं कृतं किन्तु अथना अथसं लब्ध्वा तच्छाकलाघवाय मया किञ्चित् इत्यतः तत् अन्वयः युष्माभिरिति भावः । यथा इदानीमपि प्रसीदत सीता स्वता न अतः युष्मादृशमपि प्रत्यानीयते इति व्याख्येयम् । अतः सीतायाः प्रत्यागदपकारणी सति अनुशोचनदपकलात्पुत्रो-र्विशेषीत्यन्वयः । स च तृणमिवैतदप्यस्य सहोच्यते । अशरणैः इत्यतः इति वाक्येन

तमसा । अतिगम्भीरमापूरणं ॥ शोकमागरस्य । (ट)

शामनी । देव । अतिक्रान्त धैर्यमवलम्ब्यताम् । (ठ)

राम । सखि । किमुच्यते धैर्यमिति ? (ड)

देव्या शून्यस्य जगतीं हादशः परिवतसरः ।

सुप्तं सोतेति नामापि । न च रामो न जीवति ॥ ३३ ॥

[३३ । देव्या शून्यस्य जगतीं हादशः परिवतसरः सोतेति नामापि लप्तम् । राम च न जीवति इति न ॥ इत्यन्वयः ।]

अद्याप्यव प्रसौढत इति वाक्यान्प्रवेशादपि चमत्काराधिक्यात् उपमानस्य लिङ्गतया न गर्भिततादाय, 'गर्भितत्व गुण कारी । उपगकारात् तणसित सोता ल्यक्ता इत्यत्र न चोपमागतमप्रक्रमतादाय 'लङ्गमन्व्या तमट, प उपमानोपसन्ता विभक्ति पुनरेकैव उपमानोपसयथा' इति टण्णवाच्यत्वात् स हि इ माव धवलशब्द इत्यादि स्वयमुदाजहार इति । एत एरिणो नाम ।

(ट) अतोत । शोकमागरस्य शोक एव मागर टस्तरत्वात् समुद्रः । तस्य आपूरण परिपूर्णता भाग इत्यर्थः अतः गम्भीर अमस्यस्य अतिगुण्यमात् वा

(ठ) देवतेति अतिक्रान्त अतोत सोतेति न मना टत्रियत्वं अथ चित्तस्य स्थिरता अवलम्ब्यता आश्रयता, गतस्य शोचिता नाम्नी । मत्वा चित्तसवत्त्वमर्थस्य । अन्वया क्विप्स कटाशुभव एव फलमित् भव

(ड) मन्व्याति । किमुच्यते धैर्यमवदन्त्या मिति त्वय किमुच्यते । धैर्यमवलम्ब्यस्य पराकाशा मया टशिता अर्थनाय धैर्यमन्व्यात् माट प्रदृग्भावं भावः । नात्र मत्सोतसाह रहित इति तात्पर्यम्

(३३) आश्विन धैर्यान्वयन ट्ठ गीत र्गो टान देव्या सोतया शून्यस्य विरहितस्य जगत विषयस्य मन्व्यस्यत्वं प्रतीति हादशः हादशानां पूरणं 'तस्य पूरणं इत्' । परिवतसरः मन्व्यस्य चपत्त इति शब्दः । सोतानि स्वामनसमयादप्यन्त हादश वतसरा गता इत्यर्थः अतएव सोतान नामापि का कथा तस्या सोतान्मोश्याश्यादौ नामित्यपदर्थः । आख्यापि लप्त प्रकाशम् । दीधकानागतक्रमान् इदानीं कर्नापि तस्या नाम मोश्यात्ते इति भावः । तथापि राम न जीवति न प्रकृति इति न अपितु जीवत्येव, 'सुश्रान्मिधचमित्रत्तन दो गर्भा इत जीवनाभासस्य मन्वावनाशामपि तदभावात्

॥ अत्रगुरवम् इति विद्यासागरघृत पाठः । (अत्रगुरवम् आदर्शः) ।

↑ प्रकाशसिद्ध नामापि इति पाठान्तरम् ।

सोता । मोहिदस्मि अज्जलत्तस्स एदेहिं वप्पणेहिं । (ङ)

[(ङ) मोहितास्मि आय्यपुत्रस्य एतेवचन । इति सम ।]

तमसा । एवं वत्से । (ष)

नैताः प्रियतमा वाचः स्नेहार्द्राः शोकदारुणाः ।

एतास्ता मधुनो धाराश्चोतन्ति सविषास्त्वयि ॥ ३४ ॥

[३४ । सहाद्रा शोकदारुणा एता वाच प्रियतमा न । एता सविषा मधुन धारा त्वयि शोतन्ति ॥ इत्यन्वय ।]

राम । अयि वामन्ति । मया खलु—(त)

श्रीवनाभाशोऽन्याय्य इति व्यञ्ज्यत म तत्रिरहिता ः ऽण उतमरान प्राणान धारयामि ननु तस्या शोकेन सृत ने कि मम न कमीमातिरिचि नो ऽ ऽस्य ललण ? सौताशोकेन यदधुनापि शोचामि तदेव निरतिशयधैर्यो ममि भाव अत जीवनधारणरूपकारु भङ्गा गम्यमानप्रकृत चरावलम्बनप्रतीते पर्यायाक्तमन्तार प शोके ऽपि भङ्गा गम्यमानाभधीयत' इति ललणान म व विलम्बमिर्वति उापनया मो ऽ न ऽप्यनस्यापि विज्ञोपस्य रामश्रीवनाभाव प्रशोकस्य सत्त्वेऽपि तदभाववर्णनात् निशङ्कात् च मम गत

(ङ) मोहितास्माति । आ गपनस्य रामस्य एकरुद्रप्रकारेऽहोव्या शून्यस्याद्यादित्थचने वाक्ये मोहितास्मि मोहि प्रापितास्मि आत्मान प्रति अनुरागदृशनादानन्दन तस्य च निर्वृतिशय शोककातरत्वबुद्ध्या द खेन च अह मोहमपगतति भाव

(ष) एवमिति । इ वत्से सोते एव त्वयाक्त मन्यमिति स्वीकार्यामित्यर्थ ।

३४ । मोहितास्मोति सो तावाक् ममथयति नैता इति सहाद्रा सहजेन प्रेक्षा चार्द्रा सिक्ता शोकदारुणा शोकेन टारुणा निद्ररा रुद्रग्रविदारका एता रामाक्ता वाच वाक्यानि न प्रियतमा न एकान्ततो हृद्या भवन्तीति ऽष यत एता वाच सविषा विषयुक्ता मधुन चोदस्य धारा त्वयि शोतन्ति खलु यथा मधुधरा नाशयास्वभावत्वान् प्रियत्वाद्दधि विषमस्युक्ततया सञ्जाविलापिन्यो भवन्ति—तथा तव पर्यविना वाच अतिगडप्रेमनिष्पन्दिन्व अपि दु सङ्गशोकाविभावकत्वान् तव हृदये कामपि वेदना जनयन्त्य मोहि वितनिनुसारभक्त इति सरलाद्य । अतएवाह विस्वप्रतिविम्बभावेन असम्भवस्तुसम्बन्धरुपा निदर्शनालङ्कार । तथा सहाद्रा अपि शोकदारुणा इति विरोधाभासश्च ।

(त) अयीति मया इति शोकस्यक्रियाया कथयदम् । अयीति स्नेहशोतक सम्पादन खलु वाक्यान्कारे निधये वा

वासनी । [सगतम्] कष्टमभ्यापको देवस्तदन्यतः क्षिपामि तावत् ।
[प्रकाशम्] चिरपरिचितानामितेषां जनस्थानभागानामवसोवनिन
आत्मानमानन्दयतु † देवः । (ग)

राम । एवमस्तु (प) । [इति उवाच परिक्रामति ।]

सीता । सन्दीपयाधो ज्जेव दुखस्य प्रियसखीविनोदनीपाया इति मन्वते । इति सन् ।
त्ति मन्वेदि । (फ)

[(फ) सन्दीपना एव दु खस्य प्रियसखीविनोदनीपाया इति मन्वते । इति सन्]

वासनी । देव, देव !

इत्यर्थे । दु खसंबन्धेन शोकावेगेन । प्रकुरितमिन्द्रस्य प्रकुरितं उत्तरसीभूत नवीभूय
प्रकाशितमिति यावत्, दु ख यस्य तत् तथोक्तं मे मन उदय आकम्पितं इव वेपते इव ।
अनीतुप्रेषासद्वार सच पदार्थैरितुककाभ्यलिङ्गानुप्रासित ।

(ग) कष्टमिति । देव कष्टं मे अभ्यपन्नं प्राप्तं । अथवा कष्टं हा दु खम् ।
इव राम अग्नि सन्ध्याभावेन चापन्नं नितान्तदु खपीडनान् विपन्न इत्यर्थे । तत् तस्मान्
रामस्य दु खसोभ-संश्रितत्वाद्देतो अन्वत अन्वसा दिशि, अन्वसिन् विषये वा, क्षिपामि
आसयामि, रामस्य हृष्टिमिति शेषः । अथवा क्षिपामि रामम् अन्वस्य जयामि । तावत् इति
वाक्यान्वहारः । प्रकाशं यथा स्थानया प्राप्नोति मयः । 'सन्ध्यास्य प्रकाशं स्या'दिति दर्पणं ।
चिरपरिचितानां पूर्वसंस्तुतानां एतेषां पुराचरिणां जनस्थानभागानां जनस्थानस्य एकदेशानां
अवसोवनिन इत्येतेन आत्मानं चित्तं विनोदयतु आनन्दयतु इत्यर्थे ।

(प) एवमिति । एवमस्तु, त्वया यदुक्तं तदेव भवतु । तथाभिमतमिवाह करोमीत्यर्थे ।
इति एवमस्तु परिक्रामति पादविधेयं करोति ।

(फ) सन्दीपयाधो इति । प्रियसखीविनोदनीपाया प्रियसख्या वासन्त्या विनोदनस्य
आनन्दोत्पादनस्य उपाया प्रथमा जनस्थानाग्रदशनदिप्रकारा इत्यर्थे । दु खस्य कष्टस्य
सन्दीपना एव उदीयका एव भविष्यति इति शेषः । मया इति मन्वते । अथवा जनस्थानाग्रदशनं
रामस्य चित्तविनोदनीपाय इति वत् प्रियसखी मन्वते तत् तस्या स्थान्तिरेव, पूर्वस्योपायसमूह-
कारसम्मानं तद्व्यसोक्तं दु खजनकमिवाव भविष्यतीति भावः । अग्निम् पक्षे "प्रियसखी"
इति कर्मण्यदम् । अत्र विनोदनीपायेष्व दु खसन्दीपनरूपविद्वसत्वाव्योत्पत्तेर्विचक्षासद्वार ।

अस्मिन्नेव क्षतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तेष्वथः

सा ईशैः क्षतकौतुका चिरमभूद्गोदावरीरोधसि । †

आयान्वा परिदुर्मनायितमिव त्वां वीक्ष्य बह्वक्षया

कातर्यांद्परिविन्दकुङ्कुलनिभो मुग्धः प्रथामाञ्जलिः ॥ ३७ ॥

[३७ । त्व तन्मार्गदत्तेष्वथ अस्मिन् एव क्षतागृहे अभव । सा गोदावरीरोधसि ईशैः क्षतकौतुका चिरमभूत् । आयान्वा तथा त्वा परिदुर्मनायितमिव वीक्ष्य कातर्यान्त् परविन्द-कुङ्कुलनिभ मुग्ध प्रथामाञ्जलि बह्व ॥ इत्यन्वयः ।]

(३७) वासना रामचिन्तविनोदनाथ तस्य इष्टिमन्त्र चालयितुमभिप्रेति—अस्मिन्निति । त्व तन्मार्गदत्तचण तस्या सौताया मार्गे पथि दत्ते निश्चिते ईशैः नेत्रे धेन स तयोक्त । कदा सा आगमिष्यति इत्येतसुक्तेन तस्या प्रत्यावृत्तिपथं विलोकयन् अस्मिन् एव सपुण्ड्रवर्तिन्नेव नाभ्यङ्गिस्त्ववकारार्थं । क्षतागृहे वज्रीनिक्षुब्ध अभव यावी । अथवा अस्मिन्नेव क्षतागृहे तन्मार्गदत्तचण्डलम् अभव इत्यन्वयः । क्षातु गोदावरी गताया सौताया विलम्बनसङ्गमान सदागमनप्रतीक्षया तत्पथप्रेरितनेव आसीरित्यथ । किन्तु सा जानकी गोदावरीरोधसि गदावत्या नया रोधसि तीरे 'जूल रोधस तौरण प्रतीरण तटं त्रिष्वि'भ्रमर । ईशैः क्षत-कौतुका क्षत कौतुक जलक्रीडादिना कौतुहलं यथा सा तयोक्ता सती । 'कौतुहल कौतुहल कुतुकश्च कुतुहल'मिति आनर । 'रम्यवस्तुसमालोके लोकेता स्नात् कुतुहल'मित्याहकारिका । चिर दीर्घकालमभूत् स्थितवता, ईशानां नानाविधक्रीडावलीकनकौतुकात् विलसन्ने इत्यर्थः । तत आयान्वा गोदावरीगौरादान्धन्या तथा सौतया त्वां भवन् परिदुर्मनायितमिव परिदुः स्थित मनो यस्य स परिदुःस्थाना स इवाचरति इति परिदुर्मनायित 'क्षर्त्तुं क्लृप्तसौपथे'ति क्यङ्गानात् क्षप्रत्ययः । कालविकल्पात् क्षेदाकुलितचित्तमिव वीक्ष्य इहा कातर्यान्त् दुःखाकुल-चित्ततया, विलम्बवाञ्छानुकोपाशङ्काजनितभयविह्वलतया वा । निजापराधं बुवा अतिदीन-भावेनेत्यर्थः । अरविन्दकुङ्कुलनिभ पद्मकारकसङ्घस्य मुग्ध मनोहरः । प्रथामाञ्जलि प्रथानाथ रामस्य दुःखजननापराधात् स्थापकर्षज्ञापनाय इत्यर्थः, अञ्जलि करतलद्वयसंयोजनरूप, यत्र परचित्तं क्षतं सक्तं च 'अञ्जलि परमा मुद्रा चिद्र दीवप्रसादिनी' । अजानत्या नया विलम्बं कृत्वा अपराधं क्षतं, तं चमकं नाथ इति कृत्वा शिरसि अञ्जलिपुटं न्यधादित्यर्थः । अस्मिन्नेव इत्यवकारत स्नानान्तरव्यपोकनप्रत्ययात् परसंख्या, परिदुर्मनायितमिव इत्यञ्ज उपमानार्थां कुतुमेवा क्यङ् उपमावाचकत्वात् इवशब्दश्च च सन्धावनाश्रयान् । निभशब्दादुपमानात् । अभावीति-रित्यपि परे । शार्ङ्गलिङ्गीकृतं इत्यम् ।

† ईशाने इति पाठान्तरम् ।

सीता । दाहवासि सखि वासन्दि ! दाहवासि, जा एद्विं
द्विष्यमममगूढसङ्घट्टेविं पुष्यो पुष्यो मं मन्दभाषणीं अज्जत्तं वि
सन्दावेसि । (व)

[(व) दाहवासि सखि वासन्दि । दाहवासि, या एतेषुं दवमर्मगूढसङ्घट्टेने. पुनः
पुनर्मो मन्दभाषिणीमार्यपुत्रमपि सन्नापयसि । इति सन् ।]

रामः । सखि जागकि ! इतस्ततो दृश्यसे इव, न चागुक्तस्यसे । (भ)

हा हा देवि ! स्फुटति हृदयं कंसते * देहवन्धः

शून्यं मन्धे जगदविरतज्वालमन्तर्ज्वालामि ।

सीदकन्धे तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा

विष्वक्प्लोहः स्वगयति कथं मन्दभाग्यः करोमि ॥ ३८ ॥

[३८ । हा हा देवि । हृदयं स्फुटति, देहवन्धः कंसते, जगत् शून्यं मन्धे, अविरत-
ज्वालम् अमन्तर्ज्वालामि । सीदन् विधुरः अन्तरात्मा अन्धं तमसि मज्जतीव । मोह. विष्वक्
स्वगयति, मन्दभाग्य. कथं करोमि ॥ इत्यन्वयः ।]

(इति मूर्च्छति ।)

(व) दाहवा इति । हृदयस्य मर्मणि जीवस्थाने इत्यर्थः, यत् गूढं निक्षालं मन्धं
बहुः तत्सङ्घट्टैः एतैः तत्तत्क्षानप्रदर्शने. पुनः पुनः मां आर्यपुत्रञ्च सन्नापयसि । अतएव
अं दाहवासीति मनोव्यते । विरक्तिर्द्वन्द्वे ।

(भ) राम । सखीति । सखि सखि, अतिमयस्वीपने, कठिने इत्यर्थः । 'सख्य-
सन्ध्यासखीपय' इत्यन्वयः । एतेन ईदृशोमवस्थां गतेऽपि मयि कथं न ते अकारणपरित्यागजन्ध-
कोपोपवन इति व्यज्यते । जागकि जनकपुत्रि ! जागकीवृत्त्या परमदयासुजनकराप्रपन्ना-
कषिर्दं निर्द्वन्द्वं मोचितमिति व्यन्यते । मया पुनस्त्वं दृश्यसे त्वन्तु मयि न अनुसन्धसे साधारिण-
मधुरावापादिभिः प्रीत्यविधुषं मां न सात्वयसि अतस्त्वमतीवकोपया इत्यर्थः । प्रपन्नानानु-
रोधीन कथा अं निर्वासिमा त्वन्तु तदपरार्थिनेव मां प्रति कोपकतुषा भवसीति न युक्तम् इति
भावः । मागीरक्रीवरप्रभावात् निखिलजनादृश्यापि सीता रामैश्च 'दृश्यसे' इति बहुक्ता तत् नियत-
सीतामवचिन्तका मन्धे धान्तिरेवेति मोहवन्धम् । अतएव इववन्धेन सन्नापना कृता ।

(३८) हा सीति । हासीति सीदत्पञ्चमव्ययम् । हा देवि सीते हृदयं - एत इति

गीता । इही इही पुषीवि प्पुड्डी अज्जउत्तो । (म)

[(म) हा चिक् ! हा चिक् ! पुनरपि प्रकृतं चार्थपुत्रः । इति सन् ।]

वासन्ती । देव ! समाखसिद्धि, समाखसिद्धि ।

गीता । हा अज्जउत्त ! मं मन्दभाइचीं उद्दिंसिअ सपलजीअ-
लोअमङ्गलाधारस्स जन्मसाइस्स दे वारं दारं संसइदजीविददाइयो
दसापरिखामो त्ति हा इदंणि । (य)

[(य) हा चार्थपुत्र । मां मन्दभागिनीमुद्दिश्य संकलश्रीवलीकमङ्गलाधारस्स ते
जन्मलाभस्स वारं वारं संश्रयितलीवितदाइयो दसापरिखाम इति हा उतासि । इति सन् ।]

(इति सूचति ।)

तत्र शोकेन विदीर्यते । ईदृशस्य शरीरावयवसम्बन्धान् संसृते विधीर्षो भवति ; मांस-
पेयादिसङ्घितानि हस्तपदादीनि शिथिलवन्थानि गलितानीव भवन्तीत्यर्थः । इदं जगत् सुवर्ग
युक्तं विजगत् सर्वथा वासानर्हं युक्तपदस्य अभावात्पुण्योक्तिपर्यायं प्रसिद्धत्वात् । मन्थे अमुभवामि ।
अविरतज्वालं अविरता अविश्रान्ता ज्वाला शिखासन्ततिर्यङ्मिन् कर्षीषि तद्यथा स्यात्तथा चन्त-
उदये ज्वालामि सन्नापनमुभवामीत्यर्थः । अविरतज्वालमितिपदं जगदित्यस्य विशेषार्थं वा । इदं
जगत् अविरतज्वालं अग्निपरीतमिव मन्थे इत्यर्थः । तथा लीदन् ज्ञेयप्रण्यरानुभवैर्न नितरां
दोम विधुर शोकेन ज्ञातर मी मम अन्तरात्मा शीव अन्थ अन्थयति अन्थं करोति वत् तत्
अन्थं तज्जिन् अन्थे अन्थइत्ये गाइ इति यावत्, तमसि अन्थकारि मन्थतीव लीयते इव,
शोकान्थकारावच्छविकाशी मी जीवात्मा इति भावः । तथा मोहः मूर्च्छां विष्वक् सज्जनात्
स्रजयति आच्छादयति । 'सज्जनातस्तु परितः स्रज्यती विष्वन्वित्ये'त्यमरः । मम चैतन्मन्थ-
सिरीषापमेन वस्तुदर्शनं प्रतिबन्धीत्यर्थः । मन्दभाग्यः दुर्भाग्यः अर्धं कर्षं केन प्रकारेण
करोमि प्राचधारचमिति शेषः । कर्षं किं करोमीति वा, नितान्ताचलतया किमपि प्रतिजघुं
म शक्तीनीत्यर्थः । यथा कर्षं करोमि किं करोमि इत्यस्त्रीटादि निवारयामि, उत त्वदानवगर्षं
लोकाननुभवामि, अथवा ताद्विद्वज्ज्ञानानेभ्यामि इति भावः । अत्र एकजिन् शीकइव-
कार्ये वज्जनां कारवानां सहावात् संसुद्धवात्कारः, एवं मन्दभाग्यः कर्षं करोमीति वाक्यार्थं
प्रति पूर्वपूर्ववाक्यान्वात्तं हेतुत्वेनोपादानात् आन्वलिङ्गवात्कारः । अन्थं तमसि मन्थतीव, जगदिदं
युक्तं मन्थे इत्युभयत्र वाच्योत्प्रेषा इति एतेषां सङ्करः । मन्थात्मानाउत्तम् ।

(म) इहीति । पुनरपि मूर्खोऽपि चार्थपुत्रः रामः प्रकृतः मोहं प्रावः ।

(य) अज्जउत्तेति । मन्दभागिनीं दुर्भाग्यां मन्थं उद्दिश्य संकलश्रीवलीक-
मङ्गलाधारस्स-

तमसा । वत्से ! समाश्रसिद्धि समाश्रसिद्धि, पुनरुत्पत्त्याखिस्यर्थं
एव सञ्जीवनीपायो रामभद्रश्च । * (र)

वासनी । कथमस्यापि नोच्छसिति, हा प्रियसखि शोते । कासि,
सम्भावयाम्मनो जीवितेश्चरम् ।

श्रीता । (ससम्भ्रममुपसृत्य हृदि ललाटे च व्यूषति) (ल)

वासनी । दिष्ट्या प्रत्यापन्नचेतनो रामभद्रः । (व)

राम । आस्त्रिम्यन्नमृतमयैरिव प्रलेपै-

रन्तर्वा बहिरपि वा शरीरधातून् ।

नङ्गसाधारण सकल जीवलीक जगत् तस्य यन्मङ्गलं तस्य आधारस्य आश्रयस्य सम्बन्धा
निखिलप्राणिनां हितानुष्ठानान् निभुवनमभिकारस्य इत्यर्थः । ते तव, जन्मलाभस्य सम्बन्धे जन्मन
कामिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इति न्यायान् । धार वा भूयोभूय । संश्रयितजीवित
दास्य जीवति नवति सन्देहकोटिमापन्न जीवितं प्राया यकिन् स तथोक्त अतएव दास्य
भवद्वर, विशेषणयो अन्तरस्य विशिष्टत्वविषयगा कम्पधारयनिर्वाह । दशापरिधान
दशाया अन्वयाया परिधान विपाक परिवर्तनमिति यावत् । इति श्रुतेो मातुङ्गिष्य पुन
पुन सूक्ष्मोपमनास्त्रेवोरित्यर्थः । इता यिनटा अकि भवामि । प्राश्नरस्य रामस्य धर्मं प्राच
सम्बन्धकारनोद्धतुत्पादयता देवैर्नाहं माश्रिताञ्जीत्यर्थः ।

(र) वत्सेति । पुन भूय पूर्ववदित्यर्थः, त्वत्पात्रिष्यर्कं तव पात्रिणा करिष,
पात्रैर्वा स्वयं रामाङ्गे सवीन एव सञ्जीवनीपाय सञ्जीवनस्य प्रत्युज्जीवनस्य उपाय इतुरित्यर्थः ।
तव करण्येनैव रामस्य सूक्ष्मोपमनिष्पत्तीत्यर्थः ।

(ल) कथमिति । कथमपि यकिन् अचेऽपि कथं वीन श्रुताना न उच्छसिति संज्ञा
कमते । आत्मन, कास जीवितेश्चरं प्रत्यनार्थं रामं सम्भावय सम्भावितं कुह । करण्येन
शितव इत्यर्थः । श्रीता प्राक् कल्पान्त इति अध्याहार्यम् । ससम्भ्रमं सत्वर उपसृत्य रामस्त्रान्त्रिकं
गता हृदि ललाटे च व्यूषति रामश्रेति श्रव ।

(व) दिष्ट्य ति । दिष्ट्यति इर्षसूचकसम्यय, प्रत्यापन्नचेतन प्रत्यापन्ना पुन प्राप्ता चेतना
संज्ञा वीन स तथोक्त, प्रतिफलसंज्ञ रामभद्र रामचन्द्र जात इति श्रव । विद्वेषप्रसन्नमनरीच
वत् राम, सञ्जीवनीपन्नदवाकाशं नष्टं भाग्यमिति भावः ।

संस्पर्शः पुनरपि जीवयन्नकक्षा-

दानन्दादपरविधं तनोति मोहम् ॥ ३८ ॥

[३८ । संस्पर्शं पुनरपि अकक्षात् अन्तर्वां बहिरपि वा शरीरधातून् अन्ततमये प्रसीदे
आलिप्यन् इव जीवयन् आनन्दात् अपरविधं मोहं तनोति ॥ इत्यन्वयः ।]

(आनन्दनिमीलिताश्च एव) सखि वासन्ति ! दिष्ट्या वईसे । (श)

वासन्तो, देव कथमिव ? (घ)

राम । सखि ! किमन्यत्, पुनः प्राप्ता जानकी । (स)

(३८) आलिप्यन्निति । संस्पर्शं कोऽपि अनिर्वचनीयं करसयोगः । पुनरपि मूर्खोऽपि
अकक्षात् अतर्कितं यथा स्नातया अन्तर्वां अन्तं स्थितान् बहिरपि वा बहिः स्थितान् अपि
सकक्षानिव शरीरधातून् "रसाद्यङ्गमासमेदोऽस्त्रिमन्त्रमृत्प्राचि धातवः" इति सुदृढम् । शरीरका
दङ्गस्य धातून् पृष्टिजनकान् त्वस्य दोमज्यास्थिमधतीन् देहोपचयकरपरधानान् अन्ततमये
सुधासहस्रे अन्ततस्वरूपेतिव्यर्थं, चिन्मय इत्यादिवदत्र स्पर्शविधौ मयट् । प्रसीदे प्रकृष्टो क्षेप
यैस्ते प्रक्षेपा ते क्षेपसाधनद्रव्यैः क्षेपने आलिप्यन् इव अन्तरसंधारामिर्निर्विचयन् इव जीवयन्
समुच्छ्वासयन् चैतन्यं सन्वाहयन्नित्यर्थः । आनन्दात् आह्लादसमुत्पादनात्, ईती क्त्वोपे वा
पश्यन्तो । अपरविधं अपरा अन्वा विधा प्रकारो यस्य स तद्योक्तं तं अन्यप्रकारं दुःखजन्य
मूर्च्छातिरिक्तं मोहं मूर्च्छां जङ्गतां तनोति विदारयति कुचते इत्यर्थः । अत्र
मोहसापरविधत्वात्सम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्ते रतिशयोक्तिरक्षरक्षारः । आलिप्यन्निति क्रियाजत-
वाचानुमेया च, तदहनयोः सखि । प्रक्षेपिषीष्टत्, 'प्रक्षेपिषी मनी जरी ग् विष
दशकी ।'

(श) आनन्देति । आनन्दनिमीलिताश्च एव आनन्देन व्ययंज्येन आह्लादीन निमी-
लिते सुदृढिते अचिन्तौ भेदे यस्य स तद्योक्तं सन् एव, रामः आह्वेति भेदः । दिष्ट्या वईसे
भाग्येन इति ज्ञासि । अकक्षिन्नाङ्गविशेषस्य प्राप्ते पाटकादौ 'दिष्ट्या वईसे' इत्यादि
प्रयोग इत्यति । अत्र इति ललाटे शिखादिवा इष्टार्थोपावाहुरवाक्यात्पक्षेपः क्तः ।

(घ) देव इति । ई देवः । कथमिव, कथमहं दिष्ट्या वईसे । यदुक्तं त्वया दिष्ट्या
वईसे इति तस्य क्व अभिप्राय इत्यर्थः ।

(स) किमन्यदिति । अन्यत् अपरं चिं प्रवीणीत्यर्थः । रामः सखि इति ललाटे च
श्लेषायाः करण्येन शीतानामतेति विचित्रं उर्ध्वप्रक्षारान् वासन्तीं प्रति दिष्ट्या वईसे इत्युक्त-
वान् । वासन्तो पुनः तानपश्यन्तो क्वचं रामवचनं प्रतीवान्, अतएव देव क्वनिर्वचनीयत्
इति इत्यन्वयः ।

वासनी । अयि देव रामभद्र ! क्व सा ?

राम । (अग्रसंखनभिनीय) पश्य ननु इयं पुरत एव । (इ)

वासनी । अयि देव ! किमिति मर्मच्छेददाहचैरेभिः प्रलापैः
प्रियसखीदुःखदग्धामपि पुनर्मन्दभागिनीं मां दृष्टि । (ज)

सीता । ओसरिदुमिच्छामि, एसो उष चिरसव्भावसोऽसोऽसोऽसोऽसोऽसो
अज्जउत्तपफ्फंसेव दीहदारुणं वि सग्दावं भक्ति हरन्तेष * वज्जलेवो-
वचो विष सिज्जन्तथोसहविपज्जत्यो वेवदि अबसो विष मे
हत्थो । (क)

[(क) अपसर्भुमिच्छामि, एव पुनश्चिरसहावसीत्यश्रीतक्षीनाय्युपवन्पञ्चैव दीर्घदाहवमपि
कल्पार्थं भक्ति हरता वचमेवोपनह इव खिद्यन्ति सङ्घविपर्ययो वेदते अत्र इव मे उक्तः ।
इति वृत् ।]

(इ) पश्येति । ननु भो वासनि । त्वं पश्य, इयं जानकी पुरत एव, ननु दूरतः
दृष्टेवकारार्थं । वक्तंते इति श्रेयः ।

(ज) चक्षीति । मर्मच्छेददाहचै, मर्मेष जीवनस्थानस्य छेदेन कर्मभिन निरतिशय-
व्यथनेन इति वाचत्, दाहकाः दुःखकाः तै, येषां अत्राप्यन उदयमदिजीवनस्थानानि स्थितानि
भवन्ति तैरिच्छः । यथा मर्मच्छेदवत् उदयाद्यवयवव्यतिवत् दुःखकैः । एभिः 'पुन प्राप्ता
जानकी'मेवमादिभिः प्रलापैः अनर्थकवाक्यैः प्रियसखीदुःखदग्धामपि प्रियसख्याः सीतायाः
दुःखेन विदोमन्त्रयेन कटेन दग्धा कल्पामपि मन्दभागिनीं दुर्मतां मां किमिति अचक्षते पुनः
दुःखः दृष्टि कल्पापयसि । सीता अत्र न विद्यते, तथापि 'नन्विषं पुरत एव' इत्यादि प्रलाप-
वचवात् तज्जा विरहदुःखं विनुषीभूय वदंते इति भावः ।

(क) ओसरिदुमिति । अपसर्भुमिच्छामि चक्षन्ती ननुम् चमिष्वामि चिरसहाव-
सीत्यश्रीतक्षीन चिरसहावः चिरं सहावः सुसुधाते समासः, दीर्घं कात्यायुराजः तेन सीत्यः
नमुरः श्रीतक्षी तेन चार्थ्युपवन्पञ्चैव प्रदीरपरामर्शेन दीर्घंदाहवमपि दीर्घंवासी
दाहवचेति अज्जउत्तपफ्फंसेव समासः । दीर्घः बहुकालत्वादी चतएव दाहवः सुदुःख इति
वाचत्, मं तक्षीकं कल्पार्थं विरहव्यथां भक्ति श्रीत्रं न्यमंसकालान्दीर्घवर्षः । हरता
दूरीकृत्यमा, कता । वचक्षीवोपनह इव दीर्घंकावकावियवत्तुच्छदक्षीपनविशेषेण उपनह

राम ! सखि ! कुतः प्रत्यापाः ? (ख)

गृहीतो यः पूर्वं परिचयविधौ कङ्कषधर-

खिरं खेच्छास्मिँरमृतमिधिरैर्यः परिचितः । #

सीता । अज्जउत्त ! सो ज्जे व दाणिं सि तुमम् ? (ग)

[(ग) आर्यपुत्र । स एव इदानीमस्मि लम् ? इति सन् ।]

राम । स एवायं तस्मात्तुङ्गिनकरकौपम्यसुभगो १

मया लब्धः पाणिर्ललितलवसोकन्दलनिभः ॥ ४० ॥

[४० । पूर्वं परिचयविधौ कङ्कषधर य गृहीत, अमृतमिधिरैः खेच्छास्मिँर्यः खिरं परिचित, तुङ्गिनकरकौपम्यसुभग ललितलवसोकन्दलनिभ, स एव अयं तस्माः पाणिः मया लब्धः ॥ इत्यन्वयः ।]

(इति गृह्णाति ।) (ख)

इव बह इव संयोजित इवेति यावत्, मे मम इत्य कर. लियन् खालिज्जमावीझेकान्त्त वर्यात्त' सन् नि'सङ्कविपर्यस नि सङ्क जातर यथा खालया विपर्यसः जङ्गतामापन्नः स्वभावप्रभुत इत्यर्थः । रामवरीरोपरिपतित इति वा, अतएव अथः इव व्यन्दादि-सख्यापदि अथम. सन् इव वेपने कल्पते । वयसीपलकचन्तु उदन्तंसङ्गितायां द्रष्टव्यम् । उक्तिरिधं स्वमतवद्वीधम् ।

(ख) किमिति मन्थेच्छेददादथैरेभि. प्रत्यापेरिति वासन्तीवासक उत्तरमाह—सखि कुत इति । कुत ज्ञानात् गृहीतोः प्रत्यापा । 'पुनःप्राप्ता जानकौ'त्यादि मे वचनानि त्वया कथम् अमर्षंज्ञानि मन्थन्ते । न हि प्रत्यापानि सत्यमेव पुनः प्राप्ता जानकौति भावः ।

(ग) गृहीत इत्यादि स्त्रीकारात्तत्रिभेदवशात्प्राप्तं सोता रामवपमर्थे तुहा वाह—अज्जउत्तेति । इदानीम् अधुनापि त्वं स एव अस्मि वाक्ये मां प्रति ते यादृगनुरागादयः वासन्त् अधुनापि तव तथैव विद्यन्ते न किञ्चिदवन्थं लक्ष्यते, मम तु दुर्भाग्यादिविधं दुर्दशा वर्तते । अथ ते नास्ति कोऽपि दोषश्च इति भावः ।

(४०) पुनःप्राप्ता जानकौति अथचनक सत्यतां प्रतिपादयितुमाह—गृहीत इति । पूर्वं पुरा वाक्येवापि इति यावत्, परिचयविधौ विवाहवर्कचि । कङ्कषधरः कङ्कषस्य मङ्कष-द्वस्य धरः हृतवेवादिजनकङ्कषद्वयः । 'कङ्कषं करशुवायां स्वमन्थसवीरपी'ति मेदिनी ।

* सुधादूतेः पादैः इति च कथितम् ।

† तुङ्गिनकिशरीरपञ्च इति पाठमेव ।

सीता । हद्दी हद्दी अज्जउत्तपुप्फंसमोहिदाए प्पमादो क्खु मे संबुत्तो । (ङ)

[(ङ) हा धिक् । हा धिक् । आर्यपुत्रव्यर्थमोहिताया प्रमाद खलु मे सप्त । इति घम् ।]

राम । सखि वासन्ति । आनन्दनिमीलितेन्द्रियः साध्वसेन परवानस्मि, तस्त्वं तावदेना धारय । (च)

य पाणि कर मया गृहीत इत । तथा य पाणि कर अस्तमिषिरे सुधावदतिशीतले तदत् सुखकरे सन्नापहरेश इति यावत्, स काव्येण खलु इच्छया इच्छामात्रे च इत्यर्थः । ये व्यर्था ते अनियन्त्रे व्यर्थैरिति यावत् । चिरं दीर्घकालं न्याय परिचितं सस्तु पाणी इति अर्थः । सीताया पाणिरथम् इत विशेष अत्रगत इति भावः ।

उत्तराहं राम आभिप्र ताश्चमुपसहरति—स एवायमिति । मुहुनिकरकीपव्यसुभन मुहुनिनामी हिनाम् करकाया वर्षोपलाना च यत् कीपव्य साहस्य 'अवय्यायसु नीहार सुधारमुहुनि हिमम् । वर्षोपलाना करका' इति चामर । तेन सुभन सुन्दर शीतल-चनीपलवत् सन्नापहर सुखव्यर्थ इति यावत् । तथा, अस्तित्ववकीकन्दलनिभ अस्तितेन सुकुमारिण लवण्या इत्यदिशब्दा कन्दलेन नवादुरेण सहस्य । निव्यसनात् । 'कन्दल विषु कपोलेऽप्युपरान नवादुरे' इति मदिनी । अयम् एव स एव पूर्वपरिचित एव अत्रान् इत्येवकारार्थः । तस्या सीताया पाणि इत मया लब्ध गृहीत । अनुभूतपूर्वव्यर्थ इत्यादिशब्दलक्षणवत्वात् अथ सीताया एव कर मया लब्ध इत्यर्थः । अत्रोपमाकार । पूर्वोक्त एकाद्यैर्भगवती सीतापाणिरामरूपानेकार्थावगमादर्थश्च अर्थः । 'मन्दे खामादिकारेण सुको-ऽनेकार्थनाचन'मिति लक्षणात् । शिखरिणी इत शिखरिणी र्मी ज्मी भक्तो गृह्णद्वा', इति लक्षणात् ।

(च) इतीति । राम इति उक्त्वा सीताय कर गृह्णाति अतः ।

(ङ) इति आर्यपुत्रव्यर्थमोहिताया आर्यपुत्रस्य व्यर्थेन मोहिताया विस्तृत संज्ञाया, आस्त्रिकभावोदधेन मोहमुपगतताया मे मन प्रमाद अनवधानता संज्ञा ज्ञात । अथङ्ग अत्रचित्ता प्रियार्थं व्यग्रामि तदा नार्थं मन कर अर्थं अज्ञ यादिति भावः । 'प्रमादोऽनव-धानतै'त्यमर । प्रमाद अनिष्टमिति वा, अतः आर्यपुत्रवृत्तज्ञाया मे अपहरणमवश्यं ज्ञातमिति ।

(च) उक्तीति । आनन्दनिमीलितेन्द्रिय आनन्देन सीताबामन

गतानि

वासनो । कष्टमुच्चाद एव । (छ)

सीता । (ससन्ध्रममाक्षिप्यापसर्पति ।) (ज)

राम । हा धिक् प्रमादः, हा धिक् प्रमादः । (झ)

करपङ्कवः स तस्याः सहसेव जडाञ्जडः परिभ्रष्टः ।

परिकल्पिनः प्रकल्पो कारात्मम स्त्रियतः स्त्रियन् ॥ ४१ ॥

[४१ । जड प्रकल्पो स्त्रियन् तस्या करपङ्कव. जडात् परिकल्पिन स्त्रियत मन कारात् सहसा परिभ्रष्ट ॥ इत्यन्वय ।]

सुद्विगतानि स्वस्वविषयपक्षे असमर्थानि इन्द्रियाणि करचरणादीनि यत्र स तद्योक्तं, अर्हं साधसेन भयेन, यथा कर्षातिशयसमुद्भूतेन वैकल्प्येन । अज्ञानेन भयेन इति वा । 'भौतिर्भौं साधसं भय' इत्यमर । बहुकालात् पर भाग्येन ज्ञया सीता प्राप्ता यदि सा पुनरपसरति इति भिया इत्यर्थः । परवान् परतन्त्र अभिभूत अस्ति भवामि । "परतन्त्र पराधीन परवा-प्राधवानपौ" इत्यमर । तन् तस्यात् भयाभिभूतेन मया दृढं धर्तमशक्यत्वादेतो एना मया शिथिलभाषेन धनां सीतां त्वं धारय इदम् आदत्स्व । बहुकालात् पर दुर्लभं प्रियाख्यं सुख-मनुभवतो मं सर्व्वाख्येव इन्द्रियाणि नितरामवशानि संज्ञानि तस्यात् नाह प्रियतमां धार-यितुमशक्य इति भावः ।

(छ) कष्टमिति । उच्चाद एव मतिश्च एव जात रामस्तेति शेषः । अतएव कष्टम् एतादृग्वैयवतोऽप्यस्य यत् उन्मत्तता तदतीव दुःखाय इति भावः । उन्मत्तो यथा अग्रन्तु-भूतमपि जन प्रत्यक्षवदति तथायमपि सर्व्वासासम्भावितगमनामपि सीतां प्रत्यक्षीकृत्यैव स एवाय पाषाणसंख्य इत्यादि वाक्य व्याहरतीति उच्चाद एवास्य प्रकाशते इति ।

(ज) ससन्ध्रममिति । ससन्ध्रमं सत्वरम् आशिष्य रामधृते कर्षं निरस्य अपसर्पति दूर्ध्वं गच्छति सीतेति शेषः ।

(झ) हा धिगिति । हा धिक् इत्यन्वयम् आतिशये द्विक्रान्तिः । प्रमादः मनीषानवधान-तेत्यर्थः । अन्यथा कथं कारमाज्ञापसर्पुं शक्नुयादिति भावः ।

(४१) स्त्रीप्रमादमेव समर्थयितुमाह—करपङ्कव इति । सर्व्वा सास्त्रिकभावोदधा दिति हेतुरवगमनस्य । जड अथवा व्यापारयितुमशक्यं प्रकल्पो अल्पं कल्पमान, स्त्रियन् कर्षात् तस्या सीताया स धृतपूर्वः करपङ्कव, करकियस्य जडात् अथवात् इदमपि न यद्व्याचानात् प्रकल्पिन अतिशयं वैषम्यानात् स्त्रियत जडात् तान् मन कारात् सहसा इडात् परिभ्रष्ट विभ्रुत स्वस्वित इति यावत् । अनेन स्त्रीकेन उभयोरपि समाह्वयं सास्त्रिकधिकार

सीता । इहो इहो अज्जि अण्वत्थिदत्थिमिदमुद्धवूसत्तचपथो
अ पज्जवत्थवेदि अत्ताण्णं । (ज)

[(ज) हा चिक् हा चिक् । अद्यापि अनवस्थितसिमितमूटपूर्णव्रयणो न पर्यवस्था
पयत्वात्मानम् । इति सन् ।]

तमसा । [सङ्घट्टासकौतुक निर्वर्ण्ये] । (ट)

सखेदरोमाञ्चितकम्पिताङ्गी जाता प्रियस्पर्शसुखेन वक्त्वा ।

मद्वत्तवाग्भःप्रविधूतसिक्ता कदम्बवष्टिः स्फुटकोरकोश ॥ ४२ ॥

[४२ । वत्सा प्रियस्पर्शेन सखेदरोमाञ्चितकम्पिताङ्गी मद्वत्तवाग्भः प्रविधूतसिक्ता
स्फुटकोरका कदम्बवष्टि इव जाता ॥ इत्यन्वयः ।]

प्रादुर्भूत इत्यवगम्यते । अत्र 'साम्ब स्त दोऽथ रामाच्च स्वरभङ्गोऽथ वेपथु । वैवर्ण्यमसुमलय
इत्यष्टौ सात्त्विका ज्ञेया' इति सात्त्विका गुणा । अत्र करस्य परिध्वजनं प्रति जङ्गलादीनां
ऐतुत्वावगमनात् काञ्चनिकमण्डारः । परस्परस्पर्शेन इधोरपि सात्त्विकभाषो जात इति वस्तुना
वस्तुभक्तिः । आर्या जाता ।

(ज) इहोति । अद्यापि अधुनापि अनवस्थितसिमितमूटपूर्णव्रयण अनवस्थिते
अवस्थे करस्य जगता व्याकुलतया अक्षिरे । कामिने निस्पन्द मूटे अलक्ष्ये विषयवृत्तासमर्थे
कक्षां दिशि सीता द्रष्टव्येति निर्वेतुमशक्ते इति यावत् । धूर्तती सीतान्ध वचार्थमितकृत
आवर्तमाने नवन नैव यस्य स तथात्त सन् आत्मान चित्त न पर्यवस्थापयति प्रकृतिसं
क्षर्त्तुं न शक्नोति । मद्यत्तवाग्भः पुनरकम्पाप्राप्तात् रामस्य नैव कदाचिच्चक्षुः कदा वा निचक्षुः
कदाचिद्वा मूढे विषयवृत्तासमर्थे कदाचिद्वा आवर्तमाने जाते इति भावः । युगपत् अतसुखा
नवत्वात्मानसत्त्वात् अशक्तेऽपि तत्समावेशो बोध्यः ।

(ट) सङ्घट्टेति । स एतन् प्रेक्षा हासिनः कौतुकेन हर्षेण च सङ्घ वचनं मानं वचा तथा
निर्वर्ण्यं सीतां इहा आश्रितेन श्रव । कन्वाखरुपाया सीताया दुःखदर्शनात् खेड, सीता
अवशेष रामाङ्गं स्पृहाः करमाङ्गवापस्यतेति हाम, पुन स्पर्शनेच्छायां सत्यामपि न शक्नोतीति
कौतुकम्, एव तमसावा सङ्घट्टासकौतुकानि युगपज्जातानि इति बोध्यम् ।

(४२) तमसा सीतावाक्कात्साञ्चिबोमवक्त्रां विवृत्ताति—सखेदं इति । वक्त्वा जानकी
प्रियस्पर्शसुखेन प्रियस्य भर्तुः रामस्य स्पर्शेन सत् सुखम् आनन्दं तेन ऐतुना सखेदरोमाञ्चित-
कम्पिताङ्गी रीचां बोधान् चक्षुः उद्भूत इति रामाच्च स जात एवामिति रोम् । । रक्षा-
दिभ्यादिवत् । कुंदिन चर्चनशैलेन सङ्घ वचनम् इति सखेदं इति, ६ त्रानि

सीता । [जगतम्] अहं ह्ये ! अत्रैवैष अन्तःपुरेण लज्जाविदग्धि
भ्रमज्जदीए तमसाए, कित्ति किञ्च एसा मणिव्खदि एसो दे परिच्छाओ
एसो अ इच्छिआसङ्कोत्ति । (ठ)

[(ठ) अहं ह्ये ! अत्रैवैष एतेनात्मना लज्जापिताकि भगवत्या तमसया, किमिति
किञ्च एसा मंखती—एष ते परित्याग एष च हृदयासङ्ग इति । इति सम् ।]

राम । [सर्वतोऽवलोक्य] हा काथ नाख्खेव, ननु अकखे
वेदेहि । (ड)

रोमाञ्चितानि पुनःकितानि कल्पितानि वेपथानानि च अहानि करचरवाप्यवधवा यस्या सा
तथाक्ता सीता, चञ्चलनाम्न तपुनकाचितसकल्पगावीत्यथ । मरुत्तवाथ प्रविधूतसिक्ता मरुता
वायुना नवैरशोभि प्रथमैर्वाधिकैजलविन्दुभि यथाक्रम प्रतिधूता कल्पिता सिक्ता चाद्रौकता
च सा तथोक्ता वायुना वाकल्पिता नवोदकेन सिक्ता इत्यर्थं । स्फुटकारका स्फुटा विकसिता
कोरका कुम्रला यस्या सा तथाक्ता । स्पष्टोद्गमसुकुत्या कदम्बयष्टि कदम्बयाद्या इव जाता
वतने च । कदम्बयष्टिरित्यत्र याटपद काय्ययातनाद्यत् सपमानिहसाम्बनिर्वाहय वेति मन्
व्यम् । यथा वायुना कल्पिता वर्षोदविन्दुसिक्ता विकसितकलिका कदम्बयाद्या शोभते प्रिय
स्य जन्मानन्दन इव सीतापि तथति स्फुट एवात्रोपमानाकार । स च मरुत्तवाथ प्रतिधूतसिक्तेति
यथासंख्यानकारेण सङ्गीर्यते । इतस्तुपजाति, सा श्रेन्द्रवन्दोपेन्द्रवन्दामित्रशरुपेति ।

(ठ) अहं ह्ये—इति । अत्रयत्र जङ्गल एतेन आत्मना स्वीयेन अत्रयत्रैव चैतुना
भगवत्या तमसया लज्जापिताकि लज्जा प्रापिताकि सलज्जोक्तताञ्जीति यावत् । अत्रैव रामेण
च निर्दयं परित्यक्ता, त्वन्तु अस्मिन्नौदगनुरक्ता यदस्याहम्पर्यर्मानेच रोमाञ्चितगावी विवशा च
जाता इति भावः । एष अथ ते परित्याग निर्वासनम् एष च ते हृदयस्य आसङ्ग आसक्ति
प्रियं प्रथमनुराग इति यावत् । न खलु परित्यक्ताया अकारणपरित्यागिनं भर्तारं प्रति
ईदृगनुरागो युज्यत मानावखल्वनस्त्वैवौचित्यात् । कथं वा निर्वासितापि त्वं तत्समीप गता
कथं वा प्रतिनिवृत्तेति युज्यते परित्यागानुरागवीरकिञ्चित्करत्वमेवैति भावः । इति एतत्
एसा तमसा कि मंखती ममसि खरिच्छति । आचयो रिमानवस्थानवशोश्च तमसा नाकविच्छित-
नित्यपहसिच्छतीति भावः ।

(ड) छेति । सर्वत सर्वान्सु दिक्षु विलोक्य हाहा आह्वेति उच्यते । अत्रमिति
सम्भारनाशंमव्ययम् । नाख्खेव अकिञ्च खाने सीता न विद्यत एव । मणिव्खनुनधे, ननु भो
अकखेव निर्दये, वेदेहि विदेहरामपुत्रि ! त्वं काशीति वक्ष्यमाणनाम्न ।

सीता । सख्यम् अकारुष्यसि, जा एवंबिधं तुमं पेक्षन्ती षं धरामि
ख्येव जीविदम् । (ङ)

[(ङ) सख्यमकारुष्यासि, या एवंबिधं त्वा पश्यन्ती धराम्येव जीवितम् । इति
सम् ।]

राम । क्वासि देवि । प्रसीद, न मामेवंविधं परिव्यक्तमर्हसि । (ष)

सीता । अह् अख्यउत्त बिबरीदं बिध एदं । (त)

[(त) अयि आर्यपुत्र । विपरीतमिबेदम् । इति सम् ।]

रावली । देव ! प्रसीद प्रसीद, खेनैव लोकोत्तरधैर्येष
संस्त्रभयातिभूमिगतविप्रलम्भमात्मानं, कुतोऽत्र मे प्रियसखी
सीता ! (घ)

(ङ) सख्यमिति । अकारुष्या निरुद्ध्यासि सख्यम् एतत् युक्तमुक्तं त्वया । या अहम् एवं-
विधं श्लोकविधुव त्वां प्रेषमाणा पश्यन्ती जीवितं प्राणान् धरामि एव बिभर्षि एव न तु त्वजामि
इत्येवार्थः । अत एवाकारुष्यासीत्यर्थः । मत्पुत्रेवविधदत्रादशंमाहाय्याया सख्युषेव अयामिति
भावः ।

(ष) क्वासितीति । हे देवि सीते, त्वं क्व क्विन् स्थाने अस्ति वर्तसि । एवंविधम् ईदृश
श्लोकार्थं मां परिव्यक्तुं न अर्हसि युज्यसे । पतिव्रतायासत्पुत्रा श्लोकात्पुत्रमशरत्वं मां विहावाश्रम
मननमनुचितमिति भावः ।

(त) अह इति । आर्यपुत्र । एतत् त्वया यत् उक्तमिदंविधं मां परिव्यक्तुं नार्हसीति
वचनं तद्विदत्तं विपरीतमिब विप्रतिबिद्धमिब भाति । नार्हं त्वां त्यक्तवती त्वमेव मामन्याश्रीरिति
सद्य वचनं न युक्तमिति भावः । विपरीतमिबेत्यत्र इव-अन्धेन प्रियं प्रति पतिव्रतायासत्त्वा विनय-
मन्वता श्लोचने, वाच्यं विपरीतमिबैतद्वचनं तथापि विपरीतमिब इत्युक्तम् ।

(घ) द्विषेति । द्वेष । महाराज । त्वं प्रसीद । प्रसीद प्रसीद इति अनुमये द्विष्यचनम् ।
खेनैव खेन क्वकीयेन एव न तु कस्याप्युपदीक्ष्यजनितेन इत्येवकारार्थः । लोकोत्तर-
धैर्येव श्लोकेषु उत्तरम् अधिकम् इति लोकोत्तरं सर्वश्लोकार्थमिदं यत् धैर्यं निर्बिकारचित्तत्वं
तेन । अतिभूमिं मतः भूमिं सीमानम् अतिक्रम्य मतः वर्द्धितं परसीमानम् इत्यर्थः । विप्रलम्भः
अहकारविप्रलम्भः प्रियाविद्योमज्जश्लोक इत्यर्थः । अत्र स तद्योक्तम् आत्मानं विसं संलम्भय पश्येव-
च्छापव प्रकृतिर्हं कुह इति भावः । अयं धैर्यावकाशमनकरिव श्लोकात् स्थिरता
नोपात्ताकरिव अकारुष्येति भावः ।

राम । व्यक्तं नास्ति, कथमन्यथा वासन्ती अपि तां न पश्येत् ।
अपि खलु स्वप्न एव स्यात् ? न चास्मि प्रसुप्तः, कुतो वा रामस्व निद्रा ।
सर्वथा स एवैव भगवान् अनेकवारपरिकल्पनानिर्मितो * विप्रसन्धः
पुनः पुनरनुबभ्राति माम् । (द)

२

(द) व्यक्तमिति । व्यक्तं स्पष्ट निश्चितमित्यर्थः, नास्ति सीतेति शेषः । निश्चितमेव
सीता न वचने । अन्यथा सीताया विद्यमानत्वे वासन्ती अपि अतिमाहात्म्यास्त्रिणी
वनदेवता वासन्ती अपि, आस्तां तावदन्य साधारणी जन इत्येवमेव । अत्र आत्मिभ्यश्च
वनदेवताया प्रमितिप्रकृते विभाव्य वासन्तीत्युक्तम् । कथं न पश्येत् द्रष्टुं न शक्नुवान् । तत्
सीता नाश्वमेवेति भावः । एव योग्यानुपलब्धेन सीताया नास्तित्वं निश्चित्य पूर्वस्यैवमत्र
भ्रमरूपत्वं नोभासते,—अपि खलु स्वप्न एव स्यात्, अपि सन्भावनाया, खलु वाक्सावदादि,
एव सीताकरस्वर्णानुभवः स्वप्न स्वप्निकज्ञानं स्वप्नवेदिति सन्भावना । यथा एव
सीतास्यैव स्वप्नं स्यात् स्वप्नावच्छायादिनं किमु । स्वप्नावच्छाया हि “सन्धेः छटिराच्छटि”
इति सूत्रप्रामाण्यात् तत्पुत्रपुत्रानुभाव्यतत्पदाद्येच्छटिः परमात्मकस्यैवाभ्युपगम्यते । विस्तर-
कृत्परमोभासाया इत्यस्य । स्वप्नं प्रति सुप्ते कारणात्सादाह—न चासीति । अहं
सुप्तं निद्रितं च न चास्मि । तदुपपादयति—कुत इति । रामस्य मनस्यर्थः, स्वप्नः
निद्रा कुतः कस्यात् सन्धेत् “अनिद्रं सततं राम” इति सीताविद्योगे रामस्य निद्रा
नासीति प्रसिद्धमेवेति भावः । अत एव कथं मे स्वप्नं, निद्रितावच्छायामेव स्वप्नदर्शनं भवेत् ;
‘स्वप्नो निद्रासुपेतस्य विषयानुभवो हि यः’ । नत्वन्वयेत्यर्थः । पर्यवसितमाह—
सन्धेयेत्यादिना । स प्रागनुभूत एव ननु नूतन इत्येवकारार्थः । भगवान् अचटनचटनापटुत्वात्
माहात्म्याशाली । अनेकवारपरिकल्पनानिर्मितः, अनेके वाराः तान् व्याज्य वा परिकल्पना
चिन्ता तथा निर्मितं उत्पादितं विप्रसन्धं वचनं विसंबाद इति वाच्यत्वं, “विप्रसन्धो विसंबादः”
इत्यमरः । “वचनं चातिसन्धानं व्यक्तीकं स्यात् प्रतारकम् । विप्रसन्धो विसंबादो विप्रसन्धापच
कोत्सित” इति उज्ज्वलुष । पुनः पुनः वाच्यं वारं भान् अनुबभ्राति अनुसरति । इयं सीतेति
वसुधा २ प्रवक्षित आह्वमित्यर्थः । मनः वासन्त्याचानुपलब्ध्यास्त्रिधावा अभावेन स्वप्नानुपपत्तेः
सन्धेयकारेणापि सीतास्यैवमत्र भ्रमरूपमिति भावः । सुप्तं सीतासमानमविषयकमावयनवा
तदङ्गस्वर्णदिरालापादीनाञ्च आनेन अलीकमपि सीताङ्गस्वर्णदिरं प्रत्यक्षमिवानुभूयते ।
पूर्वज्ञः संस्कारः पुनः पुनश्चिन्तावशात् चाह्वयननकारेणापि अनुभवपदवीनवतरीति

* “परिकल्पनानिर्मितः । परिकल्पितनिर्मित” इति पाठमेवौ ।

सीता । मए लोब दादुषाए बिप्लसब्धी अखलउसो (ध)

[(ध) मयैव दादुषया विप्रसब्ध आर्य्यपुत्र । इति सन्]

वासनौ । देव ! पश्य पश्य । (न)

पौलस्त्यस्य जटायुषा विघटितः कार्त्वीयसोऽयं रथः

पश्येते पुरतः पिशाचवदनाः कङ्काशशेषाः खराः ।

खड्गच्छिन्नजटायुपक्षतिरितः सीतां ज्वलन्तीं वदन्

अन्तर्ध्यां कुलविद्युदम्बुद इव द्यामभ्युदस्यादरिः ॥ ४३ ॥

[४३ । जटायुषा विघटित पौलस्त्यस्य अय कार्त्वीयस रथ, पश्य पुरत पिशाच वदना कङ्काशशेषा एते खरा, इत परि खड्गच्छिन्नजटायुपक्षति (सन्) ज्वलन्तीं सीता वदन् अन्तर्ध्यां कुलविद्युदम्बुद इव द्याम् अभ्युदस्यात् ॥ इत्यन्वय ।]

कल्पनाया अचिन्त्यशक्तित्वम् । अत एव वस्तुत एवमव्यासनाया अपि सीताया स्पर्शसुख मन इदमे कल्पनामत्रया प्रादुर्भूतमिति कल्पितार्थ ।

(ध) मए लोबेते । दादुषया निर्दोषत्वान् क्रूरया मया एव बहुश्लक्ष्णपया नत्वन्वेन केनचित् कारणेन आर्य्यपुत्र राम विप्रसब्ध प्रसारित । नाथ कल्पनावभादुपयो विप्रसब्ध । मन करुण्यभादेवास्त्रैवविधावस्था जाता, अयन्तु मामपश्यन् स्वप्नादि नामाकारव कल्पने इति भाव ।

(न) द्वेषेति । पश्य पश्य एव राजन् त्व पश्य अवलोकय वस्तुमाचक्षोकोक्तवाक्य कर्म । पश्य पश्येति विषय विदुक्त ।

(४३) पौलस्त्यस्यति । जटायुषा जटायुनामशकुनराजन, अय छात्रे सान् उकारान्प जटायुवन्दो इत्यने । तत्र प्रमाच—“जटायुष जटायुषे”ति विदुपकोच । विघटित भङ्ग अय इत्यमान्, उदृश्यसमपंकनिद, पौलस्त्यस्य पुलस्तक्यापत्य पौलस्त्य तस्य पुनस्त्वन्तु, रामस्य कार्त्वीयसं ज्ञान्य अयसा कालवर्षेण कौञ्चिन् निर्मित इति कार्त्वीयस रथ अयन्त विधेयसमपंकनिदं, पुरता वर्तते । पुरत अन्धाकमयत एतं इत्यमाना, पिशाचवदना, पिशा चानां वदनानि इव वदनानि शेषा त तयोक्ता उपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिसदृशरपदकोपच । पिशितनाचानिति अत्राति वा इति पिशाच, प्रवीहरादित्यात् साधु । कङ्काशशेषा, अस्त्रि पञ्जरनाभाप्रसिद्धा, खरा अशतरा राववरथवाहा, पतिता वर्तन्ते, तान् पश्य । तथा खड्गच्छिन्नजटायुपक्षतिः खड्गेन अक्षिणा क्षिन्ना कर्त्तता जटायो नराजस्य पक्षति, पक्षमूर्च्छं येन च, तयोक्त, जटा पक्षमूर्च्छनेव आधुर्बुध, तथा जटायु ।

सीता । [सभवनम्] अञ्जसत्त ! तादो बाबादीषदि, अहञ्च
अवहृदिभामि । परित्ताहि, परित्ताहि । (प)

[(प) आर्यपुत्र । ताता व्यापाद्यते, अहञ्चापक्रिये, परित्तायस्य, परित्तायस्य । इति सम् ।]

राम । [सवेगमुत्थाय] आः पाप ! तातप्राणसीतापहारिन् !
क यासि ? (फ)

बासन्तो । अयि देव राक्षसकुलप्रलयधूमकेतो ! अस्यापि ते
मन्यविषयः ? (ब)

अन्वाहत्वात् कुप्रत्यय । पञ्चस्य मूलं पञ्चति । खड्ग न हिंसा जटायां पञ्चतिर्मेव स
तथाक्त चरि तव शत्रु रावण खड्गानी ज्वलन्ती दौष्यमानां प्राधरता सीतां बह्वन
धारवन् अन्वयाकुलविद्युत् अन्व मध्य व्याकुला चञ्चल कु रानी विद्युत् तङ्कित यस्य स तयोक्त ।
अनेन रावणव्यर्जदोषा नास्तीति सूचितम् । अन्वुद इव मेघ इव इत अस्मात् खानात् दान्
पाकाशम् अन्वुदस्यात् उत्पत्तात् अवाभिपूर्वकस्य तिष्ठतकल्पतमाँऽवाचकत्वदोष । केचित्
अभि 'उदस्यात्' इति पदप्रयमानन्ति । अभि अविद्यमाना भौ यस्मिन् कर्मणि तद्व्यथा
तथा, 'उदस्यात्' इति क्रियाया विग्रहणम् । एतन्मत नास्ति अवाचकत्वदोषावसर । पुरा
किन् सश्रासिबिषधारी रावण जानकी गृहीत्वा रघनाकाशमार्गेण मनुमारिरे, जटानुसदबखोक्य
यत्न रावणस्य रघु वधस्य, रावणस्य कपटयत्न तस्य पञ्चदश हिंसा सीतां हतवान् इति
रामायणी वाचा । ब्रह्मचरचतुर्वेमानसपुत्रस्य पुलस्तक्य पुत्रा विग्रहणा तस्य पुत्रो रावण इति
रामायणं द्रष्टव्यम् । अत्र पिशाचवदना इति लुप्तोपमा अन्तरित्वादिना सीतायां विद्युत्-
साहस्यस्य रावण अन्वुदसाहस्यस्य च प्रत्यधात् उत्पमा । इत शार्ङ्गकविक्रीडितम् ।

(प) अञ्जसत्तति । तात शत्रुरस्य दशरथस्य नित्यत्वेन पित्रकस्य जटानु व्यापाद्यते
इत्येते रावणैवेति शेषः, अहञ्च अपक्रिये । अतएव हि आर्यपुत्र । तं मां तातं जटानुच
परिवायस्य, सम्भ्रमं विदन्ति । अतिसुन्धा सीता बासन्तोवाक्यं कुत्वा रावणस्य अतीतमपि
अटितं तात्कालिकमिव मन्थमाना भयकम्पिताङ्गी विपत्प्रतीकाररथस्य रामं सम्बोध्य जटानुच.
पाशमस्य मार्गं याचते क इत्यर्थः । अत्र विकृतिनामा अभिचारिभाषी निर्दिष्टः ।

(फ) आ इति । आ कोपार्थमन्वयम् । पाप खड्गेन हारापहरवान् पापस्यभावः ।
तातप्राणसीतापहारिन् । तातस्य जटायां प्राणा .तान् सीताच इत्तुं शीलनस्य स तातप्राण-
सीतापहारो तत्कर्मोपमे । क यासि कुत्र गच्छसि । तातं निहृत्वा सीताच हत्वा पदान्
पदनपि गन्तु न शक्नोतीति क्रोधवश्यात् आन्त्येव रामस्वीति । अत्र रोचसमन्वयवचनचपं
तोटकनाम सव्यङ्गमुक्तम् ।

वीता । अहो उच्यन्ति अग्नि संवृता । (भ)

[(भ) अहो ! उच्यन्ताऽऽद्य सवृता । इति सन्]

राम । अन्वर्थ एवायमधुना प्रस्नापो वर्तते । (म)

उपायानां भावादविरतविनोदव्यतिकरे *

विमर्देर्वीराणां जगति जनितात्यद्भुतरसः ।

(ब) अथीति । राक्षसकुलप्रलयधूमकता धूम कंतुरस्य इति धूमकंतु 'अन्वृत्ताती धूमकंतु' इत्यमर राक्षसानां कौनपाणां कुल एव तस्य प्रलय विनाश धमकंतु उच्यते यद्विभवः तस्य संस्थापनं यथा राक्षसकुलप्रलय धूमकंतुरसि राक्षसकुलदाह प्रलयानल सङ्घट्ट इत्यर्थः । यथा धूमकंतानाम कल्याणदुपायसङ्घाटय जवति माराभयाद् नानाबधम् अमङ्गलं क्षान्ति, तथा रामचन्द्रस्य उत्पत्त्या निखिलस्य राक्षसकुलस्य अयच्छपममङ्गलमभूत् इति भावः । ज्ञातवान् रामचन्द्र राक्षसकुलं अमङ्गलमनुचनो भवति रामायण द्रष्टव्यम् । अद्यापि अधुनापि निखिलराक्षसकुलस्य संस्थाप, त राक्षसानलस्य तव मन्वावयथ, मन्वां क्रोधस्य 'मन्वुद्धस्य ज्ञाती क्रुधो' इत्यमर । विषय पाठम् 'अथीति' अथ । अधुना मन्वाव त काधावकाश इति काका अन्वयते । अत्र राक्षसकुलप्रलयधूमकंतुरे त निरङ्ग केवलरूपकमलद्वारः ।

(म) अहो इति । अहम् उच्यन्ता उच्यते इति सवृता सवृता ज्ञाता अग्नि भवति । अहमन्वया अतीतविषयं श्रुत्वा आर्यपुत्र मन्वाभ्य परित्रायन्व इत्यादि प्रलपामीति भावः । उच्यते विना चिरातीत राक्षसजटायुसवाट वर्णमानत्वप्रतीतेरसम्भवात् उच्यन्ताऽऽतीति नीलोत्थिरिति ।

(म) अन्वर्थ इति । अन्वर्थ अनुगत अथ यस्य स तद्यत्क यथाय सार्थक अपरिहाय्य इति भावन्, एव अधुना इदानीं प्रस्नाप वर्तते । इदानीं मन्वसवाहसुम्नस इवा मन्वस जन्मान् इत्यर्थः । यथा इदानीं प्रस्नाप राक्षसादकमव अन्वर्थ अथ प्रयाजमन् अनुमान इत्यन्वर्थः । अविज्ञवस्मान्तर प्रस्नाप एव जितराम्योजनीय इत्यर्थः । अथवा "वा पाप ! तातम्रावृष्टीतापह्वरिन्" इत्यादि मद्रचनापन्थास पुत्र अन्वर्थ एवासीत् तदानीं तद्व्यापारस्य वाक्त्रवत्वात्, अधुना तादृशवाक्यप्रयोग प्रस्नाप एव निरर्थक एव 'प्रस्नापानर्थक वच' इत्यमरः । भवतीति अथ । तद्वटनाया अतीतत्वादिति भावः । अन्वर्थ इत्यत्र अन्व एवावमधुना विषयवशे वर्तते इति क्वचित् पाठः । तत्र अन्व एव पुत्रवृष्टीतावियोगादिलक्ष्य एव विपश्यन्ः शीताविषागद्विषयव्यास इति व्याख्ययन् ।

वियोगो मृगशायाः स खलु रिपुघातावधिरभूत्

कथं तूष्णीं सञ्चो निरवधिरिदानीन्तु विरहः । ॥ ४४ ॥

[४४ उपायानां भावान् अविगतविनोदव्यतिकरं वीराणां विमर्शं जगति जनितास्य इतरस्य मृगशायाः स वियोग रिपुघातावधि खलु अमृत इदानीं तु निरवधि विरह कथं नष्ठी मया । इत्यन्वय]

(४४) प्रकाशस्य उपपत्तिर्नैव दर्शयितुमाह—उपायानामिति । उपायानाम् उपेयत्वं चासागुत्वं अथा एभिरित्युपाया माधनान तथा मोतोहारसाधनसेनासन्नाहसित्वादीनां भावान् सत्त्वात् विद्यमानत्वात् च वरतविनोदव्यतिकरं अविगत निरकर य विनोद विरह दुःखापनोद तस्य व्यतिकर मन्वर्कं येषु ते । यद्वादिभ्यापारिष चित्तव्यासङ्गात् विद्यारित्त-विशयगदु खंरित्यथ । वीराणां शराणां कपिरासनां, जङ्गलान्मृतसुसोबादीनां वा, विमर्शं सयान्शयायः जगति भूवन जनितास्यइतरस्य जगति सत्यादित् चत्यइतरस्य अतिलङ्घान् अङ्गत अङ्गतनामा रम येन स तथाक्त । यथा जगत अत्यइतरस्य वीररममशरशो येन स तथाक्त । अररसादइतरसस्यात्परिर्मि रमविद । तदक्त 'हास्या भवत् इत्यारान्कषथा रीदकश्रवण अङ्गतय तथा वीराबाभस्याह भयानक्त' इति । मृगशाया मृग मनोहर चाशयो यस्या सा तथाक्त । तस्या चाशनेयाया सौताया वियोग विरह, रिपुघातावधि रिपुषा शतथा घात विनाश अवधि अन्त सीमेति याचन्, यस्य स तथाक्त अमृत चासीत् । खलु निश्चये । तदानीं वियोग रावचनहारपर्यन्त एव चासीदित्यर्थः । रावचनधाननरक्षीव मोताप्राप्त मन्वावनीयत्वादिति भावः । तु किल इदानीं एतत्काशवर्तो विरह सौताया वियोग निरवधि अमीम अमलकालस्यायो पुनश्चोत्तनासम्भवादिति भावः । अतएव कथं किल प्रकारेण तूष्णीं जीरवं सञ्च साद शक्य स्वात्, तदानीं सोतोहारसाधनादीनां विद्यमानत्वात् धृष्टादकार्येश्वासक्तचित्तत्वात् विरहस्य च रावचनधारिक्तत्वादिनाप्रादिकमङ्गत्वा नूष्णीमाङ्ग, अथना तु नतममागमात्कालायाः शिष्टमूलत्वात् विन्यपनादिभिरेव चित्तं विनोदयामि नतु तूष्णीं स्वात् शक्तोमीति भावः । अथ पुण्यविरहापेक्षया बर्कमानविरहस्य चाधिक्यवर्षेणान्त्वात् विरहवर्षेणान्त्वात् विरहवर्षेणान्त्वात् काव्यलिङ्गमङ्गहार । वियोगजन्मे विद्यमाने पुनर्विरहपदोपादानात् "अक्षुभिस धृतविद्यासिधिसप्रसूना" इत्यादिवत् पुनरङ्गतादीव । स तु मया इति समाधाय । शिखरिणी इत्यम् ।

† अर्थं स्वप्रतिविधि प्रकल्पय, इति च पाठान्तरम् ।

सोता । खिरवधिति हा इदन्नि मन्दभाइणी । (य)

[(य) निरवधिति हा इताञ्चि मन्दभागिनी । इति मम ।]

(इति रोदिति ।)

राम । हा कष्टम् ! (र)

व्यर्थं यत्र कपीन्द्रसख्यमपि मे वीर्यं हरीणां वृथा

प्रज्ञा जाम्बवतोऽपि यत्र न गतिः पुत्रस्य वायोरपि ।

सागे यत्र न विश्वकर्मतनयः कर्तुं ननोऽपि क्षमः

सौमित्रेरपि पत्रिणामविषये तत्र प्रिये क्षासि भोः † ॥ ४५ ॥

[४५ । यत्र मे कपीन्द्रसख्यमपि व्यर्थं, हरीणां वीर्यं तथा, जाम्बवत अपि प्रज्ञा तथा, सत्र वायो पुत्रस्य अपि गति न, यत्र विश्वकर्मतनय नन्य अपि सागे कर्तुं न क्षम, भो प्रिये सौमित्रे अपि पत्रिणाम् अपिषये तत्र क्व क्षमि ॥ इत्यन्वय ।

(य) निरवधिति । निरवधि नि ना एव अवधि चत्त यस्य स तथोक्तः, यावज्जीव भावी । इति एतन् सूत्रव्यर्थे । मन्दभागिनी दुभाग्या इता विनष्टा अस्मि भवामि । अस्य वियोगस्य निरवधित्वात् प्रत्याशा इति तान्पर्यम् । वीर्यपुत्रस्यैव सुखान् चावधोर्विरहस्य निरवधित्वस्यैव तान् पुनरसम्भावितमेतन्नाऽऽ मे सकलसुखाद्या विदुषा अतो देवि न सर्वेषां इताञ्चि, जीवनात् मरणादेव मे वर्धमिति भाव

(र) इति । हा खट्टेऽव्ययम् कष्ट अतीव दुःखम् अमुभवामीति शेष । इदानीन्मनवियोगस्याप्रतिबिधेयतया तज्जनितकष्ट असह्यमित्यर्थे ।

[(४५) तदर्थं विदुषीति—व्यर्थमिति । तत्र यस्मिन् प्रदृशे मे मम कपीन्द्रसख्यमपि कपीनां वानराणां इन्द्र कपीन्द्र सुयीव मेम वानरपतिना मख्य मेवो अपि व्यर्थं विदुषाम् अथना तन्माहाव्यख्यानपकारित्वात् तदन्वयं क्लृप्त्युद्योगेन ज्ञातमित्यर्थ । तथा यत्र च हरीणां वानराणां वीर्यं बलं तथा सुधा निरर्धकमित्यर्थे । वानराणां बलीनाधना सीतासमागमस्या-भावात्तदस्य व्यर्थमिति भाव । यत्र जाम्बवत अपि तदाख्यस्य भङ्गुक्षपते अपि प्रज्ञा सुद्धि इष्येतिव्यर्थ । मनीषी जाम्बवानपि प्रज्ञावन्नि कस्यप्याय कर्तुं न ब्रह्मवादिनि भाव । यत्र च वायो पुत्रस्य पुत्रस्य पुत्रस्य अपि न गति, ननोऽपि नास्ति । साधारण-दर्मीर्नोऽपि प्रदृश्य यस्यानायासममनयाग्यता विद्यते तस्यापि सीतोद्धारवार्धमिदानीं ममना-

मीता बह्वृ मन्वाबिदङ्गि तं पुञ्चविरहं । (ल)

[(ल) बह्वृमानिताखि त पुञ्चविरहम् । इति सम् ।]

राम । सखि वासन्ति । सुहृदाभिदानीं दुःखायैव रामस्य दर्शनं कियच्चिरं त्वा रोदयिष्यामि तदनुजानोहि मां गमनाय । (व)

मीता (मादृग तममानवलम्बा) भग्बटि तमसे । गच्छदि ज्ञेव अञ्जउत्तो । (श्र)

[(श्र) भगवति तमसे । गच्छत्यवाय्यपुत्र । इति सम् ।]

मन्वाबिदिति भावः । तथा यत्र च विद्वकन्मतनः विद्वकन्मथ टैवशिष्यिन तनय सुत नल अपि का कथा अन्वस्यत्यपेरथं । भाग पयान सेतुप्रभृति कत्तु विरवयितु न चन न शक्तः । अगाथसागरे सेतुनिष्ठातुर्नस्यापि श्रुष गमनापाय नान्त्वथ । मीमिव अपि इन्द्र विजयिसुरासुरमासकारिभेधनादस्यापि निरन्तरतिद साध्यसाधनस्य लक्ष्यस्य अपि । अपिद्वन्दात् स्वस्यापि इति कैचित् पत्रिषा वाथानाम् अविषय अगोचर तथ क्त कुत प्रदृशे भो प्रिये । जानकि । त्वं असि वत्सं त्वाकान्तर गतायालव मर्त्तुर्मङ्गिरपि साधनेनास्ति पुन प्राप्ताश्रति वत्सं मानावरहस्याप्रतिविधयत्वमिति भावः पूर्वविरहावत्मानविरहस्या धिक्वाहातिरेकाकाहागे व्यह्य । अत्र कपोन्दस्यव्यर्थत्वादीना विधेयविधया उपक्रमवात् मीमिवैरपोत्वव वाक्य तदुभङ्गाच्च विधयाविमर्शदीधानप्राचितभद्रप्रक्रमतादीष । मीमिवैरपि यत्र नो ज्ञवन्तिरिति च समाधयम् । गार्हृत्विकोद्धित इत्यम् ।

(ल) बह्वृमानितेति पूर्वविरह रावणापहरणजनितं वियोग बह्वृमानिताखि श्राप्यत्वेन स्वीकारिताखि । पूर्वविरहस्तु रावणवधावसान एवासीदित्यनुभूयमानस्य विरहस्य निरवधित्वेन ततो द सङ्कल्पमित्यर्थः ।

(व) सखीति । इदानीं अधना सुहृदा बन्धुना रामस्य मन दर्शनं साक्षात् कार दुःखायैव दुःखमन्यादायतमेव, नतु पूर्ववदानन्दाय भवतीति श्रुष । दुःखित इह्या तदाश्ववा चाप दुःखिना भवन्तीत्यवसीव स्वभावसिद्धत्वादिति भावः । तत् तस्मात् रामदर्शनस्य द खजनकत्वात् कियच्चिरं कियन् बह्वृसमय व्याप्य अत्र त्वा रोदयिष्यामि क्कन्दयि धामि । अङ्गन्तु । नरनरदुःखानुभवार्थमेव विधाया सृष्ट , तत् यावञ्जीव दुःख सङ्घिष्य । मन्वाब्यादयुष्माकमपि विर दुःखसङ्घन न युक्तमिति भावः । अत गमनाय व्यामान्तर नन्तु माननुजानोहि ।

(श्र) सोवेमिति । सङ्गेन रामस्य मननवाक्यवयवत्वात् विषयवाचक्येन सङ्

१ तदिदं कियच्चिरं त्वा रोदयिष्यामि इति पाठान्तरम् ।

तमसा । वत्से । समाश्वसिहि भमाश्वसिहि, ननु चावामपि
 आयुषतो. कुशलवयोर्वर्षवर्द्धनमङ्गलानि ॥ मम्यादशितुं भागीरथी
 पदान्तिकमेव गच्छावः । (घ)

मौता भयवटि । पसीट. खणमेत्तं वि टाव दुःखं जणं
 पैक्खामि (स)

(म) भगवति ! प्रसीट, जणमात्रमप तावत् दर्शय जन पश्यामि । इति मम । |

राम । अस्मि चेदानीमश्वमेधाय सहधर्मचारिणी मे — (ङ)

वर्त्मानं यथा तथा । आहिति जंष । ई भगवति तमसे । आर्यपत्र राम गच्छति पत्र.
 ननु अथमपि विलम्बने इत्येवकारणं ईदृशी दरदृशान्तिनी अत्र यत् वरुण्यं आर्यपत्रं
 दृष्टमपि न शक्नोतीति भावः ।

(ङ) वत्से इति । ननु इत्यनुमये । आयुषतो आयु जीवनकाल विद्यते
 अनयोर्विषयायुषाणी तयोः दीर्घजीवनयोः कुशलवयोः तदाख्ययोस्तव पुत्रयोः । वर्षवर्द्धन
 मङ्गलानि वर्षस्य जीवनकालस्य वर्द्धनं वृद्धि तस्य मङ्गलानि तन्निमित्तानि जन्मनिमित्तकानि च
 साकं श्रेयादिदेवतासंनमङ्गलसाधनकर्माणि मम्यादशितुं निम्नाहयितुं भागीरथीपदान्तिकमेव
 भागीरथ्या गङ्गाया पदयो अरुणयो आत्मक समीप गच्छावः । भागीरथ्या मन्वन्वयोतनाय
 इत्यस्ति । रामस्य पश्यानेन नवीकृतमप ट एव कुशलवयोर्दृग्नेन लक्षयितुं शक्यमि ।
 अथवा पुत्रसुखचन्द्रावलोकन इतोऽप्यधिकमानन्दमनुभवितुं शक्यतीति भावः ।

(स) भयवटोति । भगवते तमसे । पसीट त्वं मा प्रातः प्रसन्ना भव, किञ्चित्
 विलम्बैव गङ्गासमीप गन्तुमिच्छामि अतस्त्वमनुकम्पया विलम्बा मामनृष्टहानेकार्थं । विलम्ब
 ईतुमाह—अथमात्रमिति जणमात्रमिति जणकालमपि श्याप्य दर्शय ट एव न अतिकष्टं
 देवताराधनादिनामाविधप्रयासमाध्यकर्मणा इत्यर्थः, लब्धने य म तद्योक्तं न जनं आर्यपत्र
 मित्यर्थः । पश्यामि प्रेक्षे । आर्यपत्रस्य दर्शनं प्रकृतपश्यपरिपाकं वरुण्यस्वरम अत न
 दृष्टं अथमर्थं विलम्बे, त्वं तन्दर्शयेति भावः अत्ररागवाक्त्रन्यात मौताया तन्नि न जाना
 तदीवमृत्तवतीरम ।

(ङ) अस्मिति । आश्वानं स्वयमेव मान्वायितुमाह—अस्मिति । किञ्चेति आर्यं
 अश्वमेधाय अश्वमेधं यज्ञं कर्तुं सहधर्मचारिणी सह पश्या साकं भ या मा

सीता । (सात्कन्यावपम्) अञ्जउत्त ! का सा ? (ख)

[(ख) आर्यपुत्र का सा ? इति सन् ।]

राम हिरण्ययो सीतायाः प्रतिज्ञतिः । (क)

सीता । (साङ्ख्यम साधनम्) अञ्जउत्ता दारिणीं सि तुमं । अङ्गहृ
उक्त्वाण्डं दानीं मे परिच्छापलज्जासर्जं अञ्जउत्तेष । (ख)

[(ख) आर्यपुत्र इदानीमाम त्वम् । अहो । उत्स्रान्तमिदानीं मे परित्याजलज्जा
श्लथमार्यपुत्रम् । इति सन्]

तथाक्ता सहस्रशिरषो भाव्यास्थानगता अस्ति विद्युत् । अश्वमेधनिष्पातकतृत्ववती जाया
सीत भाव

(ख) अञ्जउत्तात् उक्त्वाप्य न । कमनन पुनराप दारपरियह कृत' इति
व्याकुलताया इत्यथ, आद्यपय रामवधनाकथनम् च सह वचनं यत् तथोक्तं रामवाक्यमथ
मनपत्यै च इत्यथ, आङ्क इति शब्धः । सा तत्र सहस्रशिरषारिषोव्यथ । का किनामधया कुतश्चा
वा इत्यथ । रामस्य आत्म च न्यादिवाक्यश्रवणं पुन परिषयसम्भावनाया निज्जासताया
आप सपत्नीभावे सादुनशक्तवानाया सीताया आत्मारयम्, सपत्नीभयन्तु ज्ञावानाजौवनस्याद्योति
प्रसङ्गमभावात् भावः ।

(क) हिरण्ययति । हिरण्ययो सुवचनयो हिरण्यस्य विकारार्थे मघटि रूपम् ।
माताया प्रतिकृतं प्रतिज्ञातं अस्ति च अश्वमेधाय सहस्रशिरषारिषो मे हिरण्ययो सीताया
प्रतिकृतं इति रामस्य पुन वाक्यम् मुख्य्याया सहस्रशिरषा सीताया निज्जासनात्
तन्नामासम्भवनं मुख्य्यालाभे प्रातिनिधिरूपं शास्त्रानुनादतत्वात् सुवचनयो सीताप्रतिज्ञात् प्रति
निधीकृत्य अश्वमेधयज्ञानुष्ठानमित्वाध्यम्

(ख) अञ्जउत्तति । उक्त्वासन उक्त्वासेन अजय च सह वचनान् यथा स्थासथा
आह्वितं शब्धः । आर्यपुत्र इदानीमास त्वम् 'स्वापहृतुरनुपाश्रिताऽ-अथा' इत्युक्त्वा एवकार
प्रतल तवेदानीमथ प्रकाटतमित्वा भावः । अहो आनन्द तया अधुना इदानीं मन सुवचनयो
प्रतिकृतिं प्रतिनिधीकृत्य इत्यर्थः । उत्स्रान्त उत्स्रान्त अशरापितमित्वा यावत्, परित्याज-
लज्जाश्लथ परित्याजनं वन निज्जासनरूपं वञ्जनेन या लज्जा तदा सैव श्लथं शब्दु
तनवाक्यम् । सीता साधुश्रीकात् लोकं प्रस्थापयितुं दुर्ज्वनप्रवर्तितश्रीसीताया, अपि सीताया
सुवचनयो प्रतिज्ञतिं अत्र सहस्रशिरषारिषो कृतवान्, अतएव लज्जाया । कमपि कारण
नास्तीत्यथ । ८८तया *मुख्याया सीताया अवाञ्छिते तत्प्रतिनिधिरूपि अवाञ्छितं ज्ञानं,
किन्तु रामस्य तत्प्रतिनिधिकरणात् सीताया पवित्रता जगति विद्यिता आसीत्, सीता च

राम । तत्रापि तावद्वाच्यदिग्धं चक्षुर्विनोदयामि । (ग)

गीता । धृष्टा सा, जा अञ्जउत्तेष बहूमणाभदि, जा अ अञ्जउत्तं
विनोदयन्तो आसाणिवन्धुं आदा जीधलांअस्स । (घ)

निरातशयदु खितापि रामस्यैतदृश्यापारश्रवणादात्मन इहाय मन्वमाना कथास्तत समाश्रुता
जायति भाव ।

(ग) तत्रासीति । तत्र सीताप्रतिष्ठाया अपि वाच्यं अस्मि दिग्धम् उपचितं वक्षु नम
विनादयामि प्रीत्यशाम । अञ्जतदु खं करामात यावत् । वाक्कावकसीताया अश्रुती अमत्या
स्वर्णमय्या तस्या प्रतिष्ठायावेव दुःखास्तुपूणमयम विनादयामोत्यथ । एव च सीतायातकृत
रश्मिभस्वद्वयवार्त्तित्वात्प्रवाङ्मकम्, मुख्यं तु चक्षुर्विनोदयन्तीति सूचितम् । अत्र “वास
अदानीमश्रुतधाय सङ्घर्षवार्त्तित्वात् इत्यस्या सीताया प्रतिष्ठाति.” । ‘तत्रापि वाच्यदिग्धं
चक्षुर्विनोदयामि’ इति रामस्य क्रमादुद्वायमाश्रयणाय व्याख्यातव्यं स्यात् स्यात् सीतावाक्य
सन्निवेशयता कविना अमल्लारतिशय प्रकटीकृत । भागीरथीवरमहिम्ना सीताया वाक्य
रामो न शब्दात्, किन्तु तत्रापि तादृशवाक्यविन्यासक्रीडनात् अथ सीतारामयो परस्परालाप
इव परया प्रतिभातात् महत्कवेभ्यश्चरतीव वचननेपुण्यमत्र प्रतीयते ।

(घ) धृष्टति । सा इत्यस्यै सीताया प्रतिष्ठाया पुण्यशालिनी भवत्यति
धृष्टा धनशब्दाद्यप्रत्ययः । प्रथमनोयति यावत् । या प्रतिष्ठाया आत्यपुण्यं रामचन्द्रस्य
बहुमन्त्रं आद्रियते । या खलु चक्षुर्विनोदयन्तीति प्रयुक्तवद्वानामावययीकियते सा
प्रतिष्ठातिधृष्टव्यथ । या च प्रतिष्ठाया आत्यपुण्यं विनादयन्ती विञ्जतदु खं कुर्वती सती
जीवलाकस्य प्राश्रयणत आश्रानिवन्धन निवध्यत अनेनात् निवन्धन कारक आशाया निवन्धन
आश्रानिवन्धन जाता । भाव्यावरचितस्य रामस्य पुनश्च ईदृश्यास्ती प्रजापुञ्जाना या आशा
तस्या कारणाभूता बहुमन्त्रव्यथ । यथा या हि रामस्य जीवनप्रत्याशाङ्गुत्यात् जीवलाकानामपि
स्वस्वावययकप्रत्याशाङ्गुजाता, जीवात् राम जगत् महानात् पश्यन् इति या रामस्य जीवन-
राश्री सा जीवलाकस्य बहुकस्याआशाङ्गुभूतव्यथ । प्रियपत्नीवरद्वयं रामस्य वाचप्रत्या-
श्रवणादनामप्रकारधरव्यस्यवला जीवलाकानां प्रमाणीन्, इदानीं इत्यस्यै प्रतिष्ठातिशयो
बहुमन्त्रे, अतो जीवलाकानां तदाश्चापमनात् रामस्य माङ्गल्यव्यवसायाय ” । सा जाता
इति वार्थः । सा आश्रानिवन्धन जात्येव निवन्धनपदस्य विषयत्वात् उद्दृष्टं वन्ध
माङ्गलात्परति नियमात् जातिंति स्त्रीत्वम् । तत्र आख्यातपदस्य प्रधानक्रिय

तमसा । (सञ्चितकण्डाच्च परिचयम् ।) अयि वक्षः ! एवमात्मा
सूयते । (छ)

सीता । (सलज्ज्वनभोसुखी खगतम् ।) परिहसिदस्मि भगवदोए । (च)

[(च) परिहसिताच्च भगवत्या । इति सम् ।]

वासनी । महानयं व्यतिकरोऽस्माकं प्रसादः । गमनं प्रति
पुनर्यथा कार्य्यहानिर्न भवति तथास्ताम् । (छ)

सीता । पङ्कजला दार्ढ्यं मे वासन्तो संवृत्ता । (ज)

[(ज) प्रतिभूला इदानीं मे वासन्तो सहसा । इति सम् ।]

(छ) अशीति । सञ्चितकण्डाच्च परिचय्य सीताया चत्या सेवादिवाक्यत्रयत्वात्
कौतुकेन क्लितं ईषडास्यम् अपत्यभूतायास्तस्या दुःखदर्शनात् अह । तथा ईड्योः पतिपरायणा
सीता विहाय तत्रातङ्गतिं बहुमन्यमान यज्ञमारभते रामचन्द्र इति शीकादकम् । तत क्लितञ्च
अहश्च हासश्च ते तयोक्ता ते सह वर्तते यत् तयोक्त यथा स्वातया परिचय्य सीताम् आलिङ्ग्य
आह । अयि सीत ! एवम् अनेन प्रकारश्च आत्मप्रतिभूतिप्रशसनेन आत्मा सूयते
श्रुतिविषयोक्त्रियते प्रशस्यत त्वयेति शब् । स्वप्रतिभूतिप्रशसनेन निजसौन्दर्यादिप्रशंसन
मेवेति भाव ।

(च) परिहसिदस्मीति । लज्जया सह वर्तमानं सलज्जं, अथ सुखं यस्या सा
अथासुखी सती । सीता आह्वेति शब् । भगवत्या माहात्म्यावालिन्या तमसया परिहसिताच्च
उपहसिता भवामि । अन्वया अहस्यन्वयत आत्मा सूयते इति चत तमसा मानुपहसतीत्यर्थः ।
उपहासाद्येत्वादिह हसति सलज्जं च ।

(छ) महानयमिति । अथ व्यतिकर एव समानन मेखनमिति वामत्, अस्माकं लज्जये
महान् अतीवप्रसाद अनुसह । आत्मना एव अत्र अस्माभि सह तव सुखेत्वेन सुतराननुसह-
फलमित्यर्थः । पुन किन्तु गमनं प्रति राजपुरप्रस्थानविषयं तथा येन रूपेण आन्वितेन कार्य्येण
कर्तव्यञ्च हानिलोप्य अतिरिति वाचन्, न भवति तथा तदेव रूपम् आत्मा भवतु । अमननेन
यदि कार्य्यहानि स्तान् तदा नात्मानिस्त्रननावस्थानात् अनुसह्यसि इति अनुजानीदि ना
गमनावेति राजवाक्यसोत्तरमित्यम् ।

(ज) पङ्कजसीति । इदानीम् अथुना वासन्तो तदास्या वनस्थिता मे मज प्रतिभूत्या
विरोधिनी रामका मनमननुजानती इत्येनविधीत्पादनात् मे अजिह्वं क्लतवतीत्यर्थः । इत्येन
रामदर्शने सीताया महतीच्छा वर्तते इति ज्ञान्यते इति वस्तुना वस्तुध्वनिः ।

तस्यै । वक्षे ! एहि गच्छावः (अ)

सीता । (सकटम्) एखं करिम्ह । (ज)

[(ज) एव कुब्जं । इति सन्]

तस्यै । कथं वा गम्यते, यस्मास्तव—(ट)

प्रत्युत्सवेव दयिते त्वयादीर्घस्य चक्षुषः ।

मर्मच्छेदपरैर्यज्ञैराकर्षो न समाप्यते ॥ ४६ ॥

[(४६) दयिते प्रत्युत्सव इव त्वयादीर्घस्य यस्या तव चक्षुषः आकर्षं, मर्मच्छेदपरै र्यज्ञै न समाप्यते ॥ इत्यन्वयः ।]

(अ) वक्षे इति । वक्षे सीते । एहि त्वमागच्छ । गच्छाव भागीरथीपदान्तिक याव , आवागिति शब्दः ।

(ज) सकटमिति । सकटं कटन दृष्टेन सह वर्तते वनघोषम आह । एव कुब्जं भागीरथीपदान्तिकमेव गच्छाव । यतो राम इतो गच्छति तदव स्थित्वा किं करोमि, त्वदुक्तं विबाधुना करोमीति सीतायाः कातरौक्तरियम् ।

(ट) कथमिति । कथं केन प्रकारेण वा त्वया गम्यते मनुं शक्यते, सम्प्रति तवाम्बुजं नमननतीव कष्टकरमिति भावः । तत्कारणमेव दर्शयति—यस्मात्तवेति ; वक्ष्यमाणोक्तिं नान्वयः ।

(४६) प्रत्युत्सवेति । दयिते वक्ष्मि रामचन्द्र प्रत्युत्सवे निश्चातस्य इव कौशित्यं वेति यावत्, इत्युत्प्रथा । त्वयादीर्घस्य त्वया निरन्तरदर्शनकाक्षसत्वा दीर्घस्य दीर्घोक्तस्य प्रहारितका, वक्ष्याव चक्षुषः नमनस्य ज्ञाताधिकवचनम् । मर्मच्छेदपरै मर्मच्छेद एव परं धामं विना तैश्चोक्तैः चक्षुष्यैश्चोक्तैः इत्यविहारकैरिवर्षं । वक्षे आवासेः चेष्टामिरिति यावत् । आकर्षं आकर्षं रामावलोकनात् आकर्षं न समाप्यते न चवसाप्यते न निवर्षंति । त्वं रामचन्द्रदर्शने नितरामावाप्तं नमनं सकाशिवर्षं वितुं इत्यविहारकप्रथमं परास्ति चक्षुष्यं तद्दर्शनं विहाय मनुं नोत्तमदर्शनं इत्यर्थः । सादृशीनायामिह इत्यविदीप्यते सादृशनायावत् कुब्जंवापि त्वया आनिनीमाग्यावलोकनाश्रमं निवर्षं वितुं न शक्यते, तत्राभूतया त्वया कथं गम्यते इति पूर्वोक्तं इत्यन्वयः । एतावता काश्चिन्नापि तव चक्षुषः क्षान्तिदर्शनकाक्षा न शक्यं जातं, यदिति नमननतीव दुःखकरमिति भावः । अथ दयिते चक्षुषः प्रत्युत्सव त्वयावनाया इत्यव्यवस्थान्नात् आवागितिमी वाप्या क्रियोत्तमकाक्षद्वार । पञ्चान् म ।

सीता । अमो अमो अपूर्वपुण्यजनितदर्शनानां चार्थ्यपुत्रचरचकनलानां
कमलाखणं (ठ) । (इति सूचंति)

[(ट) नमो नमोऽपूर्वपुण्यजनितदर्शनानां चार्थ्यपुत्रचरचकनलानां । इति सम ।]

तमसा । वक्षे ! समाहसिद्धि समाहसिद्धि । (छ)

सीता । (समाह्वय ।) किञ्चिद्विरं वा मिथुनतरेषु पूर्णिमाचन्द्रस्य
दंसणं । (ट)

[(ट) किञ्चिद्विरं वा मिथुनतरेषु पूर्णिमाचन्द्रस्य दर्शनम् । इति सम ।]

(ट) अमो अम इति । अपूर्वपुण्यजनितदर्शनानां अपूर्वैः उत्कृष्टैः पुण्यैः सुकृतैः जनितं
उत्तुपादितं दर्शनं साक्षात्कारं येषां ते तथीकालोचानम् । चार्थ्यपुत्रचरचकनलानां चरचानि
कमलानीवेति चरचकनलानि चार्थ्यपुत्रस्य रामचन्द्रस्य चरचकनलानि तेषाम् । अथ “चतुर्थ्यं
पक्षी”ति सूत्रेण नमः शब्दयोरेव प्रसज्यमानचतुर्थ्यं पक्षी गौरवाद्भूतम् । यथा प्राकृते चतुर्थी-
व्याने पक्षी, शिवचमस्य च बहुवचनत्वम् । सुप्तोपमावहारः । प्राक्तनजन्मसिद्धितरसाधारण-
पुण्यैरेव श्रीरामदर्शनस्य साक्षात् इह जन्मनि तादृशपुण्यासम्भवसाधनया रामदर्शने पुनर्निराशात्
सूच्यं इति बोध्यम् ।

(छ) वक्षे इति । समाहसिद्धि त्वमाहसा भव, त्वया शोको न कर्तव्य इत्यर्थः ।
अमानस्ये चिद्विद्धिः ।

(ट) किञ्चिद्विरमिति । सीता समाहस्य तमसावाक्यात् संज्ञां लभ्या चाश्रिति शेषः ।
नाटकादी चक्षे चक्षे सूच्यं जायते तत्तत्साक्षीव समाहसिद्धीति कश्चिन् चान्नासवचनेनैव
मापमच्छति, तन्मध्ये सूच्यं सूच्यं रोमविलसत्वा कापि द्रष्टृचित्तमन्तुकारिणी कविचान्तरीति
मिथुनतरेषु मिथुन चान्नासवकस्य जलदस्य चान्तरेषु चरचकनलेन अपसरणेन वा पूर्णिमाचन्द्र-
दर्शनं पूर्णिमायाः तन्नामक-तिथापुदितस्येत्यर्थः । चन्द्रस्य विधीः दर्शनं किञ्चिद्विरं किञ्चन
कानं व्यास्य वा अर्थेत् चान्तरेषु चकनैव भवेदित्यर्थः । यथा शान्दिलीपावरचान् चक्षं किञ्चनः
पुनरपि जलदहन्तेनाग्निमास्यं पूर्णमच्छतः प्रस्रवरः चान्तरेषु चकनैव जनेहंस्वती तया-
निरवद्विधिविधीनैनाकारितदर्शनं; द्रष्टृदृष्टान्तपुण्यवक्षेण चक्षं लभ्यसाक्षात्कारः प्रायेणीऽपि
मं पुनर्नयनयोरविषयतां जन्तुं चान्तरेषु चक्षं मया इहः । अतएवासावस्तुन-
विधीयान् प्रस्तुतविधीयन्त मन्तुवान् चप्रस्तुतप्रयोज्यावहारः ।

तमसा । अहो संविधानकम् । (च)

एको रसः करुण एव निमित्तभेदा-

स्त्रिभः पृथक् पृथगिवाश्रयते विवर्तान् ।

आवर्त्तनुदुदतरङ्गमयान् विकारान्-

नभो यथा सलिलमेव तु तत् समथम् * ॥४७॥

[४७ । एक एव करुण रस निमित्तभेदात् भिन्न पृथक् पृथक् इव विवर्तान् आश्रयते । यथा नभः आवर्त्तनुदुदतरङ्गमयान् विकारान् (आश्रयते), त तस्यमयम् एव सलिलम् ॥ इत्यन्वयः ।]

(च) अहो इति । अहो इति आश्चर्योऽव्ययम् । संविधानकं वचनवैचित्र्यं अपूर्वकृपकं विषयनीयमित्यर्थः । विविधाना घटनावलीना देशकालाद्यवस्थाभिर्देन भिन्ना-
नामपि एकार्थप्रतिपादने प्रवर्थायित्वम् । यथा भिन्नानामपि ग्रहणद्वयानुतादीनां रसानां भावानां व्यभिचारिणाश्च अहो रसस्य करुणविप्रसङ्गश्च अङ्गत्वमित्यर्थः ।

[(४७) तद्दीवाह—एक इति । एक एव करुणः अनुकार्यरामादिगतेऽजमविहीन-
दुःखजन्मदुःखातिशयः । करुणविप्रसङ्गाच्च रसः, रसने स्वाद्यत इति रसः शाय्यानुजीव-
नाभ्यासरसवशविशदीभूतवर्णनीयतन्मयीभवमयोग्यसामाजिकमनोसुखरभास्वमानतया निर्भरा-
नन्दसंविद्रूप इत्यर्थः । निमित्तभेदान् निमित्तानां कारणानां बालम्बनानां विभावानां
व्यभिचारिणाश्च भेदान् पार्थक्यात् व्यञ्जकविभावादिबिम्बितिविशेषादिति यावत्, भिन्न
विविधत्वेन प्रतीयमानः सन् पृथक् पृथक् इव नानाप्रकारान् इव विवर्तान् परस्परविलम्बव-
ग्रहणारदात्मना परिचामान् । “व्यत्यस्तपरिचामः स्थादिवर्त्त” इति कपिलः । विभिन्नरूपान्
परिचामान् आश्रयते अवलम्बते । तस्मतः अभिन्नोऽपि बहुधा रूपभेदानापद्यते इत्यर्थः ।
तत्तदुद्दीपनीयोधिततत्तद्व्यभिचारिसंज्ञकैश्च एकोऽपि करुणविप्रसङ्गो भिन्नभिन्नतया प्रतीयते
इति निर्गमितायं । यथा अस्त्रिभं वाहे वसिंतः करुणो रसः अवस्थाभेदान् ग्रहणारानुत-
तानीतनुकमनिर्व्वेदग्रहाकोपादाकारेण विवर्त्तित इति । तथाहि—शीतायाः ‘नर्’, ‘श्लेष्
दाबका’ इत्यादी विषादः, ‘तादो वावादीषदी’त्यादावन्नादः, ‘निरवधि ति’ इत्यादी दैव्यं,
‘वपुनवाविदहो’त्यादी मतिः, ‘नञ्दि ज्ञं’ इत्यादी चीतुत्त्वं, ‘पदी’ च ‘निवादी’ चर्षं,
‘उन्नाकि’ निवादी इति, ‘परिउसिदहो’त्यादी कम्पा, ‘पदिउत्ता’ इत्यादी चक्षुष्या, ‘बनो
हन’ इत्यादी निर्व्वेदः, एवमेतैर्व्यभिचारिभिः इत्यक् इत्यक् संयुक्ततया करुणविप्रसङ्गं पृथक् पृथक्

इति तत् समथम् इति पाठान्तरम् ।

गम । अयि विमानराज । इतः इतः ।

(इति सर्वे उत्तिष्ठन्ति ।) (त)

तमसावासन्वी सीतारामौ प्रति । (थ)

अवनिरमरसिन्धुः सार्धमस्त्रहिधाभिः

स च कुलपतिराव्यम्हृत्सां यः प्रयोक्ता ।

इव प्रतीयते, वस्तुतस्त्वेक एवेत्यर्थः । अत्र वेदान्तेषु प्रसिद्धमृदाहरणवतारशक्ति—आवर्त्त इति । यथा अन्ध जल वायुचौभादिनिमित्तवशात् आवर्त्तबुधुदतरङ्गमयान् आवर्त्त अशोधयि बुधुद कुड्मलाकारजलसंस्थानविशेष तरङ्ग ऊर्ध्वे ते तथोक्ता तद्रूपा आवर्त्तबुधुदतरङ्ग मया तान् विकारान् रूपमदान् अवस्थान्तराणि इत्यर्थः । आश्रयते अवलम्बते प्राप्नोतीत्यर्थः किन्तु तत् समय सकल आधर्मादिक सलिल जलमेव । अत्र विकारव्यञ्ज विवर्त्ताद्यैक पुनरुक्तिनिरासार्थं प्रयुक्तः । तथा एक एव कर्तव्यो रस अवस्थामिदान् रतिहास्योक्त निर्व्वेदादिकपता भङ्गने, परमार्थतस्तु स एक कर्तव्य एवेत्युपमानाकार इति वाच्यम् उपमानाकारव्य यथावद्व्यवस्थापारिकल्पनाया अन्वयत्वाटिति । वसन्ततिलक इत्यम् । अत्राशा यथा इत्युक्ता पुन सलिलमेव इति सलिलशब्दोपादानात् पुनरुक्ततादोषः । तथा “एवमुक्त्वा मन्त्रिसूक्ष्मै रावच प्रत्यभाषत” इतिवत् अत्रापि अत्रा यद्यत्प्रमाणं शब्दत्रय प्रकृत्य सलिलमेवेत्युक्ते भयप्रकृततादोषश्च । सलिलमेव इत्यत्र पटाशान्तरतादात्म्यान्वयाङ्गनस्य प्रतीत्या परिमण्ड्या आर्षी ।

(त) अर्षीति । विमानराज ! विमानानां व्योमयानानां राजा इति ‘राजाश्च सखिभ्यश्च’ इति टच् । तस्य सम्बोधने रूपम् । सर्व्वेषां व्योमयानानां मध्ये पुण्यकस्य प्राधान्या- विमानराजिति सम्बोधनसंश्लेषेति । इत इत एर्षीति श्रव । अथवा अखिलमपि पथि त्वया गमन्व्यम् देवदामत्वादस्मिन् रामेन सचेतनवद्वावहारं कृतः । इति उक्त्वा सर्व्वे उत्तिष्ठन्ति स्त्रवस्थानप्रवृत्तानाथेत्यर्थः ।

(थ) तमसावासन्वी सीतारामौ प्रति तमसा सीता प्रति वासन्वी च रामं प्रति आह इति यथासंश्लेषेणान्वयो बोद्धव्यः ।

[(४८) अवनिरिति । अवनि पृथिवी अमरसिन्धु अमराणां देवानां सिन्धु सरित् “दृष्टे नद्विशेषेऽन्वी सिन्धुर्ना सरिति स्त्रिया”मित्यमरः । नद्या, अस्त्रहिधाभि अस्त्राक विधा इव विधा प्रकारा वाक्तां तथोक्ताभि । अस्त्राहशीभि सार्धं सह, अत्र तमसापथे सुरणा गोदावरीप्रकृतिनिरित्यर्थः । वासन्वीपथे अन्वाभिर्हृत्वाभि सङ्घृत्यर्थः । हृत्वां वेदेषु प्रयुक्तेभ-

स च मुनिरनुयातादन्वतीको वशिष्ठ-

स्वयि वितरतु भद्रं भूयसे मङ्गलाय ॥ ४८ ॥

[४८ । अत्रिणि अमरसिन्धु अस्त्रिधाभि सार्द्धं, छन्दसा य प्रयोक्ता स कल्पपति, अनुयातादन्वतीक स च मुनि वशिष्ठ भूयसे मङ्गलाय त्वयि भद्र वितरतु ॥ इत्यन्वय ।]

(इति निष्क्रान्ता सर्वे ।)

इति काव्यानाम तृतीयोऽङ्कः । (४)

ऋन्दीभ्य अन्वयामित्यर्थः । य प्रयोक्ता आद्य प्रथम अवतारयिता स च कल्पपति मुनीनां द्रव्यसाहस्रस्यार्थादिना प्रतिपालनपूर्वकमध्यापयिता वाक्प्रीतिक्रिय । अनुयातादन्वतीक अनुयाता अनुगता सङ्घचारिणीत्यर्थः, अदन्वती यस्य स तथोक्त । न द्वातसेति च । यद्वा अनुयाता अनुगता अदन्वती यमिति बहुव्रीहि । श्रेयाहिभावेति कप् न कपोति इत्यप्रतिषेधः । अदन्वतीसहित स च प्रसिद्ध मुनि मगनशील वशिष्ठ भूयसे प्रभुताय मङ्गलाय कल्याणाय त्वयि भद्र चेत्तं वितरतु प्रयच्छतु । अत्र गर्भक्रीडस्य ऋषिश्रेयोवितरणरूपस्योद्देशना दाधेपी नाम सव्यङ्गसुक्तम् । राश मङ्गली जाति तदधीन जगती मङ्गलं भवतीति भावः । अत्र भद्रवितरणरूपस्य एकस्य क्रियारूपस्यस्य अत्रिण्यतिष्व आशीर्वादीपकस्य प्रकृतेषु सम्बन्धान् तृण्ययोगितालङ्कारः । व्रण मालिनी नाम ।

(४) अदृश्याया सीतायाश्चायावदन्तभ्रताया इव प्रवेशनाददृश्यास्य कायति नाम कृत कविना ।

इति तृतीयोऽङ्कः समाप्तः ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

तत प्रविशतस्तापसी । (क)

एक । सौधातकं । दृश्यतामद्य भूयिष्ठसन्निधापितातिथिजनस्य समधिकारभरमण्यता भगवतो वाञ्छोकेरात्रमपदस्य । तथाहि,—(ख) नीवारौदनमच्छमुष्णमधुरं सद्यःप्रसूताप्रिया-

पोतादभ्यधिकं तपोवनमृगः पथ्याप्तमाचामति ।

गन्धेन स्फुरता मनागनुसृतो भक्तस्य सर्पिंसतः

कर्कशूफलमिश्रशाकपचनामोदः परिस्तीर्यते ॥ १ ॥

[(१) तपोवनमृग सद्यः प्रमनाप्रियापोतान् अभ्यधिकम् उष्णमधुरं नीवारौदनमच्छं पथ्याप्तम् आचामति । सर्पिंसत भक्तस्य स्फुरता गन्धेन मनाक् अनुसृत कर्कशूफलमिश्रशाकपचनामोद परिस्तीर्यते । इत्यन्वयः ।]

(क) तापसी । तप शौली द्वी प्रविशत रङ्गभूमिमिति शब्दः ।

(ख) एक तापसयोरन्वतर तापस आहिति शब्दः । सौधातकं । सौधातकिरिति तापसयोरकस्य नामैति बोध्यं, तस्य सन्बोधनम् । सुधातुरपत्य पुमान् इति सौधातकि सुधातुरकश्च । चकारादिभ्य् अपत्यार्थे सुधातशब्दादिभ्य् चकडचान्ताडश्च इति । अद्य भूयिष्ठ-सन्निधापितातिथिजनस्य भूयिष्ठ वाङ्मनस्य सन्निधापित ससुपस्त्रापित अतिथिजन अन्वगत-भाक् यस्मिन् तद्योक्तस्य बहुभिरितिभिः समाबौक्तस्य भगवतो ज्ञानशक्त्यादिपूर्वस्य वाञ्छोकेः प्राचेतसण्यात्रमपदस्य आत्रमस्यानस्य समधिकारभरमण्यता समधिकेन भूयसा चारण्येच अतिथ्यस्योदनाद्येनायोजनेन रमण्यता सौन्दर्यमिति यावत्, इत्यन्तां त्वयावलोक्यताम् । अद्य भगवत वाञ्छोकेरात्रमि अनेके अतिथय समागता, तेषामातिथ्यविधानार्थं विशिष्ट उद्योगो विद्यते, अत आत्रमवासिनं अद्या भोज्यपेयादीनाञ्च प्राचुर्ये किञ्चिद्विशिष्टमपि परिलख्यते, तदिदमात्रमपद आहतर प्रतिभाति इति निर्मेत्वितार्थः ।

(१) तामव विदुष्याति—नीवारौदनेति । तपोवनमृग आत्रमस्य इतिच, तपोवनमपदस्य लोकासन्निधानेऽपि निर्भोक्ता व्यज्यते । सद्यः प्रसूताप्रियापोतान्—अद्य सद्योपपन्नं दृष्टान्ति-शयद्योतनाद्यम् प्रसूतेः । कर्करि क्तप्रत्ययः । सद्यः सपदि प्रसूता अपत्य प्रसूतवती या प्रिया अणो, प्रसवकटेनातिपिपासाकुलीति भावः । सद्यः प्रसूता इति सुपसुपा समासः, तत सद्यः

श्रीषा । आषट् अणञ्जाकारणं सविशेषभूदं अण् जित्त-
कुञ्जाणं * । (ग)

[(ग) आगतमनध्यायकारण सविशेषभूतमय और्ध्वकुञ्जानाम् । इति सम् ।]

प्रस्ता आशौ प्रिया चेति कर्मधारय । अत्र पु बहुवचनप्रतिषेधश्चिन्त्य । “अपूरबीप्रियादिषु” इति निबंधस्य बहुव्रीहिसमास एव विषय, कर्मधारय तु “पु बहुकर्मधारयजातीवर्द्धौघेषु” इति पुरबीप्रियादिव्यप्राप्तं पु बहुवचो विधीयते इति दीर्घित । कश्चित् आम्बिकान् यत् अपूरबी प्रियादिव्यिति पु बहुवचनप्रतिषेध, कर्मधारयेऽपि स अबाध प्रवर्तते इति वदन्ति । तथाच क्रमदीर्घरस्य सूत्रं “पु बहु प्रियादौ” इति कर्मधारयेऽपि एतत् न निरवकाशमिति । अन्येन तु ‘प्रस्तप्रिया’ इति पाठमामनन्ति । कातन्मतेऽपि पु बहुवचनप्रसक्तिरिति अत्र प्रतिषेधश्चिन्तनीय इति दिक् । तथा पीतात् आ ट्छानिष्ठने परिपीतात् । क्त्वलोपे पञ्चमी, पानं प्राच्य इत्यथ । भावं क्त । सदा अचिकार्यंशब्दयाने पञ्चमी । अथवा कर्मोच क्त, प्रस्ताप्रियापीतात् मन्वा द्वाधिक अचिकटं मन्वा अत्र आचानति इत्यर्थे किंवा सद्य प्रस्ताप्रियापीतादिति द्वैती पञ्चमी, सद्य प्रस्ताप्रियाकत्कृत्कृत्पानासृता अर्थाधिक तपुर यथा भवति तथा अण् मधुरश्च इत्यथ । अत्र सद्य प्रस्तमत्वमन्वात् इत् अन्वात् हि प्रसवविज्ञलक्षरीरतोदपरिहारकम् । प्रिया पीतत्वं च मधुरत्वे इत् अतएव मधुरत्वान्नि प्रयोजनवती, अन्यथा तस्य माधुर्यात्प्रियाचारात् वैचर्ये त्यट्पीतात् वीरराघवा । अर्थाधिकम् अतिरिक्त पीताचिकटमित्यर्थं । अण् ईवत् सन्त मधुर स्वादु च तत् तद्योक्त नीवारोदनमन्वा “सम्बरसाय मन्वामन्विधान् मासराचामनिष्ठावा मन्वा मन्वासृतासृते” इत्यमर । नीवारोदनस्य नीवार धान्वाविशेष तत्सम्बन्धीदनकासकस्य य मन्वा अनीभूतद्वयविशेष त निष्ठावमिति यावत् पथ्यात् प्रचुर यथा तथा आचानति पियति । अचिरप्रस्ततया प्रियाया पर्याप्तव्याहारस्यावग्रहत्वात् अण्वयम तां प्रथम पञ्चमिन्वा पथात् स्वयं पियतीत्यर्थं अनेन प्रमुदादनपाकाऽच मय्यते । उपिअत इतसित्तत्वेत्यर्थं । मन्वा अण्वयम क्करता प्रसर्पता मन्वेन सौरभ्यस्य मनाक् ईवत् अनुसृत अनुगत तत्सृष्टित इत्यर्थं । किञ्चित् इतास्तावनन्वयुक्त इत्यथ । अकन्मूफलमिश्रणाकपचनानोद कर्कन्मूना फले बदरीफलै मिश्रण्य आकस्य यत् पचन पाक तस्य आमोद मन्व परिशीर्यते । अत्र मन्वस्य सद्य प्रस्ताया तत्पथ्याय पर्याप्त मन्वापानरूपेण बिलचत्त्वानोदप्रसाररूपेण स्थाय्ये च कारवभूतस्य बहुवचनपाक-
रूपमन्वोत्सवन्वापारस्य मन्वा प्रथयान् पर्याप्तोक्तासृता ।

(ग) आचदमिति । प्रथमतापसन शीघातक इति स्वर्गोच्च नाच ११५

वचनः । (विष्णु) अपूर्वः कोऽपि ते बहुमानहेतुर्बहु वीधा-
तके । (घ)

वीधा । भो भास्त्राग्र ! किं नामधेयो एसो महत्तस्य त्ववि-
रस्यस्य धुरन्धरो अस्मि अदिधो आश्रतो † ? (ङ)

[(ङ) भो भास्त्राग्र ! किं नामधेय एव महत् त्वविरसार्थस्य धुरन्धरोऽयं अतिवि-
रागतः । इति वचम् ।]

भास्त्रायन † धिक् प्रहसनम् । नन्वयमृष्यमृङ्गाश्रमादसन्धतीपुर-

इत्यनुक्ता वीधातकिरिति नाम्ना निर्दिष्टं कुर्वन् कवि नामैकदेशेनापि नाममात्रस्य यद्वचनिति
व्याघात् वीधेत्येकदेशमात्रमुक्तवान् । अथ जीर्णं कूर्चानां जीर्णं त्रयं कूर्चं बुवोर्गंधो वैषा-
मिति वा “ कूर्चमखी बुवोर्गंधे कठिनश्मसुक्तवे ” इति मेदिनी । यदथा कूर्चं शारिका
इत्यर्थः, पञ्चम्यन्वयानतिवृद्धानामित्यर्थः । आगत आगमनं सविशेषभूतं विशेषेण सङ्घर्षते
इति सविशेष तद्भूतमिति सविशेषभूतं समधिकम् अनध्यायकारण अनध्यायस्य स्वाध्यायविरते,
कारणं हेतु आतमिति शेषः । वृद्धानामतिधीनामागमनमय सविशेषमनध्यायकारणमित्यर्थः ।
यस्य कस्माच्चिदपि आगमनेन स्वाध्यायविरतिर्भवेत् अत्रिवृत्तमानामेषामागमनात् अथ तेषा-
नातिव्योपकारचसामयीसम्पादनादिसाध्यव्ययतया नाम्नाकनध्यायनावसरो वर्धते, गुरवोऽपि
तेषामभ्यर्चनादिव्यासक्ततया नाम्नाकनध्यायपठितुम् ऋषयः प्राप्नुवन्ति, इदञ्चाकनतीव सुप्रभातमिति
भावः । वृद्धानामित्यनुक्ता जीर्णं कूर्चानामित्युक्ती सोपहासियस्तुक्तिरिति प्रतीयते ।

(घ) अपूर्व इति । वीधातके † गुरुषु पूजनीयेषु आश्रतेषु अतिविषु ते तव कोऽपि
अनिर्यथनीयः बहुमानहेतुः बहुमानसादरस्य हेतु कारणं जीर्णं कूर्चत्वस्य इत्यर्थः । तथाहि
जीर्णं कूर्चानामित्यनेन तेषां निर्द्देशात् पाठप्रतिबन्धकत्वसमुत्पत्त्यस्य तेषु महानमादर व्यनक्ति
इति सोपुच्छनोक्तिरियम् ।

(ङ) भो भास्त्राग्र इति । महत्, अतिविपुलस्य त्वविरसार्थस्य वृद्धसमूहस्य “ शार्चो
वचिक्त्वमूढे आश्रयि सङ्घातनामके ” इति मेदिनी । धुरन्धरः पुरं धरतीति धरते, आश्रयिपात-
नात् । अशची, किं नामधेय किं नामधेय नाम यस्य सः, किमभिधानम् । एषा वृद्धवर्षाणां
मध्ये अशचीरय क इत्यर्थः । अत्रापि त्वविरसार्थस्य धुरन्धर इत्युक्तिरुपहासजनिका माननीयानां
वृद्धानां श्रेष्ठोऽयं क इत्येव वस्तुसुचितत्वादिति बोध्यम् ।

† इति आश्रयस्य इति पाठमेव ।

स्वताम् महाराजदशरथस्य दारानधिष्ठाय भगवान् वधिष्ठः प्राप्तस्तत्
विनिर्घं प्रकथयति ? (च)

श्रीश्यामः । कुं वधिष्ठो । (छ)

[(छ) इं वधिष्ठः । इति स्मृ ।]

भाष्याः । अथ किम् ? (ज)

श्रीश्यामः । मए उष्य जाधिदं, वग्घो वा विधो वा एषो पित् । (झ)

[(झ) मया पुनर्जातं, व्याप्तो वा इको वा एषः । इति स्मृ ।]

भाष्याः । आः किमुक्तं भवति ? (ञ)

श्रीश्यामः । तेण परावद्धिदेण ज्जेव सा वराहसा क्कहाधिधा मङ्-
मङ्गाहदा * । (ट)

[(ट) तेन परापतितेनैव सा वराहिका कल्याधिकामङ्गावहिता । इति स्मृ ।]

(च) विनिति । प्रकथनं उपहासं चिक् नर्चितमित्यर्थः । मुद्' प्रकथयत्यर्थं निन्दितमिति
भावः । चिक्कन्त्यर्थो द्वितीयः । कथमित्याह—नमिति । मनु जी अर्थ एवः भगवान्
माहात्म्यायां वधिष्ठः । स्वनामप्रसिद्धं अथि अदभ्यतीपुरस्तात् अदभ्यत्वा वधिष्ठपत्न्या
पुरस्तात्तान्, अदभ्यती पुरस्तात् अथवर्तिनी शेषां तामिति वा । दारान् भाष्याः अधिष्ठाय
आश्रित्य सन्निवामको भूत्वा इति यावत्, प्राप्तः उपस्थितः । महाराजदशरथस्य दारानिमन्त्रेण
राजवचितात्वेन तेषामपि जनानां माननीयता दर्शिता । तत्रात् किं कथं ज्ञेयम् अनेन
प्रकारेण प्रकथयति उपहासवाक्यं वदति । जगदन्दास मुनिवरकास्य तदधिष्ठितानास्य परिहासो
न युज्यते इति भावः ।

(छ) कुमिति । कुमिति प्रश्नेऽप्ययम् । 'कुं' श्वात् प्रश्नवितर्कयो'रित्यजयः । जहसः
स्वविरसादीस्य पुरन्धरीऽर्थं किं वधिष्ठ इति निन्दुष्टार्थः ।

(ज) अथ किमिति अस्मत्सूचकर्मकमव्ययम् । 'हो' इति भावाः । अर्थं वधिष्ठ एवेत्यर्थः ।

(झ) मए इति । पुनः किन्तु मया ज्ञातं वृत्तम् एव आगतः जनः व्याप्तः प्रादुर्भूः वा
इकः अद्भ्यत्वात्प्रविशेषः वा 'इकः' आपदकाकयो'रित्यजयः । सुदृश्वपितृविष्यः कश् इति
कक् । 'कीकलीकाली इक' इत्यमरः । पञ्चमस्तुवपुतररीनाहतकाय एवः प्रथमं व्याप्ती
इती वा इति ज्ञातं मदीत्युपहास

(ञ) आ इति । आ इति शोषार्थमव्ययम् । 'आसु' क्कान् कीपयी ।
किमुक्तं त्वेति भावः । तथैकं वाक्यं नर्चितं खलु । प्रकथिं वधिष्ठमपि लक्ष्य

* श्याम...सा वराहकविसा क्कहायी मङ् मङ्गाहदा इति पाठोऽभारदु ।

भाषा । समासो मधुपर्क इति धाम्नायं बहुमन्वमानाः श्रौत्रियाय
अभ्यागताश्च वसुतरीं मङ्गोर्चं वा मङ्गाजं वा निर्वपन्ति गृहमेधिनः,
तं हि धर्मसूत्रकाराः समामनन्ति । (ठ)

(ट) तेन इति । यतः, तेन स्वविरेश परापतितेनैव उपस्थितनामिषेव ननु किञ्चिद्विधाय
इत्येवार्थः । वराहिका दौगा, सुद्वयवास्तरचवाद्यामर्थात् श्रोत्र्या प्रतिशुचयैवा कस्याचिन्ना
वत्सवरी 'कस्याची मापवर्षी जी'रिति राजनिर्घण्टः । यथा कस्याचिन्नामधिया, मङ्-
मङ्गाविता मङ् मङ् इति शब्देन चर्चिता भविता च । चर्या चर्चयेन यः शब्दः ससुत्पद्यते
तस्मानुत्तरधेनायं शब्दः ससुत्पद्यः मङ् इति अव्ययशब्दस्मानुत्तरार्थं ततः कृतविर्ययान् मङ्
इति षष् चर्चयः, मङ् मङ्गा करोतीति लोडितादिङान्भ्यः षष् इति षष् चर्चये मङ् मङ्गाव इति
नामधातोः चर्चये षष् चर्चये सिद्धमिदं पदम् । अतो नवा व्याघ्राद्विद्यत् रोमाडतदीङ्वादागत-
नामिष वसुतरीभचवाद्य व्याघ्राद्विद्येन सन्दिह्यते, नाव शोऽपि दोष इति भावः ।

(ठ) समास इति । समासो मधुपर्क इति मांसेन सङ्घ रचते इति समासः । मधुनः
पर्कः स च मधुपर्कः, मधुना पृथ्यते इति वा मधुपर्कः । "दधि सर्पिर्जलं चीदं क्षिता येतैश्च
पचतिः । शोचते मधुपर्कस्य चर्चयेदीवीचतुष्टये ॥" इति । तन्वहारमते तु—“भाजं दधिमधुमिर्न
मधुपर्कं विदुर्गुणा” इति । “पितृदेवतातिचिपूजायां पद्यं चिन्व्यात् ॥” “मधुपर्कं च यज्ञे च पितृ-
देवसङ्घर्षे चि । अतैश्च पद्यं चिन्वात्तान्मथेन्मथीन्मनुः ॥” मांसेन सङ्घितो मधुपर्कः अतिचये
द्वयः इति एतत्तु आभाष्यते आभाष्यते अभ्यस्यते इत्याम्नायः आङ्पूर्वकान् वादतेरिकाभाष्येति
वचि रूपम् । वेदं बहुमन्वमाना । सादरं चतुवर्षमाणाः वेदानुशासनं शङ्खाना इति श्रावत् ।
गृहमेधिनः गृहैर्ह्यैरिर्मेधने सङ्घच्छक्त इति गृहमेधिनः गृहस्त्रानमिषः जनाः श्रौत्रियाव अथीत-
वेदाय ब्राह्मणाय, तद्गणचमाह द्वेषतः—“एकां यास्यां सकत्या वा बहुभिरहैरथीव वा । यद्-
चर्चयिरेती चिषः श्रौचिषो नाम धर्मवित्” ॥ इति । शब्दः अथीते इति श्रौत्रियः । पद्ये षष् चर्चयः ।
सुशोऽथीते इत्यर्थे श्रौत्रियम् इति निपात्यते, नकारः स्रराथः । सुतिमथीते इवः, श्रोवादेश-
नामादित्वाद्दि च्वाद्यापाः । यथा नृयेति चर्चोचर्चोवयेन इति श्रौत्रो वेदः माह्वसिति मः,
श्रौत्रं वेति अथीते वा श्रौत्रियः 'ठचेच्चादिति' इयः इति वोपदीवीया । अभ्यागताश्च अतिचये
वत्सवरीं चर्चयवच्छां शोचवत्सं मङ्गोर्चं मङ्गानुचा इति समासाम्मङ्ग, इवमं वा, अचवा
मङ्गाजं मङ्गान् मङ्गां वा निर्धेपन्ति भोव्यार्चं प्रयच्छन्ति, तं हि इत्येवं ससु गृहस्थानां धर्मः
इति धर्मसूत्रकारा धर्मशास्त्रप्रणेताः मन्वाहयः समामनन्ति वदन्ति, हि यतः शास्त्रकाराः
श्रौत्रियावाभ्यागताश्च मङ्गोचमङ्गानवत्सवरीचामन्वत्सवदानुस्यं धर्मं समामनन्ति, अतएवाभा-
ष्यद्वयं वचिदाव मङ्गर्षिषा समासो मधुपर्को इत्यः, तेनापि वत्सवरी भविता ।

श्रीधः । भो विन्निहीतोऽसि । (ङ)

[(ङ) भो निग्हीतोऽसि । इति सम् ।]

भाष्या । कथमिव ? (ट)

श्रीधः । जेष आश्रयेषु वसिष्ठमिच्छेसु बच्छदरी विससिदा, अथ एव्य पञ्चाशदस्य राएसिणो जणस्य भयबदा बन्धीएव वि दहि-
मकुचिं एव्य विव्वन्तिदो मधुवक्को, बच्छदरी उष विचञ्जिदा । (ष)

[(ष) धेन आगतेषु वसिष्ठमित्यु वत्सतरी विश्वसिता, अथ एव प्रत्यागतस्य राजर्षे-
र्जनकस्य भगवता वक्षीकिना दधिमधुभिरेव निर्बन्धितः मधुपर्कः, वत्सतरी पुनर्विच्छटा ।
इति सम् ।]

भाष्या । अनिष्टसमांसानामिव कल्पमृतयो मन्थन्ते । निष्टसमांससु
तत्रभवान् जनकः । (त)

कासकारचरिति । अत्र वसिष्ठ — “अद्यापि ब्राह्मणाय राजन्वाय वा अध्यागताय वा
महोचं वा महोजं वा पचेद्देवमस्यातिथ्य कुर्वन्तीति ।” कवी तु मधुपर्के पचयिष्या निचिदा,
प्रमाचन्तु मन्वादी द्रष्टव्यम् ।

(ङ) भो इति । निग्हीतं त्वं मया पराजितं अस्मि भवसि । इवा निग्हीतः
परामृतः सपचसमर्धेनविधुर इति यावत्, यतो मधुपर्कानुरोधेन जीवयिष्या न आजायेः,
तथात्वे सर्व्वेव तदनुष्ठानं स्यादिति भावः ।

(ट) कथमिति । कथमिव केन प्रकारेणाहं त्वया पराजितोऽर्षीत्वंधः । जपैव
ब्राह्मणमाचदशंभेन तवोपहासवाक्यं द्रुषितं तथापि अहमेव निग्हीतकथयेति कौटिल्ये च
निचयः । तत्र तुष्यते इति भावः ।

(ष) जेषेति । भाष्याद्यनस्य नियमप्रकारं विवेकेषाह—धेनेति । धेन उतुना ।
वसिष्ठमित्येव ब्रह्मर्षिचरितेषु वसिष्ठेषु आगतेषु आगमसुपगतेषु सन्सु । वत्सतरी गोवत्सला
विश्वसिता अथ चिंसायामिच्छस्य रूपम् । व्यापादिता निचिता समंसमधुपर्कार्थमिति शेषः ।
किन्तु अथैव अजिन्नं वाचनि नतु द्विनामरे । एतेन ब्राह्मणविक्रितरपाङ्गता । प्रत्यागतस्य
सपञ्जितस्य राजर्षेर्जनकस्य भगवता वक्षीकिना वक्षीकिनापि धेन वसिष्ठाय समंस-
मधुपर्कं दत्तवतीति मन्थन्तेनाहंन इत्यपेरर्थं । सम्यग्धेवविदा अध्यात्मनस्य नापीति
वा । दधिमधुभिरेव दध्ना मधुमिच मधुपर्कः, अत्र वद्वचनेनाग्नेयानि यही
श्रीधः । पुत्रीवशारविशेषः निर्बन्धितः सन्वादिनः । पुनः किन्तु वत्सतरी
वत्सला मधुपर्कं न दत्तेत्यर्थः । न विश्वसितेति यावत् ।

श्रीधा । किं निमित्तम् ? (घ)

[(घ) किं निमित्तम् ? इति सम् ।]

भाष्यः । स तदेव सोतादेव्याः तादृशं देवदुर्विपाकमुपन्तुत्य
वैखानसः संवत्सः, तथास्य कतिपये संवत्सरासन्नद्वीपतपोवने तप-
स्तप्यमानस्य । (द)

श्रीधा । तदो किञ्चित् आपदो ? (घ)

[(घ) ततः किमिति चागत. ? इति सम् ।]

(त) अनिष्टतेति । अनिष्टतमांसानां न निष्टतं मांसं लक्षयत्या मांसभोजनं येषां ते
तपोज्ञानां मांसभोजिनां जनानां, सन्त्ये वही । एवं कस्य मधुपर्कं मांसदानदपं विधिं
मन्वन्ते ब्राह्मणकारा इति शेषः । “समासो मधुपर्क” इति श्रुतिः । मांसविदानपरत्वेनाव-
धार्यते ननु मांसभोजिदानपरतयेति, अतः सुत्यन्तरेव मांसदाननिषेधे सत्यपि मांसभोजिपर-
तया सा बोध्या । तु परन्तु तदवधानं पूज्यः जनकः वैद्विः निष्टतमांसः परित्यक्तमांसभोजनः ।
अतएव बाष्पीकृत्वा मांसानि वसिष्ठाय समासो मधुपर्को दत्तः परित्यक्तमांसभोजनाय तु
जनकाय वैश्वदेविमधुभिरेव मधुपर्को दत्त इति “समासो मधुपर्क” इति श्रुतेर्न कश्चित्
विरोधः । तत्कालमङ्गं त्वया ब्राह्मणविचारं पराजितोऽसि त्ववैवाविहितब्राह्मणतन्त्रं वैश्वदेव-
वृद्धित इति भावः । भोजनार्थं मधुपर्कादौ मांसानि दत्तस्य मांसखाभोजने दीपत्रयवावधि-
ष्ठेन तदुक्तम् । प्रनाथं मन्वादिधर्मशास्त्रे द्रष्टव्यमिति ।

(घ) किमिति । किं निमित्तम् ? राजर्षेर्जनकस्य मांसत्यागि किं कारणम् । जनकः
केन हेतुना मांसं न भुञ्जते इत्यर्थः ।

(द) स इति । स जनकः तदा एव सीतानिर्वाहनसमकाले एव तादृशं तथाविधं
अतिशोरतरमित्यर्थः । देवदुर्विपाकं देवस्य भाग्यस्य दुर्विपाकं दुर्विचक्षितं दुष्टपरिचायनिधि
यावत्, सीतावननिर्वाहनमपमित्यर्थः । उपसृत्य शोकपरम्परया आकर्ष्यं वैखानसः वानप्रस्थः
“वैखानसो वनेवासी वानप्रस्थश्च तापस” इति चित्रः । संवत्सः जातः । सीताविद्योतदुःखान्
गृह्यं परित्यज्य अरक्यतदनुष्ठानाश्रितवानित्यर्थः । तथा अपिच । चन्द्रद्वीपतपोवने चन्द्र-
द्वीपाख्यस्य कालचिद्वरीपविशेषस्य प्रदीपस्य वा तपोवने तपसो योग्ये अरक्ये चानने इति वाच्यम् ।
तपस्याप्तमानस्य “तपेसापःकर्षकस्येति” आत्मनेपदम् । तपसां सुर्मतः यस्य जनकस्य कतिपये
संवत्सराः किरणौ बर्हाराः चतोता इति शेषः ।

(घ) तदो इति । ततः तच्चात् चन्द्रद्वीपतपोवनात् किञ्चित् किं निमित्तं कस्यादेवीर्णा

भाषा । चिरन्तनप्रियसुहृदं प्राचेतसं ब्रह्मम् । (ग)

श्रीषा । अवि अज्य सम्बन्धिष्वीदं समं संवृत्तं वै दंसत् च
वेति । (प)

[(प) अवि अज्य सम्बन्धिष्वीदं समं संवृत्तस्य दर्शनं न वेति । इति सन् ।]

भाषा । सम्बन्धेव भगवता वशिष्ठेन देव्याः कौशल्यायाः सङ्गत्वं
भगवती अदभ्यतो प्रहृता । यत् स्वयमुपेत्य वेदेहो ब्रह्म इति । (फ)

श्रीषा । अथा एदे त्यबिरा परस्परमिच्छिदा, तथा अन्वे वि बहुष्वीदं
समं मिच्छिध अच्यन्तापमङ्गसव' खेचनता सन्धावेन् । (व)

[(व) यथा एते स्वबिराः परस्परमिच्छिता, तथा वयमपि बटुकैः समं मिच्छित्वा
अच्यन्तापमङ्गसव' खेचनः सन्धावयामः । इति सन् ।]

(इति परिच्छानतः ।)

(ग) चिरन्तनेति । चिरन्तनप्रियसुहृदं चिरं भव इति चिरन्तनः । चिरमित्यन्वयान्
स्तुत् सुहृत् । सु भोजनं हृदयं यस्य सः सुहृत् । चिरन्तनं पुरातनं बहुकालीनं प्रियसुहृदं
इतिवचनम् प्राचेतसं वाच्यीदं ब्रह्मं साक्षात्कारम् । अनसः अमानस इति वाच्येषु ।

(प) अवीति । अवि. प्रन्वे । अज्य सम्बन्धिष्वीदं वैवाहिकीनिः राववनाहमिः समं
सह, अज्य अनसस्य दर्शनं साक्षात्कारः संवृत्तं संजातं नवा इति एतत् पृथ्वादीत्यर्थः ।

(फ) सम्बन्धेवेति । सम्बन्धेव अच्युतैव भगवता ऐश्वर्याशक्तिना वशिष्ठेन वदाख्येन
ब्रह्मविद्या । अज्य चात्मना "अयमात्मने"त्वमर । उपेत्य चागत्य वेदेहः विदेहाधिपतिर्जनकः
ब्रह्मन्वः अदभ्यीकनीयः इति बहून् एतत् यच्च कथयितुं देव्या राज्ञाः कौशल्यायाः रामनातुः
ब्रह्मार्थं समीपं भगवती माहात्म्यावती अदभ्यती तत्पत्नी प्रहृता प्रेषिता । अच्युतैवाज्य सम्बन्धिष्वीदं
साक्षात्कारो भवेत्येति, ननु इत. प्राक् ज्ञात इत्यर्थः ।

(व) अभेति । यथा एते इमे स्वबिरा. इहा जनकादयः । परस्परमिच्छिताः अन्वीदं
समं सन्धाः यथा वयमपि बटुकैः वाच्यताः बटुकैः अन्वेर्वात्मकैः सह मिच्छित्वा खेचनः शीघ्रताः
अन्वेः "अन्वेवो मानवा वाचः किमरो बटुरित्यपि" इति प्रत्येकत्वावती । -- गवतनदीत्यर्थं
अच्यन्तापमङ्गसव' चात्मन्यः तं सन्धावयामः चा' नन्धाव-
दिवसवामि ज्ञानायां परमानन्दानुभवः चिरवसिद्धः, अच्युनापि तस्य च इति
अच्यन्तापमङ्गसव' शीघ्रतया सन्धावयती खेचार्थं ननु' पारविषेधं कृतवः ।

भाष्यम् । तदर्थं ब्रह्मवादी पुराणराजर्षिर्जनकः प्राचेतसवशिष्टा-
बुपास्य सम्प्रति आश्रमवर्द्धिर्ह्यनुसमधितिष्ठति, य एवः ।— (भ)

इति नित्यानुपपन्नेन सीताशोकेन तप्यते ।

अन्तःप्रसूतदहनो ऽजलजिव वनस्पतिः ॥ २ ॥

[(१) अन्तःप्रसूतदहनः अजलं वनस्पतिरिव एव इति नित्यानुपपन्नेन सीताशोकेन
तप्यते । इत्यन्वयः ।]

(इति निष्पन्नौ ।) (स)

विष्कम्भकः । (य)

(भ) तदर्थमिति । तदर्थं स चासी अर्थं चेति तदर्थं स. अस्मानिः इष्टपूर्वैः सर्वं
पुरोवर्षीति तदर्थम् । ब्रह्मवादी ब्रह्म वेदं ब्रह्मं शोचनस्य इति ब्रह्मवादी "वेदसर्वं तपो ब्रह्म
ब्रह्मा विभ्रः प्रजापति"रित्यनरः । पुराणराजर्षिः पुराणः पुरातनः प्राचीन इति यावत्, स चासी
राजर्षिर्चेति शो राजा सन् अश्विनत् आचरति स राजर्षिरिति । जनकः प्राचेतसवशिष्टौ
वासीवशिष्टौ उपवास्य अभिवादनादिभिरभ्यर्च्य सम्प्रति आश्रमवर्द्धिर्ह्यनुसं आश्रमात् तपोवनात्
वर्द्धिः वर्द्धिर्ह्यनुसं तदर्थम् अस्मिन् तदर्थम् अधितिष्ठति, अधिपूर्वातिष्ठतिः अधि-
शोकाशानित्यादिना अधिकरत्स्य कर्मत्वम् । इत्यन्वये तिष्ठतीत्यर्थः । य एव इत्यस्य वक्ष्य-
माश्रमशोकीनेन तप्यते इत्यनेनान्वयः ।

(१) इतीति । अन्तः प्रसूतदहनः अन्तः अन्तरं प्रसूतः परिव्याहः दहनः अन्तः
वस्य स तादृशः अन्तराशोचनपावक. अजलं दीपमानः वनस्पतिः शमीतदः इव वनस्य पतिरिव
पारस्करादित्यात् सुट् । "अपुष्याः फनवन्तो ये ते वनस्पतय ऊताः" । "वनस्पतिर्ह्यनुसं" इत्यनरः । य एव राजर्षिर्जनकः । इति इदं नित्यानुपपन्नेन निव्यं निरनरम् अनुपपन्नेन
अर्थेन विद्यमानेन इति यावत् । अन्तःप्रसूतदहनोऽजलजिवः । सीताशोकेन सीतायाः शोकेन
उपवास्यद्विरनिर्वाहनाजलदुःखेन तप्यते सत्यस्यते पीयते । यथानर्गतवर्जिना शमीतदः अर्द्धं
दहते तथावन्धि सीताशोकाशोकेन निरनरं सन्नाप्यते इत्युपमा । अन्तःप्रसूतदहनो वने-
भावात् अन्तः वनस्पतिरित्यर्थः शमीतदपरः । तेन वनस्पतिविशेषे वनस्ये अधिवेपल वनस्पतिना-
शोकाशानित्यादिना अधिकरत्स्य कर्मत्वम् । अजलजिव शमीतदरिति पाठेन स समाधेयः । अन्तः
ताप-साधकं इव अजलतो वनस्पते. साध्यादेः जनके प्रथयात् उपमात्पठारः ।

(न) इतीति । इत्युक्त्वा निष्पन्नौ सीताशोकाशोकाशोकेन रत्नशुद्धेः वर्द्धिर्ह्यनुसं तप्यते ।

• अन्तःप्रसूतदहनः इति अर्थित्वात् पठः ।

कष्टम्, एवं नाम जरसा दुःखेन च दुरासदेन भूयः पराकसान्त-
पनप्रभृतिभिस्त्वपोभिरात्तरसधातुः अनुपयुज्यमानो न अद्यापि मे
दग्धदेहः पतति । 'अन्धतामिक्षा इि असूर्या नाम ते लोकास्तेभ्यः
प्रतिविधीयन्ते ये आत्मघातिन' इत्येवमृषयो मन्थन्ते । अनेकसंवत्सरा-
तिक्रमेऽपि च प्रतिक्षणपरिभावनास्पष्टनिर्भासः † प्रत्यय इव
दाक्ष्यो न मे दुःखसंवेगः प्रशाम्यति । अयि मातर्देवयजनसम्भवे
देवि सीते ! ईदृशस्ते निर्माणभागः परिणतः, येन लज्जया स्वच्छन्द-
माक्रन्दितुमपि न शक्यते । हा हा पुत्रि !—(ल)

पत्रम्" इत्यमरः । (करात इति भाषा) मन्थान् जीवनस्थानमनि निजमन् द्विन्दन् विदारयन्
इति यावत्, मे मन मन्थु, शोक, नहि विरमति न निर्व्याधं याति । निखिलमपि बसुजात
कालंन विसृप्तं भवेत्, अयन्तु सीताशोकः प्रतिदिन नूतनतामापद्यमान इव मां निरनरं शब्दं
दहति न किञ्चिदप्युपशमं यातीति भावः । अत्र मन्थी क्लृप्तसाध्यादिः इवमर्थेन प्रथयात्
पूर्वोपमासङ्कारः तथा नव इवेति बाध्या गुणोत्प्रेक्षा इत्यनयोरङ्गाभिभावसङ्करः । विखरिषी
इत्यम् ।

(ल) कष्टमिति । कष्टमित्यव्ययम् अष्टौ दुःखमित्यर्थः । एवं नाम इत्थं प्रकारेण
जरसा वाहंकेन दुरासदेन दुरभिभवैर्न सीदुमशक्यं न दुःखेन च सीताविद्योगजेनेत्यर्थः । भूयः
पुनरपि पराकसान्तपनप्रभृतिभिः पराको द्वादशाहोपमासाध्यतविशेषः । सान्तपनं
द्वादशाध्यतविशेषः । पराकथ सान्तपनञ्च ते पराकसान्तपने ते प्रथती वाही येषां तै-
सथोक्तैः । "यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् । पराको नाम कृष्णोऽयं सर्वपापाप-
नोदनः ॥" "कृषोदकञ्च गोचीरं दधि मूलं यत्तदहृतम् । प्राय्यापरैःकृपवसित् कृष्णं सान्तपनं
चरन् ॥" इति याज्ञवल्क्यः । तपोभिः नानाविधकृत्साध्यैधोपमासादित्तैः । आत्तरस-
धातुः आत्ताः षट्कोताः श्रोणिताः रसा रक्तादयः द्रवाः धातवः शरीरपोषकाः त्वस्त्रे होमज्ज-
प्रभृतयः यत्न स तथोक्तः । शरीरचयकारिणा वाहंकेन अतितौत्रेण शोकसन्वापिन विविधै-
रुपवाससाध्यत्रतैश्च नितरां चीथः अपटुश्च अतएव अनुपयुज्यमानः कश्चिदपि राज्यशासनादि-
व्यापारे अलङ्घः सर्वथा अकर्मण्य इत्यर्थः । अयं मे दग्धदेहः, इतद्दग्धमितिवत् निन्द्यायां
दग्धवद्दः । अद्यापि न पतति न विक्षीयते न मद्गत्यतीति यावत् । हर्षेण मे शरीरधारणं क्लेश
परन्परानुभवतो ईदृशं विनाश एवेदानीं त्रेयानिति भावः । ननु ईदृं तवेदंभी अनास्था

† प्रतिक्षणपरिभावनया स्पष्टनिर्भासः इति विद्यासागरसङ्घतः प्राठः ।

अनियतवृद्धितस्मिन् विराजत्-

कतिपयकीमलदन्तकुण्डलसाधम् ।

वदनकमलकं शिशोः क्षरामि

सलदसमञ्जसमञ्जु * जस्मितं ते ॥ ४ ॥

वेदाङ्गस्यैव क्रियतामित्याह—अन्वत्यादि । इति यत ये जना आत्मजित्वा आत्मानं हन्तु
श्रीरामेणां ते तद्योक्ता भवन्तीति शेष । तेभ्यो जनेभ्य तान् पातयितुं क्रियार्थं चतुर्थी ।
अन्वतानिवा अन्वं करोतीति ख्यन्तात् पचादित्यादृषि । तनिसख्य ससूह इति तानिचं
ततः अन्वं तानिचं येषु ते तद्योक्ता अन्वतमामया अन्वकारपूर्वां ते प्रसिद्धा असूर्यां नाति
सूर्यः सूर्यांशोश्च येषु ते सूर्यांशोकरुत्या सर्वांशोकरुद्धता इत्यर्थे, नाम असूर्या इति नात्वा
विख्याताः शोका. भुवनानि नरकविष्टेषा इत्यर्थे । “लोकस्तु भुवने जने” इत्यमर । प्रतिविधी-
यन्ते निहिंश्रान्ते विधानेति शेष । ये केचिदिहात्महत्या कुर्वन्ति ते नरकादूर्ध्वं सूर्यांससम्पक-
सूर्येऽतितिविराजते दुर्गमे शीरे कुमचित् भुवने आपापचयात्रिवसन्ति इति भाव । इत्यवन्
श्रवणं* अर्धमात्मप्रवेतार मुनय मन्वन्ते वदन्तीत्यर्थे । अथ राजसुतेयसंज्ञितोपनिषत् प्रमा-
ण्यम् ।—“असूर्या नाम ते शोका अन्वेन तमसाहता । तांस्ते प्रत्याभिगच्छन्ति ये के आत्मजनी
जनाः” इति । सुतरा शीरतरनरकपातभयात् न आत्महत्वानपि कर्तुं शक्यते इति श्रव्य ।

कार्त्तन तथापि शोकाच्यो भविष्यति किं परितप्यसि इत्यत्र आह—अनेकेति । अनेकसंवत्स-
रतितस्मिन्पि अनेकेषां वदनां संवत्सराणां वर्षावान् अतितस्मिन्पि अत्यथे सत्यपि इतिचक्षपदि-
भावनात्पटनिर्भासः, अथे अथे इति प्रतिचक्षं प्रतिमूर्च्छं वा परिभावना परिचिन्तनं तथा स्पष्ट.
सुख्यक्तः निर्भासः अथभासणं प्रकाश इति श्रावत्, यत्र स तद्योक्तः । चिन्ताया नैरन्वत्यात्
सूर्ये सर्वदा वर्त्तमान इत्यर्थे । प्रत्यप इव नूतन इव दाहय मर्धसिद्धी दुःखसंवेग, दुःख
शोकात् संवेगः अस्मात्, न प्रशान्ति न शान्तिम् आपद्यते न विरमतीत्यर्थे ।

अपि मातः दीव्यजनसम्भवे यच्चभूमिसमुत्पत्ते शीते जानकि । ईदृश एवमकार शोचनीय
इत्यर्थे । ते तत्र निष्कांसमान. खटिकलं परिचरतः विपथ्यांसं प्राप्त । त्याज्यस्य शोचनावृत्तुका-
त्वादिति भावः । शैव निष्कांसमानेन ईतुना सञ्जया सञ्चल्यं खैरम् इच्छानुदयं सुक्तकञ्च-
नित्यर्थः । आत्मन्दिनुमपि रोहितुमपि न शक्यते । सापवादं परित्यक्तायास्त तत्र रोहितुमपि
जिज्ञेसीत्यर्थः । तदुच्यतेः वदित्वापि दुःखमार लघु कर्तुं न शक्नोतीति । ना पुमि
इति अत्र वदन्नाचक्षोकेनाम्ब । हाँइति दुःखसूचकमन्वयम् । पुमि

[(४) हा हा पुत्रि । शिशो ते अनियतवदितचित्तं विराजन्कतिपयकीमलदन्तकुम्भ-
नाथं स्वलदसमस्रसमञ्जस्वितं वदनकमलकं करामि । इत्यन्वयः ।]

भगवति वसुन्धरे ! सत्यमतिदृढासि । (व)

त्वं वङ्किर्मुनयो वशिष्ठगृह्णिषी गङ्गा च यस्या विदुः

माहात्म्यं यदि वा रघोः कुलगुरुदेवः स्वयं भास्करः ।

विद्यां वागिव यामसूत भवती तद्वत्तु या देवतम्

तस्यास्व' दुहितुस्तथा विग्रसनं किं दाबधेऽन्वेषयाः ॥ ५ ॥

[(५) त्वं वङ्किः मुनय वशिष्ठगृह्णिषी गङ्गा च, यदि वा रघोः कुलगुरुः देवः स्वयं

(४) अनियतेति । (हा हा पुत्रि ।) शिशोः शैशवे स्त्रितायास्ते तव अनियतवदितचित्तं
वदित रोदनं च चित्तं मन्दहास्यञ्च इति वदितचित्ते अनियते अनिर्दिष्टे चक्षिरे वदित-
चित्ते एव तत्तपोत्तं, निमित्तं विनैव कदा वा वदद् कदा वा वदन्त च, शैशवे रोदनहास्ययोः
द्विमपि कारणं न विद्यते इति भावः । विराजन्कतिपयकीमलदन्तकुम्भनाथः स्वनाः स्वनाः
कुम्भनाथो रोरक इव तेषां अवाप्ति दन्तकुम्भनाथाच्च विराजन्ति श्रीममानानि कतिपयानि
कियन्ति अस्मान्गीत्यर्थः । कीमलानि सुकुमाराणि दन्तकुम्भनाथाच्च वक्षिन् तत्तपोत्तं कीमल-
कुम्भकोरकावसद्व्यमनोहरदन्तैः श्रीममानम् । तथा स्वलदसमस्रसमञ्जस्वितं स्वल्प-
समयवर्षोच्चारणसामर्थ्यविरहात् विशीर्षाचरन् अल्पवर्षेणिति यावत्, अलमस्रसम् अल्पवर्षं
पूर्वापरसङ्गतिरहितं तथापि मञ्जु मनोहरं सुतिमधुरं जल्पितं भावितं वक्षिन् तत्तपोत्तं वदन-
कमलकं वदनं कमलमिव तत्, अलकम्पाठां क, हरोजसुन्दरमाननं करामि अन्तकम्पाठुर्धनं
चिन्तयामि । जातायास्ते मनोहरमाननं ममापुत्राणि मेवपदावदुर्धनैव प्रतिभाति, त्वं पुत्रः
काशीति भावः । अथ शैशवावस्थायां स्वतो जातभाववर्षेणैवैचिन्नात् स्वनाथोत्तरवहादरः ।
तथा वित्तीयवृत्तौ वयाद्योर्लुप्तौपमाद्ययम् इत्येवामङ्गाङ्गिभावेन सहारः । इत्याहवाप्यु शैकाङ्-
गास । पुष्पिताया इत्यम् । अस्मिन्पुत्रपुत्रतिरभिज्ञानसङ्गमस्ये तथा—“वाक्यस्वदन्तकुम्भना-
थनिमित्तहासै”रित्यादिः ।

(व) भगवतीति । भगवति वसुन्धरे । वसुनि रत्नानि धारयति वा हा वसुन्धरा । संज्ञायां
अटजिधारिद्वितपिदम इति खच्प्रत्यय । ई मृतवाचि । त्वं वसु' निधितं अतिदृढा
अतिव्रतिका अस्ति । अथ “यो वा विभक्तिं चाङ्गिं तथै मूल्यान्वये जनः” इति प्रमाणं
दृष्टव्यम् । तव वसुन्धरात्वप्रयुक्तवैशेष्येण पुत्रीनाथोऽन्वक्षिन्तुश्चर एवेत्युपास्यो म्भवति ।

(५) वसुन्धराया अतिदृढत्वं वृत्तवैद्विति—प्रमित्यादि । त्वं विदुः क इरीरभूत्

भास्कर यथा माहात्म्या विद्, वाक विद्यानिध भवती याम् असूत, या तदहं तु देवता तस्या
दुःसुत तथा विद्यसन दारुणे । त्व किम् कस्यचिथा । इत्यन्वय ।]

(नेपथ्ये) इत इतो भगवतीमहादेव्यौ । (श्र)

जनक । (दृश) अथे । गृष्टिनोपदिश्यमानमार्गा भगवती
अदन्वती । (उत्याय) कां पुनर्महादेवीत्याह । (निदृश्य) हा ! कथं

अतिप्रभाववती भवती, वञ्चि अतिप्रभाववान् देव पावक , सुमय तपोवलात् विकालज्ञा
वशिष्ठवाच्योक्तिप्रभृतय ऋषय । तथा वशिष्ठगृष्टिणी पतिव्रतायणी सर्वज्ञा अदन्वती, गङ्गा
च विष्णोःकपावनी भागौरथी च यदि वा तथा रघो कलगरु रघुर्गङ्गास्यादिपुरुष देव
होत्रिणाली माहात्म्यावान् स्वय साक्षात् भास्कर सूर्यश्च यस्या सौताया माहात्म्या चारितोत्
कर्षं चामनुबल वा, विप्र जाननि । अत्र त्व च स च ते च सा च सा च स च इति ते,
स्वादीनां मिथ सञ्चोक्तौ यत् पर तच्छिष्यत इति यच्छन्दस्य शिष्येनावस्थानात् क्रियापदे प्रथम
पुरुषवचनचनम् । यथा विदुरित्यस्य विभक्तिवचनविपरिणामन योजना । अत्र भुव्यादीनामथो
ऽन्वितरेपेक्षामाच्छाप्रतिपत्त्यश्च क्रिदैकशपाकरणादितरित्यत्र न मध्यमपुरुष प्रयुक्त । अतएव
पुरुषवचनविपरिणामिन भिन्नानि वाक्यानि कश्चित् “युगपद्वचने पर पुरुषाणां” इति
कान्तस्मृत्येच मध्यमपुरुषपामी प्रथमपुरुषविभक्तियागाङ्गुतसञ्कारत्वदोष बहन्ति, तदेतत्
सुचोक्तिभिर्भाष्यमिति । विद्या वाग्वि वाक भारती “ब्राह्मी तु भारती भाषा नीवाग्वाथी
सरस्वती” इत्यमर । विद्याम् इव वाक उपनिषदाथी ब्रह्मज्ञानम् इव इति वा । भवती ८ यां
सौताम् असूत जनयामास, पर अयत् तव सर्वस्यापित्वन कदाशामपि स्थितत्वादिति साक्षा
दित्यर्थे । शुचि गताया निर्द्वेषित्व प्राताया अप्रिपराचया त्वत्समच निर्द्वेषित्वेनावधारिताया
इत्यर्थे । तस्या तादृश्या अलौकिकपुण्यशक्तित्वा दृष्टित् कस्याया सौताया तथा तथा नैन
प्रकारेण विज्ञानम न्यापादन चारितोत्पापवादेन निर्जने वने असङ्गायाया पुर्णगर्भाया वर्जनेन
विनाशमिति यावत् अथि दाहये निजने त्व किं कथ नैन प्रकारेण वा अस्म्यथा मोदवती ।
निरपराधाया स्वसुताया सापवादवर्जनेन विनाशसङ्घानात् त्वमतीव हृदासौति भाव । अत्र
त्वमप्रथितपदाद्यैष वदुष प्रकृतैष एकस्या एव वेदनक्रियाया सम्बन्धात् तृण्ययोगिता तृतीयपाद
वाचा मङ्ग इत्यां विद्यया मङ्ग च सौताया साभ्यादे इवशब्दत प्रत्ययान् उपना, चनयो
परस्परानपेक्षत्वात् सञ्चि । शुचि गताया इत्यादिना तादृशविद्यसनसङ्गनकार्यैर्दोषैर्दृश्य
निवन्धनात् विभावना सङ्घनाभावइतो सद्भावेऽपि तद्विपरीतनिवन्धनात् ११त्वा इति
सञ्चिद्वनकरय । इत्तं ब्राह्मविज्ञोक्तिस्तु !

(श्र) इत इति । भगवतीमहादेव्यौ अदन्वतीकौशल्ये । यस्यामस्या
द्विप्र जानन्वत युवामिति शेष । सम्पत्ति इति ।

महाराजदशरथस्य धर्मपत्नी प्रियसखी मे कौशल्या । क एतत्
प्रत्येति सैवेयमिति । (ष)

आसीदियं दशरथस्य गृहे यथा श्रीः

श्रीरेव वा किमुपमानपदेन सेवा ।

कष्टं वतान्यदिव देववशेन जाता

दुःखात्मकं किमपि भूतमहो विपाकः ॥ ६ ॥

[६ । इयं दशरथस्य गृहे श्रीयथा (तथा) आसीत् अथवा उपमानपदेन किम्, सा श्रीरेव एषा । वत कष्टं (सा) देववशेन दुःखात्मकं अन्यत् इव किमपि भूतं जाता । अहो विपाकः । इत्यन्वयः ।]

(ष) अये इति विषादार्थमन्वयमेतत् । गृष्टिना तन्नामधेयेन कञ्चुकिना उपदिश्य मानसार्गा, उपदिश्यमानं निर्दिश्यमानं मार्गं पत्या यस्या सा तन्नोक्ता । महाराजदशरथस्य धर्मपत्नी धर्मस्य पत्नी अन्वयासादिवत्तादर्थ्यवहीसमासः । सहधर्मिणी मे मनः प्रियसखी कौशल्या । सा एव दृष्टपूर्वा एव इयम् इत्येव कः को जनः प्रत्येति विवक्षितं न कोऽपीत्यर्थः । शोकेन जरसा च विह्वताकारतया मेवेयं कौशल्या इति प्रत्येति न शक्तोनीत्यर्थः ।

(६) आसीदियमिति । इयं एषा पुरोवर्तिनी कौशल्या दशरथस्य गृहे भवने श्रीराजलक्ष्मीयैवा राजलक्ष्मीरेव आसीत् । सकलसौभाग्यस्य साधयित्री देवता इव परमादरिणी आसीदित्यर्थः । वा अथवा इयं श्रीरेव राजलक्ष्मीरेव आसीत्, अस्या राजलक्ष्मीर्नासीत् । उपमानपदेन उपमाद्योतकेन भेदबोधकेन यथाशब्देन "तद्विज्ञत्वा सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वमुपमानत्वं" इति लक्षणादुपमानोपमेययोर्भेदो बोध्यः । किं किं प्रयोजनम् अपितु किमपि नेत्यर्थः । सर्वथा राजलक्ष्म्या सहाया अभेदात् भेदाभावेन उपमाया अनवकाशात् उपमावाचकस्य यथाशब्दस्नानवकाशः । वत हा कष्टं दुःखं सा एषा सा दशरथगृहाराजलक्ष्मी एषा कौशल्या देववशेन प्रतिबुद्धभाग्यपरिणामात् दुःखात्मकं दृष्टमीमं आत्मा स्वभावो यस्य तत् तथीकं, शेषादिभाषा इति ख । "आत्मा यतो धृतिर्बहिः स्वभावो ब्रह्मवर्षः च" इत्यमरः । दुःखसदृशं किमपि अनिर्णयनीयम् अन्यत् इव अन्यप्रकारम् इव लोकाविलक्षणं भूतं जन्तुविवेकं जाता सम्पन्ना "भूतं आसीत् पिशाचादी जन्तु ज्ञोषे तिवृत्तिम्" इति मीढिनी । उद्वेगप्रधानात् जातेति क्लृप्तकियापदं विधेयेन अन्वयित्वापदेन न सम्बध्यते । उद्वेगविधेययोः उद्वेगवचनमाख्यातस्येति काशिका । तत्राख्यातस्येति प्रधानक्रियाया इत्यर्थः । अहो विपाक आचर्यरूपं दशापरिणामः । इयं राजलक्ष्मीरपि अयुमा सैव न वेति परिचितुमशक्या

अथमपरः पापो दशाविपर्यास । (स)

य एव मे जनः पूर्वमासीन्मूर्त्तिं महोत्सवः ।

क्षते चारमिवासच्छां जात तस्यैव दर्शनम् ॥ ७ ॥

[७ । य एव मे जनः पूज्यं मूर्त्तिं महोत्सव इव आसीत्, तस्य एव दर्शनं क्षते चारमि-
वसच्छां जातम् । इत्यन्वयः ।]

(ततः प्रविशति अदभ्यतो कौशल्या कञ्चुकी च ।)

अथ । ननु ब्रवीमि—द्रष्टव्यः स्वयमुपेत्य वैदेहे इत्येष वः कुसगुरो-
रादेशः, अतएवाहं प्रेषिता, ततः कोऽयं पदे पदे महान् अनध्य-
वसायः ? (ह)

विदुषाकृतिर्जाता, तन्मध्ये देववशात् जीवानां दशापरिवर्तनं अतीवास्यंकरमिति भावः ।
अत्र यथा श्रीरिति श्रीती उपमा । श्री एवेत्यत्र श्रिया भेदे अमेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तिः ।
द्वितीयाहं तु वाच्योत्प्रेक्षा इत्येषां स्पष्टम् । वसन्मानसकं वृत्तम् ।

(स) अयमिति । अथ वर्णमानं कौशल्यासाक्षात्काररूपं अपरं अन्वेषितं सीता
विद्योगजन्मचिरशोकावस्थायां अन्यप्रकारं इत्यर्थः । पापं पापजनितं पापमेव दुःखं
शाकबां कारवमिति भावः । दशाविपर्यासं दशायां अवस्थायां विपर्यासं परिवर्तनं मन-
जातमिति शेषः । अधुना तु शोकात्तस्य मे शोकार्तायां कौशल्यायां दर्शनात् सीतागुणानु-
वर्णनार्थनादादिश्रवणाच्च पूर्ववस्थानांऽनिर्वचनीयां शोचनीयावस्थां जायते इति भावः । यथा
निरपराधसीतापरिचयनकारिणः रामचन्द्रस्य जननीत्वादस्यां दर्शनं नितरां विधादजनक-
विस्मयनं न्यादारब्धकारकञ्च इति फलिताद्यः ।

(७) दशाविपर्यासमेव विवक्षयामि—य एवेति । य एव कौशल्यारूपं जनः पूर्वं सीताया
निर्व्यासनात् प्राक् दशरथस्य जीवितावस्थायां मे मनः सम्बन्धं मूर्त्तिं शरीरं महोत्सवं निर्भर-
मन्तसन्देहं आसीत् । यस्य जनस्य दर्शने प्राक् हृदयं कोऽयमिदं चनीयं चानन्दप्रवाह-
समुत्प्लवितो बहुषेत्सर्वं । इदानीमधुना तस्यैव जनस्य कौशल्याया इत्यर्थः । दर्शनं साक्षात्-
कारं । क्षते अस्त्रादिभिः क्षिप्तं अथयवे ब्रह्मक्षी वा चारं सप्तमिव असच्छां सोढुम् अशक्यम्
अतीव क्रोशदायकं जातं सङ्गतम् । या एव देवी कौशल्या मे सकलसुखनिदानमासीत्, सैवा
धुना दुःखकारवमिति दशाविपर्यासः । अत्र पूर्व्याहं कौशल्यारूपे मने मूर्त्तिं वसन्त्या
वनाया इव ब्रह्माभाषिऽपि गम्यत्वान् प्रतीयमानोत्तमं च, द्वितीयाहं तुपमा च दर्शने
अतस्त्रयस्त्रयसाहस्यार्थं इव सम्बन्धात्त्वान् इत्यन्वयो स्पष्टः ।

(८) अन्विति । ननु इति सम्बोधनार्थकमन्वयम् “प्रत्यावधारणानुमानयामन्वये ननु”

कचुको । देवि ! संस्तुभयात्मानम्, अनुबध्यस्व भगवतो वशिष्ठ-
स्यादेशमिति विज्ञापयामि । (ञ)

कौशल्या । ईरिसे काले मिहिलाधिबो दृष्टव्योत्ति समं ज्वेव
सब्बाइं दुक्खाइं समुब्भवन्ति । ण सकण्णोमि उब्बत्तमाणमूल-
बन्धनं * हिअअं अबत्थाविटुं । (क)

[(क) ईदृशे काले मिथिलाधिबो द्रष्टव्य इति समम् एव सर्वाणि दुःखानि समुद्भवन्ति ।
न शक्तामि उद्भवमानमूलबन्धनं छदयमवस्थापयितुम् । इति समम् ।]

इत्यमर । ननु भो कौशल्ये । ब्रवीमि अहं वदामि त्वाप्तिति शेषः । स्वयम् आत्मना
उपत्य सुभीषे गत्वा वैदेहं विदेहदेशाधिपतिं जनकं द्रष्टव्यं त्वया साक्षात्कर्तव्यं, इति एष
एवप्रकारेण व युष्माकं कुलगुरोः वशिष्ठस्य आदेशः, आशा, अतएव अस्मान् कारणादेव त्वया
स्वयं साक्षात्कर्तव्यत्वादेवेत्यर्थः । अहं प्रथिता युष्मत्कुलगुरुणा त्वदतिक प्रेरिता । गमनस्या
गङ्गातिशयार्थमिषान् परिजनं विहाय तनाहं प्रथिता, एवञ्च एकाकिन्यासव गमनानर्हत्वात्
सङ्घपर, अप्यहं सन्नुतोऽस्मीति भावः । ततः तस्मात् गुरोरादेशेनानुब्रह्मणोयत्वाइतो, पदे पदे
प्रतिपदस्ये कोऽयं कौहश अयं महानध्यवसाय अत्यन्तानुष्ठाह । स्वल्प्यनतिक्रमणोये ईदृशे
गुरोरादेशे कथं त्वं कतिचित् पदानि गत्वैव स्थाने स्थाने अवस्थाय अत्र नञ्जेन अत्रभिसर्त
प्रकाशयस्योत्यर्थः । त्वञ्चेतदादेशेन प्रतिपालये, तदा स नितरा कोपियन्तीति भावः । ननु
ब्रवीमि इति वचनेन प्रागपि बहुश गमनाशमनुब्रह्मिति बोध्यते ।

(ञ) देवीति । ई देवि । राश्रि कौशल्ये । विज्ञापयामि निवेद्यामि अहमिति शेषः ।
आत्मानं चित्तं क्षण्ण्य पथ्यवस्त्रापयं छदयस्व शोकावेगं धैर्येण स्वयम् इत्यर्थः । भगवतः महान-
महिमशालिनं वशिष्ठस्य युष्मत्कुलगुरोः आदेशं स्वयमुपेत्य वैदेहदेशं गच्छन् अमुबध्यस्व
प्रतिपालय त्वमिति शेषः । इत्यहं विज्ञापयामीत्यन्वयः ।

(क) ईरिसे इति । ईदृशं काले निजवैधव्यसौताविवासनादिनितानदुःसमये मिथिला-
धिप, राश्रि, प्रियसुहृत् वैवाहिक, जनक, द्रष्टव्य, जया साक्षात्कर्तव्यं इति अस्माइतो ।
समसं व युष्मपदेव तुल्यरूपमेव वा सर्व्वाणि सकलानि दुःखानि सौताविवासनात्तवैधव्य-
जातानि कष्टानि समुद्भवन्ति मनसि प्रादुर्भवन्ति, तस्य दर्शनात् एकैव सर्वप्रकारदुःखानि
इदं आभिर्भूय मां पीडयन्तीत्यर्थः । अतएव उद्भवमानम् उच्छिन्नप्रायं मूलबन्धनं मूलस्य

इति उद्भवमानमूलबन्धनम् इति क्वचित् पाठः ।

५६। अत्र कः सन्देहः ? (ख)

सन्मानवाहीन्यपि मानुषाणां दुःखानि सहन्नुविद्योगजानि ।

दृष्टे जने प्रियसि दुःसहानि स्रोतःसहस्रैरिव संभवन्ते ॥ ८ ॥

[८ । मानुषाणां सहन्नुविद्योगजानि सन्मानवाहीनि अपि दुःखानि प्रियसि जने दृष्टे दुःसहानि स्रोत सहस्रं इव सप्रवन्ते । इत्यन्वयः ।]

कीदृश्याः कष्टं बच्छ्वाए बह्वए एवं गदे तस्मै राएसिणो मुखं
दंशेह ? (ग)

[(ग) कथं वत्साया बध्ना एव गते तस्य राश्रये मुखं दर्शयाम ? इति स्मृ ।]

प्रकृतस्य यथास्थानस्थापनहेतुभूतस्य बन्धन नियन्त्रण यस्य तत्प्रयोजक इदं च अत्रापि यत्
स्वीयभावादायितुं न शक्नोति । दुःखितस्य सुदृग्शंकासन्दीभूतमपि दृष्टं पुनर्नूतनं सन् नितरां
व्यथयति तदद्विदानो कुलगुराराटशादाप जनक इष्टं नास्ति इत्येव मीडध्वसाय इति ।

(ख) अत्र अपि अस्मिन् जनकदर्शनेन युगपत् सख्यदुःखोद्भवविषये इत्यर्थं । सन्देह
संशयः कः कोऽपि सन्देहो नास्तीत्यर्थः । अधुना तव जनकदर्शनमतीव दुःखजनकमिति
भावः ।

(८) जनकदर्शनस्य दुःखजनकत्वमेव प्रतिपादयति—सन्मानवाहीन्यपीत्यादिभिः । मानु-
षाणां नराणां सहन्नुविद्योगजानि सतां शोभनाणां परमप्रसादाणां बन्धुनां स्वजनानां
“बन्धुस्वजना समा” इत्यमरः । प्रथयात्पदापत्यादीनां प्रयोगात् चिरञ्जात् आयत्ने यानि तानि
तथोक्तानि । अत्र सत्प्रदेन दुःखातिशयः सूच्यते । सन्मानवाहीनि अपि सन्मानेन शौरया
अविच्छिद्येति यावत्, कोटु शीघ्रं येषां तानि तथोक्तानि निरवच्छिन्नानि, सत्यपि निरन्तरमनु-
भूयमानं दुःखं कालेन लाघवसम्भवेऽप्यन्यपरं । दुःखानि प्रियसि प्रियतमे जने दृष्टे सति,
दुःसहानि स्रोतुम् अशक्नानि असञ्जानीति यावत्, सन्ति । स्रोतःसहस्रैरिव स्रोतसा प्रवाहाया
सहस्रैः असह्यप्रवाहेरित्यर्थः, सप्रवन्ते उच्छ्रमन्तः । स्वजनस्यायत्त रक्षदानुभूयमान-
प्रवक्ष्येति दुःखप्रवाहं नितरां स्फोटं सन् असह्यधारं प्रोच्छ्रमतीति भावः । अतस्तथोक्त
समन्वितेति वचनं सत्यमेवेत्यर्थः । अत्र दुःखदुःखात् सहस्रैः सप्रवन्तसम्भावनाया इवशब्द-
वाच्यत्वात् वाच्यभावाभिमानि कथीत्प्रधानं इति, तथा अन्वोदथ सागरजलानीवेत्यप्यन्वयः ।
अनुदथं यथा कालिदासस्य “स्वजनस्य हि दुःखमयता विद्वत्तारनिबोधनाः” ॥१॥
इन्द्रवत्सा इति वाच्यस्तुक्तं प्राक् ।

(ग) अत्रानिति । वत्सायां श्लेषात्पदायां बध्नाः सुधायाः श्लेषः ४ गते

५४ । एष व ग्राध्यसम्बन्धी जनकानां कुम्भोद्भवः ।

याज्ञवल्क्यो मुनिर्यस्यै ब्रह्मपारायणं जगौ ॥ ८ ॥

[८ । जनकानां कुम्भोद्भव एष व ग्राध्यसम्बन्धी । याज्ञवल्क्य मुनि यस्यै ब्रह्म पारायणं जगौ इत्यन्वयः ।]

कौशल्या । एषो सो महाराजस्य हृद्यानन्दो बह्महाए बहूए पिदा राएसो, ह्हो ह्हो सन्धाविदन्हि पशुवद्विदमहसवे दिषहे। ह्वा देव् । सन्धं एन्ध तं णत्थि । (घ)

[(घ) एष स महाराजस्य हृद्यानन्दो बह्महाया बन्धा पिता राजर्षिं, हा धिक् हा धिक् सन्धाविता षण्डि अनुपस्थितमहोत्सवे दिवसे हा देव ! सर्वमेव तच्छान्ति । इति मम् ।]

इत्यप्रकारे दशाविपर्यये ज्ञात सतीत्यर्थं । तस्य राजर्षे जनकस्य सम्बन्धविवक्षयान् वृत्ती । तेन राजर्षिर्बोध्यर्थं कथं केन प्रकारेण सुख दर्शयामि । मातापि षडं चकारवचनभूत्वानीदवीर्जिनं पुत्र निवर्त्तयितुं नाशकमिति लज्जया जनकं सुख दर्शयितुं कथं ब्रह्मोनीति भावः ।

(८) एष व इति । जनकानां विदिहानां कुम्भोद्भव उद्भवतीत्युद्भव कुलस्य बन्धुस्य उद्भव उद्भवपुरस्वर जनकवञ्जातस्य इत्यर्थं । एष पुरोवर्ती राजर्षिं जनक व पुष्पाकं ग्राध्यसम्बन्धी ग्राध्य ग्राह्यो आदरणीय इति यावत् । सम्बन्धो वैवाहिक वर्णसि इति शेषः । याज्ञवल्क्य इति नाम्ना प्रसिद्ध वेदपारंगामी सांख्यकार मुनि यस्यै राजर्षये 'क्रियया यमभिप्रैतौ'ति संप्रदाने चतुर्थी, यस्य शिष्यार्थमित्यर्थः । ब्रह्मपारायणं पारस्य चानस्य चवर्षं गमनमिति पारायणं ब्रह्मण्य वंदस्य पारायणं साकल्येन वेदाध्ययनमित्यर्थं, स्रष्टवेष मुचैव षणवधिकाराशयब्रह्मत्वयुक्तपरमात्मप्रतिपादकवेदान्तभागमिति यावत् । 'वाकस्यासङ्गवचने गारायणपरायण' इत्यमरः । जगौ गीतवान् । मुनि उपयुक्तपारं मत्वा बन्धे सन्धं वेदसुप दिदिश याज्ञवल्क्य स जगुं पवित्रतमस्य च सम्बन्धितया भवन्तीऽपि माननीया जीरविताश्च इति भावः ।

(घ) एष इति । महाराजस्य हृद्यानन्दो मे भर्तुः हृद्यानन्दो हृदयम् आनन्दवतीति तथाक्त । बह्महाया ह्यौताया पिता जनक राजर्षिं जनक । हा धिक् हा धिक् हा कष्टमित्यर्थं । अनुपस्थितमहोत्सवे न उपस्थित ह्यौताविवाहनाम् विकर्षं नत महोत्सव आनन्दातिशयं यस्मिन् स तस्मिन् दिवसे दिने सन्धाविताश्च सन्धाविताश्च जनकराज्ञेन दर्शनं दानादिति शेषः । इह स्रष्टवेषे आनन्दवाचकजनदर्शनवतीव इह स्रष्टवेष-

जनक । (उपसृत् ।) भगवति अरुन्धति ! वैदेहः सीरध्वजोऽभि-
वाद्यते । (छ)

यया पूतमन्यो निधिरपि पवित्रस्य महसः

पतिप्ते पूर्वेषामपि खलु गुरुणां गुरुतमः ।

त्रिलोकीमङ्गल्यामवनितललोलेन शिरसा

जगद्वन्द्यां देवोमुषसमिव वन्दे भगवतीम् ॥ १० ॥

[१० । पूर्वेषाम् अपि गुरुणा गुरुतम ते पति पवित्रस्य महस निधि अपि यया
पूतमन्यः खलु जगद्वन्द्यां देवीम् उपसम् इव त्रिलोकीमङ्गल्या भगवती त्वाम् अवनितललोलेन
शिरसा वन्दे । इत्यन्वय]

मीयेति भावः । हा देव अहृष्ट ! सर्वमेव सकलमेव तत् परातममानन्दजनक मी दुर्गं गतम् । क
वा महाराज दशरथ, क वा सा सम्भावितसम्भानः सीता इति भावः । सर्वमेव तन्नामि इति
सर्वमेव दशरथस्य सीतायाश्च सम्भावनेन सर्ववन्द्यभावकथनेन दशरथे सीतायाश्च सर्वत्वप्रतीत्या
तरीरत्यर्थं खेडी व्यञ्जित । केचित् व्याचक्षते—सर्वमेव अस्मि महोत्सवजनक सकलमेव
वन्दु अस्मि, किन्तु तत् सीतारूप वन्दु नामि इति । अस्मी भाग्य यद्राजर्षिं सम्प्राप्त किन्तु
तदामननजन्यमहोत्सव क गत । क इदानीमेव सम्भावयिष्यति, महोत्सवकारिण केऽपि न
सन्तीति निश्चयः ।

(छ) भगवतीति । वैदेह विदेहदेशीय सीरध्वज सीर इत्य ध्वज चिह्न यस्य स
नाङ्गकचिह्न । सीरध्वजनामा इत्यर्थः । अभिवाद्यते प्रणमति त्वामिति शेषः । “सीरोऽकं
इत्ययो पुंस्त्रि” इति मीदनी ।

(१०) अभिवादने हेतुमात्र—यथेति । पूर्वेषां प्राचीनानाम् आद्यानां गुरुणा
पूज्यानाम् सप्तर्षीणाम् अपि मध्ये गुरुतमं श्रेष्ठं ते तव पति भर्ता वशिष्ठ । पवित्रस्य
त्वतो विश्वस्य लोकापावनस्येति यावत्, महस तेजस ब्रह्मवर्षं च, निधि निधीयते अस्मिन्
इति निधि आचार सन्नपि यया त्वया पूतमन्यं पूर पवित्रम् आत्मानं मन्थते इति पूतमन्यं
सप्तर्षीश्रेष्ठस्य लोकापावनस्यापि वशिष्ठस्य यस्यास्ते संसर्गान् पवित्रतातिशयो जायते इति भावः ।
तादृशीमतिपवित्रां देवीं उपसम् इव एष काम्नाधिष्ठात्रीं देवतामिव 'उषा' ती
दिवते'ति वीञ्जितः । प्रातः सम्ब्यादिदेवतामिवेत्यर्थः, जनकवन्द्यां त्रिलोकपुण्यां
मवाचां लोकाणां समाहारः त्रिलोकीं समाहारदिगीं स्त्रियानीपु । भिसुव- त्यां
कञ्जाचक्षुषनत्पुत्रान् । उररविशेषवद्भुवसुषि अपि योज्यम् । भगवतीम् ईश्वर्यवतीं त्वामिति

एव । परं ज्योतिस्ते प्रज्ञाशताम्, अयं त्वां पुनातु देवः परो-
रजाण्य एष तपति । (च)

जनकः । आर्य्यं गृष्टे ! अपि कुशलमस्याः प्रजापालमातुः ? (छ)

कञ्चुकी । (स्वगतम्) निर्विशेषमतिनिष्ठुरमुपालम्बाः स्मः । (प्रकाशम्)

राजर्षे ! अनेनैव मन्युना चिरपरित्यक्तारामभद्रमुखचन्द्रदर्शनां नार्हसि
त्वं दुःखयितुमतिदुःखितां देवीम् । रामभद्रस्यापि † देवदुर्नियोगः
कोऽपि, यत् किल समन्तात् प्रवृत्तवीभत्सकिं वदन्तीकाः पौरजानपदा
नाग्निपरिष्कृष्टिमप्यल्पकाः प्रतियन्ति इत्यतो दारुणमनुष्ठितं देवेन । (ज)

यथ । अवजितललोक्षेन भूमितलस्यर्णचक्षुसेन भूमितलावनाग्निनेन इति यावत्, शिरसा मूर्ध्ना
वन्द्य अभिवादे चक्षुर्मिति शेषः । अत्र पवित्रस्य महत्सः निधिरिवादिना सूर्यस्यापि सप्तःपञ्चे-
बोध इति श्लेषात् उषसमिवेत्यनेन उपमासम्भवाच्च श्लेषः उपमा च । इत्थं शिक्षरिच्येति ।

(च) परमिति । ते तव परम् उत्कृष्टं ज्योतिः, तेजः, ब्राह्मतेजः प्रकाशताम् आभि-
भवन्तु । ब्रह्मज्योतिःसाक्षात्कारो भवत्वित्यर्थः । तथा परोरजाः रजसः रजोगुणात् परः
परवर्धो राजदन्तादित्वात् परशब्दस्य पूर्वनिपातः । अयम् एषः जनप्रकाशकः देवः सविता
य तपति जनत् विकासयतीत्यर्थः । त्वां पुनातु पवित्रो करोतु । अरुन्धत्या अभिवादानादिना
प्रौढाय जनकायालीटतमम् आशीर्वाद्द्वयं दत्तम् । वचननिदमदन्धत्याः ब्रह्मज्ञानपराकाष्ठां
दोतयतीति ।

(छ) आर्य्येति । गृष्टिरिति कञ्चुकिनां नाम । अपि प्रभे । प्रजापालमातुः प्रजा-
पालयतीति प्रजापालः तस्य मातुः जनन्याः कौशल्यायाः कुशलं किम् ? वर्धते इति शेषः ।
कौशल्याया राममातुर्व्यगुह्या प्रजापालमातुरित्युक्त्या प्रजानामनुरक्त्यर्थे निरपराधां सकलदोष-
रहितां परिपरायचामपि धर्मपत्नी यः अक्षेपेन-सापवादं ल्यक्तमर्हति स खलु नितराम् अपश्येयः
गन्धाह्वसम्भवात् कौशल्यापीति व्यज्यते । यदा अनेन कुशलप्रश्नेन एवं दुःखिनी कियच्चिरं
गोविन्द्यति इत्यपि व्यज्यते ।

(ज) स्वगतमिति । स्वगतम् आत्मगतम्, आर्हति क्षिधायाः विशेषणमिदम् । निर्विशेष-
मित । निर्मासि विशेषो यस्मात् तत्तद्योक्तं निरतिशयं समधिकमित्यर्थः । अति-
निष्ठुरम् अतिशयकर्कशं यथा स्वापवा उपालम्बाः स्मः तिरस्कृताः वदमिति शेषः ।

† परो रजसाम् इति पाठान्तरम् ।

‡ रामभद्रेत्यापि समन्तात् प्रवृत्तवीभत्सकिं वदन्तीकाः.....दारुणमनुष्ठितमिति
विद्यासागररघुतपाठः ।

जनकः । आः । कोऽयमग्निर्नाम अस्मत्प्रसूतिपरिषोधने ! कष्ट-
मेवंवादिना जनेन रामपरिभूता अपि वयं पुनः परिभूयामहे । (भ)

पूर्ववत् "प्रियसखि" इत्यामन्वयपूर्वककुशलप्रश्नाकारवात् सात्वात् कौशल्यामपृष्टा मां प्रति
"अपि प्रजापालमातु कुशलमिति खोत्रुच्छनवचसा तस्या कुशलप्रश्नाच्च रामविषया वयम्
चतौष निर्भङ्गिता इति भावः । प्रकाशं सख्येश्च यथा स्यात्तथा आह । राजर्षे भो ईदृङ् ।
अनेनैव अकारणस्तीतानिर्व्यासनजनितेन एव मन्थुना शोकेन चिरपरिव्यक्तरामभद्रमुखचन्द्र
दर्शनां मुखं चन्द्र इव इति मुखचन्द्र रामभद्रस्य मुखचन्द्र रामभद्रमुखचन्द्र तस्य दर्शनं
रामभद्रमुखचन्द्रदर्शनं चिर दीर्घकालं स्याच्च परिव्यक्त रामभद्रमुखचन्द्रदर्शनं यथा तां
तस्योक्ता स्तीतापरिव्यासजन्येन शोकेन कौशल्या रामस्यापि मुखं नाद्याप्यवशो कथयतीत्यर्थः ।
अतएव अतिदुःखितां सञ्जातदुःखा स्तीतारामशोककालरामित्यर्थः । देवी राज्ञी कौशल्यां
दुःखितितु क्व वसितु न चर्हसि न युज्यसे । एवं दुःखितां देवी त्वमिति, पदवाच्यैर्निर्भर्तृस्य
जन च्छुचां कर्तुं नाहंसीत्यर्थः । रामभद्रोऽपि न ते निर्भर्तृसमीय इत्याह—रामिति, कोऽपि
अनिर्वचनोय देवदुर्नियोग देवस्य पुष्पांगुष्ठितकल्पेण अहटापरनाथ, ए दुष्ट नियोग
निमोहनं प्रेरकमिति यावत् । यत् यस्मात् देवदुर्नियोगादित्यर्थः । समन्तात् सख्यांस्तु दिष्ट
प्रश्नवैभक्तिकिवदन्तीका। प्रश्ना प्रचारिता बोधसा जुगुप्सिता किन्वदन्ती जनापवादं येथ ते
तस्योक्ता । अथवा अकारणवादिनात् सुदृष्टिना पीरजानपदा पुरवासिन देशवासिनश्च
जनाः, अस्मिपरिदुष्टिनपि अस्मिपरीक्षोत्तीर्णतया प्रमाथितनिर्होत्वत्वमपि न प्रतियमि न विद्व
तमि । अस्मिना परिजायिता स्तीति स्तुत्यापि अग्रहधाना नितरा निन्दन्तीत्यर्थः इति वाक्य
समाप्ती "इति शत्रुप्रवरप्रकाशादिसमाप्तिम्"त्वमरः । अत यस्मात् पीरजानपदानाम् अप-
वाददानाहेतोः । हाहच स्तीतानिर्व्यासनरूप अतिमयानक कल्प अमुष्ठित आचरित रामिबेति
शेषः । नाक्यव रामक कोऽपि शेष दुर्निवर्तित्वकृपायासमनीयाव कारकमिति भावः ।

(क) आ इति । आ, इति कोपार्थमन्ययम् । अस्मत्प्रसूतिपरिषोधने अस्माक प्रसूते
दुष्टितु, परिषोधने पवित्रतासम्पादने कोऽयं अग्निर्नाम । यत्त्वयोक्तमस्मिरिति नाम चक्ररिति
ख्यातः तैजोविशेषः क, अपितु अथानिजाया प्रकृतचित्तस्य मम तनयाया पवित्रीकरणे न
कोऽवीत्यर्थः । एवंवादिना जनेन, अर्था स्तीताया परिदुष्टिरिति वदता कश्चुकिना रामपरिभूता
अपि रामिश्च परिभूताः परिभूतोवागोपेच स्तीतानिर्व्यासनात् तिरस्कृता, अवमानिता अपि
नर्त परिभूयामहे निर्भर्तृसिता, कः । निर्होवाया अपि मे तनयाया अग्नि - ३३
वर्षानाम् तस्मा जनकत्वसम्बन्धवान् अहर्वापि रामिवावमानितः, परन्तु अपि न
व्यदिता शोचं हृदीकुर्व्यता पुनरपि विधेयेच तिरस्कृतोऽस्तीति भावः ।

अथ । (नि.चख) एवमेतत्, अञ्जिरिति वत्सां प्रति परिलघूनि
अक्षराणि, सीतेत्येव पर्याप्तम् । हा वत्से । (अ)

शिशुर्वा शिष्या वा यदसि मम तत्तिष्ठतु तथा
विशुद्धेरुत्कर्षस्वयि तु मम भक्तिं द्रढयति ।
शिशुत्वं स्त्रीणं वा भवतु ननु वन्द्यासि जगतां

गुणाः पूजास्थानं गुणेषु न च लिङ्गं न च वयः ॥ १ ॥

[११ । (त्वम्) शिशुः वा मम शिष्या वा यदसि तत् तथा तिष्ठतु । विशुद्ध. उत्कर्षः
त्व य तु मम भक्ति द्रढयति । शिशुत्व स्त्रेण वा भवतु, ननु जगता वन्द्या असि । गुणेषु गुणाः
पूजास्थानं लिङ्गं न वयस न । इत्यन्वयः]

(अ) एवमिति । एतत् कौश्यामाप्रनामोत भवता यदुक्त तदेवमेव सत्य खलु । अङ्गमपि
भवद्वचनं समर्थये । वत्सा प्रति सीताविषये अञ्जिरिति अक्षराणि, “अग्रि” इत्याकारवर्णाः
“लाघवापवादशब्दाः” इति यावत् । परिलघूनि अतिन्यूनानि निहृष्टानीति यावत् । सीतया
मङ्ग अग्रोऽनुलनायां पवित्रताधर्म्येण सेवास्ये विंशित्ये नत्वप्रिलस्या इत्यर्थः । अत सीता इत्येव
पर्याप्तं सीता इति नामोच्चारणेव पर्याप्तं समधिकं यथेष्टितम् । “कामं प्रकामं पर्याप्तं
निकामेष्टं यथेष्टितं” नित्यम् । वक्रिणीतयोः पावनत्वे समकचत्वान् प्रत्युत सीतायाः प्रकषात्
सीताशब्द एव परिपूर्णः । सीताया एतादृशो पवित्रता जगति प्रथिना, यत् सीतेत्युच्चारणादिव
यातृणां दृढये तस्याः लोकविलक्षण. पवित्रतातिशय आभिर्भवति न खलु तत् प्रतिपद्ये
अन्यादिभिः किमपि प्रयोजनमिति भावः । हा वत्से इति वक्ष्यमाणोक्तीनाम्बयः ।

(११) शिशुरिति । हा वत्से सीते । त्वं मम सख्ये शिशुर्वा अल्पवयस्का बालिका
वा असि, शिष्या सदसतो. उपदेशार्थां वा । नाद्य ससुदृश्ये बोध्यम् । शिष्योवा वा असि
भवसि इति यावत्, शिशुत्व शिष्यात्वञ्च तत् तथा तेन प्रकारेण तिष्ठतु । आसा तावते न्यून-
वयस्य शिष्यात्व इत्यर्थः । तु किन्तु शिशुश्च पवित्रताया निर्दोषताया इति यावत्, उत्कर्षः
अतिरेक. अतिशय त्वयि विषये मम भक्तिं पूज्यानुरागम् । पूज्येषु अनुरागो भक्तिः । पूजनीयत्व-
ज्ञान द्रढयति दृढां करोति सर्वव्यतीत्यर्थः । तथाकारस्यैवा सा ईर्ष्या भावयन्त्याञ्जिरमेव मे
त्वयि भक्तिरासीद्विद्वान्नीय पवित्रतातिशयदर्शनात् सर्वे भक्तिः अतिनिश्चया प्रतीत्यर्थः ।
शिशुत्व श्रेयस्य स्त्रेण ‘स्त्रीपुंभ्यां नञ्कञी’ इति स्त्रीशब्दात्तत्, स्त्रीत्वं वा तव भवतु अस्तु,
ननु तावतापि वन्द्यात्वमिति भावः । तथापि हि शिशु. स्त्री अपि सती जगत. लोकस्य
वन्द्या पूजनीया असि, भवसि ननु खलु । तथाहि—गुणाः पातिव्रत्यसीतीत्यादयो धर्माः गुणेषु

कौशल्या । अहो उन्मीलन्ति वेद्यणाभो । (८)

(८) अहो उन्मीलन्ति वेदना । इति सम ।]

(इति सूक्तंति ।)

मगक । हा कष्टं । किमेतत् ? (७)

अक । राजर्षे । किमन्यत् ? (६)

स राजा तत् सौख्यं स च शिशुजनस्ते च दिवसा
 स्मृतावाविर्भूतं त्वयि सुहृदि दृष्टे तदखिलम् ।
 विपाके घोरेऽस्मिन्नथ खलु विमूढा तव सखी
 पुरन्ध्रीणां चित्तं कुसुमसुकुमारं हि भवति ॥ १२ ॥

[१२ । सुहृदि त्वय दृष्टे स राजा तत् सौख्यं स च शिशुजन त च दिवसा, तदखिलम् स्मृतौ आविर्भूतम् अथ अस्मिन् घोर विपाके तव सखी विमूढा खलु । पुरन्ध्रीणां चित्तं कुसुमसुकुमारं भवति हि । इत्यन्य ।]

अहिसाशीचमस्तयमित्याद्युक्तगणवत्सु विषयं पुजास्थानं पुजाया अथाया स्थानं आत्पदम् । गुणा एवान्यन्यतिरकार्थ्यां पुजाप्रयाजका इत्येव इत्यर्थं । न च लिङ्गं स्त्रीत्वपु स्वादिकं यथा जटोपवीतादिचिह्नम् अकारइय प्रत्यकप्राधान्यार्थम् । तथा वय अल्पवयस्य प्रवयस्य व न पुजास्थानम् इति योजना, भवेदिति गण । “स्त्रीपुमानित्यनास्यैवा इत्त हि भङ्गित सता”मित्युक्त्वात् ए शिशुरपि पवित्रतादिगुणोत्कर्षेण मम पुज्यासीति भाव । अथ सामान्येन विश्वसमर्थनरूपोऽद्यान्तरन्यासोऽनङ्कार । तथा गुणा पुजास्थानं लिङ्गं वयो न इत्यनेन लिङ्गवयसो पुजाहेतुत्वव्यपीडनात् शान्दी परिसख्या इति अनयोरेकगङ्गिभाव सङ्गर । शिखरिणी इत्यम् ।

(८) अहम् इति । वेदना शोकव्यथा उन्मीलन्ति उद्भवन्ति सीताया गणधामाकर्षणान् तद्विरहदुःखानि पुनर्भवोभूय मा व्यथयन्ति इति भाव इति सूक्तंति एतदुक्त्वा कौशल्या मोहं जाटयतीत्यर्थं ।

(७) हेति । हा कष्टं अहा अतीव दुःखम् । किमेतत् एतत् कौशल्याया सूक्तंति त्वं किं कौडशम् । कथमियं सूक्तंतीत्यर्थं ।

(६) राजेति । अन्यत् कि अन्य प्रकारं कं ऽस्मि न । इयं सूक्तंति प-
 त्त्यर्थं ।

(१२) सूक्तकारणमीवाह—स इति । सुहृदि प्रियसखे त्वयि भवति दृष्टे साक्षात्-
 क्तने इति । स राजा दशरथ तत् सौख्यं सुखमेव सौख्यं स्मार्थं अल्पवयस्य । तत्

जनक । इत्त इत्त सर्वथा नृशंसोऽस्मि संवृत्त', यच्चिरस्य दृष्टान्
प्रियसुहृदः प्रियान् दारान् न स्निग्धं पश्यामि । (ठ)

स सम्बन्धी श्लाघ्य प्रियसुहृदसौ तच्च हृदयम्

स चानन्दः साक्षादपि च निखिलं जीवितफलम् ।

शरीरं जीवो वा यदधिकमतो वा प्रियतमो

महाराजः श्रीमान् किमिव मम नासीद्दशरथः ॥ १३ ॥

[१३ स श्लाघ्य सम्बन्धी, असी प्रियसुहृत्, तच्च हृदय, स च साक्षादपि चानन्दः, निखिल जीवितफल शरीर जीव वा अतो वा यदधिक तदासीत् प्रियतम श्रीमान् महाराज दशरथ मम किमिव नासीत् इत्यन्वयः ।]

अनुभूतपूर्वसौख्य सुखप्रवाह स च शिशुजन रामसीतादि ते च दिवसा त अनुभूतपूर्वा सुखमया दिवसा दिनानि तन् अखिल, तदिति नपु सकैकशेषत्वान्नपु सकम् । 'नपु सका नपु सकयोर्नपु सकमेकवचः' इति । अनी आविर्भूत अरण्यपथाकृतम् । तन् सकल अतिविषयीभूतमित्यर्थः । अथ अरण्यतदन्तर अस्मिन् घोरे भीषणे विपाके दशाविषय्ये अते सतीति अथ । पूर्व्यावस्थाया वर्तमानावस्थायाच अनायामित्यर्थः । तव सखी कौशल्या कौशल्या विमूढा मोहमापन्ना । वर्तमानावस्थाया अनीव महतया युगपदवस्थावय अत्वा ममोहेति भावः । अि यस्मान् पुरन्धीणा पातित्रत्यादिगणान्कृताना स्त्रीणा 'पुरन्धी सुचरिता न सती साध्वी पतिव्रत त्वमर चित्त हृदय कुसुमसुकुमान पुष्पमिव कोमलं तीव्रदुःखा-सहिष्णु इत्यर्थः । भवति । पतिपरायणा कुनस्त्रिय खलु पर्यायेषातिदु सहदु खल्वेग सोढं, न शक्रुवन्ति, अतएव तव दर्शनादय पूर्वतनमन्वकारावस्था अत्वा शोकात्ता जरातुरा शैथं मूर्च्छिता न च कारवान्तरमिति भावः । कौशल्यायामिहोदरप विशेष प्रति पुरन्धीणां चित्तव्य अतिकोमलत्वदपेय सामान्येन समर्थनात् सामान्येन विशेषसमर्थनरूप अर्थात्तरन्वाओऽन्यद्वार कुसुमसुकुमारमित्यपमया सङ्कीर्णः । शिखरिणी इत्यमः ।

(ठ) इमेति । अत्र विवादे इत्त इमेति चिह्नम् । सर्वथा सर्वप्रकारेण अथ सृष्ट अतिनिष्ठुर महत्त अस्मि भवामि । यथ योऽह चिरस्य दृष्टान् अतिपूर्वमवनीकितान् पूर्व परिचितानित्यर्थः । प्रियसुहृद दयितवन्भोर्दशरथस्य दारान् भार्या 'भार्या जायाच पु भूक्ति दारा' इत्यमरः । प्रियसखी कौशल्या स्निग्ध सखेह न पश्यामि । अतोऽह निष्ठुर इति भावः ।

(१३) स इति । स दशरथ मम श्लाघ्य आदरणीय प्रशसनीय सम्बन्धी वैवा-हिक आसीत् । असी दशरथ प्रियसुहृत् परम वन्धु आसीत् । तच्च हृदय स दशरथ हृदयं मम द्वितीय हृदयम् इवासीत् तदिति विधेयप्राधान्यात् जीवत्वम् । स दश-रथ । साक्षाच्छब्देनानन्दहेतवानन्दत्वात् कोपी व्यावर्तने । साक्षान् मूर्तिमान् आनन्द

कष्टम्, इयमेव मा कौशल्या । (ष)

यदस्याः पत्युर्वा रक्षसि परमं दूषितमभू-

दभूधं दम्पत्योः पृथगङ्गमुपालम्भविषयः ।

प्रसादे कोपे वा तदनु मदधीनो विधिरभू-

दलं वा तन्न स्मृत्वा दहति यदवस्कन्धं हृदयम् ॥ १४ ॥

[१४। अस्या व पत्यु रक्षसि यत् परमं दूषितमभूत्, अहं पृथक् उपालम्भविषय अभूवम् । तदनु प्रसादे कोपे वा मदधीनं विधेयं अभूत् । वा तन्न स्मृत्वा अत्र यत् हृदयम् अवस्कन्धं हृदति । इत्यन्वयः ।]

आनन्दस्वरूपम् आसीत् । अपिच किञ्च निखिलं सकलं जीवितफलं प्राचधारणस्य फलं भोगापवर्गादिरूपप्रयोजनम् आसीत् । यथा कण्ठज्ञानभक्तिरूपं जीवनप्रयोजनम् । अकारः पूर्वसमुदायकः । वा किञ्च स मे शरीरं देहं 'दुर्लभं मातृगो देह' इत्युक्तत्वात् सकलधर्मसाधनं शरीरस्वाभुदित्यर्थः । स जीवो वा जीवनं वाभवत्, अथ" जीवात्मा अङ्गहारविशिष्टं चैतन्यम् आसीत् । तस्य हि ज्ञानानन्दमयत्वात् प्रेमास्पदत्वम् । अतो जीवादधिकं समस्तकल्याणगुणा-
स्ततोदधिलेनानन्दमयत्वेन च प्रकृतं प्रियतरं प्रियो जीव प्रियतरं ब्रह्म तद्यथाविधं यत् परंब्रह्म तदभूत् । यदा ततोऽधिकं तेभ्यः हृदयादिभ्यः अधिकम् उत्पन्नं यत् किमपि प्रियतरमम् अभूत् । ततोऽधिकं शरीरजीवात्मा यत् शरीरं तदव्याप्तौदित वा । अतएव प्रियतरं सकलानां प्रियवस्तुनां प्रधानं श्रीमान् राजलक्ष्मीसम्पन्नं महाराजं दशरथं मम किमिव मासीत् अपि तु मम सर्वमिवासीदित्यर्थः । लोके सम्बन्धिसृष्टाशानां तत्प्रदातृत्वम् अस्य तु सर्वदा सर्व-
विधत्वमिति भावः । अतानन्दस्य प्रत्यक्षत्वासम्बन्धः, अपि तत्सम्बन्धोक्तं अतिशयोक्तिरलङ्कारः । आनन्दजनकस्य आनन्दरूपताप्रकाशेन हेतुहेतुमदमदप्रतीत्या अभिधाहेतुरलङ्कार इति वा । एवं तत्र हृदयं इत्यादौ रूपकं काव्यलिङ्गालङ्कारः, जिवितेवैव प्रोक्तम् ।

(ष) कष्टमिति । सा पूर्वहृष्टा प्रियसखी कौशल्या इयमेव एवैव । प्रथमसाक्षात्-
कारकमथै शोकात्पामाङ्गतया सेयं भवेति सन्देहो जात इति भावः ।

(१४) यदस्या इति । अस्या सम्बन्धवर्तिन्या कौशल्याया पत्युर्व्या अस्या एव पत्युर्दुर्लभ-
रसस्य च रक्षसि गुह्ये रतो वा निर्वर्जनव्याने वा 'रक्षसत्वं रते गुह्यं' इति निदिशौ । ' क ।
विभ्रजन्त्यत्र निःशलाशासधारह' इत्यमरः । यत् परमं अतिशयदूषितं दूषणं
निवर्धः । अभूत् । तदर्थमहं दम्पत्यो जायापत्यो ज्ञाता च पतिश्च इति ज-
ज्ञायाया ह्यावो ज्ञावो वा निपात्यते । "दम्पती जन्पती भार्यापती" इत्यमरः । एवं
पृथक् 'दम्पत्यं' यथा तथा उपालम्भविषयः । उपालम्भस्य निरकारस्य विषयं पात्रम् अभूवम् ।

शुनरक्षाण्डविवर्त्तनदाख्यो

विधिरहो विधिनष्टि मगोरुजम् ॥ १५ ॥

[१५] विधि. प्रथम सुष्ठुदिव एकरसाम् अनुकूलतां प्रकटय्य सुखप्रदः पुन चहो ।
 अक्षाण्डविवर्त्तनदाख्यः (सन्) मगोरुजं विधिनष्टि ॥ इत्यन्वयः ।]

कीमन्ता । (संघां लभ्या) हा बच्छे जाणह ! काहिं सि ? सुमरामि
 हे विधाहलक्ष्मीपरिम्नहेकमण्डलं पप्फुरन्तसुखविहमिदमुहसुखपुण्ड-
 रिभं आप्फुरन्तकोमुदचन्दवन्दिभासुन्दरेहिं अक्केहिं पुषोवि मे
 जादे । उज्जोएहि उच्छुङ्गम् । सन्वदा महाराषो भखादि,—एखा
 रकुउकमहत्तराथं वङ्ग, अन्हाथं उण जणअसम्बन्धेण दुद्धिदिषा
 एण्ण । (द)

[(द) हा बच्छे जानहि । कासि, करामि ते विधाहलक्ष्मीपरिवहेकमण्डलं पप्फुर-
 ण्डविवर्त्तितसुखसुखपुण्डरीकम्, आक्षुरन्तोमुदचन्दवन्दिभासुन्दरेहे । पुनरपि मे क्खते
 जणीतलीमुवङ्गम् । सन्वदा महाराजो भवति,—एवा रकुउकमहत्तराथां वङ्ग; अखाण्डं
 पुनर्जनसम्बन्धेन दुद्धिता एव । इति सन् ।]

(१५) सुष्ठुदिवेति । विधिः देवं "विधिन्विधाने देवे वै"त्वन्तः । प्रथमं पूर्वम् आवाख्यात्
 अणवाक्यवर्त्मनिर्णयः । सुखप्रदः आनन्ददायकः सुष्ठुत् नित्यम् इव एकरसाम् एकः केष्वः
 सुःखासम्प्लुक् इत्यर्थः । रसः सुखासादः यत्र ताम् अविच्छिन्नसुखसन्ताननिर्भरां केष्व-
 सुखमयीमित्यर्थः । अनुकूलताम् कूलम् अनुगतः इति अनुकूलः तस्य भावः अनुकूलता ताम्,
 आनुकूल्यं शोभन्नेवहेतुभूतामिति यावत्, प्रकटय्य आविष्टय्य निरन्तरसुखप्रदः सन्नित्यर्थः ।
 अहो वत पुनः सूयः अक्षाण्डविवर्त्तनदाख्यः अक्षाण्डे अणवसरे 'आख्योऽखी दखावाथा-
 वनीवहरवाभिनु' इत्यन्तः । अक्षाण्डेन निर्दिमितेनेति वा । योग्ये वाचंके समवे इत्यर्थः ।
 विपरीतैव अक्षरपरिवाकेन परिवर्त्तनेन प्रतिशुद्धाचरणेत्यर्थः । अक्षयान् कृपाकरपरिवहेचेति
 शाक्यम् । दाख्यः शूरः सन् मनोवर्त्तं मनसः उदयस्य दर्शनं पीकाम् विधिनष्टि विधेरेव वहुंसति ।
 पूर्वै सुखदात्री विधिरिदानीमसहजैश्च सदानीत्यर्थः । अत्र कर्मिण विधिरनुकूलताप्रकटनमनीयता-
 लक्षणं कर्मिणीचरतया पर्यावाण्डकारः सुष्ठुदिवैत्युपमया जहीत्यर्थः । इत्यन्ति ॥

(१६) कैवि । संघां शैतन्वं लभ्या प्राय कीमन्ता वाहेसि कीमन्तम् । एही-
 सूवे जान्ति ! शं उज्जिन् पावि पुन वर्त्तसे । ते सव शिवाहलक्ष्मीपरिव-
 धरिवक्त्रा अक्षाः शीजान्ताः परिवहः शीशारः आरयमिति यावत् । हेव दर्शनं कूलं 'एके

बभूवौ । यथाह देवी । (घ)-

पञ्चमसूत्रेरपि राज्ञ आसीत् प्रियो विशेषेण सुबाहुमनुः ।

बभूवतुंश्वेऽपि यथा हि शान्ता प्रिया तनूजास्य तथैव सीता ॥ १६ ॥

[१६ । पञ्चमसूत्रैः अपि राज्ञ सुबाहुमनुः विशेषेण प्रियः आसीत् । शान्ता यथा हि प्रिया तनूजा, बभूवतुंश्वे अपि सीता तथा एव (आसीत्) ॥ इत्यन्वयः ।]

सुखान्धकैवला' इत्यमरः । मख्यं भूषणं यस्य तत् । विवाहकाशीनया नैसर्गिकशोभया कृमिना
 चर्मा शोभा परिभूतासीदित्यर्थः । प्रकुरच्छुद्धविद्वसितसुग्धसुखपुष्परीकं प्रकुरता विकसतां
 सुचेन उज्ज्वलीन इतितेन स्थितेन सुग्ध सुन्दरं सुखं पुष्परीकमिवेति तत्तयोक्तम् अन्नन-
 चमसम् अहं क्षरामि चिन्तयामि । आकुरत्कौमुदपद्मचन्द्रिकासुन्दरैः आकुरती प्रकान्त-
 माना कौमुदपद्मस्य शरत्कालीनस्य इन्दोः चन्द्रिका ग्योत्सवा तदत् सुन्दरैः मनोज्ञैः सख्य-
 चक्षुः शययथैः । आति वत्से । उत्सवः शोभो उद्योतय शोभय । महाराजः इत्यमरः चर्माह
 चर्माह्निन् काशी भवति वदति, अतीतसामोच्ये वर्त्माना । एषा सीता रघुकुलनक्षत्राणां रघोः
 कुली बंधो ये महाराः अतिशयेन महान्तः इति महाराः मनुप्रथमः मान्वाः पूर्वतनाः पिङ्ग-
 पित्तमहाः तेषां बभू सुबा, पुनः किन्तु अस्माकं मन इत्यर्थः । जनकसम्बन्धेन जनकेन सह
 बन्धुत्वसम्बन्धेन दुहितेन कन्यैव, अभिन्नहृदयस्य जनकस्य कन्या सीता मनापि कन्यैव
 इत्यर्थः । महाराजः एतद्वचनोक्त्यर्थः । अत्र सुखपुष्परीकमित्यत्र चन्द्रिकासुन्दरैरित्यत्र च
 सुतोपनामकारः । चन्द्रचन्द्रिकासुन्दरैरित्यत्र पुनरुक्तता-दोषः, चन्द्रिकापद्मैव सहस्रमासी
 चन्द्रपदं पुनरुक्तमित्यवगत्यम् ।

(घ) यथेति । देवी कीमत्या यथा यत्प्रकारम् आह प्रवैति तत् सख्यमित्यर्थः ।

(१६) कीमत्यावाक्येन समर्थयितुमाह—पथेति । पञ्चमसूत्रैः प्रसूतयो वाचाः, बभूवः
 अपत्यानि, बाहुबलान् कर्कशं क्रिन् । पञ्च पञ्चसंख्यकाः प्रसूतयः बला सवीर्यवर्द्धि,
 गामाहवशवारः पुत्राः शान्ता कन्यैकेति पञ्च । सुबाहुमनुः सुबाहुनाथः राजसख्य शत्रुः
 निष्कमा राजः विशेषेण अन्वेष्यः आधिक्येन प्रियः प्रीतिदायकः खेडाभ्यहमित्यर्थः । राज्ञः,
 इत्यमरः ; सुबाहुमनुः इत्यनेन रामस्य शीर्ष्यातिरेको योच्यते, तेन च राज्ञः अविशेषकित्वः
 आसीत् । तथा शान्ता शान्तानुशी कन्या यथा बाह्वी प्रिया प्रेमात्मकम् आसीत् । बभूवतुंश्वेऽपि,
 अतः शरित्तममस्येति चतुष्पः बभूवौ चतुष्पः इति बभूवतुंश्वः अचिन्तुं निर्वारणे इत्यर्थः ।
 सीतासिद्ध्याचतुष्पेऽपि अत्र राज्ञः जनकस्य तनूजा, दुहित्या सीता कन्यैव मित्राः चतुर्वि-
 पञ्च तनूजा कीमत्याव जनकस्य सुप्रिया सीताया एव तनूजाकं शान्तास्यप्रीतिः चतुर्वि ।

जनकः ! हा प्रियसख महाराज दशरथ ! स्वमखि सर्वप्रकार-
हृदयङ्गमः कथं विख्येयसे ? (न)

कन्यायाः किल पूजयन्ति पितरो जामातुरासं जगं

सम्बन्धे विपरीतमेव तदभूदाराधनं ते मयि ।

त्वं कालेन तद्याविधोऽप्यपहृतः सम्बन्धबीजश्च तद्

घोरैःखिन्मम जीवलोकनरके पापस्य धिग् जीवितम् ॥ १७ ॥

[१७ । सम्बन्धे कन्यायाः पितरः जामातुः आसं जगं पूजयन्ति किल । मखि मे तत्
पाराधनं विपरीतम् एव अभूत् । तद्याविधः त्वं कालेन अपहृतः, तत् सम्बन्धबीजश्च
(अपहृतम्) । घोरैः खिन्म जीवलोकनरके पापस्य मे जीवितं धिक् ॥ इत्यन्वयः ।]

अपहृतो मध्ये राज एव राजः परमखे ह्यल्पदम् आसीत् बधुव च सीता जामातुः प्रियतम
आसीदित्यर्थः । अत्र आसीदित्येकस्याः क्रियायाः सुबाहुसीतारूपदार्ढ्यवदेन प्रस्तुतेन सम्बन्धान्
तुल्यबीजितासङ्कारः, स च उपमया सङ्गीतः । उपजातिरूपम् ।

(न) उक्ति । एवम् इत्थं सर्वप्रकारहृदयङ्गमः सर्वैः प्रकारैः धर्मैः हृदयङ्गमः हृद-
प्रकल्पव्यदम् अस्ति जमित्यर्थः । कथं केन प्रकारेण विख्येयसे मया त्वं विख्यतो भवति कथमपि
नेत्यर्थः । अहो त्वं मे ईदृशः प्रीतिप्रद आसीः यत् बहुकालावधिऽपि पित्रर्षुं न जज्ञीसीति
भावः ।

(१७) कन्याया इति । सम्बन्धे कन्यावरसम्बन्धे वैवाहिकसम्पर्के इत्यर्थः । कन्यायाः
पितरः जनकः जनकाश्च आत्मीयवर्गाः जामातुः वरस्य "वरो जामातरि त्रेते देवतादेरजीहिते"
इत्यनरः । आसं सप्रहितं बन्धुं जगं पित्रादिपरमात्मीयवर्गमित्यर्थः । पूजयन्ति किल सम्भाव-
नीति प्रविधिः सप्तु । किञ्चित् सम्भावनायां "वार्तासम्भावयोः किञ्चि" इत्यनरः । तद्याराधनं
तत्पूजनं अथ विपरीतमेव अभूत्, तत्प्राप्तं कथमपि वक्तव्यं प्रतिशीलं जायमित्यर्थः । तथा
सम्बन्धे आरवीरखिन्म वैवाहिके सम्पर्के जाते मयि सम्भावितरि ते जामादपितुः तत्र पारा-
धनम् अर्चनं विपरीतं कीदृच्छरीरवगमुदपमेव अभूत् । मयेव अर्चनीयस्य सम्भावितवान् तत्तु
सामाजिकरीतिविद्वद्भवेत्यर्थः । तद्याविधः तादृशः सकलगुवाधारः सदादेवतासं कालेन
संज्ञनीय इतरतिज्ञैश्च समवेन वा अपहृतः लोकात्परं नीतः । अदिरत्र निन्दायाम्, ईदृशकल्प-
वृत्तं काकल भिन्नाजनकमिति बोध्यम् । 'वर्षासप्तवचनप्रकृत्यासम्भावने' 'नेतिः ।
सम्बन्धबीजं तु तथा तत् सीतारूपं सम्बन्धक वैवाहिकसम्पर्क नीतं नेति
इत्यर्थः, कालेन अपहृतमिति किद्विपरिचयित्वात्त्वयः । न केवलं सख्य
पारंलोक्यैव कालेनानुष्ठेन, वा सप्तु आरवीः वैवाहिकसम्बन्धयोः ईदृशता वादितीति

कीज्या । जादे जाकर ! किं करोमि, दृढबन्धुवैपचित्तमन्वित्तं
विचरन् दृढजीविर्दं मं मन्दभादृशीं च परिचरन् । (४)

[(४) जाते जायकि । किं करोमि, दृढबन्धुवैपचित्तमन्वित्तं दृढजीवितं कां नन्द-
भाभिर्नां न परिचरति । इति वच्]

५५ । आश्रयिषि राजपुत्रि ! दान्धनिशोभोऽप्यन्तरासौ कर्त्तव्य
एव । अन्धश्च किं न करसि,—यदबोधद्वयमनुज्ञास्ये तुषार्कं कुलमुव-
क्षतुपञ्चातमेव, किन्तु कस्याचोदकीं भविष्यति ; (५)

आश्रयिष्यता, अथो दृष्टेऽपि तं वाक्येति भावः । अतएव अस्मिन् कीरे अस्मिन्-
दुःखजनकत्वात् दास्ये जीवसोक्तनरके जीवानां लोकं सुवर्गं च एव नरकः, जीवसोक्तः
नरक इवेति वा तस्मिन् संसारस्यैव निरये पापस्य पापिहस्य यथा भूतनन्वियर्वाक्यसिद्धि-
भूतदुरितमपुरस्य मन जीवितं प्राधान्यं चिद् प्राचपारथं विविति वाचन, ईदृशं वीर्यं की-
मिच्छन्तीतिशब्दः । अवाहयस्य सुखः नरकात् दुहितुचेद्व्यदुर्मिपाकाभ्यं कष्टं जीवसि-
तन्वे दुष्कृतस्य फलम् । अथे दानीं भवन्पुत्राद्यभावेऽपि यत्र लोकात्तरे तद्व्ययः अथ कष्ट-
कापि नदीचजीवन्कीमिदुरितप्रतिषेधत्वमिति भावः । अत्र जीवसोक्तनरके इत्यत्र उपसर्गेपत्तवीः
अथेद्व्यद्वरकदारः । आश्रयिषीकृतं वचनम् ।

(५) आदि इति । जाते वत्से जायकि । अहं किं करोमि । जीवनापन्न एव
अस्मिन् दुःखजनकत्वात्पापः किन्तु च मन न चटते इत्यर्थः । दृढबन्धुवैपचित्तमन्वित्तं
दृढेन दुर्बलेन बहुकावकादिना बन्धुवैपेन दन्धुवैपेन चटितः मिथिः यः तद्व्यः
अन्धीः तेन विचरन् चिरं नमुनचनम् इदं एतन्वे मन इतजीवितवैप इत्यर्थेवस्यैव सु-
नन्दभाभिर्नां दुर्मान्वां कां न परिचरति न सुचति । तवाभावे जीवस्य ईदृशत्वात् इत्यत्र
दृढजीवितवैपत्तं वास्तुशब्दात्वेव, किन्तु न अस्मन्कीति भयः ।

(५) ६ राजपुत्रि कीज्ये ! आश्रयिषि आश्रयता भव तमिति श्लोकः । अन्धस्यै-
कमदरे ज्ये ज्ये दान्धनिशोभः दान्धादान् चतुर्णां विरामः विच्छेदः चतुर्विधमिच्छाः इति
वाचन, अपि कर्त्तव्यः । अस्मिन्तदोदनं न कर्त्तव्यमित्यर्थः । तेन हि नन्दभादृशीः इत्यत्र
अन्धस्य नरक—तुषार्कं कुलमुवः अस्मिन् अन्धस्यैव नरकात् सुतेः प्राचरी त्रयीवै-
तद्व्यद्विपचरकत्वव इत्यर्थः । अत् अथेचत् अथदीद, यत् किं च अस्मिन् ? इत्यत्र
तत् अत् आश्रयवैपे नान संभवः, यथा अन्धस्यैवोदगीतौ वातं अन्धस्यैवोदगीतः ।
किन्तु अन्धस्यैवैव अन्धार्थं नन्दं इत्यर्थं इत्यत्र अन्धस्यैवोदगीतः, अन्धः अन्धस्यैव-

स्वीयत्वाः शेषवदि ! अदिकन्तो मधोरणे * । (व)

[(व) मधपति ! अतिज्ञानी मनोरथ । इति कम् ।]

अथ । तत् किं मन्थये राजपुत्रि ! नृवोर्धं तदिति ? नहीदं
सुचक्षिणे अन्धया मन्थयं, भवितव्यमेव तेन । (भ)

आविर्भूतज्योतिषां ब्राह्मणानां

ये व्याहारास्तेषु मा संशयो भूत् ।

भद्रा ज्ञेयां वाचि सञ्जीर्णवक्त्रा

नेते वाचं विभ्रुतां व्याहरन्ति ॥ १८ ॥

[१८ । आविर्भूतज्योतिषां ब्राह्मणानां ये व्याहारा तेषु संशय ना भूत् । एषां वाचि
भद्रा ज्ञेयाः विवक्षा हि ; एते विभ्रुता वाच न व्याहरन्ति ॥ इत्यन्वयः ।]

निबन्धनः । अनिश्चित सत्यतुल्यते, अन्धयज्ञयज्ञसम्पादनार्थं तदाग्रमगतो वसिष्ठः सीतासीमा-
कुषां सीतलान्निदमाह अ, — भद्रे पुत्रपूर्वात्सङ्गामिव बभू इत्युच्यते । सुनिवासात्
सर्वेषां शार्वकानात् अद्यत्सीतौ सीतलानि च सान्त्वयतीति बोध्यम् ।

(व) मधपति इति । मनोरथ अभिलाष अतिज्ञानो' अतीतः मरु इत्यर्थः । अन्ध-
सुचक्षिणे वने निर्व्याधिताया सीताया असावात् तत्पुत्रदर्शनाभिलाषो नै कश्च इति भावः ।

(भ) तदिति । हे राजपुत्रि अविद्यकुमारि सीतलम् । तत् तव्यात् अतिज्ञानो मनो-
रथ इति ज्योतिषज्ञाज्ञेतिरित्यर्थः । तत् तदा वा । तत् पुत्रतुल्यकनुरीर्यचरनं कर्षीयं कथा
निष्ठा उच्यते कथ्यते इति कर्षोपपदान् वदे' क्त्वा । निष्ठावाक्यं किं मन्थये सन्धायवदि ।
हे सुचक्षिणे अन्धयज्ञयज्ञसङ्गोत्पन्ने । अतः प्रायतै' इति अचः' अत्रलापत्यमिति अचिष्टः असाव
इति धेः । तव्यातीया जीति अत्रिया पक्षे अत्रियासी अर्थ्यचित्रिवाभ्यां वा इति खार्त्वे चापुञ् ।
पु' वीथे तु अत्रिची । इदं मुच्यते' अन्धया अन्धप्रकारं निष्वाभूतनिबन्धं, नहि नैव मन्थयन्
सोऽदिकन्तो भवेति शेषः । तेन मुच्यते' इति अर्थतत्त्वमेव सत्येनावस्यथाव्यमिव । पुत्रतु-
ल्यकनुरसङ्गानां पिशाचज्ञानां सुनीनां वचनं कदापि कित्तर्थं न अभिष्यतीति निश्चितमेव, त्वं
कर्षीयं पुत्रपूर्वात्सङ्गां कुषां इत्युच्यते भावः ।

(१८) व्याहाराणां सत्यवादिनमेव व्यनक्ति—आचरिति । आविर्भूतज्योतिषां विभ्रुतां
भद्रा ज्ञेयां वाचि सञ्जीर्णवक्त्रा ज्ञेयाः, ज्योतिषः ब्राह्मण्यं तेषुः विषां ते त
१-

* इति अदिकन्तो मधोरणे मरु इत्युच्यते इति पाठान्तरम् ।

शेषे चत्वारः । स चत्वार्यपि ।] (न)

उक्तः । अथ खलु सिष्टान्ध्याय इत्युक्तं खलतां वदन्त इत्युक्तः । (य)

श्रीमत्या । सुखसोखं दाव बालनचं होदि ।

[निरुद्ध] अथै । एदाचं मज्जे को एखो रामभइलखीपरि-
सोहिदेहिं सावइभमुहललिदेहिं अज्जेहिं अज्जाचं सोचवाइं
सोदसावेदि ? (र)

[(र) सुखसोखं तावद वाक्यं भवति । अहो । एतेषां मध्ये क्व एव रामभइल-
खीपरिबोधिते; सावइभमुहललितैरङ्गेरणाकं सोचनानि शीतलवति ? इति उक्तम् ।] ..

इदमेतानां ब्राह्मणानां विप्राणां ये व्याहाराः उक्तयः । बहुवचनं तदीयवर्त्मनास्मान्मन्त्रि-
णामाख्यप्रतिपत्त्यर्थम् । तेषु वाक्येषु संशयः सत्यं निष्ठा वा भवेदिति सन्देहः ना मूलं न चत्वारः
तथेति श्रेयः । हि यस्मात् एषां ब्राह्मणानां वाचि वाक्ये । अथैकवचनम् तदीयं वक्तुं किंचिदपि
वचनं नाप्रमावमिति सोचनार्थम् । भद्रा कल्याणौ यथासौख्यः । अज्ञोः अचित्तवाच्यव्यतिः
निवृत्ता संशया चक्षोति जे यः । 'सत्यतिः श्रीय अज्ञोये'त्यमरः । अचिच एते ब्राह्मणाः
विभ्रुतां अचक्षुषीं निष्ठाभूतानिति यावत्, वाचं वाक्यं न व्याहरेति न कचवमि । अथ
तादृशानां ब्राह्मणानां व्याहारेषु संशयाभावरूपकार्ये प्रति कारवत् अविभ्रुतत्वस्य समर्थकत्वदा
विष्वासात् कारवैतन कार्यसमर्थनरूपोऽपान्तरव्यासात्कारः । भाषिणी उक्तम् ।

(न) शेषे चत्वार्यपि उदयोवाः सन्तः तं कोलाहलं प्रवमि ।

(य) अथेति । कथमयं कोलाहल इति विचारवन् तत्कारवत्सुपपन्नमिति—अथेति ।
सिष्टान्ध्यायः सिष्टानां वेदविदां अन्ध्यायः अथयनाध्यापनाभावः । "पारव्याचसी ईषा
श्वः उपरिह्वः । ते सिष्टा ब्राह्मणा जे वाः सुतिप्रलचरीतयः ॥" इति अथिउर्थेति ।
सिष्टानमनमनुब्राह्मणभावः इति वा । 'अन्ध्यायो इत्यनेने उक्तवार्थे अन्ध्यायं वेति
मनुवचनान् अन्ध्यायान् एतान्ध्यायकार्यं मन्वन् । इति श्रुतः उदयं अर्थं उदयं अर्थमिति
यावत्, श्रेयतां श्रीकृतां वदन्तं ब्राह्मणवाक्यानां कचवमः । अथैकवत् अथिउर्थेति अन्ध्यायान्
अथयनविरतिं अन्ध्यायानां वाक्याः अथयन्तं कोलाहलं कुर्मन्तः श्रीकृतीति भावः ।

(र) सुखेति । वाक्यं शेषे सुखसोखं सुखेनम् अथैकवत् श्रीकृतीति भावः । अथिउ

पुनरिव शिशुभूतो * वक्षः स मे रघुनन्दनो

भटिति कुर्वते दृष्टः कोऽयं दृशोरमृताञ्जनम् ॥ १८ ॥

[१८ । कुबलयदलश्यामखिग्ध शिखण्डकमख्यन पुष्पश्रीक त्रिया वटुपरिवर्द समा-
जयन् इव पुन शिशुभूत स मे वक्ष रघुनन्दन इव दृष्ट सन् भटिति कोऽयं दृशो अमृताञ्जनं
कुर्वते ॥ इत्यन्वयः ।]

कधुकी । नूनं चन्धियन्नञ्जवारी दारकोऽयमिति मन्थे । (व)

जनक । एवमेतत् । तथाहि,— (श)

(१८) कुबलयति । कुबलयदलश्यामखिग्ध कुबलयस्य इन्दीवरस्य पद्मस्येति वा सर्वं
पत्र तदन्तु श्याम मेचक तथा खिग्ध मरुणस्येति तथोक्त पद्मपलामसुकुमारशान्तिः ।
शिखण्डकमख्यन शिखण्डका काकपत्ता काकपत्र शिखण्डक ” इत्यमर । मख्यनं मूषर्षं
यस्य स तथोक्त, काकपत्रधारी । तथा पुष्पश्रीक पुष्पा पवित्रा श्री शोभा यस्य स तथोक्त
पवित्रलक्ष्मीक । समासान् कप्रत्यय वैकल्पिक । त्रिया शरीरकान्वा वटुपरिवर्द वटुना
ब्राह्मणबालकानां परिवर्दं सभाम् । “समन्था परिवर्द्धोऽपि सभासमिति सवद्” इत्यमरः ।
समाजयन् शोभयन् इव अलङ्कृतं इति जेव । पुन भूय शिशुभूत क्षीमारमापन्नः
स मे मम वक्ष पुत्रक रघुनन्दन राम इव क अय बालक दृष्ट विभोक्षित सन् भटिति
श्रीम दर्शनसमकालमेवेत्यर्थः । दृशो नेतयो अमृताञ्जन अमृतेन सुधया अञ्जन विशेपनं
अमृतामिति यावत्, कुर्वते, यदा अमृताञ्जनम् अमृतमयमञ्जनं तद्धि शीतलत्वादिभिरतिरमणीयमिति
कविसमयप्रसिद्धिः । अमृतेन चक्षुषौ लिख्यतीत्यर्थः । अत एवात्र प्रतीयमाना शिशो-
मे अलङ्कार । तथा सभाजयन्निव पुन शिशुभूतो रघुनन्दन इव इत्यत्र वाच्यविद्योत्प्रेक्षा,
कुबलयदलश्यामखिग्धति सुप्तोपमया ससृज्यते । इति श्री दृष्टम् ।

(व) नूनमिति । अयम् एव सम्यखवर्ती दारक बालकः चचियन्नञ्जवारी ब्रह्म वेद,
तद्वरितु शीलमन्थेति ब्रह्मचारी नवोपनीत गुरुकुले वक्षन् वेदमयीयान इत्यर्थः । सतः
अमृतापत्यम् इति चन्धिय स चासी ब्रह्मचारी वेति स तथोक्त । नूनं निश्चितं भवेदिति मन्थे
अत्र सम्भावयामि अनुमिनोनीत्यर्थः ।

(श) एवेति । एतन्त्वया वदुक्तं तत् एवम् इत्यमेव सत्यमित्यर्थः ।

भूत्वा इति पाठमेव ।

चूडानुम्बितकङ्कपत्रमभितस्तूषीदयं पृष्ठतो

भस्मस्तोमपविव्रलाञ्छनसुरो धत्ते त्वचं रौरवीम् ।

मौर्व्या मेखलया नियन्त्रितमधोवासश्च माञ्जिष्ठिकम्

पाथी कार्मुकमक्षसूत्रवलयं दण्डं तथा पैपलम् † ॥ २० ॥

[२० । पृष्ठत. अभितः चूडानुम्बितकङ्कपत्र तूषीदयं भस्मस्तोमपविव्रलाञ्छनम् उरः, रौरवीं त्वचं, मौर्व्यां मेखलया नियन्त्रित माञ्जिष्ठिकम् अधोवासश्च, पाथी कार्मुकम्, अक्ष—सूत्रवलयं तथा पैपल दण्डं धत्ते ॥ इत्यन्वय ।]

भगवति अरुन्धति ! किमुत्प्रेक्षसे कुतस्त्योऽयमिति ? (घ)

(२०) तदेव विवृणोति—चूडति । अथ बालकः पृष्ठत अभितः पृष्ठस्थोभयोः पार्श्वयोः चूडानुम्बितकङ्कपत्रं चूडामि. शिखाभि लम्बमानकेशाद्यैरित्यर्थः । उम्बितानि स्पष्टानि बाधाना मुखदेशे गतिवैचल्याय निवेश्यतामि कङ्कस्य तदाख्यपञ्चिद्विभ्रषस्य पत्राणि यस्य तत् तथोक्तम् । तूषीदयम् इषुधियुगलं “तूषीपोसङ्गतूषीरनिषङ्गा इषुधिर्दयो” इत्यमरः । लम्बमानशिखसल्लघ-
सायकसूत्रतूषीरयुगलमित्यर्थः । तथा भस्मस्तोमपविव्रलाञ्छन भस्मना ओम पुञ्ज एव पवितं
मिध्वं लाञ्छनं चिह्नं पुञ्जं वा यस्य तत्तथाक्तम् । भस्मस्तोमेन पवितं लाञ्छनमिति वा । उरः
वक्षःस्थलम् । तथा रौरवी रुरो समस्येयम् इति रौरवी ता त्वचं अर्धं उत्तरीयभूतं स्वगणभे-
त्तुः । मौर्व्यां मुवांया. दण्डविभ्रषस्य इयम् इति मौर्वी तथा यथा धनुर्गुणरूपया मेखलया काञ्चा
परिधेयवस्त्रवस्त्ररज्ज्वा इत्यर्थः । नियन्त्रितं कटिदेशे नववृक्ष माञ्जिष्ठिकं माञ्जिष्ठारामेण रक्तम्
अधोवासः अन्तरोद्यकं च परिधेयवस्त्रमिति यावत् । तथा पाथी वृक्ष कार्मुकं धनुः अक्षसूत्र-
वलयम् अथावा जपाद्यै सूत्रेण स्फाटिकादीनां बलयः बलयोक्तत्वात्सूत्रम् जपमालिकावलयमित्यर्थः ।
तथा पैपलम् अन्नदशास्त्रारचितं दण्डं ललाटसन्निता यष्टिश्च धत्ते विभर्ति । वामे धनुः दक्षिण-
मक्षिणभेदे जपमालां दक्षिणपार्श्वं दण्डस्य धत्ते इत्यर्थः । चिह्नैरेते. अथ अतिथयन्नक्षत्राणीति
प्रतीयते । त्वचकार्मुकयोर्धारणं अविद्यमानचिह्नम्, रौरवत्वगादिकधारणम् अविद्यन्नक्षत्राणि-
चिह्नं यथाङ्कं मनु.—‘कार्णरौरववासानि अत्राणि ब्रह्मचारिणः’ इति । ‘अतिथस्य तु मौर्वी ज्या’
इति च । पैपलदण्डोऽपि अतिथयन्नक्षत्राणि एव, यथाङ्कं गीतम् — ‘देवपालाशौ ब्राह्मणस्य दण्डा-
वस्तु पैपली शेषे’ इति, शेषे अतिथः । अथ धत्ते इत्येकया क्रियया अनेकेषां कर्मतयाभिसम्ब-
न्धात् तुल्ययोगितात्कारः, स च गद्यभागसम्बन्धे च तत्तल्लिङ्गदर्शनेन कथितम्” अतिथयन्नक्ष-
त्राणित्वाविद्यविदकत्वात् अनुमानसङ्कीर्णं । शाङ्खलविज्ञोद्धृतं वक्तम् ।

(घ) भगवतीति । भगवति अरुन्धति ! अयं बालकः कुत

यागती

† इच्छोऽपरः पैपल इति कश्चित् पाठः ।

अथ । अद्यैव वयमप्यागताः । (स)

जगन्महः । आर्य्यं गृष्टे ! अतोव मे कौतुकं वर्त्तते । तद्भवन्तं
वाल्मीकिमेव गत्वा पृच्छ । इमञ्च बालकं ब्रूहि,—केऽप्येते प्रवयसस्त्वां
दिदृश्वव इति । (ह)

कञ्चुकी । यदाज्ञापयसि । [इति निष्क्रान्तः ।] (ञ)

कौगव्या । किं भणध, एवं भणितो आगमिष्यदिति । (क)

[(क) किं भणध, एवं भणित आगमिष्यतीति । इति सम् ।]

अथ । भिद्येत वा सद्वृत्तमीदृशस्य निर्माणस्य ? (ख)

वा इति अन्यथात् व्यपप्रत्यय । इति अस्मिन् विषये किमुत्प्रेक्षसे मन्यसे । अस्य बालकस्य
परिचयं कश्चिदनुमातुं शक्नोषि चेत् ब्रूहीति भावः ।

(स) अयेति ! वयमपि अद्यैव यस्मिन्नेवाङ्गनि युयम् आगताः अतोपस्थिताः । तस्मादस्या-
पूर्वदृष्टस्य परिचयं न निश्चिनुम इत्यर्थः । कृत्स्नास्य परिचयगोपनं कृतम्, निष्काकषणभिया
इमं न जानीम इत्यनुज्ञा अद्यैवागता इत्युक्तम् ।

(ह) आर्य्येति । गृष्टिरिति कञ्चुकिनो नाम तस्य सम्बोधनम् । मे मन अतोव
सविशेषं कौतुकं कुतुहलं वर्त्तते । तत् तस्मात् कारणात् गत्वा वान्मोक्समीपमिति शेषः ।
भगवन्तं माहात्म्याशालिनं वाल्मीकिमेव नान्यमित्येवार्थः । पृच्छ अस्य परिचयादिकमिति
शेषः । इमञ्च बालकं एतं समीपागतं शिशुं च ब्रूहि कथय, एते केऽपि अपरिचिताः प्रवयसः
प्रकृतं वयो शेषा ते तथोक्ताः अतिबुद्धाः त्वां दिदृश्ववः द्रष्टुमिच्छवः इति पदस्य ब्रूहीत्यने-
नान्वयः । त्वां केऽपि स्वविरा द्रष्टुमिच्छन्ति माननीयप्राचीनानां त्वद्दर्शनाभिलाषं पूरयितुमजा-
गच्छेति भावः ।

(ञ) यदिति । यत् आज्ञापयसि आदिशसि तदङ्गं प्रतिपालयामीति शेषः । इति
निष्क्रान्तः इत्येव सञ्ज्ञा निष्क्रान्तः रङ्गाक्षयादङ्गितः ।

(क) किमिति । एवं भणितः जगन्मादेशेन कञ्चुकिना उक्तः स बालक इति उच्यते ।
आगमिष्यति इति अत्र एष्यति किम् ? किं भणत अयमागमिष्यति न वेति विषये सूयं किं ब्रूय
इत्यर्थः । यथा एवं भणितः प्रवयसस्त्वां दिदृश्वव इत्युक्तः सन् आगमिष्यति किं मन्यसे ।

(ख) भिद्येतेति । ईदृशस्य एवंभूतस्य शोकोत्तरस्येत्यर्थः । निर्माणस्य विधानां सवयं
निर्माणस्येत्यर्थः । क्वदभिहितो भावः इत्यवत् प्रकाशते इति । यथा निर्मायते यत् तन्निर्माणं
कर्त्तव्यं स्यात्, क्वदस्यैवोक्तोऽपि चतुर्णामित्युक्तेः । एतादृशस्यैवाकारस्य बालकस्येत्यर्थः । सदृशं

कीदृश्याः । [निरूप्य ।] कञ्चं सविषयं णिसामिदगिद्विषयणो विस-
खिददमिदारणो इदो अहिमुहं पसरिदो ज्जेव सो बच्छो । (ग)

[(ग) अथ सविषय निशामितगृष्टिवचनो विसर्जितदिदारक इतोऽभिमुख प्रसृत
एव स वत्स ॥ इति सन् ।]

जनकः । [चिर निर्वर्ण्य ।] भोः किमप्येतत् ! (घ)

महिष्नामितखिन् विययशिशुतामोग्धामसृणो

विदग्धैर्निर्घाञ्चो न पुनरविदग्धैरतिशयः ।

मनो मे सन्धोदः स्थिरमपि हरत्येव बलवान्

अयोधात् यद्वत् परिलघुरयस्क्लान्तशकलः ॥ २१ ॥

[२१ । एतखिन् विययशिशुतामोग्धामसृण विदग्ध न पुन अविदग्धै निर्घाञ्च
महिष्नाम् अतिशय एतखिन् (वचंते) । परिलघु अयस्क्लान्तशकल अयोधात् यद्वत्
(तथा) बलवान् सन्धोद स्थिरम् अपि मे मन हरति एत ॥ इत्यन्वय ।]

आशुभौलं सदाचार इति यावत् । किं भिद्येस वल्लुप्येत कथमपि नव्यथ । कर्मकर्मैरि
यनात्मनेपदे । यथाज्ञतिपात्र गुणा वसन्तीति वचनमवितथमिति भाव ।

(ग) निरूप्यति । निरूप्य दृष्टा । निशामितगृष्टिवचन गृष्टे कञ्चुकिन् वचन इति
गृष्टिवचनं निशामितम् आलाचिन गृष्टिवचन यन् स तथोक्त । अम आलोचने इत्यस्य स्थानस्य
निष्पन्नविधानं निशामितमिति अन्वयात् निष्पत्त्यां ऊच्य स्यात् विसर्जिता परित्यक्ता अविदारका
मुनिमुनारा शेष स तथोक्त स वत्स इत अस्या दिशि अभिमुखम् अस्याक सम्मुख प्रसृत
एव प्रसृत एव । कञ्चिवचनप्रवणमात्रणो अथ बालक सविषयमित आगन्तुमारभते न
च अथमपि विशन्ते इति भाव ।

(घ) चिरमिति । चिर निर्वर्ण्य चिर बहुसमय व्याप्य निर्वर्ण्य सविशेष विलोक्य ।
भो इति कीदृश्यादीना सन्धोधनम् । एतत् किमपि, एतत् वस्तुमात्र किमपि अपूर्वमित्यर्थे ।
यथा एतत् शिशुत्वं किमपि अनिर्वचनीय वस्तु इत्यर्थः ।

(२१) तदीव शकैव विदधोति—महिष्नामिति । एतखिन् शिष्यो विययशिशुतामोग्धा
जन्मवः विषय नमना ज्ञानभौलवयोऽहज्जनसन्निधौ स्वनिकर्षपर्यवसायवस्थानमिति यावत् ।
शिशुतामोग्धं मीग्धं सौन्दर्यं आर्जवमिति वा, ते मसृण, शक्यं पौरुष्यज्ञेन विदग्धै,
सूक्ष्मदर्शिनो निर्घाञ्च निर्वर्ण्य अथ पुन किन्तु अविदग्धै अनिपुणै नयेतु
जन्मव इत्यर्थः । महिष्नां प्रकृष्टज्ञानज्ञेन प्रकृष्टिगुणादिमाहात्म्यानाम् कर्षं
आधिक्यमिति यावत् । वचंते इति शेषः । परिलघुः सन्धोऽपि अयस्क्लान्तः । अस्क्लान्तस्य

[प्रविश्य खण्ड खगतम्] अज्ञातनामक्रमाभिजनान् पूज्यान्पि नः खतः
कथमभिवादयिष्ये । [विचिन्त्य] अयं पुनरविरुद्धः प्रकार इति वृद्धेभ्यः
श्रूयते । [सविनयमुपसृत्य] एष वो लवस्य शिरसा प्रणामपर्यायः । (ङ)
परम्यतीजनकी, कल्याणिन् ! आयुष्मान् भूयाः । (च)

श्रीशकपथकमविशेषस्य शकलं खण्ड 'भित्त शकलं खण्डे वा' इत्यमरः । यत्नं यथा
अयोधान् लौहं इति आकर्षति तथा यत्नवान् प्रवृत्तं महानिति यावत्, सभोदः एतद्वालक
दर्शनजनितानन्दं मे मम स्थिरमपि निश्चलम् अपि विषयव्यनासक्तमपीत्यर्थः । मनश्चित्तं इति
एव आकर्षत्येव । मादृशस्यापि चित्तानुपेक्षायां अनिर्बन्धनीयमहिमशाली बालकोऽयमिति
भावः । अत्र विनयशिश्रुतामौग्धगणानामेकदा समुच्चयान् समुच्चयः । द्वितीये पादे परिसंख्या ।
उत्तरार्द्धे श्रौती उपमा च, स्थिरमपि इति विरोधः, महिमातिशयस्य असाधारणत्वात्
कालभेदेन आभासत्वम् इति विरोधाभासः । तदेतेषां मिथोऽनपेक्षया स्थितैः संवृष्टिः ।
शिखरिणी इति ।

(ङ) प्रविश्येत । प्रविश्य रङ्गभूमाविति शेषः । खगतम् आत्मगतं यथा तथा चाहिति
शेषः । पूज्यान् अपि ज्ञानवयोऽहृतया अभिवादानाङ्गान् अपि । अज्ञातनामक्रमाभिजनान्
नाम अभिधानं क्रम नमस्कारपूर्वापर्यप्रकारं सत्काराद्यानुपूर्व्यमिति यावत् । अभिजनः वक्ष्य
इति नामक्रमाभिजना न ज्ञाता नामक्रमाभिजना येषां ते तथोक्तास्तान् एतान् खविरान्
इत्यर्थः । खत खयं स्वनुदा निश्चिन्त्य इत्यर्थः । कथं केन क्रमरूपप्रकारेण अभिवादयिष्ये
नमस्कारिष्ये । एते खलु मे पूज्या इति सामान्यरूपेण मया खयं नुदाते, किन्तु एषां मध्यं कस्य
किं नाम, को वा वक्ष्यतीत्यादया अथ को वा ब्राह्मणः, को वा अमियः इत्यादि विशेषपरिचयम्
अविदित्वा केन क्रमेण केन प्रकारेण वा एतान् प्रणमामि, येन मे अभिवादाने पूर्वापर्यायित्वम-
विरुद्धप्रकारो न स्यादिति भावः । विचिन्त्य अथ तद्विषयं मनसा पर्यालोच्य चाहिति शेषः ।
अयं पुनरिति । पुनः किन्तु अयं प्रकारः, मनसा उद्भावित एव खस्यः अनुष्ठानविशेष इति
यावत्, अविरुद्धः अविपरैतं लोकतः शास्त्रतत्वागर्हणीयः इति यावत्, सामान्यरङ्गविषयकप्रणाम-
करणरूप इति भावः । 'सभायां प्रत्येकं न नमस्कुर्यात्' इति गीतमन्त्ररचनिर्वाचितम् । इति
अथ प्रकारः इत्यर्थः । वृद्धेभ्यः प्राचीनगुरुभ्यः श्रूयते । वः युष्माकम् एषः प्रणामपर्यायः
प्रणामानां नमस्काराणां पर्यायः क्रमं यथापूज्यम् अभिवादनमिति यावत् । अहं युष्मानभि-
वादये तन् खलु युष्माभिः पर्यायेण वृद्धतामिति भावः ।

(च) कल्याणिन् इति । हे कुलकिन् ! त्वम् आयुष्मान् प्रवृत्तजीवितः, दीर्घजीवीत्यर्थः ।
भूयाः भव ।

कीगत्या । जाद । चिरं जीव । (छ)

[(छ) जात । चिरं जीव । इति सम् ।]

एह वत्स ! [इति लवसुहृते कृत्वा स्वगतम् ।] दिष्ट्या न केवल-
मुत्सङ्गश्चिरात् मनोरथोऽपि मे सम्पूर्णः । (ज)

कीगत्या । जाद ! इदो बि दाब एहि । [उगसने कृत्वा] अह्महे य
केषलं दरबिअसन्तणीलुप्यनसामलुज्जलेण देहवन्धेण कबलिदार-
विन्दकेसरकसाभकण्ठकालहंसणिणाददीहरदीहरेण सरेण अ राम
भइमणुहरदि, णं कठोरकमलगव्भपक्वलो सरोअपुणंसोबि तादिओ
ज्जेव वच्छुअ । जाद पेक्खामि दाब दे मुहचन्दम् । [चिक्कमुत्तमय
निदय्य सबापाकृतम्] राएसि ! किं ण पेक्खसि, णिउणं णिक्खिअमायं
से मुहं वच्छाए वद्धए मुहचन्देण संवददि ज्जेव । (झ)

[(झ) जात । इतोऽपि तावदेहि । अहो न केवलं दरविकसत्रीलोत्पलश्यामलोत्पलेन
देहवन्धेन कबलितारविन्दकेसरकवायकफक्कलहंसनिनाददीर्घदीर्घेण स्वरेण च रामभद्रमनुहरति,
ननु कठोरकमलगवभपक्वल शरीरव्यर्थोऽपि तादृश एव वक्ष्यते । जात । प्रेक्षे तावत् ते
मुहचन्द्रम् । रात्रे । किं न प्रेक्षसे, निपुण निदय्यमायम् अथ मुखं वक्ष्याथ वध्वा मुहचन्देण
संवदति एव । इति सम् ।]

(ज) एहीति । वत्स । एह त्वं मम समीपम् आगच्छ । इति एवमुक्त्वा लवम् उच्छे-
त्तौके कृत्वा उत्तोल्य स्वगतम् आहृति शेषः । दिष्ट्या भाग्येन केवलं एकः मे उत्सङ्ग
कोटः न पुत्रं, किन्तु चिरात् बहुकालात् पर मनोरथोऽपि सीतातनयं कोट्टे करिष्या-
मीत्यभिलाषोऽपि सम्पूर्णः परिपूर्णा जातः । शिशोरस्यावयवशेन मम कोट्टकलं परिभारं,
सीतापुत्रसुहृते कृत्वा कदाहं सुखिनी स्वामिति बहुकालं मनसि पोषितोऽभिलाषः अथ परिपूर्णं
इति सरसार्थः ।

(झ) आहिति । हे जात वत्स । इतः अपि अस्मिन् ममापि कोट्टे इत्यर्थः । एहि
आगच्छ । केवलं ममवत्या अहमवत्या एव कोट्टे चिरं न स्यात्तव्यम्, किन्तु मम कोट्टेऽपि अथ
कीवतान् । उच्छेते कृत्वा कोट्टमारोप्य । दरविकसत्रीलोत्पलश्याम मनाक्
पिक्कसत्त अन्धीसत्त वत्त नीबम् अत्पणम् इन्दोवरमित्यर्थः । ईवदिअ तदिव
श्यामलः नीबकः तेन उच्छेत्तव तपोत्तेन देहवन्धेन शरीरघटनेन अथ ५११क केवलं

जनकः । पश्यामि सखि ! पश्यामि । (ज)

कौशल्या । अन्नो उन्मत्तौभूतं विष मे हृद्यं, किमपि चिन्तयन्तो
बहु विप्लववदि । (ट)

[(ट) अन्नो उन्मत्तौभूतमिव मे हृद्यं, किमपि चिन्तयन् बहु विप्लववदि । इति सम् ।]

रामभद्रं रामचन्द्रम् अनुहरति अनुकरोति इति न, अपितु कवलितारविन्दकैसरकषाय-
कण्ठकलहंसनिनाददौर्घदीर्घेण कवलिता मल्लिता ये अरविन्दानां पद्मानां कैसराः किञ्चल्काः
'किञ्चल्कः कैसरोऽस्त्रिया'मित्यमर । तैः कषायः रक्तः सुमधुर इत्यर्थः । कण्ठः लज्जया
तद्गतः स्वरः यस्य स चासौ कलहंसश्चेति तथोक्तस्य अव्यक्तमधुरध्वनेः राजहंसस्य निनादः
ध्वनिः इव दीर्घदीर्घः दीर्घप्रकारः, प्रकारे गुणवचनस्येति द्वित्व कर्मधारयवदुचरेष्विति
मयलोपः । तेन अतिदीर्घेण स्वरं कण्ठध्वनिना अपि रामभद्रम् अनुहरति अनुकरोति ।
अस्य बालकस्य देहः रामभद्रदेहसदृशः कण्ठस्वरोऽपि तादृश एवेत्यर्थः । किञ्चास्य शरीरस्य
देहस्य स्वर्गः अपि रामभद्रगात्रस्पर्शानुरूप एव, तथाहि—कठोरकमलगर्भपञ्जलः कठोरस्य
पूर्णावयवत्वात् इदस्य य. कमलस्य पद्मस्य गर्भः अन्तर्गतपत्रं तदिव पञ्जलः सुकुमारः, पद्मस्येत्
सिंघादिभ्यश्चेति लच् । अतिकोमलत्वाद्दत्तुरत्वाच्च पद्माभ्यन्तरदलानां स्पर्शनिचलोच्चां स्वर्गं इव
सुकुमारः, तददसौ सुकुमार इति पञ्जलगन्धेन लज्जवामूलया व्यञ्जनया उपस्थाप्यते । ईदृशः
शरीरस्पर्शः अपि बल्लस्यास्य रामभद्रगात्रस्पर्शतुल्य एवेत्यर्थः । जात वत्स ! ते तव सुखचन्द्रं
तावत् निपुत्रं मेवे अहं पश्यामि ! श्वेतुक अधरनिजदेशं उन्नमय सुखदर्शनार्थं तुल्योक्त्य
निश्चय सम्बन्धलोक्त्य सवाप्याकृतं वाप्येव इवांसुवा आकृतेन अभिप्रायेण च अहं वर्तते
यथाथोक्तम् आह राजर्षे हे राजर्षिजनक ! किं न भ्रूयसे त्वं किमेतत् बाबलोकयसि । निपुत्रं
सावधान निश्चयमात्रं निरोत्थ्यमाणं अस्य सुख वत्सायाः सीताया सुखचन्द्रेण अहं संवदति एव
सदृशीभवति सात्वं प्रकटयति । न किमपि वैषम्यं दृश्यते इत्येवकारार्थः ।

(ज) अयि सखि कौशल्या ! पश्यामि अस्य शिशोर्मुञ्जमहं सादरमवलोकयामि ।
पमादराद्दृष्टिः ।

(ट) अन्नो इति । अन्नो इति खेदेऽव्ययम् । मे मन हृद्यं चिन्तन् उन्मत्तौभूतमिव
अनुन्मत्तम् उन्मत्तं भूतम् इति उन्मत्तौभूतम् अमृततद्भावे चिप्रत्ययः । विधानमिव । सीताया
रामचन्द्रस्य आह्वयप्रत्यङ्गसीसाह्वयमजिन्म बालके इहा नाह चित्तं खिरोक्तुं यत्नोमि
अतएव किमपि अनिर्वाच्यं चिन्तयन् विभावयन् सत् बहु ज्ञानाविधं विप्रलपति परिदेवयति ।

जनकः । [निरूप्य ।] (३)

वत्सायाश्च रघुदृश्यस्य च शिश्रावस्त्रिभिरभिव्यज्यते

सम्पूर्णप्रतिबिम्बितेव निखिला सैवाकृतिः सा द्युतिः ।

सा बाणो विनयः स एव सहजः पुण्यानुभावोऽप्यसौ

हा हा दैव किमुत्पद्यैर्मम मनः पारिप्लवं धावति ॥ २२ ॥

[२२ । वत्साया रघुदृश्यस्य च सम्पूर्णप्रतिबिम्बिता अस्मिन् शिशौ अभिव्यज्यते इव । निखिला आकृतिः सा एव द्युति सा बाणो स सहज विनय स एव पुण्यानुभाव अपि असौ । हा हा दैव । पारिप्लव मम मन उत्पद्ये किम् धावति ॥ इत्यन्वयः ।]

असम्पूर्णसम्भाव्यश्च किमपि वस्तुसुपक्रमते इत्यर्थः । आकारसाध्यास्तुमय सीताया पुत्र इति मे चित्तं प्रकाशयतीति भावः ।

(३) निरूप्यति । निरूप्य विशिष्टेषामनोक्त्य बालकमिति शेषः ।

(२२) वत्साया इत्यादि । अस्मिन् शिशौ बालके वत्साया सीताया रघुदृश्यस्य च रघुकुलश्रेष्ठस्य रामचन्द्रस्य च सम्पूर्णप्रतिबिम्बिता एव प्रतिबिम्ब प्रतिष्ठाया अस्ति अस्मिन् इति प्रतिबिम्बी, तस्य भाव तत्ता, सम्पूर्णं समया आसौ प्रतिबिम्बिता चेति तत्तद्योक्ता समयकालि-
नता अभिव्यज्यते स्पष्टं लक्ष्यते इत्यर्थः । “प्रतिमान प्रतिबिम्ब प्रतिमा प्रतिघातना प्रतिच्छाये”-
त्वमरः । तच्चाह सैवाकृति सा एव सीतारामयोऽन्या एव निखिला सर्व्वा आकृति
अवयवसंख्यानविशेषः । अस्य बालकस्येति शेषः । एव द्युति देहकालि सैव तयो सहस्री
एव । तथा बाणो कण्ठस्वर इत्यर्थः, सा एव तत्सम्बन्धिना एव सहज स्वाभाविक विनय
प्रत्यय स एव तयोऽरनुरूप एव । तथा पुण्यानुभावोऽपि असौ पुण्य पावन अनुभाव तेजो
विशेषः, अपि च समीचीनव्यवसाय इति यावत्, असौ सीतारघुदृश्यतुल्य एव । अदूरविपन्न
बाणोऽह शब्दः । “अनुभाव प्रभावे च सताश्च मतिनिश्चये” इत्यमरः । यथा सैवाकृति सा
द्युतिः अस्मिन् शिशौ सम्पूर्णं यथा तथा प्रतिबिम्बिता प्रतिफलिता सतो अभिव्यज्यते । तत
सा बाणो विनय स एव पुण्यानुभाव अपि असौ अभिव्यज्यते इत्यनेनात्म्य इति कैचित् ।
प्रतिबिम्बिता इवेति पाठः । साधोयान् मन्थने, तथात्वे सम्पूर्णं प्रतिबिम्बिता अस्मिन् शिशौ लक्ष
वत्साया रघुदृश्यस्य च समर्थं साहस्यं अभिव्यज्यते इत्यर्थः । प्रतिबिम्बितामिव व्यनक्ति—सैवाकृति
रित्यादिनेति । हा हा दैव असौ भाग्य पारिप्लवं अचल “अचल तत्र वपरिप्लवं”
इत्यमरः । मम मन किं किमर्थम् उत्पद्ये उन्मत्तिं अक्षय्य । इत्यर्थः ।
धावति अचलकिन्तं भवति । सीताया अमावास्याव्योत्पत्तेर्नितास्तासु मय आकृति

कौशल्या । अस्थि दे मादा, सुमरसि वा ताटं । (उ)

[(उ) अस्ति ते माता, अरसि वा तातम् । इति सम ।]

नव । नहि नहि । (ढ)

कौशल्या । तदो कस्य तुभं । (ण)

[(ण) तत कस्य त्वम् । इति सम ।]

नवः । भगवतो वास्मीकेः । (त)

कौशल्या । अद् जाट ! कष्टिडब्बं कष्टिहि । (थ)

[(थ) अयि ज्ञात । कथयितव्यं कथय । इति सम ।]

नव । एतावदेव जानामि । (द)

सौहादर्यात् सौताया एव पुत्र इति मे मनः चिन्तयत् सन् व्याकुलीभवतीति भावः । अत्र प्रसिद्धार्थत्वात् तच्छब्दो यच्छब्दापादान् नापेक्षते । श्लोकेऽस्मिन् नवगताकृतिकान्यादीनां भेदेऽपि सौतागमनिष्ठाकारादिभिरभेदेनाध्यवसायात् अतिशयोक्तिरल्पकारः । परे तु तदाकृतिसदृशाकृत्याद्यर्थं वाक्यार्थपर्यवसानात् निदर्शना द्रष्टव्यम् । अभिव्यञ्जने इत्येकक्रियया आकृत्यादीनामनेककर्मणां सम्बन्धानुव्ययोगिता चेति । मन उत्पत्त्यर्थः धावति इत्युक्तिभङ्गा सौतायाः प्राग्निभावात् कथं तत्पुत्रः इति गम्यार्थस्याभिधानात् पर्यायोक्त्यालङ्कारः, तदेतिर्था सद्वचः । शङ्खविश्रीकृतं हलम् । 'रूपं तदो गस्वि तदेव बोध्यं तदेव नैसर्गिकमुत्पत्तत्वं' इति रघुवंशेऽस्मानुरूपः श्लोकः ।

(उ) अस्तीति । ते तव माता जननी अस्ति विद्यते किम् ? तासं जनकं वा अरसि ? तातश्च किमस्ति इत्येष प्रश्न एव भङ्गा क्रतुः ।

(ढ) नहीति । अवधारणे द्विकर्मिः । मे माता नास्ति नवा तासं अरानीत्यर्थः ।

(ण) तदो इति । तदा पिवोवभावं त्व कस्य जेन रञ्जितः सन् बर्हसि इत्यर्थः ।

(त) भगवत इति । अहं भगवतो वास्मीके, वास्मीकिसम्बन्धेन, स खलु भगवान्-ममाभिरक्षिता इत्यर्थः ।

(थ) अद् इति । अयौति कोमलसम्बोधने, ज्ञात वक्षः । अकथयितव्यं वक्तव्यं कथय वदति त्वमिति शेषः । गम्यया पृष्ठात् तच्छानासि चेत् व्युत्पत्तिरिति न कश्चित् गोपयति भावः ।

(द) एतावदेवेति । एतावदेव एतन्पर्यन्तमेव जानामि, नत्वेतदधिकं मनुपरिचयं जानामीत्यर्थः ।

[नेपथ्य ।] भोः भोः सैनिकाः ! एष खलु कुमारश्चन्द्रकेतुराज्ञा
पयति,— न केनचिदाश्रमाभ्यर्णभूमिराक्रामितव्येति । (ध)

अदस्यरीजनका । अये ! मेध्याश्वरचाप्रसङ्गादुपागतो वत्सश्चन्द्रकेतु-
रस्य द्रष्टव्य इत्यङ्गे सुदिवसः । (न)

कौशल्या । दञ्जलकवणस्म पुत्तको आणवेदिन्नि अमिअबिन्दु-
सुन्दराइं अकवगइं सुणाअन्ति । (प)

प) अत्रगलनपुण्य पुनक न जारनोअस्य विन्दुनन्दर ग्यतगणि अयन्त ।
इति सम ।]

नन आर्य्य ! क एष चन्द्रकेतुर्नाम ? (फ)

(ध) भो इति । हे सैनिका. सेनासट्टा एष अयं कुमारश्चन्द्रकेतु तन्नामधेयः
लक्षणात्मज इत्यर्थः, आज्ञापयति आदिशति । केनचिन्नुष्माकं मया केनाप आश्रमाभ्यर्णभूमिः
आश्रमस्य तपोवनस्य अभ्यर्णा निकटवर्तिनी भूमि प्रदंश तपोवनसमन्वयप्रदेशे न आक्रामितव्या
न प्रवेष्टव्या नावरोहव्या इत्यर्थः । अमिपुनाददन्तं कप्रयये सिद्धमभ्यर्णमात् । वाक्काकि-
कापोवर्णं प्रविश्य तरुलताट्टीना पालितपशुपक्षिणाश्च किमप्यनष्टं न कर्तव्यमिति भावः । सुने-
ननुमानार्थेनिसुक्तम्

(न) अये इति अय इति साधारणतः सिद्धिजनसम्वाधानम् । मेधाश्वरचाप्रसङ्गात्
मेध्यास्य यस्मिन्स्य कश्चमेधोयस्य इत्यर्थः । अश्वस्य रक्षा रक्षणं तस्या प्रसङ्गात् अश्वस्या
तुरोहस्यात्वात् क्वच्छट विचरतीत्यस्य यज्ञाङ्गभुतस्य वाशिन रक्षणश्रमस्य च । उपागतः
असोपस्थितः वत्सश्चन्द्रकेतुः तदभिधानं लक्षणात्मज अय द्रष्टव्यं अस्माभवीषितव्य इति
श्रुतोः अङ्गे सुदिवसः सोभाग्यम् । प्रियजनसंगमदिनात् शाभनमम दिनं नास्त, यदयं
तद्वाच्यमतः सुप्रभातमात् भावः ।

(प) वञ्चेति । वञ्जलकवणस्यापि कुमारस्य समारण्यमस्ये अचिरसमागतव्यति यावत्,
श्रीनिवेशिपुत्रकः चन्द्रकेतुरित्यर्थः । आज्ञापयति सैनिकान् आदिशति इति एतानि अस्त-
विन्दुसुन्दराणि अस्तव्यं विन्दवः कथा इव सुन्दराणि मधुराणि सुतिमुभं यकानो-
त्सर्गः । अचरन्ति यास्यान् युष्मन्ने मयेति शब्दः । यौवस्थाधिपस्य कस्य
मितरामानन्दो न जायते इति भावः ।

(फ) आर्य्य इति । चन्द्रकेतुर्नाम चन्द्रकेतुरिति नाम्ना ख्यातः एषः अयं कः कृतव्यः ?

- जनक । जानामि रामलक्ष्मणौ दाशरथी ? (ब)
 लव । एतावेव रामायणकथापुरुषौ ? (भ)
 जनक । अथ किम् ? (म)
 लव । तौ कथं न जानामि ? (य)
 जनक । तस्य लक्ष्मणस्यायमात्मजसन्दर्केतुः । * (र)
 लव । ऊर्मिलापुत्रस्तिर्हि मैथिलस्य राजर्षेर्दोहितः । (ल)
 अरु । [विदस्य] आविष्कृतं कथाप्रावीण्यं वत्सेन । (व)

(ब) जानामात् । दाशरथो दशरथस्यापत्ये पुमांसाविति दाशरथी रामलक्ष्मणौ जानामि त्व वै त्व किमिति काका याज्ञनौयम् ।

(भ) एताविति । एता दाशरथी रामलक्ष्मणौ एव नत्वन्तौ रामायणकथापुरुषौ रामायणकथाया वात्राकिञ्चतरामायणनामाख्यानस्य पुरुषौ नायकौ प्रधानपुरुषौ किम् ? अत्रापि काका किमिति प्रश्ना व्यज्यत ।

(म) अथ किमित स्वीकाराशकमयम् । एतौ एव रामायणकथापुरुषौ इति स्वीकारार्थं द्योतयति । तदत्र इत्यथ ।

(य) ताविति । तौ आनर्बन्ध्याना रामलक्ष्मणौ कथं कन हनुना न जानामि न वदति । प्रतिप्रशन्नमानो एता कन ज्ञातम् । रामायणकथानायकत्वाद्धोतरामायणोऽहनेतौ जानाम्यवत्यथ ।

(र) तस्यति । तस्य दाशरथ्य स्ननामप्राप्तस्य लक्ष्मणस्य आत्मज, तनयसन्दर्केतुः ।

(ल) ऊर्मिति । स्तिर्हि तदा ल-प्र-आत्मगतत्वं सत्वथ ऊर्मिलाया तदा-
 ख्याया लक्ष्मणपुत्रा पु- गर्भजातभनय । मैथिलस्य मि-ए-नाथपत्य जनकस्य राजर्षे-
 दोहितं स्तिर्हि ऊर्मियाया अयत्य पुमान् इति दाति ।

(व) विदस्यति । वि-स्य मध्यम ह सत्वा "मध्यम स्याद्दहसत"मित्यमर । अत्रत्यती
 आर-सकसम अनन लवेन कथाप्रावीण्य कथाया रामायणाख्यानं प्रावीण्यं हञ्जवन् विचक्षणत्वम्
 अभिज्ञानति यावन् । आविष्कृतं प्रकाटतम् अन्दर्केता, पिता, मातामहस्य च यथावन्
 परिचयदानादय रामायणकथायाम् अतीवाभिज्ञ इति मन्यते ।

* तन् कथं न जानामोत्वधिकं वृषभिम ।

जनक । [विचिन्त्य ।] यदि त्वमीदृशः कथायामभिन्नस्तद्ब्रूहि तावत् पृच्छामस्तेषां दशरथात्मजानां किन्नामधेयानि अपत्यानि केषु केषु दारेषु प्रसूतानि ? (ग)

लव । नायं कथाप्रविभागोऽस्माभिरन्येन वा श्रुतपूर्वः । (घ)

जनक । किं न प्रणीतः कविना ? (ङ)

लव । प्रणीतो न तु प्रकाशितः । तस्यैव खलु कोऽप्येकदेशः मन्दर्भान्तरेण रसवानभिर्नयार्थं कृतः, तच्च स्वहस्तलिखितं मुनि-
र्भगवान् व्यस्यन्नगरतस्य मुनेर्होत्र्यतिकसूत्रकारस्य । (छ)

(ग) यदिति । याद त्वं कथायां रामायणाख्यान इदृश एवविध आभिन्न विषय-
वच, अस्तीति श्रव । ततटा पृच्छाम त्वामिति श्रव । तावत् वाक्यालङ्कार तथा दश-
रथात्मजाना दशरथस्य राश्र तनयाना केषु केषु किन्नामधेयेषु दारेषु कस्या कस्या
पत्न्याभित्यथ किन्नामधेयानि किन्नामधेय यथा तानि तथाकानि अपत्यानि सन्ताना
प्रसूतानि उत्पन्नानि । अत्राकस्मात्प्रवक्ष्यामि केषु केषु । तद्ब्रूहि त्वं कथयस्वन्वय । यद्यथा
दशरथात्मजपरिचयदानप्रसङ्गान् अभ्यासि पित्रा नामादिकं वदन्, तदाभिप्रायश्च जनकं पृष्ट
इति भाव ।

(घ) नति । अथ भवता पृच्छामान दशरथात्मजानां सन्ततिविषयस्यैव कथा-
प्रविभाग आख्यानस्य अथ अस्माभि अन्येन वा अस्माद्वा तस्मिन् जनने वा न श्रुतपूर्वेषु
श्रुत इति श्रुतपूर्वेषु नास्ति । यद्यिदं दशरथात्मजानामुत्पत्तिविषयं भग-
वतोपनिषद् स अथ अस्माभिरन्येन वा न श्रुत इत्यर्थ । अत भवत प्रत्यक्षान्तर दातु न
शक्नोमीति भाव ।

(ङ) किमिति । कविना वाचाकविना किं न प्रणीत एव न प्रवृत्त एव, दशरथा-
त्मजापत्यविषयप्रबन्ध किं न रचित ? अथवा रावतस्यैव न श्रुत इत्येवकारण । यथा
किं न प्रणीत प्रबन्ध किं नोक्त किमिति वा न प्रकाशित न आचितो नाख्यातित्यर्थ ।

(छ) प्रणीत रचित न तु प्रकाशित अस्मात् न प्रकटित कविनेति श्रव । तस्य
एव दशरथतनयानां सन्ततिविषयस्यैव एव यथा तस्य रामायणस्य कोऽपि अस्ति
द्वितीयः इति वा । स च समसाह वल्यमाख्याननाटकाद्यक इति श्रवण
आख्यप्रवृत्तारिक्तदृशप्रबन्धरूपकस्यैव वा प्रवृत्तारिक्तस्य अन्वयेन कर्तव्यं प्रव ।

जनकः । किमर्थम् ? (ञ)

नव । स किल भगवान् भरतस्तमप्सरोभिः प्रयोजयिष्यतीति । (क)

जनकः । सर्वमिदमस्माकमाकूतकरम् । (ख)

नव । महती पुनस्तस्मिन् भगवतो वाल्मीकेरास्या । केषाञ्चिदन्ते-
वासिनां हस्तेन तत् पुस्तकं भरताश्रमं प्रति प्रेषितम् । तेषामानु-
यात्रिकस्त्रापपाणिः प्रमादापनोदनार्थमस्मद्भ्राता प्रेषितः । (ग)

सवान् कष्टादिरसवत्त्वं अभिनयायः अभिनतु याग्य सात्त्विकारुकादिचतुर्भिर्धाभिनय-
प्रकाशः अथ, अभिधेय यस्य तथोक्तं कृत इति भावः । किमर्थं कामभिनयाहं दृश्यकाव्यं
कृतमित्यर्थः । समयं रामायणं खलु श्रेयकाव्यरूपेणोपनिबद्धम्, परन्तु तदन्तर्गतसीतानिर्वा-
सनादिपुनर्जन्मपर्यन्तागमादाथ किमपि सरस दृश्यकाव्यं कविना व्यरिच इति निष्कर्षः ।
तस्य सन्दर्भं स्वहस्तलिखितं निजकरंण लिखितं प्रकाशयमानं नतु शिष्यादिनापि लिखितवान्
एतेन तस्य सन्दर्भाशस्य गोपनीयत्वं सूच्यते । मुनिर्वाचोक्तिः । तीर्थविक्रमसूत्रकारस्य तीर्थ-
विक्रमस्य दृश्यगीतवादिवस्य, नृत्य सुरजादि तत्र भव तीर्थं वयः, अथा चस विक्रं, तीर्थोप-
लभित विक्रमिति तीर्थविक्रमित्यमरटीकाया मङ्गलः । 'तीर्थविक्रम दृश्यगीतवाद्यं नाञ्चलिटं
वयं'मित्यमरः । सूत्रकार आश्रयकार तस्य दृश्यगीतवादिवशास्त्राचार्यस्य भरतस्य भावराज-
तानशास्त्राचार्यत्वमूलकतदायश्चरचटितभरतनामकस्य मुनेः सकामे व्यसृजत् प्रेरयामास ।

(ञ) किमर्थं किम्ययोजनम् । कथं तं सन्दर्भं भरतसमीपे व्यसृजत् इत्यर्थः ।

(क) स इति । स भगवान् एतदर्थं गाली भरतः तदभिधानसौम्यविक्रमशास्त्राचार्यः ।
तं अभिनयाहं सन्दर्भाशम् । अप्सरोभिः, अभिनेत्रीभिर्देवनारीभिः प्रयोज्यकरीभिः । प्रयो-
जयिष्यति अभिनेष्यति इति एतदर्थं व्यसृजति इति सम्बन्धः ।

(ख) सन्धिः । इदं त्वयोक्तं सर्वं सफलं प्रचीतस्माप्रकाशं प्रवन्त्यान्तरेषु च विधानं
भरतं प्रति प्रेषयच्च आकृतकरं गूढार्थकम्, यदा आकृतकरं कौतुहजनकम् । अत्र कस्यापि
आश्चर्यजनकस्यापारस्य विद्यमानत्वादेव मुनि स्वहस्तेन लिखित्वा संगोप्य तन्मंत्रं भरतात्मिके
व्यसृजति इति भावः ।

(ग) मङ्गलं । तस्मिन् सन्दर्भे । शास्त्राचार्यस्यत्वप्रकारकीर्त्या चादरातिशयः इत्यर्थः,
यत्र इति यावत् । यतः केषाञ्चिन् अनेवासिनां अन्ते वसन्ति ये ते अनेवासिनः शिष्याः ।
अथशास्त्राचार्यस्य अस्मादादिति उक्तव्या अस्तु । इत्येव शरीरं । तत्पुस्तकं अभिनेयार्थकं

कौशल्या । जाद ! भादादि दे अयि ? (घ)

[(घ) जात । भातापि तेऽस्ति । इति सम ।]

नव । अस्ति अर्थः कुशो नाम । (ङ)

कौशल्या । ज्योति भण्डं ह्येति । (च)

[(च) ज्येष्ठ इति भणित भवति इति सम ।]

नव । एवमेतत्, प्रसवक्रमेण स किल ज्यायान् इति । (छ)

जनक । किं यमजावायुषन्तो ? (ज)

नव । अथ किम् । (झ)

ते ऋद्धिं भरतायमं प्रात भरतस्य आयम तपोवन प्रति प्रविन् प्ररितम् तेषाम् अन्तवासिनाम्
आनुवातिक अनु पयान् धावा गमन प्रयाजनसम्भत्यानुयाविक । अनुचर चापपाणि
कामुक्कधर । प्रमादापनादनाद्ये प्रमादस्यानवधानताया अपनादनं निरसनं दूरीकरणम् अथ
प्रयोजन यच्छिन् कश्चिपि तद्यथा तथा अनवध नानाजन्मविपनिहन्त्यर्थे मन्वर्थे । अन्तःप्रमाता
मम सङ्कोदर प्रेषित ।

(घ) जादिति । अयि वस्तु । त तव भाता सङ्कोदर अपि किं अस्ति वर्तते ।

(ङ) अस्ति । अथ पूज्य । एतन् ज्येष्ठत्वं व्यज्यते । कुशो नाम कुश इति नाम्ना
प्रसिद्ध । मे भाता असौत्यथ ।

(च) ज्योति तौति । ज्येष्ठ ज्यायान् अयज इति भणित उक्त भवति । अथ इति
विशेषवाचस्य ज्येष्ठत्वं प्रतीयते इत्यर्थे ।

(छ) एवमेतत् । एवमेतत् भवत्या यदुक्तं ज्येष्ठ इति तन् सत्यमनन्वय । प्रसवक्रमेण
प्रसवस्य मातृगर्भात् बहिर्भवत्यस्य क्रमं पश्चात्पर्यन्तं तत्र स कुश मे मम ज्यायान् अयज ।
इतिशब्दो वाक्यसमाप्ती । किन्नातं निश्चय । यमसाधारणपूर्वजानुजन्तव्यवस्थापकजननपूर्वत्वं
ज्येष्ठ इति भाव । जननानुपूर्व्येण यज्ज अन्तःप्राथम्यात् । अन्तं यमस्थानं तु निष्पन्नप्राथम्य-
दिति ज्ञाना ।

(ज) किमिति । आयमको दोषं जीविनां युवान्मत्यथ । किं यमजो युष्मजातो ।

(झ) अथकिमिति । एवमेतदित्यथ । अथकिमित्येक स्वाकां पदम् ।

कुशवर्षेति नामकारणं यमजन्तव रामायण यथा—

यथायो. प्रथमं जातं स कुशमेतन्वसङ्कृतं ।

निष्कार्जनीयो नाम्ना हि भविता कुश इत्यसौ ॥

जनक । कथय कथाप्रबन्धस्य कौटुम्भः पर्यन्तः ? (ज)

मा । अनीकपीरप्रवादोद्दिग्नेन राज्ञा निर्वासितां देवयजनसम्भवां सीतादेव्योमामन्नप्रसववेदनामिक्काकिनीमरुख्ये परित्यज्य लक्ष्मणः प्रति-
निहृत इति । (ट)

कीर्णव्या । हा बच्छे मुञ्चचन्द्रमुद्दि ! को दाणिं दे कुसुमभूदस्स
सरोरस्स देब्बदुब्बिनामपरिणामो एआणोआए णिबुद्धिदो । (ठ)

[(३) हा वनसे मुग्धचन्द्रमुख । क इदानीं ते कुसुमभृतस्य शरीरस्य देवदूर्बिलास-
परिणाम एकाकृत्या निपतितः । इति सम् ।]

यद्याररज एवासीत् नवनन ममा हृत ।

निष्पार्जनोयौ हदाभि नास्मा न भविता लवः ॥

एवं कुशलवौ नास्मा यमौ तौ संवभुवन्ः ।

भगवत्कृतनामानो सुखिनावच्छयो च तौ ॥

(ज) कथयेति । कथाप्रबन्धस्य रामायणकथायाः प्रबन्धः रचना इति यावत्, तस्य
रामायणकथाप्रबन्धस्य कौटुम्भः क्रियान् पठ्यन्त सीमा अवसानमित्यर्थः । जनकस्य लवं प्रति
पुन पुनः प्रश्नकारणम् रामायणकथाप्रसङ्गेन यद्ययं निजविवरणमाप वेदन्, तदायं सीतापुत्रो
न वेति सन्देहजिरासार्धमिति बोध्यम् ।

(ट) अनौकेति । अनौकपीरप्रवादोद्दिग्नेन अनौकः निष्पाभृतः यः पीराचां नगर-
वासिनां प्रवादः दौषारोपणमित्यर्थः । पीरजनैः उत्थापितः सीताप्रवादः इति यावत् । तेन
उद्दिष्ट व्याकुलः सम्भ्रान्तः, तेन राज्ञा नृपेण रामचन्द्रेण निर्वासिता वने परित्यक्तान् । आसन्न-
प्रसववेदनाम् आसन्ना निकटवर्तिनी प्रसवस्य गर्भमोचनस्य वेदना यातना यस्याः सा तां
देवयजनसम्भवा यज्ञभूमिसमुत्पन्नाम् एकाकिनीम् असहायां देवीं सीताम् अरुख्ये वने परित्यज्य
बिहृद्य लक्ष्मणः सीमिति प्रतिनिवृत्तः अयोध्या प्रस्थितः । इति एष कथायाः पर्यन्त इति
शोभना ।

(ठ) छेति । हा खेदे । वत्स पुत्रीभूते ! मुग्धचन्द्रमुखि मुग्धः सुन्दरः यच्चन्द्रः
स एव मुख यस्या, अयि तद्योक्ते । कुसुमभृतस्य कुसुमेः तुल्यं इति नित्यसमाहः । पुत्रवत्
अस्मिन्कुमारस्य एकाकिन्याः एकलिकायाः ते तव शरीरस्य अवयवस्य कः अनिर्बन्धनीयः
भयावहः देवदूर्बिलासपरिणामः देवस्य भाग्यस्य दुष्टः अद्यभक्तोन्मुखीभावः विलासः व्यापारः
तस्य परिणाम फलोपधानं परिपाकः दुष्टः विलासो यस्मिन् स चासौ परिचालयेति स तयोक्तः
देवस्य दूर्बिलासपरिणामः स तयोक्त इति वा । निपतितः जातः । एतादृश्यासे निर्जनारुख्ये
का निपतिजाता अस्मी दुर्भाग्यं ; सुखदुःखयोक्तदायकत्वान् देवमेषाच क्लवदिति भावः ।

जनक । हा वत्से !

नूनं त्वया परिभवञ्च नवञ्च घोरं

ताञ्च व्यथां प्रसवकालकृतामवाप्य ।

क्रव्यादृणेषु परितः परिवारयत्सु

सम्प्रदाया शरणमित्यसक्तृ स्मृतोऽस्मि ॥ २१ ॥

[२१ । त्वया नवञ्च घोरञ्च परिभवम्, प्रसवकालकृता ता व्यथा च अवाप्य क्रव्याद-
गणेषु परितः परिवारयत्सु सम्प्रदाया शरणम् इति नूनम् असक्तम् स्मृतं अस्मि ॥ इत्यन्वयः ।]

नव । [अदभ्यतो प्रति ।] आर्य्ये ! कावेतौ ? (उ)

नव । इयं कौशल्या, अयं जनकः । (ट)

(२१) नृवमिति । हा वत्स ! हा पुत्रि सीते । त्वया नव नृतनम् अननुभूतपूर्वं च घोरं दुःखञ्च च परिभवं तिरस्कारम् अकारणनिर्वासनप्रत्यभवमानमनित्यर्थं । तथा प्रसव-
कालकृता प्रसवस्य गर्भसोचनस्य काले समये कृताम् उत्पन्ना प्रसवकालिनं जनितामिति वा,
तां प्रसिद्धा व्यथा वेदना च अवाप्य लब्धा क्रव्यादृणेषु क्रव्यम् आनिबन्ध् अदभ्यतीति क्रव्याद-
आलनासमीजिन आपदादयः तेषां गणा मङ्गा तेपु परितः सम्प्रदाय परिवारयत्सु वेद-
यत्सु सत्सु । त्वदभयवार्थं परिमच्छलोकस्य व्याघ्रवत्सु सम्प्रदाया तेषो भ्रीतया सत्या अस्मि
अहं शरणं रक्षक भो जनक कालि मांनिरो रक्षेत्यञ्चेत्यर्थं । नूनं निश्चितम् असक्तम् वारं
वारं स्मृतं, चिन्तितः अभवम् । अस्मि भवामि इति वा । निर्जन्मशरणं प्रसववेदनाभिभूता
व्याघ्रादिहिंस्रवचवेदिता नितरां भ्रीता त्व रक्षितारं मा सन्वीष्य नूनं भयं क्रन्दितवतीत्यर्थं ।
जनी मयेषु उपस्थितेषु मातापितरौ आश्रय वेदितौति प्रसिद्धिः । सीताया चरामाश्रकत्वात्
तां अङ्गत्वात् परित्यज्य श्वेत्वं पितरम् एवमाश्रुहावेति मनस्यसः । अथावापेत्येकया क्रियया
परिभवस्यघोरमिदम्प्रदायं नृव्ययोगिताकाङ्क्षार 'पदार्थानां प्रस्तुतानामन्वेषा वा यदा भवेत् ।
एकवचनान्मिदम्प्रदाय, शाश्वता नृव्ययोगिते'ति दर्शयति । अतः पदार्थानामिति बहुवचन-
मतमिति वीक्ष्यम् । अत्रवक्ष्य वाक्यत्वादुत्प्रेषाव्यक्तनपदस्य विद्यमानत्वेऽपि मातृग-
प्रेषाकाङ्क्षारः तादृशसम्भावनाभावादिति । वसन्तित्यक्त इत्यम् ।

(उ) अदभ्यतीमिति । प्रतियोगात् कर्मप्रवचनीयत्वे द्वितीया । अदभ्यतो लट्प्रोक्तस्य
आहेति शेषः । किमाह—एतौ कावेति ? एतौ पुत्रोवर्षिणी सीतानामिदं चित्तौ
नामपि कातिमवं शिखरिणी इती कृतस्यो किनामानी वा इति लवस्य प्रश्नः ।

(ट) इवमिति । इवम् एवा कौशल्या कोश्वरानामन्दिनी मङ्गाराः अपवी
रामनामा, अयं जनकः विश्वेश्वरपतिः राजर्षिपतिः ।

नव । [सवन्मानखदकौतुक पश्यति ।] (ष)

जनक अहो दुर्मर्यादता दुरात्मना पीराणाम्, अहो रामस्य
राज्ञः क्षिप्रकारिता । (त)

एतद्द्वैशसघोरवञ्चपतनं शश्वन्ममोत्पश्यतः ।

क्रोधस्य ज्वलितुं धगित्यवसरस्वापिन शपिन वा ॥ २४ ॥

[२४ । एतत् वैशसघोरवञ्चपतनं शश्वन् उत्पश्यत मम क्रोधस्य चापिन शपिन वा
धक् इति ज्वलितुम् अवसर ॥ इत्यन्तर]

(ष) सवन्मानति । सवन्मानखदकौतुकं सवन्मानं एकव्यं राघवस्य माह्वान्त्वं अन्वय
शश्वन्त्वाच्च गौरवेषु खदं अत्रया विषयभावादशनात् खन, तथा पठितरामायणकथानायकस्य
राघवस्य मात् शश्वरस्य च प्रत्यचावलीकनान् कौतुकं च सह वर्त्तमानं यथा स्यात्तथा पश्यति
अवलीकयति ।

(त) अहो इति । अहो इति इयं खदाधिक्यात्कम् । दुरात्मना दुर्मर्यादां पीराणां
पुरवाविजानानां दुर्मर्यादता दुष्टा मर्यादा येषां त तथाक्ताक्षया भाव तत्ता, उल्लङ्घित-
लाकाचारत्वं, दुरात्मना पाराणामतदतीवान्वाय्यं यन् निर्दोषायामपि राजनहिष्या
दोषमाराध्य एतमनयेमन् जनयामासु । राज्ञ रामस्य क्षिप्रकारिता क्षिप्रं सहसा अविद्यमान-
कृत्यं शीलमस्य तस्य भाव तत्ता आवस्यकारिता । राज्ञा खलु सदसद्विषयेषु सञ्च
कथयन्, रामस्तु पाराणाम् अलीकापवादाकण्ठनमात्रमव गुरुजनमनपेक्ष्यैव सहसा स्त्रीतां
निज्वांसितवान्, तन्महद्विषयकालमभ्यति भाव ।

(२४) तन्मया विनश्यकारथा रामस्य पाराणाञ्च यथाविधि शासनं कर्तव्यमित्याह—
एतांदात् एतत् स्त्रीतानिज्वांसनरूपं वशसघोरवञ्चपतनं विशस्यति हिंसति इति विशस-
घातकं तस्य कथं इति वशमं हननं तदव घोरं दारुणं बञ्चसाशने पतनं तीक्ष्णपातं,
अकाण्डं वचपतापममत्तत महोत्सन्नमित्यर्थे । शश्वत् पुन पुन अविशान्मिति यावन्,
“सुरु पुन पुन शश्वदभोक्तामसकृत्समा” इत्यमर । उत्पश्यत निरन्तरम् अवलीकयत
मम, क्रोधस्य कोपानन्वस्य चापिन मारकधनुषा शपिन अनिष्टोपधायकसङ्घन्यविशेषेषु वा
अभिसम्पातदानरूपं उपायमति यावन् । धक् इति धक् इत्यव्यञ्जानुकारत्वं शब्दं कृत्वा
ज्वलितुम् अवसरं सम्यक् प्राप्तकालता इति यावन्, उपस्थित इति शब्दः । मम राजर्षित्वादिति
भावः । अत्राहो इत्यस्य कालायकत्वात् ‘काण्डसमवेलासमवेतु’ इत्यनेन ज्वलितुमित्यर्थ-
रुत्तुम् । यथा वाक् धक् इति शब्दं कृत्वा ज्वलति तथा ममापि क्रोधवर्जितकार्यं

जनक । शान्तं वा रघुनन्दने तदुभयं तत्पुत्रभाण्डं हि मे ।

भूयिष्ठद्विजबालहृदविकलस्त्रैणश्च पौरो जनः ॥ २६ ॥

[२६ । वा रघुनन्दने तदुभयं शान्तम्, तत मे पुत्रभाण्डम्, पौरः जनः भूयिष्ठद्विजबाल-
हृदविकलस्त्रैणश्च ॥ इत्यन्वयः]

[प्रविश्य सञ्चान्ता वटव ।] कुमार ! अश्वोऽश्व इति कोऽपि भूतविशेषो
जनपट्टेषु श्रूयते, सोऽयमधुनास्माभिः प्रत्यक्षीकृतः । (८)

तां मगस्त्रिसामान्यात् प्रसूतस्य जनकस्य प्रतीतेरप्रसूतप्रशंसालङ्कारः । उतराहं तं काव्य-
लिङ्गम् । इत्युभयोः सङ्गरः । पथ्यावक्तुं इत्तम् ।

(२६) शान्तमिति । रघुनन्दने रामचन्द्रे तदुभयं चापधारणं ज्ञापदानञ्चेत्यर्थः । शान्तं
विरतम् अस्तु । एतद्वयं रामे न प्रयोक्तव्यम् । हि यत तत् रामचन्द्र इत्यर्थः । विधेयप्राधान्या-
त्तदित्यत्र क्लृप्तम् । मे मम पुत्रभाण्डं पुत्र एव भाण्डं मूलधनं पुत्रभूतरामात्मकमूलधनम् ।
“स्याद्भाण्डमश्वभरणेऽसते मलवगिणधने” इत्यमरः । पुत्रस्थानीयतया रामो अश्वश्च एव इत्यर्थः ।
को नाम निजं मूलधनं च यं नयेदिति भावः । तथा पौरः जनः पुरवासिवर्गश्च भूयिष्ठद्विज-
बालहृदविकलस्त्रैणश्च भूयिष्ठा वचना द्विजा अवध्या ब्राह्मणा वाला शिशवः निरपराधा
अतएव खेहाहा इति भावः । अहा प्रवयसं काव्यासमत्वाद्गुणव्याहारा इति भावः ।
विकला ह्यनपदाग्नयवहीना खड्गकलादयः सर्वथा पालनीयाः । स्त्रीषु स्त्रीसमूहः अश्वश्च
इत्यर्थः यस्मिन् स तथोक्तः । अतएवात्रापि पुरवासिवर्गे निध्याक्त्विदन्तौ प्रवर्तकौ दृष्ट्वाहोऽपि
तदुभयं शान्तम्, अतानेके अवध्या मन्ति तन्प्राप्त्या एव मे इति भावः । यद्वा हि यतः भूयिष्ठ-
द्विजबालहृदविकलस्त्रैणश्च पौरो जनः अकारिणः रामः समुच्चयते, तदुभयं पौरजनरामा-
त्मकयोर्दुभयं मे पुत्रभाण्डं पत्रात्मकमूलधनवत् मम सम्बन्धीयं तत्तस्मान् शान्तं क्लृप्तं त्रवित्वा
अलं, स्तैर्यथोत्तमार्थं हृदात्तरवगन्तव्याः । क्रोधं न कर्तव्यं इत्यर्थः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।
शाहंलविमोहितं वचनम्

(८) प्रविश्यति । सञ्चान्ता मत्सरा व्याकुला इति यावत्, ‘सञ्चामत्सरा येने
भूषास्थानविपय्ये’ इति मेदिनी । वटवः ऋषिकुमाराः प्रविश्य रङ्गभूमिमागत्य वक्ष्यमाण-
माहुरिति शेषः । कुमारः लवः । अश्वोऽश्व इति वीक्षायां द्विवक्तिः । अश्व इति प्रसिद्धः ।
कोऽपि अस्माभिरदृष्टपुत्र इत्यर्थः । भूतविशेषः, भूतेषु प्राणिषु जिज्ञेष्टः प्रसिद्धः प्राचिभिदः ।
जनपट्टेषु लोकात्मरूपेषु कोसलादिदेशेषु इति वा । आरम्यकत्वाद्देवसृष्टिः । श्रूयते श्राव्य-
द्वेषविषयो भवति, लोकपरम्परया शान्ते च अश्वो नाम अविजानन्वस्तीति अस्माभिराकर्ण्यते

लव । अथ इति पशुसमान्नाये साध्यामिके च पठ्यते, तद्वृत्त
कोट्टशः १ (ध)

वठव । श्रूयताम् ।

पश्चात् पुच्छं वहति विपुलं तच्च धृनोत्यजस्रं
दीर्घश्रीवः स भवति खुरास्तस्य चत्वार एव ।

शश्याख्यन्ति प्रकिरति शकृत्पिच्छकानाम्ब्रमात्रान

कि वाख्यातैर्व्रजति स पुनर्दूरमच्छेच्चि यामः ॥२७॥

[२७ । पश्चात् विपुल पुच्छ वहति, तच्च अजस्र धनात् स दीर्घश्रीव भवति । तस्य
चत्वार एव खुरा, शश्याणि अन्ति, आसमात्रान शकृतापणकान् प्रकिरति, आख्याते वि वा
स पुन दूर व्रजति, एहि एहि याम ॥ इत्येव ।]

इत्यर्थः । स सुतपुत्र अथ अथ अमुना इदानीं अस्माभिः तानरे प्रत्यक्षोक्त अन्तो प्रति
इति प्रत्यक्षम् अन्वयीभावं समामान् अन् । प्रत्यक्षम् अन् अस्मिन् अर्थवादिवाद्च, तत्,
अपत्यस्य प्रत्यक्षं कृत इति चिप्रत्यक्षं अर्थान्वेषयोक्त

(ध) अथ इति । पशुसमान्नाय पशुद्वयकयागप्रतिपादकवेदभागे, साध्यामिके
युद्धशास्त्रे च अथ इति अथ इति शब्द पठ्यते । तत् तस्मात् वृद्धि कथय कोट्टश स पशु ।
पशुनामप्रतिपादकशास्त्रे धनुर्वेदादियुद्धशास्त्रे च अथ इति कथितं साम्यं पश्यरक्षि इति
ज्ञायते, स कदापि न दृश्यते तत् कोट्टश किलस्य, किञ्चताऽयमिति वक्ष्ये इत्यर्थः ।

(२७) तमव वर्यशति—पथादिति । स अस्माभिर्दृष्टं अथ पश्चात् पशुमान्दृष्टे
विपुलं इहत् पुच्छं लाहृत्लं वहति धारयति । वनमध्विषकोऽयमुभयतः पुच्छं इत्यारण्यवास
नानुसूतेषु व्याहृत्य पश्चात्पदम्, अथवा पुच्छस्य पश्चात्पदमात्मिचारान् । विपुलं
मित्यनेन खरव्याहति । तस्य हि पुच्छं गोवद्वज्रकृतं भवति एव च वल्गुमाद्यविशेषणानां
तस्मात्प्रकारेणैव न दोषः । तच्च पुच्छं अजस्रम् अनागतं धनोति चालयति, तथा स
दीर्घश्रीवः आयतकच्छो भवति । तस्य अथवा खुरा शफाश्चत्वार एव नाधिकान्
इत्यर्थः । स शश्याणि बालह्यानि अन्ति भक्षयति । आसमात्रान् अतफलप्रमाणान् शकृत्
पिच्छकान् पुरीषपिच्छान् प्रकिरति विष्टजति । किं वाख्याते आख्याते तत् भ
चिंवा फलमित्यर्थः । स अथ दूरं व्रजति गच्छति, एहि एहि आ भूमे
विशक्ति । यामं वयम् अहृष्टपूर्वम् तद्द्रष्टुं गच्छाम । अत्राद्य इत्येव ककारः । इति-

[इति उपसत्याजिने हस्तयोश्चाकर्षन्ति ।] (न)

नव । [सकौतुकापरोधात्रनयस ।] आर्याः । पश्यत पश्यत, एभिर्नीतो-
ऽस्मि । [इति त्वरित परिज्ञामात्] (प)

अदन्वतीजनकी । पूरयतु कुतूहलं वत्सः । (फ)

कौशल्या । भगवदि । जायामि, एदं अणालोअषन्ती ष जीयामि
बिभ्र, अदो अष्टदो भविअ पेक्वन्ढ दाव गच्छमाणं दीहाउम् । (ब)

[(ब) भगवति । जानामि, एतमनानोकयन्ती न जीवामीव, अतोऽन्वतो भूत्वा
पश्यामन्नावद्गच्छन्त दीघायुषम् । इति सम् ।]

षर । अतिजवेन दूरमतिक्रान्तः स चपलः कथं दृश्यते । (भ)

प्रभृत्यनेकक्रियान्त्रयात् दीपकान्तरात्, स चाममातानित्युपमादिभि सङ्गीयते । मन्दा
कान्ता व्रतम् ।

(न) इतीति । इति उपसत्य नवान्तिके गत्वा अजिने उत्तरीयसमचर्षन्धि हस्तयो
करद्वये च धृत्वा आकर्षन्ति अश्वदर्शनाथ सत्वरोकृन्वन्ति वटव नवमिति शेष ।

(प) सकौतुकिति । सकौतुक परोधविनय कौतुकम् अश्वदर्शने कौतूहलं उपरोध
सहचरगणानुगोषरूपो निजच्छायापात बलात् क्रियमाणत्व वा । विनय गुहजनेषु नक्षत्रादि-
खाधुव्यवहार, बालकै सह गन्तुमनुमतिप्राशनंति यावत् । तै सह वर्तमान यथा ख्यात्
तथा आह । इ आर्या भो पूरयतमा । पश्यत पश्यत यूयम् अवलोकयत एभिर्बालकै-
र्नीतोऽस्मि युष्मद्गौरवभङ्गभयात् नाह गन्तुमिच्छामि, किन्तु वटुभिरेभिर्बालादाह्वय जीवे,
तदनुमन्वतानित्यथ

(फ) पूरयान्विति । कुतूहलम् आत्मन अथावलाकनकौतुक पूरयत वत्स इव ।
अश्वटिष्ठस्य श्वेत एभि सह गता दृश्यतामिति भाव ।

(ब) भगवद्वेति । एत नवम् अणालोकयन्ती अपश्यन्ती सती अह न जीयामि
इति जानामि मन्व, एतम् अष्टदा अषमपि ख्यात् न शक्नोतीति भाव । अन्वतो
भूत्वा दर्शनथाग्यदेव गत्वन्त्यथ । दीघायुष चिरजीविनमेव गच्छन्त सहचरे सह यान् बालकं
पश्यामि । तावदाक्यालङ्कार ।

(भ) अतीति । अतिजवेन अतिशयवेगेन दूरं विप्रलटं पश्यान्तम् अतिक्रान्तं गतं
अचपल सत्वरगति स बालक त्वया कथं दृश्यते द्रष्टुं शक्यते, नैवविषवातिक्रान्तात् कथं
तं बालकं द्रष्टुं शक्नोषीत्यर्थं ।

कञ्चकी । (प्रविश्य) भगवान् वाल्मीकिराह—ज्ञातव्यमेतदवसरे
भवन्निरिति । (म)

जनक । अतिगम्भीरमेतत् किमपि भविष्यति । भगवति अरुन्धति ।
सखि कौशले ! आर्य्यं पृष्टे । स्वयमेव गत्वा भगवन्तं प्राचेतसं
पश्यामः । (य)

[इति निष्कामी ब्रह्मवर्गे] (४)

वटव । पश्यतु कुमारस्तदासर्थ्यम् । (ल)

नव । दृष्टमवगतञ्च नूनमाश्रमधिकोऽयमश्व इति । (व)

वटव । कथं ज्ञायते ? (श)

नव । ननु मूर्खाः । पठितमेव युष्माभिस्तत्काण्डे । किं न पश्यथ,

(म) कञ्चुकिलक्षणा तुक्तम् । प्रविश्याहेति शब्दः । भगवान् पितृव्यान्वित वाल्मीकि
प्राचेतस आह ब्रवीति, एतत् अस्य बालकस्य वषरय अवसरे योग्य समये ज्ञातव्यं मया
सर्वं युष्माभि वेदितव्यं, तत् कश्चित्कालं लभ्यतामिति भावः ।

(य) अतीति । एतत् अस्माभिश्चातव्यं कुमारव्याप्त्यं अन्धादिस्वकालविवरणम् एत-
द्वाल्मीकिवचनं अतिगम्भीरं गृह्णात्य किमप्युपलभ्यमिति वा कस्याथ पुत्रं किं नाम इत्यादिकञ्च
अतिगम्भीरम् अत्यन्तगुटम् अत्र किमप्यनिर्वचनीयरुहस्यं विद्यते, तदेव भगवतोवसरे
ज्ञातव्यमित्युक्तमिति भावः अतएव स्वयमेव ननु प्रतिनिधिभिः । गत्वा ततःसमीपमुपस्थाप्य
भगवन्तं प्राचेतसं वाल्मीकिं पश्यामः । तस्य ज्ञानं सन्धं जानीम इत्यर्थः ।

(४) इतीति । ब्रह्मवर्गे ब्रह्मणा जनकादीनां वर्गं सङ्घं इति एवमभिधाय निष्कान्त
रङ्गालयावर्द्धिर्गेतः ।

(ल) पश्यत्विति । कुमारा भवान् तत् आसर्थ्यम् अत्ररूपं चितं वस्तित्यर्थः । इति
निश्चितं पश्यतु अवकाशयतु । अदृष्टपूर्वत्वाद्यमश्वं वटुना विख्यातं जनयतीति भावः ।

(व) दृष्टमिति । मया दृष्टम् अवलोकितम् अत्ररूपं वस्तु अद्युर्विषयोक्तमित्यर्थः ।
तथा अवगतञ्च ज्ञातञ्च नूनं निश्चितम् अयमश्व आश्रमधिक इति एतन्मस्य
अश्रमिवाव तन्नामक्यज्ञानं प्रभवतीति वा इत्याश्रमधिकं अश्रमिधयज्ञसः । मया
नृणितमित्यर्थः ।

(श) अथमिति । कथं केन प्रकारेण ज्ञायते ज्ञायते अयम आश्रमिधिक इति ?

प्रत्येकं शतसंख्याः कबचिनो दण्डिनो निषङ्गिणश्च रक्षितारस्तत्प्राय-
मेव बलमिदमपि दृश्यते, यदि इह न प्रत्ययस्तद्गत्वा पृच्छत । (घ)

४८४ । भोः भोः । किं प्रयोजनोऽयमग्धः परिवृतः पर्यटति ? (स)

४८५ । [सस्पृहमात्मगतम् ।] अये ! अग्धमेध इति विश्वविजयिनां
अत्रियाणामूर्जस्वलः सर्वज्ञत्रियपरिभावो महान् उत्कार्षनिकषः* । (ङ)

[नेपथ्ये] अयमग्धः पताकियमथवा वोरघोषणा ।

सप्तलोकैकवीरस्य दशकण्ठकुलद्विषः ॥ २८ ॥

(घ) नन्विति । न न भो मृगा बालिशा "मूर्खं वैधेयबालिशा" इत्यमरः ।
तत्काष्ठे अग्धमेधप्रकरणे अग्धमेधप्रतिपादकसूक्तिभागे वा । पठितमेव मया युष्मिन् अग्धस्य
लक्षणादिकमिति शेषः । तथापि मयि प्रप्रकरणाद्युपाक मूर्खत्व प्रकाशते इति भावः । कि
न पश्यथ युयम् एतन् कि नावलोकयथ, प्रत्येकम् एकमेक प्रति प्रत्येक शतसंख्या, शत संख्या
यथा ते तथोक्ता कबचिनः दण्डिनः निषङ्गिनः तृणैरवनः सत्व
मत्सर्षीय इति प्रत्ययः । रक्षितार रक्षका वर्तन्ते इति शेषः । तत्प्रायमेवेदमपि तेषां प्राय
प्राप्यथ यत्र तत्तत्प्रायम् इदमपि एतन् अनौकमपि दृश्यते । अग्धमेधप्रकरणेऽस्माभिर्यथापीत
तादृशमिदमेतत् बल दृश्यते इत्यर्थः । अतां मयानुमीयते अयमाग्धमेधकोऽग्ध इति । यदि
येत इह मयि महाक्वे इत्यर्थः । न प्रत्यय न विश्वास अभवत् तत्तदा गत्वा पृच्छत,
वाचीकमिति यद्वा अग्धरत्नज्ञान इति शेषः । महाक्वे यदि युयं न विश्वसित तदा मुक्
पृच्छत इत्यर्थः ।

(स) भो भो इति । चन्द्रकेतुसैन्यसम्बोधनमेतत् । किम्योजनं किम्योजनं यत्न
स तथोक्त, किफलक अग्ध परिवृत रक्षितभिः परिगतं सन् पर्यटति विहरति ।

(ङ) सस्पृहमिति । सस्पृहम् अनागते वस्तुमीच्छा स्पृहा तथा सङ्घं वर्तमानम् आत्मगतं
स्वगतमाहृति शेषः । अग्धमेध इति अग्धमेधनामकं यद्वा इति विश्वविजयिनां विश्वं सुवर्णं
विजित् श्रीलंके वा तथा अत्रियाणां बाहुजानां सर्वज्ञत्रियपरिभावो सर्वान् अत्रियान् राज्ञ-
र्षयान् परिभावयितुं श्रीलंके स तथोक्त सकलराज्यकुलपरिभवजनकं ऊर्जस्वलं बलिष्ठ
महान् समधिकं उत्कार्षन् इति अत्कार्षन् श्रेष्ठत्वस्य निश्चयं परीक्षास्वप्न, उपदिश्येत्सर्व-
ज्ञापकप्रकारविशेष इति यावत् । अग्धमेधे हि शेषलं सार्वभौमसौभाग्यकारिणात् तदनुष्ठानार्थां
तस्य यद्वा अग्धं प्राधान्यमिति भावः । 'राजा सार्वभौमीऽग्धमेधेन व्रजिते'ति ।

* अत्कार्षन्निष्कर्ष इति पाठान्तरम् । निष्कर्षः निन्दारक्षित्वर्थः ।

[२८ । सप्तलोकैकवीरस्य दशकण्डकुलद्विष अयम् अथ इय पताका अथवा वीर-
घोषणा ॥ इत्यन्वयः ।]

ख. । [सव्यथमिवा] अहो ! सन्दीपनानि अक्षराणि । (ख)

वटव. । किम् उच्यते, प्राज्ञः खलु कुमारः । (क)

२८ । षट्भिर्जातव्यविषयं चन्द्रकेतुर्मनिका नेपथ्याटारयस्य इति । सप्तलोकैक-
वीरस्य सप्तसु भूरादिव लोकेषु एक अद्वितीय वीर इति तस्य "भृभुव स्वमंहयैव
जनस्य तप एव च । सत्यलोकस्य सप्तैते लोकान्तु परिकीर्तिता ।" सप्तसु लोकेषु एकः वीर
इति तद्विषयं इत्यादिना उत्तरपदद्विगु । इह विपदतनपुरुषस्यानिष्टत्वात् सप्तावधवा लोका
इति प्राञ्जलार्थिवादिनात् समास, तेषु एक वीर इति नव्या यदा सप्तावधवेषु लोकेषु
एकवीरस्य एकेषु प्रधानेषु वीरयात पराक्रमत इति एकवार तस्य । मध्यपदलोपिसमास ।
पादादित्वं वा वीरैक इत्यापत्तिवारणाय एकषु वीर्यतीति विग्रहोऽङ्गोक्त । यदा मत्त
च ते लोकैर्यति दिक्सप्य सन्नार्यामिति गुणान् । सगन्दीऽयम् । दशकण्डकुलद्विष दश
दशसंख्यका, कण्ठाः शैवा यस्य स तथाक्त, रावण इत्यर्थ । तस्य कुल र्थं देष्टि हिनसि
इति दशकण्डकुलद्विषे तस्य रावणवशान्मूलयितु रामस्य अयम् अथः आश्चर्यमिषको घोटक ।
इय पताका सप्तभुवनविजयप्रापिका वैजयन्ती । यदा इयम् अथ इत्यर्थ । विधयप्राधान्यात्
स्त्रीत्व पताकात्वं विधेयम् । अयमाश्चर्यमधिक अथ एव पताका विजयध्वज इत्यर्थ । अथवा
वीरघोषणा अथवा पूर्वोक्तातिरिक्तं वीरघोषणा वीर इति जगदाकर्षणानुक्रमन्यापार ।
सप्तलोकेषु रावण, अद्वितीयवीर इति स्थापयितुम् अयमथ पश्यतीत्यर्थ । अत्र सप्तलोक-
जयिनी रावणस्य जित्वात् राम, अद्वितीय, वीर इति श-शाक्तमूला वस्तुध्वनि । अथपताक
एव वीरघोषणा इति ताभ्यां भेदे अभेदारापादातिशयोक्तिरन्वयः ।

(ख) सव्यथमिवात् । व्यथया रामात्कर्मव्यवहारात्प्राप्तया सह वचने इति सव्यथम्
इव आर्जितं शब्दः । सन्दीपनानि त्रीणु क्रीडापादकानि अक्षराण्यवधा । अयमथ इत्यन्त-
मार्थं तैर्जाक्ष्णामतोव दु सङ्गमिति भावः ।

(क) किमुच्यते इति । किमुच्यते अस्माभिः अत्र कि वक्तव्यं तत्र स्थिरीकर्तुं शक्यते
शब्दात्—कुमार इति । कुमार, ख, प्राज्ञ, पण्डित खलु अस्माक वचना मन्त्रे ख एव
विषयानिष्ठः स एव उत्तमवाक्यस्रोतार दास्यतीत्यर्थः । लवस्य प्राञ्जलम् 'वेलासा-
कीवाद्यानिष्ठां यत् आश्चर्यमिषकोऽयमथ इति हृष्टिमात्रं वैवाक्यधर्मात् त इति,
किं प्रवीजनीऽयमथ इत्यादि यदेतिवच्यते तस्य तावद्यं परिकल्पयितुमशक्यं । तात भावः ।
कुमारो ख, खलु प्राज्ञ, मन्त्रे एव एवास्व तावद्यमवगतवानिति भावः ।

१५ । भो भोः ! तत् किमचक्ष्रिया पृथ्वी ? यदेवमुद्धतमुद्धोष्यते । (ख)

[नेपथ्यं] अरे ! महाराजं प्रति कुतः चक्ष्रियाः ? (ग)

बवः । धिग् जाह्नवान् । (घ)

यदि ते सन्ति सन्धेव केयमन्था विभोषिका ।

किमुक्तैः सन्धिपत्यैव पताकां † वो हराम्यहम् ॥ २९ ॥

[२९ । यदि ते सन्ति सन्धे एव, का इयम् चन्धा विभोषिका, उक्तैः किन्, अहं सन्धिपत्य एव वः पताकाम् हरामि ॥ इत्यन्वयः ।]

(ख) उक्ते भो इति । भो भोः सैनिका । तत् तन्वात् पृथ्वी इयम् पृथिवी किन् अचक्ष्रिया अक्षियरक्षिता ? यत् यन्वात् एवम् इत्थं उद्धतं सगर्भम् उद्धोष्यते प्रख्याप्यते । यतः युष्माभि उक्तप्रकारेण रामस्याक्षितोयवीरत्वमुच्चैः सदर्पं चोष्यते, तन्मध्ये इयं पृथिवी अक्ष्रियरथा इति । तन्न मन्वतां, पृथिव्यामत्र वीरा अन्येऽपि वर्चान्ते, अतः युष्माकमेतत् सगर्भवचनं न बोध्यते इति भावः ।

(ग) नेपथ्ये इति । अरे इति खेदशुश्रुतामन्वये । महाराजं प्रति रामचन्द्रं प्रति कुतः चक्ष्रियाः विद्यन्ते इति शेषः । रावणविजयिनो राघवस्यानिके कुङ्क के पुनः चक्ष्रियाभिमानिनो वीरा विद्यन्ते यद्दिवं सगर्भमुष्यते इति भावः ।

(घ) धिमिति । जाह्नवान् असनीत्यकारिणो सूखान् युष्मान् धिक् निमंङ्गयामि । “निहीनोऽपसदो जायः क्षुब्धश्चेतरथ सः ।” “जाह्नोऽसनीत्यकारी सा” इति चामरः । सैनिकानां जाह्नवस्तु रे इति निरुद्धसन्धोधनपदप्रयोगादिति बोध्यम् । वीराणां तारतम्य-ननुषेव एते सैनिकाः यदीहमं साहचरम् उद्धोषयन्ति तद्दृष्टे निन्दनीया इति तात्पर्यम् ।

(२९) यदीति । ते राघवाः गीरवात् बहुवचनम् । सप्तसौकीकवीरा रावणविजयो राम-चन्द्रा यदि चेत् सन्ति विद्यन्ते तर्हि सन्ति तिष्ठन्तु तावत् । तेषां स्थिती नः का चतिः अक्ष्रितो वा केति भावः । युवा ते अतिवीराः चक्ष्रियाः सन्ति सन्धु एव । किन्तु इयम् एवा चन्धा अन्यरूपा चमत्ताविकीर्त्यः, विभोषिका भयप्रदर्शना का, विपूर्वाज्ञोधातीर्षेणि पर्वावाहं-चोत्पत्तिषु लब्ध इति व्युत्पत्त्यर्थः । किमिदं भयप्रदर्शनमित्यर्थः । महाराजानां तेषां नाम सुल्लेख नाहं विमंङ्गयामि इति भावः । उक्तैः किं एवमन्वीऽन्धं प्रति बागाह्वरैः क्षिप्रवीजनम् । निजोद्धव-प्रकाशकैर्व्याप्यै, नास्ति किमपि क्लमं काव्येषु दशैवितम्बानिवाह—सन्धिपत्यैवेति । अहं सन्धि-

† ‘एभिरधुना तां पताकां हरामि वः ।’ ‘हरसन्धायां (अरेः मदीयैः वाक्यैः सन्धेव वाधा वसनासानित्यर्थः) पताकां वो हराम्यहम्’ इति पाठमिदं ।

भो भो वटवः ! परिहृत्य लोष्टेरभिन्नन्तो नयत एममखम् । एष
रोहितानां मध्ये प्ररक्तचरतु । (ड)

[प्रविश्य सकोपदर्पे. इत्यर्थः ।] धिक् चापलं, किमुक्तवानसि, तीक्ष्णनीरसा
आयुधीयन्नेष्यः शिशोरपि इमां वाचं न सहन्ते, राजपुत्रसम्भवेतु-
ररिविमर्दनः आकृष्टशरासनः सोऽप्यपूर्वार्थस्य दर्शनकौतूहलाक्षिप्तहृदयो
न यावदायाति तावत् त्वरितमनेन तरुगङ्गेनापस्पर्गम् । (च)

एष एव वेगेन धावित्वा एव न किञ्चित् विविच्यति एवार्थं । युष्माकं व. सेनिकानां पताका
विजयवैजयन्ती इरामि बहाम् गृह्णामि शक्रायैद्रक्षन् तामिति भावः । अत्रार्थापत्तिरखण्डार ।

(ड) भो भो इति । वटव । यय परिहृत्य अथ परिवेष्य लोष्टेः खत्पिण्डैः
प्रसारणस्यैवां अभिन्नन् तादृशम् एमम् अथ नयत आश्रमाभिमुखं चालयत । एतः अथ
वराकः सुदः, अथ इति शेषः, रोहितानाम् आश्रमस्थानम् । सुगविशेषाया मध्य चरतु धमत् ।

(च) धिगिति । चापलं चपलता धिक् । बालमुलभचापखेन यद्वनमग्न लोष्टेणाङ्गु-
लैर्गुणिसिद्धि एतत्ते आश्रमं निन्दामोक्षार्थं किमुक्तवानसि परितः लोष्टेरभिन्नन् इत्यादिकं
किं कथितवान् अस्ति त्वम्, नैतद्वक्तव्यमित्याह—तीक्ष्ण इति । हि यज्जात तीक्ष्णनीरसा. तीक्ष्णा
सयाः क्रोधाधाता नीरसा खण्डरहिता, कल्पेति प्रथममनुबन्धानाः ।, ततः कल्पधारय ।
आयुधीयन्नेष्य, आयुध्ये अनेनेति आयुधम् । आयुधेन व्यग्रहरति इत्यायुधीया, योद्धार
तेषां श्रेष्ठः संघाः अतिभीमनिष्कप्रशस्त्रधारिसमुदा । शिशोरपि बालकस्यापि का कथास्यैवां
प्रवयसाम् । इमां सदृशां वाचं कथनं न सहन्त न समन्त । तनेहृशं वचनं सुत्वा बालकं
बुद्धापि अरिमर्दना. त्वा न समन्त तेषां नास्ति ते मोक्ष इति भावः । अरिविमर्दनः शत्रुदमनः,
आकृष्टशरासनः अधिव्यकामुक. सोऽपि अस्माकं सेनापतिर्न प्रख्यात. राजपुत्र, वृषतनयः
सम्भवेतुः अपि, अपिचन्दन वै केवल वीर्यवान् सैनिकाः अथ समानता, किन्तु सेनापति-
सम्भवेतुरपि अर्धव राजत इति व्यञ्जन । अपूर्वश्रेष्ठदशनाक्षिसहृदय. अपूर्वश्रेष्ठ अत्यास्य-
दर्शनकारणस्य वनस्यस्य दर्शनेन अवलोक्तनेन आक्षिप्तम् आकृष्ट उदयं मन. यस्य स तथोक्तः
वर्तते इति शेषः । यावत् नायाति स नागकति तावत् अनेन तरुगङ्गेना गङ्गमध्य-
नेवार्यप्रतीतो तद्वपदं वनस्य निविडत्वद्योतनाय तेन पलायनस्य सुयोग. निविडत्वनाशक-
नाशकस्यैः । त्वरितं शीघ्रं यत् गङ्गं तन । त्वर्धातोः क्तः पक्षे तृचम । नायधम् ।
वयज्जाकं सेनापतिरागत्य ईहयं वाक्यं यज्जाति तदा महानमर्थः स्यात् । तस्यैव
रक्षतेति भावः ।

[इति यद्योचितं परिकल्प्य निष्क्रान्ताः सर्वे] । (अ)

इति कौशल्याजनकयोरो नाम चतुर्थोऽङ्कः । (अ)

वापोऽपि जिज्ञाकारवा मीत्यां उभयकोटिरुपदेनवयं स्पृशतु इति भावः । निरन्तरं वायुं बध्नुं इति फलितम् । तथा उद्गारिचोरचनचर्चरचोबन् उद्गारो उत्सृष्टमान चोरः भीम वनस्य शिवस्य इव चर्चर इत्यन्वक्त चोष भ्रान्ति बल्य तनयोक्तम् । यथा चोरं चनस्य इव चर्चरचोबन् उद्गारि उत्पादयत । चनं साम्नी चोष इति वा । एतत् इदं जम चापं धनुः । वासवसक्तसदृसदन्तकवज्जयन्मृश्याविदम्बिकोटोदरं चासि जगतः कवलीकारश्च प्रसक्तम् उच्युक्त इत्यन्तं भक्षबाह्यादिनाइहास्यं कुर्वन् यत् क्लृप्तकस्य यमस्य वक्तम् आननं तदेव इत्यं तस्य कृष्ण व्यावर्तनं तद्विदम्बि तदनुद्गारि विकटोदरं विकटं विषमम् उदरं मध्यं यस्य तनयोक्तम् अस्तु मयतु ; जम्बद्वयसितुसुद्यतस्य प्रचुरतरभक्ष्यवस्तुलाभात् कृताइहास्यस्य यमस्य सुखं यथा व्यानं भवति तद्यार्थं मी चापः प्रचुरसैनिकशरव्याप्राप्ता विपलायतमध्यं भवत्वित्यर्थः । समयमेतत् सैन्यमख्यं चापेनैव विनाशयिष्यामि इति भावः । अत्र व्याजिह्वया वनयित्वादिषु सुसोपना- लहारः । चापेनेतत् सैन्यमख्यं विनाशयिष्यामीति वस्तु व्यज्यते इत्यल्लहारिषु वस्तुभ्रान्तिः । वासवसक्तसदृसदन्तक इत्यमीपमालहारिषु च कालस्य जगद्गणवासवस्यैव तद्व्यवस्थितैः अति- श्रयोक्तिरल्लहारो भ्रान्तिः । अन्धाल्लहागस्तु सेकानुप्रासस्यनुपालादयः । अत्र विद्यमानोऽपि दुःश्रवणदोषो वस्तुः क्लृप्तत्वात् गुण्ये भवति, तथाहि—‘वक्त्रि चोषसंयुक्ते तथा चाप्ये समुच्चये । पीडासौ तु रसिद्रवणा दुःश्रवत्वं सुचौ भवे’ इति विग्रहाद्यवचनात् । अत्र वीरोरसः, चोऽज्ञोयवः, रीतिच मौडीति । इत्तं वस्तुमतिक्रमं नाम । वीरोरसद्योतकस्य श्लोकस्यास्य वल्लभतिलका चन्दिका विरचनं न लभोचोमिति ध्येयम् ।

(अ) यद्योचितमिति । उचितम् अनतिक्रम्येति यद्योचितं लबायोग्यम् च योक्तृणां निष्क्रान्तरीचतुसारेणैव । सर्वे कवप्रभृतयः अन्तर्गतसैनिकाश्च निष्क्रान्ताः वङ्गालयावदिगताः ।

(अ) इतीति । इतिशब्दः समाप्तार्थकः, “इति हेतुपक्षरचप्रवृत्तौदिसमाप्ति- नि” अन्तरः । लीलाम्बुजाजनकयोरो नाम कौशल्याजनकयोरोऽङ्कः निरन्तरं यम स तनयोक्तः नाम कौशल्याजनकचोम इति प्रसिद्धः चतुर्थः तर्थाः अहं परिच्छेदः सहास्रः इति शेषः ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

[शेषे] (क)

भोः भोः सैनिकाः ! जातं जातमवलम्बनमस्माकम् । (ख)

नन्वेव त्वरितसुमन्त्रनुद्यमान-

व्यावल्पात्प्रज्वनवाजिना रथेन ।

उद्घातप्रचलितकोविदारकेतुः

श्रुत्वा वः प्रधानमुपैति चन्द्रकेतुः ॥ १ ॥

[१ । ननु एव चन्द्रकेतुः वः प्रधानं श्रुत्वा त्वरितसुमन्त्रनुद्यमानव्यावल्पात्प्रज्वनवाजिना रथेन उद्घातप्रचलितकोविदारकेतु उपैति । इत्यन्वयः ।]

(क) शेषे विशरचनास्थाने ।

(ख) भो भो इति । अस्माकं सैनिकानाम् अवलम्बनम् आश्रयः उपाय इति यावत्, जातं लम्बनं, दुर्घो विद्वन्नि । त्वरितपौड्याः सैनिकाः अस्माकंचन्द्रकेतुं रथकं प्राप्य दुर्घ-
निर्भरमानसाः परस्परमन्त्रदसूयः नान्यधुनास्माकं किमपि भयं रक्षितासी समानत इति ।

(१) तदवलम्बनसंवाच—नन्वेव इति । ननु भोः सैनिकाः एवः अयं चन्द्रकेतुः अस्माकं सेनापतिः लज्जयतमयः चन्द्रकेतुनामधेयः महावीरः । युष्माकं प्रधानं युद्धं केनचिन्मुनि-
वाल्केन उच्च अश्वरथिणां युद्धं संवचमिति श्रुत्वा आश्चर्यं त्वरितसुमन्त्रनुद्यमानव्यावल्पात्प्रज्वन-
वाजिना त्वरितेन त्वरान्वितेन त्वरितं द्रुतं यथा श्वान् तथा वा, सुमन्त्रेण तन्नामप्रसिद्धेन रघुकुल-
सारथिप्रवरेण नृपमानाः प्रेष्यमाणाः व्यावल्गनाः शीघ्रं धावन्तः प्रज्वनवा जतिविज्याग्निः
वाजिनः इत्याः यद्यत्तेन तादृगेन रथेन सन्धनेन करणेन । तादृशं रथमादत्तं इत्यर्थः ।
उद्घातप्रचलितकोविदारकेतुः उद्घातेन निष्पन्नतरण्यायो रथस्य प्रतिघातेन प्रचलितः सुदुः
कम्पितः कोविदारकेतुः कोविदारोऽप्युदात्तनिर्घृतज्वलन्को वल्ल उ तथोक्तः । रथकाशम-
काउनिर्घृतं इति वा । “कोविदारवपि कांशगारकं मर्द्धिकां विचक्षितं विचक्षणा” इति
इत्यायुधः । “कोविदारे अमरिक्तः कुहलो युनयुक्त्व” इत्यमरः । तादृशचन्द्रकेतुः उपैति
वागच्छति । अस्माकं युद्धवासां श्रुत्वा मेरिरथवासे समरशुभे सत्वरन् वानच्छतीश्वरकम्बन-
मस्माकं सम्पति जातमित्यर्थः । अत्र प्रज्वनत्वं प्रति व्यावल्गनेन उदात्तस्य उद्यमानं उदात्त-
केतुकं काव्यनिकुलमकारः, तथा चन्द्रकेतुः कोविदारकेतुः रिवन्धनवाजिदारव इत्यमरयो-

आश्चर्यम् ! आश्चर्यम् !! (ङ) ।

मुनिजनशिशुरेकः सर्वतः सैन्यकाये

नव इव रघुवंशस्यप्रसिद्धः प्ररोहः ।

दक्षितकरिकपोलघ्न्यिट्टकारघोरं *

ज्वलितशरसङ्घः कौतुकं मे करोति ॥ ३ ॥

[३ । नव अप्रसिद्ध रघुवंशस्य प्ररोह इव मुनिजनशिशुः एकः सर्वतः सैन्यकाय दक्षितकरिकपोलघ्न्यिट्टकारघोरं ज्वलितशरसङ्घः मे कौतुक करोति । इत्यन्वयः ।]

वीरपोत वीरशिशु । समरजिरसि युद्धक्षेत्रे अनवरतनिगुञ्जन्कोटिना अनवरतं सततं दक्षा, स्यात् तथा निगुञ्जन्त्या इत्य कुञ्ज्यौ कोटी अथपामौ यस्य तत्तथाक्षेत्रे गुञ्जाकर्षणदृष्टादृष्टौ- टङ्गतेन कार्मुकेषु धनुषा, करणे दृतीयौ । अमृन्नाम् उपरि अस्त्राक सेनानां उपरि शरतुषां शरसुषार इव तन् । बाणवर्षे किरति क्षिपति । हिमनिन्दुवर्षेचवदतिवैरकस्यैव बाणान् वर्षतौल्ये । यथाहि शिलासम्पातो लोकान् विकलघति तथास्य बाणवर्षेण इत्यर्थः । "अवस्थावस्तु नोद्वारसुषारसुद्धिन हिम"मित्यमरः । अथ रज्यन्सुषारोः कार्मुकेषु अथत् पञ्चशुद्ध इत्यन्ते, शरसुषारमित्यनेन च तद्विलत शरबाणयुक्तस्य ज्वलितारस्य मेवकिशोरस्य सान्य व्यज्यते । अथ इत्यनुप्रासश्चेकानुप्रासासालङ्कारः । शरसुषारमित्यत्र नृपना । नास्मिन्नु वृत्तम् ।

(ङ) आश्चर्यमिति । एकस्य बालकस्य बहुभिर्योवृत्ति सङ्घ ईदृशं युद्धमेवास्तीवायुत- मित्यर्थः । विद्वत्प्रियाय विद्यये ।

(इ) किमहाह—मुनिजनमिति । नव, नृपतमः अप्रसिद्धः लोके अविज्ञातः अमुपचितावयव- रघुवंशस्य रघुकुलस्य प्ररोहः अङ्कुर इव अथ मुनिजनशिशुः एव अचिह्नमारः । प्रवेष्टं रघु- वंशीयबालकाहने तथा वीरत्वविकारोऽपरिवां न सञ्भवति इति नव इत्यायंशब्द नृपार्षः । अस्मि- नाथिन च आत्मनस्यार्था, कौतुकजननेन च वीरोत्साहः स्यात् । एषः सङ्घातस्यैव सर्वतः सर्वस्मिन्, सप्तत्यासि । सैन्यकाये-सैन्यायां समवेताः सेन्याः तेषां कायः तस्मिन् सैन्ये समये सैनिकस्युद्धे । चिनोतैर्भोजि जाय इति अन्वयः बावः । दक्षितकरिकपोलघ्न्यिट्टकारघोरं दक्षितानां महिं तानां करिकपोलघ्न्याणां दक्षिणस्य दक्षिणाणां चि यन्वयः दक्षिणस्यैव तेषां ट्टकारघोरं ट्टमिति भयङ्करसङ्घेन वीर भीरुं यथा सात्तथा ज्वलितशरसङ्घः ज्वलितस्यैव

सुमनः । आयुषम् ! (च)

अतिशयितसुरासुरप्रभावं शिशुमवलोक्य तथैव तुल्यरूपम् ।

कुशिकसुतमखद्विषां प्रभाधे धृतधनुषं रघुमन्दनं स्मरामि ॥ ४ ॥

[४ । अतिशयितसुरासुरप्रभावं तथैव तुल्यरूपं शिशुमवलोक्य कुशिकसुतमखद्विषा प्रभाधे धृतधनुषं रघुमन्दनं स्मरामि । इत्यन्वयः ।]

उद्दीपिताणि शराणां बाणानां सङ्घाति यस्य स तथाक्तः, सुतोष्णशरनिर्करणक्षयं मत्तं वारणमखद्विषां विपाटयन् सकलसैन्यमेषान् समुत्पोज्जन अर्षीं सुानकुमारं मे मम कौतुकं कुनूत्सवं विजयमित्यर्थः । करोति जनयति । बालव्यास्य अहत रथकौशलं दृष्ट्वा अहमतीव विस्मितोऽस्मीत्यर्थः । बालकोऽप्ययं यत् पञ्चाको बभूवैतिकं सङ्घं रथनिर्भयं लोकातिशायि शौर्यं प्रकाशयति, तदेव मङ्गदास्येति भावः । रघुवशस्य प्रसङ्गे इत्यत आस्य कुलं दृष्ट्वा काविविशेषस्य इति अयं दयसमावेशं रूपकालङ्कारः नव एव इत्याद्यजन लवस्य रघुकुलाङ्कुरस्य सा सन्भावनात् उत्प्रेक्षा च लवस्य रघुकुलाङ्कुरतायाः प्रकृतत्वेऽपि बभूवैति अथाभावान् साध्यत्वमेवास्ति इति । तथा कौतुकोपपत्तिं प्रति दलितकरोत्यादि पदार्थस्य हेतुत्वात् तस्य च पदार्थं मतत्वेन साध्यत्वम् । मालिनी इत्यम् ।

(च) आयुषम् इति सूत्रस्य सुमन्वस्य रश्मिं चन्द्रकेतुं प्रातः आमन्त्रयपदम् । 'आयुषम् रश्मिं सूत्रं' इत्यालङ्कारिकचरणप्रामाण्यात् । सुमन् सरथि । इ आयुषम् दीर्घजीविन् कुमार इति वल्लभाद्येनान्वयः ।

(४) अतीतिः । अतिशयितसुरासुरप्रभावं सुरासुरायेति सुरासुरा देवासुराणां विरोधसाक्षात्प्रतिबन्धेन अङ्गिकुलमितिबन्धु न समाहारवन्धः । तेषां प्रभावः पराक्रमः । अतिशयितः अतिक्रान्तः सुरासुराणां प्रभावं धीमत् स तादृशं तं देवासुराधिकपराक्रमं तर्कवत् तुल्यरूपं समानाकारं रघुकुलबालकवत् आकारपराक्रमवन्तमित्यर्थः । शिशु इति बालकत्वबलोक्ये दृष्ट्वा । कुशिकसुतमखद्विषां कुशिकस्य सुतं विश्वामित्रं तस्य मन्त्रं यत्तं द्विवन्ति धेति तेषां विश्वामित्रयज्ञविद्यातन्त्राणां मारिचादिद्राघसनां प्रभाधे मर्दने । धृतधनुषं कान्तुधनुषं रघुमन्दनं रामचन्द्रं स्मरामि । आकारेण पराक्रमेण चाथ बालकं रामान् परिभासतेति भावः । पुरा शिखं विश्वामित्रः यज्ञद्रुहं रथसं वधाय रामान् दृष्ट्वा 'मचन्द्रं हतवीर्यं विनायेति वामुग्रवी कथा । अत्र सङ्घट्टवस्तुकारणात् तेषां सुरासुरप्रभावाप्रतिबन्धनात्कल्पेऽपि तत्तुल्यत्वान्तरतिशयोक्तिः, तुल्यरूपमित्युपमा, परतत्त्वान्तराङ्गिभावेन सङ्घट्टः । इत्यनेन पुष्पिताया नाम ।

पन् । इमन्त्वे कमुद्दिश्य † भूयसामारम्भ इति हृदयमपत्रपते । (ङ)

अयं हि शिशुरेककः समरभारभूरिस्फुरत्-
करालकरकन्दलीकलितशस्त्रजासौर्बलैः ।

कणत्कनककिङ्किणीभ्रमभ्रनायितस्त्रन्दने-
रमन्दमददुर्दिग्द्विरदवारिदैरावृतः ॥ ५ ॥

[५ । समरभारभूरिस्फुरत्करालकरकन्दलीकलितशस्त्रजालैः कणत्कनककिङ्किणी-
भ्रमभ्रनायितस्त्रन्दनेः अमन्दमददुर्दिग्द्विरदवारिदैः वनेः अयं एककः शिशुः आवृतः हि ।
इत्यन्वयः ।]

(ङ) इममिति । न किन्तु इमं एकम् असहायं उद्दिश्य शत्रुत्वेन सत्प्रीत्यै भूयसां
वह्नां अस्त्रपक्षीयाणां सैनिकानां आरम्भ संशामोयमः इति उच्यते, मे मन इदमं चित्तं
अपचपते लज्जते, मायं धर्मसंशामः इति लज्जितोऽस्मि । वीरा हि तुल्यतया युध्यमाना एव
वीरत्वगर्भमव्याहृतं रक्षन्ति—न ते पुनरेकस्य विपक्षस्य विरुद्धतया वह्नां योधनं युक्तं मन्वन्ते
तेन हि वीर्यापकर्म इति लज्जा । अनेनाकल्पयौयायां दीर्घत्वं शिशोरस्य च सर्व्याति-
शायिशीर्थं व्यज्यते ।

(५) अयमिति । समरभारभूरिस्फुरत्करालकरकन्दलीकलितशस्त्रजालैः समरस्य युद्धस्य
भारे अतिशये अतिभौवणसंशामव्यापारे । भूरि प्रचुरं यथा स्थातया स्फुरन्ति शीघ्रमानानि
करालानि भयङ्कराणि, कराः कन्दल्य इव इति करकन्दल्यः तामिः गुणतुल्यैर्विद्यालैः करैः
इत्यर्थः । कलितानि गृहीतानि शस्त्रजालानि प्रहरणसमूहाः शेषां तैलपोक्तैः । तथा
कणत्कनककिङ्किणीभ्रमभ्रनायितस्त्रन्दनेः कणत्कन्यः भ्रमन्त्यः याः कनककिङ्किण्यः स्वर्णनिर्मित-
पुद्गलचिह्नकाः "किङ्किणी पुद्गलचिह्नका" इत्यमरः । तामिः भ्रमभ्रनायिताः भ्रमन्तम्
इत्याकारमव्यक्तशब्दं कुर्वन्तः स्त्रन्दना रथा शेषां तैलपोक्तैः । तथा अमन्दमददुर्दिग्द्विरदवारिदैः
अमन्दानाम् अचिह्नानां मदानां दानजालानां दुर्दिग्ं शेषां ते प्रभूतमदवारिवर्षिचः इत्यर्थः ।
यद्यपि "शेषाच्छ्रेऽङ्कि दुर्दिग्ं"मित्यमरोक्तिस्तथाप्यत्र लक्षणायां वर्षाचार्यो बोध्यः । यथा
अमन्दमद एव दुर्दिग्ं शेषां ताडय्याः ये चिरदाः शी रदो हन्तो शेषां ते चिरदाः कृत्स्नः
वारिदाः शेषा इव शेषां तैलपोक्तैः वलैः सैन्यैः अयं एव शिशुः एकाकी अहावः शिशुः
वायकः आवृतः अचक्षुः परिवेष्टित इति यावत् । एवञ्च शिबीर्षिनाकाय इतिशेषीटका-

† मन त्वेकमुद्दिश्य इति पाठान्तरम् ।

समनः । वक्षः । एभिः समस्तैरपि किमस्य, किं पुनर्व्यस्तैः ? (ज)
 चन्द्र । आर्य ! त्वर्थताम् त्वर्थतामनेन हि महानाश्रितजन-
 प्रमाथोऽस्माकमारब्धः । (झ) तथाहि — (ञ)

आगुञ्जदगिरिकुञ्जकुञ्जरघटाविश्वीर्यकर्णज्वरं

ज्यानिर्घोषममन्ददुन्दुभिरवैराधातमुज्जृम्भयन् ।

वेत्तद्भैरवरुण्डमुण्डनिकरैर्वीरो विभ्रत्ते भुवः

तप्यत्कालकरालवक्त्रविघसव्याकोर्यमाथा इव ॥६॥

[६ । अथ वीर आगुञ्जदगिरिकुञ्जकुञ्जरघटाविश्वीर्यकर्णज्वरम् अमन्ददुन्दुभिरवैराधातम् ज्यानिर्घोषम् उज्जृम्भयन् वेत्तद्भैरवरुण्डमुण्डनिकरैर्वीरो विभ्रत्ते भुवः तप्यत्कालकरालवक्त्रविघसव्याकोर्यमाथा इव विभ्रत्तः । इत्यन्वयः]

रक्षपदातिमष्टतिसकलसाधनसम्यग्ज्ञानम् अस्माकं सन्धानाम् अयमारब्धं अतीवानुचितं इति भावः । अथ सुतोपमानहारः । पृथ्वो वृत्तम् ।

(ज) वक्षः । एभिरिति । वक्षः इति लिङ्गश्लोमलसम्बाधनम् । समस्तैर्निमित्ति-
 रपि एभिः सैनिकैः अस्य बालकस्य किं किं कर्तुं शक्यम् । पुनः किन्तु व्यसैः पृथक्भूतैः ।
 एषोऽस्यः युद्धप्रवृत्तौ, किन् अपितु किमप्यनित्यं स्थापयितुं न शक्यते इत्यर्थः । तथाहि मिलिता
 अपि बहुवैनिका यस्मान्निटश्लेष विधातुमसमर्थास्तैः एकैकश्च कथमनित्यमाचरन्तु इति भावः ।
 अस्य एक एवास्माकं समस्तसन्धानां विनाशो समर्थ इति भावः ।

(झ) आर्येति । त्वर्थता त्वया क्षियता सत्वर रथ आख्यतामित्यर्थः । हि यत अनेन
 वाक्येन अस्माकं महान् अत्यन्त आश्रितजनप्रमाथ आश्रिता जना तेषां अस्मदुपग्रीवजनानां
 अस्माक्यचौरशैल्यानामित्यर्थः । प्रमाथ विमर्द- मारणमिति यावत्, आरब्धः प्रक्रान्तः ।
 तेषां रक्षाधनवशं मया तत्र नमस्त्वम्, अतः सवगं रथं आनयति भावः ।

(ञ) तथाह तन्नाश्रितजनप्रमाथप्रकारमवाद्य जानीशौत्यर्थः ।

(६) आगुञ्जादिति । अथम वीर गुरः सुनिबानकः । आगुञ्जदगिरिकुञ्ज-
 कुञ्जरघटाविश्वीर्यकर्णज्वर आगुञ्जताम् अस्य ज्याकर्षणघटहारयवथ ।। गिरि-
 कुञ्जकुञ्जराणां गिरेः पर्वतस्य कुञ्जा, लतादिपिहितस्थानानि करिषां
 घटानि शैवीभिः, विश्वीर्यं, समधिकम् उत्पादितं, कर्षणः खनः, वीर्यं
 धनं च तपोलक्षणम् । वक्षः धनुस्सहारमाश्रयं भयनातिकर्षणं नदतां पारंश्वजानां चौर-

सुमन् । [अगतम् ।] कायमीदृशेन सह वक्ष्यस्व चन्द्रकेतोर्हन्वसम्भ-
हारमनुजानीयाम् । [विचिन्त्य ।] अथवा इत्साकुण्डहृष्टाः खलु वर्यं,
प्रत्युपस्थिते † च का गतिः ! (ट)

कारिण कर्षीं बधिरौ भवतः इति भावः । यदा आगुञ्जदगिरिऋजुञ्जरचटायै भववशात्
गञ्जं कुर्वतां पर्यंतगुहावर्तिगजानां पङ्क्तये विसीर्षं दत्त कर्षण्वरः त्रयचपीषा षीन स
तथोक्तः तम् । अमन्ददुन्दुभिरवै अमन्दैः अतिशयितै दुन्दुभीनां रचवापवित्रेवासां
रवै नादै करवै आघातं समन्तात् परिवृष्टं बहुलौकृतमिति यावत्, ज्यानिर्घोषं न्यायाः
गुणस्य निर्घोषं शब्दस्य शिखिनीशब्दम् उच्छ्वस्यन् ससुप्तपादयन् सन् विह्वलभैरवच्छसुष्-
निकरैः वेङ्गता भूमौ लुठतां भैरवाणां भौवणाणां इच्छानां कवन्त्यानाम्, “कवन्तः कल्पते इच्छ”
इति इलायुध । अपसूर्बंक्रियायुक्तकल्पिवरायाम् इत्यर्थे । सुखनिकरैः मत्कससुम्भैः भुवः
भूमिभागान् इत्यर्थे । टण्डुलालकरालवक्त्रविषसम्याकीर्यमाणा टण्डुलः प्रभूतमत्तमन्वेषेण
परितप्तस्य कालस्य कृतान्तस्य यत् करालं भौवणं वक्रं सुखं तस्य विषसै भुक्ताविवष्टैः “विषहो
यज्ञश्रेष्ठभोगनश्रेष्ठयो” रित्यमरः । व्याकाय्यमाणा समाच्छाद्यमाना इव विधत्ते करोति ।
पृथिवी यस्मिन् प्रवृत्तस्य समधिकभोगनेन परितप्तस्य जगन्स्थाननगह्वरान् गच्छति अस्मान्
पथीयसैश्वरिणी रचभूमिरियं समाच्छन्नव प्रतिभाति, तत् सत्वरं प्रतीकारञ्जराबाधं यातव्यं
मथेति भावः । अथ ज्यानिर्घोषस्य पार्ष्वत्यकरिकर्षण्वरोत्पादनासम्बन्धेऽपि तच्छ्वस्यन्ती-
रतिशयोक्तिः, बाष्पा क्रियोत्प्रेषा बालहारः । आगुञ्जदित्येष स्थितिर्विचरतादीवः गुह्यमस्य
भनरादीरेव नियमान् । आगुञ्जदिति पाठेन स समाधेयः । केचित्तु “आगुञ्ज”दित्यनुशासोप-
गोचकतया दोषं न प्रमाद्यन्ति । शार्ङ्गलविक्रीडित इतम् ।

(ट) कायमिति । ईदृशेन अतिप्रबलपटाकमेयेतेन लवेन सह चन्द्रकेतोः हन्वसम्भहारं
हन्वस्य लभयोः सम्प्रहारं युञ्जन् एकस्यैकेन सह प्रवृत्तमित्यर्थः । कार्यं षीन प्रकारिण अनुजानी-
याम् अनुमन्वेद्य । सकलसैश्वप्रमाद्यिनामेन सह हन्वयुगे यदि विपत्तिः कादिति भावः ।
एतेन लवेन सह युञ्जे सति चन्द्रकेतोरेव पराजयसम्भावना इदं सूचते । विचिन्त्य
विचिन्त्य । अथवा पचानन्दे वयम् इत्साकुण्डहृष्टाः खलु इत्साकुण्डायै इष्टाः इष्टभाष-
गताः, वयम् इत्साकुण्डश्रीवदशरथसालये सारथ्येन जीवन्तम् अतिवाञ्छितवन्तः । अत एवां
पद्मरोति संबंधाभिज्ञा इत्यर्थः । प्रत्युपस्थिते च हन्वसम्भहारं समापतिते च सति

* इत्साकुण्डहृष्टाः.....प्रत्युपस्थिते रथे च.....इति पाठान्तरम् ।

चन्द । [सविषयलज्जासम्भ्रमम् ।] धिक् प्रतिनिवृत्तानि सर्वतः सैव्यानि मम । (ठ)

समन्तः । [रघवेगमभिनीय ।] आयुषम् ! एष वाग्विषयीभूतस्ते स वीरः । (ड)

चन्द । [विष्कृतिमभिनीय ।] आर्य्य ! किमस्य नामधेयमाख्यात-
माख्यायकैः । (ट)

इन्द्रयुद्धार्थिनि का वतिः क उपायः, गन्धन्तराभावात् अस्य इन्द्रयुद्धे मयानुमतिर्दातव्यत्वर्थः ।
अचिवाचां संशामनिघमं जानता मया कथं इन्द्रयुद्धार्थी कुमारः धर्म्यादाचारमार्गाद्विवाच्यते,
स्यस्यविषयं तत् भवत्विति भावः । एतेन इत्याकुञ्जगीयाया सति युद्धार्थिनि प्रमिपचे युद्धा-
पराङ्मुखता स्यात्ते, स एव च धर्मः अत्रियाचाम् ।

(ठ) सविषयलज्जासम्भ्रममिति । लज्जयाद्गतयुद्धदर्शनाविषय, स्वपत्नीयाणामिकेन बालकेन
सह युद्धे पराभवात् सज्जा, तेषां साहाय्याय सम्भ्रम. त्वरा, ते सह वचनानं यथा स्यात्
तथा, चन्दकेतुराहृति शेषः । सर्व्वत सर्व्वतोभावेन सर्व्वानु दिक्षु वा प्रतिनिवृत्तानि परा
सुखीभूतानि मम सैव्यानि धिक् निन्दामि इत्यर्थं । अथवा सर्व्वत सर्व्वज्ञात् प्रदीक्षान्त्वर्थः ।
ये वन आसन् तस्मात् । एकेनेवार्भकेषाञ्चान्सैनिका, पराजिताः इत्यतः कापुत्रया निर्भन्तु सनीयाः
अचिवाचां युद्धपराङ्मुखता निन्दनीयेति भावः ।

(ड) रघवेगमिति । रघस्य स्रन्दमस्य वेग जवम् अभिनीय नाप्ये न दर्शयित्वा सर्व्वेन
रथं आकस्मित्वर्थः । आयुषन् ई दीर्घायुषन्दकेतो । स वीरः अकार्य्यं सैव्यानां पराजिता
अवीरः ते तव वाग्विषयीभूतः वाचां गोचरीभूतः जात सर्व्वेन रघवाच्छान्त् निवृत्तवर्त्तिनया
संज्ञापनीयः संवृतः । पूर्वे दूरदीर्घाव्ययतया परस्परजापनमशक्यमधीहिदानीं तत्समीप-
वर्त्तिनेन वधिष्टं सञ्चारितुं शक्नोतीति भावः । अथवा ते तव वाग्विषयीभूतः—त्वं समाश्रित्य
इतः पूर्वे मया सह वाचनरचयः, स वीरः अतिसमीपे दृश्यत इत्यर्थः । अत इदानीं वधिष्टं
सञ्चारणादिकं कुर्वन्वेति फलितम् ।

(ट) विष्कृतिमिति । विष्कृतिं विस्तरणम् अभिनीय विषयसुचकावयवभावे दर्श-
यित्वा आहृति शेषः । अथवा वीर्यात्सर्व्वेष इन्द्रियाणां विषयवर्त्तिनि विस्तरणमिति
श्लेषम् । आर्य्य ई मान् सारथी । आख्यायकैः इतिः युद्धसन्देहस्य । अथ किं
नामधेयं किं नाम आख्यायकं अथितम् । तत् यदि मवान् ऊरति तदा ५ । अतानामधेयैव
सङ्गन्नापञ्जसुधीनत्वमिति भावः ।

सुमन्तः । वक्ष ! खव इति । (ष)

चन्द्र ।

भो भो खव महाबाहो किमिभिस्त्वव सैनिकैः ।

एषोऽङ्गमेहि मामेव तेजस्योजसि ग्राम्यतु ॥ ७ ॥

[७ । भो भो महाबाहो खव । तव एभिः सैनिकैः किम् ? एवः अङ्गम्, मामेव एहि, तेजसि तेजः ग्राम्यतु । इत्यन्वयः ।]

सुमन्तः । कुमार ! पश्य पश्य—(त)

व्यपवर्त्तत एष बालवीरः पृतनानिर्मथनात् त्वयोपहृतः ।

स्वमयिङ्गुरवादिभावस्त्रीनामवमर्दादिव हृत्सिंहशावः ॥ ८ ॥

[८ । एषः बालवीरः त्वया उपहृतः (सन्) स्वमयिङ्गुरवात् इभावस्त्रीनां वचनहान्त् हृत्सिंहशावः इव पृतनानिर्मथनात् व्यपवर्त्तते । इत्यन्वयः ।]

(ष) वक्षेति । हे वक्ष चन्द्रकेतो । खव इति खव इत्याकारं खव इत्येतदववाहक-
वर्षममष्टिरेव अस्य नाम, आख्यातमाख्यायकैरिति शेषः ।

(७) भो भो इति । हे महाबाहो । महानौ बाहू भुञ्जी यस्मि तस्मि सन्धोचनम् ।
महावीरलक्ष्यवतया आत्रानुलम्बिभुञ्जति यावत् । हे महाबाहो खव । तव एभिः सैनिकैः
मिनासमवायैः किं किम्प्रयोजनं तवासङ्गमथया अकिञ्चित्करैरेतैर्युद्धं न शोभते इति भावः । एषः
अङ्गम् अयमङ्गमस्मि तव योग्यं प्रतियोज्या इत्यर्थः । मामेव एहि युद्धार्थं मम सन्धीपनीवात्तच्छ ।
मत्सैर्योग्यै सैन्यैः सङ्घ त्वया योज्यमित्यर्थः । तेन किमत आङ्—तेज इति । तेषः तव
भुञ्जवीर्यवभावः तेजसि मम पराक्रमे ग्राम्यतु शान्तिं गच्छतु । निर्वाणं यातु । एतान् उह-
तमान् सैन्यसङ्घान् पीडयन् नैतत् सगर्भं वचो बलुमर्षंशोति भावः । 'महाकाङ्क्षेव कुरीति
विजान'मिति क्लृप्तम् । सावटन्मिदं वचनम् । अत्र तेजःशब्दस्य द्विष्टववा वङ्गवर्षमेव
पराक्रमवङ्गोर्भेदे अमेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तिरसङ्कारः । सैनिकसमवायानां निष्पत्तीकनपत्तं
प्रति महाबाहुपदार्थस्य हेतुत्वान् तस्मि च पदार्थगतत्वेन काव्यलिङ्गमपि । पञ्चावकं हृत्सम् ।

(त) कुमार इति । भो कुमार चन्द्रकेतो ! पश्य पश्य विजये हितं, वक्ष्यमासौमाव्यः ।

(८) वक्षेति । एष अर्धं बालवीरः बालबाहो वीरयेति वः- कियः शूरः मया
उपहृतः "भो भो खव" इत्युक्तवदेव युद्धार्थमाचारितः सन् हृत्सिंहशावः कुरीतिशब्दोप-
इव जनविद्गुरवात् शेषवर्त्तमानम्, स्वस्योपि वचनम् । शेषव्यभिचारकर्मण्यर्थः । इमा-

[ततः प्रविशति त्वरितोऽतःकनो खरः ।] (ब)

खरः । साधु, राजपुत्र ! साधु, सत्यमैश्वराकः खल्वसि ; तदयं परा
गत एवास्मि । (द)

[नेपथ्ये महान् कलकलः ।] (घ)

खरः । [सावेगं पराहस्य ।] कथमिदानीं भग्ना अपि प्रति-
निहृत्य युद्धाभिसारिणः पथ्येवष्टभ्य निहन्ति मां चमूपतयः ! धिग्
जाह्नवान् ! (ग)

बलीनाम् इत्याना इतिनाम् आबलयः श्रेयस्य तामाम् अबनहान् महानात् निश्वेचनादिति
वायत्, इत्यनानिश्वेचनात् पुनरानां संशानां निश्वेचन तस्मान् संश्वसङ्घविनाशान् व्यपवर्तते
निहन्त्यानश्वेतीत्यर्थः । यथा बलगर्भितः सिंहावाकः मीनगर्भितं सुत्वा गजेभ्य समचिह्नबलमपरं
प्रतिपक्षं मन्वमानः तमाक्रान्तुं करियूषमर्द्धेन परिश्वस्य तदभिसुखं आबति, तथायमपि बलहन्तः
कुमारः तन्नुगतसावलीपाहानं सुत्वा अद्वैतैश्वर्यसकरादशास्त्रिण्य तवामिसुख्य आनश्वेतीत्यु-
पार्थः । इति त्वं पश्य पश्येति सन्त्य । “बभूव कृत्ते चमभ्यनिं न हि गोमायुक्तानि केसरी”
इति इदयम् । अत्र इमर्द्धेनावसाव्याटीः बालवीरादौ प्रत्यात् उपमानाकारः । साह्यभारिणी
इत्यम् । श्रीपञ्चमसिद्धमित्यस्य नामान्तरम् ।

(ब) तत इति । त्वरितोऽतःकनः खरा ज्ञातास्य इति त्वरितः सत्वरः अक्षयः खरः
कनः पादविशेषः यत्र स तथोक्तः खरः प्रविशति रङ्गालयमिति श्रेयः । खरः वीररक्षीणादान्
अक्षयकनय प्रतिपक्षव्यापटश्रवाङ्मयवचान् तुल्यप्रतिपक्षत्वामपरितोवाहा इति भावः ।

(द) आश्रितः इति राजपुत्रः । साधु त्वं युक्तं खल्वनुतिहस्योन्मत्ताश्वेतिवासा
विशेषवचम् । इति इत्यम् । तुल्यबलवीरसाभादानन्दैतदुक्तमिति बोध्यम् । खल्वं तथ्यं
अङ्गु निहितम्, अतिबलवतीऽपि मी श्वेत्वाहानादिति भावः, ऐश्वराकः ऐश्वरावीरपत्यं पुमान्
इति ऐश्वराकः ऐश्वराङ्गुर्वीरपत्यः असि भवसि ; ऐश्वराङ्गुर्वीरानुपपत्तये त्वं व्यवहरतीति भावः ।
सत्यत्वान् महाहमामितपराक्रमगुरपुत्रवचामादित्यर्थः । अयम् अस्मि पयोऽहम् अलीत्येऽस्यवचम् ।
पराक्रमः एव अस्मिन्नीपमुपस्थित एव । अथुना महा सद्यः यथायति बोधुमर्द्धेतीति खरोम-
न्वयवचान्मै श्वेत्वाटः ।

(घ) नेपथ्ये इति । महान् मूवान् कलकलः कवविधकावजिह्वानां सै- गारुण्यः
मवदीति श्रेयः ।

(ग) आश्रितमिति । आश्रितम् अश्रितम् आश्रितं शोकात् पराहस्य भूयः

अथं शैलाघातक्षुभितवङ्गवावक्त्राद्भुतमुक्-
प्रचण्डक्रोधार्चिर्निचयकवलयं व्रजतु मे ।
समन्तादुत्सर्पन् घनतुमुलसेनाकलकलः
पयोराशेरघः प्रलयपवनास्फालित इव ॥ ८ ॥

[८ । समन्तान् उत्सर्पन् अथ घनतुमुलसेनाकलकलः प्रलयपवनास्फालितः पयोराशेः शोधः इव मे शैलाघातक्षुभितवङ्गवावक्त्राद्भुतमुक्प्रचण्डक्रोधार्चिर्निचयकवलयं व्रजतु । इत्यन्वयः ।]

[इति परिक्रामति ।] (५)

शैलाभिमुच्छ्रीभूशेषं । भद्रा मया निर्जिता, युद्धात् परासुखा अपीत्यर्थः । प्रतिनिहन्तु पुनर्मम सख्युच्छ्रीभूय युद्धाभिसारिष, पुन' संयामाभिसारिषः सन्तः चमूपतयः सेनापतयः कां पर्यवष्टभ्य समन्तान् वेष्टयित्वा लक्ष्मीकृत्य इति वा, यथा सामर्थ्यमूरीकृत्य । निजनि प्रचरन्ति चतः ज्ञानान् नौचान् एतान् धिक् निन्दामि । मया पराजिता अपि एते यत् निरुद्धः पुनर्मानाङ्गानितुमुद्यता' तदेतान् नौचान् चमूपतीन् धिक् । मानापमानज्ञानाभावाद्देषां ज्ञानत्वमिति ।

(८) अयमिति । समन्तान् सर्वतः सर्वांसु दिक्षु उत्सर्पन् उत्सर्पन् सर्वा दिशि व्याप्यन् इत्यर्थः । अयम् एव अथचनोचर घनतुमुलसेनाकलकलः घनः निविडः तुमुः सङ्कुलः भीषण इत्यर्थः । सेनाकलकल' सेनानां कोलाहलः । प्रलयपवनास्फालितः प्रलयक युगावसानस्य पवनेन बाधुना आस्फालितः उच्छेदितः पयोराशेः शानरज शोधः कलप्रवाहः इव मे मम शैलाघातक्षुभितवङ्गवावक्त्राद्भुतमुक्प्रचण्डक्रोधार्चिर्निचयकवलयं शैलानां समुद्रमध्यलीनानां पर्येतानां आघातेन सङ्घर्षेण मन्द्राद्रिसङ्घट्टीवैति या क्षुभितः आक्षोभितः सन्दीपित इति यावत्, यः वङ्गवावङ्गभुतमुक् अचतरीमुक्छिन्निर्गतचक्रिः वाङ्गनाल इति यावत् स इव प्रचण्डः चण्डः यः क्रोधः शोधः स अर्चिर्धः ज्वाला अग्निश्वा इत्यर्थः । 'ज्वालाभासी नपुंसार्चि'रित्यमरः । तस्य निचयः उच्छ्रः कल यथा क्रोधार्चिर्निचयस्य कोपाग्निश्वासमूहस्य । कवलयं बाधुत्वं मध्यममिति वाच्यं, व्रजतु यातु । यथा मद्वापलवकाखीनपवनोवेक्षितः समुद्रप्रवाहः तद्वन्मगतप्रवेणाघातेन सन्दीपितवाङ्गवाग्निश्वाग्निः सङ्घट्टीव शोभं नीवते, तथा नूनमावः अथं शैलकोलाहलः मम कोपेन अवाद्दिव ममं शैलते इत्युपमाधः । अश्रीपनास्फारः । एतेन च उच्छेदे सर्वानिधान् शैलानान् विनाशयामीति वस्तु व्यन्यते, इत्युच्छरीरं चमूपाग्निः । इति

५२। भो भोः कुमार ! (फ)

अथह्युतादपि गुणातिशयात् प्रियो मे
तस्मात् सखा त्वमसि यन्मम तत्तवैव ।

तत् किं निजे परिजनं कदनं करोषि

नन्वेव दर्पनिकषस्तव चन्द्रकेतुः ॥ १० ॥

[१०। (भो भो. कुमार ।) त्व अथह्युतादपि गुणातिशयात् मे प्रिय सखा असि, तस्मात् त्वत् मम तत् तव एव, तत् किं निजे परिजने कदनं करोषि ? ननु एव चन्द्रकेतु तव दर्पनिकषः । इत्यन्वयः ।

विषय-श्रीश्यामः मुनि-श्यामो ऊरु-निर्वण-कुमर-मन्यः । तस्मात्प्रायमानो बलि-जग-ह्युतादिभिः, ततः भगवान् ब्रह्मा बहवामुखं तस्य स्थानं समुद्रजलमक्षकत्वं च कल्पयामास इति वीरराजिणी-कथा-ज्ञातव्याः । शिखरिणी-तलम् ।

(५) इति परिक्रामति । इति एवमुक्त्वा परिक्रामति सेव्यकलरवोपुत्रमाद्यं सत्वर-धावतीत्यर्थः ।

(फ) भो भो. कुमार । हे तव इति परेशान्वयः ।

(१०) अथह्युतादिति । त्वम् अह्युतात् अतिशयात्पर्यजनकान् एकस्यापि तेषुसख्य-सैव्यनिकषादिभिः विषयकरादित्यर्थः । अपि, अदृष्टान्तपुत्रादिति वा । तथाहि यद्यपि वीराः परीक्षां कीर्यं न सङ्गते पर परान् वीर्यावदात्तान् प्रतिपद्यतया लघुकार्णुं यतन्ते तथापि त्वम् अनुचरं ह्युत्थ इति ब्रवीति यत्त्वं मे प्रियं सख्येति भावः । गुणातिशयात् गुणानां वीर्यावदात्तानां अतिशयादाधिक्यात् इति । त्वं मे मम प्रियं बल्लभः-प्रीतिकार सखा समवाची बन्धुः असि । "अत्यानसङ्गो बन्धुः सदैवानुमत सुहृत् । एकस्त्रियो भवेन्नित्यं समप्रायः सखा मतः" इति । तस्मात् सखित्वाच्चेति यत् मम त्वम् तवैव, मदीयं यद्यत् त्वत्पदीयमेवैत्यर्थः । आसन्नो समप्रायत्वेनाभिन्नत्वादिति भावः । तत् तस्मात् तव मम आभिन्न-त्वादित्यर्थः । निजे आसीदिति परिजने वीर्यवर्गे अनुचरमप्य इति यावत् । कदनं किं कथं कदम्बं धिमर्दनं समनमिति यावत्, करोषि कथं भवान् परिजनान् इहोतीत्यर्थः । आनुचर-विश्वकर्मा मितान्मनमुचितमिति भावः । निर्व्यापयनिवासनकदनव्यापादनानि तस्मान्नीति-सत्वरानुचः । ननु भोः एव अर्थं चन्द्रकेतु, अहमित्यर्थः । तव दर्पनिकषव १०भि-
कलरव-निषयः विकरीषयः परीक्षाकामनित्यर्थः । तथा सङ्ग-पुत्रजग-
त्वम्,

लव । [सहस्रसंभ्रमं पराहव] अहो महानुभावस्य प्रसन्नकर्कशा
वीरवचनप्रयुक्तिर्विकर्षनकुलकुमारस्य । तत् किमितिः एममेव
तावत् सन्भावयामि । (ब)

[पुनर्नेपथ्य कलकल ।] (भ)

लव । [सक्तीधनिर्वेदम् ।] आः कदर्यितोऽहमेभिः वीरसंवादविन्न-
कारिभिः पापैः । [तदभिसुख परिक्लामति ।] (म)

सफली निष्कली वेति प्रतीयताम् । मन्व एषोऽह चन्द्रकतु तव गर्व्यं खर्वीकरोतीति भावः ।
अत्र चन्द्रकैतो निराधत्वारोपस्य प्रकृतदपंपरोक्षोपयोगित्वात् परिक्लामानहार । सखित्वस्य
पदार्थस्य विभेदस्यवाया यन्मसंवादिवाक्यार्थहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमपि वदन्ति ।
वसन्ततिवका इत्यम् ।

(ब) सहस्रसंभ्रममिति । तुल्यबलवीरसाभन इव, युद्धार्थं सन्भ्रम त्वरा, ताभ्यां सङ्घेति
सहस्रसंभ्रम यथा तथा पराहव चन्द्रकैतो सन्भ्रुल गत्वा आङ्घेति श्रेय । अहो चिन महानु-
भावस्य महान् अतिप्रथित अनुभाव प्रभाव यस्य स तस्य विकर्षनकुलकुमारस्य विकर्षन
स्यै तस्य कुलं वंश इति विकर्षनकुल स्यैवैव तस्यभूत कुमार बालस्य तस्य स्यैवस्योत्पन्न-
वालस्य चन्द्रकैतोऽरिच्यर्थः । प्रसन्नकर्कशा प्रसन्ना आसी कर्कशा वेति विभेदस्यमात्रं ।
खेदाद्वा पदवा शैत्यर्थः । सखित्वकरणात् प्रसादनमोहरा वीरत्वप्रकाशात् कठोरा वेति
वाध्यम् । वीरवचनप्रयुक्ति वीरस्य शूरस्य वचनानि वाक्यानि तेषां प्रयुक्ति प्रयोग वीर-
जनोपयुक्तवाक्यकाव्यमनित्यर्थः । एकखिन्नव वाक्य प्रसन्नता कार्कश्य शैत्याद्यर्थम् । तत् तस्मात्
एभि एतै असङ्घै अतिसुखे सैव्ये कि कि प्रयोजनम्, एषां पराजयेन नास्ति मे किमपि
पीडनमित्यर्थः । एनं वीराभिमानिन चन्द्रकैतुमेव मत्स्यत सैव्यमित्येवार्थः । सन्भावयामि
सन्भावयामि रसकाव्यवा इति श्रेय । शूर शूरान् शीर्ष्यैव सन्भावयैदिति भावः । तावदिति
वाक्यालङ्कारे ।

(भ) पुनरिति । पुन शून्य कलकल कोलाहल सुत सैव्यामिति श्रेय ।

(म) सक्तीधेति । सक्तीधनिर्वेदं क्लीधेन भयानामपि सैनिकानां पुन पुन आह्वाननात्
सप्तभिसेन कोधेन निर्वेदेन वृद्धा अक्षेते जानाक्यमितुनिष्कनीति आह्वानायनवा
सह वसंमानं यथा तथा आङ्घेति श्रेय । आ इति क्लीधत्त्वजनन्यवन् 'चास्य कान्
कोपपीडयोऽरिजनरः । वीरसंवादविन्नकारिभि वीरैश्च शूरैश्च चन्द्रकैतुना सह वः संवादः
युवालाप तस्य विन्नं प्रसिबन्धं कुर्वन्ति श्रे ते तस्योक्तै, एवं क्लीधत्त्वजनन्यवन् मां

५८ । चार्थ ! दृष्टतामेतद्दृष्टव्यम् । (य)

दपेण कौतुकवता मयि बहसस्य

पसाद्बलेरनुसृतोऽयमुदीर्णधन्वा ।

द्वेषासमुद्गतमरुतरत्नस्य धत्ते

मेघस्य माघवतचापधरस्य लक्ष्मीम् ॥ ११ ॥

[११ । कौतुकवता दपेण मयि वयस्य बल पशान अनुसृत उदीर्णधन्वा अथ
द्वेषासमुद्गतमरुतरत्नस्य माघवतचापधरस्य मेघस्य लक्ष्मी धत्ते इत्यन्वय]

लक्ष्मीवनेन वीरिण सहान्वापनमिता भाव एतं पाप पातर सनिक । कदयित कुत्
खित अर्थ सुद्रसैनिकै सह युद्धरूपा विषया यस्य स कदय कदर्थ कृत इति ख्याताम्
कदर्थशब्दान् कश्चि न । विदम्बित अस्तीति शेष । तदभिमुखं तथा कौशाङ्गकारिणां
सैन्यानाम् अभिसुख सख्युख परिक्रामति धावति । न खलु पुन पुनरथा सुद्राणाम्
चाक्रमथ शोढु शक्तीनि सन्वानवैमान समुल्लसुन्मयामीति श्राव ।

(३) चार्थेति । भा चार्थं पूज्यमानं कारये । एतन् इद द्रष्टव्यं दर्शनयोग्यं
अथ स इतस्ततो धावनरूपं विषयमौदसात्वर्यं दृष्टताम् भवतीति अथ ॥

(११) द्रष्टव्यमेव विदुषीति—दपेणति कौतुकवता चन्द्रकेता सामर्थ्यदर्शनकुतुहल-
मुक्तन कौटुकस्य वीरत्वमिति विज्ञातु कौतुकान्विननत्यथ । दपेण मयेण अनुसृता मयि चन्द्रकेतो
नक्षत्रस्य विहितदृष्टि महामिसुखं प्रधावित इत्यर्थं, तथा पशान् पृष्ठदेशे बले मदीये लैवै.
अनुसृत. अनुधावित, उदीर्णधन्वा उदीर्ण अनुयंन स उल्लोमितकार्मुक । अथ खय ।
द्वेषासमुद्गतमरुतरत्नस्य द्वेषा द्विप्रकाराद्गतन प्रतिगुलयादिंशा पर्यायेण पर्यायुर्ध
असता इति यावत्, मघता वायुना तरलस्य चानितस्य माघवतचापधरस्य मघवत इन्द्रस्य
इदमिति माघवतं तत्र तत्र चाप अनुयति माघवतचाप तद्वरतीति तथोक्तस्य मेघस्य
वार्धिसपवीधरस्य इन्द्रधनुर्काञ्चनस्य मेघस्यत्यथ । लक्ष्मी शोभा सादृश्यमिति यावत्, धत्त धार
कृति । पूर्वदिग्वायुना पश्चिमदिशि प्ररित पश्चिमवायुना पूर्वदिशि चानितस्य इन्द्रधनु शीमेत
मेघः तथा शोभति तच्चायं नवनोरदृश्याम अनुधितचाप बालका खय चिंन सख्युख-
वर्धनं मा प्रति अथन् चागच्छन् पृष्ठत चाक्रानिष सैनिकान् वावन् च
तथा शोभते इति सरलायं । अतएवास्य व्यवहार विषयाय ५ । इयं-
कौतुकवीरकथाप्रथमान् शानानाधिकारकाम्बन्धन इयं कौतुकवतामिता शेषम् । अथ

सुमन् । कुमार एवेनं द्रष्टुमपि जानाति, वयन्तु क्वैवलं परवन्तो
विश्रयेन । (२)

चन्द्र । भो भो राजानः ! (ल)

संख्यातोतेर्द्विरदतुरगस्यन्दनस्यैः पदाता-

वत्रैकस्मिन् कवचनिचितैर्मध्यचर्मोत्तरीये ।

कास्यज्येष्ठैरभिनववयःकास्यकाये * भवन्नि-

यीऽयं बद्धो युधि परिकरस्तेन वो धिग् धिगस्मान् ॥१२॥

[१२ । संख्यातोते, द्विरदतुरगस्यन्दनस्यै कवचनिचितैः कालज्येष्ठैः भवन्निः एकस्मिन्
मध्यचर्मोत्तरीये पदाती अभिनववयः कास्यकाये च (कालि) युधि यः अयं परिकरः बद्धः
तेन वः धिक् (तथा) अस्मान् धिक् । इत्यन्वयः ।]

अथस्य लक्ष्मी कथमन्यो भते इति वस्तुमन्त्रोऽसम्भवं तन्नज्जोमिव लक्ष्मीमिति साहस्यनाधिप-
तोति निदर्शनात् । मेघ माधेति हेतुानुप्रासः । इत्यनयोः संसृष्टिः । वसन्ततिवक्त्रा इत्यम् ।

(२) कुमार इति । कुमारः भवान् एव नत् माहशोऽन्वः इत्येवकारार्थः । एनं
कुमारं क्व द्रष्टुं जानाति इहा याथार्थेन ज्ञातुमर्हति अपि, इत्यर्हं सम्भावनामौत्सर्घ्यः ।
वीर एव वीरस्य चरितं ज्ञातुमर्हति नत् दृश्येनसारधिरिति भावः । तु किन्तु वयम् अह-
निचर्षः; वास्त्यान्तिककभाववाङ्म्यम बहुत्वम् । विश्रयेन अस्माक्यैकायावन्तीकनादङ्कुरस्येन
परवन्तः पराधीनाः जाता इति श्रयः । चन्द्रकेतुरवास्य सामर्थ्यादिकं परिनातुं जानाति,
अह क्वैवलम् अन्वौकिककार्यमान्त्वोक्त्वा किकत्तन्वविमूढ द्वीयोऽयं दानवोऽयं वेति नियेतुमपि न
शक्नोमीति भावः ।

(ल) भो भो राजान इति । अत्ररक्षबाध चन्द्रकेतुसहयादिनां राज्ञां सम्बोधनमिदम् ।
राजान इत्यनेन तेषामुक्तं वंकरं सम्बोधनञ्च वक्ष्यमाणोक्तोक्तौ उपयुज्यते ।

(१२) संख्यातोतेरित्यादि । संख्यान् अतोताः इति संख्यातोताः 'द्वितीयाभ्रितातोते'त्यादिना
समासः । तैः अक्षय्यैः संख्यातुमशक्नोरिति यावत् । द्विरदतुरगस्यन्दनस्यैः वी रवी इती द्विती
ते द्विरदा इतिनः तुरगाः अत्राः, तुरोपपदान् नमेडं इति अः । स्यन्दना रवाच सत् द्विरदतुरगः
स्यन्दनं हेतुनास्मान् समाहारकवचनम् । तस्मिन् तिष्ठन्तीति तयोक्तैः । तथा कवचनिचितैः
कवचेन चर्मैवा निधिताः आहतद्विहाः तैः धारवावपिहितैः कवचरचितसादेरित्यर्थः । कास्यः
ज्येष्ठैः काशीन समवेन ववसीति यावत्, ज्येष्ठाकोपेवोऽधिकैः भवन्निः । एकस्मिन् अघितीये अहः

वच । [उचोभम् ।] कथमनुकम्प्यते नाम । [विचिन्व] भवतु ।
 कालहरचप्रतिषेधाय जूषकास्त्रेण तावत् सैन्यानि सस्तश्यामि ।
 [इति ध्यानं नाटयति ।] (व)

इति इति शब्दत्, पदात्तो पादचारिणि । पदध्यानतति इति पदाति पादशब्दोपपदान् चतने
 इच्छीचादिषु पादस्य पदादेशश्च । तथा मेष्यचर्मात्तरौये मेष्य पवित्र "पूत पवित्रं मेष्य
 नि"त्वन्त । चर्मे अजिनन् उत्तरीये प्रावार यष्य स तथोक्तशक्तिन् अक्षयमेयकोमनाजिन
 नाचाच्छ्रमनामे चर्मात्तरितकाये इत्यर्थं । अभिनववय काव्यकाये अभिनवेन बालकत्वादि-
 नत्वेन वयसा जीवनकाक्षिन काव्य कमनीय अतिशयकोमल काय शरीर वस्य तस्मिन्
 वाचकत्वात्प्रतिबन्धितदेहे वाचाघातासुहे इत्यर्थं अत्र चस्मिन् कुमाने लवे युधि युद्धविषये
 वः चर्मात्तरिहर उच्यते वत् क्रम इत्यर्थं । तेन हेतुना व युष्मान् धिक् अस्माव्ययुद्धपठत
 त्वाद्गुणात्मनोवाचार्थपरता, तज्जगत्समोया ययमित्यर्थं युष्माक मेना तदङ्गमपि निन्दनीय
 भवामीत्यर्थं । असंख्येयानां दृढबन्धात्तदेहानां श्रेष्ठत्वमापन्नानां दृढाङ्गानां कालहरचा
 दृढानां युष्माकमस्मिन् अतिकोमलाह सहायस्य बहोमे बालके बहवेरता युद्धोद्यम अतीव
 निन्दनीय युष्मत्सस्य चादङ्गमप्येति सरत्वात् । अन्तर्केनोरात्मनिष्ठा प्रति स्तवकोयरात्मनिष्ठाया
 हेतुत्ववत्त्वान् वाक्काचंहेतुर्वा वाच्यसिद्धम् । सख्यातीतेरिव्यादौनां राजविशेषवानां साभिप्रायक
 तथा परिहारं बहन्ति । उभयपक्षयो अतिवैषम्यात् नाथ युद्धसमुद्यम शोभते इति
 विषयात्कारो व्यस्य ।

(व) उचोभमिति । उचोभे चन्द्रकेतोर्बन्धनप्रवृत्तान् चित्तवासन्त्येन सह वर्तत इति
 तस्योक्तम् चाहेति श्रेय । कथं केन हेतुना अनुकम्प्यते ऽप्यने नाम नामिते क्रोधेऽन्यम् ।
 "नाम प्राक्कास्त्रेणान्वास्त्रोपीपननशुद्धये" इत्यन्तर अन्तर २ मन्वन्मपि मा प्रति कथमस्य
 वशावकाशो दृश्यते । मन दोष्यत्वमात्रहा परिजिहोर्धनोत्वय । नाहम् अनया सदृशया वाचा
 तुभ्यानि परं जिह्मेतीति भावः । विचिन्व किञ्चित् विवक्ष्य चाह भवतु चतुः । मयि सदृशो
 मिहंवी वार्ध भवतु मैत्रेण मे किमप्यायाति याति वेति भावः । कालहरचप्रतिषेधाय कालस्य
 क्षमवक्ष्य हरत्वं श्रेय विवक्ष्यन्तं तस्य प्रतिषेधाय निवारणाय सुदुरेभि संख्ये सह युद्धेन यत्
 इवा कान्तवर्चनं तस्य निहत्त्वार्थमित्यर्थं । जूषकास्त्रेण जूषकास्त्रानां अस्त्राणां प्रयोक्तव्येत्वं ।
 तावत् सैन्यानि इत्यादि इवाकास्त्रविक्षम्यजनकानि वक्ष्यामि सप्तशतानि मोहयामि मिहोद्यमानि
 करीमि इति शब्दत् । जूषकास्त्रेणान्वाशैतेनान् योषाम् निद्राभिभूतानि च आपारान्
 निःशब्दान् करीमीत्यर्थं । तच्छे इवात्मन्यवधानं न पुनर्मविश्वतो इति एव
 विचिन्व । ध्यानं जूषकास्त्राणां प्रयोगसम्बन्धितम् नाटयति अभिनव-
 श्शीतार्थंउत्तरज्ञानम् ।

सुमन्तः । तत् किमकस्मात् अस्मत्सेव्यघोषः प्रशाम्यति ? (ग)

नवः । पश्याम्येनमधुना प्रगल्भम् । (घ)

सुमन्तः । [असम्भ्रमम् ।] वत्स ! मन्वे जुमारिषानेन जृम्भकास्त्र-
मामन्वितम् । (ङ)

अत्र कः सन्देहः । (च)

व्यतिकर इव भीमस्तामसो वैद्युतश्च
प्रचिहितमपि चतुर्थं स्तमुक्तं हिमस्ति ।

अथ लिखितमिवैतत् सैन्यमस्यन्दमास्ते
नियतममितवीर्यं जृम्भते जृम्भकास्त्रम् ॥ १३ ॥

[१३ । तामसो वैद्युतश्च भीमो व्यतिकर इव प्रचिहितमपि यत्सुक्तं अत्रः हिमस्ति ।
अथ एतत् अख्यन्द सैन्यं लिखितमिव आस्ते, नियतं अमितवीर्यं जृम्भकास्त्रं जृम्भते । इत्यन्वयः]

(ग) तदिति । तत् तदा अकस्मात् उठान अस्मत्सेव्यघोषः अस्माकं सेव्यानां अस्मानां
घोषः कोशाङ्गलः किं कथं प्रशाम्यति विरमति ? नूनं कश्चिदात्मिकको विपत्यातः, येन एवं
सैनिकानि निवृत्तकोलाहला, संवृत्ता इति भावः ।

(घ) प्रशाम्यतीति । एतं एतं प्रगल्भं सगन्धे साहचर्यात्प्रयोजितं अन्वयेन पश्यामि,
इदानीमस्य वीर्यवीर्यपरीक्षा करुष्या, नैते जृम्भकमन्विताः योधाः इदानीं आलक्षेपं कारयितुं
शक्नुवन्तीति भावः । सप्रगल्भमिति पाठे न प्रगल्भशब्दस्य धर्मपरतया सप्रगल्भशब्दस्यैव
प्रगल्भतायुक्तबोधनात् साधुत्वमिति ।

(ङ) असम्भ्रममिति । असम्भ्रमं सत्त्वं यथा स्नात् तथा पाह । अनेन एतेन जुमारिष
मुनिवाल्केन जृम्भकास्त्रम् आमन्वितं मन्वोद्यारवपुर्वकं आहृतं प्रवृत्तमित्यर्थः, इत्यर्थं मन्वे ।
अथवा अस्मत्सेव्यानां सेनाकलकलः प्रशाम्यतीति भावः ।

(च) अनेति । अत्र अस्मिन् जृम्भकास्त्रामन्वयविषये कः सन्देहः संशयः नूनमनेन
जृम्भकास्त्रे आस्माकं सेव्यानि मोहितानि, मान्धव सन्देह इत्यर्थः ।

(१३) जृम्भकास्त्रप्रभारं स्वयं समवेदति—व्यतिकर इति । भीमः अवाहनः तामसः
तामसः अन्धकारकायम् इति तामसः तमःसन्ध्या, वैद्युतश्च विद्युतः तद्विजः अर्थ इति वैद्युतश्च
विद्युत्सन्ध्या च व्यतिकर इव सन्ध्याः सन्ध्या इव तन्महाकृतीरिहदा संशोभ इत्यर्थः । अत्र
अवधवतीः तमसोऽवशोरिहदा समानकल्पा अवाहनम् अन्वेद्या । तमसोऽवशुवदाधिक्यं
निमित्तं इति वाच्यम् । इत्येवम् इह पाठे इह सैन्यवर्गे प्रचिहितमपि अस्मिन्मन्वेनामन्वयः ।

आद्यर्थमाद्यर्थम् । (च)

पातालोदरकुञ्जपुञ्जिततमःश्यामैर्नभो जृम्भके-

इत्तमस्फुरदारकूटकपिलज्योतिर्ज्वलद्दीप्तिभिः ।

कल्याणपकठोरभैरवमरुद्गरसैरवाकीर्यते #

मीलज्योत्तद्विल्वहारकुङ्करैर्विन्ध्याद्रिकूटैरिव ॥ १४ ॥

[१४ । पातालोदरकुञ्जपुञ्जिततमःश्यामैः उत्तमस्फुरदारकूटकपिलज्योतिर्ज्वलद्दीप्तिभिः कल्याणपकठोरभैरवमरुद्गरसैः मीलज्योत्तद्विल्वहारकुङ्करैः विन्ध्याद्रिकूटैः इव जृम्भकैः नभः आवाकीर्यते । इत्यन्वयः ।]

सिद्धितमसि इत्येवमिदं पलज्ये प्रविधानेन ऽकाशोऽपि तमसि, अतिप्रयत्ने न सिद्धि-
 मयीति ज्ञानम्, अज्ञानम् । यद्यप्युक्तम् आदी यत् तमसा आच्छादितम् अन्वीकृतम् । तमस-
 उक्तमन्वयवशात्तम् । पश्यान्नुक्तं ज्योतिषि च कार्यकरत्वात् ततो मुक्तत्वमिति बोध्यम् ;
 तामसावरयान् निर्मूलं जातदग्निमज्ञिकमिति यावत् । अत्रकुञ्जादिवत् पूर्ववशात्तद्विना
 यत्नात् । आदी तमःसम्पर्कादन्वीकृत्य पश्यात् विदुःसम्पर्कान्तोऽप्यवरयाद्विदुःस्य विदुःसि
 पीडयति ; अथ तादृश्यस्य अन्वकारप्रभासमवायस्य नयनपीडनादनन्तरम् एतत् अज्ञानं निःस्पन्दं
 कैवं सिद्धितमसि चिन्नापितमसि चार्थं वर्तते । नियतं निश्चितं अमितवीर्यम् अपरिमित-
 शालम्बम् अपरिहतमज्जिकं कुत्रापि न व्यर्थोभूतमित्यर्थः । जृम्भकाणां जृम्भकाणां समस्तप्रयोग-
 संज्ञारम् अज्ञं जृम्भते प्रादुर्भवति । अस्मैव प्रभावेऽप्यतसैलिका निःस्पन्दा निश्चयनाथ सहा
 ज्ञानो, जृम्भकाणाप्रयोगं विना नैतत्तदं सम्भवतीति । अत्र सिद्धितमसिस्तुप्रेशात्तद्वारः,
 कैवल्या निःस्पन्दतया चिन्नापितत्वसम्भावनात् । कैवलय उदमानधि वर्धयन्ति, तन्वते सिद्धित-
 मस्य आसीत्समूर्तिपरः सिद्धितमसि आसीत्समूर्तिरिवेत्यर्थः । अस्पन्दं ज्वरम् आसौ इत्यर्थः ।
 प्रादुर्भावस्यैवसात्तद्वारविच्छित्तिसमेन जृम्भकप्रादुर्भवनदपसाध्यस्य प्रागुक्तसाधनज्ञानान्
 विचरैनानुमानात्तद्वारः । मानिनी इत्यम् ।

(च) आद्यर्थमिति । एतदतीव विषयकज्ञमित्यर्थः । आधिक्ये चिद्विज्ञः ।

(१४) तद्वि ज्ञानम्—पातालीदरेति । पातालीदरकुञ्जपुञ्जिततमःश्यामैः पाता-
 लोदरकुञ्जपुञ्जिततमःश्यामैर्नभो जृम्भके इत्यन्वयः । उदरं म - ज्ञानमिव कुञ्जं
 तमं ज्ञानं इत्तं कुञ्जं अनादिपिण्डीदरं ज्ञानं तत्र पुञ्जितानि उपविता प्रागगमि

‘‘इदानीं चैव इति कश्चिन् पाठः ।

समः । कुतः पुनरस्य जृम्भकानामानमः स्यात् ? (अ)

अथ । भगवतः प्राचेतसादिति मन्वामहे । (ब)

गर्भोभूतानीति यावत्, यानि, तमासि तिमिराणि तानीव ख्यामानि ज्ञानानि ते, तद्योक्तैः ।
 "उपमानानि सामान्यवचनै"रिति समास । सूर्यस्मिरथसम्पर्कसहिततया गार्धमाकाराच्छ-
 रसातलनिकुञ्जमिलीनमिदंकारसमूहमेव केरित्यर्थः । तथा उत्पत्त्युदाराकूटकपिच-
 ज्योतिर्ज्वलहीतिभिः उत्पत्तम् अपि सन्नापितत्वादद्भुतम् अतएव कुरत् तेजिष्ठं सन्दीप्यमानं यत्
 आरकूटं वातुविशेषं पित्तलमिति यावत् । 'रोति, स्त्रियामारकूटो न स्त्रिया'मित्यमरः ।
 'रोति' स्त्रिया स्यन्प्रचारयोः पित्तले लोहकिष्टे च'ति मेदिनी । तस्य यत् अस्मिन्
 पिङ्गलं ज्योतिः स्रुति तद्वत् ज्वलन्ती दीप्यमाना द्योतिः इति वेदां तै' तद्योक्तैः । वज्रि-
 नाश्वत्सुत्तापितस्य पित्तलस्य प्रभासद्वयपिङ्गलवर्णं जृम्भकनामाश्वत्सुः । अथ सन्नापि
 कपिचवर्णोपमाने प्रसिद्धे काञ्चने यत् पित्तलस्यैव वर्णितं जृम्भकानाम्, तदस्यासां कपिच-
 वचनानामपि तेजसि पादस्यमाभासयितुम्, द्रवीभूतानां स्वर्णाणां तेजसि यथा लोहस्य-
 प्रतीतिर्न तथा द्रवीभूतस्य पित्तलस्यति दृश्यम् । कस्याचंपकूटोरभैरवमद्वयस्यैः कालस्य
 मन्वस्यः दिनरूपस्य युगस्य च, चाद्यपि, अद्यतानं तस्मिन् महाप्रलयकाले इत्यर्थः । 'सन्नापिः
 प्रभवः कल्पस्य कल्पान् इत्यपी'त्यमरः । 'कल्प, ज्ञाने विधीं व्याप्ते संवर्ते मन्वस्ये द्विषे'
 इति मेदिनी । कूटोरा चतुर्दशः प्रचक्षाः भैरवा भोषवाद्य च मन्वतः वायवः तैस्त्वं ज्ञानि
 विदितानि तद्योक्तैः । युमानकाद्यप्रचक्षप्रभञ्जनवादिषु । नीलश्लेषद्वित्कफारकूटवैः
 मोलनः प्रकाशमाना, शेषां कृष्णवर्णजोभूता यदु तानि । तथा तद्विद्विः कफारापि कपिचवर्ण-
 कुडारापि, 'अथ कुडवं यद्विर विल'मित्यमरः । मन्वरापि वेदां तानि ततो लोहस्ये कपिच-
 तानि तद्वित्कफारकूटारापि चैति तैस्त्वं ज्ञानि । अथवा मौक्तुहं शिवेण, कफादितः कपिः,
 कफारापीत्यादि । मन्वस्यस्यैव द्रवीभूतमाने, विद्युत्प्रभापातपिङ्गलस्यैव । शिवादिद्वि-
 विन्वाद्भिः, विन्वनामचलस्य कूटैः, शिखरैः 'कूटोऽपी शिखरं यद्'मित्यमरः । इव कफः
 आकाशम् अवाकोष्येते आकाशतः । अथ सन्नापनमः प्राधान्यात् वाचोत्प्रेषेति तैस्त्वं,
 यस्तुतस्य प्रभवस्याधीनमन्वतः पर्यंतोक्त्यादिः शान्तमसिद्धसाध्यमिदंमन्वस्योपनिषदि ।
 शार्ङ्गं च विधीकृतं उत्पत्तम् ।

(ब) कुत इति । कुत, कस्याभ्यासम् पुनः अथ अथस्य कृष्णवर्णां कृष्णवर्णमन्व-
 स्यात् आनमः प्राप्तिः ज्ञानं सन्नापितम् । एतन्नमः कस्य विद्याविद्युत्सहितकवावयन्, कस्य
 कस्यान् प्राप्तवानिति न तथा ज्ञानमित्यर्थः ।

उच्यते । नास्य व्यवहारोऽस्त्रेषु, विशेषतो जृम्भकेषु । यतः, (ग)

कृशाश्वतनया ह्येते कृशाश्वत् कौशिकं गताः ।

अथ तत्सम्प्रदायेन रामभद्रे व्यवस्थिताः ॥ १५ ॥

[(१५) । एते कृशाश्वतनया हि कृशाश्वत कौशिक गता अथ तत्सम्प्रदायेन रामभद्रे व्यवस्थिताः । इत्यन्वयः ।]

(ङ) भवेति । प्राचतसात् प्रचतसाऽपत्य पुनानिति प्राचतस वाचीकि तस्यात् जृम्भकाश्वानामन. स्वस्येति श्व । इति ए० मन्वानङ् अनुभवान् ।

(ग) नेति । अस्त्रेषु विषये अस्त्र वाच्योक्तं व्यवहार शिष्येभ्य उपदेश आत्मना वा प्रयोगे न आसीति श्व । अत त्वन्मतरौत्या एतदानमन न घटते । विशेषत विशेषरूपेण जृम्भकेषु जृम्भकास्त्रेषु अस्त्र व्यवहारा नास्तौत्यर्थे । जृम्भकास्त्राणां प्राचतसादनेनामन इति विशेषतो न घटते एवेत्यर्थः । भगवत प्राचतसस्य धनुर्वेदिशास्त्रानिष्ठतावानपि तत्र मुहुरित्यावा स्वयमभ्यसनस्य कुमचित्प्रदियासनपर्यस्य आश्रयत्वात् तद्योक्तिं सङ्गता । तदन एवमपि व्याख्या स्वस्यति, यत् अस्त्रेषु विषये अस्त्र व्यवहारं प्रसिद्धिं न आसीति, तद्याह— केऽपि प्राचतस धनुर्वेदव्यवहारे न प्रमथयन्तीति भावः । पराशर्यैवम् । तस्मिन्कृशाश्वानां जृम्भकाश्वानामाहविगम स्वस्य कथमाप न सम्भवेदिति भावः ।

(१५) तद्वचं प्रतिपादयितुमाह—कृशाश्वति । एते जृम्भकाश्वद्वेषताविधेया जृम्भकाश्वतनया वा कृशाश्वतनया कृशाश्वस्य प्रजापते तनया कृशाश्वनाम्ना मुनिना प्रथममुत्पत्तिना इत्यत्र । हीति प्रसिद्धौ । तस्यान् कृशाश्वान् कौशिक विनामित्य गता आश्रिताः । अथ अमन्तरं तस्मिन्सम्प्रदायेन तस्य कौशिकस्य सम्प्रदायेन सम्प्रदीयत इति सङ्गहात् मुहुरपरम्यरूपदेशे तत्र विनामित्युपदेशनत्यर्थः । रामभद्रे रामचन्द्रे व्यवस्थिता रामभद्रमाश्रिता, रामभद्रेस्य व्यवहारयोग्या एव इत्यर्थः । एते इत्यादिपदानां जृम्भकाश्वपरतावानाप विधयस्य कृशाश्वतनयत्वस्य प्राधान्यात् पुस्त्यागा न दुस्तुह । अथवा तेषां पुनर्दिष्टवताकृतया तत्रद्विप्रप्रायक, प्रयोगा न विदुह । कृशाश्वदिपुराणमुनीनां उपदेशेऽप्येवमिति कृशाश्वान् आश्रित्य कौशिकाश्च रामभद्रमुपसंक्रान्तानीत्यतविषयतया प्रसिद्धस्य तद्व्यवहारात् इति भावः । अथ जृम्भकाश्वरूपक शशाश्वद्विक्रमोचरस्य पर्यायवाच्यत्वात् । कृशाश्वत्प्रजापति पुन प्रयोगान् कश्चि स च कृशाश्वेति धटिन कृशाश्वेव ।

चन्द्र । अपरेऽपि परमोपचीयमानसत्त्वप्रकाशाः स्वयं हि सर्व-
मन्वदृशः पश्यन्ति । (घ)

सुमनः । वन्द्य ! सावधानो भव, परागतः प्रवीरः । (ङ)

कुमारो । [चन्द्रोऽन्यं प्रति ।] अहो प्रियदर्शनः कुमारः ।

[सञ्जेहानुरागं निर्वर्ण्ये] (च)

यदृच्छासंवादः किमु किमु गुणानामतिशयः

पुराणो वा जन्मान्तरनिविद्धबन्धः परिचयः ।

निजो वा सम्बन्धः किमु विधिवशात् कोऽप्यविदितो

ममैतस्मिन् दृष्टे हृदयमवधानं रचयति ॥ १६ ॥

[१६ । एतस्मिन् दृष्टे यदृच्छासंवाद किमु, गुणानाम् अतिशयः किमु, जन्मान्तर-
निविद्धबन्धः पुराणः परिचयो वा विधिवशात् अविदित. कः अपि निजः सम्बन्धः किमु, (वतः)
मम हृदयम् अवधानं रचयति । इत्यन्वय.]

(घ) अपेति । अपरेऽपि भवदुक्तेभ्यः चन्द्रोऽपि न केवलं ज्ञानाचरणीयकारानुभवा इत्यर्थः ।
परमोपचीयमानसत्त्वप्रकाशाः परमम् अधिकम् उपचीयमानं सर्वमानं यत् सर्वं पश्यन् सर्वै-
तेज इति यावत्, यथा सर्वं सत्त्वगुणं, तस्य प्रकाशः आविर्भावी येषां ते तद्योक्ताः ज्ञानुक्त-
सम्पत्प्रकाशाः, योगाभासमैरन्वर्थाद्भ्रमसमोऽभिभवेन प्राप्तसत्त्वगुणैश्चप्रकाशाः इति । सर्वैक्य-
दृशः सर्वान् मन्वान् पश्यन्ति ये ते तद्योक्ताः वेदादीनां मन्वानां सर्वैदा साक्षात्कारकः ।
योगिनः स्वयं हि आत्मनैव सम्प्रदायव्यतिरेकीचापि विदन्ति । योगिनः सम्प्रकाशपरिदृष्टात्मनी
निश्चिन्तितं अराचं जगत् करतलगतकुमलयफलवदयसोक्तयनि, अतो लवण मर्च्यैः प्रायेतदा-
ज्युषकास्मान्मे नास्ति काव्यनुपपत्तिरिति भावः ।

(ङ) वक्षेति । सावधानो भव अवधानं ईदृि इत्यर्थः । अत्र परानवाधानपरिचयस्य च
प्रायश्चित्तो भव इत्यर्थः । प्रवीरः प्रकटः वीरः यूरः स लव इत्यर्थः । परागतः अनुपस्थितः ।
यतोऽवनाकानितुमानश्छति अतः अमलसेन तथा ज्ञातव्यमिति भावः । अन्वया प्रीत्यनि-
वापुष्येन सत्सैव्यानां प्रभावसम्भवात् इत्यर्थः ।

(च) अहो इति । अनाद्यर्थे अहोवन्द्यः । प्रियदर्शनः प्रियं प्रीतिस्वरं स्वयं सत्त्वं च
तद्योक्तः कुमारः लवः चन्द्रकेतुव । सञ्जेहानुरागं निर्वर्ण्ये सेहेन अन्वयीनां ज्ञेयान् अनुपस्थित-
वाचरीच च लव सर्वमानं यथा साक्षात् निर्वर्ण्ये लव आसीति शिवः ।

(१६) यदृच्छेति । एतस्मिन् कुमारे लवे चन्द्रकेती च । दृष्टे उपचीयिषी सर्वै-

सुमन । भूयसा जीविधर्म एषः, यद्भ्रसमयो कश्चिद् क्वचित्
प्रीतिः, यत्र लौकिकानामुपचारस्तारामैत्रकां वा † चक्षुराग इति
तमप्रतिच्छेयमनिबन्धनं प्रेमाद्यमामनन्ति । (छ)

यद्व्यासवाद यद्व्यासा देवगत्या हेतु विना इत्यर्थे, संवाद समागम किञ्च, यदा यद्व्यासा
देवेन सवाद समागमो यस्य स तथोक्त । यदा यद्व्यासा सवाद सद्दर्शय यस्य । रामादिगुण
नवीरेकरूप इति हृदयम् । तथाविध गुणानामतिशय गुणानां कुमारवधे अनुभूयमानानां
श्रीशैवीर्ष्यादीनाम् अतिशय आधिक्य किञ्च । वा अथवा पुराण प्राक्तन जन्मान्तर
निविडवन्ध अन्तर् जन्म इति जन्मान्तर मयूरव्यसकादययेति समास । तस्मिन् अन्त्यजिन्
जन्मनोत्वर्थे । निविड इट वन्ध वन्धनं संश्लेषण यस्य स तथाक्त पारचय सत्त्व वासनेति
यावत् । अन्त्यजन्मन्त्यज हृदये इटमादट प्राक्तन परिचय इत्यर्थे । वा पञ्चान्तरे अथवेत्यर्थे ।
विधिवन्धादेवनिबन्धान् हेतो । 'विधिवधान देव अ'त्यन्तर । अविदित अज्ञात काऽपि
निश्चेतुमशक्य अचिदपि । निज आत्मीय अन्त्य स्वजनसम्पत् इत्यर्थे । किञ्च किञ्च ?
नन हृदय चित्तम् अवधान प्रकाशकृतभावम् एकाग्रमिति यावत्, रचयति जनयति अन्त्यचिन्ता
परिहृतीनोऽहमेकान्तमवानुरक्तो भवामीत्यर्थे । यदा यत एव ततो म हृदयं कर्तुं अवधानं
व्यापारान्तरराहित्य रचयति कारति । अथवा एतस्मिन् इट सति मन हृदय कश्च गुणातिशया
द्विषु अवधानम् अवहितं रचयति कारति । कथमिम कुमारवन्धाकथयो मे हृदयमन्त्यचिन्ता
विनिश्चयमेकान्तमानन्दितमवहितस्य भवति । किञ्च कारकमत्र देवप्रचोदितो नामास्य रनशीय
इर्मनलास, किञ्च वास्य गुणातिरकप्रयुक्तो मोक्ष जन्मान्तरं वा तद्वानेन मे प्रगाढ परिचय
आसीत् शैवेदानीं प्रगाढसंस्कारसमुद्भावितास्मृतभावान्तराधिक्यता ? किञ्च देवविपव्यासिना
नस्मिन्नास कश्चन सन्निकट स्वजनसम्पत् ? तद्वनमव कनाव्यसाधारण्य कारकं भाव्यम्,
समेव वद्विरविकसोऽव्यन्तर्निकल सइसा सहाऽऽका अन् प्रतिभावजन्य समुत्थितवपुकोटिक
संश्लेषण निबन्धन पर्ववसानामावात इह मशयान्तर अनुषपादस्य पुषपादस्य प्रति हृत्
त्वमोपस्थात्वात् कान्त्यलिङ्गसङ्गहारय अनवाङ्गतत्वदायथ पुन पुन किञ्चुपदप्रयोगात् ।
विच्छन्तिषी इत्यम् ।

(१) जन्मान्तरजातपरिचयकारण परवानपि कवीनां निबन्ध यथा—'मनो हि
जन्मान्तरसङ्कतिज्ञम्' ।

(२) 'तच्छेता कारति मूलमनोधूष भावस्विराचि जनमान्तरसौह' च ।

(छ) भूयसिति । भूयसा वापुस्त्वन् एष अर्थे जीविधर्म ज चर्षे

चङ्केतुः पञ्चपातो यस्तस्मै नास्ति प्रतिक्रिया ।

स हि खेहात्मकस्तन्तुरन्तर्भाषां चि सौम्यति ॥ १७ ॥

[१७ । यः पञ्चपातः चङ्केतुः तस्य प्रतिक्रिया नास्ति । स हि खेहात्मकः तनुः चतुर्भाषां चि सौम्यति । इत्यन्वयः ।]

स्वभाव इत्यर्थः । यत् कस्यचित् जनस्य कश्चित् क्वचित् जने रसमयी चतुरानामिका प्रीतिः द्वाद्वा जायते यत् कश्चित् पश्यतः कस्यचित् चित्तं प्रीतिस्त्रिगुणं भवति स एव जीवित्स्वभाव इति भावः । अत्र प्रीते, रसमयत्वव्यवस्थापनादलौकिकतापि प्रतिपाद्यते, तत्र अचङ्कारोक्त-रसव्यवस्थापयिताचनेनेव व्यक्तीभविव्यति । प्रथमदर्शन एव प्रेमप्रवचनप्रदयस्य कुत्रचित्कथात् समालोचस्य चारुचमाद्—यतेति, यत्र प्रीती ताराभैवकं तारयोः कर्मीनिवयोः, मित्रस्य भावः भैवकं 'तारकालो कर्मीनिकेत्यमरः । सप्यम चन्वोऽन्यतारकातेजःसन्वकंजनिव्यर्थः । वाच समुच्चये । अचरुग इति चतुर्धाः चन्वोऽन्यनेत्रयो राग चतुराग इति लौकिकानां लोकात्मनविदाम् उपचार व्यवहारः । तथाहि—लौकिकाचारपारङ्गमालाभिव प्रीति ताराभैवकं अचरुग इति निर्दिष्टमिति । सन्नेव दर्शनेन कश्चित् प्रति कस्यापि हृदयमनुरक्तं भवति, स खलु प्राथिना स्वभाव एव । ताराभिवकम् एव ताराभैवकमिति वा । यद्धि जीवाः परस्परं अचरुकारकातेजःसन्वकंमावेथैव रागवन्तो जायन्ते, अचुषो रागश्च तदैव व्यवतिष्ठते, तत एव तां प्रीतिं ताराभैवकं अचरुगो वेति प्रेमतत्त्वाभिज्ञाः कथयन्ति, इत्यते चैवं संसारी प्रवचसंज्ञनी वदुषा इति । अचरुग आदरादोक्तम् । तं प्रेमाण प्रथयम् अप्रतिस्वख्येयं प्रतिस्वख्यगुण् इत्यतया समवधारयितुमशक्यम् । अजिबन्तं निवध्यते अनेनेति निवन्तं कार्थं, नास्ति निवन्तं यस्य त तथोक्तम् अङ्केतुकं स्वत उत्पन्नम् आनननि कथयन्ति प्रेमतत्त्वज्ञा इति शेषः । प्रेमा ना मित्रता द्वाद्वा प्रेम खं इ' इत्यमरः । ईदृशं प्रेम देवादिदेवरेच्छया जायते, अतो निर्निमित्तमिषेदमिति भावः ।

(१७) तर्ह्य विरथोति—अनेतरिति । चङ्केतुः अकारणः उपकारादिकमनपेक्षैव जायमानः यः पञ्चपातः पक्षं पातः पञ्चपातः पञ्चाश्ववन् आशक्तिविधिष इत्यर्थः, आश्लीयत्वप्रतिस्वमानमूलकानुकुल्यवप इति यावत् । तस्य प्रतिक्रिया प्रवीकारः निवर्तकव्यापारः नास्ति । अःरवविषयमनरेष समुत्पयमानो हि तादृशः प्रवचः कव-मपि न निवारयितुं शक्य इत्यर्थः । हि यज्यात् स तथाचिषः आशक्तिविधिषः । खेहात्मकः खं इ एवात्मा खरुपं यस्य तादृशः प्रीतिस्वव्यवः तनुः सन् चतुर्भाषां चि सौम्यति हृदयसन्निवृत्तानि लीकति वद्यति । उभयोर्दृश्यं दुष्कृत्यप्रेमत्वेव संवच्य दवी-करीतीत्यर्थः । अथ चारुचि चतुर्भाषां चि सौम्यतिः सौम्यत्वात् सौम्यत्वात् । अङ्केतुः

कनारी । [चम्बोऽन्वम् उद्दिश्य] ।

एतच्छिन् मरुच्चितराजपट्टकाम्ने

मोक्तव्याः कथमिव सायकाः शरीरे ।

यत्प्राप्ती मम परिरम्भ्याभिलाषात्

उन्नीलत्पुलककदम्बमङ्गमा स्ते ॥ १८ ॥

[(१८ । मरुच्चितराजपट्टकाम्ने एतच्छिन् शरीरे सायका कथमिव मोक्तव्या । परि-
रम्भ्याभिलाषात् यत्प्राप्ती मम चक्ष्ण् उन्नीलत्पुलककदम्बमाम्ने । इत्यन्वय ।]

क्षिन्नाम्नाम्नकठोरतेजसि गतिः का नाम शस्त्रं विना

शस्त्रेषापि हि तेन किं न विषयो जायेत यस्येदृशः ।

किं वक्ष्यात्यमिव युद्धविमुखं मामुद्यतेऽप्यायुधे

बौराषां समयो हि दाहचरसः खेडकर्म बाधते ॥ १९ ॥

[(१९ । क्षिन्नु बाह्याम्नकठोरतेजसि शस्त्रं विना का नाम गतिः । तेन शस्त्रेष
पि किं वक्ष्ये इदम् : विषयः न जायेत चायुधे उद्यते अपि युद्धविमुखं माम् चयमिव कि
वक्ष्याति । दाहचरसः बौराषां समयः खेडकर्म बाधते । इत्यन्वय ।]

निरुद्धं परम्परितरुपलक्ष, खेडे तनुज्वारोपापन्वासादिव चक्षुःश्रोत्रेणियुपलक्ष जनेषां
उन्नीलत्पुलककदम्बम् आरोपयन्वात् ।

(१८) एतच्छिन् इति । मरुच्चितराजपट्टकाम्ने पट्टे व राजति राजपट्ट नीलरक्तपट्टकम्,
मरुच्चं कठोरतीति चक्ष्णान् मरुच्चमन्वान् कर्मणि क इति मरुच्चितम् । मरुच्चितं नृक्षीकृतं यत्
राजपट्टं सक्ष्ण् चाम्ने क्षोमथे मनोहरे । राजपट्टं शौरकादिमथिभेदो वा । एतच्छिन् शरीरे
देहे कथय्याः शराः कथमिव केन प्रकारेण वा मोक्तव्या निचेष्टव्या मथेति शिवः । चक्ष्ण
क्षीकृते क्षीकृतकामिनादिनि चक्षिन् देहे वलकठिमनिमिताया बाषा कथमपि निचेष्टं
न चक्ष्णो इति भावः । वल्य शरीरेण प्राप्ती चासाहने सतीत्यर्थः । परिरम्भ्याभिलाषात्
परिरम्भक्य आधिष्ठनक्य अलिषावः व्युत्था सक्ष्णान् खे उल्लिखनेष्यावमान् मम कर्णं शरीरेण
उन्नीलत्पुलककदम्बम् उन्नीलानि पुलकानां कदम्बानि चक्षिन् तत्तद्योक्तमिति विषयः ।
उन्नीलानिपुलककदम्बम्, उदम्बानिपुलककदम्बम् कदम्बकुसुमाकारम् उन्नीलत्पुलकं चक्ष्ण
उल्लिखन् शरीरेणाम्ने इति वा । चाम्ने वर्तते । वल्य इदंमनाचमिव खेडे - - - - - नमिषावी
क्षोमथे चक्षिन् प्राप्ते खी सुहः शरात् प्राप्तमित् प्रलोतीति भावः । - - - - - क्षामि
क्षोमथे चक्ष्णो राजपट्टकाम्नेचक्ष्णान् क्षोमथेचक्ष्णान् । प्रक्षिन्ती इत्यम् ।

ममत्वं । [लव निर्दयं मासमात्मगतम् ।] हृदय । किमन्यथा वृत्ति-
कल्पये ? (ज)

मनोरथस्य यज्ञोजं तद्देवेनादितो हृतम् ।

सतायां पूर्वलूनायां प्रसूनस्यागमः कुतः ॥ २० ॥

(१८) किन्विति । किन्तु परन्तु पूर्वोक्तात् अन्वदित्यर्थः । अथ देहे शरीरेष्वपि न
जायते अर्थं तथापीत्यर्थः । आकाशकरोरनेत्राणि आकाशं प्राप्तं करोरं तीक्ष्णम् उच्यते
यावत्, तेन पराभिभवमसामर्थ्यं येन तस्मिन् । अत्रमीशान्तराद्येन मम प्रतिपक्षसूत्रे अस्मिन्
लवे । “भो भो लव महाबाहो” इत्यादिना युद्धार्थं स्वर्वापूर्वज्ञानकथेन ज्ञानाङ्कितुत्तुष्टे
अन्वदितौ शैत्यर्थं । अस्मिन् विना शरनिक्षेपमन्तरैश्च का नाम, ‘नाम सन्धावन्ध्या’, नति., कः
उपायः । अस्मिन्साधनकयुद्धादिते किं कर्तव्यमिति न किमपीत्यर्थः । ननु शरीरस्त्रीमात्रा-
रीधेन अस्मिन्साधनं क्षियतानित्यमाह—अस्मिन्वेति । यस्मिन् अस्मिन् ईदृश एव परिधिर्वायुवीर्यवीर्यमासी
महावीर विषय जोषर प्रयोगस्याम न आधित न भवेत्, तेन अस्मिन् अपि वायुधेन का किं, किं
फलं साध्यते । यदीदृशेन लोकोत्तरावीर्यमास्मिन्ना वीरैश्च सह न युज्ये, तदा अस्मिन्
अन्वदित्येति भावः । तर्हि लोकोत्तरावीर्ययो प्रावन्तदीर्यस्वविचारैश्च अस्मिन्साधन-
कारिण अस्मिन् विहाय सामप्रयोगं क्षियतानित्यमाह—उद्यमेऽपीति । वायुधे अस्मिन् उद्यते मां
प्रवर्तमानमिति अपि न केवलं योऽपि ज्ञतोद्यमे, अस्मिन्साधनं प्रवर्तमानमर्थेऽपि इत्यपेक्षः । अ-
स्मिन् अस्मिन् साधनं संघामान् परास्मिन्साधनं नाम अयमेव, तिस्रन्तु तावदन्ते, अस्मिन्साधनवरास्मिन् एव
कुमार एव इत्यर्थः । किं वक्ष्यति । निश्चितं मां भीरु दुर्मर्त्यं कायुधेन संकरी इत्यर्थः । अ-
नु युजे कुत अस्मिन्साधनसह इत्यमाह—वीरावामिति । इति यतः दादशरसः दादशः निरु-
भवहर इति यावत्, रस शीर्यस्वरूपं यस्मिन् एव तथोक्तं वीराणां शूराणां समवः आगतः
‘अनया अघातारक्षानसिद्धानसन्निधे’ इत्यमरः । अस्मिन् अस्मिन् अस्मिन् अस्मिन् अस्मिन्
परिपाटीमिति यावत्, बाधते निवर्तयति रुच्येति यावत् । अस्मिन्साधनवरास्मिन्साधन-
सामान्येन विधेयसमर्थमरूपं । आहूतविस्तीर्णितं इत्यम् । अत्र अस्मिन्साधने प्रवीणावर्त-
नीतिर्निश्चयजनकतया विधेयाविमर्शदीध ।

(ज) अस्मिन्विति । साधनं अस्मिन् एव इति साधनं अस्मिन् अस्मिन् अस्मिन् अस्मिन् । ‘अथः साधने साधने
पु’ति लोचनसूत्रे अस्मिन्वेति’ इति शैलिनो । अथ निर्दयं पिशेव इत्येवम् । आकाशं अस्मिन्
साधन—इत्येति । अथवा अस्मिन्कारिण अस्मिन्कारान् जिज्ञासन् इति अस्मिन्साधनवरास्मिन्
सामान्यज्ञानरूपं नव इति किं अर्थं परिशुद्धी विन्मवधि, यदा ते अस्मिन्साधनं तीक्ष्णं अस्मिन् ।

. [(२० । मनोरथस्य यत् बीजं, तत् देवेन चादितः प्रतप्तम् । अतायां पूर्वभूनायां प्रसन्नस्य कुतः प्राणमः । इत्यन्वयः ।]

अद् । अक्षतरामि धार्य्य सुमन्त्र ! खन्दनात् । (झ)

सुमन्त्रः । तत्कास्य ह्येतोः ? (ज)

अद् । यतस्तावदयं वीरपुरुषः पूजितो भवति, अपिच खलु धार्य्य !
आत्मधर्मः परिपालितो भवति । न रथिनः पादधारमायोभयन्तीति
शास्त्रविदः परिभाषन्ते ! (ट)

(२०) रामापथप्रकारकल्पनाया अनौचित्यं प्रतिपादयति—मनोरथस्येति । मनोरथस्य
अभिप्रेतनाकल्पनानिरामापत्यन्वयस्य, खलोऽयं रामस्यापत्यमौद्गम्यभिलाषस्य इति यावत्, यत् बीजं
हीतात्पथं कारकं तत् कारकं देवेन प्रतिज्जलाहृष्टेन चादित आदी पूर्वमेव गर्भिणीदृश्यामिषेति
वाच्यम् । इतं विनाशितं द्विजजन्तुसङ्घं चने भर्ता निन्दासिता आपन्नकल्पा हीता कथमपि
वाचाचीन्, तत् कथमयं तद्भ्रमंजः इति उच्येयं कल्पमेति भावः । तदेव हृष्टानेन विमर्शकरोति
—अतावानिति । अतायां कल्पान्तरं प्रतप्तः पूर्वभूनाया चादौ द्विजाया सर्वा प्रत्मस्य पुत्रस्य
प्राणः उत्पत्तिः कुतः कथान् कारकाहवेदिति उच्यते । यथा कुसुमोद्भूतान् प्राक् द्विजायां
अतायां तदुत्पत्त्यभिलाष, तथा प्रागेव विनष्टायां हीतायाम अद्य तदुत्पत्त्याभिलाष इति
विषयप्रतिबिम्बभावादन हृष्टान्तालङ्कारः ।

(झ) अवेति । धार्य्य भोः माननीय सुमन्त्रसारथे । खन्दनात् रथान् अक्षतरामि
भूमी अक्षरीकामि अक्षमिति शेषः । अन्दकेतो, सुमन्त्राज्ञाप्रार्थनार्थमियत्सुक्तिः ।

(ज) तदिति । तदक्षतरकं कस्य ह्येतोः किमर्थं त्वमक्षतरिणुमिच्छस्येति ।

(ट) यत इति । यतः अज्ञानं कारणान्, मन खन्दनावतरकस्य इदमेव कारण-
निर्णयः । तत्कारकमेव कथयति—अयमित्यादिना । अयं वीरपुरुषः महाशौर्य्यसम्पन्न
एव अथः तावत् भूम् पूजितः सन्तुष्टतः सन्मानित भवति । एतेन पादधारिणा साङ्गे पादधारि-
णैव मया वीरस्य तेनैवपरिहारादस्य गौरव व्यादिति भावः । अपिच द्विज न शैवकस्य
वीर्यं अथवा कारणमनौचित्यः । खलु निश्चये । आत्मधर्मः अमाचानमिति प्राणः स चादौ
अर्थवेति तथोक्तः, अथवातोः द्विपि अदिति द्विजम्, ततः अतस्माद्यते इति अदित्युत्पत्त्या
वाच्येः अथवाच्यः, इति अथः, ततः अथ् । अविवाचारः प्रतिपालितः रथि मादृत इति
वाच्यम्, अवेति । रथादवतीये भूमिष्ठेन सद्य भूमिस्थकस्य मन युग् ॥धारण
अथवाचारका आदिति भावः । ननु क्वचि बोद्धव्योऽयं आत्मधर्म इति अदिति
अर्थवे मानसुतये रथाह—नेति । रथिनं खन्दनादहो वीराः पादधा पादाभ्यां चारी

सुमन् । [सगतम्] कष्टां दशामनुप्रयोजोऽस्मि । (ठ)

कथं न्याय्यमनुष्ठानं मादृशः प्रतिषेधतु ।

कथं वाप्यनुष्ठानात् साहसैकरसां क्रियाम् ॥ २१ ॥

[(२१ । मादृशः कथं न्याय्यमनुष्ठानं प्रतिषेधतु, कथं वा साहसैकरसां क्रियाम् अपि अनुष्ठानात् । इत्यन्वयः ।]

चन्द्र । यदा तातमित्रा अपि पितुः प्रियसखं धर्माद्यसंशयेषु सार्थ-
मेव पृच्छन्ति, तत्किमाख्यौ विन्दुशति । (ड)

अनर्थं यत्येति विवक्षुः । पदाति योजार न चायोधयनि नाभियुजते न युध्यन्ते शास्त्रविदः
शास्त्रं विदन्ति ये ते तयोक्ताः स्वधर्मपतिपादकार्यशास्त्रज्ञाः मन्वादयः “रथो च रथिना
साहं पदातिश्च पदातिना । कुञ्जरस्यो गजस्येन योजस्यो भगुनन्दन ॥” इति चतुर्थीचिन्ता-
नसिः । परिभाषने उपदिशन्ति वदन्ति । रथिना पादचारिणा सह योजुनमीषिणात्
भूष्यवतरणं भूष्यवरोहणेनैव च पादचारिणा सह युक्तेन चानधर्मस्य महावीरसम्मानस्य च
परिरक्षणात् मे निर्वन्ध इत्यर्थः ।

(ठ) कष्टमिति । कष्टा क्लेशकरी दशाम् अवस्थाम् अनुप्रपन्नः प्राप्तः सति, इदानीं
कर्षण्यवधारणाद्यनतया व्याकुलो भवामीति भावः ।

(२१) तद्विवाह—कथमिति । मादृशः युद्धाचाराभिन्नः मनुष्यस्त्वयिरः जनः कथं केन
प्रकारेण न्याय्यं न्यायात् अनपेतं यथाशास्त्रनित्यर्थः । अनुष्ठानं रथादवतरणवदप्यं सार्थं क्वि-
पधतु निवारयेत्, महिधजनस्य शास्त्रानुमोदिते कर्माणि अननुमोदनम् अनुपिद्वयिदि ।
तन्मया चन्द्रकेतोः रथादवतरणं निषेधुं न शक्यते इति भावः । तर्हि अनुमन्यतां पादचारिण
योजुनित्याह—कथमित्यादि । साहसैकरसां साहसम् पवित्रव्यकारित्वम् उदकारित्वमिति
यावत् । तद्वैव एषः सुखाः रथः युद्धप्रवर्तकोऽनुरागविषयो वन तां क्रियां रथादवतरणवदप्यं
सार्थं वा कथं केन प्रकारेण अनुष्ठानात् अनुमन्येत अनुमन्तुं शक्युवात् । यदि पण्डितो
रथादवतरणं युद्धकारणात् नाहं निवारयामि तर्हि महावीरकामिनाय पराजय एवावकाशमीति
शास्त्रापि मादृशः क्षमिणाचाराभिन्नो जनः कुमार् न्याय्यवधारण्यमे निविध्व विहितानुष्ठान-
प्रतिपक्षवर्धित्वेन प्रत्यवायी वा कथं भवामि, तद्विधिमिषेकवीर्यवतरणवधारणाद्यनतया विवक्षुं
व्याकुलोऽस्मीति भावः । अतएव इत्येवं कष्टमिति चिन्तितं योज्यम् ।

(ड) यद्वेति । तातमित्राः सखि युध्यपादाः पितरः रामचन्द्रवधतयः अपि सखि

उत्तरः । आयुषान् ! एवं यथाधर्ममभिमन्वथे । (ठ)

एष सांघामिको न्वाय एष धर्मः समातनः ।

इयं हि रघुसिंहानां वीरचारित्रपद्धतिः ॥ २२ ॥

[(२२) एष सांघामिकः न्वाय., एष समातनः धर्मः., रघुसिंहानाम् इयं वीरचारित्र-
पद्धतिः । इत्यन्वयः ।]

चन्द्र । प्रतिरूपं वचनमाय्यस्य । (ण)

इतिहासं पुराणेषु धर्मप्रवचनानि च ।

भवन्त एव जानन्ति रघुणाञ्च कुलस्थितिम् ॥ २३ ॥

विशेषतः चरति चरितार्थः । पितुः प्रियसखं तेषां जनकस्य दशरथस्य प्रियं निवन्
चार्यं जार्यं भवन्तम् एव नाम् । धर्मार्थसंग्रहेषु धर्मोपदेशेषु सन्देहेषु शास्त्रविहिताचार-
रूपस्य चर्कस्य तथा चर्कस्य कर्तव्यस्य च संग्रहेषु सन्देहेषु सत्सु पृच्छन्ति जिज्ञासन्ते, सन्देह-
निवारणाय भवतोऽभिमतम् अपेक्षन्ते चरिवाचारेषु धर्मोपदेशेषु भवतोऽतीव वैचल्यव्याप्तिरिति भावः ।
तत् तथा सन्धिपि चरिविषयवानामात्मजातापदानां संग्रहनिरासकत्वेऽपि इत्यर्थः । चार्यः
नाम्नः भवान् किं चर्कं विवदति विवदवति, भवाद्भवत्यतिविदुषः अथ किं विमर्शयन्ति जार्यं
दुष्टतः अथः सत्त्वं नवान्भिमतमनुमन्वतानिति भावः ।

(ठ) आयुषमिति । एवं रघादवतरण यथाधर्मं धर्मम् चरति कर्मवति वकाधर्मं
धर्मोपदेशितं चवाचारसङ्गमिति वाचत्, अभिमन्वथे इच्छति । रघादवतरीत्यं सत् वीरु-
मिच्छति तत् साधिति भावः ।

(२२) तद्वैव इत्येवमिति—एष इति । एष. अथ सांघामिक. संघासि भवः संघामिकत्वव्य-
वहारः निवन्तः रचिर्वा पादचारिभिः सङ्ग मुद्राकाररूप इति सांघामिकशास्त्राभिमत एवेत्यर्थः ।
एष समातनः साधनः धर्मः आचारः चरितव्यवहारीत्यस्य एवाचार. चरं प्रतिपासितः । इयं
रघुसिंहानां हि निवितं रघुसिंहानां रचयः सिंहान् इव ते तेषां रघुकुलश्रेष्ठानां युराणां वीर-
चारित्रपद्धतिः वीरचारित्रस्य वीरजनोचितताचारस्य पद्धतिः पद्याः 'पद्धतिः पञ्चक्रियार्थं नो'रिति
सिद्धिः । वीरव्यापारपरिपाटीति यावत् । एतेनैवाचारवर्कना रघुकुलवीरपुरुषाः सत्त्वमे-
वेतं श्रेष्ठित्वं तातपादादीनामनमिमता नितरानाहता एवेति भावः । अथ एतत्पादादीनां
कर्तव्यस्य विवेकतया अनेकवर्षात्तैः सांघामिकव्याप्त्यादिना प्रकृतं च अभिमन्वन्तान् तुल्य-
वृत्तित्वमाह्वारः ।

(२३) इतिहासः । चार्यस्य धर्मोपदेशक भवतः वचनम् "एष इत्यदि-
चार्यं इतिहासम् अनुपपन्नं वीर्यमिति वाचत् । भवाद्भवानां चार्यं इत्येव
एष-धर्मोपदेशिति भावः ।

[(२३ । भवन् एव इतिहासं पुराणं च धर्मप्रवचनानि च रघूना कुलक्षितिच जानन्ति । इत्यन्वयः ।]

सुमन्तः । [सखेहासं परिष्वज्य] (त)

जातस्य ते पितुरपीन्द्रजितो निहन्तु-

र्वत्सस्य वक्ष कति नाम दिगन्धमूनि ।

तस्वाप्यपत्यमनुगच्छति वीरहृत्तं

दिष्ट्या गतं दशरथस्य कुलं प्रतिष्ठाम् ॥ २४ ॥

[(२४ । हे वक्ष, इन्द्रजितः निहन्तुः वत्सस्य ते पितुः अपि जातस्य कति नाम वधूनि दिनानि । तस्य अपि अपत्यं वीरहृत्तमनुगच्छति । दिष्ट्या दशरथस्य कुलं प्रतिष्ठां गतम् । इत्यन्वयः ।]

(२३) अनुवचनप्रयोगे हेतुं दर्शयति—इतीति । भवन् एव नाम्ने इत्येवकारणैः । इतिहासं पुराणं रामायणभारतादिकम् । “धर्मार्थकाममोक्षावाप्तुपदैश्वर्यनान्वितम् । पुराणक-
नधानुत्तमितिहासं प्रवचते” । पुराणच पञ्चलचथान्वितं शास्त्रम् । “सर्गैश्च प्रतिवर्षैश्च वंशी
मन्वन्तराणि च । धंशानुचरितश्चैव पुराणं पञ्चलचथम् ॥” धर्मप्रवचनानि च धर्मोः धर्मा-
त्रमाशाम् गिन्धमैमित्तिकादयः प्रोच्यन्ते एमिरिति करवाधिरकरचयोचेति श्रुट् । मन्वर्षद्विकृति-
शाखाधीत्यर्थः । तथा रघूनाम् इत्याहुकुलोत्पन्नानां कुलक्षितिं* वंशमर्थादान् चाचारमिति
यावत्, जानन्ति विदन्ति । अतएवानुवचं वक्तुमर्हन्ति भवन् इति भावः । अत्र जानन्तीत्येवञ्चिवावाः
धर्मशास्त्रव्यन्धेन इतिहासादिषु चनेषु सन्ध्यात्तुल्ययोगिताकाकारः । भवन् एव इत्येवकारण-
चन्धव्यपोहनात् परिसंख्यापि प्रोच्यते । पय्यावक्तं वृत्तम् ।

(त) सखे हेति । सखे हासं खे हेन वाक्येन चलेच वानन्दाद्युवा वृत्तं वर्णनम्
यथा तथा परिष्वज्य चन्द्रहेतुमालिहा सुमन्त चाहेति शेषः ।

(२४) चन्द्रहेतोः चात्रधर्मानुपालनप्रवृत्तिमवबोधय सन्तुष्टः सुमन्तः खे सं प्रवचच्छति—
जातस्येति । अपि वक्ष चन्द्रहेतो ! इन्द्रजितः कुले ईश्वरार्थकापि जयिनः वीरनाथस्य निहन्तुः
न्यापादवितुः ब्रह्मस्य त्रेमाद्यस्य विभीः ते तव पितुर्मनकास्य सख्यस्य अपि जातस्य कथन्तः
सत्यस्य सतो वा । वधूनि जन्मन चारभ्य अद्यावद्विदिनापि विवहाः कति नाम स्त्रियनि वक्ष
पमत्सानीत्यर्थः । वक्षस्य सख्यस्य वक्षार्तं मन्थं तस्यमन्थदिनानि मन्थसख्यविदिनामीत्यर्थः,
कति नाम अतीतामीति शेषः । तस्यापि चन्धव्यवचः शिवोरपि सख्यस्यमन्थं वचनः
चन्द्रहेतुरित्यर्थः । वीरहृत्तं वंशमर्थादानं अनुवचच्छति अनुवचन्ति प्रसिद्धावसिद्धिनिच्छतीति

भण्यत्कारकूरकृष्णितगुणगुञ्जदगुरुधनु-

धृतप्रेमा बाहुर्विकचविकरालोत्त्वणरसः * ॥ २६ ॥

[(२६) इन्दो समुपोट कुमुदिनौ यथा आनन्द व्रजति, मम इष्टि च्छिन् तथा, पुन कल्पकाम अथ बाहू भण्यत्कारकूरकृष्णितगुणगुञ्जदगुरुधनुधृतप्रेमा विकचविकरालो-
त्त्वणरसः । इत्यन्वयः ।]

चन्द । [अवतरन] आर्य्ये । सावित्रसन्दकेतुः अभिवाद्यते । (ध)

(२६) तटेव योकेनाह—यथेति । इन्दो चन्द समुपोटे उदिते सति, कुमुदिनौ कुमुदती यथा यदन् आनन्द विकासमित्यर्थं । व्रजति प्राप्नोति । चन्द्रोदये कुमुदिनौ यथा प्रफुल्लता जायते । च्छिन् कुमारं मम इष्टि नेत्र तथैव तददव आनन्द व्रजति प्रीतिप्रफुल्लतां यातीत्यर्थं । कुमारमिमं दृष्ट्वा मे आनन्दातिशयो जायते इति भावः । पुन किन्तु कल्पकाम' कल्पक विरोध सयाम कामयते य स तथाक्त, समराभिलाषोत्थर्थे । अयम् एव मम बाहु. भुज, भण्यत्कारकूरकृष्णितगुणगुञ्जदगुरुधनुधृतप्रेमा भण्यत्कारेण भव्य भवेति ध्वनिना कूरन् अतिकर्कश्य यथा तथा कृष्णित शाब्दत यो गुण भौर्वीं तेन गुञ्जन् शब्दावसानं यत् नुक् मङ्गन् धनु कामुर्कं तच्छिन् धृत कृत प्रेम प्रणय यदृष्याकाञ्छारूपी धेनु'स तथोक्त । तथा विकचविकरालोत्त्वणरस विकच सुव्यक्त विकराल भयङ्कर 'करालो दगुरे तुङ्गे भीषणे आभिधीयव'दिति मीदिनौ । उत्त्वणरस रौद्ररसयोगेन समुहृत वीररस यच्छिन् स तथोक्तच जात इति शेषः । इमं मनोहररूप कुमारं दृष्ट्वा मम नेत्रद्वय परमानन्दं लभते, किन्तु मे बाहुरनेन सह युद्धार्थम् अविरत ज्याया आम्फालनेन ध्यानेन दिक्चक्षुषाक्षमापूर्य्य बाह्यान् निषेप्तुमभिलाषति तत्रैव रतिक्रीडस्थायिकयो शृङ्गारवीरयोर्मेलनाद्गसयोर्भिर्भौक्षतत्वमिति सङ्गच्छते । "पु भाव मनसा ययु"रिति न्यायेन कुमुदिनोदृष्टान्तान् शृङ्गारोत्पत्तिरिति बोध्यम् । अत्र उपमा इत्यनुपमासुच । 'रसस्योक्ति स्तत्रष्टन स्थायिसचारिणीरपी'ति दर्पणीलेखन रसजनतः स्तत्रष्टोक्तिदोषः । गुञ्जदगुरुधनुरित्यत्र ध्यातिविकञ्जतादोष भमरादिष्वेव गुञ्जन्स प्रसिद्धत्वान्, दोषपरिहारस्तु गर्जतप्रभृतितादृशशब्दपरिवर्तनेन कर्तव्य इति । शिखरिणी इत्यम् ।

(ध) आर्य्येति । अवतरन् रथाचन्द्रकेतुरिति शब्दः । आर्य्येति सुमन्मुख सन्धीधनम् । सावित्र सचिद्र सूर्य्यस्य अपत्य पुमान् इति सावित्र. सूर्य्यवंशीय चन्द्रकेतुः अहनिन्वर्षः । अभिवाद्यते प्रथममिति भवन्मिति शेषः । अत्र सावित्र इति विशेष्योपादानात्प्रथमस्य गौरवातिशयं योतयति सैवक्षस्य मङ्गत्वे सूर्य्यस्य मङ्गत्वं सुतरां भवत्येवेति बोध्यम् । अग्निजन-
प्रकाशेन च मनस्कारस्य नियमः ।

* विकचविकरालोत्त्वणरसः इति पाठ्यन्तरम् ।

समम् । अजितं पुण्यमोजस्वि काङ्कतृष्यस्येव ते महः ।

त्रेयसे शम्भतो देवो बराहः परिकल्पताम् ॥ २७ ॥

[(२७) शम्भत देव बराह काङ्कतृष्यस्य इव ते अजित पुण्यम् ओजस्वि मह त्रेयसे परिकल्पताम् । इत्यन्वयः ।]

अपिच । (न)

देवस्यां सविता धिनोतु समरे गोत्रस्य यस्ते पिता

त्वां मैत्रावरुणोऽभिनन्दतु गुरुर्यस्ते गुरुषामपि ।

ऐन्द्रं वैष्णवमग्निमाहृतमथो सौपर्णमोजोऽस्तु ते

देयादेव च रामलक्ष्मणधनुर्ध्याघोषमन्त्रो जयम् ॥ २८ ॥

[(२८) य ते गोत्रस्य पिता देव सविता (न) त्वा समरे धिनोतु । य ते गुरुषाम् अपि गुरुः मैत्रावरुण (स) त्वाम् अभिनन्दतु । अथ ऐन्द्रं वैष्णवम् आपिप्रमाहृतं सौपर्णम् ओज ते अस्तु, रामलक्ष्मणधनुर्ध्याघोषमन्त्रश्च जयं देयात् एव । इत्यन्वयः ।]

(२७) अजितमिति । शम्भत सनातन उन्पत्तिविनाशरहित । 'शम्भतस्तु ध्रुवो नित्यं सदातनसनातना' इत्यन्तर । बराह गृह्णीतबराहकप टव विष्णु काङ्कतृष्यस्य इव ऐत्याकस्य पुरश्चर्याभिधानस्य सुप्रसिद्धस्य राश इव त तव अजितम् रूपतिष्ठतम् अश्विनमिभूतं पुण्यं पावनं 'पुण्यं धर्मं मनोश्च च पावने च प्रकौचित' इति विश्व । ओजस्वि बलिह मह तेज 'अङ्कतृष्यस्य तेजसो' इत्यन्तर । त्रेयसे कल्याणाय । तादृशैः चतुर्षीः । परिकल्पतां सम्पद्यतां कर्मकाराश्च इति श्लेषः । पुरा इष्यदपिच इन्द्रस्य कङ्कहनादस्य अमुं सद्युध्यमानस्य इत्याहुः कुलोद्भवस्य पुरश्चरस्य देहं भगवान् विश्वं क्षीणस्य आपूर्य देवासुरसमरे यथा विजयं हसवान्, तथा अस्मिन् युद्धे स भगवान् ते शरीरं निजमहसा बलिह विधाय तुभ्यं विजयं हदास्तु इत्यर्थः । अत बराहपदोपादानेन भगवतः सामर्थ्याधिक्यं प्रतीयते बराहवतारैरेव तेन प्रकृतार्थमगसां भूमिचतृतीति तस्य वीर्यातिशयो वीर्यं । अथवा बराहदेवस्य प्रथमदेवत्वद्विर आचक्षीदग्नेनादिवीरत्वात् तत् एव त्रयं साधनं युज्यते । यथा सूर्यवशीयान् एतन्मोपासका इति बराहपदोपभाषी वीजम् ।

(न) अपि चेति । अपि च अन्यत्र न केवलम् अजितः न बल-
माचनवीर्यं ।

(२८) देव इति । यस्ते तव गोत्रस्य ईशस्य 'अथवाप्रीऽप्यवी र्षवी वीर' आशिरवण,

नव । कुमार । अति हि नाम शोभन्ते रथस्य एव ; कृतं कृत-
मत्थादरेष । (प)

अन् । तर्हि महाभागोऽप्यन्यं रथमसह्यरोतु । (फ)

अव । आर्य्ये ! प्रत्यारोपय रथोपरि राजपुत्रम् । (व)

कुलम् 'मीरं कुलाचयो'रित्यमरमेदिनीकारी । पिता जनक अग्निदुश्चरः । अग्निदुश्चरं वच
उत्पन्न इत्यर्थं । स देव अविता सूर्ये त्वां समरे रथे विनोतु मीरकम् अग्निदुश्चरस्य विभवं दत्त्वा
वर्षयतु इत्यर्थं । तथा यस्मै गुरुणां पूजनीयानां पितादीनाम् अपि युवः कृष्य च सैवानुवच
मित्रस्य वरुणस्य तौ मित्रावरुणौ देवताद्वन्द्वे इत्यानङ् । तयोरेवमित्यर्थे यत्नेदमित्यर्थे अत्रमन्त्रः ।
एकस्मिन् कल्पे मित्रस्य कल्याणरे च वरुणस्य पुत्रत्वेन अस्त्रेय सन्ना । वशिष्ठ अपि त्वां कन्दतु
आशिषा सर्वज्ञयतु, तस्याग्नीवांस्त्वस्मिन् तव जयोऽस्तु इत्यर्थं । पुनर्वाक्पारणेऽग्नीवांस्त्वम् ।
अथो ऐन्द्र इन्द्रस्य इदमित्येन्द्र माघवतं विश्वोरिद वैश्वान नारायणसम्बन्धि आग्निमावतम् अग्नि-
मवचेति देवताद्वन्द्वे इति आगच्छि अग्निमावतौ तयोरेदमित्यग्नि उभयपदवृत्ति, "इन्द्रोऽग्नि" इति
इतिमिति उत्तरपदे अग्निदिदादौ अग्निमावत् इति । वशिष्वापुसम्बन्धि इत्यर्थं । तथा
सौपर्णं सुपर्णस्य गदकस्य इदं सुपर्णो गदत्मान्, गदत्मान् गदकस्यार्थो वैभवेन खड्गेश्वर ।
नामान्तको विश्वरथ सुपर्णं पञ्चनाभम् इत्यमर । मादत्तमन्त्रं षोडश वर्षं ते तव अस्तु ।
अथतापहरचकाक्षे इन्द्रे नाशनिना ताडितस्याप्यस्य पञ्चशेखरी माधुर्विष्वस्य सुपर्णनामाप्रवृत्ति
पौराणिका । तथा रामलक्ष्मणधनुर्गर्वाजोवमन्त्र, रामलक्ष्मणयो राघवसीमिन्द्रो वतुषो
कार्ण्ये जयो धे ज्ये मीर्षीं तयो घोष टडार एव मन्त्र जय दीयान् पितरतु । अन्वर्षीर्ष्यो-
रामलक्ष्मणयोर्धनुर्गुणनिनादो यथा सर्व्वेव विभवते, त्वमपि तथा जयी भव । तयोरेव ते
सामर्थ्यमस्तु इति भाव । तव इन्द्रादीनां तेज इव तेज अस्तु इति विश्वप्रतिविम्बजानवोचनशि-
दर्शनालङ्कार । तत्र प्रीत्यनादिक्रियायां वङ्गनां धीगपद्यप्रतीति सन्तुष्ट्यालङ्कार इति वैचिन् ।
माहं लविश्वोचितं वचम् ।

(प) कुमार इति । रथस्य स्वयन्मावस्थित एव त्वम् अति अतिशयैव हि निश्चितं शोभन्ते
नाम इत्यर्थं सन्धावधानीति । अत अत्थादरेष रथावतरचक्रपवङ्गनाभसर्व्वेभ्यः कृतं कृतम्
असमसम् सन्धुमी दिव्यचमम् । अत्थादर न कार्य्ये रथाददेभ्यः भवता वीक्ष्यमित्यर्थः ।

(फ) तर्हीति । तर्हि नम रथावस्थानं चेतवानिमत्तं तद्देव्यं । अहङ्कारं अपि
नहान् आम आन्यं वक्तुं च ताडयन् भवान् अपि अस्मत् परं रथम् असह्यरोतु अर्थात्तुभ्यं
वीरमहत् । अथाहङ्कारवर्षीर्ष्येवकालादीर्ष्येभ्य एव रथावस्थे अचङ्करी भवतीति भावः ।

(व) आर्य्ये ! इन्द्रोऽग्निदुश्चरः, रामपुत्रे राघवनामं अचङ्कितुं अर्थात्तुभ्यं अत्थादरेष

समन्तः । त्वमप्यनुबध्यस्व चन्द्रकेतोर्वचनम् । (भ)

नमः । को विचारः खेषु उपकारेषु । किन्तु परम्यसदो वयमन-
भ्यस्तरघचर्याः । (म)

समन्तः । जानासि वक्त्र ! दर्पसौजन्ययोर्द्योचितमौरयितुम्, यदि
पुनरीदृशं त्वामैच्छांको रामभद्रः पश्येत् तदा अस्य खेहेन हृदय-
मभिव्यन्देत् । (य)

नमः । आर्य्य ! सुजनः स राजर्षिः श्रूयते । [मलज्जनिव] (र)

पारोक्ष्य । चन्द्रकेतुजतसख्यसम्बन्धात्तस्य गुरुत्वन मवव्यापि सुमन्त्रे गुरुत्वव्यवहारात्तत्रेण सुमन्त्र-
पार्ष्णेति सम्बोधयति । राजपुत्रमिति विग्रहव्यवधानेन चन्द्रकेतोर्वचनस्यापनान्त अयं राजपुत्रः रक्षा-
नृपेणैव वृत्ते अभ्यस्यः अतः अस्मिन्पादपारेष कटातिशयो भवित्यतीति रक्षारोपणे हेतुरभिप्रेयते ।

(भ) त्वमिति । त्वम् अपि चन्द्रकेतोर्वचन "गङ्गाभोगोऽप्यस्य" मित्यादि वाक्यं अनुबध्यस्व
न उपैष्यस्व । यदि त्वं रक्षमारोहसि तदा एवमपि रथमारोपयामीत्यर्थः ।

(म) क इति । खेषु आत्मोपेय स्वसम्बन्धिषु इत्यर्थः । उपकारेषु संयामोपकारकौ-
भूतेषु वस्तुषु रक्षादिषु निजव्यवहार्येषु रथाद्युपकार्येषु स्वस्वकृतमित्यर्थः । क. विचारः वितर्कः ।
आक्रमणः व्यवहार्यद्रव्यव्यवहारविषये गृह्णति कोपि विचारावसरः को चक्षया व्यवहृत्तुं शक्यते इति
भावः । किन्तु परम्यसद परम्ये वने लोदन्नि वसन्तीति तद्योक्ता जनवाचिनः ययं, अस्मदः
एवमेव वस्तुम्, अहमित्यर्थः । अतएव अनभ्यस्तरघचर्यां, रथस्य चर्यां रथचर्यां न चक्ष्वा
विचिता रथचर्यां रक्षारोहयथाकनादिव्यवहारः यैस्ते तद्योक्ताः । रक्षारोहयादौ न वयमुपदिष्टा-
तत् कृमारस्य वाक्यं प्रतिपाद्ययितुं नाहामौत्यर्थः ।

(य) जानासीति । दर्पसौजन्ययोः सम्बन्धिनयोः यद्योचितम् उपयुक्तं दर्पोचितं सौजन्यो-
चितमेवार्थः । ईरयितुं वक्तुं जानासि शक्नोषि, स्वे उपकारेषु को विचार इत्युच्यते ते महत्त-
सौजन्यं प्रकाशयति । रथिनः रथं विनापि यादुमर्हन्तीत्यन्तर्गमगुडाचं च ध्वनितः । एकेमेव ते
वाक्येन दर्पः सौजन्यश्च प्रकटितम् इत्यर्थः । यदि पुनः किन्तु चेत् ईदृशम् एवं दर्पसौजन्यादि-
सङ्कलनोपगम्यैव त्वाम् ऐच्छाकः इच्छाकुकुलभूषणं रामभद्रः पश्येत् विलोकयेत् तदा तर्हि
अस्य रामस्य हृदयं चित्तं खेहेन प्रेक्षा अभिव्यन्देत् परित्यक्तं भवेत् । १२- श्रीरामो रतायां
अतिशयेन प्रसिद्धस्य रथचरतया रामभद्रस्यात्यन्तगुणवाङ्मितायाः हृदयं
अतिशयां प्रीतिभाषयेत्, वीरा हि वीरं सुजनं लभमानाः परितुष्यन्तीति च ।

(र) आर्य्येति । स राजर्षिः सख्यसंयमादिगुणयोगात् आर्यकल्पः, वृष्टिः स
रामभद्रः सुख्यः सख्यः साधुरिति भावः, श्रूयते रामावकथयामान इति शेषः । अथ-

वयमपि न खल्वेवं प्रायाः क्रतुप्रविधातिनः

क इह च गुणैस्त्वं राजानं न वा बहुमन्यते ।

तदपि खलु मे स व्याहारस्तुरङ्गमरक्षिणां

विक्रतिमखिलाक्षत्राक्षेपप्रचञ्छतयाऽकरोत् ॥ २८ ॥

[(२८ । वयमपि न खलु एवं प्रायाः क्रतुप्रविधातिनः, इह च क वा तं राजानं गुणैः न बहुमन्यते । तदपि तुरङ्गमरक्षिणां स खलु व्याहारः खिलाक्षत्राक्षेपप्रचञ्छतया मे विक्रतिम् अकरोत् । इत्यन्वयः ।]

चन्द्रः । [सञ्चितम्] किञ्चु भवतस्तातप्रतापोत्कर्षेऽप्यमर्षः । (ल)

निव एव सुजनस्यापि रामस्य यज्ञियाश्रावरोधाधश्चापरचात् लञ्जितमिव यथा तथा बह्वन्माच-
माहेति शेषः ।

(२८) ननु सुजनस्य न रामचन्द्रस्य यज्ञियाश्रमवदध्य दीर्घान्वातुडाम् युष्माकमन्यन्तानु
चितमित्याह—वयमपीति । वयमपि एवं प्रायाः प्रायश्च बाहुल्येन एवम् इत्येव प्रायाः सुप्युपैति
समासः । ईदृशा क्रतुप्रविधातिनः क्रतु यश्च प्रविज्ञन्तीति तथोक्ता 'यश्च समोऽभ्यरो बावः
सप्ततन्मुनेश्च क्रतु'रित्यमरः । मखविधिसिन् सङ्गततत्रय दुश्चरिणा इत्यर्थः । न भवान् इति
शेषः । भवानो वा अन्वान् प्रति तादृशा, रामरानं प्रति तु नैवेत्याह—क इह च इति ।
च किञ्च इह जगति क का जन त राजान रज्जक त रामचन्द्रः गुणैः सीजन्यबोध्य-
बोध्यदिभिः उत्कर्षाधायकै धर्मै न वा बहुमन्यते न चाद्रियते, अपितु सर्व एव तद्गुण-
गच्छाकृष्टा तं प्रशंसन्ति सुतरां वयं त सर्वथा बहुमन्यमानहे नं क्रतुपेविच, नापि रामपेविच
इत्यर्थं तर्हि कथं तदश्रावरोधेन विरोधं क्रियते इत्याह—तदपीति । तदपि तथापि
रामस्य बहुमानास्पदतया तेन सङ्घं विरोधापरचस्यान्याय्यत्वेऽपीत्यर्थः । तुरङ्गमरक्षिणां तुरङ्गमज
यज्ञियाश्रमस्य रक्षिणां रक्षकाणां स व्याहारः "वयमत्र पताकियम्" इत्यादि वचनम् । खलि-
क्षत्राक्षेपप्रचञ्छतया खलिखानां सकलानां शत्रूणां राजन्वानाम् आक्षेपेण अवनानेन अचञ्चयेति
यावत्, हेतुना प्रचञ्छतया अतिभौवचतया सुदुःसङ्गतयेति भावः । खलु निश्चितं मे ननु विक्रतिं
वंतसोऽन्यथापि चोपमित्यर्थः । अकरोत् जगदामास । इदमेवाश्रावरोधकारणमित्यर्थः ।
निखिलाक्षीरजनावान्नात्कवचनान् श्रीधेनाव तुरङ्गम मयावदस इत्यर्थः । नच निरुद्धीर्घान्-
वशादिहनापरितमिति भावः । अत्राप्रच्यतेन क इह गुणैस्त्वं राजानं न बहुमन्यते इति
शामान्यवचनेन प्रस्तुतस्य अत्र प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अर्थापत्तिश्च, तदनयोः सङ्घः ।
उरिषी उत्तम् ।

(ल) किञ्चु इति । अत्रमतापोत्कर्षेऽपि तासक पिष्टव्यापीयक ज्येष्ठतासक रामचन्द्रस्य

वयः । अस्मिन्नात्मर्षी मा भूदा, एतत्तु पृच्छामि,—दातां हि राघवं राजानं शृणुमः, स किल नात्मना हृष्यति, प्राप्यन्न प्रजासु हस्तत्वं आयते ; तत् किमस्य मनुष्या राक्षसीं वाचं वदन्ति । (व)

ऋषयो राक्षसीमाहुर्वाचमुत्ततद्भृतयोः ।

सा योनिः सर्ववैराणां सा हि लोकस्य निवृत्तिः ॥३०॥

[(३०) ऋषयः उन्मत्तदृष्टयोः वाच राक्षसीम् आहुः । सा सर्ववैराणां योनिः, सा हि लोकस्य निवृत्तिः । इत्यन्वयः ।]

यः प्रतापः प्रभावः क्षीयदृष्टजं तेजः इत्यर्थः । 'स्यात् प्रतापः प्रभावश्च यजेतः' क्षीयदृष्टजं-
निवृत्तनरः । तस्य सत्कथेऽपि अतिशयेऽपि विषये भवतः, अमर्षः असहिष्णुता । रामचन्द्रस्यापि
प्रशान्तीत्यवयवमन् मत्तो निश्चय किं न सोढुं शक्नोति इत्यर्थः । वः पाशपतं शरासमं सावह्वेनं
वैश्विं, मिश्रुवनविख्यातपीरुषं सकलसुराणां पराभवितारं दृशाननं शमनसदनं लक्ष्मणमासु ;
वशान्मानपि वीररुच्यविशेषानसाधारणान् जगति विस्तारयामासु, तस्यापि सहाविषय्य तात-
पादस्य ज्ञार्थं न सृष्टी इति परी हासहेतुरेवेति भावः ।

(व) अस्मिहेति । इह अस्मिन् रामप्रतापोत्कर्षविषये अमर्षः असहनम् अस्तु भवतु
कामूदा न वा भवत्वित्यर्थः । एतत्तु पृच्छामि तु किन्तु एतत् इदं वक्ष्यमाणं पृच्छामि
श्राद्धनिष्कामि । राजानं वृषति राघवं रामचन्द्रं, हि निश्चये, दातां निरहङ्कारमेव
दक्षिणजन्मौलं मुहुरन्मन् एव शृणुमः । लोकमुखात् आकर्षणायः । स किल, किञ्चेति
वाचां वाचां सन्नाययोः किञ्चित्त्वमरः । स रामचन्द्र आत्मना स्वयं न हृष्यति हृष्टव्यतीति ।
अस्य रामस्य प्रजासु प्रकृतिवर्तेषु अपि हस्तत्वम् अहङ्कारित्वं न जायते अस्य प्रजा अपि न
हृष्यन्तीत्यर्थः । प्रधानानुयायिनो जनव्यवहारा भवन्तीति न्यायान् राक्षः सीश्रीक्यान् प्रजानामपि
तस्य हृतरां विह्वलेवेति भावः । तत् तज्यात् रामस्य तत्प्रजानाञ्च अहस्तत्वादिभ्यर्थः । अस्य
राघवस्य मनुष्याः अविद्यताः पुत्रवाः सेनिका इति यावत् । किं वाचं राक्षसीं सर्वव्यां वाचं
वदन्ति उदीरवनि ।

(३०) राक्षसीं वाचं विह्वोति—ऋषय इति । ऋषयः सर्वज्ञा मुनयः । उन्मत्त-
दृष्टयोः उन्मत्तः उन्मादवशात्पुना मादकद्रव्येण वा प्रमत्तः हसः धनादिना गर्भितः ती तयोः
वाचं विरं राक्षसीं राक्षसीचितां मूरात् अतिवर्षंशाचराम् आहुः वदन्ति । सा 'वाक्'
सर्ववैराणां सर्वेषां सर्वप्रकाराणां विरोधानां योनिः कारकम् । तथा स 'दातां'
क्षीयक जनक निवृत्तिः निर्मैता अतिः यथाः सा अहङ्कारविह्वोती इति ।
उन्मत्तः । 'आहङ्कारोऽपि निवृत्ति'रित्यमरः । 'अविमैवी हृषान्माञ्च हृष्टभाञ्च हृष्टि-

‘इति च का शं निन्दन्ति, अघेतरामभिष्टुवन्ति । (अ)

कथमान् दुग्धे विप्रकर्षत्वसञ्जीं

कीर्तिं सूते दुष्कृतं या हिमन्ति ।

साक्षाप्येतां मातरं मङ्गलाना

धेनुं धीराः सृष्ट्वा वाचमाहुः ॥ ३१ ॥

[(३१ । या वाक् कामान् दुग्धे, चलन्ती विप्रकर्षति, कीर्तिं सूते, दुष्कृतं हिमन्ति, धीराः सृष्ट्वा तां वाचि एता वाच मङ्गलाना धेनुम् आहुः । इत्यन्वयः ।]

उपिषेति रमसः । ईडशीं गर्भितां वाचं सुलेह लोकाः क्रुद्धाः सन्तो वैरहृत्प्राप्तवन्ति तथा च वाचा सर्वविधमद्यं चटते इति भावः । अत्र सा इति पदप्रतिपाद्यात्वां राचकां वाचि निष्कृतिस्वोपायं रूपकात्कारः । ‘सा सर्ववैराचां धीनि’रित्यनेन तत्र सैव्यानां तादृशवाक्येनाहं क्रुद्धः अत्रनेषत्तरङ्गमवदद्वानिति ‘सा हि लोकका निष्कृति’रित्यनेन—दुष्कृतं निष्कृतं, लक्ष्मीः परित्यज्य अजानेन समापयिष्यतीति च वस्तु व्यज्यते, तेन वस्तुना रूपकात्कारेण च वस्तुत्वनिः ।

(अ) इति हेति । इति हेत्येकमर्थमयम् । “पारस्वयौपदेशे कादौतिष्ठमिति प्रामाण्य-नित्यमर । खेत्यतीतार्थकम् । ता राचसो वाच निन्दन्ति अ, अघेति । अघिवाक्वाराघे, इत्यर्थात् वस्तुमात्रान् अन्तां राचसोभिस्तां वाचम् अभिष्टुवन्ति प्रमंशन्ति अ, अघय इति शेषः । पञ्चवाचाः वाचः सकलवैरकारवतया नितरामलक्ष्मीरूपतया च पुरावा अघयत्वां परिवर्त्तुं भद्रां सृष्ट्वा व्याहर्तुमुपयिष्यन्तीत्यर्थः ।

(३२) तान् इतरां वाच विष्टोति—कामानिति । यो वाक् कामान् अविष्टावाहुः मनीरचानिति यावत्, दुग्धे प्रपूरयति । यदा वाचा शीतारः प्रीताः सन्तः वस्तुनिष्कृतान् पूरयन्तीत्यर्थः । तथा चलन्तीं निष्कृतिम् अद्यमं विप्रकर्षति निराकारोति दूरीकरोतीत्यर्थः, सर्वसमकारवत्यादमङ्गलपरन्वरा नाशयतीति भावः । कीर्तिं सूते इति जनकति, सृष्ट्वां सृष्ट्वां वाचिनः सर्वत्र प्रमंशन्तीति भावः । दुष्कृतं पाप हिमन्ति नाशयति, तादृशकृतं विष्टुं क्रुद्धा-भारतादिवन्तं पापमग्निं सामन्त्यादिति भावः । तामेतां मङ्गलानां सभायां सर्वविधमङ्गलानां, मत्संजनविनीं निष्कृतकलाचभूतानित्यर्थः, सृष्ट्वां सन्ता प्रियाश्च, ‘सृष्टं सृष्टीति, अस्तु प्रियसत्त्वे वचस्यति’ इति अजयः । वाचं वाचीं धीराः ध्यायन्तीयाः विहासः वेहं काव्यकृतं कामधेनुवन्तं सज्जानोदवाविनीम् आहुः इवन्ति, कामधेनुविषं सृष्ट्वा वाचं सृष्ट्वावन्तीम्, अग्निकेति अहोयते । अत्र दुग्धे विप्रकर्षतीत्याद्यनेकविधतां हेत्येकमर्थमयमिति भावः । यदा तां वाचं सृष्ट्वा इतिवन्तं सृष्ट्वावन्तीम् अहोयन्तीम्, अहोयन्तीम् इति भावः । अहोयन्तीम् इति भावः । अहोयन्तीम् इति भावः ।

समकः । परिपूतस्वभावोऽयं कुमारः प्राचेतसान्नेवासी वदति
अयमभिसम्पन्नमार्षेण संस्कारेण । (घ)

अथ । यत् पुनश्चन्द्रकीतो ! वदसि,—किञ्च भवतस्त्रातप्रतापोत्-
कर्षेऽप्यमर्ष इति ; तत् पृच्छामि,—किं व्यवस्थितविषयाः सन्नधर्मा
इति ? (ङ)

समकः । जैवं खलु जानासि तं देवमैच्छाकं, यदेवं वदसि ; तद्दि-
रम विरम अतिप्रसङ्गात् । (च)

(घ) परिपूतेति । प्राचेतसान्नेवासी प्राचेतसस्य वाच्योक्ति चन्नेवासी शिष्यः परिपूत-
स्वभावः परिपूतः अतिपवित्रः स्वभाव चरित यस्य स तथोक्तः निम्नलचरित्रः अयम् एव
अत्रोक्तः स्वर्षः आर्षेण ऋषिजनोचितेन । अभ्युपपन्नमार्षेण इति कश्चित् पाठः, तत्र उत्पन्ना
अनुभवेति इति अर्थः, अर्षेण । संस्कारेण वासनया ज्ञानविषयेण व्युत्पत्त्येति यावत्, अभि-
सम्पन्नम् अनुगतं संयुक्तं वचनमिति शेषः । वदति वक्ति । अनेन ऋषिवाक्यवत् सयुक्तिकं
स्वरस्यज्ञानाद्युपलक्ष्य वचनम् उच्यते इत्यर्थः ।

(ङ) यत् पुनरिति । हे चन्द्रकीतो ! त्वं यत् पुनः वदसि कथमसि तातप्रतापोत्कर्षे-
ऽप्यमर्ष इति, रामचन्द्रस्य प्रभावाधिक्यावययऽपि किञ्च भवतः, अमर्षः अस्मिन्नुच्यतेति यत् मां
वदसीत्यर्थः । तत् तस्मात् पृच्छामि त्वा जिज्ञासे—सन्नधर्मा, अन्नस्य राजस्यस्य धर्माः श्रीय्या-
दयो सुखाः किं व्यवस्थितविषया, व्यवस्थितः निर्दिष्टः विषयः आन्नस्यः येषां ते तर्षोक्ताः,
रामचन्द्रनामनियताधिकारयुक्ता इत्यर्थः । सन्नधातेः श्रीय्यप्रतापादयः सन्नाधाः किं कुचचित्
निर्दिष्टे धर्मे द्वासे कासे वा विभिन्ना व्यवस्थिताः, रामादी श्रीय्यादोनां अन्नधर्माणाम् उच्छाप्ते
उच्छाप्तिं पुच्छामने किं तेवाम् अतिमयो वसिष्ठुं नाहंति ? इति सरलायः ।

(च) ईषेति । खलु निश्चये । ऐच्छाकम् इच्छाकारणत्वं पुनान् तम् इच्छाकृत्यंभीजनं
ईषे राकारं "राजा भट्टारको ईषे" इत्यमरः । त रामचन्द्र न जानासि एव अस्मिन्निष्कामोद्वे-
कस्योद्वेकाचारं तं रक्षयति रामं त्वं नूनं न वेत्सि । अत्रानि हेतुमाह—यदिति । यत् वच्चा-
सेवीः एवम् इत्थं प्रसन्नं वदसि भावसे । रामस्य काकोत्तरश्रीय्यादिकं त्वं यदि जानीषाः
कदा ईषे इदं वदसि वदसि वदसि । सर्वथा अपरिचय एव तथैह्यप्रदानं भावः ।
अस्मिन्नेच्छाप्ते विद्याज्ञानविकारितमाहृतीः अतिप्रसङ्गात् अतिप्रस
तं प्रति
अस्मिन्नेच्छाप्ते विद्याज्ञानविकारितमाहृतीः अतिप्रसङ्गात् अतिप्रस
तं प्रति
अस्मिन्नेच्छाप्ते विद्याज्ञानविकारितमाहृतीः अतिप्रसङ्गात् अतिप्रस
तं प्रति

सैनिकानां प्रमथेन सत्यमोक्षायितं त्वया ।

जामदग्न्यस्य दमने मेव निर्वक्तुमर्हसि ॥ ३२ ॥

[(३२) त्वया सैनिकानां प्रमथेन भोजायितं सत्यम् । जामदग्न्यस्य दमने एव निर्वक्तुं न चर्हसि ॥ इत्यन्वयः ।]

एव । [सहासम्] आर्य्ये । जामदग्न्यस्त्रापि दमनः स राजा इति—कोऽयमुच्चेर्वादः । (छ)

सिद्धं ह्येतद्वाचि वीर्यं द्विजानां

वाह्नोर्वीर्यं यत्तु तत् क्षत्रियाणाम् ।

शस्त्रयाही ब्राह्मणो जामदग्न्य-

स्तस्मिन् दाम्ने का स्तुतिस्तस्य राज्ञः ॥ ३३ ॥

[(३३) एतत् सिद्धं यत् द्विजानां वीर्यं वाचि (स्तितम्) । यत् तु वाह्नो वीर्यं

(३२) सैनिकानामिति । सैनिकानाम् अस्माकं तुरङ्गरक्षिसैन्यानां प्रमथेन विनर्दनेन पराजयेन हेतुना त्वया भोजायितम् भोजस्विनेवाचरितं भोजस्विता प्रदग्धता इत्यर्थः । अथ नियतमेव । यत् त्वमसहायो वामकोऽपि अस्मात्सैन्यसङ्घान् जिगयिष तं तु तवातुलवीर्यं प्रकाशयति नाशयति इत्येव । किन्तु तथापि जामदग्न्यस्य क्षत्रियकुलानाकस्य जनदधिपुत्रस्य परस्परानस्य अतिसौख्यस्येत्यर्थं दमने विजेतरि राम एवम् ईदृशं महर्षे "किं व्यवस्थितविषया अत्र धर्मा" इत्येवप्रकारमि-त्यर्थः । निर्वक्तुं निर्वेत्तुं चोद्दृश्यन् भाषितुमित्यर्थं, न चर्हसि अतीतिः । य एतद्वाचि सतततत्त्व अमानकारिण्य परशुरामस्य विजेता, तस्य वीर्यादयं अत्रचर्चा नूनं सम्बन्धित्वा एवेति भावः । भोजायितमिति औपदेशिकभूततद्वाचि इत्यनेनान्वयः, श्रीकोऽसुरसौ वापि सख्यति सखीप ततो भावे क्त, भोजस्त्रिणापि त्वया कायस्त्रिण् सत्येन सैनिकानां प्रमथेन हेतुना भोजस्त्रिणां ज्ञातमिति न ते स्वाभाविकभोजस्त्रिण्यततो रीत्येव रामकण्ठः इति कटाक्षनिचेपोऽनुचित इत्ययमर्थोऽभूततद्वाचिविहितेनायप्रत्ययेन सम्बन्धे । इति केचित् । अत्र भोजायितमित्युपमा, सा च कण्ठप्रत्ययसमुत्पादिता, 'वाधारे कर्णविहिते द्विविधे च कर्णवि कर्णवि । कर्णकर्णोर्ध्वस्त्रिण्यं आदेशं पञ्चधा तत ।' इति इदं कण्ठकथात् ।

(छ) आर्य्येति । सहासं सोपहासं यथा तथा अहं । स राजा रामकण्ठः अर्धदग्न्यस्त्रापि ब्राह्मणस्य परशुरामस्य अपि दमनः विजेता इति अस्मात् वीरोः कर्षं वेः श्रीः इत्येव उच्चेर्वादं प्रथमावाक्यम् । ब्राह्मणकुमारस्य तस्य पराजयेन सा वा रामस्य दमनविषयसंबन्धः कापि शक्यः ।

तत् चमियावान्, जानदन्वः ब्रह्मघाटी ब्राह्मणः. तस्मिन् हस्ते तस्य राज्ञः का मृतिः ।
इत्यन्वयः ।]

अन् । [वीन्वाचनिव ।] आर्य्य ! आर्य्य ! ज्ञतमुत्तरोत्तरेव । (क)

कीऽप्येव सम्प्रति नवः पुरुषावतारो

धीरो न यस्व भगवान् भृगुमन्दनोऽपि ।

पर्याप्तसप्तभुवनाभयदक्षिणानि

पुण्यानि तातचरितानि च यो न वेद ॥ ३४ ॥

[३४ । सम्प्रति क. अपि नव एव पुरुषावतार, भगवान् भृगुमन्दनः अपि यस्मै न
वीरः । यः च पर्याप्तसप्तभुवनाभयदक्षिणानि पुण्यानि तातचरितानि न वेद । इत्यन्वयः ।]

(३१) अन् 'सुतु' दस्यति—सिद्धमित्यादि । एतत् इदं हि निश्चितं सिद्धं सर्वलोकप्रसिद्धं,
सर्वलोकप्रसिद्धं वा । यत् विजानां ब्राह्मणानां वीर्यं वन वाचि वाच्ये स्थितम् इति शेषः ।
ब्राह्मणः ज्ञानावतो पुण्यंवासपसा सिद्धवाच. सन्तः शपथदानेन महान्तमपि दमयितुमर्हन्ति
न ते भुजवीर्येभ्योऽपि इति भावः । तथा च तावदान्नाब्राह्मणे—'ब्राह्मणे सुखेन वीर्यं
वरीति सुखतो हि चट' इति । तु किन्तु वाह्नां भुजयोः यत् वीर्यं वलं तत् चमियावा
राजानानां न तत् ब्राह्मणानामनीति शेषः । ब्राह्मणानां विराजो सुखसम्भवत्वात् सुखे एव
तीर्त्वा वीर्यं, वाहुजलान् चमियावां वाही वलं प्रसिद्धम् इति भावः । स ब्राह्मणे जानदन्व
पुण्यं सुतुजोऽपी विपः ब्रह्मघाटी चक्रधारी, निर्वीर्याभ्या वाहुभ्यामस्त्रं धारयन्नपि चमिषवत
परावामितुं न शक्नोतीति भावः । अतः तस्मिन् निर्वीर्यभुजत्वान् चक्रप्रयोगाच्चने जानदन्व्ये
हस्ते विहिते इति तस्य राज्ञः रामस्य का मृतिः का प्रसङ्गा कापि शेषः । ब्राह्मणस्यास्य
विजयज्ञानस्य न क्षमपि नीरवमित्यर्थः । कमपि वीरं चमिषं विजितुं चेत् शक्त्यात् तदैव
सर्ववी प्रसङ्गीति भावः । 'अव वाहो वीर्यं' चमियावान् इत्यनेन न तद्ब्राह्मणानाम् इत्यर्थावगमा
इत्यन्वयोद्वाहावीं परिसंख्याकार । इत्तं जालिनी नाम ।

(क) वीन्वाचनिव अन्वायेन सर्ववीर्याया सुष्ठु वर्त्तमानं यथा स्यात्तथा । "अन्वाय.
सूट्ठके ज्ञान्वाये चान्ते पमान्" इति मेदिनी । आर्य्य आर्य्य इति श्लोके विद्वान्तिः ।
सुष्ठुवीर्येव उत्तरान् उत्तरम् इति उत्तरोत्तरं वाक्यान् परं वाक्योच्चारणं तेन ज्ञतम् अज्ञतम् ।
पुण्यं सुतुजोऽपी विपः ब्रह्मघाटी चक्रधारी इत्यादिनामशालिना वा विद्वान्तिः
सुष्ठु वाहो वाहो वाहो, इत्यादिनामशालिना न ज्ञतम् इत्यर्थः ।

(३०) चमिषाविजयस्य दस्यति—कीऽप्येव इत्यादिनाः सु. १३ वा कीऽपि
चमिषाविजयस्यः चमिषाचनीय इति वाचत्, नवः नृपुत्रः चक्रसूर्यः एवः अथं पुरुषावतारः

ननु । को हि रघुपतिचरितं महिमानञ्च न जानाति, यदि नाम
किञ्चिदज्ञस्यमस्ति, अथवा शान्तम् । (ख)

वृद्धास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु, किं वृक्षस्यै *

सुन्दर्यौदमनेऽप्यखण्डयशसो लोके महान्तो हि ते ।

यानि त्रीण्यपरासुखान्यपि † पदान्यासन् खरायोधने

यद्वा कौशलमिन्द्रसूनुनिधने तत्राप्यभिन्नो जनः ॥ ३५ ॥

पुरवन्दपेचावतीर्थ । अथ नवानतीर्थपुरवन्द्य वसोपे भगवान् सर्वशक्तिसम्पन्नः भगुनन्दन
परशुराम अपि न वीर न शूर वीरत्वन न गण्य इत्यर्थे । य किं सप्तज्ञत्व, अविशकुञ्ज
सुखं खयितार ज्ञामदम्यमपि वीर न मन्वते स नूनम् अलौकिकशक्तिसम्पन्नः कोऽपि द्विवीनि-
विशेषोऽथ भूतनि मनुष्यरूपमाख्यायावनिष्पन्ने इत्यथ च किञ्च य पर्याप्तसप्तसुवनामव-
द्विष्यानि सप्तानां भुभुव स्वरादीनां भुवनानां समाहार सप्तभुवन, पर्याप्ता "ज्ञानं प्रज्ञानं
पर्याप्तं यद्येष्टितं"मित्यमर । इत्था परंपूया सप्तभुवनस्याभय भयनिवारणं तद्वैव द्विष्या
प्रत्युपकारनिरपेक्ष स्वाभ्युद्यमुद्दिग्य दान क्षेत्रे, यद्वा दक्षिणा यद्वाग्ने ज्ञानपेभ्यो दीवनाम
कर्णसंज्ञार्थं गोहिरण्यादिक, अत्र दक्षिणाशब्दस्य दानमिति लाचक्षिकोऽर्थः । अथयस्य
दक्षिणादानम् इत्यर्थः । अथयस्य दानमिति वा तांनि तद्योक्तानि । अक्षिण्योक्तस्य
रावणस्य सवशील्यूलनात् सप्तलोकवाग्निनामभयदायकानौत्यर्थः । यद्वा पर्याप्तं यत् सप्त
सुवनानाम् अथयं तत्र दक्षिणाणि अनुकूलानि निपुत्राणि वा । पुण्याणि पवित्राणि ज्ञान-
चरितानि तातस्य ज्येष्ठदातव्य रामचन्द्रस्य चरितानि आचरन्त्याणि सुमहाकाव्येणि न वैद न
वहुमन्वते ; तस्यै नूनमयं विधाटविहित नूतनो भूतविशेष इति भावः । तद्वैव तत्र
अक्षिण्योक्तस्यै कस्यैति तात्पर्यम् । अत्र रामचरितस्य अक्षयकृत्यां जनदभवदानस्यै दक्षिण्येति
वर्णनादरूपकानुहार । तथा प्रतीवमान खवसानभिन्नतादिक भगुनन्दरेचानिष्ठितमिति
पर्यायीकनलहारच । भगुनन्दनोऽपि इत्यपिशब्देन अनुवक्तव्यं तद्व्यज्रानां सुतरां वीरत्वा
भावप्रत्ययान् अर्थोपनिरपि । वसन्ततिलक इत्यम् ।

(ख) क इति । रघुपते रामचन्द्रस्य चरितम् आचरन् कश्चित् ज्ञातुं, महिमानं च
प्रशंसायुक्तं च । को हि न जानाति क जनः किं निश्चितं न वेति अपितु सर्वं एव जानातीत्यर्थः ।
यदि यद्यपि जानेति कुतश्चात्प्रकनम्यवत् । यद्वा यदि जानेति किन्तु इत्यर्थः । किञ्चित् ईदं
वक्तव्यं वाच्यं रघुपतिचरितस्य किञ्चित् कुतश्चित् कश्चनसि इत्यर्थः । अथवा अज्ञाने मन्वते
तत् निश्चयम् अथ सचरिताज्ञोचनेनाथमिच्छेत् ।

* वृ' वृक्षस्यै इति कश्चित् पाठः ।

† अक्षयीभवादि इति पाठान्तरम् ।

[(२५) इत्याः ते न विचारणीयचरिताः, तिष्ठन्तु, किं बध्यंते । सुन्दरीदम्ने^१ अपि चक्षुःश्रवणः ते हि लोके मङ्गलः । खरावीधने यानि वीथि चपराङ्मुखाणि अपि पदानि चासन् ; इन्द्रमुनिधने यदथा कौशलं तत्र अपि जन्मः अभिन्नः । इत्यन्वयः ।

(२५) तत् सचं माखोचनीयमित्यत आह—इत्या इति । इत्याः प्रथमः खरिवा इति यावत्, ते रामादयः न विचारणीयचरिताः विचारणीयं सत् असत् वा इति समाखोचनीयं चरितं कर्त्तव्यं तेषां ते तथोक्ता न भवन्ति, त्रींशदां तेषामाचरणस्याखोचनं न कर्त्तव्यमित्यर्थः । अतः तिष्ठन्तु चासताम् । किं बध्यंते बर्धनीयं किमस्ति, बर्धनायान्तु दोषोद्घाटनमेव न्यादिति आसां तावत्सच्यंनम् । बालकेन मया वयोवृद्धस्य तस्य चारित्रविचार, न कार्य्य इति भावः । सुन्दरीदम्नेऽपि सुन्दर्य ज्योत्सनास्य स्त्री पत्नी ताडका, तस्मात् दम्ने इदमे कृतेऽपि स्त्रीहत्या-जमित्तमहापातके कृते सत्यपीत्यर्थः । चक्षुःश्रवणं चक्षुःश्रवणं यत्र कीर्तिर्घोषां ते तथोक्ताः । ते हि रामादयः लोके भुवने मङ्गलम् । गुरव पुत्रभौवा इति यावत्, स्त्रीहत्यादप-नर्हितं सच्यं कृतवतीऽपि तस्य यजो न मखिनीभूतं, न वा गौरवहानिरिति सोपहासोक्तिः । तथा खरावीधने खरस्य खरिच सङ्घ वा चावीधने युद्धे 'जन्ममावीधनं युद्धं प्रथमं प्रतिद्वारणं'नित्यम् । यानि वीथि चपराङ्मुखाणि चरित्तुखानि अदर्शितवृत्तानि अपि पदानि, अत्यन्तमासतो भूत्वा खरः क्लिप्तः, तदा रामः पादत्रयं निहत्य त जघामेति प्रसिद्धिः, पञ्चभङ्ग-सङ्घेषुपा^२ चासन् चक्षुःश्रवणम् । रामस्येति शिवः । अपिच, वा अथवा, इन्द्रमुनिधने इन्द्रस्य ज्योत्सना सूनः पुत्रः सत्यं वासिनः बानरराजस्य निधने विनाशने यत् कौशल्यं नैपुण्यं चातुरीति यावत्, अन्तर्धानं पूर्वसङ्घटनम् इत्यर्थः । सुवीथिच सङ्घारब्धसयानि वासिनि प्रच्छन्नेन रामिच यत् वाचपातः कृत इत्यर्थः । तत्रापि तस्मिन्नपि गौरजननर्हिते गौरवापकर्त्तके रामाचरिते जनः खोचः अभिन्नः, इत्यतः सच्यं खोचः जानातीत्यर्थः । न केवलं रावचवधेन रामस्य भुवनभारहरणजगत्पथः एव कनी कानाति, ताडकावधखरसमरवासिनिधनहत्तान्मानपि ज्ञानातीत्येपर्यं । अत्र ताडका वधादिषु रामायणप्रमाचमनुसन्धेयं, यथा—“नहि ते खीरधक्त्रे इवा काव्यां नरोत्तम” इत्यादि । “विक्रमः स कृतो वाचैः खरो रामिच संयुते” इत्यादि । रावचः वाचशेषपातकौशो कस्य न भवति तथोपस्थापतत्वं खरं इष्टात्वासनी धनुर्ध्यांपारो न साहिति खरवरीरे तदुचिर-पसन्निवा च विनाचि पदानि अरितपक्ष्याडो वाचं सन्धेयदेव इष्टतोऽपासयत् ; अनेन महावसत् खरखीरम् । अथन्तु आखरचाचैरेव रामः विनिपदादपसयत्वं कृतवानिति । १। अन्वय-
जस्य खरावीधने रामः पचायितवान् इति कटाचित्तवानिति वीधन्, चि नका-
लीर्धेयस्यस्येति । तथा खोचस्य सङ्घटनस्यैव च गौरव्यातीव नर्हितम् । २। इत्या-
सङ्घटनस्यस्येति । अन्वय-
स्येति । अन्वय-
स्येति । अन्वय-

चन्द्र । आः तातापवादभिराममर्याद ! अति हि नाम प्रगल्भायै । (ग)

लवः । अये मय्येव भ्रुकुटीधरः संवृतः । (घ)

सुमनः । स्फुरितमनयोः क्रोधेन । तथाहि—(ङ)

चूडामण्डलवन्धनं तरलयत्याकृतजो वेपथुः *
किञ्चित्कोकनदच्छदस्य सदृशे नेत्रे स्वयं रज्यतः ।

धत्ते कान्तिमकाण्डनाण्डवितयोर्भङ्गेन वक्रं भ्रुवो-

चन्द्रस्योत्कटलाञ्छनस्य कमलस्योद्भ्रान्तभ्रुकुस्य च ॥ १६ ॥

[१६ । आकृतजः वेपथुः चूडामण्डलवन्धनं तरलयति स्वयं कोकनदच्छदस्य किञ्चित् सदृशे नेत्रे रज्यतः, वक्रं अकाण्डनाण्डवितयो भ्रुवोर्भङ्गेन उत्कटलाञ्छनस्य चन्द्रस्य सदृशमण्डलस्य कमलस्य च कान्तिं धत्ते । इत्यन्वयः ।

वक्रुमिच्छस्य रामदोषस्य तिष्ठन्वित्यनेन विशेषप्रतिपत्तये निवेधाभावावगमहिषिपाकद्वारः ।
शार्ङ्गलविश्रीकृतं इत्यम् ।

(ग) आ इति । आ इति क्रोधसुषकमस्य “वासु स्यात् क्रोपपीडयो”रित्यनरः ।
तातापवादभिराममर्याद । तातस्य ज्येष्ठतातस्य राममद्रस्य अपवादेन जुगुप्सवा भिन्ना कश्चिदा
मर्यादा सदाचारपद्धतिर्भेद स तत्सम्बोधनम् । राममद्रविषयदोषापीडिषातिक्तापसदुपवापार ।
निष्ठुवनविख्यातमाहात्म्यस्य रामचन्द्रस्य तिरस्कारात् बालकस्य लवस्य नन्द्याहात्म्यमस्ति
वाध्यमिति भावः । अति हि नाम, हि शब्द अपवादे “हि हिवाववादे” इत्यनरः
नामिति क्रोधोपगमे, “नाममाकाण्डसम्भावक्रोधोपगमसुतसयो”रित्यनरः । अति हि चन्द्र-
मेव प्रगल्भस्यै प्रगल्भस्यै, राममवशायात्मशौच्यं प्रकटयतीत्यर्थः । अचिरादीव लयेतदुगम्यं
चूर्णनं मया कर्तव्यमिति भावः ।

(घ) अये इति । अये इति अवशासुषकसम्बोधनम् । मय्येव हावात् सदृशस्यै-
विमर्शने मन्दाशीर्षशालिनि नयि एव भ्रुकुटीधरः क्रोपपयुक्तभ्रुकान्तिमण्डलः संवृतः आतः ६
भ्रुवोः कुटीरि भ्रुकुटी तस्मात् धरः इति विषयः । अयं कुटीरानामिति कस्यम् इति अये क्रुद्धः ६
भ्रुकुटीवपि भवति । पुंसि तस्यैवानि मया एकेनैव निर्गन्धितानि इति मन्दाशीर्षशालिनि निर्गन्धं
इव नयि अयं क्रुद्धः इति तत् सदृशैव ते हाडद्विकतावाः सङ्घटितं अयं हाडद्विकतावै इति भावः ।

(ङ) स्फुरितमिति । अनयोः कुमारयोः लवस्य चन्द्रस्योद्भ्रान्तभ्रुकुस्य चोपिनोर्भङ्गोपिण्ड-
वापिण्डं नयि तः । अनयोरेतौ चोपः मन्दाशीर्षशालिनिः । इदं च मन्दाशीर्षशालिनि-
मन्दाशीर्षशालिनिः ।

* मन्दाशीर्षशालिनिः मन्दाशीर्षशालिनिः इति मन्दाशीर्षशालिनिः ।

कुमारी । शङ्कितो विमर्देषुमां भूमिमवतरावः । (ख)

इति निष्क्रान्ताः सर्वे । (ङ)

इति कुमारविक्रमो नाम पद्यमोऽहः । (ज)

(१६) षष्ठेति । आकृतजः आकृतादन्वोऽन्वविमर्दनाभिलाषात् जायते वसथोक्त । 'आकृतं स्वादिमाय' इति कृत्वायुधः । परस्परपराजयानिप्रायश्रुतिर वेपथुः कल्पः चूडा-
 मन्थसवन्धनं चूडामन्थस्य शिखासमूहस्य "शिखा चूडा केशपाशो"त्यमरः । मन्थं संयमनं
 तरसवति चक्षुस करोति स्त्रीधातिप्रयवशादनयोः मुहांनौ मुहः कल्पेते इत्यर्थः । कौकनद-
 हस्य कौकान् चक्रवाकान् नदति नादयतीति कौकनदम् । तस्य कौकनदस्य रत्नोत्पलस्य
 हृदयस्य हृदयस्य 'रत्नोत्पलं कौकनदम्' 'हृदयं पथं हृदयं पुमा' इति चामरः । किञ्चिदीपत् सङ्घी
 तुष्ये कल्पान्वयः ईषद्वक्तं नेत्रे नयने स्वयम् आत्मना स्त्रीधोपगमात् इत्यर्थः, रन्धतः रत्नीभवत् ।
 क्षमावादीषद्वक्तव्ये अनयोर्नेत्रे कौपवशात् अतिमात्र रत्नमानमापद्यते इत्यर्थः । तथा वक्तुम्
 अनयोः सुखं ज्ञात्वाख्यायामिकत्वम् अक्रान्त्वनवसरे ताच्छ्रुतयोः स्वल्पो, उत्तुष्टिष्वी-
 रित्वर्थः । अयोः भङ्गेन पृथग्भावेन भयङ्कर्यां भृक्कृत्वा इत्यर्थः । उत्कटजान्दहनस्य उत्कटं
 सुखकं कल्पान्वयं कथञ्च यत् स तथोक्तस्य "कलहाडी लान्दहनश्च चित्रं कल्पश्च सत्तुष्टि-
 लित्वमरः । प्रकटाहस्य चन्द्रस्य विधोः । उद्धानलश्च इत्यर्थः । उत्कटजान्दहनस्य उत्कटं
 भङ्गना कल्पं तथोक्तस्य कल्पस्य पद्यस्य कान्ति शोभा भन्ते धारयति । अनयोरेतानमवयं
 चक्षुपपदपूर्त्वं चक्षु कर्मानिहाय कथञ्चभ्रमरवत् भावा इति प्रथम् । अत्र उत्कटजान्दहनस्य
 विधोः प्राञ्चवितश्च इत्यर्थः पद्यस्य च या कान्ति, राज्यदृशी कान्तिरिति विव्यपतिविव्यभावावगमा-
 द्वाङ्गव्यपञ्चस्येन निदर्शनात्कार, तथा विञ्चितवशाद्भक्तनेवतादिभिर्लिङ्गैः साध्यस्य
 कीचक ज्ञानात् अनुमानालङ्कार, अनयोरेकाङ्गिभावसङ्करः । अनुमासश्च । आकृत-
 विधीयते इत्यम् ।

(ब) तद्विति । तस्मात् उच्यते । विमर्देषुमा युद्धकर्षयोर्ग्यां भूमिं खानम् अव-
 तरावः मन्थावः—परस्परविक्रान्तनागावेती कुमारी युद्धं कृत्वा तदनुकूलं खानं क्रिमनिवधः
 कल्पः ।

(ङ) इतीति । सर्वे मटाः निष्क्रान्ताः रङ्गावयवविगताः ।

(ज) इतीति । कुमारविक्रमो नाम कुमारयोः कवस्य चन्द्रकेतोश्च पराक्रमः
 कवः त्वकीर्तः । कुमारविक्रम इति नाष्वा प्रकृतः । पद्यमः च १ परिच्छेदः
 पद्यमः । 'इति कुमारविक्रमो नाम विक्रमविक्रमः' ।

अवदग्धकर्वुरितकेतुचामरे-

रपयातमेव हि विमानमच्छलेः ।

दधति ध्वजाङ्गप्रपटाच्छलेष्विमाः

क्षणकुङ्कुमच्छुरणविभ्रमं शिखाः ॥ ४ ॥

[४ । सम्प्रति अवदग्धकर्वुरितकेतुचामरेः विमानमच्छलेः अपयातम् एव हि । इत्याः शिखाः ध्वजाङ्गप्रपटाच्छलेषु क्षणकुङ्कुमच्छुरणविभ्रमं दधति । इत्यन्वयः ।

‘आश्वर्यं’, प्रवृत्त एवायम् उच्चण्डवच्चण्डावस्फोटपट्टः * उत्-
सर्पिस्फुलिङ्गगुरुः उत्तालतुमुल्लेखिहानज्वालासम्भारभैरवो भगवान्
सप्तवर्धः । प्रचण्डश्चास्य सर्वतः सन्तापः । तत्प्रियामङ्गेनाच्छाद्य दूर-
मपसरामि । [तथा करोति] (छ)

(४) अवदग्धति । अवदग्धकर्वुरितकेतुचामरेः । केतवचामराणि बालव्यजनानि वेति
केतुचामराणि अवदग्धानि प्रायेण प्रुटानि प्रारब्धटाङ्गानि इत्यर्थः । अतएव कर्वुरितानि
अन्यौक्तानि, कर्वुरशब्दान् तत्करोतीति व्यक्तान् कर्मणि क्तप्रत्ययः । केतुचामराणि येषां
ते, ‘चिव’ क्तिञ्ोरकच्चावशवनेताश्च कर्बुरे’ इत्यमरः । आद्ये यास्त्राप्रिकृषिङ्गस्वर्गात् प्राग्वी
इत्यानि अतएव विचित्रवर्णानि येषां ध्वजचामराणि जातानि तद्योक्तैरित्यर्थः । शिखाममच्छलेः
देवशानससूक्तेः सम्प्रति अपयातमेव अपसृतमेव पलायितमेवेति यावत् । रथावलीकनवीरुच्छे-
नामतामाममरकिन्नरादिदेवयोनीनां विमानानि अग्निशिखापातप्रुटानि दूरं गतानीत्यर्थः । इत्याः
एताः शिखाः ज्वाला, ध्वजाङ्गप्रपटाच्छलेषु ध्वजानां केतुदखानाम् अक्षुभ्रानां ध्वजदखानि
स्थापितानां स्रष्टीनां ‘वस्त्रस्थानो मतोऽखल’ इति इत्यायुषः । ‘अदुषीऽती कृषिः शिखा-
मित्यमरः । पटाच्छलेषु वस्त्रप्रानेषु चणं सुरुतं व्याप्य कुङ्कुमच्छुरणविभ्रमं कुङ्कुमस्य
कुसुमकुसुमस्य कुररं रञ्जनं कुङ्कुमरागेव रञ्जनम् इति यावत् । तस्य विभ्रमं शोभां ‘श्रीभाषेऽपि
प्रयुज्यन्ते कश्चोः श्रीः कान्तिविभ्रमा’ इति इत्यायुषः । दधति धारयति । अग्निशिखादग्धा
ध्वजाङ्गप्रानाभ्याः कुङ्कुमरागरञ्जिता इव अथं शोभन्ते इत्यर्थः । अत्र विद्वर्जनाच्छाद्यः
मस्युभापिथी इत्यम् ।

(छ) आश्वर्यमिति । उच्चण्डवच्चण्डावस्फोटपट्टः उच्चण्डमाम् अतिजीवमानां

* उच्चण्डावस्फोटपट्टः उच्चण्डवच्चण्डावस्फोटपट्टः इति शिखावस्त्रप्रानः वाः । अक्षुभ्रान्-
स्फोटपट्टः अक्षुभ्रान् अक्षुभ्रः इति च कश्चिन् वाङ्मयस्य प्रान्तः ।

विधाधरो । द्विष्टिषा एदेव विमलमोक्षिभफलसोदसिषिह-
मसिचमसखीव बाहदेहृष्वंवेव चामन्दमन्दमुठलिदधुस्यन्तलोषणाए
मे चन्द्रिदो ज्जेव सन्दावो । (ज)

[ज । द्विष्टा एतेन विमलमौक्तिकफलश्रीतलक्षिणधनस्यनांसलन नापदेहृष्वेन
चामन्दमन्दमुठलितधुंश्लोचनाया मे चरित एव सनाप । इति मम् ।]

विधाधर । अयि किमत्र मया कृतम् ? अथवा—(भ)

वयस्यस्यानां कुक्षिस्थे दानान् चवकोटि दहने मेदम इत्यर्थं । पृ० समर्थं । यदा वयस्यस्यव-
कोटपट्टे, अन्ननिश्चयवत् प्रबल । उत्सर्पिष्कुलिङ्गयत् उत्सर्पिभि उद्वृच्छति अन्नि
अपि कर्षे सुख, मङ्गल । तथा उत्तान्तमुलनेलिङ्गानज्जासाधारभैरव उत्ताना तान
सुतुङ्गाना इत्युत्ताना इत्येतत् प्रसरन्त्य इति यावत् । अथवा उत्ताना अतिदुर्घर्षां सुसुलं
कसुखं यथा तथा खेलिङ्गाना भ्रम यस्मान् या ज्जासा अर्द्धिं तासां स्यादिव समुद्रिण
भैरव, अथवा । भगवान् माहात्म्यशाली उद्यम्य वक्ति प्रथम एव प्रज्वलितुमारब्ध एव ।
अथ अष्टे सनाप प्रचक्ष् अतीव प्रबल सुदु सह इत्यर्थं । सर्व्वत समनान् सर्वांसु द्विष्ट
प्रसरतीत्यर्थः । तन् तस्मात् हेतो मियां विधाधरीम् अष्टेन विजदेष्टेन अष्टाष्ट्य बाहव्य दुर्
विश्रष्टस्त्वान् अपसरामि गच्छामि यतोऽपिसनाप अतिशोभ्येव मियाया अष्टम् अर्थे
वीर्यवति । तन् खाननिष्ट परित्यज्य सत्वर पलाये इत्यर्थ ।

(क) द्विष्टेति । द्विष्टेत्यानन्दे । विमलमौक्तिकफलश्रीतलक्षिणधनस्यनांसखीन सुक्ता
एव मौक्तिकाणि यानि फलानीव इति मौक्तिकफलानि विमलानि सन्धानि विद्युद्धानि यानि
मौक्तिकफलानि तावीव श्रीतल क्षिण्ण इत्यतारहित मद्यत् अथ मांसल खलव स तथोक्त
तेन, इतेन चतुस्रस्यमानेन नापदेहृष्वेन नापल्य विधाधरस्य दृष्ट शरीर तेन य अर्थं तेन ।
चामन्दमन्दमुठलितधुंश्लोचनाया चामन्देन स्पष्टसुखत्रयाद्वादेन मन्दं शोक यथा तथा
सुखमिति सुखिते संती इत्यस्य, अलनी लोचने नयने यस्या तथोक्ताया, मम सनाप
अस्तिनाजानितनामसंश्वरः अन्तरितः एव दूरीकृत एव तत्करोतीति अस्मादनरस्यन्मुठल
इत्याद्य अर्थेच प्रत्यक्षः । मियाष्टेनाष्टादनाश्रितसनापस्यार्थमावात् विधाधरो सुख
सुखमर्षीति भावः

(क) १ अवीरि । अवि तिथे । अम अस्मिन् तप तापनिर्वापविष १म् ?
अर्द्धिद्विष्टाः । प्रथाधि अं सुखमसुखवशीकावर्षीमिति भावः ।

विद्याधरः । इत्य इत्य ! भोः !! सर्व्वमतिमात्रं दोषाय, यत् प्रबल-
वातावबिम्बोभगम्भीरगुण्यगुणायमानमेघमेदुराश्वकारगौरन्धुनिवहम् *
एकवारविष्णुसमविकचविकारालकालकण्ठकण्ठकन्दरविवर्त्तमानमिव
सुगाम्तयोगनिद्रानिबद्धसर्व्वहारनारायणोदरनिविष्टमिव भूतजातं
प्रवेपते † । (७)

(७) । अथ समुपस्थितेऽपि लवप्रयुक्तवाहवास्त्रेण कृताशनीपशमे प्रपञ्चाश्वकारेषु
जौहूतपञ्चनभिषीचमाद्यः पृष्णोविपात्तमाशङ्कमानो विद्याधर सातिशयधरापातभौषणं मेघ-
मेदुरान्धुं जगदवस्थाक निर्वर्षयति—इत्य इत्यादिना तथाच शङ्कासमुद्दिष्टसम्भ-
वामिषयवत्प्रकारं विद्वति । सर्व्वं सकल वस्तु हि वा अहित वा इत्यर्थः । अतिमानम् अति-
अधिकान्ताम् अमानम् अतिमात्रम् अत्याद्य क्रान्ताद्यर्थे । इतीयया समस्यन् इति, केषिच अति-
क्रान्ता नामा वैनेति प्रादिभ्यो घातुञ्ज्यात् बहुत्रोङ् इति लट् । परिमाद्यवच्छिन्नं तम् अपरि-
मितम् इत्यर्थः । दोषाय अनिष्टाय भवतीति ज्ञेयं तथाहि—हितमपि वस्तु परिमाद्यवच्छिन्नं विष-
येष्वनामं मातृवाचानमिष्ट कठोरमुत्पादयति तथाच श्रुयत—“सर्व्वमत्यन्तगच्छित”मिति ।
धरे तु अति अतिरिक्ता अधिका इत्यर्थः । मात्रा परमाद्य इत्यर्थः, यस्य तम् अति-
मानम् अतिरिक्तम् अत्यधिकम् इत्यर्थः । दोषाय भवतीति । इदमेव वन्द्यमाद्यवचनेन
कनकं वति—वदिति । यत् यस्मात् कारणात् प्रवन्माना तरस्त्रिनाम सङ्कुञ्च्यं प्रवक्ष्यामिष्यर्थः ।
वादानां प्रमत्तानां या चामन्य समुहा तासां कोमेव चास्त्रिनाम अमिषातेन उत्-
कटताकृतेनेति वाच्यं, गम्भीरं मन्द मांसलमित्यर्थः, यथा स्यात् तथा गणशुभाशमानाः
शुक्लशुभैव्यक्तं ध्यानं कुर्व्यान्वा चामन्दं गच्छन् इति वाच्यं, ये मेषा लवप्रयुक्तवाह-
वास्त्रेणैव जगदधराः तैः मंदुराणि निविद्धानि यानि अश्वकाराणि तमासि तैः गौरन्धुं
परिव्याप्तं निरन्तरास्त्रमित्यर्थः, यथा तथा निबद्धम् आक्रान्तम् इति वन्द्यमाद्यस्य सूत-
जातमिति पदस्य विशेषणम्, तथाच लवप्रयुक्तवाहवास्त्रेण कृता अन्धराः विष्णुसर्व्वं
प्रवक्ष्यामिः प्रमत्तमैः सुतरामभिह्वन्माना, सुगभीरं गच्छन्ति, तेषु गम्भीरमारसितैरन्धु-
सर्व्वं निरवस्थां परिव्याप्तं भूतजातस्य सहसा तिनितोपहतं तस्य कर्कशसूक्ष्मं अतिरिक्त
इत्यर्थः । अथिच एकेन वारिच एकेनैव कालेन प्रथमचेष्टयेव इति तापस्यम् । विष्णुस्य भुवनस्य
सर्व्वं वातः सङ्कष्यतीकरणम् इत्यर्थः । तस्मिन् विकचः व्यादात्मैव विस्तारितः विकराद्यः

* गौरन्धुनिवहमिति विद्याधररघुपत. पाठः ।

† शिष्यस्यै इति पाठमेवः ।

साधु वक्ष्य चन्द्रकेतो ! साधु, ख्याने वायव्यास्त्रमोरितम्, यतः—(ठ)

विद्याकल्पेन मरुता मेघानां भूयसामपि ।

मङ्गलौघ विवर्तानां त्वापि विप्रलयः कृतः ॥ ६ ॥

श्रीवचः कालकण्ठस्य शितिकण्ठस्य संहारसमुद्यतस्य रुद्रपिचो महेन्द्रस्येत्यर्थः । यः कण्ठः स एव कण्ठः मङ्गलघरं तस्मिन् विवर्तमानं रुद्रस्य यावद्विद्याविद्यासिन् भाव्यमाद्यम् इवेति । तथाहि—सम्प्रति तथा भुवनमवतिष्ठते यथा जगत्त्रिभुवसपरायणो भूतभावो लीलावसाननिबलमतः सन्पादयितुमुद्योगो गतः, तस्य च जगदुपासार्थं विस्कारितविद्यासुखस्य शीलद्वी-युद्धप्रचण्डे कण्ठमध्यस्थे जीवजाः यास्येष्टापरेकामित विवर्तत इत्यर्थः । अपि च युगान्ते युवावसाने प्रलय इत्यर्थः । यः योगः चित्तचित्तिनिरोधक्यं कर्म तथाच “योगश्चित्तनिरोधः” इति प्राप्तकालसूत्रम् । स एव निद्रा तथा निरुहानि समाहृतानि सर्व्यांश्च सकल्पानि हाराणि सुखाक्षेयाचिप्रभतीनि यस्य तथाभूतस्य नारायणस्य भगवतो मङ्गाविष्णोः उदरे कुची निविष्टं प्रविष्टम् इव । तथा च मङ्गाप्रलये मङ्गाविष्णुं ख्यातस्य वक्षिर्मुखं इतिमन्तुंखीं कुर्वन्निर्व्यसवीमनुयायो, जीवजातं च पुटान्तर्गतनिव तस्य मङ्गलागवुक्तस्य निवस्यसर्वद्वारे मङ्गला-भाण्डे उदरे निक्षिप्तं निवसन्वतिष्ठते, सम्प्रतमपि जीवजात्माकारनिरवकाशे मङ्गलाकण्डे चोरविह्वलितमवापुवति जीवाः सर्वतो बाधकालकण्ठतोपद्रवपरिभ्रष्टाः, तथा कल्पयन्ति वक्षिण्यसमस्याश्च विवर्तयन्वचो विवर्तयन्ता प्रवक्ष्य मङ्गलाविषयं रीद्रमाननं व्यादाव जगदुपासप्रसक्तो जातः, सर्वे च जीवा सुतरा तदाकर्मवसलसमकामतः कण्ठमङ्गलमण्डपेकाले, क्षिप्रत मङ्गाप्रलये प्रलयसागरतरङ्गैरतिमात्र समुत्थादिनिषिष्यांश्च त्वरपथ्याधि मन्वकावाधी निवस्यखालकण्ठसमानस्य भगवतो मङ्गाविष्णोर्द्वारात्वं निविशते समवसिष्ठं जगत्, कृतः परितो विज्ञोर्द्वारकारविभ्रमेरवकीर्षाणि भुवनानि भूयो वारिधरधाराकारैः परिभ्रूता वसुध्वा मेघकल्परेवचक्षुषसरा वात्याविचोभःप्युदका च सुहृन्नेन समजनि कृत जीवा मन्वनामाः सुतरा परिकल्प्यन्ते इत्यर्थः ।

(ठ) छात्रिणि । हे वक्ष ! चतुःकल्पाभ्याजमचन्द्रकेतो ! साधु भद्रं त्वया श्रीवचनमुनिस्तमितं भावः । इवोतिवधे चिर्वचनम् । ख्याने युक्तं, वायव्यास्त्रमोरितं वायुवैवतम् चापुवन् ईरितं निवसन् । लवनेरितवायव्यास्त्रनिवारणार्थं त्वया वत् वायव्यास्त्रं प्रेरितं तत् युक्तमीक-वचोचितवायव्यमीगाईव तव साधुकारित्वमिति भावः ।

(६) तद्दीवाङ्क—विद्योत्थादिना । यतः यज्जान्, विद्याकल्पेन तत्त्वमसादिवाक्यविहितमण्ड-दानसङ्घर्षेण, ‘व-सुखदसप्रधारणं विद्यो’ति इद्वराचार्यः, तत्सुखेन इति वा, मरुता वायुना

[(६) विद्याकल्पेन मन्वता भूयसाम् अपि मेषानां विवरतांश्च ब्रह्मवि इव ज्ञापि विप्रस्यः ज्ञतः । इत्यन्वयः ।]

विद्याधरो । साह ! को दासिं एसो ससम्भुसुखितकरव्भमिदपट्ट-
काचलो † दूरदो क्लेव मङ्कुरवषणपडिसिद्धसुखभावावरो एदानं
कुमारानं अन्तरम्भि विमाणवरं ओदरावेदि । (६)

[(६) नाथ ! क इदानीमेव ससम्भुसुखितकरवभितपट्टकाचलो दूरत एव मङ्कुर
वषणपतिविद्धसुखभावापार एतयोः कुमारयो अन्तरं विमानवरमवतारयत । इति सम् ।]

कर्वा, भूयसां बहुतराणां मेषानां वाहव्यान्वसुदृशतानामित्यर्थः । ब्रह्मवि—‘वती वा इमानि
सुवर्णि कल्पन्ते येन ज्ञातानि श्रौतानि सन्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासुस्व तद्वद्व’ इति
सुप्तिः । निर्विशेषसम्पत्तेः कूटस्थः चेतस्ये विवरतांशामिव अधिष्ठानविषयसत्ताकस्यावधारिणश्चट-
वटादिविकल्पानामिव विप्रस्यः निष्ठतिः ज्ञतः । इदं चार्थं तत्रस्थियायां व्याख्यातम् । परमाद्येषु
विद्याकल्पेन दर्शनसमाप्ताकाराविच्छिन्नकृतिसन्मन्नात्मकसहिष्णुसिद्धमन मन्वता, ब्रह्मवि
निष्कलचेतनाचेतनशरीरके समसकल्याणगुणाकरे श्रौमति माराधये, विवरतांशामिव विशेषयी-
भूतविद्विद्वद्वारकविलसवविचारभूतदेहिन्द्रियादीनामिव विप्रस्यः ज्ञतः । ज्ञानदुपादानस्य
ब्रह्मणः कार्यत्ववित्तनामरूपमहावलयवकालिकलय इव तद्वृत्तकस्त्रिभुविषयकभूतश्रीवलय
मीचः । स च ‘तमेवं विदित्वा—’ इत्यादिसुप्तिभिः ज्ञानसाध्य इति । एवमुक्तिः ब्रह्मैव सम्
ब्रह्मायेति इत्युक्तेः । अन्वयं सरकार्यः—इवा सद्वपुरीषपदीयवयेन ज्ञानमस्यादिमहावाक्यस्य
सततपथ्यालोचनया चरवविद्युत्तब्रह्मज्ञाने अस्तुत्ये सतिमानात्मनोपस्य जगत्प्रपञ्चस्य वृचक्
सत्याविषयको बोधः विलीयते, प्रागतिकं ज्ञानमन्वर्द्धितं भवति केवम् सर्व्वेन ब्रह्माकारं ज्ञानम्
अवभासते, तत्राका अन्द्रकेतुप्रयुक्तक वाहव्यान्वस्य प्रभावेण स्वप्नेरितवाहवास्त्रीपन्नमिदसङ्गुहा
अपि कुमापि अन्वर्द्धिताः ; सुप्रसन्नं ज्ञानमन्वलय इत्यनेन ज्ञपति भूतजातं निर्मेवं सम्पू-
निति भावः । अन्वर्धी श्रौती च उपमा ।

(७) नाहित । एव दूरे इत्यमान. अय क. किमभिधानं कुमन्वी वा ससम्भु-
सुखितकरवभितपट्टकाचलः ससम्भुसुखितं यथा तथा सतचित्तः सशौचित्तः य
करः कुलः तेन अर्द्धप्रसारितपाणिना अमितः सञ्जाहितः पट्टकाचलः पट्टकस्य वलस्य
अचलः प्रानदीशः येन स तस्योक्तः संधाननिरतयोः कुमारयो अन्तराकर्षणार्थं पुत्रं
निवेद्युक्तानः दूरतः निवेद्यवाक्यप्रवासास्यवयवद्वया अर्द्धदेहीकृतिकं १म् सञ्जा-

[वगाधर । [हरा] एष शम्भूकवधात् प्रतिनिष्ठतो रघुपतिः । (ख)

शब्दं महापुरुषसंविद्धितं निशम्य

तद्गौरवात् समुपसंहृतसम्प्रहारः ।

शान्तो लवः प्रथत एव च चन्द्रकेतुः

कल्याणमस्तु सुतसङ्गमनेन राक्षः ॥ ७ ॥

[(७) महापुरुषसंविद्धितं शब्दं निशम्य तद्गौरवात् समुपसंहृतसम्प्रहार लव-
शान्त चन्द्रकेतुश्च प्रथत एव । सुतसङ्गमनेन राक्षः कल्याणम् भवतु । इत्यन्वयः ।]

लवञ्च रथनिवर्तकं हि पताहासञ्चालनमिति सामरिकविधानम्परिहादिति भावः । अद्यापि
त्रैजयस्त्रीसञ्चालनेन युद्धस्यापारविदितरीतिर्जगति सर्वत्र विलसति । मध्ये एवा प्राचीनाद्यै-
वर्षप्रकल्पितपद्धतिरेवाधुनिकैर्योऽपि, अमुच्छता इति । दूरत, एव विप्रहृतस्त्रानादीव मधुर-
वचनप्रतिबिम्बपुद्गल्यापार मधुरैव वास्तव्यपूर्णेन प्रेम्नमर्थेनेति यावत्, वचनेन वाक्येन प्रतिबिम्बः
'न्यासितः' युद्धस्यापार मवावकस्योऽयम् इति यावत्, धेन च तद्योक्त । एतद्योर्द्वयमानवीः
कुमारयोर्लवचन्द्रकेतो' वक्तरे मध्यदेशे विमानवच श्रेष्ठं व्योमवातं पुष्पकाश्वम् अवतारवति
अवरोपयति । 'व्योमवातं विमानोऽस्त्री'त्यमर । 'वरो ज्ञानातरि श्रेष्ठे दीवताद्दीर्घीकृतं'
इति सिद्धिः ।

(ख) एव इति । एव' अय रघुपति, रामचन्द्रः शम्भूकवधात् शम्भूकस्य तन्नामप्रतिबन्ध
नपञ्चनः इत्यन्वयः नचात् कर्षं विषं च्यं कृतत्वर्थः । प्रतिनिष्ठस्य आगतः । :

(७) शब्दमिति । महापुरुषसंविद्धितं महात् पुरुष' महापुरुषः तेन अतिमहानुच्यमाना
रामेश संविद्धितम् अभिद्धितम् उच्चारितं शब्दं वाक्यं एवाविरती भवतमिति विधेयवचन-
मिच्छार्थः । विमलञ्च सुता तद्गौरवात् तस्य पुरुषस्य रामस्य गौरवात् मुदत्वयोधात् महात्मने
'कान् बहुमानातिशयान् इत्यर्थं । समुपसंहृतसंप्रहार, समुपसंहृतः सम्बन्ध् परिहृतः सम्प्रहारः
युद्ध धेन च तद्योक्तः, लव शान्तः शान्तिनापन्नः महात्मभावस्य वचनगौरवात् युद्धस्यापारं विहाय
विनीत संशत इति भावः । चन्द्रकेतुश्च प्रथत एव पुंश्चं न्यञ्जा रामचरचतस्री वसिष्ठः लव्
प्रथमान एव । सुतसङ्गमनेन सुतयोः पुत्रयोः कुमरवतीः सङ्गमनेन सभासङ्गमनेन तासां
मेलनेन इत्यर्थः । विद्याधरेव ज्ञातमान सुतोक्तिः । राक्षः रामचन्द्रस्य सखायं महात्मन् चक्षु
भवत्, प्राणिवि खीद् । जम वीरीकितोन्हापक्य अवचक्षुकेव्योचम्योरीरेव अश्वत्था राक्ष-
पिचक्षुकरतिशुभ्रुञ्जी' कान् चमप्रदिशुम्प्रहारः । प्रकृत्यतिशयं इत्यन् ।

तदितस्तावन्निर्गच्छावः । (त)

[इति निष्कान्ती (ष)]

विष्कम्भकः (द) ।

—०—

[तत प्रविशति रामो खड्गं प्रथतश्चन्द्रकेतुश्च (ध)]

राम । [पुष्यकादवतरन् ।] (न)

दिनकरकुलचन्द्र चन्द्रकेतो

सरभसमेहि हृदं परिष्वजस्य ।

तुङ्गिनशकलशोतनेस्तवाङ्गैः

शममुपयातु ममापि चित्तदाहः ॥ ८ ॥

[८ । दिनकरकुलचन्द्र चन्द्रकेतो । सरभसम् एहि, हृद परिष्वजस्य, तुङ्गिनशकलशोतने तव शङ्गे मम चित्तदाह अपि शमम् उपयातु । इत्यन्वयः ।]

(त) । तत् तस्मान् इत खड्गान् प्यानात् निर्गच्छावः प्रतिज्ञायते खड्गवा वावरोरनि-
सन्निधानतया च्युतयोः एतेषां विप्लवां हृदयभानप्रकाशव्याघातप्रसङ्गान्, खड्गवा तत् तस्मान्
विरोधस्य विद्यामान् इदानीं पुनर्युद्धोद्यमस्य अमन्वयेन इत्यर्थः । युद्धदर्शनकाल्यथा एव
विद्याधरवीरसदान्नीमत्यासङ्गनयेन तत्रावस्थानादिति भावः ।

(ष) । इतीति । इति उक्तप्रकार उक्ता निष्कान्ती रङ्गान्वावरोरनिती विद्याधरस्यस्यती
इति शेषः । नाटकं साक्षात्पुष्टदर्शननिवेधान् कविना विष्कम्भकेऽथ विद्याधरमुत्कलवतारितं
तेनैव कुङ्कुमिषरथं वर्णितं तदवसाने च निष्कान्तं तदिति ।

(द) । विष्कम्भेति । मज्जमाभ्यां विद्याधराभ्यां प्रयोजितत्वात् शब्दीऽर्थं विष्कम्भक
एव इत्यानां कुमारयोः युद्धविषयकायां वर्णिक्यमावासां ताभ्यां सद्य रामस्यान्वावादीनां खडा-
नादीं निदम्बकत्वम् अथगम्यमिति । लखवन्तुक्तम् ।

(ध) । तत इति । विद्याधरनिघ्ननिष्कान्तान्तरं खड्गं प्रथत. रामचन्द्रवरवाणि-
वादनपर चन्द्रकेतुश्च प्रविशति रङ्गान्तरनिर्गतं शेषः ।

(न) । पुष्यकादिति । राम पुष्यकात् पुष्यकानामविद्यानात् अवनतम् अवरोढम्
सम् पश्यन्नावनापेति प्राक्षेपान्वयः ।

(८) दिनकरेति । दिनकरकुलचन्द्र । दिनकरस्य कर्तुं शक्तेः तस्य चन्द्र इत्याह-
रुहः तत्काल्यधीषेणै र्मुशैर्बन्धात्प्रादुर्जनक चन्द्रकेतो । सरभसं युद्ध वर्णनार्थं
शब्दा तथा 'रभञ्जी वेनहर्षवी'रिति विश्वः । सुवैगम् एहि मनुस्यलो । शार्दं परि-
'खड्गस्य वाविह्व मांमिति शेषः । तुङ्गिनशकलशोतनीः तुङ्गिनस्य शकलात्पुष्पं सुख्याभि वचन्

चन्द्रकेत । अभिवादये । (प)

राम । [उल्हास्य सख इव परिष्वज्य ।] अपि नाम कुशलं तव दिव्यास्त्र-
धरदेहस्य ? (फ)

चन्द्र । कुशलमस्य ह्युत्तमिदं त्वं प्रियदर्शनस्य सखस्य साभाभ्युदयेन ।
तद्विज्ञापयामि,--मामिष विधिवेष वा मनः शिवेन चक्षुषम् * पश्यतु
असुं महावीरप्रकाण्डं ततः । (ब)

धीमत्मानि हिमानि तैसाद्योः तव अङ्गे दृष्टेः मन चित्तदाहः चित्तस्य उदयस्य दाहः सन्नापः
अपि अन्नं शान्तिं निर्वाचन् उपयातु प्राप्नोतु न केवलं तवानिहनास्मि गामदाह शान्तिः स्वमः-
सन्नापोऽपि इत्यपिग्रन्थाद्ये । सूय्य प्रति चन्द्रत्वाभावेनास्य तं प्रत्यपि चन्द्रत्वमाधिक्ये पर्य-
वर्णयति । अतएव ममापि चित्तदाह इत्युक्तिः सगच्छति । ममापि एवमव्यक्तसन्नापस्यापीति वा ।
अनेन सङ्ख्यभानुनापापिचवापि अन्तापस्याधिक्यं गम्यते । अवापिग्रन्थस्य चित्तदाह इति
पर्येतास्ये इति न केवलं गामदाहः चित्तदाहोऽपीत्यर्थान्तरापत्ते अर्थापत्तिरनङ्कारः ।
उपमा च । पुष्पिताया इत्यम् ।

(प) । अभिवादये प्रथमानि भवन्मिति उच्यते ।

(फ) । उल्हास्य इति । उल्हास्य पादयोः पतितं चन्द्रकेतुमुनीस्य सखेहासं लेखितं
सख वर्तते इति तथोक्तम् अस्मिं यस्मिन् तत् अथवा लेखितं ज्ञातम् अस्मिं तेन सख वर्तमानं अथा
तथा हानन्दाहुपातं यथा तथा परिष्वज्य आलिङ्गाङ्गिति शेषः । दिव्यम् अस्मिं आयुधं तस्मिं धरः
इति दिव्यास्त्रधरः, यो देहस्य उत्तमोपचारिषः तव शरीरस्य । दिव्यास्त्रधरः ईशः अस्मिं
वा । तव अपि नाम कुशलं ननु क्विम् ? अपिः प्रये, नाम सन्नापनायाम् । पुत्रे अस्मा-
द्यानि दिव्यास्त्रधरस्य तव दृष्टं न अतः कश्चित् ?

(ब) । कुशलमिति । अत्युत्तमिदं अत्युत्तमा अतिविशयावहा क्रिया संशयान्नापारी
वस्य तथोक्तस्य प्रियदर्शनस्य प्रियं प्रीतिकरं दर्शनं यस्य निवर्गदोषाकारस्य सखस्य साभाभ्युदयेन
नामः एवाभ्युदयः तेन प्राप्तिः सन्नापदा कुशलं मनः ननु वर्तते निवर्गदोषद्वन्द्वमनुभवसन्नाप-
जनस्य प्राप्तिरस्यत् किमपत् ननु वर्तते अथैवेति भावः । तत् तस्मात् मनः प्रियदर्शनत्वादेतोः
असुं परं महावीरप्रकाण्डं ननु वीरः इति महावीरः प्रथमः महावीर इति महावीर-

रामः । [लवं निदय्य] दिष्ट्या अतिगश्वोरमधुरकक्ष्याणाकृतिरयं
वज्रस्यो वज्रस्य † । (भ)

वातुं शोकानिव परिणतः कायवानस्रवेदः

शान्तो धर्मः त्रित इव तनुं ब्रह्मकोपस्य ‡ गुप्तेः ।

सामर्थ्यानामिव ससुदयः सस्यो वा गुथान्-

माविर्भूय स्थित इव जगत्पुण्यनिर्माणरामिः ॥ ८ ॥

[८ । शोकान् वातुं कायवान् परिणतः अस्त्रवेद इव ब्रह्मकोपस्य गुप्ते तनुं त्रित
रामः धर्मः इव सामर्थ्यानां ससुदयः इव गुथानां वा सस्यः इव जगत्पुण्यनिर्माणरामिः
माविर्भूय स्थित इव । इत्यन्वयः ।]

पञ्चाशत्' शब्दावचनैरिति समासः । 'मत्तल्लिकः मत्तर्षिका पञ्चाशत्सुदतल्लिकी, प्रसक्तवाच-
काव्यमूर्त्तौ' इत्यमरः । माम् इव विद्येवैव चाधिक्ययुक्तं न त्रिवेन मत्तल्लमयेन चो ह्यनुदरेव चतुषा
वैवेव पश्यतु चावीकस्युतु । वा अद्यवा मत्त मत्तपेचया विद्येवैव चाधिक्यं न त्रिमन्त्रिण्यचतुषा
चतुं कुमार्ं पश्यतु । तात ज्येष्ठताती भवान् इति विज्ञापयामि अहं प्रार्थये ।

(भ) । लवमिति । रामः निदय्य विद्येवैव लवं इष्टः । दिष्ट्या ह्यर्थेव अतिगश्वोर
मधुरकक्ष्याणाकृतिः अतिगश्वोरा शान्तोऽर्थगुणयुक्ता अमधुरा मधुरा कक्ष्याणी मत्तल्लमयो
आकृतिर्भूतिरेव च तद्योक्तः । अयं एवः वज्रस्य इव वज्रस्यः वज्रस्य तुल्ये इत्यर्थः । अय
इति कथ्यः इत्यनुं 'अतस्त्वानिवातुं चो ह्यनुदरेवमवकोकयावीति भावः ।

(८) तदेव विदधानि—मानुमिति । शोकान् जगन्नि इव भुववानि मातुं रचितुम्
अथनापातात् पातुं कायवान् मूर्त्तिमान् परिणतः कृतर्दयपरिवहः सस्युतः अस्त्रवेदः धनुर्वेद
इव । ब्रह्मकोपस्य ब्रह्म वेदः 'त्रिदशस्य' तयो ब्रह्म इत्यमरः । तर्दय कोपः रवराणि, 'कोपी
ऽश्वीः कुम्भस्य अफन्पिधानिः शोचदित्यर्था' इत्यमरः । इति ब्रह्मकोपः, तस्य । मत्तल्लकृतिः वा ।
गुप्ते रजसवस्य वेदवचन रजस्य रजस्ये ब्रह्मास्त्रस्य वा रजस्ये तन् इदं त्रितः चाशितः गृहीतः
चास्यः अशितस्य धर्मः श्रीः शान्तिः इव । सामर्थ्यानां ब्रह्मोनां ससुदयः समवायः असूहः इव ।

† अतिगश्वोराकृतिरयं इति विद्यावामरभूतः पाठः ।

‡ ब्रह्मकोपस्य इति पाठाकरम् ।

नवः । अहो ! पुण्यानुभावदर्शनोऽयं महापुरुषः । (म)

आद्यासखेऽभक्तौनामिकाभासव्यनं इहत् ।

प्रकृष्टखेव धर्मस्य प्रसादो मूर्त्तिसञ्चरः ॥ १० ॥

[१० । आद्यासखेऽभक्तौनाम् एकं महत् बालव्यनं प्रकृष्टस्य धर्मस्य मूर्त्तिसञ्चर प्रसाद वा । इत्यन्वयः ।]

गुणानां श्रेयसीत्यादीनां सञ्चयः साकल्यम् इव आकारविशेषमलोक्य एकम् श्रेयसीदृष्टव्यं-
गुणानिवहः समुदितो वा इति लभ्यावयामि । अथवा जगतपुण्यनिर्वाणराशिः निर्नीवते क्षि-
रिति निर्वाणानि जगतां भुवनानां पुण्यानां सुखानां निर्वाणानि इति तथोक्तानि तेषां
पुण्यजनककार्याणाम् । निर्वाणवदस्य भावसाधने तु जगत्पुण्यनिर्वाणानि पुण्यानि निर्वाणानि
कर्मावीर्यं, कृदभिहितो भावो व्यवहृत्य प्रकाशने इति न्यायात् । राशि समुहः चाविभूय
शरीरं परिरुद्धं स्थित इव । अयं नवः स्वतंत्रज्ञा तथा प्रतीयते यथा अक्षविद्या शरीरं
परिरुद्धं लोकरक्षणाद्ये विहरति वेदकोषरक्षाद्ये वा आरधयति । समवतीर्यः, मूर्त्तिसानु वा
शक्तिजनवायु । गुणसम्पदायां वा जगतां पुण्यप्रसरो वा इहोत्तरे इति नवो महाज्ञानः
गहनशीर । पुतलकोकच्यति निष्कर्षः, अतीतप्रचापकस्य समावेशान्वालोत्तमं चाक्षरः ।
अभूतोपमिति दृष्टो । मन्दाज्ञाना इतम् ।

(म) अहो इति । अहो आश्चर्यम्, अयम् एव महापुरुषः प्रकृत्येवः पुण्यानुभावदर्शवः
अनुभावस्य प्रभावस्य दर्शनस्य साक्षात्कारयेति अनुभावदर्शने पुण्ये पवित्रे अनुभावदर्शने क्लृप्त-
तथोक्तः । 'अनुभावः प्रभावेऽपीत्यमरः । अद्यमतीवोत्तमतेजा, दर्शनवाक्यं क्लृप्त्येवहो
निदाननिष्कर्षः ।

(१०) महापुरुषत्वमेव दर्शयति—आद्यास इति । एव महापुरुषः । आद्यासखेऽ-
भक्तौनां आद्यासः परिसान्त्वनं दयाभाव इति वा, खेः प्रथमं भक्तिः पूज्येण अहुराजः, तेषां
एकम् अचित्तोऽं सुख्यं महत् विपुलम् बालव्यनम् आधारः धामनिधि आद्यत् । अयं महापुरुषः
प्रधानो नाकारेव मयि आनुभावेन अपरिचितानामपि जनानां नवःसु प्रथमपुत्रं अक्षिभूयं
भावं विद्यासखोपजनयतीत्यर्थः । इष्टेऽस्मिन् स्वयमेव जनः भक्ता प्रतीभवति, खेऽप्यहोऽहः
आद्यसखः जायते इति भावः । तथा अयं प्रकृष्टस्य कृतकस्य, लोकोत्तरस्येति वाद्यत्, धर्मस्य
सुखस्य मूर्त्तिसञ्चरः मूर्त्तां देहेन सञ्चरति इति मूर्त्तिसञ्चरः शरीरो प्रसादः प्रसन्नता इव कैमल-
सिद्धिः, स्थित इति श्रेयः । अत्र "रानो मियहवान् अर्थ" इति । प्रपुत्रस्य धर्मस्य कर्त्तव्य-
वशादुपजायमानः नवः प्रसादः शरीरमाश्रित्य चरतिः स्थित इव इत्यर्थः । रामे ताडनस्य सख-
सथावनात् कृतप्रसादकारः । आद्यासादीनां क्लृप्तानि क्लृप्तानि इत्येतदा पञ्चाङ्गान्तरकारः ।

प्राख्यैश्चम् । (य)

विरोधो विद्यान्तः प्रसरति रसो निर्घृतिघन

स्तादौघत्वं क्वापि व्रजति विनयः प्रह्वयति माम् ।

भट्टित्वास्त्रिन् दृष्ट क्त्रिमपि परवान्कि यदि वा

महाघर्षस्त्रीर्यानामिव हि महतां कोऽप्यतिशयः ॥ ११ ॥

[११ अस्त्रिन् दृष्ट विराध विद्यान्त, निर्घृतिघन रस प्रसरति तत् प्रीत्यै क्वापि व्रजति, विनय नां प्रह्वयति, भट्टिति किमपि परवान् अस्त्रि, यदि वा तीर्षानाम् इव महतां क्त्रिमपि महाघ घतिशयः । इत्यन्वयः]

राम । तत् क्त्रिमैकपद एव दुःखविद्याभं ददाति उपखेद्यति च कुतोऽपि निमित्तादन्तरात्मानम्, अथवा खेद्य निमित्तसम्यपेक्ष इति विप्रतिषिद्धमेतत् । (र)

(य) प्राख्यैश्चमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । वक्ष्यमाणे त्रीकोक्त सख्यै विषयकरमित्यर्थः ।

(११) तद्वैवाह—विराध इति । अस्त्रिन् महापुरुषव राधे दृष्टे अवलोकिते इति विरोधः वैर विद्यान्त विरत, निर्घृतिघन निर्घृत्या चानन्देन घन ह्यन्द, रसते क्वाद्यते इति रस पराकावभासत्वरूप अगुण्य इ त यावत्, प्रसरति आविर्भवति उच्छ्वसति । निविद्धा मन्तपूर्वभावद्वयम् उपेक्षयति इत्यर्थः । तत् शुद्धकालीय विदुषन् प्रीत्यै दंपाभिमानहेतुक प्राख्यैश्च क्वापि कुवापि हेतु व्रजति गच्छति विनीयते । तथा विनय महाजनसन्निधौ स्थाप-
कक्षांमुद्यमानरूप ना प्रह्वयति मनयति अजाहातनाऽपहृष्टत्वपीध नां विनयीकरोतीत्यर्थः । किमपि अजाहृतोरित्यत्र अविनयचनीय इति वा, परवान् परतन् अस्त्रि भवानि, महात्मानमेतं ह्यहा माहनात्मानि प्रभवामीत्यर्थः । याद वा अथवा तोषानां मन्त्रादिपावनसन्निधानां पुञ्ज खेदादीनामिव महतां महात्माना महाघ महान् अथ मूर्त्यं यत्न स अमृत्य कोऽपि खीकी तत् निर्धैतुमनस्य घतिशयः अन्वयं महिनात्तैक वसेति इति शेषः । यथा भारवात्साहि पुञ्जतीर्थवर्षमेव अमानसलोकिभ्रमणान्नावमादतिदुर्बिभौता पावात्मान अपि निष्पादा हन ह्यपुञ्जैका भवन्ति, तथा महापुरुषावापि दमंगान्नीका भक्तिव्रववा अभिमानादिरहिताव जायन्ते इत्यर्थः । अथ हि आत्मन परवतां प्रति सावके एकस्त्रिन् विरोधविद्यासादी सख्यपि प्रसरतीत्यादिना आरवात्तारकापि तत्करत्वादानां समुद्ययमेव । अस्त्रिन् दृष्टेन सामान्येन अस्त्रिनिवारक संभवानां अर्थात्तरत्वात्तमेव स च तीर्षानामिदेषुपम विद्याविधी क्तम् ।

(र) तद्विति । तत् क्त्रिमिति मन्त्रव्यवहारीतदवयवम् । एवंप्रत्येकं तत्त्ववैक्यपदं

अतिव्रजति पदार्थान्मत्तरः कोऽपि हेतु-
 नं खलु वहिष्पाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते ।
 विक्रसति हि पतङ्गखोट्ये पुच्छरीकं
 द्रवति च हिमरश्मानुवृत्ते चन्द्रकान्तः ॥ १२ ॥ ३

[१२ । आन्तरः कोऽपि हेतुः पदार्थान् अतिव्रजति । प्रीतयः वहिष्पाधीन् न खलु संश्रयन्ते । पतङ्गखलु उदये पुच्छरीकं हि विक्रसति, हिमरश्मौ उवृत्ते चन्द्रकान्तः द्रवति च । इत्यन्वयः ।]

तुल्ये उच्यते सपदि च कृते" इति वृत्तायुधः । युगपदेव समकालमेवेति यावत्, दुःखविनाशं, दुःखल निवृत्तिं ददाति करोति तथा कृताऽपि कथादपि अनिर्वादितात् निर्भङ्गमयकालं निमित्तात् कारणात् अन्तरात्मानं चनाकरचम् उपलब्धयति के इपरवर्षं करोति कृतापोऽवमिति शेषः । अथवा पूर्वोक्तपद्याभावे । के इव, चकार समुच्चये । निमित्तकालशेषः अवेचया सङ्ग कर्तैति इति स्वयमेवः निमित्तेन कारणेन सम्ययेच इति तद्योक्तः हेतुसापेक्षः । के इः किमपि निमित्तकालेन एव आयते इति यत् लोकावचनं तत् एतत् विप्रतिषिद्धं विदुषं व्याख्याते, किमपि वाचं कारणं विनापि के इः जायते, अथवा अथमत्तं इहा मन के इहाभिर्भाव इति भावः । कदा के इव निमित्तकालेनैवैति विप्रतिषिद्धम् एतन्न व्याख्यातव्यम् । अथमत्तः— के इव न निमित्तकालेनैवैत्यव्याजं विनितानयेत्यपि के इव दर्शनात् । तथाच यावत्तु, के हेतु निमित्तकालेनैवैत्यव्यवहारो विप्रतिषिद्ध इति ।

(१२) अन्तर्भावार्थं लोकेन व्यनक्ति—व्यतीति । आन्तरः अन्तर्भवः अन्तःकरणवर्षीति, यावत्, कोऽपि अनिर्वाच्यः हेतुः पदार्थान् वस्तुनि अनरिन्द्रियादिवस्तुसङ्घनिर्वाहः । अतिव्रजति अन्तोऽप्यासक्तान् के इत्येव अन्तोऽर्थं अतिव्रजितान् करोति । अन्तर्भाषिणोऽर्थोऽर्थोऽर्थः । कर्त्तारि कर्त्तव्यतिहाराभावात्तान्मेपदम् । प्रीतयः प्रेमाचः अन्तःकालानुवृत्तव्यवहारोऽर्थः के इहा । वहिष्पाधीन् वाङ्मन्यकान् पुत्रजनकजननादिवाङ्मन्येवैवकारप्रानीत्यर्थः । "उपार्थिर्भेषिनावां कुटुम्बव्यादते कस्य विधिषथे पुंदि" इति मेदिनी । न संश्रयन्ते न, अथवाच्ये खलु निश्चितं, न कोत्याहकालेनापिचने इति यावत् । यात्रीः पुत्रजनकजनप्रथमिनिर्गमिनीः प्रोद्विर्गं उत्पद्यते केनापि अनिर्दिष्टेनान्तरेव हेतुना वा जायते इत्यर्थः । तदेव समवेदति—निश्चयतीति । हि वयः पुच्छरीकं पत्रं पतङ्गखलु स्वयमेव 'पतङ्गः पत्रि- स्वयं' इत्यन्तरः । उदये पङ्गमे इति शिखरति क्लृप्तति । तथा चिन्तयतीति विनाः शीघ्रतः, रश्मयः शिरसा मल तयोक्ते अन्ते क्लृप्ते कथिते इति अन्तःकालः तदाव्यतिथिः, इत्यपि च निश्चयते मलकथान् कर्त्तैति । कदा अन्तःकालेनैवैत्यर्थं किमपि वाचं कर्त्तव्यं इति

वच. । चन्द्रकेतो ! क एते ३ (ल)

चन्द्र. । प्रियवयस्य ! ननु तातपादाः । (व)

वच. । ममापि तर्हि धर्मतस्तथैव, यतः प्रियवयस्य इत्याद्यः ;
किन्तु चत्वारः खलु भवतामिर्व्यपदेशभागिनः तत्रभवन्तो रामायण-
कथापुराणाः, तद्विशेषं ब्रूहि । (श)

विकसति चन्द्रकालनामा मन्दिमेदय जननव धरति, तथा ममाप्यखिन् कुमारे बह्निर्निमित्त-
जनरेवैव ऋद्धाविर्भाव इति सरलाय । अत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरव्यासा-
वर्धनः । इतीवचतुषपादार्यथीर्ष्विन्वप्रतिबिम्बभावप्रत्ययान् इष्टानालङ्कारेण सङ्गर इति परे
वदन्ति । भाजिनी इत्यम् ।

(ल) चन्द्रेति । ३ चन्द्रकेतो । एते के गौरवाद्बहुलम्, च० क इत्यर्थे । एव साक्षात्
इत्यन्तः नडापुराणः किं नामा कुतन्वी वेति ब्रूहीत्यर्थे ।

(व) प्रियेति । प्रियवयस्य वयसि भव वयस्यः समानवयसः संसृति यावत्, प्रियस्यसौ
वयस्येति तद्व्युत्पत्तेः । ननु मीः तातपादा, पुत्र्यतमा ज्येष्ठताता । पादस्य च् पूम्बतभन्व-
योतवः । अत्रापि बहुवचनं गौरवान् ।

(श) ममेति । तर्हि तदा तव तादपादायेत् तद्व्यर्थः । अत्रापि न केवलं तव ममापौत्ववि-
श्वार्थः । अर्थतः अर्थेण लोकाचाररूपेणैवैवैः । पुत्रीदिति वा, तथैव तातपादा एव, यत्
वक्ष्यात् तैतोः प्रियवयस्यः प्रियसुहृत् इति एवम् आत्मा ब्रवीति, त्वं मां प्रियवयस्य इत्यात्मव्यतीत्यर्थः ।
निम्बस्य पित्ता कस्य पितेति आत्मास्वायत्तार्थः—स्वपितृवियथे यादृशमनुवर्त्तनं तादृशं निम्बपितृ-
वियवर्त्तनं मङ्गते त्रेवसि कल्पते इति । वयस्यसम्बन्धेन हेतुना तव पित्रादिषु गुरुजनैषु ममापि
पित्रादिष्वन्वयोऽप्येव, एवं च स मङ्गलार्थहेतुकपितृत्ववानित्यर्थः । इत्येव लौकिकाचारः ।
किन्तु परन्तु एवंव्यपदेशभागिनः व्यपदिष्टाने ज्ञायते अमेति व्यपदेशः संज्ञा, एवम् इत्थं
व्यपदेशं मङ्गले वेति तथीकाः तत्रभवन्तः पूजनीयाः रामायणकथापुराणा रामायणकथानायका-
तत्र विशेषेण वर्त्तन्ताः ; यथा एवं व्यपदेशस्य तातपादस्य भागिनः स्वामिनः । ममीति
स्य, अतः ममी ज्ञानी, तातपादस्यस्य वाच्यतया स्वामिनः, अर्थमव्यायनत्वात्कस्य वाच्येयत्वं
वाच्यस्य । चत्वारः खलु भवतां तातपाद इति सम्बन्धवन्तः तातपादवाच्या इति यावत्,
चत्वार एव । तत् तज्ज्ञान विशेष तेषु चतुर्षु मध्ये ज्ञतमीऽद्यम् इति यावत्तर्कं यथा
ज्ञानता भूति कथम् । यथा तद्विशेषं तातपादत्वव्याप्यत्वात् त्रिभिरस्यम् ।
रामायणकथापुराणां प्रधानतयाचत्वार एव तव पितृवर्त्तनीयाः । किं नामयेवः
संज्ञा इत्यर्थः ।

वन्द । ननु ज्येष्ठतातपादा इति ज्ञवेदि । (ष)

श्वः । [सोक्तासम ।] कथं रघुनाथ एव ! * दिव्या सुप्रभातमथ,
यद्यं देवो हृष्टः । [सविनयकीतुक निर्गच्छं] तात ! प्राचेतसान्तेवासी
जबोऽभिवादयते । (स)

रामः । [सखे इव] आयुषन् ! एष्टेदि । [सखे चं परिष्वज्य ।] अवि
वक्ष्ये । कृतं कृतमतिविनयेन, अनेकवारमपरिज्ञानं परिष्वजस्य । (ङ)
परिष्वतकठोरपुष्करगर्भच्छ्रुदपीनमसृणसुक्तमारः ।

अन्दयति चन्द्रचन्दननिखन्दजहृष्टान् अर्थः ॥ १३ ॥

[१३ । परिष्वतकठोरपुष्करगर्भच्छ्रुदपीनमसृणसुक्तमार चन्द्रचन्दननिखन्दजहृष्टः, 'सं
स्यञ्च' अन्दयति । इत्यन्वयः ।]

(ष) नन्विति । ननु भो श्व ! एते ज्येष्ठतातपादाः, कथं ज्येष्ठतात पूज्यः ।
इति वदन् श्वेदि त्वं जानीहि ।

(स) सोक्तासमिति । उक्तासम सखे वर्तमानं सोक्तासं सखे यथा तथा आसीति
श्वः । कथं किं रघुनाथः रघुपतिः रामचन्द्र एव, न अस्मिन् तदन्वः भरतासि, हृष्टो-
काश्वर्भः । दिव्या हृष्टेव । अथ सुप्रभातं शोभनं दिनसुक्तम् । यन् यथाहेतोः अर्थं एव
हेतुः, भगवती विष्णोरवतारत्वादिवाक्यं हेतव्यम् । हृष्टः नवा हापात् कृतः । प्राङ्मुख-
वत्त्वादिवाक्यं अर्थनं ज्ञातं तस्मात् सुप्रभातमथ इत्यवधेयम् । सविनयकीतुकं किन्तुः नकुला
कीतुकं अङ्गापुरवदग्रंजाहानन्दः । ताभ्यां सखे वर्तमानं यथा तथा निर्गच्छं विदीक्ष्य पाह-
तात ! प्राचेतसान्तेवासी प्रचेतसोऽपत्यं पुनामिति प्राचेतसः वासीसिः तस्य अन्तेवासी हिंस्रः
श्वः । अभिवादयते अन्तः प्रथममिति ।

(ङ) सखे इमिति । एदि एहीति आदरातिरिक्ते विलम्बम् । सखे चं परिष्वज्य सुवाक्य-
नामिदं अथमिति श्वः । अयीति ज्येष्ठसूचकमन्वयम्, वक्ष्ये अस्मादिन् । अस्मिन्निर्गच्छं
अन्वयमथवावाचकमन्वयेन कृतं कृतम् अतिविनयी न अर्थव्यः । कृतमिति निषेधे अन्वयम्,
अर्थमपि आदरे विशक्तिः । अनेकवारं वदुवारम् अपरिज्ञानं कृतम् अविश्वसिमिति वाक्यम्,
परिष्वजस्य अस्मिन् जानिति श्वः ।

(१३) 'परिष्वेति । परिष्वतकठोरपुष्करगर्भच्छ्रुदपीनमसृणसुक्तमारः परिष्वतं, अस्मि-
पक्षं अन्वयं विश्वसितमिति वाच्यम्, अतएव कठोरं अरुणम् अविश्रान्तवचनं यन् पुष्करं अन्वयः कृतम्

* कथं रघुनाथः एव' इति त्वं पाठान्तरम् ।

वच । [स्वगतम्] ईदृशो मां प्रति अमीवामकारचखेह', मया पुनरीभ्य 'एव अभिद्रुग्धमज्ञेन, यदायुधपरिचयं यावत् अध्याकडो दुर्योगः । [प्रकाशम्] मृष्यन्तु इदानीं नवस्य बाशिष्यतां तात-पादाः । (ख)

। राम । किमपराहं वत्सेन ? (क)

गर्भच्छदः चातपायनमिहृतम् अन्तर्गतदत्तं तदिव पीन मांसम् अन्त इति यावत्, अक्षय-
खिन्ध इत्युत्तरादित्तं सुकुमारः अदुल्लभ सन्पूर्वविकसितपद्ममध्यपवनवत् अतिशोभन् इत्यर्थः ।
अन्तश्चन्दनसिन्द अङ्कः अन्तः हिमकर चन्दनस्य सिन्द इवः ती इव अङ्क शीतल तव
द्विभिः कर्मैर्द्विभिः मां मन्दयति प्रीत्ययति । हिमकरकरवत् चन्दनरत्नवत् तथाऽप्यर्थं
अतिदुर्लभाङ्गस्य मन तापोपशान्तये भवतीति भावः । एव मध्ये ज्ञानसाधनार्थात् चन्दनस्य
सिन्दुव्याख्या पीनमलसुकुमारत्वसाधनार्थात् पुष्करगर्भच्छदिन इह आत्मादि, समानतत्वात्
सुनीपेभावाद्धार । आत्मां जाति ।

(ख) ईदृश इति । मा प्रति मयि विषये अमीवां रघुनाथादीनाम् ईदृश, एवञ्चिच
अतिशयित इत्यर्थः । अकारचखेह वसति कारचं वस्य च तथात्त', अचिचिचकः खेहः
वात्पूर्वार्थेन, आत्मीयत्वस्यस्वरहितमपि माम् एते सातिशय विज्ञानोक्तयः । पुन चिन्तु
अर्थेन वैरापरिवेषकरदिनेन मया रामचन्द्रादिभ्य एव अभिद्रुग्धं वैरायिर्त्तं विहाडितिराचिच्छा ।
एवं पूर्वम् साद्गुणविषयवा अतुर्धी, शिष्यया यमभिप्रेतीत्यनेन वा अतुर्धी । कुच्छरीः अकार
अर्थेन वैरापरिवेषकविषयया भावे ज्ञानस्यः समर्थेयः, "अविषयान्तः अर्थोऽकार्थिका शिषी" ति
इत्येतात् । एते शिष्यदभिद्रुग्धमित्यत्र अति इत्यर्थमिति एतन्न अतिपक्षेण शिष्याविषयेऽप्यभि-
सिद्धेयतया इत्य इति अतुर्थां निरपवादस्य अल्पवन्तीति सुधीर्भिर्भिभाव्यम् । अत् एतान्
आयुधपरिचयं यावत् अक्षयकरवत् पारथ "बावचावह साकल्येऽवधी मातेऽवधारथे" इत्यमरः ।
दुर्विभिः अक्षयः विहाडः अध्याकडः आशिक्षं मतः । अध्याकड इति कश्चिन् पाठः । यथा
दुर्विभिः दुष्टाभिर्भावः अक्षेणिस्यन्दुकेतुवधेया इति यावत् । आयुधपरिचयम् एतान् उन्तुम्
अक्षयकरवत्त्वैक्यम् अध्याकडः प्रातः । एते माम् ईदृशं खेहचक्षुषा पश्यन्ति, अहं पुनरीवां
माकल्पितार्थं कर्तुमपि असुखासी इति मूढः । प्रकाशम् आशेति शेषः । अन्तस्य मया शिष्यतां
सूक्ष्मतां "सूक्ष्मैवेवशाशियाः" इत्यमरः । अन्तस्य आन्तस्य तातपादाः पुनरीवतया अर्थः ।
अन्तस्यता मया अर्थसाधनचरितम् अत्रत्य ते मत् मित्रकीचकस्युत्सेन विद्वत्पन्नः पुण्यतया भवताः
अन्तस्यमित्यर्थः ।

(क) किमिति । एतेन मृष्यात्वेन मया चिन्तयेवराद्, यी
इत् अर्थं अचिचिचिच्छी ।

चन्द्र । यथादिष्टम् । [इतिनिष्पत्तः ॥ १५ ॥ (छ)]

कर्मः ॥ १५ ॥ ब्रह्मादयस्त्वस्मिन् । (अ)]

राम । वत्स ! सरहस्यप्रयोगसंहरणानि अस्मापि आभास-
वन्ति । (भ)

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तद्वा

परःसहस्राः शरदस्तर्पांसि ।

एतान्यपश्यन् गुरवः पुराणाः

स्वान्येव तेजांसि तपोमयानि ॥ १५ ॥

[१५ । ब्रह्मादयः पुराणाः गुरवः ब्रह्महिताय परःसहस्राः शरदः तर्पांसि तद्वा ज्ञानि-
स्वामिन् तपोमयानि तेजांसि एव अपश्यन् । इत्यन्वयः ।]

अष्टैस्त्वस्मन्पारायणोपनिषदं भगवान् कृशाश्वः परःसहस्रपरि-
वक्षरास्तेवाचिने कौशिकाय विद्यामित्राय प्रोवाच, स तु धर्मज्ञान्
ब्रह्ममिच्छेद्य गुरुपूर्वानुक्रमः । कुमारश्च तु कः कर्मदाय इति
पृच्छामि । (अ)

मनुतिष्ठामि इति शेषः । अस्मापि प्रतिसंहरामीत्यर्थः । इति एवमुक्त्वा त्रिचिपत्तन् अस्मात्सि-
त्त्वान्नमन्वाध्यामं समाधिमिति यावत्, नाटयति अभिनयेन दर्शयतीत्यर्थः ।

(छ) यथेति । आदिष्टम् अन्तर्भाव्येति यथादिष्टम् आदिमानुषं यथा तथा अर्च-
करवाचीत्यर्थः । यथा भवतीं यथा बाह्यम् आदिष्टम् आश्रापितं तथा करीणि ।

(अ) प्रेति । अस्मिन् जृम्भङ्गाख्यम् आयुषं प्रमानं निहर्षं निर्वापरं जातमित्यर्थः ।

(भ) वक्षेति । सरहस्यप्रयोगसंहरणानि प्रयोगश्च संहरणश्च प्रयोगसंहरणे रक्षेन्न सं-
वर्तमाने सरहस्ये तादृशे प्रयोगसंहरणे येषां तानि अस्मापि आयुधानि आभासवन्ति अन्-
दायसिद्धानि गुरुपदेवापेक्षीणि, गुरुपदेवमन्तरैश्च प्राप्तिसं सम्भवतीत्यर्थः ।

(१५) ब्रह्मादय इति । अथ कौशः प्रथमाह एव व्याख्यातः ।

(अ) यथेति । ब्रह्मादय इति श्रीकैम अंशः आत्मासो पुराणगुरुवीररत्नं व्याख्यातैः कृतेषु
तत्संज्ञानं नद्यायेन व्यनक्ति—यथैतदित्यादिना । अथ तादृशेतितीदर्थं मानसं कर्मफलं यथैत-
त्सम्भवं, तथाच 'पितृव्यं च नमस्कृत्य बोध्यं यथासं विदुः । ज्ञानवीरान्धवीरैश्च' इत्यादि ननु इति
कृतम् ॥ इत्यादि । कृशाश्वः, एतन्वाक्यपारायणोपनिषदमिति इति च 'कुमारश्च' इत्यादि ।

अथ । स्वतःप्रकाशानि ज्ञानयोरज्ञाधि । (८)

रामः । [विचिन्व] किं न ज्ञानाभवति . प्रकृतपुष्पपरिपाकोद्भासनः

कोऽपि महिमा क्वचन ? द्विवचनस्तु कथम् ? (३)

अन्नं गन्धं प्राप्तिरिति यावत्, यस्मात् वस्तुन तदेव उपनिवत् रसकृमव आकम् एवा तन्न पारायणोपनिवत् तां मन्त्रान्तिकां प्रकृतास्त्रविद्यामित्यर्थः । पर.सहस्रपरिवह्वरान्मेवास्त्रिमे सहस्रान् परे इति पर सहस्रा., राजदनादित्यात् सहस्रवन्द्यस्य परनिपात., "परान् वत-सहस्रयो"रिति परस्येत्त्वात् सुट्प्रत्ययस्य ताड्या परिवह्वरा संवह्वरा. तान् व्याप्य चमे वल्लोति तन्मे, सहस्राधिकान् संवह्वरानमित्याप्य शिष्यपदमध्यायीनाय शिष्याधिकारं गुहपाद-मूलनविहितार्थैः । कौशिकाय कुशिकमन्त्रनाय विद्यामिनाय प्रोवाच प्रकृतम् उपदिश्य, उ तु प्रोक्तः भगवान् विद्यामिव इत्यर्थः । मन्त्रं रामायैत्यर्थं प्रोवाच इति शेषः । प्रोवाचे-त्यत्र प्रोक्तं उपदिश्यं प्रकृतं सुचनात् स्विकृत् विद्यायाः प्रकृतं जन्म . इति उक्तकथः एव . गुहपूर्वोक्तम्: गुहयान् उपदिश्यकानां विद्यादातृणां पूर्वोक्तम्. पूर्वतोऽङ्गुलः वरकथय-शिवोऽपि विद्यासंज्ञक इति एतद्गुहमेवैव गुह्यमिदं ज्ञानमेवैव उक्तमसी विद्या यस्मान् वृष्टिपद्मस्य। एतस्मां विद्यायाः अन्वय संज्ञकस्य विद्यामं नास्ति इत्यर्थः । न किन्तु कुमारस्य शिष्योक्तव्यवसे-त्यर्थः । कः सन्मदाव. गुहपरपर्योदिवः इति पृथ्वामि ज्ञानुनिष्कामि । वस्तु प्रागुक्तगुह-परपरंवा सरस्येणं ज्ञानसाधं विद्यातयना., तत्र न क उपदिष्टा इत्येतासंविद्यामिन् वितरा-सुखसिद्धयः इच्छामि वत् कस्मानिनां वेदविद्यासुपादिभ्यदिति भावः ।

(८) स्वतः इत्यादि । अश्वधीः कुम्भस्यधीरित्यभिप्रायः । इवोरिव जन्मतः प्रवृत्ति कुम्भ-स्यकारणकप्रतिभासात् । अज्ञाधि ज्ञानसाध्याधि स्वतःप्रकाशानि स्वतः ज्ञानावतः उपदिष्टादि-कारणविशेषनकारोच्येत्यर्थः । प्रकाशः प्रतिभासः विद्यामिति यावत्, येषां तानि विरपेक्ष-विर्भासानि कथ्यते । भवन्तीति शेषः । तथाहि—यस्मात् ज्ञानसाध्याधि जन्मतः प्रवृत्त्येव प्रतिभासार्थं न तु गुह्यमिदं विद्यामित्यर्थं तत्र विद्या इति भावः ।

(३) विचिन्वोति । विचिन्व विचरन्, ज्ञानसाधस्य स्वतःप्रकाशदवापुसस्यतानवन्नेन संतुष्टोविता चिन्तेति बोध्यम् । किं वस्तु न ज्ञानाभवति जगैरिति शेषः । जना उच्यन्तेषु ज्ञानावतया लौकिकं वस्तुद्वयोच्यते, यतः इतिव्यामस्यैव किमपि नास्तीति । प्रकृतपुष्प-परिकोकोर्षीज्ञानः प्रकृतस्य अविशिष्टस्यवा वस्तुवर्षेयस्याप्यवर्षेयैत्यर्थः । प्रकृतपुष्पस्य पुष्पस्य अन्वयप्रकृतस्योत्पत्तिप्रकृतस्य परिपाक, परिपालः यस्मान्करीषकलोकाधीभावः उ एव ज्ञानानं कुम्भस्यं वक्त ताड्यः कोऽपि चनिर्भवनीयः यथाधारव्य नक्षिना नक्षत्रं ज्ञानं मयि, यत्र ज्ञानावतार्थे विचिचिउ । तथाहि— तदिह

नव । आतरो आवां यमजी । (उ)

रान् । स तर्हि द्वितीयः कः ? (ङ)

[नेपथ्ये । भाष्यायन, भाष्यायन ! (ञ)

आयुषतः किल लवस्य नरेन्द्रसैन्यै-

रायोधनं ननु किमात्य सखे तथेति ।

अथायुमेतु भुवनेष्वधिराजशब्दः

अत्रस्य शस्त्रशिखिनः शममथ यान्तु ॥ १६ ॥

[१६ । ननु आयुषतः लवस्य नरेन्द्रसैन्यै रायोधनं किल,—सखे किं वात्स,—तथा इति ? अथ आनेव अधिराजशब्दः अस्मिन् एतत्, लवस्य शस्त्रशिखिनः अथ अस्मिन् यान्तु । इत्यन्वयः ।]

क-अथसैन्यस्यैश्वर्यं तस्मात् माहात्म्यमाधारत्वात् सप्तमाद्यै, अतो गुरुपदस्यैव नरेण अत्रस्य मरुत्सङ्घस्यैव प्रतिभास इति प्रश्नो न स्थिरतामवलम्बने, पुष्टपरिपाकपर्यायोपमेनेव तदप्यन्यात् इति भावः । द्विवचनत्विति, न किन्तु सन्धि तयासम्भवे इत्यर्थः । कर्त्तुं क्वेन श्रुत्या द्विवचनं, आसन्नोरिति पठेन द्विवचनं यवक्रियते त्वेति शेषः । त्वमेक एव जन्मकाशप्रयोगसंस्कारयोः पारदर्शी दृश्यन्ते, तत्कथं द्विवचनं युज्यते इति भावः ।

(उ) आतराविति । आवां यमजी युष्मत्तया जातां, एकस्मान्मौनैकगमंशती इत्यर्थः । अथद्विद्वेषपूर्वैर्नरमैकगमोद्वेषी इति केचित् । आतरो, आदृत्यस्यैकवचनो, अत्र द्विवचनं अत्रशब्दश्च आसन्नोर्द्विप्रतिपत्त्यर्थं नैवैव रामवचनस्योत्तरसम्भवात् ।

(ङ) स तर्हि इत्यादि । तर्हि यदि युवां द्वौ आतरी तदा इत्यर्थः । सः लवुक्तः द्वितीयः श्वयोः पूरकः कः किमभिधानं, त्वं यत् कथयसि युवां द्वौ आतरी तस्मान्मैव द्वैवचनैकादिनं पश्यामि अपर को नाम, स मया जिज्ञासाविषयीक्रियते इत्यर्थः । द्वितीयः क इति द्वैवच्यु पठान्ते तदवयवार्थः । द्वितीयः क कुलं त्वन्तु अत्र दृश्यते सः अपरः कुलं वर्तते इत्यर्थः । पनेनोपक्रमिकं कुलस्य सूचनात् "नास्तुवितं विद्येत्पात्रम्" इति निवृत्तौ न वाचितः ।

(ञ) नेपथ्य इत्यादि । भगवता प्राचीतसेन विरचितस्य रामायणकथाभासात् भरतायन-प्रापकस्य प्रसिद्धायाः सुनिगलज्ञानां परिदृश्येण प्रेरितस्यतः प्रतिनिधित्वनात्, कुलो लघेन एव-श्रुतस्यैवनामानाद्योधनं श्रवणं वीररुद्धतो भाष्यायनं इत्यस्यैवतापत्तिनामेव श्रवणवति भाष्यायनेति, स च अतुषांरुस्य आदी विष्णुस्यै उपविशः क्षत्रियनिवासकः प्राचेतसानोवादी । अत्र लघुमे द्वैवच्युः । एतदंशस्य वक्ष्यमाणोक्तिनाम्बः ।

(१६) भाष्यायन इति लव्याय वक्ष्यमाणं प्रकीर्ति—अनुषुचन इति । आनुषुचनः प्रवक्ष्यायुः

वचः । अथमसौ सम आत्मानं ध्यायः कुर्मो नाम भरताम्रमात्
प्रतिनिवृत्तः । (त)

(१०) पराचक्षितेन उभयान्तन कुर्मो भोक्ता वीरवचनप्रयुक्तिमुपसृत्य श्रीरामचन्द्र
कमप्यनिर्घर्षनीयं भाव लभमानो रामाक्षिताङ्गं स्वावस्थां निर्ध्वयैवति—अधिव्यादिना ।
अधिति प्रयः सङ्घटितश्रीकस्यैव प्रशासकत्वान् भङ्गलात्प्राप्तानवसरात्तेति । इन्द्रमथिमपचच्छवि
इन्द्रस्य इन्द्रनीलरत्नस्य मेषका मोला इतिरिव इति, धृति यस्य स नीलस्यमयनील-
कर्णवर इति तान्पयम्, इन्द्रश्रीकमयेजावच्छातिस्वच्छतया वर्णस्य सातिशयमाह्लादकत्वं गम्यत ।
अथ उभयनाम्न्यपदो बहुश्रीदि उग्ररपदशोपचः । क अविज्ञात इत्यर्थः । अथ पूर्वतन-
वाक्यप्रयोक्ता ध्यायिना अन्वय “भाष्यायव भाष्यायन” इत्याद वाक्योच्चारणेन इत्यर्थः । एव
दत्तपुत्रकं दत्त समार्पितं पुलक रोमाञ्च यस्मिन् त रोमाञ्चितकलवर मा मन्मथनीलरधरधोर
गञ्जितवचनवद्गुणकदम्बवत्पर मवा नूतना आचरन्तेतस्मिन्सम्भारसम्भारा इत्यर्थः ।
अतएव नीला कृष्णवर्णा, जलपूर्वांगान्नीव जलधरावासिभ्यन्तरस्थनिविद्धजलवन्धन नीलिनाप
क्षिते । अथवा नूतना इति अचिरजाता इत्यर्थः । जीमूताना तदुपादानघनस्त्रिभूताया
अक्षीर्षकाक्षवर्तित्वान् इति भावः । तादृशा ये नीलधरा, मेषा, मेषा धोरनार्जितानि
गञ्जीरवचनव तैः समुत्पन्न य अथ मङ्गोक्षव तन वहा विकसिता संघटा वा कुण्डला
वीरका यस्मिन् तादृश कदम्ब नीपतव तस्य उर्वर सादृश्य यत्र तादृश्य करोति जनयति ।
अथवा मन्मथनीलरधरधोरनार्जिताना अथे वर्षाकाल इत्यर्थः । वहा विलपा, कुण्डला यस्मिन्
तादृशी च कदम्ब इत्यादि । तथाहि—यथा वर्षासु जलधराणां जलसम्भृतानाम् आनन्दं
आनन्दसुपूर्वव्य विकसितकुण्डला नीपतवचः प्रतीयन्ते, तथा परोचक्षितस्य वीरवासककाल वीर-
रत्नमणीनां वचनप्रयुक्तिमाकर्षणप्रवृत्तितरामुभयनाधितो रोमाञ्चकच्छकितकलेवर सन्धुषोऽपि
इति भावः । अथ मेषेन कुर्मस्य तदुगम्येन कुर्मकच्छरस्य श्रीरामचन्द्रे च कदम्बपादपत्र
रामनीलरत्नसातपुत्रकस्य कदम्बवीरकानां साव्यमधिगमम्यन् । अथ एका समासगता अवेरा च
वाच्योपमा । पृथ्वी उपायः ।

(त) अथमसाधिव्यादि अथ अही “भाष्यायन”त्यादि वक्ष्यप्रयोक्ता मन स्वस्य
आत्मानं अथवा वचसा स्वस्यैव इत्यर्थः । इन्द्रव्यादिवशी इति “इन्द्रस्य च स्व” इति उर्वरवन्द्य
व्यादिवेन तन्पदव्यक्तिः । ध्यायः अधिजेतवा पूर्वः कुर्मो नाम नात्वा कुर्म कुर्मनामधिव
इत्यर्थः । भरताम्रनीत् भरतरस्य अक्षीर्षकाक्षवर्तित्वान्मेषाश्चकल तदाक्षीरस्य सुमिः धार्धमान्
आवाहान् प्रतिनिवृत्त प्रत्यागत । तदिदमेव मे आवाहान् अथैतु भवानिति भावः ।

राम । [सकीर्तकम् ।] वस्तु । इत एवाह्वयेनमप्यायुष्मन्तम् । (थ)

अथ । एवम् । [इत परिक्लामति] (ट)

• [तत प्रविशति कुश] (ध)

कुश [साइतद्वर्षेभ्यः धनुरास्फालयन् ।] (न)

दत्तेन्द्राभवदक्षिणैर्भगवतो वैवस्वतादामनो-

हृत्तानां दहनाय दीपितनिजक्षत्रप्रतापाग्निभिः ।

आदित्यैर्यदि विग्रहो नृपतिभिर्धन्यं ममैतत्ततो

दीप्रास्त्रस्फुरदुग्रदीधितिशिखार्नोराजितेष्वं धनुः ॥१८॥

| १८ भगवत वैवस्वतात् मनो आ दत्तेन्द्राभवदक्षिणे इमान् दहनाय दीपित निजक्षत्रप्रतापाग्निभि आदित्य नृपतिभि साइ यदि विग्रह तत दीप्रास्त्रस्फुरदुग्रदीधिति शिखार्नोराजितेष्वं मम एतन् धनु धनम इत्यन्वय ।

[विक्ल परिक्लामति । (प)

(थ) सकीर्तकमित्यादि तथाप्युक्तस्य वाच्यचनप्रयुक्तकारिणा वासकस्य दर्शनात् उक्तस्यात्मक कौतुक तत्र सङ्घ वतमान यथा तथा इति सकीर्तकम् आह्वय गन्धर्विद्याया विज्ञेयत्वम् । अवाहनतिव्यायसोऽपि कुशस्य तादृश नारवचनप्रयोगमभिमन्य सद्गुणकौतुहला ज्ञाना प्राकृति ज्ञेय एतन्नापि इभमपि वायुचलन प्रशस्त्यायुषं टाचंजीविनम् आहुतृत्वाद्वा न प्राप्स्यन्ते मनुष्यत्वव चनन कुश कदाधिक्य व्यन्यते । कुशमित्यत्र । इत एव अत्रैव मनुष्योप एवत्वम् । इत इति इदम् अतस्त्वन्तानां आह्वय समानन्वय यद्यन पश्यामीति भाव ।

(ट) एवमिति साकारमूषकमन्वयस्य भवान् यथा वदति तथा एव करामि, इत एव नम पूर्वज स्वभाषयामीति भाव । इति एतदुक्त्वा इत्ययं पूर्वकमन्वय इति ।

(ध) तत इत्यादि । तत एतदनन्तरं सवस्त्रात्परिक्लामन् परिक्लामन् । कुश प्रविशति इत्यादिपर्यायान् अथ तत्रैव प्रविशति इत्यत्रैव राम पापान्तर आकरोति इत कुशस्य प्रवेश इति तत्रैव च पापान्तरं लक्ष्मी धारणमन्वय इत नानुपपत्ति ।

(न) साइतद्वर्षेभ्योऽदि । बहुते विषय नर चक्रसादुपस्थितम् युक्तान्त, इव, वीर प्रविपचक्षामन अतुसाह, येव्य वीरता तत्र समनस्यन काव्यज्ञानसम्भावनात् वीर्यवीरव परिष्कान्तिरुत्साहनादवा, ते सङ्घ वर्तमान यथा तथा धनु, आशुक आकाशयन् सनाकपन् व्याकर्षणेन विष्कारितं कुम्भमित्यर्थं प्राकृति गन्धर्विद्यायाव, कौच न क्षिप्रया प्रियेकविद्विमिति मन्वय, तत्र न लभ्यवति कुश कुश इति बारहस्पत्य

(१८) सोमप्रतिपक्षानाम नौरकात्वाद्भवभ्यास्त्रात्तु - इत्यादि

१११ ऋष्यस्मिन् क्षत्रियपोतके पौत्रजातिरेकः ! (क)

यादं भगवत इह श्रुत्यशालिन ईश्वरतात्न विवस्वत मयस्य अपत्य पुमान् ववस्वत तज्जात मय्यमन्तते मना मन्वन्कराधिपात आ वैवस्वतात मगारित्यत्र मर्यादार्यस्य आश्रमस्य योमेन पञ्चमी । भगवन्त वैवस्वत मन्वन्करस्य इत्यर्थे इत्यन्द्वाभयदक्षिणे दशा । वतीषा इन्द्राय वासवाय इत्यपवाभृतिभोताय अमयदाक्षया अमयवचनन समाहासन ये, अथवा अभयदक्षिणा अभयरूपा अभयवचना त्रका दाक्षया पारितोषिक ५ तथाभूतै तद्याच इन्द्रस्य जन्मवर्षादिभि जनत शब्दादपरिवहकतया तस्य पारिनाषकतया य ईश्यादिपरिमर्द्दननाभयरूपा दक्षिणा पारकाव्यतकृत्त एतन मूर्ध्ववशोयान मङ्गावारत्न सूच्यते । इतान् वलदपेथ प्रचष्ट्याना वनाभिमानश्लोतानामिसय दृष्टनाय गन्धविष्मसाय समुत्पन्ननायति यावत्, द्योपित प्रज्वलित । नत्र भ्राय क्षत्राया क्षत्रियाणां प्रताप सामर्थ्य तत्र इति यावत्, स एव क्षत्रि जनन ये तथाभूतै वारिभ्य आदिभ्यस्य अपत्यानि पुमास आदित्या तै सूच्यवशीयै वृषतिभि राजसवग दादं वषट् पुष्ट, यद्योत सन्नावनाया, यदि सन्नावदित्यथ तत तदा, सप्तम्यै तच्छब्दात्तास । दाप्रास्त्रस्त्रुरदुयदोपतिशब्दाभिरानतज्य द्योप्राश् भास्त्रवाथ यानि अस्त्राणि प्रहरणां तथा स्फुरन्त्य विमलसन्त्य समन्ततो विस्तृतं प्रसरन्त्य वा उया । भीषथा द्योधिनि- शिष्टा किरणज्वाला ताभि नोरागत नोराजतया माहात्मकापचारं सभ्यधिता ज्या गुण यथा तथाभूतं उज्ज्वलानामायुधाना समन्तत प्रसरन्त्या दक्षिज्वालया समाश्रितमित्यर्थे । एतत इत्याख्यत मन धनु धन्य प्रशस्ततम, सुशोभ्य प्रतिपथ लभमानस्य युद्धक्षेत्रेणा प्रहरण प्रशास्तरित बौरवाद । तथा चायमथ — ईश्वरतात् मना प्रभृति धे तपनाम्यवमङ्गावीरा दानवभयार्थबहुताय मन्वन्दायापि दत्तवन्ताऽमय, येषाच क्षत्रियतेज प्रभावो वल्लभिताना मर्त्ये' श्वध कर्तुमव्यन्त उज्ज्वलति, तानादित्यवशवीराणय यदि प्रतिपथभावम लभमानो योधिषितु बहून्वा तादा एव साफल्यम शस्त्रयज्ञस्य तदर्थं च धन्या म शस्त्राणा प्रवक्ष्यतजोवीराजनेति प्रतिपथा- यालव्यनसुक्ताधं प्रकाशने सङ् युद्धे न स्वस्त्रापि प्रकथ. सूच्यते, तथाच "वंशवीर्यैस्तुतादीनि वषथित्वा । उपारपि । तस्यसाहायकात्कर्मवचनस्य प्रसौध्यतो' ति । अत्र द्वितीयदादं क्षत्रप्रतापे दहनसाध्यम आघत्वारोपात् रूपकम् शाङ्खनिर्वाणित इतम् ।

प) विकटानव्याद । विकट भयावह तजोहीतभाषिणस्यः । तादृशमङ्गावीर । यजसाय प्रयोजनीयस्य विपुत्रतेजाभारस्य कारणादित्यर्थं । वारिजानति पथ्यति यद्वाभ्यां चक्ष्णत इत्यथ

(क) ऋष्यस्मिन्निर्जित । आश्रमं पुरो इत्यन्तान आश्रयपोतके आश्रयपोतके क्षत्रिय-

दृष्टिस्तुषीकृतमग्नयसत्त्वसारा

धीरोद्धता नमयतीव गतिधरित्रीम् ।

कीमारकेऽपि गिरिवद्गुहतां दधानो

वीरो रस किमयमेतत् दर्प एव ॥ १८ ॥

[(१८) (अथ) दृष्टि दधीकृतमग्नयसत्त्वसारा, धीरोद्धता गति धरित्रीं नमयति इव । कीमारके अपि गिरिवत् गुहतां दधानं किम् अथ वीर रस एति कृतं दर्प एव (धृति) इत्यन्वय]

बालकान्तेन निहृदिरकहाव्य प्रतिपादितचानुधर्मस्य लवस्य न्य टकाटलान् चविदोचितवैजाचार पर्यालोचनाद्वेति जनन्यम् कीऽपि अनिबंधनीय चमन्वसाधारण इत्यर्थ । पौद्वधस्य पुर्वेप चर्कस्य वीर्यस्य अतिरेक आधिक्यम् अतिशय इत्यर्थ तथा च अय क्रिययास्य चविदो चितमसाधारणं तेज समासज्यते इति भाव

[१८) कृतस्य अनन्वसाधारणस्य वीरभावे प्रमाकेनीपपादवृत्ति—दृष्टिरिवादिना अथ चविदोचितवैजाचारस्य कुशल्य द्वाट दर्शन निररक्षिपातमन्वयर्थ । दधीकृतमग्नयसत्त्वसारा दधीकृत अतिगुह्यतया गहित अतिमधुतया सञ्जायिन इति यावत्, जगद्वयस्य स्वर्गोदिसुवन विदवस्य सत्त्वसार बलसारभाग यथा तथा मुता, तथा च अथ तेजोहीनदृष्टिपातिन संनक्षिण जन्तु तुच्छ सञ्जायते इत्यर्थ अथवा दृश्यत अनर्थति दृष्टि 'अन्वयापि ये'ति बन्धनात् करके निरन्वय, अधुरिन्द्रियमन्वयं तत्र पर्यालोकेन जगत्प्रयस्य बलसा अनुतया अथा ववति इति भाव तथा धीरा गार्भीर्यमिनी सद्गता वीरत्वगर्वे प्रोद्गामभावा गति पाद विधेय धरित्रीं सर्वसृष्टा पृथ्वीं नमयति अयोगमयति इव तथाच अथ गार्भीर्यतचसर्वोद्गाम पादविधेयेव सर्वसृष्टा वस्तुभ्योऽपि पातालमण्डलमिषिभ्यता सञ्जायत इति भाव कीमारके कुमारस्य इव तदीव कीमार तस्मिन् व न्यऽपि यथसीत्यथ गिरिवत् एवत् इव गुहता इतनाय अग्रतद्वतमार्य दधानं समासज्यमानं चारुमिति यावत् मैवा च इत्युपनिवारण्य एवं मुकुलवन्ती भवति न तु हजाटय न 'इ कानि पाठयता गुह्यसुपा वक्ष्यन् इति गिरिसाव्य ग्राहकम् किं प्रश्न अयं वीर उन्वसाद्व्यापिभावक रस सूनिमान् सत्त्विकर्थ । पा० आनन्वयि, उद अथवा दर्पं वीरत्वमथ्यं मुनिमाकाऽ इत्यन्वय, एति तथा च वीरवेऽपि अथ अग्रतद्वर्तं तथा प्रकृतवत् गुह्यं यथा वीरो रस वीर गतिमाकाव इत आनन्वयतीति प्रतीयते इति मङ्गल विद्यासमीचा ३ न जनवत "भावाद्यां कथं पुंसां भवन्वयि" इत्यान्वयार्थकवचनामुदाहरिच अथ विमानवदा न तथाच दधम्

वचः । [उपपन्न] अयति चार्थः । (ब)

उचः । नन्वावुचन्तु ! किमियं वार्ता युद्धं युद्धमिति ? (भ)

वचः । यत्किञ्चिदेतत् । इतभावमुत्सृज्याय्यौऽस्मिन् विनयेन वच-
ताम् । (म)

उचः । किमर्थम् ? (घ)

वचः । अत्र देवो रघुपतिस्तिष्ठति, स च विद्वति आवयोदत्त्वच्छतं
च युद्धतुल्यकार्थस्य । (र)

विनासलक्ष्यं वचा—“धीरा दृष्टिर्गतिश्चिदा विनासि सजितं वचः” इति । अत्र पूर्वार्धे गती
परिशीलननक्रियाया इव शब्देन सञ्भावनात् भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेषा, द्वितीयाहं च कुम्भी
वीररत्नस्य दर्पस्य च अन्वयस्तुनः कविप्रतिभोत्थितसंश्रयान् सन्देहावहाराः, निरिचदित्युपमा च ।
वचस्य अक्षरिद्वन्द्वपता यथा ब्राह्मणस्य—“मङ्गलकोनसो वीजं बालोऽर्थं प्रतिभाति मे” इति ।

(ब) उपपन्नस्य—रामचन्द्राद्विद्वत्कुशात्मनश्चक्रमेण प्रख्यतः कुम्भलोपी सतुपपन्नस्य
इत्यर्थः । चार्थः पूजनार्थः अथवा भवानित्यर्थः । अयति उत्कथ्येण वचते । अच वैचित्
नवतेर्बोधि प्रथीमाभावात् लोट्प्रयोगस्यमे कट् प्रयुज्यते इति प्रकृतोऽपि तथैवेति वदन्ति ; तत्र,
कर्मिणेन लभेन व्याससः कुम्भस्य अयाशंसनस्यायोग्यत्वात् इति । वस्तुतस्तु अयनेवतनपदस्य एव
इवोभो दुःसङ्घः नतु लोट्प्रयोगस्य इति ।

(भ) नन्वावुचन्ति—आवुचन्तु दीर्घजीवन, वास्तव्येनोक्तिरिदम । युद्धं युद्धम् इति
एवमकारा इत्यन् इतः पुर्वमेव स्रुता वार्ता कथा किं कीदृशी ? तथाच वत्स । वचूदति
युद्धं प्राप्यमिति तत्र को इतभाव इति प्रश्नात्मकं वाक्यं, किञ्चिद्वचयामन्यवमिति न विद्व-
न्वचयवीच । अथवा किं किञ्चूतं वच् इति विधेयप्राधान्येन लीपत्वम् । युद्धं युद्धमिति विद्वन्निः
सङ्घी, युद्धसंवादेनैव कनिष्ठस्य विपत्प्रातसंश्रयान् सङ्घोत्पत्तेः ।

(म) यत्किञ्चिदिति । एतन् युद्धरूपं वच् यत्किञ्चिन् अतिहाचारकम् अतिसुख-
मित्यर्थः । अमेन कस्य वीरवीरव दृश्यते, तथाभूतस्यैवंवीरवीराणां प्रतिपत्त्येऽपि युद्धस्य
वापारकत्वसंज्ञायात् । अतिसुखतया इवमाकां, शीतलं तु मूयतामिति भावः । शीतलमेव
अनक्ति—इति ति । चार्थः अथभवान् इतभावं नर्भितत्वम् श्रीइत्यमित्यर्थः । उतुष्टस्य
परित्याग्य अस्मिन् निष्कटवर्त्तंति श्रीरामचन्द्र इत्यर्थः । विनयेन नवतया वचतां, तथाच
श्रीरामचन्द्रे अथवा विनीतेन लीवतामिति भावः ।

(घ) किमर्थमिति । द्विजर्थं, अथ वृत्ती नवाम विनीतेन ज्ञातव्यं इतभावस्य परि-
चास्य इति शेषः ।

(र) अवेति । वच यत्किन् ज्ञाने इत वचादूरे इत्यर्थः । शेषः अकाराजः रामावयवीचि-

५४ । [सतर्कम्] स रामायणकथानायको ब्रह्मकोपस्य गोपा-
यिता ? (ल)

५५ । अथ किम् ? (व)

५६ । आर्गसनीयपुस्तदर्शनः स महात्मा, किन्तु कथमस्माभिर्वप-
गन्तव्य इति न सम्प्रधारयामि । (घ)

देवस्वर्गो वा रचयति, रचयामि चिरात् । श्रीरामचन्द्र इत्यर्थं । तिष्ठति अस्मि, स च श्रीरामचन्द्र-
चावधौ त्वयि मयि च विच्छति केच्युक्तं भवति । यद्यत् सन्निकर्षस्य युष्माकं सन्निकर्षं सात्त्विकं
तस्य भवत, समीपोपसर्पकस्य इत्यर्थं सम्बन्धविषयया षष्ठी, यदा कथञ्चित् कृत्याद्यभ्युप-
गमान् षष्ठी । उल्लेखने अस्ति, तत्र तस्मिन्पोपस्थानाय स नितरामुत्कृष्टिन चाको इत्यर्थं ।
चनन्त्या । तत्र च आख्येय इति पूर्वोक्तान्तरं युष्माकामिति मनामगत् वदन्तु कुत्रच्यु पुस्तकं
सूचयति, अथवा वाङ्मनायास्त्रिकस्य भावनादाय तत्रत्वमभ्युपेय, तेन चायमधिकार्यं पर्यवस्यति,
यत्—इहा स भवन् वाङ्मनायवेन उपसर्पन्मर्षवितुमिच्छति तथा मानसीमापि इति । अथ
भाव — यत् श्रीरामचन्द्रो मन्वते यथाहमनर्थं । अस्मात् तथा इमावाप मयि प्रीतिमचलन्ते ता
मिति । तादृशार्थं वाङ्मनायन्मभावमुपादाय वदन्ति न ह्येवमिति रीतिमान्भव

(ल) सतर्कमिति तर्कं प्रकृतं स्मृति तत्र ननु वर्तमानं यत्ना तथा अस्मिन्स्य
वः विदुतः रामायण इति उच्यते । रामायणकथानायक रामायणस्य तदाव्यपरायणस्य कथा
इत्यन्तं तस्या वाचक, सतर्कत्वस्य च प्रधानपुस्तकं ब्रह्मकोपस्य ब्रह्मात्मस्य जनत इत्यर्थः ।
गोपायिता परिपात्रकः, प्रचलन्तं ह्युत्प्रतापेन समयं जगत् परित्रास्यत्, कल्पस्यैवास्मात्
तावत्सदीनां विध्वंसकारिणी राक्षसराजस्य रावणस्य ससुखसुख्युत्सवेन ब्रह्मात्मस्य, त्रैलोक्ये
वोदितपुस्तकस्यैवां रचयन् श्रीरामस्य विचोदयतारत्वात्, इत्यन्तं च त्रिसद्विचोके जगत्परि-
पन्नकत्वस्य तथा स्वयंकारः सत्यमिति । ब्रह्मकोपस्यैवास्मिन् न ब्रह्मपापस्य वेदस्य परिचयक
इत्यर्थः । तथाच अतुष्टं वेदेन प्रत्ययसत्त्वमर्षमन्त्रे इति अस्मिन्स्यैवपमाथाय तान् ससुखधार इति
पुस्तकस्यैवां तद्वि प्रकृतं श्रीरामचन्द्रो विचोदय इति दिशा समर्थयम् ।

(व) अर्थेति । ससुखस्यैवैतं लोकार्थकमन्ययम् । त्वं यथा यदस्मि तथैवेति, अथ न
देहीद्वारको भवनपापको वा प्राणावयवकथाप्रधानपुस्तक, श्रीरामचन्द्र इत्यर्थः ।

(घ) आर्गसनीयेति । स पूर्वोक्तं महात्मा महान् स्वकारः चाका स्वभावी सत्य
स सदावचरितः श्रीरामचन्द्र इत्यर्थः । आर्गसनीयपुस्तकदर्शनं, आर्गसनीयं चाकाङ्क्षनीयं पूर्व
परिचयं सदृष्टतत्कारकमित्यर्थः । तथा विचोदयतारत्वादि इति अथ । दर्शनं चापुस्तकस्य
सत्यं सत्यम्, सत्यं सत्यमनी रत्नस्य इति आर्गसनीये महात्मा इत्यर्थः ।

वचः । यथा शुद्धस्योपचारेण । (व)

श्रुतः । अपि कथं नामैतत् ? (ङ)

वचः । अत्युदात्तः सुजनचन्द्रकेतुः श्रीर्मिथेयः प्रियवयस्य इति सख्येन मामुपसिद्धते, तेन तत्सख्यन्धेन धर्मतात एवायं राजर्षिरिति । (ह)

तत्र साक्षात्कार इत्यर्थः । अथवा चाम्रं लनीयं सूत्रनीयं पुण्यं पवित्रं दर्शनं यथा इति, तदाच तत्र दर्शनं पुण्येनेव सम्भवतीति तस्य दर्शने सन्धेन पुण्यसम्पत्तिरभि-यज्यते इत्यर्थः । इदमु एवमात्रं लनीयपुण्यदर्शनं त्वेऽपि चक्षामि त्वया मया च इत्यर्थः । अत्रापि बहुवचनं प्रागुक्तद्वितीया-कल्पप्रतिपादकं, कथं केन प्रकारेण काह्योपचारसाहाय्येन इत्यर्थः । उपपन्नस्यः उपसर्पणोदः चम्बर्षीय इति यावत्, इति इदं पूर्वोक्तं न सम्प्रधारयामि निश्चिन्तोमि, निर्धारयितुं न शक्य इत्यर्थः । ईदृशस्य मङ्गलो रामचन्द्रस्य साक्षात्कारे योग्यमुपचारं कनपि नोपलक्षयामीति भावः ।

(व) उच्येति । यथा केन प्रकारेण यादृशेन उपचारेणेति यावत्, गुह्यः पित्रादिगुरुजनः उपपन्नस्य इति शेषः । तथा तादृशेन उपचारेण उपकरणेन अयम् उपपन्नस्य इति शेषः । तथाच विनयोपचारेण भगवन् रामचन्द्रमुपसर्पन्तु भवन्त इति भावः ।

(ङ) अपीति । अपीति प्रश्न, समुदितवाक्यस्येव प्रत्यात्मकत्वात् । एतत् गुह्यसर्पण-योग्योपचारेण श्रीरामचन्द्रोपसर्पणं कथं नाम कस्य हेतो ?

(ह) अत्युदात्त इति । अत्युदात्तः अति अत्यर्थम् उदात्तः उदारचेता. मङ्गोदारकभाव इत्यर्थः । सुजनः श्रीजनगुणगुणः श्रीर्मिथेय. कर्मिणांवा अपत्यं पुमान् इति कर्मिणा-वत्त्वाद् अर्थः, कर्मिणापुत्रः । प्रकृते प्रथमसर्पणं वक्तव्यतया प्रथमं प्रति कीमत्त्वमुप-वीचीति स्ववक्ष्यामि कीमत्त्वस्य विद्यानिर्वातिरक्षेव सत्त्वात् चन्द्रकेतुसदृशस्य कीमत्त्वातिवक्त-प्रतिपादनायं चिन्तयितुंकारण्ये पतिव्रतानापन्नसत्त्वानिष्ठाकिर्णी सीता परिवन्ध अयोध्यां प्रत्यागतस्य कठोरसदृशस्य पितृनांवा अर्निहिंस्र, मातृपरिचयेन निर्होत्रः । चन्द्रकेतुः तन्नामकः स्वर्षवाहः प्रियवयस्य. प्रियवयस्यः इति एवमादेन इति कथयित्वेति यावत्, उच्येन वक्ष्यन्तेन मेमता इति यावत्, माम् उपसिद्धते समभ्युपैति । अत्र उपपूर्वस्य स्थापितोऽर्थोऽप्युपचारेण वाक्योपसर्पणम् । तेन प्रियवयस्येमुपस्थानेन इत्यर्थः । तत्सख्यन्धेन तत्र चन्द्रकेतोः सख्यन्धेन चम्बर्षीय तादृशस्यैव राजनस्येतित्यर्थः । अथवा चन्द्रकेतुना प्रतिष्ठापितेन मीमत्त्वन्धेन हेतुना अर्थं राजर्षिः अकितुञ्चो राजा पवित्रतादिपुण्योनाहिति शेषः, चम्बर्षीयः चम्बर्षीय धर्मात्पुण्योपचारेण यावत्, तातः श्रेष्ठतातः इति चक्षाम् श्रीर्षीरित्यर्थः, शुद्धस्योपचारेण चः चम्बर्षीय इति शेषः ।

उच । सन्प्रति अवचनोयः * राजन्धेऽपि प्रन्त्रयः ! (च)

अथ । पश्यतु एनम् आकारानुभावगान्धोर्थेसम्भाव्यमानविविध
श्लोकोत्तरचरितातिग्रयमार्या महापुरुषम् । (क)

कुज । [निर्द्वयः ।] (ख)

अहो प्रासादिकं † रूपमनुभावश्च पावनः ।

स्त्वानि रामायणकविदेवीं वाचं व्यधीवृत्तत् * ॥ २० ॥

[२० । अहो प्रासादिकं रूपं पावन अनुभावश्च रामायणकवि देवी वाचं स्त्वानि
व्यधीवृत्तत् । इत्यन्वयः ।]

(च) सन्प्रतीति । सन्प्रति धर्मोत्पत्तात् सिद्धे राजन्धेऽपि मुहूर्त्तभिर्भिन्नं अविधिऽपि प्रन्त्रय
विनयः अवचनोयः अनिन्दनीयः । तथाच तेजोहमानः अत्रियाथा तेजस्विषु अत्रियेषु
विनीतमवतिष्ठमानानां तेजोवाचप्रतीतिरव भवति, किन्तु साम्प्रतं श्रीरामचन्द्रस्य तातस्य
सिद्धे अहं स्वपराभवसदृशा अस्व रामधे स ३५ विनय गृहीतवानिति जना परिहस्ययितु
न प्रवर्त्तयन्ते इति भावः ।

(क) पश्यत्विति । आर्यः, पूज्य एनम् अदरस्मितम्, आकारिणादि—आकारिण इरीर
अन्वयिन अनुभावेन प्रभावेण गान्धोर्थेण गन्धारतया सन्धि विपदि वा आसन्नपरिधीनस्य
अन्वयमान अनुनीयमान विविधानां बहुप्रकाराणां श्लोकोत्तराणां श्लोकादिमाविधान
अन्वीक्षितानां चरितानाम् आचरितानाम् अतिशयः आदिष्य अस्व तथासूतम्, तथाच अस्व
आकारं ज्ञानं गान्धोर्थेवावलोका अन्वीक्षितानि अन्वीक्षि अन्वयि तादृशमित्यर्थः ।
महापुरुषं प्रवक्तव्यं पश्यतु । अथश्लो स महापुरुषश्च श्रीरामचन्द्र तदयमेव प्रवक्तव्यसम्बन्ध-
समय इत्युच्यते ।

(ख) निर्द्वयंति निर्द्वयं निरुद्धं दर्शनमभिनीय इत्यर्थः । प्राकृति शेषः ।

२० । अथोक्तां मुक्ताश्रीं श्रीरामचन्द्र निर्द्वयं तस्म्यन्वयात् रामायणकविदेवीमेव
महापुरुषमिति च व्योवचस्ये सुखमे तथापरिग्रम इति च अन्वयि—अहो इत्यादिना । अहो
इत्याद्यर्थः । आनादिकं अहो इति प्रत्ययतया अनादनप्रकृतताविकाशम् इति यावत्, अहो
नि अहमस्मिन्नित्यर्थः । अहोः आह्वयवाचित्यं तस्मिन् अर्थं प्रासादिकं प्रसादमुद्योपादानकमिति

* अहो इति आह्वयवाचम् ।

† अन्वीक्षितकृतं अन्वीक्षितं वाचः ।

• व्यधीवृत्तम्, व्यधीवृत्तम् इति पाठभेदः ।

[उपसथ्य ।] तात ! प्राचेतसान्नेवासो कुयोऽभिवादयते । (ग)

राम । एहि एहि आमुषन् ! (घ)

अमृताभातजीमूतखिन्धसंछननस्य ते ।

परिष्वङ्गाय वाक्साध्यादयमुत्कण्ठते जनः ॥ २१ ॥

[(२१) अयं जनः वाक्साध्यात् अमृताभातजीमूतखिन्धसंछननस्य ते परिष्वङ्गाय उत्कण्ठते । इत्यन्वयः ।

केचित्, इदम् आकृति, तथाच—“इप स्तभावे वीन्द्ये नामने पद्यमन्वयोः । इत्याद्यौ नाटकादावाकारश्रीकयोऽपी”ति मेदिनी । अस्याकात् सुप्रसन्ना अहृष्टपूर्वतया विस्वद्वन्द्वसम्पन्नयति इत्यर्थः । अस्य अनुभाव तैजोदीप्तता पावन पवित्रताजनन, तथा च अस्य तैजोभावं शरीरसंख्यान पश्यदभ्यो नृमनस्वीकृतं पश्यन्पश्यति । रामायणकविः रामायणकाल-यन्वय कवचित्ता मङ्गलानि प्राचेतस इत्यर्थः । अनेन रामस्यैवाश्रित्य तस्य काव्यनिर्वाहकं व्यव्यते । ईर्षीं वाच वान्दीवता स्थाने युक्तं यथा तथा श्वशुरतन् विमरयामास । विपूर्वक इत्यर्थं जापरनामकविवर्तायं कालप्रसिद्धावपि प्रकृते चातुनामनेकावत्यमनुसन्धेयम् । अस्य आकृतिरतिप्रसन्ना प्रभावश्च पवित्रतासंछनन तद्दिनाश्रित्य प्राचेतसो यदनीश्वर्याचवाचीं विदुषाणां तद्व्यव्यत एवेति । अथवा स्थानं तादृशं पानविशेषं शीरानचन्द्रपे विषय इत्यर्थः । श्वशी-इतन् मन्विद्वन् रामायणकालां प्रविनायेत्यर्थः । अतः केचित् श्वशीइतन् इत्यन् श्वशीइतन् इति पठन्ति, तत्कालेऽपि पूर्व एवायं । तनादिश्वशीयइच्छाती पूज्यवतस्याक्षेपरीइरिच परार्थेऽपि प्रकृते । अथवा “इन् प्रीती” इत्यस्य चिन्तनस्य लुडि श्वशीइवदिति, तथाच अक्षेप चरित-वर्षेण वान्दीवतां शीकवामास इत्यर्थः । एतेन शीरामचन्द्रस्य मङ्गलातिरेकी व्यव्यते, यस्य चरितनिवन्धनात्ता वान्दीवतापि इतिमाप इति केचित् । उत्तरार्धप्रतिपाद्यायं प्रति पूर्वार्धप्रति-पाद्यायं वाक्साध्यादयमुत्कण्ठते इत्यन्वयः । अथवा—“इतुमन्वयेत्यर्थः । प्राचेतसान्नेवासी प्राचेतसस्य वाक्श्रीः अन्नेवासी शिष्यः कुनः तन्नामधेयः जनः अभिवादयते जनकारोति भवन्मिति शेषः । अन्वयं जनकारोपि कुनस्य नामविभक्त्या जनकाराजिह्वे जनं तदावाक्श्रीतीतिश्वपुनस्य तैर्देव जन-काराणांविषया कालाचवन्वातिमयेन प्रतीतेः, तथाच श्रुते—“वाचायांवामितं शरीरं वन्नामितार्त्तं तत् परार्थेन प्रकटयती”ति ।

(ग) उच्यते । तात, अमृताभातजीमूतखिन्धसंछननस्य ते । प्राचेतसान्नेवासी प्राचेतसस्य वाक्श्रीः अन्नेवासी शिष्यः कुनः तन्नामधेयः जनः अभिवादयते जनकारोति भवन्मिति शेषः । अन्वयं जनकारोपि कुनस्य नामविभक्त्या जनकाराजिह्वे जनं तदावाक्श्रीतीतिश्वपुनस्य तैर्देव जन-काराणांविषया कालाचवन्वातिमयेन प्रतीतेः, तथाच श्रुते—“वाचायांवामितं शरीरं वन्नामितार्त्तं तत् परार्थेन प्रकटयती”ति ।

(घ) एहीति । आमुषन्, एहि एहि वाक्साध्यात्, उत्कण्ठया वाक्साध्यात् अमृताभातजीमूतखिन्धसंछननस्य ते । उत्कण्ठया इति च कुनस्य नामविभक्त्या, अन्वयश्च अमृताभातजीमूतखिन्धस्य तामेति वचनस्य श्रवणात् ।

(२१) एहि एहीति उनामकथे कवमानकव्यमिति प्रतीत्यर्थं श्वशाब्जं तमैव निराकर्तव्यम् —

अमलिनमिव रत्नं रश्मयस्ते मनोऽज्ञा ।

विकसितमिव * पद्मं विन्द्वो माकरन्दाः ॥ २४ ॥

[२४ । मनोऽज्ञाः ते रश्मयः अमलिनं रत्नमिव, माकरन्दाः विन्द्वः विकसितं पद्ममिव, अविहितसिद्धा एव लक्ष्मीविद्यायाः प्रतिजनकमनीयं कान्तिमत् वपुः केतवन्ति । इत्यन्वयः]

भूयिष्ठान् रघुकुलकुमारच्छायाभनयोः पश्यामि । (अ)

कठोरपारावतकण्ठमेषकं

वपुर्हृषस्कन्धमध्वुरांसकम् ।

(२४) अपरमपि प्रसूति—वपरित्यादि । मनोऽज्ञाः मनोहराः ते प्रसिद्धाः रश्मयः हवि-
समूहाः अमलिनं मालिन्यरहितं भास्वरमिति यावत्, रत्नम् इव भास्वरं मयि यथा मनोऽज्ञा
एतयः शोभयन्ति तथेत्यर्थः । माकरन्दाः मकरन्दस्य इमे इति मकरन्दशब्दात् "व" प्रत्ययः ।
पुष्परससम्पन्नीया इत्यर्थः । विन्द्वः विकसितं मनुद्भिन्नं पद्मं कमलम् इव, तथाच यथा पुष्प-
रसविन्द्वः परस्मै शोभयन्ति तथेत्यर्थः । अविहितसिद्धाः अविहिताः अज्ञानिनाः प्रज्ञानैव
जज्ञाता इति यावत्, अतएव सिद्धा इत्यर्थः । लक्ष्मीविलासाः लक्ष्माः कान्तेः लीन्द्वैकेति
यावत्, विलासाः विलासितानि स्फुरितत्वमिति यावत्, नावस्वपरित्युर्निमित्त्यर्थः । इतिस्व-
कननीयं, जनाः जनाः इति प्रतिजनं तेषां कननीयम् आकाङ्क्षीयं सखसचिचन्द्रादकं आम्बिकम्
लीन्द्वैकानि वपुः कक्षेभरं केतवन्ति विशेषेण शोभयन्ति । धातुमानमेकार्थसाक्षीकारिण
केतवन्तैर्भूवकार्यकत्वमुपपन्नम् । तथाच भास्वराणां लक्ष्मीणां यथा ज्योतिःसमन्वयेन सखस-
मनोहरत्वं जलसङ्गतत्वञ्च विकसितानाञ्च परज्ञानाञ्च पश्परनसमाह्वयेण तथैवाह्वयत्वात् सखस-
जनाह्वयजननेन जनाह्वयैश्वरीरलीन्द्वैक्यं समस्तद्विधेति प्रवक्ष्यतश्च नचि क्वचपि विरहितक-
मानन्दम् । अत्र वपुषा रश्मेन पद्मेन च लक्ष्मीविलासानां रश्मिनिः माकरन्दविन्दुमिव विलासि-
प्रत्ययान् एकमुपमेयं प्रति अवेक्षोपमाननिर्द्देशकत्वात् लक्ष्मीविलासाहारः । अतएव अन्वयान्तर-
मेरवेत्याम् अह्वयिः । नास्मिन्ने इत्यम् ।

(अ) भूयिष्ठानिति । अनयोः कुलसदस्योः आधारे लक्ष्मी । भूयिष्ठान् अतिशयेन
वपुषाम् अतिज्ञानान्तिव्यर्थः । वपुषाम् अतिज्ञानात् इत्यन्वयत्वात् "वपुषादिभू" इति वपुषाम्
भाद्वेनेन वकारादीनेन च सिद्धम् । रघुकुलकुमारच्छायां रघुकुलक रघुभक्त्यै च कुमाराः
वाश्रयाः तेषां क्षायां क्षान्तिं तन्कान्तिवृद्धयक्षान्तिमित्यर्थः इति निर्द्देशकत्वादि पर्यवसानं,
क्षान्तिं प्रतिचिन्वं शब्दशक्तिमिति वा तन्मते तु उच्यते एव । वक्ष्यामि उच्यते चक्ष्मि, तन्मते
सैत्रवापुष्यायां रघुकुलकुमाराणां क्षायां शरीरयोमानवक्ष्यन्ते वा वा सन्तैवामयोः कुमाराणां
परिचक्षणै इति भावः ।

* विकसितमरविन्दम् इति पाठान्तरम् ।

प्रसवसिंहसिन्धुमिताय वीक्षितं

धनिश्च माङ्गल्यदङ्गमांसलः ॥ २५ ॥

[२५ । कठोरपारावतकच्छमेवर्षं इत्यन्त्यं चम्युरावर्षं तद्, प्रसवसिंहसिन्धुमिताय वीक्षितं, माङ्गल्यदङ्गमांसलः, धनिश्च । इत्यन्वयः ।]

[एष निरुध्य] अद्ये ! न केवलमखदङ्गसंवाटिनो आह्वतिः ! (८)

अपि जनकसुतायास्तच्च तच्चानुरुध्यं

स्युटमिह शिष्टयुग्मे नैपुण्येयमस्ति ।

(२५) तामिव कुम्भसवयो शरीरे परिकल्पितां रघुकुम्भमारम्भायां निरुधयति—
 कठोरिकादि । कठोरपारावतकच्छमेवर्षं कठोर परिवुटाङ्ग व. कतरकाः कच्छिः अथ कच्छ-
 मच्छिः तदन्तु मीचर्षं आत्मसवच परिवुटाङ्गवीटकच्छेकच्छपत्तु आत्मनमन्तर', इत्यन्त्यं
 इत्यन्त्यं इव कच्छ' इति तत् मांसलमन्त्रम्, अथ सपत्न्यपूर्वपदी वसुधैवकुर्वन् इत्य-
 षोपच । अचम्युरावर्षं चम्युरी चम्युरताशीनी कच्छमासनमार्थं प्ररिक्तमनी च ही वासुधैव-
 इत्येषी इति तत्तद्भूतं "चम्युरन्तस्तानती" इत्यन्तर । अन्वयो कुम्भसवयोः शरीरं कच्छिति
 शेषः । प्रसवसिंहसिन्धुमिताय प्रसवस्य वनादनुभवस्य सिंहस्य इव सिन्धुमिताय वीक्षितं इति वाक्यं,
 तत्रापि सिंहं वनादनुभवसिन्धुमिताय इति वाक्यं तत्रापि वीक्षितं इति वाक्यं
 इत्यर्थः । माङ्गल्यदङ्गमांसलः माङ्गल्यं नक्षत्रीयवर्षोन्त्यं च' अदङ्गं वाक्यमपि शेषः तदन्तु
 मांसलः कठोर मन्थोर इति वाक्यं, अथ मङ्गलावर्षं इत्यर्थं मङ्गलावर्षान् तदन्तुमन्थे इति पुन-
 मङ्गलावर्षं माङ्गल्येति पदसिद्धिः । मङ्गलोत्पत्ते वाच्यमानस्य अदङ्गमेव मन्थोरः अथि
 वाक्य इत्यर्थः । अस्तीति शेषः । तत्रापि अन्वयोः आत्मनमन्तरः कच्छो इत्युच्यते ।
 चम्युरन्तस्तानती इति मन्थोरः अदङ्गमन्थोरश्च धनिश्चिति इत्यन्त्यं रघुकुम्भसवयानामपि
 इत्यन्त्येति इति । अथ कच्छमासनमनुपमाचतुष्टयम् । मङ्गलावर्षं इत्यन्तु ।

(८) इत्यन्ति । इत्यं नैपुण्येय निरुध्य इहा विधियं समीचीनं इत्यन्त्येति शेषः ।
 अथ, आह्वतिः ईदृशं ज्ञानम् अन्वयोः कुम्भसवयोर्निरुध्यं । ईदृशं अखदङ्गसंवाटिनी अखदं
 अखदमि शरीरावकाः ई. अन्वयमि इत्यं इत्यन्ति इति तत्राप्युता अखदङ्गसिंहसवयोः । न
 अन्वयि शेषः, तत्रापि न ईदृशं अखदाकारेणैवाका शरत्तु कमान्तं इत्यन्तु निरुधयः शीताना
 अपि अखदङ्गसवयोः इत्यन्तो इति भावः ।

ननु पुनरित् तस्मै गोचरीभूतम्बु-
रभिनवव्यतपन्न-सौमदास्यं प्रियायाः ॥ २६ ॥

[२६ । इह विद्युत्तुल्ये नैपुत्रोत्प्रेयं जनकसुताया अपि तद्य तद्य आनुकम्पं स्फुटमस्ति, ननु अभिनवव्यतपन्न-सौमदास्यं प्रियायाः तत् आस्यं पुनः मे चक्षो गोचरीभूतमित् । इत्यन्वयः ।]

सुक्ताच्छदनाच्छविमुन्दरीयं सेवोष्ठमुद्रा स च कर्षपाशः ।

मेने पुनर्यद्यपि रत्नमौले तद्यापि सौभाग्यशुभः स एव ॥ २७ ॥

[२७ । सुक्ताच्छदनाच्छविमुन्दरी सेव इयम् ओष्ठमुद्रा स कर्षपाशश्च । पुनः मेने यद्यपि रत्नमौले तद्यापि स एव सौभाग्यशुभः । इत्यन्वयः ।]

२६ । प्रानुक्तनयकावेचचौवमेव सीतासाहस्यरूपं यस्तु प्रक्रीति—चपौत्वादिना । इह अस्मिन् इन्द्रनाभे विद्युत्तुल्ये बालकसुतस्य नैपुत्रोत्प्रेयं नैपुत्रेण निपुत्रतया सूक्ष्मोत्प्रेयेन इत्यर्थः । उभेभ्यं अस्मिन्वल् अतुमेवमिति यावत्, जनकसुतायाः जानका । सीताया इति यावत्, अपि न केवलं मन्विरिभ्याम्, तद्य तद्य प्रसिद्धं सर्वेरेव इत्यर्थः परिलक्षितम् आपातत एव बाष्पाकारपरिष्कृतम् आनुकम्पं साहस्य स्फुटं सुव्यक्तम् अस्ति । तथा च सुकृतावेन पर्यवेचनायाः इत्यर्थ एव सीतासाहस्यम् अस्मिन् बालकसुतस्य समनुनातु यद्गुण्यतीति भावः । ननु जानासि अभिनवव्यतपन्न-सौमदास्यं अभिनवव्यतपन्न-सौमदास्यं अतितिवकसितानि शतपचाश्च परकानि तद्यत् सौमदास्य-पुत्रं आसौमदास्यकनकवत् परिक्रुतितलावच्छानित्यर्थः । अत्र व्यतपन्नपदेन पचवोधयान् सीता-वदनात् सावकातिरिक्तः प्रतिपाद्यते । प्रियायाः प्रियतमायाः सीतायाः आस्यं सुखं पुनः श्रुतः मे जन चक्षोः चक्षुः गोचरीभूतम् इव नवनपचवर्षिं आतमित् पश्चान्नीव इत्यर्थः । साहस्यसु सर्वसुखरेषु चक्षुःचरे जिताबावसुर्षिववतासन्नायने क्षिप्रन्वय उपयुज्यते । इदं बालकसुतस्य अपवोक्तं जन्मे इत्यन्वयव्यतिरिक्तान् समन्वितं सीताया निरूपयन् वदन् महीवदनवगोष्ठमात्मकारि लक्षितस्य इति भावः । अत्र तत्रानुद्वयमित्यत्र नह्य एव तत्रानुद्वयमिति पठन्ति तत्रावयवैः, तद्य तद्य सुप्रसिद्धं वदनमवनमौलेयादिकं जनकसुताया अतुद्वयं तदौववदनादिसौमदास्यसंवादि सावकात्मवोदित्यर्थः । अत्र द्वौके जनकसुताया अपौवपिभ्योऽन रामसाहस्यार्थवत्त्वात् चर्षा-पतिः उच्यते । उच्यते शिवानवनक गोचरीभूतस्य उच्यते अनादुत्प्रेया । अभिनवव्यतपन्न-सौमदास्य-सीताया च समासवता । जाननी इत्यम् ।

(२७) अन्वयसि साहस्यमात्र—सुक्ताच्छेति । सुक्ताच्छदनाच्छविमुन्दरी सुक्ता इव अस्याः शिवदा धकृतासाया इत्यर्थः । मे इत्याः इत्याः सेवा अपिभिः क्षान्तिभिः पीत्यन्व-
मेत्यर्थः । मुन्दरी हीत्यर्थसुक्ता मनोहारिणीति यावत्, इदं इन्द्रनाभा ओष्ठमुद्रा ओष्ठवीः
दनाच्छदनीः सुक्ता सुखवत् चर्षवोचनं इत्येवमन्वयः । शरीरसुखात्मे इत्यन्वयात् परिप-

तदेतत् प्राचेतसाधुषितमरक्षं यत्र किञ्च देवो षटित्यज्ञा, इयञ्च
 अनयोराकृतिर्बुधः * । यद्यपि स्वतःप्रकाशानि अज्ञाचीति, तत्र विमृ-
 शामि,—अपि खलु तच्चित्तदर्शनप्रासङ्गिकमस्त्राभ्यनुष्ठानमुद्धृतं ।
 स्वात् ! न हि असाम्प्रदायिकानि अज्ञाचीति पूर्वेषामपि अनुष्ठानम्,
 अयञ्च संज्ञवमानमात्मनं सुखातिशयो हृदयस्य मे विस्मययते, भूयिष्ठञ्च
 मया हिधा प्रतिपन्नो देश्या गर्भभार आसीत् । [साक्षम् ।] (४)

ताशास्त्रविद्यया प्रकृतार्थस्याघातप्रसङ्गात् । अहंमद्रिनाधरोत्तराष्ट्री इत्यर्थः । तथा च “भावे
 विहित, कृतमन्त्रयो द्रव्यवत् प्रकाशन” इति । अथवा चोष्ठरूपा मुद्रा आचरण दम्बहृद इति
 न व्यक्तोऽपि दम्बप्रभापतनप्रतिपद्ये । ईष निश्चितं पूर्वानुष्ठाना सीतासम्बन्धिन्येव तत्तद्वृत्तयो
 एव इत्यर्थः । तथा च यथा मे साताया रदनच्छटां मुक्ताभाभ्यारटनकानिभिः सन्ततं शीतिती
 अभवतां, तथैवानयोपि इषट्कविद्यमनुतिभिः स्वस्वमुद्रातमोष्ठययं शोभत इत्यर्थः । सुन्दरीय
 निम्बम दम्बदेशमिति पाठे तु दम्बमितिभिः कृततावन्तवत् प्रतीयमानेत्यर्थः । तथा, अ-
 किरचानां विस्मयश्च तदौष्ठयं यत्र किरचानां स्वस्वपातः तत्र अवनतत्वं प्रतीयन्ते इति भावः ।
 कर्णप्रायश्च रमणीयकृतिवृत्तम् जातविक्रमचन प्रसक्तार्थं च प्राञ्जल-यय । तथा च “पात्र
 शिवादिभूषं” स्वात् तत्तद्वदे कर्णपुर्वकः सुकर्णे च—” इति मेदिनी । उः सीतासम्बन्धी
 एव तत्तद्वद इत्यर्थः । पुनः अथ मेव वक्ष्यती यद्यपि दम्बनीस रत्न अयात्रयोः शोचन्ते शोभं
 च कर्णनिकाशं कर्णवर्षं वक्षोवर्षंजात कम्पधारय । तथापि, अथञ्च दम्बनीसत्वं राक्षसि
 पुत्रवधार्थं इति तदादाय वेसाहस्य मन्थपोत्यर्थः । न एव सीतासम्बन्धी इव सीतासम्बन्ध
 सुमनसा जाय लोभायं सीत्यर्थं रमणीयता तर्हि न च सीत्यर्थप्रकारः तथा च मेवयोदम्बनीसत्वं
 दम्बनीसत्वं सीताया वेसाहस्य वनमानेऽपि सीत्यर्थप्रकारं च उभयवत् साध्यं सीतासाहस्य
 जननीयपचमे इति भावः । अत्र शार्ङ्गं मुक्ताकर्णवत् समानगतोपमा, द्वितीयचतुर्ध्याद्योय
 सीत्यर्थेऽपि यदोपात्तञ्च अनुष्ठानपदार्थञ्च प्रकृते तादात्म्यार्थञ्च तत्तदाहस्येन साक्ष्यार्थपदं
 मन्त्रनिरिच्छंसाह्वारः । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवजरोः सङ्कररूपोपमत्तद्वृत्तम् ।

(४) तदेतदिति । उक्तं अरण्य टीको सीता पणित्यज्ञा किञ्चन लक्षणेनेति शिव
 एतत्तु हृदयानं तत् प्राचेतसिच वाचीकिना अधुवितम् आश्रितम् अरक्षं वनं वाचीकितपोवन
 निर्वर्कः । अनयोः कुम्भकर्षीः इयम् ईदृशी सीतामरीचसंख्यानामुद्रया आश्रितः मरीचो
 सीतानां चतुषु अथवाच, अनयोः मरीचकृति सन्ध्या सीतासन्तोषानुपयं वचकुलकुमारो

* इदंसाधिवीराकृतिर्बुधोऽनुभाषण इति पात्रात्मनश्च हृदयम् ।

+ यद्यपि अ-खलु तच्चित्तदर्शनप्रासङ्गिकमस्त्राभ्यनुष्ठानमुद्धृतं स्वात्

पुराहते. कोऽहं परिचयविक्रमात् उपचिते रह विस्मयाया अपि सङ्गलज्जाजडदृश्यः ।

रहो विस्मयाया अपि सङ्गलज्जाजडदृश्यः ।

मयैवादी ज्ञात कृतसङ्गरामर्शकलय

द्विभ्र गभं च त्विह ददु दिवसेः कैरपि तथा ॥ २८ ॥

[२८ । पुराहते कोऽहं परिचयविक्रमात् उपचिते रह विस्मयाया अपि सङ्गलज्जा जडदृश्य गभं च त्विह मया एव करतलपरामर्शकलया चादौ विधा ज्ञात तदनु कैरपि दिवसे. तथा (ज्ञात) । इत्यन्वयः ।]

विना च इति भावः । यदपि यच्च कुमारेण कथितम् इति शेषः । ज्ञत प्रकामानि स्वयम् एव ज्ञानविषयतामापन्नानि चान्यापि जन्मकात्यायि इति तत्र तच्छिन्न विषये विद्यमानि विवे-
नगमि चपीत्यादि वस्तुना इति च । अपि ज्ञान प्रथ कि ज्ञतु इत्यर्थः । तन् पूर्व-
कथितं विमर्शकं सीताया स्वजनविद्योगविधराया परिसान्त्वनाय लक्षणेन दर्शमानस्य चित्रक
पयासीकर्म, तत्र प्रसङ्ग भवं लक्ष्यप्रयुक्तचित्तदृशस्य प्रस्तावं जात स्यात्स्वगुणान् “सर्वथा
दानीं त्वत्प्रवृत्तिसुपस्थान्त्वनी त्वमेव जन्मकात्याया सीतासनातिसकमानुष्ठा, उद्भूत का-
वः न परिचरते कल्पसुखा ज्ञान भवं, सन्धानाया लिङ् । चत्वारि जृम्भकात्यायि नदि
न ज्ञानु चत्वारिदासिद्यानि सप्तदाय गुरुपदेन विनापि कश्चिदुपसंक्रमितु यत्नानि इति
पूर्ववापि पूर्वोक्तोऽपि, सन्मन्विचयवया पठौ । अनुसुसुम सुतवत्न वचनिति शेषः । अनुपूर्वक
यकोमैर्किटि प्रवीण । यद्यथा मे मन इत्यस्य चत्वारि करवत्स सुत्यातिशय एतद्वर्गमेव सञ्जात.
प्रवर प्रसोद मनुष्यानाम् उत्तरल एतयो सुतत्वाद्यसया प्रीष्टमेतन् चात्मानं सुविष्टं
नादृश्यान् विद्वत्प्रयत्ने विचरति, एतयोरेवकोकमेव समुच्छ्रितइदवानन्द सुतरां
तयो पुत्रत्वकीये बहभावा ज्ञतोऽपि इत्यर्थः । यद्यथा सुविष्टमेति पराये चान्ति, तथा च
५ १२ वत्तवाप मया रमन्त्या सोनाया सभभार विधा चत्वारिण वसन्तप्रसविन्वा
गर्भात्प्रमेत्यस्य । प्रातपन्न परज्ञान चासीत् इति । यत्र प्रत्येकमेव वाक्य कर्मत्ववयी
त्ववशे समुपवृत्त्ये । तथाच लक्ष्यवत् गभंभारमन्वरा ज्ञानकी चरैव परिचिन्विता,
पुत्रपद्विभवावत् च सत्तम श्रुयते जन्मकात्यायानमयो, चत्वारिणत्तवत् से भूयसा प्रवीरवरीन्
मन्मत् विद्वत्तावते, तन् विद्वत्प्रयत्नगभंभाराया नूनमिनी सीताया एव वा पुत्रत्वकी भवेताम् इति
भव स च चत्वारि मेत्वात्तुया सङ्ग वरंभानं यथा तथा तदात्तवत् पूर्ववत् सीताया चत्वारिण
पणवादि कर्मवत्ता त्रिपि सीताया निष्ठावत्तवत् संज्ञत्, यत्र तुल्यतायेन ज्ञोयेन फलत् ।

(२८) इति च चत्वारि—पुराहते इत्यादि । पुराहते इत्येव इत्यन्वयेन पूर्ववाप इत्यर्थः ।
तत्र इत्येव परिचरते इत्यादि । परिचरते इत्यन्वयेन चत्वारिणत्तवत् इत्यन्वयेन चत्वारिणत्तवत् इत्यन्वयेन ।

[वदित्वा] तत्किमितीं पृच्छामि केनापि उपायेन ? (७)

अथ । तात किमितम् ! (८)

वाप्यवर्षेण नीतं वो जगत्कृत्स्नमाननम् ।

अथश्यायावसिक्तस्य पुच्छरौकस्य चाहताम् ॥ १९ ॥

[१९ । जगत्कृत्स्नं वः चाननं वाप्यवर्षेण अथश्यायावसिक्तस्य पुच्छरौकस्य चाहतां नीतम् । इत्यन्वयः ।]

विद्याकाशीप्रतिभाशान् ससुदृष्टेकान् इति यावत्, उपचिने ससुप्रतिं नति प्रष्टवे इति यावत्, अतीति शेषः । तथाच प्रथमतो न प्रथय' प्रमाट' श्यात्, कानयो वपुसनामनेन नितान्कसुच्छ-
भाय' ससुपमस्य प्रथयं प्रमादतां सम्प्रापयति, तदानोमेव सुच्छपरम्परा इदवधारणाकाशति इति ।
रहः निष्कंमि विप्रश्वाया विप्रकविताया अपि, इदं निर्जंमं ज्ञानं तत्र कोऽपि पत्वा इह निर्जंम-
नपि श्ववहारां परिज्ज्ञानं ब्रह्मयादिति निराब्रह्ममानसाया इत्यर्थः । सहस्रसंख्याकसुदृष्टः
सहस्रया साभायतः सश्रुतया साश्या वपया सुग्धाजनसुखमया इत्यर्थः । अथे अथस्य सुद्वितया
इति यावत्, इमी अशुभी यक्षाः तक्षाः, प्रियाया इत्यर्थः । गर्भंभविः गर्भंभवः करतकपराज-
कसया करतकस्य परानमः चानर्षं स एव कला शिवं तदा इक्षानर्षंकोवदिविषयः ।
अतिरिक्ततया कीदृशमतिरिक्तैव वा कृति इक्षानर्षं नीतया इक्षानर्षंकोवदिविषयं ब्रह्मविषयक
विज्ञानमसक्यं वा स्वादिति अक्षानर्षंकोवदिविषयम् । मया रानकष्टेण इव चादी पुष्पैः विद्या
विप्रकाः मागइयेन विरक्त इत्यर्थः । ज्ञातः अवनतः अवनु ततः परं अरपि अमिष्येः
दिवसैः अवनुक्षानाननरं, अपवर्गे इतीया । तथा नीतया ज्ञात इति शेषः । तथाच अदि
ता इहै रक्षितामविष्णु, तदा मून अमतिवचमही प्राडोषत, हा इत्त ! हीर्षांशम् इति
भावः । अथ रामे नीतायाच एवम ज्ञानकर्तृत्वदपथर्षस्य अमिष्यन्त्यात् शेषकसुदृष्टादीचरा
पुष्पयोमिता इति वदन्ति । अिखरिषी इत्यम् ।

(७) वदित्वेति । रोदनस्य कुत्रभवयोः सन्नाहितकीतापुत्रतया सञ्जातेनामनेन क्षुत-
कीतानिर्वाहणमया दुःखोद्वेगैश्च च अन्धिततभाषोदयात् । तम्, वतः नीताया अपि पुत्रद्वयं
सन्नाहिततादीन् वत इत्यर्थः । किं किंस्त एती चान्दकी कुत्रवयी केनापि केनचित् उपायेन
व्याप्तिन शान्क्येन इति यावत्, इच्छामि जिज्ञासि, तत एव अन्वेष्टनिराकी अमिष्यतीति भावः ।

(८) तात पितृकथम् ! एतन् वक्ष्यमाणं किं कीदृशं कथं कथंसीति भावः ।

(१९) अन्दनमथकमेव निर्दंति—वाप्यवर्षेणैवादि । कुत्रा इत्थं सुपन
अन्नाथसाधनम् आसीत्तैव जगवः अन्वाधीपयाइत्यम् एतन् यान् इत्थं शिवनीर-
मयाईव अन्निरिष्यर्थः । अथश्यायावसिक्तस्य अथश्यायिणं नीताइव । अन्निष्यम

उच्यते । अस्मिन्मन्त्रे । (ब)

विना वीतादेव्या किमिव हि न दुःखं रघुपतेः

प्रियानामि ह्यतस्त्वं किञ्च जगदरक्ष्यं हि भवसि ।

त च खे ह्यस्तावानयमपि विद्योमो निरवधिः

किमित्थेवं पुच्छस्त्रनधिनतरामायच ख्व ? ॥ १० ॥

[१० । वीतादेव्या विना रघुपते किमिव दुःखं न हि । प्रियानामि ह्यतस्त्वं क्वच्यं चरस्यं भवसि हि किञ्च । त च तावान् खे ह्येव । अयमपि निरवधि विद्योमः, अनधिनतरामायच इव किमिति एवं पुच्छसि । इत्यन्वयः ।]

पुत्रक इति वाच्यं, पुच्छरीचक कनकल वाच्यतां रजनीवतां नीलं प्रापितं, तथाच तत्र कनकतुल्ये निम्ने ह्यर्थं रवर्जकतुल्येनास्तुवा प्रकाशते इति भावः । अत्र चानन पुच्छरीचक वाच्यतां नीलमिति वाक्यप्रतिपाद्याया चाननक पुच्छरीचवाच्यताप्राप्ते रवन्भवन्त्याः अस्तुवावै पर्यवसानात् अनाधिनमिति निर्दर्शनात्कारः ।

(ब) असीति । अवि यच्च, अस्मावभाजन, असीधननिदम् । अयक अक, अक-नाचडोड्डेनायव ।

(१०) श्रीरामचन्द्रस्यास्तुव्यातनुपकस्य तत्कारणं जिज्ञासमानो ख्वः कुम्भेन विहित-नीरजनुःकृष्णानेन अस्मिन्कारणतुपुच्छे—विनीत्यादिना । वीतादेव्या देवीभूतवा राज्ञा वा वीतवा विना वीतवा विमुक्तसेव्यः । रघुपते रघूनां पतिः श्रेष्ठः, पुच्छरीचैव भवकद्वयस्य-मेन वा रघुकुलकुलरका श्रीरामचन्द्रके-व्यं । किमिव वक्षु न दुःखं दुःखजनकं, दुःखकरम् दुःखकरं वा अर्थेनीवाक्यं नितरां दुःखविशेषं जनयतीत्यर्थं । वीताविरहविमुक्तमानकक श्रीरामचन्द्रक अवति न किमपि वक्षु दुःखकरतया प्रतीयते, विरहे तत्र अवशीर्षारक्ष्यमित्य जीवत् प्रतिभाति तत्र एव दुःखदायकसदन्धमानवो वाच्यवर्तुल्योचयति इति चाननस्य एव खे ह्यन् इति भावः । हि वतः प्रियानामि प्रियत्वाः पत्न्याः प्रियतन्त्रा इत्यर्थः । नामि अर्द्धमि माच्यविद्योमे वेति । अत्र विवक विवजनक विवाः पु छो वा वा अन्वद् वाग्नि अर्द्धमे इत्यपि उक्तवामस्तुच्छम् । कुम्भं अयत् अकारं अकनकं हि कनकम् इत्यर्थः । अयम् कुम्भम् परकं जीवत् चाननं भवति किञ्च, यथा हिंसास्तुव्यवतिवकीकुवे विवने प्रीतिप्रियतया पञ्जीवजनपरिणीनाः अयत्तुव्यवकाः कर्माकुवाः कनकविउर्थं, विव्याहितकःआनं प्रतिचत्तं अकवावीर्यं तत्र जल्पति, तत्रा अंकारस्तुव्यमिति विवजनविदुकाः, अस्मि तत्राच्युपिपी दुःखंकेन इति अन्वः । दुः इतिः अयत्तु अयत्तुविदुकाः अदरः इति अयत्तु, अं-पुः

उच्यते । स ह्यतएव एव सम्दर्भोऽस्माभिराहृतः, अतुष्टुपौखितौ ताव-
दिदौ वासुदेवितस्मात्स्येऽध्याये द्वौ श्लोकौ । (घ)

आप्रापन आसि रति यावत्, तद्रूप विकार अन्यथाभाव प्रकृतिविपर्यय इति यावत्, अथवा
शेरेण परिग्रह अथवा समलतो विस्तर इति यावत् । विकार मानसिकभावान्तरविशेष
इत्यर्थः । तथाच, हृदय । अथनेव सङ्गता शेरेण समाकुलं सत् प्रतीतिं परिहास्य वर्णसि
इत्यर्थः । अथच दग्धवल्गुन मन्वथा गौरमन्व जायते तत् दग्धे हृदये कर्षे नक्षत्रसंज्ञाणी
रघुनक्षत्रे वा श्रेष्ठस्य सङ्गता आहृतिरिति भावो दग्धति हृदयविशेषबोधेन । अथच ईदृशेनेव
प्रकारेण विस्तृतभवेत्येवम् । निर्भिन्नहृदयविग निर्भिन्न विहारितं हृदयं श्रेण तथाप्यन, अथनेः
चित्तविकृतिर्यस्य सङ्गभूत अथवा निर्भिन्न प्रकाश गतः हृदयस्य मनसः अन्तःकरणस्य अन्तः
भावातिशय उच्यते तथाप्यत एव प्रकाशमानमानसस्योभ अहमिति श्रेयः । अथच
वासुदेव कुलेन अपि अनुकल्पित "विना सौतादेवा" इत्यादिवाक्ये कथायावता गीता अस्ति ।
तथाच अत्र सङ्गता विस्तृतवाक्यतान् आन सङ्गाविरहतापट्टनस्य विकल्पता ह्यप्रति-
बन्धु-स्य वा शिखरोऽप्येते सङ्गसंबाधमधिनस्य कथवाट्टे कान्तःकरणस्य सङ्गानुभूतिनाकरक
इति भावः । भवत् बन्धु, अपगच्छन् तावदथ दुःखसंशोभ प्रविष्टताच नेवात्तुल्यता, इत्यर्थः ।
तावत् सङ्गलम् एव ट्त्वमनोभूतिकमित्यथ अन्तर्यामि अथवापदासि कथाकारेभ्योवा-
नरेषां समाह्वयोक्तव्यः । अन्यथा विस्तृतवीरउलस्य मे मधनासारपरिचन्देन वीरहते वाङ्मो-
रनवीरनास्त्वा वा भवेत् इति भावः । प्रकाश वाच्यपात्रयोचः यथा खान् तथा । वही,
कथाभाजनदय, रामायणमिति रामायण नाम काव्यमित्यर्थः । भवत्, पद्मे पूर्ववत्प्रति-
वाचीके प्राचेतसस्य सरस्वतीमिच्छन् सरस्वत्या भारतीदेव्या मिच्छन् परिचय, अथेन सरस्वत्या
अथतस्याव गन्थते तरकावद्गुन एव परिच्युतिसम्भवात् । अथवा मिच्छन्, सन्प्रकाशः प्रकाश-
तया आधिर्भावः स आर्षो धानुनामर्षवापुल्यास्य शास्त्रकारेण पण्डित्यात् । "उत्तरस्यैव वाच्य-
पलायन्स्य गीतय" इति प्रमाणात् । आदित्यस्यस्य अक्षयकुलस्येति तावत्, प्रकृतिः सङ्ग-
स्यस्यो अन्वविशेषः । प्रकृतिरिति करणे क्रियन्त्येन प्रकृतिसाधनमित्यर्थः, वाच्यमित्यर्थः ।
रामायणकाव्यभिरव सूर्यकुलस्य प्रसङ्गाप्रकाशनात् । अथवा प्रकृति प्रसङ्ग-
रामायणमित्यर्थः । सूर्यस्यस्य कपितामवी प्रसङ्गित्वम् । तव सङ्ग-
सौतुकेन अतिव्यवितोत्सुक्येन इति वाच्यम्, इत्येवम् अन्वविशेषः सौतु-
अथवा तमेति सङ्गस्योर्षो हृदयस्य सङ्गस्यवविशेषमित्यर्थः । अथवा पूर्ववत्,
रामायणस्य कौशलेस्य सङ्गस्यसावेव सौतुके श्लोके, इति प्रकृतं वाच्यं सुपक्यामित्यर्थः

रामः । उदीरयतु वल्ल ।

उच्यः । प्रह्लादेव प्रिया सीता रामस्यासीत्प्रह्लादमः ।

प्रियभावः स तु तथा सगुणैरेव वर्धितः ॥ ३१ ॥

[३१ । सीता प्रह्लादा एव रामस्य महात्मनः प्रिया आसीत् । स तु प्रियभावः तथा सगुणैः एव वर्धितः । इत्यन्वयः ।]

वाचोऽर्थमवगत इति विशेषवस्तुपात्तम् । वडेभ्यश्चास्मिन् भूतभवइत्यानां महाबलानवती निष्वाप्रह्लादावनाह्वयान् ।

(३) स जन्तुश्च इति । अस्माभिः कुत्रत्वप्रवृत्तिमिरिति अवरुतीर्षापिचदा वस्तुवचनं, वस्तुमन्त्रविषयाभ्यामित्यसौक्यैवपरिदृष्टव्यात् । उः आदित्यसंज्ञप्रसक्तिद्वयी रामाववासी कथः प्रह्लादः उच्यः प्रारब्धात् चमपस्येनः एव ननु शेषवन्मन्त्रेण इति एवकारार्थः । आह्वयः अन्वयः कथित इति वाचत् । किन्तु वाचपरितक्त्वा वैश्वरूपस्य रामावचीयवास्यज्ञाकथोक्त्यर्थः । अन्वये अस्मिन् अस्माभिः परिच्छेदविशेषे स्मिती इति शेषः । इमो वस्तुमासी दी ज्ञोकी दे एते तावत् दी ज्ञोकापेव इत्यर्थः । तावदवधारणे, तथाच "वाचसावच हास्येऽवधी मायेऽवधारणे" इत्यनुरः । सगुणपङ्क्तौ कृतिवचनादृष्टी अधीतमिच्छित्तन्मर्षवि शेषवन्मन्त्रोः ज्ञोकापीरायां कारावः, तापेव च जन्तुमो वस्तुमिति भावः ।

(३) उदीरिति । वस्तुवः अस्माचीयः उदीरयतु कृष्णत्वेतु ती ज्ञोकी इति शेषः । तावन्वयमेव कथञ्चिच्छ्रुतिः कथयितीति भावः ।

(३१) पूर्ववृत्तिती वाचपरितक्त्वा दी ज्ञोकी कथः उद्यदीरयति—प्रह्लादेवत्यादि । सीता जनककन्येनो महात्मनः महीदरकामावस्य रामस्य रक्षुपतिः श्रीरामचन्द्रस्य प्रह्लादा नामायेन एव ननु जन्मिनीयचारिण्येत्थः । प्रिया अस्मीवजनयित्री आसीत् अन्वयः, तथाच रमणीयकामावा सीतादीवी कथामत एव महीदारमज्जसिः श्रीरामस्य नामवतीतिमन्त्रकथं, स तु कथामती जातः प्रियभावः प्रियत्वं कश्चिन् उद्युत्पन्नः रामस्य प्रथमः तथा सीतया सगुणैः कस्य चात्मनः नृणां विमन्त्रार्थवाहवः सैः । अथवा क्व आसीवा शि नृणाः इति कथंभारविषय कार्यवृत्तिः । एव ननु जीतेर्यथैवेति रामस्य महीदारतामपेक्षितवतीत्येवकारार्थः । वर्धितः वर्धितं नीतं प्रवृत्तः क्व इत्यर्थः । तथा च कथामयेव उद्यतात् श्रीरामचन्द्रस्य सीताविषयकमेनवाह्यं सगुण-कथोक्त्यर्थे इति नीतवतीति सीताया नृणांविषयनीरयितत्वं एतस्य च सीतात्मनकारवच-नवती महीदारता च महीदये इति भावः । अत एवमन्त्रोदीर-प्रवीणान् परिच्छेदकान्कारः ।

क तावानाम्गदी निरतिशयविस्रम्भवदुःखः ?

क तेऽन्वोऽन्वं यथाः ? क च नु गहनाः कौतुकरसाः ? ।

सुखे वा दुःखे वा क नु खलु तदैक्यं हृदययो-

स्वाद्याप्येष प्राणः स्फुरति न तु पापो विरमति ॥ ३३ ॥

[३३ । निरतिशयविस्रम्भवदुःख. तावान् चानन्द क ? ते अन्वोऽन्वं यथाः क ? गहनाः कौतुकरसाः च क नु ? सुखे वा दुःखे वा हृदययो' तत् ऐक्यं क नु खलु तथापि एवः पोषेः प्राणः स्फुरति न तु विरमति । इत्यन्वय ।]

हृदयमर्थादि मूयो श्रयंसमभिह्वयना इति भाव । हा देवि देवीसूचये, माहात्म्यपूर्णे इत्यर्थः । तदा पूर्ववदाक्षी साम्प्रतं केवमं कृतिमाहटे इत्यर्थः । एवम् इत्यन् चार्थीत् किम वर्तते क नूनम् । तथाच सन्धेसमवाक्षी चावयो परस्परं प्रेममहिमा सुखीपवर्धित एव वर्तते । अन्वोऽन्विनु कर्म विपर्ययमिति मूयसा परिवृये । चङो खेदातिशये । निरन्वयेति—विः नास्ति अन्वयः सन्प्रदायः कारकमित्यर्थः, यस्य तादृश यः विपर्ययः विपरिधानः इत्याया इत्यर्थः । तेन विरसा चोषा चन्ववाभावमापन्ना इति यावत्, इतिः वर्त्तनं सन्ना कृति चावत्, येन सबाभूताः चकारकीतपन्नेन दशाविपर्ययिनं कठोरा' इत्यर्थः । विपर्यये प्रियविद्योने पक्षेकर्मणि परिचलन्ति ते ते तथाभूताः परिचार्मि भिन्नवस्तुनां विधीयन्पक्षे परिचला इत्यर्थः । संसारहनायाः संसारस्य साहचर्यमिन्नस्यदीरपरिचयान्कस्य कर्मजनतः इत्यायाः इत्यभावाः जाया इत्यर्थः । तापयनि ज्ञेयं कर्मवन्ति तथाच संसारि हि सुखसा सुसुख्यः भिन्नवस्तुनां विधीय एव संसारिचाननःकरणं परित्यज्यतीति तादृशस्यापि प्रथयस्य चाङ्घ्रिकारणे दिवावा विरहसुख्याईनामिच्छाचत इति भावः ।

(३३) श्रीक विपर्ययार्थं विप्रसन्नचात्मन एव विज्ञेयेष निर्भक्ति—क तावतिमत्यादि । निरतिशयविस्रम्भवदुःखः मिः नास्ति अतिशयो यस्यान् तादृशः सन्धेकोकातीतः कौतुकीपर इति यावत्, यः विप्रसन्नः विद्यातः प्रथयविचलतित्यर्थः । तेन वदुःखं परिपुष्टः नाङ्घ्रस्य इति यावत्, तावान् तत्परिचितः अतिवदुःखपरिनायः चानन्दः प्रभोदः प्रहृष्टमादः क सुखः प्रकृत इति शेषः, स तु इदानीं नामुभूयत इत्यर्थः । ते पूर्वानुभूताः अन्वोऽन्वं परस्परं प्रति परस्परकीक्यर्थः । यथाः सन्धेसमवाक्षिका' शेटा' क । गहना निविधाः कना इति यावत्, कौतुकरसाः कौतुकेषु कृतस्येषु शै रसाः चासन्नयः ते मङ्गोत्सवाकाङ्क्षा इत्यर्थः । अन्वया कौतुकमि नर्थादि सन्धेव रसाः विनासक्तिजनकभावविशेषाः सन्धेव रसाः सन्धेवचानावयः सन्धेवचानावयान्, ते च क नु सुखः खलु प्रकृता इ' क नान्यथे क-दुःखे भिन्ने शै कन् पूर्वकारं हृदयरा मन सोतावाच क्व- । यः सुख-

भोः ! कष्टम् । (ग)

प्रियागुणसङ्ख्यायामेकोनोत्तमपेक्षतः ।

य एवं दुःखरः कावस्तनिव आरिता वयम् ॥ ३४ ॥

[३४ । प्रियागुणसङ्ख्यायां एकोनोत्तमपेक्षतः य एव कावः दुःखरः, तमेव वयं आरिताः । इत्यन्वयः ।]

दुःखयोः समवेदित्वमित्यर्थः । क तु खलु क प्रखितमिति शेषः । पुरा हि नमि अदाचिद्वचने पतिप्राया सौतादेवौ विषया कथमपि मयि प्रदर्शयते प्रकटा च चादौत् चङ्गमपि तस्मात् विवादे विवादे प्रकृते च प्रदर्शयुपागच्छ', किञ्चिद्वा द्योविदानीन्तनदशापस्यांनोचनसामर्थ्याभावेन सङ्गानु-भूतिरपि दुःखेति भावः । यदाप्येते विषया नभोविलसा नन्वर्भराजननरक्षेचिप पञ्चतन्व मे भट्टाकाद्यापीति तदापिष्येन भावार्थो बोध्यः । एवः मदीयः पापः शूनः कष्टमोनाईक्षिच गृहीतजन्मेति ताप्य्यम्, प्राणः प्राणवायु जीवनसाधकः प्रधानः प्रभञ्जन इत्यर्थः । अतः पञ्चबाधुबोधकात्मानामेकैकवचनं पुज्यते । अरुति समुच्छ्रितिति वदति, तु किन्तु न विरजति न निवर्तते । तथा सुखभोगात् पर सम्प्रति कठोरदुःखदग्धस्य मम नरचमेव काङ्क्षीव-निदानौ कञ्चनमिति भावः । अत्र चतुर्थे पादे प्राचक्ष कथितान् अरुचादन्वस विद्यानक्ष "न विरहती"ति शब्देनैव व्योचनान् शास्त्री परिसंख्या, इयो. शिष्योः एकस्मिन् प्राप्ते कर्तुंजाभ्युप गम्यन् दीपकश्च इति । प्राचक्षरचामाव प्रयोजकानां सत्त्वेऽपि तद्विचक्षणं प्राचा-क्षरस्य सहायस्य प्राचविरामहेतूना सत्त्वेऽपि तदभाववर्धनाच्च विवेचोक्तिर्लोकन्या । विचारिणी इत्यम् ।

(ग) भो इति १. भो. कष्टमिति पुनः कष्टान्तरमारचयति । अस्व च वक्ष्यमाणसौखीयैकान्यवः ।

(३४) प्रियासमानमनसोत्सवाङ्गल पूर्वकालं अरन् दुःखपरितप्तः श्रीरामचन्द्रकन्दैव कष्ट-मर्त्तं प्रक्षीति—मिथेति । प्रियागुणसङ्ख्यायां प्रियायाः सौतायाः गुणानां कावच्छीकन्यादीनां सङ्ख्यावि बाधुव्यानि तेषां सौतायाः अपरिमितगुणान्वलीनाम् एकोनोत्तमपेक्षतः एवं प्रधानं स्वसभावापन्नमिति वाच्यं, उन्नीसमं प्रकाम याविभाषः इति वाच्यं. तेन पेशवः रजनीवः यथा एवं. एवद्वैव मद्रुन्नीसमं तत्र पेशवः दवः, तदानीं अतिसखीवजननः प्रियायाः उपदिन यादाभियगुणानां नितरां अतिजननः इत्यर्थः, य एव कावः समवः पूर्वतवः इत्यर्थः । दुःखरः असी दुःखदग्धक., तमेव कावमित्यर्थः । वयं आरिताः तस्यावच्छ्रुती परिचायिता, इत्यर्थः । अत्र अतिशान्तिर्वेनेन विजनास्य अरतेः प्रयोक्तवर्णुः कर्षोत्पीपयोषिण कर्षेचि अत्रवद्यत् चक्रे कर्षेचि नममिति प्रकृष्य वदुवचर्षव 'कृतीरमस्तत्तन्व्यापकतत्प्रतिपादनार्थम् । अमर्त्तं विरहार्थः —यत् यस्य कावस्य सङ्गनाकापि नमं सन्वद्यानि ईश्वरः सौताया विषेयव्याप्तवनि, यत् किन्तु मदीयसङ्ख्यायां सौता दीव्या दीव्या सत्तं. अज्ञानवर्णु, यत्त च अरुच्यस्येत्तं तस्मात् प्रकथयित्वाः

तदा किञ्चित् किञ्चित् कृतपदमञ्जोभिः कतिपयै-

स्तदोवहिसारि स्तनयुगलमासौभृगद्वयः ।

वयःश्लेष्ठाकृतव्यतिकरचनो यत्र मदनः

प्रगल्भध्यापारः स्फुरति हृदि सुग्धश्च वपुषि ॥ ३५ ॥

[३५ । तदा किञ्चित् किञ्चित् कृतपदं वगद्वयं स्तनयुगलं कतिपयैः पञ्जोभिः ईषदि-
सारि (चमचत) । यत्र वयःश्लेष्ठाकृतव्यतिकरचनं मदनः हृदि प्रगल्भध्यापारः वपुषि
सुग्धश्च स्फुरति । इत्यन्वयः ।]

उच्यते । अयञ्च मन्दाकिनीचित्रकूटवनविहारे सीतादेवौसुहृन्म
रपुषीः श्लोकः । (प)

श्रुतिमध्याह्नं पवितापयनि जीवतस्त्वामि, इत्याद्या चस्य बालकस्य वचनेन तस्मै च आसन्न
कृतिः सप्तद्वीपिता भुवी मदनस्य तापवति इति ।

(३५) तस्मात्प्रविषयानेव मन्दीव निर्वन्नि—तदीत्यादिना । तदा तस्मिन् कृतपदीव्य-
नयुगले क्वचि सीतायाः वीवनोद्गमसमुद्गयेव इत्यर्थः ॥ किञ्चित् किञ्चित् ईषत् ईषत् कृतपदं
कृतम् आश्रितं पदम् आसन्नं स्थानमित्यर्थः, येन तत् सन्नातपदं प्रकाशं मतमिति ज्ञावत्,
समद्वयः वनस्य इतिव इक् यस्या तथाभूतायाः हरिवास्याः स्तनयुगलं स्तनयोः कृचयोः युगलं
स्तनयुगलमित्यर्थः कतिपयैः कियद्वि पञ्जोभिः दिवसैः कल्पकालाभ्यन्तर एवेत्यर्थः । ईषदिसारि
ईषत् विसृजति इति व्यस्यचित्तं नात्प्रतपरिच्छतम् अभवत् । यत्र वर्यां वसोऽवस्थायां
वयसः वीवनस्य खे इत्य प्रथमस्य भाङ्गस्य मानसाकाङ्क्षाविशेषस्य व्यतिकरेण संकल्पेन सुखार्थेण
इत्यर्थः, वयः निविकः निरनरः परिपुष्ट मदन मानसामिहावविशेषः काम इत्यर्थः । हृदि
वयःहरणे प्रगल्भध्यापारः प्रगल्भः प्रानलध्यायकः परिपुष्टकपः मीढभावापन्न इति ज्ञावत्,
ध्यापारः श्लेष्ठा श्लेष्ठा तदाभूतः सम्यगुद्ग इत्यर्थः । स्फुरति प्रविकारात् वपुषि शरीरदंडस्थाने
सुग्धः सुसुधीवदर्शनस्य, यथा सज्जया सर्वदा वदित्यापारसम्भवत् कूटः प्रतिहतमिवः सन्,
स्फुरतीति श्रेयः । तथाच तदानीं युगपद्वीवसुधापरिव मन्दीव कर्णोद्वीभिरिव श्लेष्ठाः
कृतपदं परिवाहनीप्रत्यक्षं समभिनतम् । कामश्च वयसा श्रेया चमिदावविशेषश्च परिपुष्टः
स्थाने सप्तद्वीपि दीपुश्च सीतलदर्शनः समजनि इति सरभार्थः । चम मनस्यसप्तद्वीपवली-
र्विहङ्गवोः कंचनीचम समानम इति आपाततः प्रतीवमानस्य विरोधकं सुग्धस्यैव शरिणापि-
कालोपरिस्थानेन तद्विज्ञानं विरोधानासः चमहारः । एवञ्च एव मदनस्य मदनयुगलमित्यर्थः
वीचरत्तया वयोविव । इत्यन्वयः इत्यादिनाः उत्तरार्द्धकपत्राक् । विनर्मदीवी-
दर्शनस्यः ।

" (३) राजावलीवलीकावपरिवचनमि कृतः प्रकाशवति—वयस्य । ३५ वयस्यवयः

अनाम्बुशिशिरीभक्षमसूतमन्दमन्दाकिने-

मदसूरक्षिताककाकुशकसाटपन्द्रपुति ॥ १४

अकुहुमककडितोच्च सकपोसमुत्प्रेक्षते

निराभरथसुन्दरश्रवणपाशसौम्यं सुखम् ॥ १७ ॥

[१७ । अनाम्बुशिशिरीभवत् प्रसूतमन्दमन्दाकिनीमदसूरमेनामकाकुशलनाटपन्द्रपुति
अकुहुमककडितोच्चनकापीलं निराभरथसुन्दरश्रवणपाशसौम्यं मुखं उत्प्रेक्ष्यते ।
इत्यन्वयः ।]

विद्यानाम्, शिशुम् ईवहास्य तच्च मि स्रीच राम उनीप एव तथा गोपनोपगतताकसमुद्राद्य-
नाम् । खेडः क्षीताननः प्रथयः, कडयं विरहकारणेन शोकावेगं ते' सड चर्ममानं कथा
तथा चोचैति शेषः । अयं पूर्ववाक्यप्रयोक्ता शिशुमन बाणक इति मिश्रितं चतिमान इत्यर्थः
सुखं सुखभावावकः अक्षयप्रवीचः विशेषतः विशेषात् चरत्यक्षर चरत्ये चरतीति चारक्यक
इत्यर्थः । तथाच चरत्ये चिरमश्रिवासाश्राय लौकिक व्यवहारं जानामीति चमत्कारमपि
विषयं मिःसङ्घं वदतीति भावः । हा देवि मोन मय्य पुरीमभूतम्, तच्छतयेति—मच्छन्दे
चमविहारकावे यो विक्रमतिशयः विशादातिरेक लज्जापयमिन म्मे काविहारमावक्रो
भावविशेषः तस्य यः प्रसङ्गः समुपभोग तस्य हाचो साचोभूतः समोपवर्ती उपान्मचर, तस्य
वद्वेकल क्षान्तक करसि वा ? इति विज्ञान्ये, करसि नरा इत्यर्थः । 'च शीतचंद्रशैवा वा कर्कश-
की'ति प्रद्वेकलैव चमी । कष्टं भोः कष्टम् इति तत्कालविषयकारणगतितरां समुत्प्रेक्षितं
विषयैः शोकात्सं प्रकौति—येन पारिवदानां प्रकृतभावावृत्तयः अक्षयप्रवीचः—उत्प्रेक्ष्यते
शोकेति अन्वयः ।

(१७) तद्विहाड—इति । अनाम्बुशिशिरीभवत् अर्थः—सौम्यनीलानं पादविहारादि-
भेदितः पौरुषतः मेव जातम् अन्वयं अर्थं कश्चिदुच्यते, मेव शिशिरीभवत् अशिशिरं शिशिरं
अथ च शीतवर्णा लज्जाननं, प्रसूतेत्यादि—प्रसूता' विदुषा' मन्दा' मनेः सकारिणः ये मन्दा-
किन्याः तेषांकारराजाश्रमसहितसिचिचिचुटीपानकाकिन्याः क्षीतमित्याः मन्दावा वा मन्दाः
अर्थनाः तैः तरमिताः नर्विंशो अक्षय्यं भेदितोः अक्षयः अक्षयनामाः ते' वाकुला
अर्थमेतस्यां अक्षय परिशुक्लां कसाटपद्रव्य अक्षय सुधाभी' पुति' वीतिः शीमेति वाक्यम्,
अक्षयं तम् रेखाभूतम् । तथाच तदानीं श्वेदमिते ललाटे क्वेदमितेनपुत्रेणपारणावैमिथं
अक्षयवादी क्षमीवचः प्रदीवाक्षकाप्रत्ययति का, मेव च अक्षयक्षयनाकारं ते क्षयान् कादादि-
शुद्धिं कर्तव्यं इति अर्थात् मनीषरतस्तुपासीवैविति भावः । अ- १
न कुहुमक कडितोच्च सकपोसमुत्प्रेक्ष्यते

[कश्चित इव खिला उच्यते] अहो नु खलु भोः ! (ब)

चिरं ध्यात्वा ध्यात्वा निश्चित इव प्रियजनः ।

प्रवासेऽप्याश्वासं न खलु न करोति प्रियजनः ।

जगज्जीर्णारण्यं भवति हि विकल्पव्युपरमेः*

कुक्कुलानां राशी तदनु हृदये पश्यत इव ॥ ३८ ॥

[३८ । चिरं ध्यात्वा ध्यात्वा प्रियजनः निश्चित इव प्रियजनः प्रवासेऽपि आश्वासं न करोति (इति) न खलु । विकल्पव्युपरमे जगत् जीर्णारण्यं भवति हि, तदनु कुक्कुलानां राशी हृदय पश्यत इव । इत्यन्वयः ।]

रक्षामी कपोलौ गच्छदीपौ गच्छद्वयमित्यथ, यस्मिन् तदाभूतं कुकुमादिः क्विचिद्व्युपरमेऽपि वा-
 'वरुणैर्द्वि' स्नामाविर्षी भास्वरवीतरक्ततां प्राप्नो कपोलौ वददित्यर्थः । निराभरुणैर्वादि—विः
 न सन्नि 'आभरणाणि भूषणानि कुक्कुलाप्यनङ्कारा यद्यी तद्यापि सुन्दरी रमणीयौ श्रवण-
 पाशी सुन्दरं कर्णद्वयमित्यथ । ताभ्यां सौम्यं सौम्ययुक्तं सुदक्षिणमित्यर्थः । अलङ्कारं
 विनोपि निरुणैः सुन्दरी कर्षी दधानमित्यर्थः । सुस्वम् चाननं तवेति श्रेय, उत्तमैर्द्वि
 सनीपगतमितिव दृष्टत इत्यर्थः । तथाच तदानीं वनविहारेषु परिश्रमजातेन विन्दुम् 'उत्तु-
 चितेन कौदलसिलेन ते ललाटं सन्पूक्तमभवत्, तत्र च खेदापनोदनकाव्येव प्रवृत्ता
 मन्दागिर्षेण समानोकिता अलङ्काराजय ललाटोपरि समाचिता चर्चिकन्दात्राः ललाटं चर्चिकान्द्रे
 चर्चक चदाहृतं कृतवत्, कुकुमसम्पर्कपरिगुम्बनपि कपोलवयं पीतरक्तं कुक्कुमादिः क्विचिदावपि
 सुन्दरकर्षी वदनशीलासुहासयत खेति सञ्चिर्विदं सङ्ख्यविधेयपरिसम्पन्नावन्नात् प्रत्यक्षमित्थ
 पर्यालोके इति भावः । अकुकुमैत्यंशो हि आरवति कालिदासकवितायं—'विनिधे हि
 नधुरायां मन्थनं माङ्गतीना'मिति । अत्र ललाटचन्द्रेति रूपकम्, अकुकुमैति निराभरुणैर्विर्षीः
 श्रीकृष्णस्यैवैवैवो तत्कारणव्यतिरेकेषीपपत्तिवर्णनाद्विभावनापिमेषीः क्वेः कुकुमैर्नपि
 कल्पयति आशङ्कित्वा । अमुप्रासप्रकारेण सुव्यक्तः । इत्यो इत्यम् ।

(ब) कश्चित इवेति । तथाच सौताया मुक्तं सङ्ख्येन पश्यती रानन्ध आभिरुणाय-
 सनुदेवेन कश्चितमन् । तदाभूतं किला क्रियते कालं तूचीनवकावे इति भावः, सङ्ख्ये
 कातरं सङ्ख्येनित्यर्थः, चाहेति श्रेय । अहो नु खलु भोः—अन्वयविधादधीपस्योऽवर्णनः, तत्र
 च वक्ष्यमाचक्षीके प्रकाशः ।

(३८) सङ्ख्येऽप्येव कश्चित् प्रियजनस्योक्तिनामस्योपे सङ्ख्येऽप्येव मुनिः सङ्ख्ये

* विकल्पव्युपरमे, कश्चिदेऽप्युपरमे इति पाठमिदं ।

[नेपथ्ये] (न)

वशिष्ठो बाल्मीकिर्दशरथमहिव्योऽथ जनकः

सहैवाकम्बुस्था शिशुकलहमाकर्ण्य सभयाः ।

जरायस्तौर्गात्रैरथ खलु विदूराश्रमतया

चिरिषानच्छन्ति त्वरितमनसोऽपि श्रमजडाः ॥ ३८ ॥

आवसाने शुभमिदं जगत पथ्यालाचनोद्यमिति दुःखकारक विशिनष्टि—चिरमित्यादि । चिरं दीर्घकालं यावत्, ध्यात्वा ध्यात्वा सदृश्या सदृश्या तच्चिन्तासाहाय्येनेत्यर्थः । निन्दोद्य मुक्तिमन्त्रं विधास्य चिरकथ्य इत्यर्थः । परतः समीपपदेशं निहितः स्थापित इव प्रियजनः प्रथमो प्रेम्णपान्-
 निजार्थः, प्रवासी दूरदेशावस्थानेऽपि चिरदृश्यायामपीति यावत्, आवासे चलात्वाचनं चालनां न करोति न उत्पादयति इति न खलु निश्चितमेव परिष्कारान्वयतीत्यर्थः । “सन्ध्यान्विषे-
 निवर्चने नज्जयमिति” वासन “हो नजो प्रकृत्यर्थे मनयतः” इति चान्धे । तथाच प्रथमिनो
 चिरदृशपरिवसाः कैवल्येकालाया प्रियजनपरिचिन्त्या भूयार्थं कालमतिबाहवताः प्रियजन
 मुक्तिमात्मसमीपे परिकल्प्या सन्धं लनफलमनुभवन्मौव इति भावः । विश्वस्य्युपरमे विश्वस्य
 विश्वेषु सदृशस्य प्रियजनविषयकस्येत्यर्थः, व्युपरमे अवसाने मनसः प्रियचिन्तानिष्पादित्यर्थः,
 जनत् स्यात्परजगन्मात्मकः समसोऽथ संसारः इत्यर्थः, जीर्णारण्यं जीर्णे पल्लवपत्रादिविष्णुत-
 श्याप्तादपादिभीषणं निवासायोग्यमित्यर्थः, भवति हि निश्चितं प्रतीयते । अत्रासनपथो ज्ञायते
 —यथा विश्वस्यस्य ब्रह्मणि सिध्दाभूतजनविज्ञानस्य व्युपरमे अपयमे विनाश इत्यर्थः, जनत्
 जीर्णारण्यनिव भवति जीर्णारण्ये यथा नानुरक्तिः भवति तथा एव जनतो निष्कालवदान् तत्र
 नाशकतिरिति । तदनु ततः परं जगतो जीर्णारण्यत्ववदान्तरत्न इत्यर्थः, इदं वत् चक्रवर्त्त-
 न्मन्वकाचनमिति यावत्, कुङ्कुमाणां तुषाघोनां रात्री रात्रीभूतेषु तुषान्धेष्वित्यर्थः । “कुङ्कुलं
 वदुभिः कीर्त्तयेत् नानु तुषामन्धे” इत्यमरः । पञ्चत इव पक्षं भवतीव । कार्यकर्त्तरि पथे.
 प्रथमः । प्रथमतो विश्वस्य्युपरमः ततो जगति जीर्णारण्यत्वज्ञानं तदनन्तरं इदं वत् चक्रव-
 भाव इत्यर्थः । अत्र कुङ्कुलाग्निदाहनिर्देवन्दु इदं स्वस्वतितरां दाहकसत्सुखान्धनाप, तथाहि—
 तुषान्ध एव वदुभिः कीर्त्तयः कठोरतया सनापयति, तस्य तुषोपकारानां चक्रवर्त्तादि-
 शान्तिन सङ्घा दाहपरिणामकत्वाभावात् । अत्र प्रथमपाठे ध्यानेन कल्पिताया मुक्तिः समीपोप-
 क्षान्तक इतीमे जनतो जीर्णारण्यस्य अन्तर्धे तुषान्धं इदं वदाहस्य च सन्ध्यावनादुत्पन्नं चावधी ।
 विश्वस्य्यो इत्यम् ।

(न) नेपथ्य इति । नवस्य चन्द्रकेतीच परस्परं संशानं सुतवत्

न चवन्धी

। शङ्कापवति ।

[१८ । शिष्टकलहमात्रकं वसिष्ठः वाचीकिः दमरघवः च व जनकः चरन्त्या
 उह समयाः (सन.) च व कसु विदुराचमतया नननकाः, त्वरितमनसोऽपि जरावलीः नामैः
 चिरेव चागच्छन्ति । इत्यन्वयः ।]

रामः । कथं भगवन्तो चरन्तीव गिष्ठो, चरन्त्या, जनकश्च चरन्तेव !
 कष्टं, कथं कसु एते द्रष्टव्याः ? [उच्यते चिन्तोक्तं] अहह ! तात-
 जनकोऽपि देवाद्देवायाति इति वक्ष्ये य ताडितोऽस्मि मन्दभासः । (न)

(१८) तमेव श्लोकं व्याचष्टे—वसिष्ठ इत्यादि । शिष्टकलहं शिष्टो लवण चरन्तीव
 कथं प्रकृतान् रमसा संयामन् चाकथ्यं सुता वसिष्ठ. रघुकुलस्य चिरे वितावीं तदाशो मेषा
 वसिः वाचीकिः प्राथितस. लवण सर्वांशदशीं गुहः दमरघव रघुकुलराजस कश्चिः
 कीचक्याद्य' च व जनक विदेहराज. चरन्त्या तदभिधानया वसिष्ठपत्न्या उह समयाः क्वेन
 कुमाराचामन्वोऽन्वसङ्घातजन्मदेवकतिमहयेयथं, उह वर्तमानाः लवचन्दकेतुपुत्रेण पुत्रतपः
 मङ्गलसम्भवात् भोतानःसरथा इति यावत्, विदुराचमतया विमेषेव दूरः, दूरवर्षे, चरन्तिगत
 इत्यर्थः, चात्रमः येषां तेषां भाव तथा चात्रमस्यातिहरत्वात् इत्यर्थः । नननकाः ननीच
 क्कान्या अङ्गा अङ्गोभूताः सुभनमना इत्यर्थः । त्वरितमनसोऽपि त्वरितं त्वरं प्राप्ता अस्मेति
 याताश्च इतश्च त्वरागुक्तमित्यर्थे । मन मानस येषां ते तद्व्यभूताः मीनमनसाव क्तमनसो-
 ऽपीत्यर्थः । तवादि—तेषामाचमो बहुदूरं वर्तते, तत. समागच्छतां तेषाम्, चतितानः क्लमः
 सनजायत, तेन च सङ्घातेन परित्रमेव न ते त्वरितम् आगन्तुमर्हन्तीति भावः ६, जरावलीः
 जरायां वार्षिकेण यतीः चायतीकृते वार्षिकवशात् सामर्थ्येणै नामैः चक्षुः, 'मङ्गलप्रदिव्यवीप-
 संज्ञान'मिति हतीया । चिरेव काश्चरयेन विवन्नेन इत्यर्थः । अपवर्षे इत्येकम् । चागच्छन्ति
 लवचन्दकेतोः संयामन्मिसुपनच्छन्ति । बालकानां परस्परं संवर्द्धेन सम्प्रथितस्य चमिष्टसम्प्राप्तस्य
 निराकरवाय सत्वरामनसकाङ्क्षितोऽपि दूराभ्यातिक्रमपरिक्रम्यत् ताडंशुदीर्घवैकल्यात् चिन्त्य-
 सङ्घाः क्षिपय इति भावः । अत चिरेवानमनं प्रति हेतुपूतस्य अतप्रकृतस्य प्रवर्धनसमिच
 काश्चिन्मन्वहाः । चमेकेषां प्रसुताना वसिष्ठादीनां समवसादि इयेव चमनमेव च सु-
 चर्षोवाभिसम्भवात् तुल्योमितापि, सिद्धिरीो इत्यम् ।

(न) कथमित्यादि । भगवन्तो ऐश्वर्यवालिनी चरन्तीव च-इतिउह की चरन्त्या
 १ । कीचक्या जनकश्च विदेहराजः एते पूर्वोक्ता. सर्वे चम एम चकिन् खाति एव कथं
 केन प्रकारेण किमुद्विष्य वा उपरिज्ञता इति शेषः । कष्टं हा दुःखम् । कथं क्तिन प्रकारेण
 एते चरन्तीवप्रकृतवः शीतानुरानिचः जना इत्यर्थः, द्रष्टव्याः चाक्षोवसितव्याः । केव तावमेव
 द्रष्टुं मय्यामीति भावः । चकारवलीवापरिव्यामेन दुर्कानोऽहम् जनकादिभ्यो क्लृप्तं सर्वविश्वं
 नितरां क्लृप्तोऽस्मि इति उच्यन् । एतच्छिमेव क्लान्ते शीतावाः परिवर्जनादमेव त्वपरिजनैः
 चमन्नेव श्वोदुःखाधेनसुप्तोपनसञ्जायनवा तथोक्तिः सुखज्ञता । उच्यते च करवभासपुत्रं,

सम्बन्धस्युच्यतेऽतः प्रमुदितेऽङ्गे वशिष्ठादिभिः-

इं द्वापत्यविवाहमङ्गलमङ्गैः तत्सातयोः सङ्गतम् ।

पद्मस्योद्भवमीदृशे पितृसखं वृत्ते महावेशसे

द्वीर्षे किं न सङ्गच्छाहमयवा रामेष किं दुष्करम् ॥४०॥

[४० । सम्बन्धस्युच्यतेऽतः प्रमुदितेः वशिष्ठादिभिः जुष्टे अपत्यविवाहमङ्गलमङ्गैः तातयोः सङ्गतं इह । ईदृशे महावेशसे इणे पितृसखम् ईदृशं पद्मम् अहं किं सङ्गच्छामि न द्वीर्षे ? अथवा रामेष किं दुष्करम् ? इत्यम्यः ।]

तथास्मिन्-सम्बन्धितदुःखादिगामिभवात् । बिलोक्य नेपथ्याभिसम्बन्धमलोक्य वशिष्ठादीनामागमनपरं कथीत्यत्र इत्यर्थः । अहं इति सातिशयविवाहस्य कर्ममध्यम् । तातजनक. अष्टरत्नेन पिता जनकः ईदृशः ईषान् महीयकर्मस्य दुरदृष्टान् ऐतोरित्यर्थः, अत्रैव प्रियापरिवर्जनकानन एव आयातः समानतः अनुपस्थितः इति श्रुतीः यत्र च अगमिना देवनेव पातिनेत्यर्थः । मन्द्भाग्यः मन्द्दुःखवशं मन्मन् अहं इत्यत्र इत्यर्थः । अहमिति शेषः । ताङ्गित आहृत-अभिः । अङ्गितसन्धातेन यथा जीवानां वेदना मन्भवति, तथाहम् अत्रैव तातस्य जनकस्य समानतः परिपीडयतीत्युच्यते भावः । अकारणमेव सीतायामपवादमारोप्य वने तां विसर्ज्य तस्याः पितुः सुतरां परिज्ञाततद्विषयताकस्य समीपोपसर्पणं मे परं दुष्करमेव इति भावः ।

(४०) पुनरङ्गुलमाश्रित्य दुःखातिशयं चिह्नयति—सम्बन्धेत्यादि । सम्बन्धस्युच्यतेऽतः प्रमुदितैः सम्बन्धस्य वैवाहिकसम्बन्धस्य रघुवंशीयानां विद्विहवंशीयानाञ्चेत्यर्थः । स्युच्यतेऽतः सम्बन्धस्य वैवाहिकस्य सङ्गतस्य इत्यर्थः । प्रमुदितैः प्रमोदयन्ति. प्रमोदयन्ति. प्रमोदयन्ति. वशिष्ठादिभिः वशिष्ठप्रथमिभिः धर्मिककर्माभिः सुनिभिः जुष्टे युक्ते वशिष्ठत इत्यर्थः, अपत्यविवाहमङ्गलमङ्गैः अपत्यविवाहमङ्गलमङ्गैः अपत्यविवाहमङ्गलमङ्गैः विवाह. परिचयः स एव मङ्गलः समनतः मङ्गः महीयतः समनतः महीयतः महीयतः महीयतः । तस्मिन् तातवीः पित्रवृत्तयोः जनकस्य वृत्तयोः रित्यर्थः । तत् पूर्वतनं सङ्गतं सङ्गलनं वैवाहिकसङ्गलेन परस्परं समानमिति वाच्यम् । इहा मङ्गलमङ्गलं विविधेषु साक्षात्सङ्गत इत्यर्थः । ईदृशे एवम्यादि सीतामिवाङ्गुलमङ्गैः महावेशसे अत्यर्थं मीदृशे अत्यर्थं इति अनुपस्थिते सङ्गते सतीत्यर्थः । पितृसखं पितुः सखा समभावः तं जनकं "राजानः सखिष्वदृप्" इति तत्पुत्रे सखिष्वदृप् टप्त्वत्त्वत् । ईदृशम् अपत्यविवाहमेव सुतरां विवाहानां पद्मम् अथकोकयम् किं अर्थं किं ऐतुना सङ्गच्छा सङ्गच्छाः इत्यर्थः । न द्वीर्षे न विद्विषीमि अवाप्ति । अर्थकर्मपरि प्रयोगः । ईदृशे विपद्यन्ते पितृसखं जनकं पद्मती मे सङ्गच्छेत्पितृसखीति च बुध्यते । अथवा विद्विषीमिवापि रामेष महीयति भावः दुष्करं

• जुष्टं वशिष्ठादिभिर्इं द्वापत्यविवाहमङ्गलमङ्गै इति वाठानरम् ।

[नेपथ्ये] कष्टं भोः ! कष्टम् ! (य)

अनुभावमात्रसमुपस्थितत्रियं

सहसैव वीक्ष्य रघुनाथमीदृशम् ।

प्रथमप्रसूदजनकप्रबोधनाद्-

विभुराः प्रमोहमुपयान्ति मातरः ॥ ४१ ॥

[४१ । अनुभावमात्रसमुपस्थितत्रियं सहसा एव ईदृशं रघुनाथं वीक्ष्य प्रथमप्रसूदजनक-
प्रबोधनाद्विभुरा मातरः प्रमोहम् उपयान्ति । इत्यन्वयः ।]

राम ! हा तात ! हा मातर ! हा जनक ! (र)

कर्तुमशक्यम् । तथा च यदहम् एतावतापि न विदोष्ये तत् सर्वमेव कठोरं कर्म मया कर्म
शक्यम् । "सुखात्त यो याति मरो दण्डिनां धृत शरीरेण ह्यन स शोचती"ति निर्देष्टव्यं 'सुखा'
सत्यगानन्दमयं मङ्गोष्ठवसुपगत्य प्रहृष्टो ताती दृष्टवन्तो महाविपत्त्याने समुपस्थिते कातिर्द्वेष
विषयं पितृसख्यं जनकं सर्वोद्यमाद्यस्य प्राणपरिहार एव युक्तं, स च न भवतीति नन्वस्ति—
नास्ति जगति तथाभूतं किमपि कर्म यत् शोभाविवासानकारिणा रानिष न शक्यते शोचन् ।
तदहमतिशयसकथां सम्प्लसद्देव सवसङ्कोष्ठि इति भावः । च य समसकार्यस्यैव सर्वसङ्को-
ष्ठेव कारणेन तादृशव्यापि सुदारुणस्य शोकस्य सहनरूपकार्यसमवेनानुभावस्यैव
ऽपहार स च ईदृशकठोरकष्टसङ्घनप्रत्ययेन अन्वेषां तदपेक्षयान्मतराणां सहनस्य अनुभवज्ञैः
प्रत्ययान्त् अर्थापत्तिसङ्कीर्णं । शार्ङ्गविश्रीकृत इत्यम् ।

(य) नेपथ्य इत्यादि । पुनरपि नेत्यमाद्युक्तेन नेपथ्यस्त्वानात् कश्चित् सुभिः बहिष्का-
रीनाम् अवस्थां परिवर्ष्य परिवष्टान् ज्ञातइतान् करोति—कष्टं भो कष्टम् इति । जनकान्-
दीनां प्रमोहापातेन दुःखोक्तिः ।

(४१) तदवस्थानिष प्रकाशयति—अनुभावेत्यादि । अनुभावमात्रेण केवलमेव नैवमिच्छ-
तेज संसर्गेण समुपस्थिता ज्ञानविषयीभूता वर्तमानेत्यर्थं, नौ शोभा यस्य तथाभूतं इत्यादि-
विषयपातेन शरीरसंज्ञानविषयांसिपि केवलशरीरयोग्यनेत्रमेव संसृपकस्यमाचक्षीन्त्ये सहसा चर्क-
कान्त् अन्वैरेदृशं तथाकां रघुनाथं रामचन्द्रं वीक्ष्य इहा । प्रथमेत्यादि—अथर्वं दूषे ईदृशस्य
विद्युत्प्रवेतनस्य सूक्ष्मं तस्य इत्यर्थं । जनकस्य निर्देष्टराजस्य प्रबोधनात् वैतन्यसाक्षात् पर-
निवर्ष्ये । विभुरा कातर्यमापन्ना मातर रामस्तेति शेष, कीदृश्यादयः प्रमोहं कृच्छ्रं त-
भावम् उपयान्ति प्राज्ञं बलि सूक्ष्मं नीत्यर्थं । तथाच श्रीरामस्य शोभाविरेकीयं ज्ञापयित्वात् वैतन्ययो
विश्रीमेव च वनादिषु निरन्तरं पर्यटतो ईदृशवन्धो सावच्छमापहारः समजनि, "स वनादिभिः
निजि च शान्तिनिर्षेधं विज्ञेय इति सहसा समानच्छमा जनकस्यो मातरस्य कृच्छ्रं प्रा इति कायः ।
मत्तु माविधी इत्यम् ।

(र) नेपथ्येनेत्रे विज्ञातजनकादिविवादावकाः तानिष मङ्गोष्ठवकाशकितान् शोभा-
रीन् समुद्विष्य रामो विषीदनि—हा तासैति । दुःखाविच्छासु सुखावच्छासु चर्येण तदवच्छासु

जनानां रघूणां यत् कृतं गोत्रमङ्गलम् ।

तस्मिन्नकस्मिन् पापे ह्यथा नः कश्चा मयि । ४२ ॥

[४२ । जनानां रघूणां यत् कृतं गोत्रमङ्गलं तस्मिन् अकस्मिन् पापे मयि न कश्चा मया । इत्यर्थः ।]

यावत् सन्धावयामि [इति उक्तिरिति] (ब)

उत्पत्तौ । इत् इतस्तातः । (घ)

[सकश्च परिश्रमं निष्कान्ता सुते ।] (ग)

इति कुमारप्रत्यभिज्ञानो नाम षष्ठोऽङ्कः । (घ)

अनुपूर्वाभावात् अत्रत्येव चरन्त्याश्रितान् । हा तात । पत, हा मातर जीवन्त्यादय, हा जनस, इतीषां परपरिच्छेदीनाम्ब ।

(४२) अत्र कर्त्तव्यं मदीयं दुरवस्थमाशोकं भवन्ती मूर्च्छन्ति अतीव्योऽहं भवन्ती कश्चा मया इत्याह—जनानामित्यादि । जनानां जनसम्बन्धीयान् । रघूणां रघुवंशीयानां यत् कृतं गोत्रमङ्गलं यत् कृतं जनसं गोत्रमङ्गलं गोत्रयो संबन्धी जनसंरक्षकस्योरित्यर्थं, मङ्गलं कृतं यद्येव रघुवंशीया जनसंबन्धीया मङ्गलवन्ता इति भावः । तस्मिन् मङ्गलमयि हीतादपि कृत्स्नि कश्चस्मिन् निर्दये निर्वासनेन सम्पादितनिष्ठुराचारि पापे पापकारिणि मयि रमि इत्यर्थः । नः कुत्राहं कश्चा मया इत्या निष्कान्ता कश्चाताभायोम्ये मयि न मूढं कश्चिद्विद्विन् अथ कश्चिन् इत्यर्थः । अथ गोत्रमङ्गलमिति दपकम् हीतायां अकस्मत्काले दापकाले च पदादीक दान्यद्विषयवन्त्या कश्चाताहवालं प्रति हेतुत्वप्रत्ययान् पदाहंहेतुर्त्वं कश्चिद्विद्वन् ।

(ब) वाचरिति । सन्धावयामि अन्धर्थवामि शुद्धजनोपचारिण उपवसन्तानीत्यर्थः । इत्यादीं दुरदृष्टजनसमागमानामपि सन्धावनाया अचर्यं अतन्वितान् । अथ "वापन् पुराणां काले" इति भविष्यदर्थं कथावन्मन्त्रयोगिन भविष्यदर्थे सन्धावनातीति कट्टः । इति पूर्वम् उक्तेति शेषः । उक्तिरिति उक्तानयोग्यधरौरेष्टान् अजिनयतीत्यर्थः ।

(घ) इत इति । तात पित्रकल्प इत्यर्थः, इत इत अस्मिन् पवि आरम्भतु भवान् इति शेषः । इदम्, इत्यन्वये तसि । इत इत अजिन पत्ता वा ।

(ग) सकश्चमिति । सुतेषां कश्चभावसमन्वयस्य रामकातर्यदर्शनेन कुलसम्बन्धी-रपि लज्जानासङ्गुहवान् । परिश्रमं पादचारणां कृत्वा सुते रामादय निष्कान्ता रघुवंशी-र्विद्विषाः ।

(घ) इतीत्यदि । इतीषां सुतेषां इति अन्वयः । कुमारानां कुलसम्बन्धिनानां इत्यभि-ज्ञानं परस्परं नाश्वस्येव परिचयं यस्मिन् स इत्यद्विषेयवत्, अथवा कुल गो-त्रमन्त्रिज्ञानं नवीनकायां राशेवाशुभूतपूर्ववी, अशुभमेव ज्ञानविशेषः अतः वा-पुत्रः अतः अकस्मत्कालः, अनाम इति शेषः ।

सप्तमोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति लक्ष्मणः] । (क)

लक्ष्मणः । भो भो । अथ खलु भगवता वाल्मीकिना सप्तस्रजचक्र-
पीरजनापदाः प्रजाः सहास्राभिराङ्गय कृतञ्च एव सदेवासुरतियै-
शुरमनायकनिकाशो जङ्गमः स्वावरस भूतघामः स्वप्रभावेण सन्निधा-
पितः । आदिष्टबाहुमार्गैश्च - "वत्स लक्ष्मण ! भगवता वाल्मीकिना
स्वस्वनिमग्नरोभिः प्रयुज्यमानां द्रष्टुमुपनिमग्निताः स्मः, तद्गङ्गा-
तीरमातोषस्त्रानमुपगम्य क्रियतां समाजसन्निवेश" इति । अत्र
मर्त्तामर्त्तारश्च भूतघामश्च समुचितस्त्रानेषु समुपवेशनं भया ।
अथस्तु (ख) —

(क) तत इति । ततः ब्रह्महोत्रपाठनिष्पन्नान् परम् । यदायसानकर्तव्यतोर्वैश्वि-
संवादनमवसिति वा । लक्ष्मणः शौमिभिः प्रविशति लक्ष्मणभूमिकां परिमृज्य कश्चिदभिवेष्ट-
कनः रक्षाचक्रम् आनयति इति भावः ।

(ख) भो भो इति । निजस्रजचक्राणां सम्बोधनमेतत् । अथ अस्मिन् दिवसे ।
खलु वाल्मीकिनाः । सप्तस्रजचक्रपीरजनापदाः स्रजश्च, स्रजश्च, 'वेदस्रज' तपो स्रज स्रजा
विद्यः स्रजापतिरिति मेदिनी । चक्राः राजश्चा, पुरे भया, पीरा ननरवासिनः जानपदाः
जनपदैश्चः आनताः द्वेषवासिमच ते, स्रज वर्त्तमानाः प्रजाः प्रकृतिपुत्रान् । अथ सपीरजनापदा
रक्षणेनैव स्रजचक्रयोरेषि आभान् प्रवयुवादानं वर्त्तमानवायेषु तयोः प्राधान्यज्ञापनार्थमिति ।
अथाभिः माह्वैः राजपरिचरैः स्रज बाहुय आनन्त्या कृतञ्च एव स्रजश्च एव सदेवासुरतियै-
शुरमनायकनिकाश, द्वेषाश्च असुराश्च उनुजश्च, तिरसां पश्यपश्चिन्त्या उरनाणां सर्पाणां च
मायकाश्च, 'मायको मितरि वेष्टे हारमध्यमथावयो'ति वैजयन्ती । मितारश्च ते तयोः शोः तेषां
निष्ठायेन सन्वृतेन, 'निष्ठायेन पुमान् सत्ये सचर्षिमाचिसंश्रुती । समुचये संश्रुतानां निष्ठाये
परमात्मनि' इति मेदिनी । निष्ठायेनोत्थेन निष्ठाये इति सिद्धम् । तथा अङ्गनः मननशीलः
पतङ्गादिः स्रजनायकनैरपि रूपम् । आवरः श्रितिशोकः पर्यन्तादिः तद्विष्टासदेवासिश्च
भूतघामः भूतानां घामः सन्वृष्टः, 'सूतं आसी पिनाचासी जनीं शीये निष्पृथिते' इति-
विद्युः । 'संज्ञासिद्धिं यानो क्षीयिष्यन्त्यपिपयकारवाना'मिति लक्ष्मणुषः । सप्तस्रजश्च लक्ष्मीवतपः

राज्याश्रमनिवासेऽपि प्राप्तकष्टमुनिव्रतः ।

वाञ्छीकिगौरवादार्थं इत एवाभिवर्त्तते ॥ १ ॥

[१ । राज्याश्रमनिवासे अपि प्राप्तकष्टमुनिव्रतः -वार्थः वाञ्छीकिगौरवात् इत एव अभिवर्त्तते इत्यन्वयः ।]

शान्तेन उचितचित्तः समवेक्षितः एकत्र स्थापितः । भगवन् वाञ्छीकिः रज्जिन कोट्यति-
 श्चादिना तपोवनेन जनतां स्थावरजङ्गमाककान् सर्व्वविधवाचिसङ्घान् एकत्र सहावेक्षितवान् ।
 अथास्य तदद्भुतदर्शकर्ममामन्त्रितवान् इत्यर्थः । आदिष्टयति चकारः अद्यथे अपिषेत्स्येः ।
 आर्थेण पूज्यतमेन अयजेन रामेण चर्द्धं आदिष्टः आश्रापितः--वत्स कन्धावभाजनं सञ्जव
 क्षीमिरे । भगवता अनिसाद्यन्त्र्यशालिना वाञ्छीकिना प्राचेतसेन महर्षिणां संवर्त्तते सर्व्वं
 आत्मनः कर्त्तितं स्वर्थं विरचितं किमपि इत्यत्रान्यविश्वम् असुरीभिः उर्व्वशीप्रसुखामिर्द्वेषाङ्गनाभिः
 प्रमुञ्चमानां अभिनीयमानां द्रष्टुम् अवलोकयितुम् उपनिमन्वताः का वयम् आह्वना कथामः ।
 तत् तच्छब्दं महातीर्थं महाबा जाह्नवाः तीर्थं तटम आतोयस्मानं आतोयस्य अतुम्बिहवाद्युत्ति-
 वस्य स्नानं रक्षन्मिमित्यर्थः । 'तत्तं वीचादिः वाद्यमानसं सुरमादिकम् । रंश्यादिकं तु सुषिर्
 कांक्षतासादिर्कं चनम् । अतुम्बिधनिद वाद्य वादिवाताद्यगमक"मित्यमम् । अराचरसकल-
 प्राचिषवर्गसमावेशोऽप्ये अतिविपुलायतने औताया महाजन्मादुह्नजनसीक्याय महातीरस्य
 रक्ष्यकस्यनम् । अपिच तत्रैव नाटकाभिनयस्य प्राचेतसेन प्रकाशितत्वात्तस्य रक्षास्यस्यसङ्गतिः ।
 उपनम्य महातीरस्थरङ्गालये गत्वा समानसन्निवेश समानस्य सदस्यः सन्निवेशः संस्थापनं
 क्रियतां विधीयतां प्राचिससुदायस्य यथाहंस्थानासन-यवस्थापनं क्रियतामित्यर्थः, इति तैनाह-
 नादिष्ट इत्यन्वयः । मन्थानिष्यं क्व मन्थो मरुवधर्मा मानवादिः वमन्थ' अतः तन्नादिष्वज
 भूतवासस्य भूतानां जनतां यामस्य सङ्घस्य ससुचितस्थानेषु ससुचितेषु यथागोयेषु स्थानेषु
 आसनादिषु ससुपवेशेन सन्निधापनं स्थापनं च मया कर्त्तं विहितं, प्राचेतसाश्रमं समवेतसङ्घस्य
 प्राचिषवैः यथोपयुक्तानने ससुपवेशितं मयेत्यर्थः । तद्वन्तोऽपि उपविश्यन्तु इति भावः ।
 अत्रन्तु इति वस्तुमात्रज्ञोक्तिरान्वितः ।

(१) राज्याश्रमेति । राज्यं पृथिवीपालनायकम् राजसङ्घं एव आश्रमः
 कांदाचारप्रतिबन्धकनियमविशेषः, सुखान्मलदुःखभूयस्वाभ्यां राज्ये आश्रमस्यवचने, तत्र निवासि-
 ऽपि अर्वाङ्गितावपि तदवस्थावानपि प्राप्तकष्टमुनिव्रतः प्राप्तम् आसादिः - ७ दुःखजन्यं
 मुनिव्रतं औत्सर्ज्जनादिप्रहितत्वात् मुनीनाम् इव क्रेशहरः नियमः । राजा-
 उक्तस्यैव मुनितुल्यः ससुपवेशोऽनवर्जित इत्यर्थः । वार्थः न । वाञ्छीकि-
 गौरवात् वाञ्छीकेः प्राचेतसस्य वाञ्छीकी वा गौरवात् सुखजन्यवचनं ५ अनापुंसत्वार्थे

[ततः प्रविशति राम ।] (ग)

राम । वक्ष्ये लक्षणम् ! अपि स्थिता रङ्गप्रेक्षकाः ? (घ)

लक्षणम् । अथ किम् ? (ङ)

राम । इमौ पुनर्वक्ष्यौ कुशलवौ चन्द्रकेतुसदृशौ स्थानप्रतिपत्तिं लक्षयितव्यौ । (च)

लक्षणम् । प्रभुकेदप्रत्यायात्तथैव कृतम् । इदन्तु चास्तीषं राज्ञः सन्तुपविशतु आर्यः (छ)

मन्वतिवर्षेनेति यावत् । इत एव अस्मिन्नव स्थाने चाभवत्तने चागच्छति । विसृज्यंतसुखस्य-
विषयाभिलाषाऽतिदुःखितोऽपि राम वाक्येके बहुमानार्थं न तु रङ्गदर्शनकौतुकेन अस्मिन्नेव
स्थाने चागच्छति नचात्र तिर्यक्तोत्थं अथवा वाक्येकिशौरवादेव इत अस्मिन्नेति न तु
प्रधानाभिनयदर्शनकौतुकेनेति विषयान्तरस्य कथितवस्तुना व्योपपत्तीचा परिसर्या, एव
मन्वत्यास्थाननिवेशनाक्रमतादीवचान् कस्य परिसर्याविक्षितिसम्भवेन लघु एव । राज्ञनिर्वासेन
सुनिद्रतस्य विरोधात् नियमवर्जितया खलनाच्च विरोधाभासोऽलङ्कार ।

(ग) तत इति । तत लक्षणस्य रामप्रवेशसूचनानन्तर, "नासूचितं विद्येत् प्राप्त"मिति
विशयेन असूचितजनप्रवेशस्यावहितत्वात् ।

(घ) वत्सीति । अपि स्थिता रङ्गप्रेक्षका अपि मत्त । रज्यतेऽस्मिन्निति रङ्गः
नाक्याद्यत् तस्य प्रेक्षका दर्शका अभिनयदर्शनोत्कण्ठिता प्रापिवर्गा इत्यर्थं । स्थिता अपि
यथास्थानसुपविष्टा किम् ?

(ङ) अथेति । अथ किमिति स्त्रीकारार्थकनेकमन्थ नाटकादौ प्रयोग्यं रङ्गप्रेक्षकाणां
वसुस्थानेषु स्थितिस्त्रीकारः सूचयतोत्यर्थं ।

(च) इमाविति । इमौ एतौ वक्ष्यौ केदास्यदोभूभौ कुशलवौ तदास्त्री कुमारौ पुनरना-
प्रकृतेः । 'पुनरप्रथमे जेहे' इत्यमरः । चन्द्रकेतुसदृशौ चन्द्रकेतुसमानां स्थानप्रतिपत्तिं स्थानान्
उपवेशनयोग्यस्य चासनस्य प्रतिपत्तिं प्राप्ति आदरो वा तां लक्षयितव्यौ प्रापयितव्यौ बाह्यभासने
चन्द्रकेतुसदृशविति इमौ कुमारौ अपि तादृशे राजकुमारोपवेशनाङ्गं चासने उपवेशय इत्यर्थः ।
यथा प्रतिपत्तिं आसनोपवेशनी तां लक्षयितव्यौ । चन्द्रकेतुसदृशौ आसना अनयोर्विषया
इत्यर्थः ।

(छ) प्रभुकेदिति । प्रभुकेदप्रत्ययात् प्रभो स्त्वानिनः अथियक भवत केदः अनवीः
रेमातिभवः तस्य प्रत्ययात् विद्यावात् ईती कुशलवौ प्रति भवतः सन्निधिषं के ईं इति अर्थः ।
इत्यर्थं कृतं तथा तदन् एव चन्द्रकेतुसदृशम् एव न तु किञ्चिद्भूतं स्थानं कृतं कल्पितम् ।

[राम उपविशति सर्वे वीपविशन्ति । (अ)]

कण्वः । प्रस्तूयतां भोः ! (भ)

सुमधरः । [प्रविश्य ।] भो भो ! भगवान् भूतार्थवादो प्राचेतसः
सजङ्गमस्त्रावरं जगदाज्ञापयति,—यदिदमस्त्राभिरार्थेषु चक्षुषा
समुद्दीप्य पावनं कस्यचिद्भूतस्य च किञ्चिदुपनिबद्धम्, तत्र कार्य-
गौरवादवधातव्यमिति * । (ज)

यादृशमासनमभिहितं कुमारचन्द्रकेतु रमावपि तादृशमेवासनं शक्तिः । तु किन्तु इदं
पुरोवर्तिं चाक्षीरं स्थापितं सिद्धामनस्याक्षीर्यत्वासम्भवेऽपि चक्षुषद्वयोरन्यासनमाक्षीर्येति
मन्तव्यम् । कृतञ्च ८६ सदीवासुरध्यावरजङ्गम सञ्चिद्यपि तद्व्याप्तुत्वा इन्द्रोपेन्द्रादीना-
मासनसादृश्याय राजास- राज्ञ आसनं सृष्टिसौम्य गीठम् इत्यर्थसुपमव्य राजवीर्यस्य
चाक्षीर्यासनस्यैव युक्तत्वात्, नतु राजासनस्येति । मन्त्राद्ये पीठे चरंत इति भावः । चाक्षी-
रवान् उपविशतु तमेति शेष । अतएव "ह चापि रामः परिवहन्तः शनैः सुभूषवासनमना
वभूव ह" इति वाचकाच्छ्लोके परिवहन्त इति सिद्धामनादवबद्ध परिवहति जनानामुत्थानाद्बद्धया
शनैः स्थित इति व्याख्यातम् ।

(अ) राम इति । राम उपविशति तन् राभाङ्गम् आसनमभिरोहति सर्वे च मन्त्रा-
स्त्रामाजिहास उपविशन्ति यद्योचिते आसने इति शेषः । राजोपवेशनानन्तरमेव प्रजापितामह-
वैश्वनीचिन्वान् राजनि रामे उपविष्टे सति सर्वे सन्धाः उपविशन्तीत्यर्थः ।

(भ) प्रेति । भो, नटा ! प्रस्तूयताम् पारभ्यतां नाटकानिभवः इति शेषः ।
सन्धानां यथास्मानमुपवेशनापेक्षयात् नाटकानिभेतुषां तद्विज्ञाव्य नाटकानिभवकावातु
भोदयन् ।

(ज) प्रविशन्ति । सुमधरः प्रकाशनीकप्रकारः नाटकीयकवारश्चक्रपात्रविशेषः ।
प्रविश्य रङ्गभूमिमिति शेषः । अत्र उक्तमाङ्गीश्वरप्रविष्टस्य चासुखादिसञ्चितस्य गर्गादस्य
सुमधर इति शेषम् । 'चङ्गीश्वरप्रविष्टो यो रङ्गवारासुखादिमान् । चङ्गीश्वरः स गर्गाद'
सर्वीरः जलवानपि" इति लक्षणात् । भो भो इति सभ्यसम्बोधनम् । हे सभ्यवर्गा इत्यर्थः ।
अत्रयान् ऐश्वर्यान्वितः । भूतार्थवादी भूतं सत्यम् अथे बद्धितुं शीलमस्तेति तत्रोक्तः सदा सत्य
वादी वचार्थवक्तोति वाचयन् । "युक्ते आदाहते भूतं प्राञ्जलीते सखी विष्णि" इत्यमर । प्राचेतसः
वाञ्छीकिः सजङ्गमस्त्रावरं स्थापयैः स्थितिशीले पर्यन्तादिभिः । शीलेः शीट-

* वाचकीरवान् इति पाठान्तरम् ।

राम । एतदुक्तं भवति,—साक्षात्कृतधर्माद्यो महर्षयः, तेषा-
ममृतसाराणि भगवतां परोरजांसि प्रज्ञानानि न क्वचिद्व्याह्वयन्त
इत्यनभिग्रहनीयानीति । (८)

[नपथ्य]

‘हा अज्यउत्त’ हा कुमार लक्ष्मण ! एषादृशीं मन्दभारशीं
असरथं अरस्ते चासस्वप्रसववेषणं इटासं सावदा मं अहिस-

पतङ्गादिभिश्च सह वर्तमानं’ सचराचर जगत् विश्वम् आज्ञापयति आदिशति । किमाज्ञापयती-
त्यत्र—यदिति । अथाभि, मयत्पर्यं । आर्षं च ऋषिसम्पत्तिना भूतभविष्यवर्तमानादिव तुल्य
दर्शना ज्ञानमयेन योगप्रत्यासत्तिसङ्कलतपर्यग्रहान् करणम् इत्यर्थं । अथवा नयनम् सप्तहीन्य
सम्पन्नत्वोक्तं ज्ञान्त्वं । पावनम् अतिपवित्रं क्षुद्रार्थनादयोश्च यज्ञजननार्थत्वं । अर्जन
'काम्यालापांश्च वर्जये'दिति निषेधोऽप्यपर एव इति सूचितम्, क्वचिद्व्याहृतम् च क्वच
माकर्मणम् अहुतः विष्णुयज्ञर रस यम तयोक्तम् इत्येवमविद्योगजन्तु स्थातिभूमिर्द्वप, श्रीक ।
सङ्कारिभूतावजिददंशकालकाव्यनिपुणमटचटादिवशात् यानागिषोर्भावमानो निरतिशय
स्वप्रकाशानन्दस्वरसता प्रतिपाद्यते इति रसविदा सम्प्रदाय । अहुतश्च तथाविध विष्णुः ।
गङ्गाप्रवाहपतनतथत्वप्रसववर्णनादिनाहुत्तरसयुक्तत्वम् । किञ्चित्कृपकमित्यर्थः । उपनिषद् अर्चितं
रचितम् । तत्र तस्मिन् कृपकं काश्यपीरवात् काश्यक वर्धनायैव वस्तुन गीरवात् अहुतानात्
आदरणीयत्वाद्धेतो अवधातव्यम् इति मनसो विषयान्तराहित्यरूपमवधानं कर्तव्यम्, तत्र
मनो निवेशयितव्यमित्यर्थः । इति भगवान् आज्ञापयतीत्यन्वयः ।

(८) एतदिति । एतन् यदिदमित्यादि महर्षिवचनस्य तात्पर्यमित्यर्थः । उक्त
प्रकृतितं भवति साक्षात्कृतधर्माद्य साक्षात्कृत प्रत्यक्षीकृत धर्मः । अनौक्तिकश्रेय
साधनरूपो ये तथोक्ता महर्षय महान्मशात् “ऋषय सत्यवचस” इत्यन्तर ।
तेषां तादृशानां भगवतां साक्षात्प्रवृत्ताम् ऋषीणाम् अमृतसाराणि अमृतं कैवल्यम् एव साध-
व्यवृत्तं यम तानि सुक्तिप्रवर्तकानि परोरजांसि रजसः परांश्च इति तथोक्तानि अति-
ज्ञानरजोगुणानि सत्त्वमयानि परिग्रहानीत्यर्थः । प्रज्ञानानि प्रमादरहितानि ज्ञानानि
मत्त्वज्ञानानीति यावत्, क्वचित् कुत्रापि चिन्तयि कालेषु न व्याह्वयने न व्याह्वयि भवन्ति ।
इति श्रुतौ अनभिग्रहनीयानि न सञ्चितव्यानि सङ्घर्षिभिर्ज्ञानचक्षुषा इटानि तत्त्वानि कुत्रापि
अथवाद्यानि भवितुं नार्हन्त, अतो वाञ्छीकृता अदपनिवर्तं तत्र कनापि सन्निवृत्तं न
भाष्यमिति ज्ञाव ।

सुप्ति, साहं टाणि मन्दभाद्वी भाद्वरीए अत्ताणं विक्खि-
वेमि । (३)

[(३) हा वाथपुत्र । हा कुमार लक्ष्मण । एकाकिनो मन्दभागिनोम अक्षरवाचरव्य
वासप्रसववेदन इतागः वापटा मानभिलषन्ति, साहमिदानो मन्दभागिनो भागिरव्या
मात्मानं निक्षिपामि । इति सुप्त]

लक्ष्मण । [आश्रयतम् ।। कष्टं वतान्यदेव किमपि । (४)
एषवा । विश्वम्भरात्मजा देवी राज्ञा त्यक्ता मत्तवने ।
प्राप्तप्रसवमात्मानं गङ्गादेव्यां विमुञ्चति ॥ २ ॥

[१ । राज्ञा मत्तवने त्यक्ता विश्वम्भरात्मजा देवी प्राप्तप्रसवम् आत्मानं गङ्गादेव्या
विमुञ्चति इत्यन्वयः ।] [इति निष्कान्तः । (३)]

(३) नेपथ्ये इति । नेपथ्यनक्षत्रं तुल्यम् । एकाकिना सहायरहितानाम् अक्षरवाच न
विद्यते अर्थं रक्षितं यस्याः तां तथोक्ता, मन्दभागिनो दर्भगाम् वासप्रसववेदनान् आसन्ना
उत्पन्ना प्रसवस्य गर्भमाचनस्य वेदना व्यथा यस्याः सा प्राप्तप्रसवयतना इताशा इता नटा
आशा जीवनायाकाङ्क्षा यस्याः सा तां तथोक्ता सा वापटा युन पटानीव पदानि शेषां न
तथोक्ता किञ्चनलव अमिलषान् मन्थयिषुमिच्छन्ति । साहम् इदं गौ निरुपाया मन्दभागिनो
वुरहृष्टजानिनो इदानीम् अत्रुना भागिरव्यां गङ्गाया गङ्गापवाहे इत्यर्थः । आत्मानं शरीरं
निक्षिपामि विरुजामि । सर्वथा आक्षरवचानमाया मम वरं गङ्गाया देवार्पणमिति भावः ।

(४) कष्टमिति । वनेत्यन्वयं कष्टं वर्तते । अन्वदेव अन्वप्रकार एव, मनसा
वर्तमानिते तस्माद् भिन्नमव किमपि चानन्वाद्यम इदं प्रकृत्यते अभिनेतुमित्यर्थः । प्रागन्वय
किमप्यात्मं विश्वम्भर ५ पकमभिनेतव्यमिति लक्ष्मणो मन्यते, अत्रुना एतत् नदापि अभिनेतव्य
विषयं निश्चेतुं न शक्नोति अतएव किमपीत्युक्तम् ।

(२) विश्वमिति । राज्ञा रामेण मत्तवने निजने ज्ञाने त्यक्ता विश्वहा निर्वासिता
विश्वम्भरात्मजा विश्वं जगतं विनर्ति प्राचयात् या सा तथोक्ता तस्याः आत्मजा बहुम्भरापतो
वर्तनं कौटुम्बिकीनाया वदना तथया न्यन्वयः, यम सर्वसहायतापि सा वेदनाभ्यर्हि ता गङ्गापान
मात्मनो विषय इति । देवी स'गा, प्राप्तप्रसव' प्राप्त उत्पन्ना प्रसव 'नक्षत्र इत्यर्थः,
वसा ह तदात्मम् आत्मानं ईदं "आत्मा ईदं प्र'गौ" जीवे लभावे । (२) गङ्गा
देवी भागिरवीववाहे विमुञ्चान् त्यागात् नवय्य सा'गा पादक . इति । कौटु
देव्या आत्महादौवनिवारणाय कविना गङ्गादेयामित्युक्ता, गङ्गाया शरीरं प्राप्तं इत्यर्थः ।

राम देवि । जगन्मपेक्षस्व । (ग)

लक्षण । आर्य्य । नाटकमिदम् । (त)

राम । हा देवि । दग्धकारण्यवामप्रियसखि । एष ते रामाद्देव-
दुविपाक । (थ)

राम । आर्य्य । दृश्यतां तावत् प्रबन्धार्थः । (द)

राम एष मज्जोऽस्मि वच्यमय । (ध)

[तत भावगत्य ऋद्धितकैकदारकाभ्या पृथ्वागद्वाभ्यामवलम्बिता सौता (न)]

(ग) इतीत । निष्क्रान्त मृतधार प्रसिद्धत । इत एतदवस्थाना ममाहप्रकाशनेत्यर्थ ।

(घ) दवीत । अथ क्लिप्तकानम् अपत्यस्व विलम्बस्व । ह देवि सौत । मम वचनाना
काश्चिन्नव्या गङ्गायामात्मनिर्लया विधय अहमपि ते सङ्घरा भवामीति भाव ।

(त) आर्य्ये हे प्रभा अयम् इदं नाटकम् अवधारणं हितम्, इदम् अस्माभिर्दृश्यमानं
नाटकं रूपकं प्राचलसुरविन्दनाटकमिदम् एष न तु वक्ष्यते एव सातथ, न ते एतत्कथं
। एतन्न युक्ति भाव

(थ) ह' दग्धकति । वशेषथा साभप्रायम् मन्मथ त्वदधीन त्वत्सुखस्य मदधीनमित्य-
भिप्राय । दग्धकारण्यवासप्रियसखि । दग्धकानाम् अरण्यं तत्र वासं तस्य प्रियसखी
प्रियमङ्गलरो तस्या सख्यं ह्यौ । रामान् मम इत्यर्थं । त तव एष अथ गङ्गाप्रवाहे दीर्घत्वान्मदप-
दवद्वान्मदपक देवस्य अदृष्टस्य दुःखिपाकं दुष्ट परिणामं जात इति श्रेय । सा त्वं सुतर्त
कांशवान्गामिनी प्रियसखीकेशरानी तस्यान्ववायम् आश्रय्यामी मयैव विहितं तत्रास्मि मम
मम इति भाव ।

(द) दृश्यतामिति । प्रबन्धार्थं प्रबन्धस्य अभिनेयस्य अर्थं विषयं महाकविना वाक्यीक-
नापनिबन्धस्य रूपकमिदस्य अथ वस्तु इति वा दृश्यताम् अवधीयतां दृष्टिज्ञानसाधन्यवाची ।
अथवा प्रबन्धोक्तयनामित्यर्थः ।

(ध) एष आनन्द वच्यमय वच्यवत् कठोरसुन्दर्य अन्यथा कथं न विदीर्य इति भावः ।
सखि अस्मि अस्मिन्मयावभोजने दत्तावधानो भवामि सौताविपत्तिनाटकं दृष्ट्वा बहुपरिहारीऽ
स्मीति वा ।

(न) तत इति । अतुसङ्घितकैकदारकाभ्याम् । एक एक इति एकैक आर्तरेकस्य
विभक्तिनोप । एकैकवासी दारकयति अतुसङ्घितं क्रीडनारोपितं अतुसङ्घादित्यप्रत्ययः ।
एकैकदारकं विद्यु याभ्यां ते ताभ्यां पृथ्वागद्वाभ्या धरामानोरवीभ्याम् अवलम्बिता धृता सती
सौता प्रविशति नास्मान्प्रवमिति शेषः ।

राम । वक्ष्ये लक्ष्मण ! असंबिज्ञातमनिबन्धनम् अन्धतमसम् इव
प्रविशामि, धारय माम् । (प)

श्रीः । समाश्लिष्टि कण्वाणि दिष्ट्या वैदेहि वर्धसे ।

अन्तर्जलं प्रसूतासि रघुवंशधरो सुतौ ॥ ३ ॥

[३ । कण्वाणि वैदेहि, समाश्लिष्टि, दिष्ट्या वर्धसे । रघुवंशधरो सुतौ अन्तर्जलं प्रसूता
असि, इत्यन्वयः]

श्रीता । [समाश्लिष्टि] दिष्टिषा दारए प्रसूदन्ति, हा अज्जउत्त ! (फ)

[(फ) दिष्ट्या दारकौ प्रसूतासि हा आर्यपुत्र ! इति मन्]

[इति सूचंति] ।

लक्ष्मण ' पादशर्णिपन्थ] आर्य्ये । आर्य्ये ! दिष्ट्या वर्धामहे, कण्वाण-
प्ररोहो रघुवंशः । [विलोक्य] हा ! हा ! कथं शुभितवाच्योत्पीडनिर्भरः
प्रसूत एव आर्य्यः । [इति वीजयति] (व)

(प) अवसिति । न संबिज्ञातम् अज्ञातम् प अविदितपूर्वमिति यावत् । अनिबन्धनम्
अनिमित्तम् अकालादुपगतं तम् अन्धतां प्रविशामि इव । श्रीतावपिनिमाटकाभिनयदर्शनान्धो
मोह उपगतः अतः अज्ञाततो मां धारय अवलम्बन्व त्वर्थे ।

(३) समिति । हे कण्वाणि मङ्गलवति वैदेहि श्रीते ! समाश्लिष्टि आशुका भव
देव्य न्यत्र वैश्यामवलम्बन्व त्वर्थे । दिष्ट्या आनन्दार्थम् अन्धं, वर्धसे देवं मे प्रसूत त्व श्रेयस्विनी
मवसि इत्यर्थः । रघुवंशधरो रघुसन्तानैकदेशो रघुकुलवर्द्धनी इत्यर्थः । सुतौ पुत्रौ अन्तर्जलं
जलस्य अन्तरित्यवशोभावे अन्तर्जलं गङ्गाया जलमध्ये इत्यर्थः । प्रसूता असि, अमादिकण्वाणि
ता, कर्त्तव्ये । पत्नी ज्ञाती इत्यर्थः यन् गङ्गाप्रवाहाभ्यन्तरे दारकवर्धं प्रसूतवती अतो दिष्ट्या
वर्धसे इत्यन्वयः । दिष्ट्या देवेभ्य, दुष्टसाधनसंपत्त्यभावात् प्रसूतिप्रतिबन्धकगङ्गावाहिवर्धनात्
कारणमिति भावः । सुन्दराकान्ठच्छदिष्ट्यापदस्य देवित्युक्त्वा अर्थो वर्धितः ।

(फ) दारयति । दारकौ बालकौ प्रसूता असि पत्नी किं प्रसूतवती । हा आर्य्यपुत्र ! इति
श्रीदे आर्य्यम् । इति सूचंति इत्युक्त्वा मोहमुपगता । गर्भावस्थाशमिवात्मना निर्वाहणान्
रामस्यातीव दुःखम् अवयमानासौ, किल यद्यपि आर्य्यपुत्रः सन्निरि तदा क्विवा
नामन्दः स्यादिति मनसि विचिन्त्य तदभावात् मोहबोनेव संजातोऽसौ ।

(व) आर्य्येति उच्ये चित्तम् । दिष्ट्या भाग्यं वर्धामहे व । कण्वाण-
प्ररोहः कण्वाण- कुलधरः प्ररोहः अदूरः यत्र च तपीकः रघुवंशः । रघुकुलस्य मङ्गल-

पृथ्वी । वत्से ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि । (भ)

सीता । [आश्वस्य] भयवटि ! का तुमं इषं च ? (म)

[(म) भयवति । का त्वमियं च ? इति मम ।]

पृथ्वी । इत्यन्ते श्वशुरकुलदेवता भागीरथो । (य)

सीता । भयवटि ! नमो दे वमो दे । (र)

[(र) भयवते ' नमो नमो । इति मम ।]

भाग्यो । चारित्रोपचितां कल्याणमम्यटमधिगच्छ । (न)

नमः । अनुगृहीताः स्मः । (व)

जनकः, श्वशुरः, ज्ञाने इत्यर्थः । एष एव एष वेत्त्यर्थः, तस्य प्रसिद्धः श्वशुर इति वञ्च-
यस्य द्विष्टतया द्विष्टपरम्परितरूपकालङ्कारः । 'विलास्य रामं दृष्ट्वा न मनवाप्याप्याङ्क-
निर्भरः सुभिनेन आत्यर्थम् उद्दलितेन वाप्याप्याम् अश्रुषाम् उत्प्लीडनं समुत्तनं निर्भरं परिपूर्णां,
वाप्याप्याम् आत्यर्थम्, अचमो रामः प्रसुम्भं सूक्ष्मित एव सीतायाः टारकवयप्रमवाभिनयसव-
श्लोकाधारवचननिर्वासनाटिकमात्मनिर्घोषाचरव' ध्वजः । 'सुभिमती मोक्षमुपगत इत्यर्थः,
इति वाचयति तालवृत्तानिना वापुः सञ्चालयति इत्यर्थः ।

(भ) वत्से इति । वत्से पति सीते । समाश्वसिहि आश्वसना भव टःस्म मा कुक ।
अवधारणे विद्वति ।

(म) आश्वस्य मुख्यभूय आह्वेति शेषं त्वं का किमभिधाना इत्यत्र एषा च का
कुतश्चा किंपरिचया ।

(य) इयमाति । ते तव श्वशुरकुलदेवता श्वशुरस्य दृशयार्थः । कुलं वञ्चः तस्य देवता
योग्यमजिन्मादिका भागीरथी । साभिप्रायं नासिदम् गङ्गादेवोवम् । कपिलशायनिर्द्वेषाना
सगरसलनोनाम् उद्धारकर्तृत्वादियं गङ्गा सगरवय्यानां विशेषधोपास्या इत्यर्थः ।

(र) भयवतीति । भयवति वृत्तेष्वर्थशालिनि । ते तुभ्यं ममः गङ्गायाः वृत्तकुलदेवतात्वेन
सीतायाश्च वृत्तकुलवधृतया नमस्कारस्य वीक्षया अतिमात्रं कर्त्तव्यत्वं व्योत्यते ।

(न) आनैति । चारित्रोपचिता चारितेश्च पातित्रत्यलक्षणेन साध्याचरणेन उपचितां
दृष्टिं प्रापिता कल्याणमम्यटं येषःस्यति महानसुखद्विम् अधिगच्छ लभस्व । कल्याणम् एव
स्यन्तु कल्याणस्येति वेति विवक्षः । चारितीकवेषेण सकलकल्याणभागनं भवेति भावः ।

(व) अन्विति । अनुगृहीता स्मः अनुकम्पिताः भवानः । भागीरथीवाक्यादितत्त्वतया
सीता अवश्यमेव कल्याणस्यहासिनी भविष्यति, तस्याः कल्याणे अद्यावन्मपि तथैवाभिप्लव्यान्
सीतासेनेश्च सर्वेष्वेव इति उद्भवम् ।

इति श्री । देवि ! सोतां प्रसूय कथमाश्नसिभि १ (ख)

एकशिरं राक्षसमध्यवासः

साङ्गो द्वितीयश्च सुदुःश्रवोऽस्याः । *

भागी को नाम पाकाभिसुखस्य जन्तु ।

हाराणि देवस्य पिधातुमीष्टे ॥ ४ ॥

४ । एक अस्या चिन्त राक्षसमध्यवास साङ्गो द्वितीयश्च सुदुःश्रवः । को नाम जन्तु पाकाभिसुखस्य देवस्य हाराण्य पिधातुम् इष्ट इत्यन्वयः ।]

नाम कथा । सोताया ऽ खन ऽ खम अनुभवति इति ह्यतो अत्यन्तं ह्येन सन्ततिप्रमथा जित मन्वानकषेण । खतम् । अपत्यखण्ड सकलखण्डपरिभाषक स खय धीरानप्यभिभवतीत्यर्थः । मवसुहाया अपि सन्तानदुःखनातिशयकातरतावनाकनात् यवत्कृष्टेभ्यः अपत्यर्षे ह्यो गरीशानिति मन्थन यदति पूञ्च ह्यत्यातिरिक्तकल्पयितकम् । एष अयम् अपत्यदप मोह- यस्य मोह एव यास्य ममतावन्धन मोहात्मक विभागाभावरमगोत्रकसत्यकंजनक इत्यर्थः । सर्वसाधारण सर्वेषां सुरासुरप्रभृतीन् प्रणिन साधारण सन्तान तुल्यभावेन वर्तमान प्राणिसमूहेषु न केषाञ्चिन् लघु केषा वा गुरु इत्येव न केवल विश्वधारेवापत्यकहेन अपितु सर्व एवेति भावः । अतनारन' अतन्यगालना प्रजावता वा अन्तयर अन्त अन्त- करण अतीति तथोक्त अन्त करणवर्तन' अनुपपन्न मानि उपपन्न विनाश यस्य स दुःखच्छेद संसारतन् संसारस्य तन्म मून ससारमस्यायक इत्यर्थः अननेवाङ्गकसुखेणात्ता जीवा पुन पुन ससरन्ति इत्यर्थः । जन्म ईदृशि विदेहलन्दिनि ह्योते । देवि मृत्यामि भूतानां नन्तूनां धात्री धरित्री तत्सम्बोधन हे तमुन्वर । सभाश्चिदि आश्रमा भव । यदा दधातीति धात्री पोषायत्री दधस्य तामिति धातीति वा प्राणनी वहायतीत्यर्थः । इदं विश्ववर्षं पृथ्वा प्रति अभिप्रायगमम् ।

(ख) देवीति । सोतां प्रसूय जनयित्वा कथं कैम प्रकारेण आश्रसिभि विगतदुःखा भवामि, यस्या मे पुत्री सोता निरन्तरमेव ऽ खदहनरागना दह्यते साङ्गो क्वेन प्रकारेण तस्या ऽ खगानि कराम कथं वी आश्रमा भवामि तस्मात्किं मे सुखमिति भावः ।

(४) सोताया ऽ खसमध्यवासः—एक इति । एक प्रथम अस्या सोताया चिन्त हीर्षकात् अप्य राक्षसमध्यवास राक्षसान् मया शत्रवभ्यापहरणान् परं न हानमस्त्याशीकथने इत्यर्थः ।

* भागी द्वितीयश्च सुदुःश्रवोऽस्या इति पाठो । रम् । † जन्तो इति पाठान्तरम् ।

शोचन्ती भागीरथि ! सदृशमुक्तम् । युक्तमितहा रामभद्रस्य । (ग)

न प्रमाणीकृतः पाषिर्बाण्ये बालेन पीडितः ।

नाहं न जनको माम्निर्नाबुवृत्तिर्न सन्ततिः ॥ ५ ॥

[३ । बाल्यपीडित पाष न प्रमाणीकृत । अत्र न, जनको न, चापि न अनुवृत्ति न, सन्तति न, (प्रमाणीकृता) । इत्यन्वयः ।]

बाण इत्यति अतिक्रमण वर्त्तनमित्यर्थः । साहे श्री अन्तिकरामनिधनवालादये च जे अहं वर्त्तमान । न कश्चिद् बालसमस्यवाचनानतम् अस्या ट ख ततापि पतिनिधनश्चवदपाहं युक्तम् । रितीयश्च अन्तिकपवाद गणना भक्त्युपाख्याय सुदृश्य चतीव श्रवणानहं अविशद्वेषमारोप्य निधामान तत् साधुजन शान्त न उक्तातीर्थ्य एतत् न टु ख प्रथमतो गरीय इति भावः इति पृच्छावाक्यम् नाम सन्भावनायाम् । क जन प्राणो पश्चात्सुखस्य फलापधानप्रसन्नस्य पारथाभावात् स्वस्य टवस्य मुक्तदक्षुताश्चक्रभाग्यस्य हाराश्च अनुभवमानान पिधान् वानुम् आच्छादयन्म इत् प्रभवति न काऽप्यौच्यं, टवविल सतस्य चारत्वात् सोताथा एतादृशी निरन्तरं खसकति मानवेदुरपन ॥ तदस्या कृतं खलापा न कनन्य, नियति कन वाऽन इति भाव इति गङ्गावाक्यम् अवाच्यन्त्यासात्कहार, सुदुश्चरत्वेकैकथस्य लभयत् पभुतथारन्नात् नृण्यथीगिता च । इत्यन्वयः इति ।

(ग) भाग त मन्त्रम् उचित थायम् उक्त काचित् त्वयति शब् । दृष्टुं पासादवाञ्छा उत्तरात्तद दृष्टजान्मत्त न केनापि स्वच्छनीयमान इत्यन् । रामभद्रस्य रामचन्द्रस्य एतत् सोताथा टुष्टारवसाय विप्रसंख्यापन युक्त वा किम् उचित वाञ्छा पदान्तर । किन्तु रामभाप भद्र नार्चयित नटात् साती स्वीकराम रामस्याचरण न तद्यति भाव

(५) ना । बाल्य शान्तमाय कोमार बालन कुमारक पीडित विवाहक्याच गृहीत पाष न प्रमाणीकृत युक्तायुक्तायाना नक्यहृत्पुन कत पा वद्वेरीताथा सर्व चा वक्ष्यायन्त्राप तनास्या न्याग क्तन गृहीत इत्यनुक्ता पीडित इत्युक्तस्य भाव — सामाजिक तन्त्रय दत्ता त्वय राम मनुमुतापा चम्यकाव नशाशयकृत्स्नावशब्दं दृष्टा नद पत्र अचरानुभवा ईति सूचनाथ ट्टर पाष गृह्णतय विप्रश्चारीत, अन्वया पाषिवहृत्पव्य दाववत्याकागा प्रतवन्वत्त्वाहित भक्त्यम् 'प्रमाणीकृत' इति पदसुत्तरव विहावपरिण न, नाहं अहं विप्रश्चारा न प्रमाणीकृता यस्या जननी ईदो भूतध दो सा कथ दृक्त्व कुर्यात् इत्येवम अविचार्यं तद्विवाहन विधाय मय्यपि अविहाह पतेन नया जनक

राम । अस्व पृथ्वि ! ईदृशोऽस्मि ! (छ)

भाषी । प्रसोट भगवति वसुन्धरे ! शरीरमसि संसारस्व, तत्
किमसंविदानेव जामात्रे कुप्यसि ? (ज)

घोरं लोके विततमयशो या च वज्री विशुद्धि

र्नङ्गाहीपे कथमिध जनस्तामिह अद्धातु ।

दुष्काकूषां कुलधनमिदं यत् समाराधनीयः

कतञ्चो लोकस्तदतिगहनं किं स वक्षः करोतु ॥६॥

[६ । लोक घोरम् अयम् विततम् । लङ्गाहीपे या च वज्री विशुद्धि इत् इत् क
ता अद्धातु । दुष्काकूषाम् इदं कुलधनं यत् कतञ्च लोकं समाराधनीयं तदतिगहनम् स
वक्षः किं करोतु । इत्यन्वयः]

(छ) अस्मिति । ईदृश एवन्विधं तवात्मजं या आस्यपुत्रभाषणार्थं, अस्मि अस्-
मभामि । अतिपृथ्व्याचरणात् नाह तस्या भर्तृपदवत्त्वात् भवितुमङ्गामीति भावः ।

(ज) प्रसोटिति । इ वसुन्धरे भूतधाति । त्वं प्रसोट रामं प्रति प्रसन्नं भवं न
तस्मै कुप्य इत्यर्थः । त्वं संसारस्य दम्पतिमाहृत्पुत्रस्वसृष्टिद्वाराऽऽकुलम्बसम्बन्धवत् जगत
शरीरम् असि शरीरवत् प्रकृतिनिष्ठतिनिबन्धनभूतासि, गान्धर्वासि, आत्मदेहः, यथात्मन
सुखे वैति तथा सर्वदेहभूतां त्वं सर्वेषां वार्तां वेत्सि । उक्तं च 'आदिश्वच्छावनिनीऽनन्वय
षीभुं निरापो हृदयमयः । अद्ध्य रातिथ उभं च सम्यक् धर्मोऽपि जानाति नरस्य हृत्तम्' ।
तत् तज्जान् किं कथं असंविदाना इव अविदितशक्ताना इव जामात रामाय कुप्यसि न त्वया
क्षोपितमिति भावः ।

(६) घोरमिति । लोकं भुवनं, 'लोकस्य भुवने जनः' इत्यमरः । घोरं भयानकम् अयम्
दुष्कोर्तिः निन्दति यावत्, सौताविषयिषीत्यर्थः । विततं विकारार्थम् । व्याप्तमिति यावत् ।
ननु अग्निपरीक्षाशक्तिया कथमस्या अयम् इत्यत आह—लङ्गात । लङ्गाहीपे लङ्गावासी
हीपश्चेति तज्जित्, विगंता आपो यज्जित् स हीपः, समानान् अत्, दान्तरूपसंगम्य अयं इत्
इति अयं ईदृशश्च हीपः । सागरवेदितायामतिदूरवर्तिन्या लङ्गायां वज्री हुताशने या विशुद्धि
निर्दोषत्वावगतिः, परीक्षेति यावत्, वभूथेति शेषः । इह भारतवर्षे जनः लोके । अथ इव कील
हेतुना तान् अग्निपृथ्विं अद्धातुं प्रत्यत्, प्रत्यक्षीभूतमप्यद्भुततमं व्यापारं रक्षिति,
अतिदूरवर्तिन्या लङ्गाह्वयां वज्री सौतायाः अरिदग्निपरत्वात् अथोऽयं विश्व-
विश्विन्ध्वं । अतश्चिन्नासकारणमिति भावः ननु अथ परीत्य गृहंस्ताः । वाक्योपराप

नक्षत्र । अस्याहतात्प्रकाशा हि देवता भूतेषु विशेषेण गङ्गा,
तदयमञ्जलिस्ते । (भ)

राम प्रसन्न । अनुवृत्तस्त्वया भगौरथगृहे प्रसादः । (ज)

पृथ्वी । देवि । नित्यं प्रसन्नास्मि व , किन्वापातदुःसङ्घे हावेगे
नैव ब्रवीमि, न पुनर्न जानामि * सीताञ्छेहं रामभद्रस्य । (ट)

वाचन किमायाति इत्या आह—इच्छाकृषामिति, यत् कृतञ्चालोक सकला प्रजा समाराध
नाय अनुवृत्तनीय सन्ध्या परिनीषथाय इति तावत्, तत् लोकाराधनम् अतिगहन चत्वन-
दुष्कर कार्यमिति यथा इच्छाकृषा इत्य कुगावापत्याना इत्यधन कुलकमागत धन व्रतमित्यर्थ ।
यथा धन यत्र न रक्षति तथा प्रजानुरञ्जनमपि इच्छाकृषिभरवश्य कर्तव्यमित्यर्थ । स वत्स
स हाधार राम किं करान् सीतादायसम्भवनया विरक्ताना प्रजानां सीतान्वागमनदेव
कथमनुरञ्जन कृत्यादित्यर्थे ततो नाक्षम वत्सस्य रामस्य कौटुम्बिकपराध घट्टेव वदतीति
भाव । सीताविवासान् काय प्रति नाकिं कृतिप्रसारादीनां बहूनां कारवानां खण्डि
कपातिकान्यायन समवधानात् समुच्चयान्द्वार मन्दाकानां वृत्तम्

(भ) अस्याहतात् । हि यत् देवता देवयानय भूतेषु जन्तुषु विशेषेण अस्याहतात्प्रकाशा ।
अस्याहता अकृ यत्त आनवारित अन प्रकाश अन करवृत्तिपरिग्रहण परीक्षणा
यासां तास्योक्ता, देवा इत्यु अनर्थ्यामतया सन्वर्थायमनोगतभाव जानन्तीत्यर्थे ,
विशेषण गङ्गा प्रधानं गङ्गा भगौरथा देवी अस्याहतात्प्रकाशत्यर्थे । निखिलाभ्यो
देवताभ्यो विशेषार्थ्यान्तानी गङ्गात्यर्थे तत् तस्यात् सकलदेवताभ्य अर्पितैर्यज्ञैश्चाणि
त्वाहता त तुभ्यम् एव अथ मया विधायमान प्रथामाञ्जलि प्रथामाय अभिवन्द्याय अञ्जलि
करयन्त्यस्योगङ्गपमुद्राविशेष अञ्जलि परमा मुद्रा विप्र देवप्रसादिनी' इति । त्वामह
प्रथमानीत्यर्थे ।

(ज) अस्त्विति । भगौरथगृहे भगौरथस्य कुल त्वया भवत्या प्रसाद अनुवृत्त अनु
वृत्त अनुवृत्त प्रकाशित इत्यर्थः । भगौरथादिमन्वर्थ्येण अर्पितैरेण अनुवृत्तित् ।
भगौरथपद कुलस्य अर्पितत्वप्रकाशाधम

(ट) देवीति । व यस्मान् प्रति नित्य सर्वदा प्रसन्ना समुष्टा अस्मि, युष्मद्विषयक
मन कालुष्यरहिता सर्वदेव भवामि । किन्तु परन्तु अपत्यस्य समानस्य शोकावग शोकस्य
आवेग प्रसर खोभ इति यावत् । आपातदुःसङ्घ आपाते त्रवणवणे एव दुःसङ्घ उदु-

* किन्वापातदुःसङ्घ शोकावेगोऽपत्यस्य इति कश्चिन् पाठः ।

दृष्टमानेन मनसा देवादत्सां विहाय सः ।

सोकोत्तरेषु सख्येन † प्रजापुण्यैश्च जीवति ॥ ७ ॥

[७ । देवान् वत्सा जानकी विहाय दृष्टमानेन मनसा स सोकोत्तरेषु सख्येन प्रजापुण्यैश्च जीवति । इत्यन्वयः ।]

राम । सख्यश्चा हि गुरवो गर्भरूपेषु । (ठ)

० सीता । [इदती कृताकृति ।] वेदु मं अत्तणो अङ्गेषु विलसं
अम्मा । (ड)

[(ड) नवतु मामात्मनोऽङ्गेषु विलसन्त्या । इति उक्तम् ।]

मन्वत् । 'दृष्टमन्वत्' चापातसादेवात्सख्ये' इति कोषः । 'तदात्वे' पात चापात इति वैकल्पिकी । सन्निगतसोकादिशब्दोत्तरमेवाधीरताज्ञानमाह्वयैति, पश्यात् प्रोक्तनिदानपञ्चाशोचनवा शान्तुदयान् सङ्गोच्य स्यादित्यर्थः । तेन हेतुना एवम् उक्तप्रकारं "कलत्रार्थं पुत्र" इत्युक्तं ब्रवीमि । पुत्रं क्विन्नु रामभद्रस्य रामचन्द्रस्य सीतासौ च सीता प्रति अनुग्रहं न जानामि न अपि न जानाम्यस्य, "ही नञी पञ्चम्यर्थं गमयत" । रामस्य सीतानुरागं जानन्तं अत्यर्द्धं दुःखसोकावेगम् असङ्गमाना इत्वं ब्रवीमतीति भावः ।

(७) तदेषु विद्वेषोनि—दृष्टमानेनेति । देवान् दुर्भारनियतिनिवृत्तान् वत्स जानन्तीं विहाय अरुण्ये परित्यज्य दृष्टमानेन बहिरङ्गानर्थेन सन्नाहमानेन मनसा इदमेव उपलक्षितं सः राम सोकोत्तरेषु अलौकिकेन सख्येन धैर्येणैति यावत्, प्रजापुण्यैः प्रजानां कृतिपुञ्जानां पुण्यैः सुकृते जीवति प्राणिति । आत्मधैर्यप्रजापुण्यरूपकारणवशाभावे रामस्य ईदृशदुःखसोके सन्वतिते जीवनसंशयः स्यादित्यर्थः । अतः जीवनस्य हेतुतासम्बन्धेन उभयोः सम्बन्धोः सख्यप्रजापुण्ययोरेवयान् तुल्ययोगिता, प्रजाकृतिपुण्यरूपकारणस्य रामकृतिजीवनस्य च कार्यस्य मित्राधिकारवत्त्वान् असङ्गतिश्च ।

(ठ) सख्यश्चेति । गुरवः पुत्रनौवा कजा अमुप्रभृतय गर्भरूपेषु अपत्यसङ्घेषु जानावः प्रवृत्तिषु सख्यश्चा हि सख्यया दयया सङ्घं वनंमाना इति तयोक्ता कानुसन्त्या एव । अपत्यानाम् अपराधे सन्वपि गृहजना' त न गृहस्त्योत्थं । यतः स्वात्मप्राया अङ्गेषु नृसम्भवात् जाचरन्तं मां न ब्रवापेति भावः । यथा गर्भानामिव रूपं यथा ते तथोक्तेषु अस्माकृति मेव' । यथा गर्भेण अरचयानर्द्धं अन्तराचवीयत्वं तद्वत् अस्माकं गृहजनसङ्घकारणवीयत्वं इत्यर्थः ।

(ड) वेदिति । इदती दुःखातिभारान् कन्दन्ती सीता ॥ कृतः अस्माकं अरसख्यंवीनरूपमुदाविषेवी यया सा तयोक्ता सती आहृति मेव अस्ति परमा

रामः । किमव्यदं ब्रवीतु । (ढ)

भाग्यो । शान्तम् ! अविस्त्रीणा संवत्सरसङ्कल्पं भूयाः । (ष)

श्रीमि । वत्से ! अवेक्षणीयौ ते पुत्रकौ ? (त)

श्रीता । अथाधान्नि, किं एदेष्टिं । (थ)

[(ष) अनाथाधि, किम् एताभ्याम् ? इति श्रुम् ।]

रामः । हृदय ! वक्ष्यमयमसि । (द)

भाग्यो । कथं त्वं समायाप्यनाथा ? (ध)

शुद्धा चिदं देव-प्रसादिनी'ति आगमः । आत्मन अङ्गेषु स्वस्या मन्त्रयेषु दीष्टेषु विलयम् अद्वैतम नयतु प्रापयतु । इदंश्री पुनर्मांश्च जीवितमुत्सृष्टे इति भावः ।

(ढ) किमिति । अन्यत् उक्तवचनादपर किं ब्रवीतु कथयतु । अन्यत्सु-खाड्डवा-जन जीवने मन्त्रादगो भवत्येवेति भावः ।

(ष) शान्तमिति । शांतमित्यर्थः निषेधं वर्जने । ए० न नया इत्यर्थे । संवत्सर-सङ्कल्पं संवत्सराणां वषाणां सङ्कल्पं अथवा समा व्याप्य, सङ्कल्पान्दीऽप्य अन्तर्वाची तेषु विज्ञानायाः सुदृक्त्वे इति नियमस्याव्यभिचारः, प्रकृतं गुरुजनप्रदत्ताशीर्वादेण प्रकल्पं च । अन्तर्वाची द्वितीया । अविस्त्रीणा भूया जीविता स्थेया, न कदापि ते विलया भूयादित्यर्थः । आश्रयि लिङ् ।

(त) वत्से इति । पुत्रकौ अर्भकौ एतौ अवेक्षणीयौ परिपालनीयौ, तदर्थमेव स्वया-स्वातन्त्र्यमिति भावः ।

(थ) अथाधेति । अनाथाधि नास्ति नाथः रक्षकः, यस्या तपोक्ता अस्ति भवानि । एताभ्यां पुत्रक्याभ्यां किं न किमपि प्रयोजनमित्यर्थे । नारोचामिकं प्रकृतं वस्तु वतिरिध, अथ सम्भारं तस्य अनन्तविरहे पुत्ररक्षणेनपि न मे क्वाप्यम् । अथवा अत्ररथाई कथयन्श्रीः परि-पालने चला भवामीति भावः ।

(द) हृदयेति । हे हृदय चित्त । वक्ष्यमयम् अस्ति वक्ष्यदतिहृदयसि अन्वया-श्रीतायाः । एतत् 'अनाथाधी'ति वचनं श्रुत्वापि कथं न विदीर्येसे । अद्य स्वयाजो मन एवो अनाथा एतदपि श्रोतव्यमित्यर्थः । अपि अथा इ मदीयमतिकठोरमन्वाचारं सङ्कल्पानपि महिरुद्धेवैव पुत्रसङ्कोरपि निष्कृतीजनकतां जानाति, तां निर्वास्य अपि रामस्य मन बोधादौ अमुपयुज्यसे, न तु विदीर्येसे इति भावः ।

(ध) कथमिति । कथं केन प्रकारेण समाया अपि नाभवती अपि विद्यमानभर्तृका

सोता । कौदिसं मम मन्दभाङ्गोऽपि सणाधत्तर्ष ? (न)

[(न) कौदिसं मम मन्दभागिन्याः सनाधत्तम् ? इति सम् ।]

द्वौ । जगन्मङ्गलमात्मानं कथं त्वमवमन्यसे ।

आवयोरपि यत्सङ्गात् पवित्रत्वं प्रकथ्यते ॥ ८ ॥

[८ । त्वं जगन्मङ्गलम आत्मानं कथम अवमन्यसे, यत्सङ्गात् आवयो अपि पवित्रत्व प्रकथ्यते । इत्यन्वयः ।]

लक्ष्मण । आर्य्ये ! श्रूयताम् । (प)

रामः । श्रूयोतु लोकाः । (फ)

अपीत्यर्थः । अनाथा अशरणा अपि त्वमिति मयः । जगता नाथा मयात्मना माय, तस्या अपि अनाद्यत्वे जगन्नि अनाद्यानि भवेयुरिति भावः ।

(न) कौदिसमिति । अभाग्याया अकुशल्याया । दुर्भाग्याया अकारणकलङ्का-
रोपेण निर्वासनात् असीमद स्वसागरमग्राया इत्यर्थः । म मम सनाधत्वं मार्थेन सङ्घ वर्त्तमाना
तद्योक्ता समाधा तस्या भावः । तत्त्वं रत्नकृतम् तौट्टम् क्रियं तम्, या खलु भङ्गो व निर्वासिता
तस्या नाद्यत्वं किम्प्रकारं तद्वदपीत्यर्थः । अ म सनाधत्तम् अकिञ्चित्करमिति भावः ।

(८) जगदिति । इ मीने । त्वं जगन्मङ्गलं विभूवनकन्याणकरं जगतां सङ्घं यथा
दिति बहुव्रीहिः । अनेन मङ्गलदेवनेति समाख्या ख्यायिता । अथवा जगतां सङ्घं मङ्गल
स्वरूपं विभूवनस्य सूर्तिमत् शुभमिव इत्यर्थः । एतन्मते सकलजनकेऽपि सौतात्मनि मङ्गलत्व
सम्भावनादुपपन्नमेवा । विशेषेण निश्चयमने तु अभिधाहेतुः । आत्मानं देहम् अवमन्यसे
अवजानासि अनाथास्त्रीत्यादित्येदं प्रकथयन्तया निन्दस्योत्यर्थः । तत्सङ्गात् यथा त्वदात्मन
सङ्गात् सम्यक्तात् आवयोरपि जगत्पावनत्वेन प्रसिद्धयो इच्छीभागोरुथोरपि का कथा
अन्वेषामित्यपेक्षे । पवित्रत्व पावनत्व स्वसम्बन्धादन्वेषामपि दोषापनोदकत्वम् इति वा
अप्यर्थः । प्रकथ्यते पुरांपेक्षया अतिशयिभं भवति । एतेन त्वमनुभवीया पतिव्रतासौति
सृज्यते । असौ नात्मा अवग्रथ इति भावः । एतदंशं दण्डापूर्विकाव्यायेन अन्वदीयपावनत्व
प्रतीतिरथापत्तिरन्वयः । सौतासङ्गेन पृथ्वीभागोरुथो पवित्रत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तं इति
अर्थोक्तिः, तथा च सोताया पृथ्वीभागोरुथोपेक्षया प्रकथयतीतिदोषो व्यतिरेको व्यन्यते ।

(प) आर्य्येति । श्रूयतां भवता आकर्ण्यतां पृथिवीगङ्गयोर्भजनम् इति शेषः । कौदसी
साधो सौता इति एतद्वचनेनानुभूयतामित्यर्थः ।

(फ) श्रूयोमिति । लोकाः भूवन तत्र स्थिता जना इत्युक्ते गेहादिमध्य
तस्य अन्वेषणतया श्रूयतासम्बन्धात्, तस्यसकलजनानां विशेषेण पृथ्वीपैचारिक

[नपथ्य कलकल] (ब)

राम । अद्भुततरं किमपि । (भ)

सीता । किञ्चित् सञ्चलं अन्तरिक्षं पञ्चलदि । (म)

[(म) किमिति सकलम अन्तरोऽपि प्रचलति इति सम ।]

दृश्यो । ज्ञातम् । (य)

ऋशाश्वः कौशिको राम इति येषां गुरुक्रमः ।

आविर्भवन्ति तान्येव शस्त्राणि सह जृम्भकः ॥ ८ ॥

[८ । ऋशाश्च कौशिक राम इति येषां गुरुक्रमं तान्येव शस्त्राणि जृम्भके सह आविर्भवन्ति । इत्यन्वयः]

[नपथ्य

देवि सीते नमस्तेऽस्तु गतिर्नः पुत्रको हि ते ।

आस्तेष्वदर्शने देवो यदाह * रघुनन्दनः ॥ १० ॥

फलनाथ उपचारी न दीपार । अथवा लाव सकला प्रजा जातावकत्वम् । शयान् आकण्ठयतु । मया हि सीताया गदता ज्ञातेव, न पुन शयवैगङ्गावाक्यं युत्वा सीताया निर्दोषतावर्कष्यत, य पुन कालीनवादिनाम शृण्वन् ज्ञानम् च सीताया पातिव्रत्यमित्यर्थः ।

(ब) नपथ्य प्रसाधनभूमा । कलकल कोलाहल भवतीति शब्दः । कृष्णका स्त्राणां मन्त्रामन्त्रिततन्त्रोन्मथतया तत्प्रयोगस्य साधारण्यपरिज्ञानायोग्यत्वान्न तदगममूलनाथ नपथ्य इत्युक्तम् ।

(भ) अद्भुतति । किमपि अपर किञ्चिदपि अद्भुत विशेषणार्थ्यजनकं किमपि दृश्यं भवेत् अन्वयात् कथं कोलाहल इति ।

(म) किमिति । अन्तरिक्षं गगनमण्डलं किमिति कथमेव प्रचलति प्रदीप्तं भवति ।

(य) ज्ञातमिति । अन्तरीक्षप्रदीपनहर्षुर्विदित इत्यर्थः ।

(८) ज्ञानप्रकार दर्शयति—ऋशाश्च इति । ऋशाश्च तन्नामा मुनि कौशिक कुशिक नन्दन विश्वामित्र राम इति एष येषाम् अस्त्राणां गुरुक्रम आचार्यानुपूर्वीं उपदेष्टुं परंपरात यावत् । ऋशाश्चात् विश्वामित्र तस्याश्च राम यानि अस्त्राणि प्राप्तवान् इत्यर्थः । तान एव उक्तगुरुक्रमवन्ति एव शस्त्राणि वाक्यादीनि जृम्भके सह आविर्भवन्ति प्रकटीभवन्ति प्रकाशन्ते । अतएव कोलाहल भवति अन्तरीक्षं च त्र्यलतीति भावः ।

* यदाह इति कश्चित् पाठः ।

[१० । देवि सीते । ते नमः चक्षुः देवः रघुमन्दनः आलोक्यदर्शने यत् चाह, ते पुत्रकौ गः गतिः हि । इत्यन्वयः ।]

सीता । दिङ्मिषा अत्यदेषदासो परिपुङ्गुरन्ति । (२)

[(२) दिङ्मिषा अत्यदेषदासो परिपुङ्गुरन्ति । इति सप्तम् ।]

तच्छब्दः । उत्तमासीदार्यैश्च—सर्वथेदानीं त्वत्प्रसूतिसुपस्थास्य-
न्तीति । (ल)

रामः । नमो वः परमास्त्रेभ्यो धर्म्याः स्त्री वः परिग्रहात् ।

अनुध्यातैरूपेतस्यं वक्ष्योर्भद्रमसु वः ॥ ११ ॥

[११ । परमास्त्रेभ्य व नमः चक्षुः, व परिग्रहात् धर्म्याः स्त्री । अनुध्याते वत्सुत्रा-
रूपेतस्यं, वः भद्रम् चक्षुः । इत्यन्वयः ।]

(१०) आलोक्यदर्शनाभ्यनुज्ञातानि कानि जृम्भकास्त्राणि कृष्णवती सकामन्तीति साधा-
रणावेदनार्थं नेपथ्यात् प्रयुज्यते—इतीति । अयि स्त्रीं देवि । ते त्वयं नमः वयं त्वां प्रथमान् ।
हि यतः ते तव पुत्रकौ नवजाती बालौ सुतो मोऽस्माकं गतिः आश्रयः प्राप्यौ वा । अत्रोक्त-
दर्शने तव चित्तविमोदनाय चित्तदर्शनसमये देव रघुमन्दनः रामः यत् आह इतीति का इति ।
वन्दस्वैतानि दिव्यास्त्राणि ” सर्वथा इदानीं त्वत्प्रसूतिसुपस्थास्यन्ति ” इत्याशीर्षचनं त्वयं प्रयुक्तवा-
नित्यर्थः । तस्माद्देव, तस्मान्वाशीर्षचनान्देव, वयं तव पुत्रकौ प्राप्नुमः इत्यर्थः ।

(२) दिङ्मिषा इति । अहो भाग्यम् अत्यदेषदासो अस्त्राणां जृम्भकाणां देवताः अथि स्त्रीणां
देवताः परिपुङ्गुरन्ति प्रकाशन्ते । अत एव पुत्रयोः सौभाग्यम् ।

(ल) उत्तमिति । आर्यैश्च मान्येन भवता उत्तमासीत् प्रथमाहं आलोक्यदर्शनकालं
” सर्वथा इदानीं त्वत्प्रसूतिसुपस्थास्यन्ती ” ति एतन् वाक्यं सीतां प्रति कथितम् अभूत् । तस्यैव
परिचाल एव इति सम्भावयामि इति भावः ।

(११) नम इति । परमास्त्रेभ्य उत्तमैस्तुभ्य वः युष्मत्स्यं जृम्भकाधिष्ठातृभ्य
नमः चक्षुः युष्मान् प्रथमानौत्वर्थः । नमः स्वस्तीत्यादिना अनुधी । वयं युष्माकं परिग्रहात्
युष्मान्कर्तुं वक्ष्योकारान् युष्माकं लाभादा धर्म्याः स्त्री वक्ष्यन्ती भवानः सकलकामा जाता
इत्यर्थः । अनुध्यातैः स्मृतैः स्मृतिः भवतिरिति शेषः । वक्ष्योर्भद्रं पुत्रं त्वेव ।
रूपेतस्यं रूपस्यम् । युष्मादिस्मर्ये नमः पुत्रार्थां चिन्तितेषुकाभिः । गन्तव्य-
नित्यर्थः । व युष्माकं भद्रं भद्रम् चक्षुः भवम् ।

वृत्तश्रीः कामपि दशां कुर्वन्ति मम साम्प्रतम् ।

विद्यायामन्दसन्दर्भजर्जराः कश्चिच्छेद्यः ॥ १२ ॥

[१२ । साम्प्रतं विद्यायामन्दसन्दर्भजर्जराः वृत्तश्रीः कामपि दशां कुर्वन्ति । इत्यन्वयः ।]

देशी । मोदस्व वत्से । मोदस्व, रामभद्रतुष्यो इदानीन्ते पुत्रको संवृत्तौ । (व)

गीता । भववदीशो ! को एदाशं क्वचित्शेषिणं कश्च करिष्यति ? (घ)

[(ग) भववदीशो ' क एतयोः क्वचित्शेषितं कश्च करिष्यतीति ' इति सम् ।]

राम । एषा वशिष्ठगुप्तानां रघुणां वंशवर्द्धिनी ।

कष्टं शीतापि सुतयोः संस्कारं न विन्दति ॥ १३ ॥

[१३ । वशिष्ठगुप्तानां रघुणां वंशवर्द्धिनी एषा शीता अपि सुतयोः संस्कारं न विन्दति कष्टम् । इत्यन्वयः ।]

(११) वृत्तश्रीत्यादि । साम्प्रतमधुना विद्यायामन्दसन्दर्भजर्जराः विद्यायः अपूर्णवस्तुसन्दर्भेन-
नान्दान्करविकारविशेषः स चाम गङ्गापतनतन्मत्प्रसवशुभकशास्रादिमूलकः । चामन्दः
असम्बन्धव्यापनार्हतामनुक्तप्रतीतिविशेषः पुत्रदशदर्शनजन्मकर्म इति यावत् । तयोः सन्दर्भः
कथनम् एकत्र समावेशेन तेन जर्जराः व्याकुलिताः जीर्वा इति यावत्, कश्चिच्छेद्यः
कश्चिच्छेद्योऽपि वदन्त्यदुःखातिशयस्य कर्मणः तरङ्गा वृत्तश्रीः उच्यते । चञ्चलभावमात्राः
सन्तः मम कामपि चमिच्छन्त्या दशान् चवत्सा कुर्वन्ति । कश्चिच्छेद्येन कश्चिच्छेद्यं
सञ्चये । गङ्गावृत्तश्रीरनुयच्छदपालीकिकव्यापारवलीकनान् विद्यायेन सुतसामग्र्येण
दुर्वेषं शिववृत्तश्रीनीविद्योनेन नवीनतानादयेन शीतेन च चञ्चलधुना व्याकुलो भवामी-
त्यर्थः । अत्र कश्चिच्छेद्यस्य विद्यायादिमात्रात्तयाप्राधान्येन रसवदसङ्कारः ।

(व) मोदस्व इति । मोदस्व चामन्दिता भव, हर्षे हितम् । इदानीम् अधुना ते तव पुत्रको
वाल्मीकी रामभद्रतुष्यो रामचन्द्रसदृशपरामर्शो संवृत्तौ गती जन्मकाशकामादिति भावः ।

(ग) शेषिणि । इदानीम् अधुना कः को जनः एतयोः पुत्रकोः चमिच्छेत्तं
चमिच्छन्त्यानुदयं कश्चं विधिं जातकर्मसंस्कारादिशास्त्रोक्तानुष्ठानसूचनित्यर्थः । करिष्यति
कस्यादधिक्यति ।

(१२) एवेति । वशिष्ठगुप्तानां वशिष्ठेन ब्रह्मपुत्रेण मपोनिधिना गुप्तानां वासित्तानां

मानो । पुत्रि । किं तवानया चिन्तया ? एतौ हि वक्षो स्तन्व-
त्वागामरेव भगवतो वाक्मीकरर्पयिष्यामि, स एतयो चक्षकृत्यं
करिष्यति । (घ)

यथा वशिष्ठाङ्गिरसाह्वयी प्राचेतसस्तथा ।

रघुषां जनकानाञ्च वशयोदभयोर्गुह ॥

[२४ । वशिष्ठाङ्गिरसौ यथा रघुषा जनकानाञ्च गुह तथा प्राचेतस उभया वशयो
गुह । इत्यन्वय]

राम सुविचिन्तितं भगवत्या । (स)

तन्वत्सम्कारविनष्टापदानित्यथ रघुषा रघु ग्याना वशवर्तुनो पदप्रमदम कलमिदं
कारिणौ एषा हीता च प चाला तावदन्वा सकलसम्पद्गुहात्मनी सुस्युत्पन्नौ ज्ञानकी अपि
सुतयो नवजातयो कुमारयो सम्कार चार्थार्थितक्रातकम्पादिसम्पादयितारम चाचाञ्च
न विन्दति न लभते चहा कष्टम् जीवति विकालञ्च रघुषा कुलोभुरा वशिष्ट रघुकुल
वधु हीतापि पुत्रयो सम्कारा न प्राप्तातीति तादृश उभाप रपाक इति भाव

(घ) पुत्रीति अथि पति स्तान् तव चनया चिन्तया एतया भावनाया कि
चिन्तयोजनम् । क चनया सम्कार कारयतीत्यर्था चिन्ता त्वया न क्वाञ्चित्त्वथ । हि यत एता
पुत्री स्तन्वत्वागतं परच क्षान भवं कन्व तस्य त्याग तन्वान् स्तन्वपानत्यागादित्यथ पर
वक्ष्योमान् दिनितरत्तं इत्यादिना पञ्चमी स्तन्वत्यागकालपुत्रजन इत्यथ । वाक्मीकि
तनुसमीपे इत्यर्थं, स्तन्वत्सामान्य वती पुत्रुःकथानि । एतेन द्वितीयादविकल्पकस्य
'किनापि देवताविशेषव'ति वाक्य व्याख्यातम् । स एव वाक्मीकिरव एतयो कुमारयो वदन्त्य
चक्षकानुचितं सकार चरिष्यति विधास्यति, अती मानि ते चिन्तित भाव ।

(२४) कुलमुदन्वागमद निवारयति—अद्यात् । वशिष्ठाङ्गिरसौ वशिष्ठश्च वशयो
मानसपुत्र चङ्गिरस अपत्यम् इति चङ्गिरस तद्योक्त मानसश्च तौ तयोर्भौ कयो यथा यद्वत्
रघुषां रघुवंशानां जनकानां जनकवदन्वायाच गुह चाचाया तथा प्राचेतस वाक्मीकि उभयो
रघुजनकमीश्वरो कुलयो गुह चाचाय । यथा रघुवंशकाचाय वशिष्ठ जनकवज्ज्य
वसानम् तथा वाक्मीकि इतीरैश्वर्ययो गृह्वरित, साऽपि तव पुत्रयो ज्ञानकम्पकारादि
कर्तुमर्हतीति ते चिन्तयाकानित्यर्थं । न चानयो वशिष्ठप्राचेतसयोर्कस्य गौरवं त्याघवं वा
वदन्तीवमिति भाव

२६ (स) सुवीति । अनवतोत्था परमेष्ठ्यज्ञानिनीत्या ऋधोभागीरयो । तम

सप्तमः । आर्य्य ! मत्वं विज्ञापयामि तेस्तेष्वप्येवंकीं कुशलवी
उत्प्रेते । (इ)

एतौ हि जम्भसिद्धास्त्रावभी प्राचेतसाङ्गुनेः । †

वीरौ सम्प्राप्तसंस्कारौ वयसा द्वादशाब्दिकौ ॥ १५ ॥

[१५ । हि एतौ उभौ जम्भसिद्धास्त्री मने प्राचेतसात् सम्प्राप्तसंस्कारौ वीरौ वयसा
द्वादशाब्दिकौ । इत्यन्वयः ।

राम । वत्स ! इत्येवाहं परिप्लवमानहृदयः प्रसुग्धोऽस्मि । (ञ)

पत्नी । एहि वत्से ! पवित्रीकुह रसानलम् । (क)

राम । हा प्रिये ! स्त्रीकान्तं गतासि । (ख)

सव्यगवधारितम् । अनयो मत्कथा वाञ्छाकिरिति यत् आभ्यामवधार्यते तत् याधु हतमिति
भावः ।

(इ) आर्य्यति । आर्य्य पुत्र्य अयम् । मत्वं विज्ञापयामि निवेष्टयामि, हैकी
वहभि हेतभि वत्सी कुशलवी उत्प्रेते वत्सकुशलवत्त्वेन अभिनेत्रशिशुप्रथं सन्धावयामि, एतौ
भोतानमंत्रौ तत्र पत्नी कुशलवी नृममन्मिनोमौत्यर्थः ।

(१५) एताविति । हि यस्मान् एतौ उभौ कुमारौ जम्भसिद्धास्त्री जम्भान चारम्भ
विद्वान्नि प्राप्तानि अस्त्रानि जम्भकाख्यान आयुधानि ययो तौ तथोक्तौ मने मत्स्ये प्राचेत-
सात् वाञ्छीके सक्ताशात् प्राप्तसंस्कारौ प्राप्त लभ्य संस्कार ज्ञातकर्तव्यमयनादि-वाञ्छां ती-
वीरौ शूरो त्वत्पुत्र्यविक्रमौ इत्यर्थं वयसा जीवनकालिन द्वादशाब्दिकौ द्वाभ्यामभिका द्वा
इति द्वादश ते च ते अस्त्रा वत्सरा तान व्याप्य भवत इति उज्ज्वल्यः । ती तथोक्तौ
द्वादशवत्स्रवयस्की । अभिनेत्रकौतापुत्रयोर्विदानोसिब जम्भकाख्यानः प्रत्यक्षोक्तः ती
कुशलवाचाप आजम्भसिद्धास्त्री, अधुना वयसा च द्वादशसव्यकी ती भवेताम् । अभिनेत्र-
कुमारयोस्तु अभिनयकालादेशया द्वादशाब्दत्वं बोध्यम् ।

(ञ) वत्सेति । इति अस्मात् एव सौताननयत्वेनानुमानवशादिव । अहं परिप्लवमान-
हृदय अस्त्रमपिच प्रसुग्ध प्रसूट अस्मि भवामीत्यर्थः ।

(क) उच्यति । रसानल अधोभुवनं पवित्रीकुह पुत्रवत्यालवाचिष्ठानि पुत्रीचि,
पवयो जम्भानुसलय यावत् तत्र तिष्ठ तदीहि मया सुष्ठानच्छः ।

+ ज्ञातौ प्राचेतसादिति ; प्राप्तप्राचेतसावभी । आर्य्यत्वस्याहती वीरी, वयसा द्वादशाब्दिकौ
इति च पाठभेदः ।

गीता । विदु मं चक्षुषो चक्षुषु विकल्पं चक्ष्वा, च सकञ्चि ईदृशिं
 लोचलोचपरिवर्त्तं चक्षुभविदुम् । (ग)

[(ग) मयत्तु मामात्मनोऽङ्गेषु विलम्बमन्वा, न चक्ष्वाणि ईदृशं जीवलोचपरिवर्त्तनम्
 भवितुम् । इति सम् ।]

राम । किमुत्तरं ख्यात् ? (घ)

श्रीः । वत्स्ये । स्तन्यस्वागं यावन्नचियोगतः पुत्रकयोरपेक्षस्य,
 परेषु ते यथा रोचते तथा करिष्यसि । (ङ)

(ङ) इति । इति अटोऽप्ययम् लोकात्तर चक्षो लोकात्तर पातालं गतादि
 ज्ञानादि, चक्षुषेभ्यः, इहावस्थाने देवाइशंजादे सन्धय चासीत्, तत्पि मे विमटमिति
 भावः । अत्र लोकात्तर मनेत्यनेन सोताया मरुत्त नावगन्तव्यं मन्थंत्वाकाटव्यत् पातालं मनेत्येव
 लोच्यम् । अथवा अस्मिन्नाथ भाव प्रकाशने—यत्, यथा अस्मानां दर्शनं तन्मन्त्रना न लभन्ते
 तस्यैव तव पातालं गताया मन्त्रकर्त्तृवदमंनलाभीऽसम्भवः । अधुना च अतस्त्रजनासैविव मया
 अतुङ्गते केवलं मेवाहुसम्पात एव साध्यं न तु कथमपि दर्शनं लभ्यमिति । अतिक्रष्टोऽपि
 मे ज्ञानपरिचाम इति ।

(ग) मेत । चक्ष्वा मातः भूतधात्री चाक्रम्य स्वस्य चक्षुषु ईदृशं मां शिखयन् अदमन
 मयत्तु प्रावयन् । ईदृशम् ए विधु दु सकर्मिन्त्यर्थं लोचलोचस्य भ्रवमस्य मन्थावस्थानलोचस्य
 परिवर्त्ते परिवर्त्तनम् चक्षुषाभावम् अनुभवितुं शीदुमिन्त्यर्थः । न चक्ष्वा अस्मिन्नाह चक्षुः । मन्थं
 लोचवाङ्मिनी अथ ङ पातालावाङ्मिनी वस्तु चक्षुषोतीति तथापि दु लोचवर्त्तनी न स्यात्, तन् मम
 चक्षुषेव श्रेयानिति भावः । चक्षुषमपि गुहायैः सोताचिन्तगती व्यज्यते—वत्त पतिजना दि
 कर्मिणी स्नामिजनाधीने गुहादार्थेव रमते, कटातिशयमापन्नपि न स्वामिगृह परिवर्त्तनति
 तथापि अत्र जीवलोचपरिवर्त्तव्यवहारविदुष्याचरितुम् मामनुमन्वसे तथाह वीतभृष्टा, अथ
 चित्तु मन्थं सुवमकाचिदितयन्वा एव स्नामिगृहनिवासलम्बयन्, श्रीरामचन्द्रस्य सायाव्याधिष्ठानेन
 सकस्यैव मन्थं सुवमका तदधीनत्वात् इति ।

(घ) किमिति । किं कीदृशम् उत्तरं वीतावाच्यस्य प्रतिवचनं ज्ञात् भवेत् । इति श्री
 चक्ष्वाः वीताया वचनस्य किमुत्तरं दास्यतीति तन् श्रोतुं पर्याकुलीऽस्तीति भावः ।

(ङ) वत्स्ये इति । पुत्रकथी तवामयो कुमारयो लम्बस्वामं यावत् लम्बपान
 दायावकात्मपर्वेण मन्त्रिणीमत्त मनास्त्रायवात्, इती पक्षमी । मनाईम् इत्येव
 लोचि पक्षमी वा, अथेचस्य विषयस्य, तावन्कामं मनाईमेन वा । परेषु
 लम्बस्वामान् परलान् मे मन्थं इवा रोचते यादृशी दधिर्भविष्यति चक्षुष्यैः ।

भागौ । एवं नाम । (च)

[ततो निष्क्रान्ता गङ्गादृश्योसीत । (छ)]

राम । कथं विलय एव वैदेह्याः सम्यक् ! हा देवि ! दृष्ट्वा-
रक्ष्यवासप्रियसखि ! हा चारित्रदेवते ! लोकान्तरं पर्यवसितासि ।

इति मुञ्चति ।] (ग)

लक्ष्मणः । भगवन् वाल्मीके । परित्रायस्व, एष किं ते काव्यार्थः ? (भ)

[नेपथ्ये] अपनीयतामातोद्यकम् । भो भोः सजङ्गमस्त्रावराः प्राच-
धृतो मर्त्यामर्त्याः ! पश्यत,—भगवता वाल्मीकिना चतुर्ज्ञातं पवित्र-
माचर्यम् । (ज)

चवेचस्य इत्यत्र चवेचस्य स्यपि पाठा दृश्यन्ते, ततायमर्थ—चवेचस्य पर्यवेचस्य प्रतिपादय
इत्यर्थः । पुत्रकयोरित्यत्र च सम्बन्धविवक्षया चञ्ची । चयवा तथो, यद्भाग्ये पर्यवेचस्यैत्यर्थः ।

(च) एवमिति । एवं त्वया यदुक्तं तदेव भवतु पृथिव्युक्तप्रकारं कुरु इत्यर्थः ।

(छ) तत इति । तत तस्मात् परं निष्क्रान्ता रङ्गालयादिति शेषः ।

(ग) कथमिति । कथं किं वैदेह्या सीताया विलय तिरोधानं लोकान्तरगतिः एष
सम्बन्धः ज्ञातः । काव्यस्यागतं परम रसातलमनस्य पृथिव्याभ्यनुज्ञातत्वात् हादृष्टानां
वक्ष्यमाणानतीतत्वाच्च लोकान्तरं गतासीत्येतावन्निरूपितमिति भावः । हा देवि नहिपि
सीते दृष्ट्वाकारक्ष्यवासप्रियसखि । दृष्ट्वाकारक्ष्य तत्र वासः चतुर्दश वत्सरान् व्याप्यावस्थानं
तस्मिन् प्रियसखी दयितसङ्घचरी तस्याः सम्बोधनम् । हा चारित्रदेवते ! चरित्रम् एव
चारित्रं तद्देवता यथाः चारित्रं साक्षात्तरे देवता इव वा, सा तथोक्ता तत्सम्बोधनम् ।
लोकान्तरम् चम्ब, लोक, इति लोकान्तरं मर्त्यलोकोक्तादस्य लोकं पातालमित्यर्थः । पर्य-
वसितासि प्रकृता भवसि । पर्यवपूर्व्यात् स्तुतिः गर्वर्थत्वात् कर्तारं तत्रत्यम् । इति मुञ्चति
भोऽं प्राप्नोति राज इति शेषः ।

(ङ) भवेति । भगवन् ऐश्वर्यशालिन् प्राचीतस वाल्मीके । परित्रायस्व रक्ष चाख्यैरामस्य
भोऽनुपवनस्य जीवन्वचारेण चञ्चान् रक्ष । एव एवमकारः रामस्य जीवनापनयनमन्त्रः ते
तत्र काव्यार्थः काव्यस्य दृष्ट्वाकाव्यस्य भरतोपनिबन्धस्य नाटकस्य तदभिनयस्येत्यर्थः । अर्थः
भयोजनं किन् एतन्नाटकभिनयस्य विद्वन्मूर्खं विपत्तिरेव ते साधनीया ? भगवन् न भवाद्भयस्य
कार्पाव्यमेतदिति भावः ।

(ज) नेपथ्य इति । आनीयकं चतुर्विधं वाद्यम् । चम्बापि जन्मसुखम् । अपनीयताम्

लक्ष्मणः । [विलोचय]

मन्यादिव क्षुभ्यति गाङ्गमन्धो
 व्याप्तश्च देवर्षिभिरन्तरोक्षम् ।
 आश्चर्यमाख्यां सह देवताभ्यां
 गङ्गामङ्गीभ्यां मन्त्रिणादुदृष्टि ॥ १६ ॥

[१७] गाङ्गम् अथ मन्यादिव क्षुभ्यति, देवर्षिभिः अन्तरोक्षे व्याप्तश्च आश्चर्यम्
 आख्यां गङ्गामङ्गीभ्यां सह मन्त्रिणात् उदृष्टि इत्यन्वयः ।

उपसंहृतान् । बादका वीणादिवाद्यनादनादिरमन्वत्यथ भानवते वीणादिवाद्य भविष्यत
 अङ्गुताभिनवस्य दर्शनं कुर्यात् स्यात्, वीणादिनादानां दृशकचित्कार्कष्यतया एकदा विषयद्वय-
 चक्षुस्यवेनाद्गुतद्वयविज्ञानाभावादिनिष्ठद्वयम् । ओं ओं इति मन्त्रं हिवम् । अङ्गुताभिनवावरा
 मङ्गला मन्त्रजोला पशुपत्यादयः स्यात् । अतिमन्त्र पर्यतादयः तैः सुहृद्दर्शनानां कथोक्तः
 मन्त्राभिर्वा मन्त्रां मन्त्रव्यवस्थां मानवादयः अस्यां अविनश्यतां अमरादयः । प्राणभूत
 प्राणवन्तः जन्तवः इवादीनामाप प्राणवत्त्वात् स्यात्प्राणमाप मन्त्रांमन्त्राणां प्राणभूत इति
 विज्ञापकमविद्वहम् । यथा भगवता भद्रान् इमंशानिना भद्रार्थिणाः अविप्रवरा वा-पीकिल
 प्राणतमिनः अज्ञातम् आदिष्टम्, पवित्र निदीपम् आशयः च विज्ञापकं पश्यत किञ्चित्
 अन्वयोऽस्तवतः । सुवधारिणः नेपथ्यादिदृष्टम् एव मन्त्रं चलिर्कति गर्भाद्द्वयार्थेपि लपविज्ञेय
 "अन्तर्गमिकामंष्टे मन्त्रार्थं च लिका" इति साङ्ख्यदर्शनीयप्रसङ्गात् ।

(१६) अथ गङ्गात्वयभिनयप्रदितनेवा लक्ष्मणः प्रार्थितमनिर्देष्टानन्तः तीर्थचिक
 चिरात्ते हर्षं गङ्गामर्मे निपात्य गङ्गाया पृथ्वीदेव्या च समसौ । या गङ्गामर्मादुत्थानम् जलकाभ
 मन्त्रोक्तः, अन्वयोऽभि, नभसि देवमन्त्रिणम्, सातायालक्षीव्यालमपि, क्रमेण साधारणान् विज्ञा
 पयति—मन्यादिवेवादिना । गाङ्ग गङ्गाया इत् गाङ्गम् अथ मन्त्रिण मन्यात् मन्यात् आनी
 नान् इव क्षुभ्यति अक्षुभ्यति देवर्षिभिः देवता अमराय कथय मन्ययते अन्तरोक्ष
 नाकाशं व्याप्तश्च आश्चर्यम् । आश्चर्यदर्शनं कथोक्तं वा कथयथ आकाशतमी मन्यते
 इत्यर्थः । आश्चर्यम् अङ्गी मन्त्रद्वयम् । आख्यां सोता देवताभ्यां गङ्गामङ्गीभ्यां मन्त्रिणां
 उदृष्टिर्वा सह मन्त्रिणात् गङ्गायां जलान् उदृष्टि उदृष्टति । प्रयाचर्यमिति
 भावः । अथ मन्यादिवेति भावाभिमानीतौ क्षिप्रं चालिह' अथमन्त्रमना
 हीयः । इत्यन्वयः ।

[पुनर्नेपथ्य] (४)

अरुन्धति जगदन्धे गङ्गापृथ्वी भजस्व नौ ।

अर्पितेयं तवाभ्यासे सीता पुण्यव्रता बधु' ॥ १७ ॥

१७। अयि जगदन्धे अरुन्धति गङ्गापृथ्वी नौ भजस्व पुण्यव्रता इव बधु सीता
तव अभ्यासे अर्पिता इत्यन्वय]

नपथ्य अहो आश्चर्यमाश्चर्यम् । आर्य्य । पश्य पश्य, कष्ट-
मस्यापि नोच्छसिति आर्य्य । (४)

[तत्र प्रविशत अरुन्धती सीता च]

२५ त्वरस्व वत्से वैदेहि मुञ्च शालोनशीलताम् ।

एहि जीवय मे वत्सं प्रियस्पर्शेन पाणिना ॥ १८ ॥

[१८। वत्स वैदेहि । त्वरस्व एहि शालोनशीलता मुञ्च प्रियस्पर्शेन पाणिना मे
वत्स जीवय इत्यन्वय ।]

(४) पुनरिति नेपथ्य वशरचनास्थानं पुन भूय न्यूनमाद्यमाहति शब्द

(१७) किनादित्याह—अरुन्धतीति इ जगदन्धे जगता भुवनानां बन्धे पातिबन्धे न-
पुनर्नेपथ्य अरुन्धति व वत्सपति ना आवा गङ्गापृथ्वी भागीरथीपृथिव्या भजस्व जुषस्व
आवश्यास्व प्रातःपालय पुण्यव्रता पुण्य पावत व्रतस आचार यस्या सा तथोक्ता पवित्रानु-
शासनता साधुशीलव्यथ बधु तव सुखा इय सीता तव भवत्या अभ्यासे निकटे अर्पिता
आवाभ्यां निहितता टनति यावत् । समीपे निकटानसन्निकटसमीपवत् । अहो
आश्चर्यविधसमस्यादसवेशवत् उपकण्ठानिकाभ्यवाभ्यया अप्यभितोऽन्वयम्' इत्यन्तर ।
अस्या धर्मावतमरणावश्यावयां प्रीतिस्त्यादय इति भाव

(३) दिश्येति । दिष्टा महानन्दजनकमित्यथ आश्चर्यमव्युत्तरकरम् । विख्याति
शब्द विरक्ति आर्य्य पुण्य अयत्न राम पश्य पश्य इषे हितम् एतन्मन्याश्चर्यजनक गङ्गा
पृथ्वीभ्यां सहाय्याया गङ्गाजलादुद्गमनस्यापार त्वमवलोकायत्यथ । आर्य्य पश्य पश्यति रामं
अन्वोध्य निश्चयतामवलोक्य नपथ्य सकातरमाह—इहा कष्टमिति आर्य्य रामचन्द्र अद्यापि
अधुनापि बहुश्लाघापगमेऽपीति यावत् न उच्छसिति न संजा प्राप्नोति, अहा कष्टमतिरिति
भाव

(१८) त्वरस्वति । इ वत्सं पुत्रं वैदेहि विदेहराजकुमारि सीते । त्वरस्व त्वं सत्वरौ
भव । शालीनशीलता शालीनं लज्जायुक्तं शीलं स्वभाव यस्या सा तथोक्ता तस्या भाव-
नता लज्जाशीलता मुञ्च अग विपदागमं लज्जाशान्त्यादावत्यादित्यर्थे । एहि आवा

सीता । [ससम्भ्रमम् उपसृत्य रामं स्पृशन्ती] समस्यसिद्धु अस्म्यहत्त । (७)

[(७) समाश्रितुं कार्य्यपुत्र । इति सम् ।]

राम । [समाश्रय्य सानन्दम्] भोः किमेतत् । [दृश सख्यांश्रुतम्] कथं देवो ! [सलज्जम्] अथे, अस्या अरुन्धती सर्वे च प्रहृष्यन्त ऋष्य-शृङ्ग्यान्तासमेता गुरवः ! (८)

पद्म । वत्स ! एषा भगवती भगीरथशृङ्गदेवता सुप्रसन्ना गङ्गा । (९)

[नपथ्य]

भाग्यो । जगत्पते रामभद्र ! अर्थ्यतामालेख्यदर्शने मां प्रति आम्नो वक्ष्यन्म, यथा,—‘सा त्वमस्य ! क्षुषायामरुन्धतीव सीतायां शिवाभु-ध्यानपरा भवे’ति ; तत्रानृषास्त्रि जाता । (१०)

प्रियवन्द्येन प्रिय प्रीतिकर स्वर्गे यस्य तपोऽनन त तव पात्रिना करेण मे मन वक्षं संहास्यं रामभद्रं जीवय सर्वानं कृप ।

(७) तथा प्रियतमस्य भग्न मङ्गला मङ्गलान्य मोहस्य व्यपमयनाव सन्नुम., अरुन्धती निर्वैशेन अर्थं शरीरे श्लोकरन्यर्जता मोहव्यपमसुखावनाच रामदेवि, कश्चिन्ममं ।

(८) समाश्रयति । सीतापात्रिन्पुत्रान् रामं संश्र्यां अस्या सानन्दं कृपये चत्ता तथा आह । भो किमेतत् एतन् सीतापात्रिन्पुत्रेण किञ्चिदुक्तमित्यर्थः । दृश लोका-न्तरं गतां सीतां पुनरात्मिक सख्यादभूत सीतालाभान् कथं आनन्दं सुदुर्लभावा पुनर्लाभान् अद्भुत विस्मयकार ताभ्या सह वर्णमान तथोक्तम् । कथं, विस्मयस्रोतस्य कर्षजन्तोऽव नीध । देवी सीता उपसृत्यतेति शब् । सलज्जम् । लज्जान् अरुन्धतीप्रवृत्ति दमेनान् । सा च मन सहाचर्येति । अथ अस्या माता अरुन्धती अस्मत्कृत्युपवीर्षितस्य चर्मापत्री । ऋष्यशृङ्ग्यान्तासमेता ऋष्यशृङ्ग तटास्य मुनि स्वसु पतिः शान्ता तटास्य भगिनो ताभ्यां समेता उचिता प्रहृष्यन्त आनन्दिता सर्वे गुरव पुनर्जीवित्वाः उपसृजिता इति शेषः ।

(९) वत्सैति वक्ष्य कल्याणभाजन, मन्वाधनसिद्ध रामस्य । एषा इयं कसीये कल्याणाना भगीरथशृङ्गदेवता भगीरथसंज्ञाराध्या देवता टीमिवास्त्रिनी भगीरथे सीता गङ्गा सुप्रसन्ना गङ्गान् प्रति अत्यर्थं हृतवतीत्यर्थः ।

(१०) अर्थ्यति । अर्थ्यते । अगतां सुवनातां पति पात्रस्य । नाप-

१५ । इत्यस्ते अत्रुर्भगवती वसुन्धरा । (ब)

[शेषे]

१६ । उक्तञ्च पूर्वमायुसता वक्षात्यागि—यथा, 'भगवति वसुन्धरे
ज्ञाघ्यां दुहितरमवेक्षस्व जानकी'मिति । तदधुना कृतवचनास्मि प्रभो-
र्वत्सख्येति । (द)

राजः । कथं कृतमहापराधो भगवतीभ्यामनुकम्बितः ? अ-
मामि वः । (ध)

यथावतारत्वादस्य जगत्पतित्वावति ध्यानतम् । आनेष्यदर्शनं चित्रदर्शनवेलायां मा गङ्गा प्रति
पावनः सस्य वचनं 'हा त्वमस्य । सुवाया'मत्यादिवाक्यम् । अर्थतान् अनुध्यावताम् ।
तत्र तत्र प्राञ्चितविषये अष्टना नास्ति कृण यस्याः सा तथोक्ता निर्वृत्तितपय्युदसनासि कृतवचना
भवतीति यावत् । कथं सचस्य प्रतिविधेयमित्यवसुक्तमिति भावः ।

(ब) इतिमिति । अत्रुः अशुरस्य पत्नी वसुन्धरा रत्नगभा प्रायवा । यथाच सीतायाः
सतीकुलचिरोरत्नतया सस्य च वसुधारवधकृतया एव असी सीता गर्भे दधार, त्वया च परि-
त्वक्तान्भ्युपपन्ना इत्यनुवचनेन सीताया गौरवातिशयः मुख्यम् ।

(द) शेषे । उक्तञ्चिति । वक्षायाः सीताया परित्यागं निवासनकाले आयुष्यया
सीतायुवा उक्तमासीत् त्व मां प्रति कथितवानसि इत्यर्थः, यत्—भगवति वसुन्धरे रत्नगम् ।
ज्ञाघ्यां सस्यप्रसन्ना दुहितरं सस्य । गर्भजा जानकी जनकस्य राजर्षेः कस्यकान् अति-
पवित्रामित्यर्थः । अवेक्षस्व पर्यवेक्षस्व । अत्र वसुन्धरेति विज्ञेयत्वादथमर्थः प्रविभाषते—यत्
सीता रत्नसूता त्वच्च रत्नधारिणीति युज्यत एव ते तस्याः पर्यवेक्ष्य न तु कैवलं तस्याः दुहितृत्वेन
पवित्रत्वेन वा, तत् अतः दुहितरमित्यादिवाक्यमित्यर्थः । तत् तस्मात् अधुना अथ वक्ष्ये
मेमावदस्य जानातुः प्रभोः भूतपितृनात् स्वामिनः अधीश्वरस्येत्यर्थः । कृतवचनस्य उच्यते इति
वचनम् उक्तायः कृतम् अनुष्ठितं वचनं यथा सा प्रतिपालितोक्तायां अस्मि भवानि तत्र वचन-
स्य कृत्वा तवापृथा जातासीत्यर्थः ।

(ध) कथमिति । कृतमहापराधः कृतः महान् अपराधः अकारणसीतानिर्वासन-
द्वयः केन तवीकृतः अहम् । कथं सथावनायाम् । भगवतीभ्यां पृथ्वीभगौरधीभ्याम् अनुकम्बितः
अनुष्टम्भितः अतिदुर्गन्धिऽपि नसि अमयीरनुपद्यः इति भावः । वः वृक्षान् गौरवे वदुवचनम् ।
मथेनामि मत्वा तामनुकम्बान् अभ्यर्षवानोत्यर्थः । अथवा कथं केन प्रकारेणाहं कृत-
महापराधीऽपि अनुकम्बितः अनुकम्बितो वृक्षान् प्रवृत्तानि, तत्राहम् अतितरां अथे, इव-

५६ । भो भोः पौरजानपदाः । भगवतोभ्यां जाङ्गवीवसुधराभ्यामिव
प्रशस्यमाना ममाहन्वत्याः समर्पिता, पूर्वञ्च भगवता वैश्वानरेण
निर्वृत्तिसुख्यचरितम्, सप्तस्रजौष देवेः संसृता, सावित्रसुखसुखेव-
यजनसन्ध्यां सोताद्वेषो पण्डितज्ञान इति कथं भवन्तो मन्वन्ते ? (ग)

ग ५७ । एवमार्ययाहन्वत्या निर्भर्क्षिताः प्रजाः सुख्यस्य
भूतस्यम आर्यां नमस्कारोति, साकपालाश्च सप्तस्रजश्च पुष्यशुद्धिभि
रुपतिष्ठन्ते । (प)

नक्षत्रादीन् प्रथमाभिः सोताद्वेषेण स्वजनिषु ऋतात्कृतसमाचरणान् यत्र केचित् "सप्त-
नक्षत्रादीन् प्रथमाभिः सोताद्वेषेण स्वजनिषु ऋतात्कृतसमाचरणान् यत्र केचित् "सप्त-
नक्षत्रादीन् प्रथमाभिः सोताद्वेषेण स्वजनिषु ऋतात्कृतसमाचरणान् यत्र केचित् "सप्त-
नक्षत्रादीन् प्रथमाभिः सोताद्वेषेण स्वजनिषु ऋतात्कृतसमाचरणान् यत्र केचित् "सप्त-

(ग) भो इति । भगवतोभ्यां परमेश्वरेशामिनोभ्यां जाङ्गवीवसुधराभ्यां गङ्गापृथ्वीभ्यां
द्वन्द्वतन्त्रेण पथ प्रशस्यमाना इत्य "आव्ययैरपि यत्सङ्गान् पवित्रत्वं प्रकृतम्" इत्यादिना
संशुद्धीना अहन्वत्या मम ममोप इति शेष । समर्पिता न्वत्या । पुष्यश्च वैपिविति-
त्वात् । पुष्य पुरा रावणवधादनन्तरसमये वैश्वानरेण अपिना निर्वृत्तिसुख्यचरितम् निर्वृत्त-
मित्तं पुष्यं मिहृषित्वान् पवित्र चरितम् आचरणं यस्या सा तद्योक्ता, निर्वृत्तिसुख्यचरितम्
प्रख्यापितेषु पुष्येण इत्यर्थे प्रथमतस्तान् गङ्गापृथ्वीप्रशस्तितया पातिप्रसन्नं चकारुत् न
संस्तु तद्योक्ताद्वेषेण वित्तमभाषिणी इति भावः । परं तु वज्रपरोषाव्यस्य चनीकिकीं विस्तृतं
प्रकटितमिति भावः । सप्तस्रजौ स्रजश्च प्रजापतिना सह वर्णनामै देवे इन्द्रवर्षाप्रवृत्तिभि-
र्जन्यै सुखसुखे मन्वन्ता पतिप्रतापगम्यतया परिचिता 'संज्ञायां स्यात् परिचय' इति
विद्वः । संसृता संसृक् सृता प्रशमिता वा, सावित्रकृतस्य सवित्र सुख्य इदं सवित्र
संज्ञं तन्मन्त्रं वेदितं सत्यं यत् सुख्यसंज्ञं वा देवसंज्ञं सन्ध्यां यज्ञभूमिसुतपत्न्या देवी नक्षिणी
दीर्घासिनी वा सीता आनन्दी परिच्छ्रिता रामेण राज्ञीत्यन्ये स्वीक्रियताम् इति अत्र विषये
भवन्त पौरजानपदाः कथं किं मन्वन्त यथाक किमवात्मनसिचर्यं । एतादृशीं पृथ्वी-
गङ्गाभ्यां संसृता वज्रिणावि प्रकटितसुख्येण, त्रगदिकपतिप्रतया अहन्वत्या समाहता सोता
सावित्रसुख्यचरितम् किं न स्वीकर्णन्वमिति, किन्वक्ष्यं यद्वेषे पौरजानपदानुजतिप्रवृत्तौ चलोच-
नीर्घोषनादिनी तेषां निर्भर्क्षितमिति भावः ।

(प) उपवितिः निर्भर्क्षिता अतिपवित्राया अस्या गमि १। सुख्यति-
प्राप्तिन सवित्रसुख्यपात्राया प्रजा प्रकृतिसुखा. कृतश्च निश्चिन्त २। सवित्रसुख्य

५४ । जगत्पते रामचन्द्र ! (फ)

नियोजय यथाधर्मं प्रियां त्वं धर्मक्षत्रिणीम् ।

हिरण्यव्याः प्रतिष्ठतेः पुण्यप्रकृतिमध्वरे ॥ १८ ॥

[१८ । त्वम् हिरण्यव्या प्रतिष्ठते पुण्यप्रकृतिं प्रियाम् अध्वरे धर्मक्षत्रिणीं यथाधर्मं नियोजय । इत्यन्वयः ।]

सीता । [स्वगतम् । जाणादि 'प्रज्जलरतो सीत्प्रदुक्त्वां ब्रह्मज्जिदु' । (व)

[व] जानाति चाय्यपुत्र माताद ख प्रमादंम् । इति छम् ।]

गोबलोबद्धंवाधेन पौरजानपदानिरिक्तो वास्य । आर्या सीता नमस्करोति, 'सुपपञ्चविक्रमे. कारकविभक्तिव्यंलौयसो'ति न्यायादत्र नम शब्दयोगे चतुर्थो न स्यात् । नमस्करोति प्रकृतं निजपुष्टतया कृपाप्रसादा. प्रजा अतीवावमानिता लज्जिताश्च जाता इति भावः । एतेन सीताया राज्ञीत्वेन स्त्रीकारे नाम्न कार्ज्य असम्भारिति व्यच्यते । तथा लोचपानाश्च इन्द्रा-दक्षो दिङ्मपान्नाश्च सप्तर्षय सप्त च सप्तशतान् त यथाज्ञा मरीच्यादयः. "सप्तर्षयो मरीच्यादि-मुखा" इत्यमरः । पुत्रवृत्तिभि सुरतककुमुदवर्गके उपतिष्ठन्ते पुत्रयन्ति, देवपुत्रार्थे कर्मपूर्वोक्तिरुत्तरेराशब्देपदम् । आर्यामित्यनुषङ्गः । सकलसुरनिकायाभिवन्दिताया भागीरथी-इत्युत्तराभिर्देवोक्तिश्च प्रशंसिताया अस्या सीताया. देवतात्वम् अन्याहृतमिति भावः ।

(फ) जगदिति । जगत्पते । जगता विभुवनानां पति पावनकः तत्सम्बोधनम् । अगस्त्यप्रकृतज्ञास्य नारायणशक्तारत्वादिति बोध्यम् । अथवा जगता मत्स्यजगतां पतिरिति तच्छक्तो धर्म श्रीरामस्य साव्याव्याधिष्ठानात् प्रकृताधेनिष्पत्तिरिति ।

(१८) निम्नोक्तयति । हे रामचन्द्र । त्वं हिरण्यव्याः स्पर्शनार्थतायाः प्रतिष्ठतेः इतिमावाः पुण्यां पवित्रां पतिव्रतायगच्छत्वेन सुवर्णप्रतिभाया शुद्धमकरामिन्धर्षः । प्रकृतिं मूलरूपां प्रिया यज्ञात् त्वद्विषयकधीनियुक्तामित्यर्थः । धर्मपत्नीं सीताम् अध्वरे यज्ञे अश्वमेधे इत्यर्थः, आर्ये कार्ये धर्मक्षत्रिणीं धर्मोन्नृष्टानशीला यथाधर्मं स्वधर्मोनुसारेण नियोजय आज्ञापय स्तम्भप्र इत्यर्थः । सुख्यामिनामिष सङ्घारिणीं कृत्वा अश्वमेधवागं सत्यादय, मुख्यत्वानि इतिभिधेः साक्षात्निविष्टान् । अथ पुण्यामित्यनेन 'यस्य भाव्यां विदूरव्या पतिता दूषितासवा । अनिष्कः प्रसिद्धवा वा' इत्याद्युद्धासः ।

(व) जानादीति । आर्यपुत्र. श्रीराम. सीताइःख सीताया नम क्रोत्रं प्रसादं 'सावप्रियु' कातापति, आहाराह्नितर्षांजनसन्धश्चद्वयस्यस्यस्यताप्यिनमवम् अर्धेत्वे व इत्यर्थः । मां पुनः स्त्रीकारिणोति नामः ।

राम । यथा भगवती आदिशति । (भ)

लक्ष्मण । कृतार्थोऽस्मि । (म)

सीता । जोविदन्हि । (य)

[(य) जोषितास्मि । इति सम् ।]

लक्ष्मण । आर्य्ये । एष निर्लज्जो लक्ष्मणः प्रथमति । (र)

सीता । बच्छु, ईदिसो चिरं जीव । (ल)

[(ल) वक्तुः । इदंश्च चिरं जीव । इति सम् ।]

चर । भगवन् वास्तोके । उपनीयेतामिमौ सीतागर्भसम्भृतौ राम-
भद्रस्य पुत्रकौ कुशलवौ । [इति निष्क्रान्ताः ।] (च)

(भ) यथैतत् भगवती माहात्म्यावती चरन्ती यथा यत्प्रकारम् आदिशति चतु-
जानति तथा चम्पु, अथवा तथा करोमीति वाक्यशेषः ।

(म) क्रमेति कृतार्थं कृतं सम्पन्नं अर्थं प्रयोजनं यस्य स तथोक्तं अस्मि, सीता-
रामयोः समागमं प्रथमा जनसाहसमान् भवामः ।

(य) ज्ञावैति । जीवित्वास्मि प्राणप्रियं रामस्य सद्यः पुनः समागतान् तद्विधेयं
सुतमाशां लक्ष्मणाया भगवतीत्यर्थं यद्वयं सद्यः स स्वर्गं ' इत्युक्तरामसमावनात्सक-
पुनरुज्जीवन्वती कृतार्थोति भावः ।

(र) आर्य्ये इति । निर्लज्जं निजाम्नि लज्जा यस्य स तथोक्तं लक्ष्मणः अहनिष्क्रान्तं ।
प्रथमति भवता नमस्कराति । यत्नं अयजार्दंशं निविह्वारको एकाकिनोनापन्नसत्त्वा-
त्वा विस्त्रासितवान्, स नगंस तव दर्शनार्थं इतभास्य लक्ष्मणोऽपि पुनस्तव सत्त्वात् सुख-
दर्शनंतीत्यहो निर्भ्रंशता तस्य इति भावः ।

(ल) बच्छु इति । इदंशोऽपि एवं निर्लज्जः सन्न अपि चिरं दीर्घकालं जीव प्राविद्धि ।
यथा ईदृशः अयमनिर्दृशवर्णो सन् अपि उद्यार्थे, चिरं जीवेति । आर्य्यपुत्रादिभिरैव तं
ना निर्लज्जितवान् नात्र ते कोऽप्यपराधः न वा लज्जाकारणं, परं चात्रनिर्दृशपालनधर्मा-
नुष्ठानार्थं विशेषतः प्रियोऽसीति भावः ।

(च) भगेति । इमौ ब्रह्मसानी सीतागर्भसम्भृतौ जानकीगर्भजौ कुशलवौ तन्नाम-
धेयी पुत्रकौ शिशुं रामभद्रस्य समीपे इत्यर्थं । उपनीयेतां प्रायेताम् । नारायणसमीपे
वास्तववर्षं स्थाप्यनामित्यर्थं । इति निष्क्रान्तेति इति उक्त्वा निष्क्रान्ताः चरिर्गता
चरन्तीति शेषः । अथैव प्रस्तुतनाटकौद्यगर्भाहस्यावसितिर्भगव्या चरिर्गता

रामलक्ष्मी । दिष्ट्या तथैव तत् । (श)

सीता । [सवाचाकृतम् ।] क्वहिं ते पुत्रका मे ? (ष)

[(ष) कुत्र तौ पुत्रकौ मे ? इति सन् ।]

[ततः प्रविशति वाणीकिकः कुशलवो च ।]

वाणीकिकः । वत्सो कुशलवो । एष रघुपतिः पिता युवयोः, लक्ष्मणः कनिष्ठतातः, सीतादेवो जननी, एष राजर्षिजनको मातामहः । (स)

सीता । [सङ्घर्षकरणाद्गत विनीक्य ।] क्वहं तादौ । (ष)

[(ष) कथं तात । इति सन् ।]

प्रविष्टो यो रङ्गद्वारामुखादिमान् । अहोऽपरं स गर्भाहं सबाजं फलवानपौ"ति दर्शये । अत्र च तत्र च असहतिरित्यं तथाच—“साह मन्दभाइवो भाइरहोए अत्तां विक्खवेमि” इति वीजं, यत्कश्चिन्मन्वन्तया समुद्दे शविषयोभूतम् अरन्वतीसाव्यसीतारामसमागमदपं फलं प्रति निहारं सीतारामसमागमदपञ्च फलं, रङ्गद्वारामुखादिकञ्च—“प्रविशन्नं मूढारं” इत्यारब्धं “विश्वम्भरा भगवती” इत्यादि श्लोकावसानं यावत् । सप्तमाहस्यं प्रस्तुतस्य च गर्भप्रविष्टोऽग्रमपरं अहं इति अज्ञानवशात्सङ्घर्षमनाटविश्वतिरस्य गमादभावस्य । अरन्वती रङ्गाश्रित्युत्पत्त्या अश्विर्भेष-समाश्रित्युत्पत्त्या कविना । अत्र सीताया अरन्वत्याश्च वचनप्रतिवचनज्जातं प्रकृतगर्भाहृष्टञ्चम् । रामलक्ष्मणादीनाम् न तथा, तेषामाधुनिकमन्वानामिव नाटकाभिनयसमाश्रित्यां तदानीन्तन-गर्भाहंभिनयदर्शनार्थमेव तत्तन्मनोभावावेदकवाक्यप्रयोगात् । किन्तु तेषां वचनप्रतिवचनानि नाटकीयसप्तमाहशरीराख्येव सप्तमाहस्यं तत्तत्पात्रविशेषात्तन्निप्रत्युत्पत्तिव्यतिरिक्तत्वात् । सीता-कुशलवाच्यं अहं गर्भाहो भयपातनामिव समवलम्बको इति कविहृद्यम् ।

(श) दिष्ट्येति । आनन्देन तथैव तत्तत्कुशलवोत्पत्त्यादिकं विवरणं तथैव अज्ञातं विनितप्रकारेणैव आसीदिति श्रेयः ।

(ष) सवाचेति । सवाचाकृतं मानन्दीत्कण्डं यथा तथा चाहति श्रेयः । तौ वाक्त्व-व्यागं पोषितौ पुत्रकौ बालकौ कुत्र वर्त्तन्ते, तयोर्दिष्ट्वा मानतोव व्याकुलीकरोतीति भावः ।

(स) वक्ष्यामिति । एष रघुपतिः रामचन्द्र युवयोः पिता जनकः, लक्ष्मणः कनिष्ठ-तातः कनिष्ठः आसीत् तातश्चिन्मन्वन्तयादिप्रसवये कनादेशः । पिहस्य इत्यर्थः । सीता-देवो इयं देवी जानकी जननी माता, एष राजर्षिः जनकः विश्वम्भरः नामाहः नाहुः पिता इति नाहुपिहस्यं आनन्दः । सर्व्वेव युवयोरेति सर्व्वस्यः । जनकस्यजननम् वाणीकिक-कृतानन्वयवशादिति मन्यन् ।

कुशलवो । हा तात ! हा अन्व ! हा ज्ञानमह ! (ष)

रामः । [उद्वेगमाविष्टः ।] ननु बन्धु ! पुत्र्यैः प्राप्नो स्वः । (क)

सीता । एहि जाद कुस ! एहि जाद लव ! चिरस्य परिष्वज्य पुत्रो जन्मान्तरगतं जयसी * । (ख)

[(ख) एहि जात कुस । एहि जात लव । चिरस्य परिष्वज्य पुत्रो जन्मान्तरगतं जयसीम् । इति सम् ।]

कुमारी । [तथा कृत्वा ।] धन्यो स्वः । (ग)

सीता । भवत्व ! प्रणमामि । (घ)

[(घ) भगवन् ! प्रणमामि । इति सम् ।]

(ङ) सुहृदिति । सुहृदकवथादृत मानन्दयोकाद्यर्थे यथास्वापथा विनीक्य निष्कण्ठं वितरन्ति जय पितृसाहाकारान् कथं, आत्मन दर्शाकारणान् कथं, अतिक्रान्तकथागमनान् आश्रयेद्य इति ज्ञेयम् ।

(ष) हा तातेति । मन्त्रव द्वाइन् सन्दीप्तक । एतेषां युगपर्द्धमान् कुशलवयोः कथं इति । यथा “हा विषादयुगार्तिषु” इत्यमरवचनात् विषादबोधकोऽयं द्वाइन् । विषाद-
भाव जन्मात्रधिपितृपरिभ्रान्ताभावविज्ञानात् । राजकुमारावपि आशाम् एतावन्तं क्षालं राधा रामेण न जिज्ञासितसती इति भावः ।

(क) सुहृदिति । ननु भोः बन्धु ! प्रमात्यदभूती पुत्र्यैः प्राप्नोः सुहृत् प्राप्नो स्वः यवानिति श्रेयः । पूर्वज्ञातपुत्रजनकरेण न तथा युवथो प्राप्तिमभावनेति भावः ।

(ख) एहोति । चिरस्य परिष्वज्यो बहूकालमालिङ्गितम्, अल्पसमयाच्छिञ्जे न तथा ब्रह्मिष्ठिति भावः । पुनर्जन्मान्तरगता जननीम् अन्वत् जन्म इति जन्मान्तं तत्पत्नता ता पातालोदरान् पुनरुदमता पुनर्जन्मान्तरप्राप्तमित्येव अथवा पूर्वानुभूतदुःखस्य कठोरतया क्षान्णतं तदपमनात् अनुभूतजन्मान्तरप्राप्तिमवेत्यर्थः । तथाच अहं मन्वे, यत् नमं मे जन्मा-
न्तरीकृता समग्रानि, अथमावथैव तथाभूतदुःखसंवेगविश्रान्तिः, इदानीं सर्वमेव नमहुं नूतनं पर्यवेद्ये इति गृह्यार्थः । सा चिरमालिङ्गा गवनिर्हंति कुदतमित्यर्थः ।

(ग) तर्धति । कुमारी कुशलवो तथा कृत्वा जननीं परिष्वज्येत्यर्थः । धन्यो स्वः जननीश्रुतिमात्रां प्राप्यशीतनी भवाव ।

(घ) भवत्वमिति । हे भगवन् माहात्म्याश्रितम् । तदीयैकैव । न चिरं दुःख

वाञ्छी । वत्से ! ईदृशीव चिरं भूयाः । (७)

शोक । अश्वरे ! तादी, कुलगुरु, आर्याजन, सभसंकायां शान्तादीषु, सलक्षणा
सन्तादेई, सलक्षणा सुप्यसखा अस्मत्तचलया समं कुलसवति
दीक्षित, ता चिन्मर्त्तिका आशन्देव । [च]

[(च) आशयेन् । तात, कुलगुरु, आर्याजन, सभसंकायां शान्तादीषु, सलक्षणा
सुप्यसखा अश्वरेणैव समं कुलसवति इत्यन्त, तन्निर्भराणि आनन्देन । इति मन् ।]

[नेपथ्ये कनकल]

वाञ्छी । [सत्यायावलीका च ।] उत्खातलवणो मधुरेश्वरः* प्राप्तः । [छ]

सञ्जीवपरिवसाद् स्वामिचरणसन्तर्जनेन वीतं ह्य भवामि, कथमन्यथा तत्सम्भावनापि वीक्षिते
इति ताप्यर्थम् । मङ्गलं । प्रथमामि भवन्तम् अभिवाद्ये ।

(७) वत्से इति । इदृशी एव एव पत्यपत्यसङ्गता एव चिरं भूया । न पुनस्तदिरहिते-
त्यस्य । तं चिरं पत्या पुत्राभ्याश्च अचिरहितेन स्यया इत्यर्थः ।

(च) अश्वरे इति । अश्वो आशये तात पिता राजर्षिर्जन्मं, कुलगुरु, कुलिक
वजस्र गुरु आचार्य ब्रह्मिष्ठ, आर्याजन कौगुण्याप्रभृतय पूज्या शत्रुघना इति ।
सभसंकायां सलक्षणासम्भिता आया माया शान्ता दीपो नान्दा शान्ता, सलक्षणा शीनिचि-
सहिता सुप्रसन्ना आनन्दपुत्रा ननु पूर्ववत् शोककालव्ययुक्ता सीत्याकारा इति यावत्,
आश्विपुत्रचरणा आश्विपुत्रो रामचन्द्र इत्यर्थः । महागुरुत्वापत्यसङ्गत्पर्ययोपन्यास । अपिचो ।
अथवा सलक्षणा लक्ष्मीनोपासमानतया तदपुत्रा सुप्रसन्ना प्रसादकारिणं तन् नतीनाम्
अनुसङ्गकारित्वादित्यर्थः । चरणास्तु स्वरूपेण पादा एव इति । कुलिकर्षोषो कुलिकर्षोषे
समम् एकदा इत्यन्त एत सर्वेऽपि युगपदेव मयावलीक्यन्ते । तत् तस्मात् सकलांशमिच्छदा
दग्नातेतो । आनन्देन आह्लादेन निर्भरा व्याप्ता परिपूर्णा अस्मि अह भवामि । इति, अस्मात्
पुत्र न अह सन्नुपविषय सन्नेऽपि सन्भावनाई विदितवती, गद्यमाकणिको मे निर्भरनिर्भरी-
किकानन्दैस्तु सम्प्राप्त इति भावः ।

(छ) उदिति । उत्खात विनाशित लक्षण मधुरेश्वरान्तर्जन सन स तर्षोः ।
मधुरेश्वर मधुरानामज्जनपदस्थाधिपति शत्रुघ्न प्राप्त अस्यापि प्रथमाहारअश्वीन-
ताश्वरेणैव निवेदनम् । इह उपस्थित । तस्यैव सौम्यसङ्कल्पार्थं कोलाहल इति । [अश्वि-
चरणात् तप समावेश पूर्वमेव वाञ्छीकिना विदित इति श्रयम् । कुलीनर्षीसभसंकायां]

* मधुरेश्वर इत्यपि पाठान्तरम् ।

कण्वः । सानुवङ्गाधि कल्याणानि । [अ]

रामः । सर्वमिदं नुभवन्नपि न ह्यत्वेमि, यदा प्रकृतिरिव मभ्युदया-
नम् । [झ]

वाञ्छीकिः । रामभद्र ! उच्यताम्, किन्ते भूयः प्रियसुपहरामि ? [छ]

रामः । अतः परमपि प्रियमस्ति ? तथापीदमसु—[ट]

मधुदैत्यापत्नेन लवणेन विवासितेशंमुनातीरोपानवर्त्तिभर्त्तिभिरतिभैरमाक्रोशितेन श्रीराम-
चन्द्रं च लवणविध्वंसं संसाध्य तपोविन्न-यदाहनाय नियुक्तं शत्रुं श्रीरामसमादिष्टं यदायथं
सन्वाद्य तैनेवादिष्टो मधुदैत्याधिक्रते मधुराराज्यं स्व' राजत्वं पत्यकल्पयदिति पौराणिकी वाचांन
समनुसन्धेया ।

(अ) सानुवङ्गाधोति । सानुवङ्गाधि अनुवज्यन्त अनुसम्बध्यन्त यानि इत्यनुवङ्गाधि कर्त्तव्यं
चकुर्यन्त्यथ । सम्बन्धमनुवर्त्तिष्यत इत्याचार्यभगवत्पतञ्जलिप्रयोगेण नपु सकत्वम् । कल्याणानि
कलमनुनादिसमागमरूपयसि सानुवङ्गाधि सानुगानं सङ्घराधोति यावत् । कलमपु-
समागमरूपाधि कल्याणानि शत्रुनागमनरूपेण कल्याणानरेण सम्बन्धान्नायथ । सम्पत् सम्प-
त्तनुवध्नाति विपदिपटमिति लक्षणम् अविशयमिति भावः ।

(झ) सर्वमिति । इदं सर्वं पुत्रकलवादिसमागमरूपं सुखमित्यर्थात् । अनुभवन् अपि
साक्षात् कुर्वन् सन्नपि न प्रत्यमि निश्चिततया न विश्वसिमि, अत्यन्तदुःखदुःखालिनो मदीदम-
सुखसमवायनामस्यासम्भाव्यात्वादिति भावः । ननु पितृदूरत्वादिदोषाधीनमेव ज्ञानं धनं इति
तत् प्रकृते तव कोऽपि तादृशो दोषो नास्त्येतावतापि कथं न प्रत्ये वीत्यत आह—यदेति ।
अथवा अभ्युदयानां त्रयसाम् इवम् ईदृशो युगपत्समागमरूपा प्रकृतिः स्वभावः । मङ्गलानाम्
अवनेव स्वभावः यत् सादित्वं नापततीति प्रत्ययनीयमप्येतत् भवितुमर्हतीति भावः ।

(छ) रामेति । ते तव भूयः पुनरपि पुत्रकलवादिसमर्पणादन्वदपि किं वीद्वन्न
प्रियम् इदम् उपहरामि उपहारोक्तगोमि तदुच्यताम् । तथा एतन्नादन्वत् किं प्रीतिकरं कार्यं
ते क्रियता तददित्यर्थः । इत एव सर्वथा स्वयं ज्ञो किमन्वन्तीति प्रवनादार्थः सूचितः ।

(ट) अत इति । अतःपुं पुत्रकलवादिसमागमादधिकमपि प्रियं किम् अस्ति
अपि नैत्यर्थः । तथापि इतोऽधिकप्रीतिकरकार्याभावेऽपि इदं भरतवाक्यं अस्य । यदा
अतःपुं पुत्रकलवाभावात्प्रत्यपि प्रियं प्रीतिदायकं वस्तु अस्ति तत्र नि' निरति-
प्रवृत्तिरामचरितनाभात् सर्वविधसुखसम्पदाः कैवल्यं गरीयः इत्येवं निरति-
सर्वविकल्पसुखजनकत्वं सत्यपि संसारसुखेण अतीतसुखतया नापुन निरति-
वस्तुनाथं भरतवाक्यरूपम् अस्य भवतु । इदं

पापमभ्यस्य पुनातु बर्हयतु च त्रेयांसि सेयं कथा*

मङ्गल्या च मनोहरा च जगतो मातेव गङ्गेव च ।

तामैतां † परिभावयन्त्वभिनयैर्विन्यस्तरूपां ‡ बुधाः

शब्दब्रह्मविदः कवेः परिणतप्रज्ञस्य वाणीमिमाम् ॥ २० ॥

[२० । माता इव गङ्गा इव च जगतः मङ्गल्या च मनोहरा च सा इयं कथा पापमभ्यः पुनातु च त्रेयांसि बर्हयतु च तु अभिनये विन्यस्तरूपां ताम् एतां शब्दब्रह्मविद परिणत-प्रज्ञस्य कवे इमां वाणी बुधाः परिभावयन्तु । इत्यन्वयः ।]

[इति । नन्दान्ता सख्ये ।]

इति सम्मेलनं नाम सप्तमोऽङ्कः ।

समाप्तमिदं महाकविभवभूतिविरचितमुत्तरराम
चरितं नाम नाटकम् ।

(२०) तद्वैव भरतवाक्य प्रस्ताति—पापमभ्य इत्यादि । माता जननीव, माता हि दुःख-विष्वारथिणी सुखदा च भवति । गङ्गा जारुवोव, गङ्गा च पापनाशिनी मोक्षदा च भवति । तद्ब्रह्मायणकथा चेति भावः । जगत लोकस्य मङ्गल्या कल्याणकारी मनोहरा मनोशा आह्लादनिकैति यावत् । सा इयं प्रसिद्धा इयं बुद्धिस्था कथा, रामायणात्मकवाक्यप्रबन्धरूपा । सा च वाणीकौयचतुर्विंशतिसाहस्रिका । पापमभ्य कन्यामभ्य जगत भुवनं पुनातु पवित्री-करोतु । जगत इति षष्ठान्त विपरिणम्य योजनोद्यम् । तथा त्रेयांसि ऐहिकपारत्रिकाणि मङ्गलानि बर्हयतु पुनर्पौढादीनि मोक्षावसानानि कल्याणानि उपचिनोतु इत्यर्थः । प्रजानां चेसवस्वे अकन्यवस्वे च राज्ञोऽपि तथात्वमिति, भवन्मिदमर्थेयं इति भावः । तथा तां प्रसिद्धाम् एतां रामायणी कथाम् अभिनये, आङ्गिकादिभिद्यतुर्विधे, अवस्थानुकारैः 'भवेद्भिन-ययोऽवस्थानुकार स चतुर्विधः । आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहाय्य सात्त्विकस्तथे'ति साहित्य-दर्पणम् । विन्यस्तरूपा विन्यस्य विशेषणं न्यस्य निहितं रूपं शरीरं यस्याः सा तद्योक्ता ताम् । यदा अभिनयैरितौल्यम् तलक्षणे ढलीया । तेन अभिनयविशिष्टो धो विन्यास रचना वैशिष्ट्यं च प्रतिपादकत्वस्वरूपं विन्यस्य विन्यासेन निष्पन्नं रूपं शरीरम् आनुपूर्वीत्यर्थः, यस्याः सा ज्ञाम् ।

* पुनाति बर्हयति च त्रेयांसि इति पाठान्तरम् ।

† वाणीकैः परिभावयन्तु इति विद्यासागरस्य तः पाठः ।

‡ विन्यस्तरूपा इति क्वचित् पाठः ।

रामायणकथायां किञ्चित् परिवर्तनपरिवर्तनादिभिः अभिनययोग्यतथोपनिबर्हा नाटका-
 कृतमित्यर्थः । तां प्रसिद्धाम् एवाम् इदानीम् अभिनौताम् इमां सचराचरात्मभूतयामि प्रत्यची-
 कृतमित्यर्थः । शब्दब्रह्मविदं शब्द एव ब्रह्मं तद्वतीति तस्य परिच्छिन्नत्वापरिच्छिन्नत्वाभ्यां
 परब्रह्मसाम्यादुपपन्नम् । शब्दाद्यतत्त्वज्ञस्यत्यर्थः । परिणतप्रज्ञस्य परिणतः परिपाकः प्राप्ता
 लोकातिशयिनीति यावत्, प्रज्ञा बुद्धिः यस्य स तथोक्तस्य अलौकिकमनीषासम्पन्नस्यत्यर्थः ।
 अन्वयेदृशी रसभावचमत्कारिण्यौ रचनाचतुरी न ख्यादिति भावः । कवेः सर्वज्ञशिरोमण
 वाञ्छीके, भवभूतिकवेष इति ध्वन्यतः । इमा वाणी मरुदाभिनेयाथैरामायणप्रमत्तवृत्तां वाच
 भवभूतिरचितोत्तररामचरितनाटककल्पामिति च ध्वन्यतः । बुधा पण्डिता सहृदया । शब्द
 ब्रह्मविद इति विशेषणं बुधानामपि कश्चिद् योजयन्ति । परिभावयन्तु पत्यान्वाण्यन्तु परित
 चिन्तयन्तु । “भू अथकन्कन’ अथकन्कन प्रिलनमित्कम्प्रीः परिपूर्वकस्य भू सत्यायामित्य
 ख्यावज्ञानाद्येकत्वान्नात्या प्रसक्तिः वाञ्छीकवागेव भवभूतिवागात्मना परिणता सती पापस्य
 जगत् पुनातु अर्थासि बर्द्धयन् च तामता बुधा परिभावयन्त्यात् केषित् । एतनोत्तरराम
 चरितस्य गान्धीर्यमाधुर्यं लभ्यत । अथ कथायां मातु गङ्गावाचं साम्याद् शब्दत एव कथ्यायान्
 पूर्वोपमात्कारः । श्राद्धं लविकौडितं हलम्

इतीति । सम्मेलनं नाम सम्मेलनमिति नयां प्रसिद्धं रामसीतालवजुवादीनां परस्पर
 मेलनात्मक इत्यर्थः । सप्तमोऽङ्कः सप्तमोऽध्यायः इति समाप्त इत्यर्थः ।

दहावष्टम्बेभु जितिरतिमहती यावदापो रसज्ञा

चक्षुस्य न समस्तं समुदितमकरो यस्य निशासभूता ।

श्लोकं व्याकौर्णरूपं श्रुतिसत्पट्टहा दीप्तकपोऽपकप

शोऽथ विच्छोभशुभ्यो जगदुपगतयं ज्ञायता भूतदंष्ट्र ॥

इति श्रीमन्महाकाव्यभवभूतिकृतोत्तररामचरितं श्रीगुरुनाथ विद्याजिधि

महाकाव्यविरचितोत्तरदीपिकाश्रीका समाप्ता ॥

॥ ॐ तस्मत् - ॐ तस्मत् - ॐ तस्मत् ॥

गर्भमेष्टपरिष्ठीतकाव्यद्वितीयपरोक्षापाठ्यरूपेण

निर्वाचितस्योत्तररामचरितस्य

प्रश्नमाळा ।

१८२७—१। सुविचिन्तित भगवत्या राजधानीस्थितस्य खलु तैस्त्रैजंगतामाभ्युदधिकै
रामभद्रस्य नियता चिंतविर्त्तपा चर्यस्य पुनरस्य शोकमात्रद्वितीयस्य पञ्चवटी-
प्रवेशो महामनर्थ इति ।

(क) व्याख्यायतामथ सन्दर्भं । (ख) भगवत्या द्रुति पटेनाथ का परामृश्यते ?

२। सीता । (खननम्) चक्रदि चवसेथ एदूथ चचथएथ लजाविदन्नि *** चासङ्गीति ।

(ग) संस्कृतेनानुदातामथं सन्दर्भं ।

३। 'कष्ट जन कलधने'मित्यादि । व्याख्यायतामथ शोक । प्रदर्शयताश्च पूर्वाङ्गेण सप्त
पराङ्मुख्यं सङ्गति ।

४। कतमया प्रसावनया उत्तरचरिते पाठप्रवेशे कृत / लवणमुन्निव्य समर्थताम् ।

१८२८—१ (क) त्र द्वि लक्षण एव ते नृतनो राजा राम मनाज्ञापयति ।

(ख) ह्यन विपर्यय सम्रति शौवलोका ।

(ग) इति । देवि । अथ पश्चिमका रामस्य शिरसा पादपङ्कजस्पर्शं ।

उच्यतेषु वाक्येषु वक्तुं कुत कौटुगाशय — व्याख्याया विमर्दीकृतताम् ।

४। धवा सा जा वज्रचलेषु * * शौचलो वस्य । सखतेनानुदा व्याख्यायतामेव सन्दर्भं ।

२। 'अथि कठोर यथ किल ते प्रिय'मित्यादि श्लोको व्याख्यायताम् ।

१८२९—१। (क) एवमात्माभिप्रायसन्भावितेऽजनचित्तदृष्टि मन्थयित्वा विदुष्यते ।

(ख) किमनोच्यते ? प्रसव खलु प्रकथपर्यन्त खेदस्य परम चैतदन्वोन्वसङ्गैर्बर्ष विनीः ।

(ग) सखि वासुनि । आनन्दबिमोचितेन्द्रिय साधसेन परबान्धि, तत् ल तावदेना
शिरसि—उच्यतेषु वक्तुं कुत कौटुगाशय ? व्याख्याया विमर्दीकृतताम् ।

२। 'हा हा देवि कष्टति हृदय'मित्यादि श्लोको व्याख्यायताम् ।

१९००—१। पश्यन्ते न चाकारानुभवगामीर्यसन्नात्मनामविधिलोकीतरचरिताश्चमार्थो
महापदवम् । उच्यतेऽपि च वाक्ये समसपदस्य समासविषयो लिख्यताम्,
निर्दिश्यताश्च एव महापदवम् इत्यनेन क' प्रराक्ष्यते ?

२। (क) अपि उच्यते एव ? न चाकि सुतः * * * पुनः पुनश्चप्राति मान् ।

(ख) सम्प्रत्यक्षनीयो राज्ञोऽपि प्रभवः ।

उद्युतेषु बाष्पेषु वक्त्रः कुत्र कौडगात्रयः ? व्याख्यया विशदीक्रियताम् ।

(क) 'इदि नित्यानुषत्तेन' इत्यादि श्लोकस्य 'बाष्पोद्विधं दशरथस्य मृष्टं' इत्यादि श्लोकस्य च व्याख्या कार्या ।

१८०१—(क) इहो इहो अस्मि वि अथव त्विदत्थमिदमुद्वचुः कनकशयोपप्लवत्त्वावेदि अत्तावच' । संसृतेनानुय व्याख्यायताम् ।

१ । 'एतद्वैशसधीरवक्ष्यतनं' इत्यादि श्लोकः ।

कौशल्या । भगवति । परिव्राजस्व परिव्राजस्व प्रसादय क्वचित् राजर्षिम्

अदन्वती । 'एतद्वि परिभृताना' इत्यादि श्लोकः ।

जनकः । 'शान्तं वा रघुनन्दनं' इत्यादि श्लोकः ।

(क) व्याख्यया विशदीक्रियतामयं सन्दभ ।

(ख) "इवितं" "शान्तं" "भृशितं" "भीष्णं" पदान्धृतानि साध्यानि । किन्तावत् प्रथमपद-
इत्यस्य रूपान्तरम् ?

१८०२—ज्ञानमसि वक्ष्य, दुर्मनायमाना देवी विनोदयितुम्, ततः कियन्तमवधिं यावत् ?

तदभवत्तस्मात्तत्राद्युपययितविक्रमोदाहरणं ।

अन्वतामिवा ससूर्या नाम ते लोकाः तेभ्य प्रतिवधीयन्त ये आत्मघातिन इत्येवमवधौ मन्वन्ते ।

(क) व्याख्यया विशदीक्रियतामसि सन्दर्भा । तद्य च रेखाद्वितपटाना वेवाह्वरवविधि-
इत्युल्लेख्यः ।

(ख) "इतिविधीयन्ते" "आत्मघातिन" "मन्वन्ते"—प्रकृतिभूतानिर्निर्वा धातूनां षोड्-सुच्-
विभक्तौ कर्त्तरि कर्मणि च प्रथमपदस्यैकवचनं कौटुशानि रूपाणि ?

(ग) कक्षाचद्वयुत्पत्तिरभ्युदयं मन्वन्तरपुराणान्वतामिसशब्दयोः ?

१ । अथवदि तमसे तदा निह्वारणपरिचाङ्गो...आणामि ।—संसृतेनानुयतामयं प्रथमः ।

'उदात्ताकं आवाद्दिवरतविनाटव्यतिकरि'रित्यादि श्लोकस्य व्याख्या कार्या ।

१८०३—'दत्तामवे त्वयि यद्गदसि दृष्टधारं' इत्यादि श्लोकः ।

(क) "दत्तान्" इत्यत्र कथं पक्षमो ? केन पट्टेन चास्वन्वयः ? अरथौ इत्यत्र का विभक्तिः ?

कथं सा ? "दृष्टधारं"-पदस्य कौटुशी व्युत्पत्तिः ? "इदं कृत्विः" इत्यस्य कौटुशी कृत्विः
वक्रुरभिमेता ? तस्याच काभसम्बन्धा इतान् आनन् संक्षेपेण वर्णनीयः ।

पद्यमिदं केन कृत्विना निवृत्तम् ?

१ । सम्प्रति तु परिसमाप्तं तत् शब्दमवावर्त्तकं सर्वं कथ्यते च विस्तृतिं रवः ।

२ । अथैतन्नान्तरापावयोपनिषदं भगवान् कथान्तः परःसुदृढपरिवहत्तः । अथवाय

विद्यामिनाय षोषाच । (१) अथै तदन्वित इव आत्मानः, ज्ञातं प्रथमं ?

४। विचित्रज्ञवसंचितां कच्छु दुक्कं सज्जवैय्यं वीदि । (क) वत्तुवोत्तवप्रवरवत्तुनि निह्दिंश इति गद्यांश व्याख्यायताम् । (ग) “अथयदेव.....गुरवः” इत्यंशो वाच्यान्तरे परिचय्यताम् । (घ) “विद्यामिवाय” इत्यत्र कथं चतुर्थी ? “प्रश्नेन” इत्यत्र कथं तृतीया ? (ङ) “परःसत्त्व” “विद्यामिन्न” “अथयदेव” इत्येतेषां समासवाक्यानि लिख्यन्ताम् ?

१२०४—१। ‘परिपाच्छु दुक्कं कपोल-सुन्दर’ इत्यादि । (उत्तर)

‘वसने परिधुसरे वसुधा’ इत्यादि । (शुद्ध)

व्यस्य तावन् सखलपदजातं विशयतामिदं श्लोकवचम् । आश्वा प्रत्ययान् प्रतिभासितयोः शीताशकुललयोः कतरा तावन् कश्चिन्नये कथं प्रकृतानुसूत्रा मनोहरा च ? विरहवर्धने चाम् अथभूमिकास्त्रिदास्योः कस्य शक्तिगंठीयस्ते न रोचते श्रीमद्भः ?

‘चिरं ध्यात्वा ध्यात्वा निहित इव’—इत्यादि श्लोकः ।

(क) तात्पर्यमस्य संस्कृतेन क्कुटीक्रियताम् । प्रथमचरणे किं तावन् प्रस्तुतानुसूत्रं चनेन क्लृप्तपलभते ? द्वितीयचरणे अपिकारस्य कोऽर्थः ? कियदर्शको वा सः ? तृतीयचरणे जगती कौशारखलं कौह्रं ? कथं वा सन् क्लृप्सते ? चरखस्य जीर्णत्वविशेषपरिहारे का चति ? “तदनु” इत्यत्र यदि उपासः क्कात् तर्कनाभोजे खः कायं व्यासवाक्यप्रदर्शनञ्च कथं चम् । “पय्यत” इति पदं परिचीवताम् । कदा कुत्र कस्येयमुक्तिः ? ‘अमात्युश्चिन्निरीभव’ इत्यादि पद्यं वत्तुवोत्तव-प्रक्रमसर्वमनुदःखरं समसपदानि विगृह्य व्याख्येयम् । “पाम्” इत्यत्र कोऽर्थः ? किमत्र इत्यत्र, किं वा तस्य लक्षणम् ?

१२०५—१। उत्तरचरितस्य प्रथमेऽङ्के कथं चालिख्यदर्शनं उपपन्नम् ? कथं वा मित्रवत्तनारं च प्रदर्शितम् ? २। “अस्मिन्नेव लतागृहे” इत्यादि, श्लोकस्य मङ्गिनाचरीत्या व्याख्या काव्यां । (घ) “इयं नेहे लक्ष्मी” इत्यादि श्लोकस्य उत्तरसंस्कृतेन तात्पर्यं प्रकाशयन् । (ङ) “अस्मिन्नेव लतागृहे” इति कङ्कित्ता किमुद्दिश्य कथिता ? तत्र चित्रं न वा ?

१२०६—१। उत्तरचरितमिति नाथः किं तावन् सार्धकम् ? अथा दिव्या वा ज्योतीश्च नाथा गटर्त्नं प्रतिपद्यते ? २। उत्तरचरितस्य प्रथमेऽङ्के चाम्प्रीखदर्शनञ्च किं काव्योपलक्षितम् ?

१। तात्पर्यं प्रकाशयतुरःखरं सरलसंस्कृतेन व्याख्यायताम् श्लोकवचम्—“वत्तुवोत्तववता वदि” इत्यादि । “चिरं ध्यात्वा ध्यात्वा” इत्यादि च्चे । (घ) ‘अपेच कौटुम्बका’ इत्यादि श्लोके किं इत्थं, किं वा तस्य लक्षणम् ? (ङ) व्यासवाक्यानि प्रदर्शयन्नासनालीलेषः शिष्यान्—अर्जीर्णवन्ना, देवा, क्लृप्तवत्तवत्तवत्तव इति पदानां ।

१८००।—उत्तरचरितम् चतुर्थे अभिज्ञानशकुन्तलस्य तृतीये च विष्णुकाव्याया नाटकीयस्य वक्ष्यन् किमुपकृतम् ? २। व्यासवाक्यप्रदर्शनपूर्वकं वक्रुचोदस्य-निर्देशसहितं व्याख्यायताम् — “अथमविरलानोऽङ्ग-निबद्ध-निरन्तर-..गति प्रसन्नवच ।” भूषणा जीविषम्ये, एव ..प्रेमाचमामनति ।” “एवमेतत् । एते हि उदयमर्ष-च्छिदः...मनोविष ।”

(क) “एवमेतत्” किम् ? “एते हि” एत के ?

३। विशयताम्—

‘न किञ्च नवतां खान’ इत्यादि श्लोक ।

‘अङ्गामन्वितवन्धनं तरलयत्याकृतञ्जी वेपथु’ इत्यादि च श्लोक ।

१८०८—‘दृष्टीतो वः पुं परिषयविधौ’ इत्यादि (क) । ‘जातस्य ते पितुरपीन्द्रजितो’ इत्यादि च ।

(ख) अनयोः श्लोकयोरेकतर एव वक्रुचोदस्यनिर्देशपुर सं- व्याख्यायताम् । (ङ) रितीवः

‘श्लोकः श्लेष्म कन्दसा-निबद्धः ? किं वा तस्य लक्ष्यम् ? (ग) “क” चिह्नितस्य ‘चतुर्थ्यादि’ ‘ख’ चिह्नितस्य च त्वायपादे यदि कश्चिदोष प्रतीयते स खरूपतो-नामतक निर्दिष्टताम् । ५। उत्तरचरितस्य प्रथमादे चटावक्रमुखेन वशिष्ठ-कन्देननिवेदनम् चालेख्यदर्शनस्य कथं नाटकीयं वक्ष्य पकुरुत ?

१८०९—१। (क) ‘पुरा शब्द श्लोत पुञ्जिनमधना’ इत्यादि । (ख) ‘क्रजन्क्रजक्रुटीर जीविक’ इत्यादि च । (क) वक्रुचोदस्यप्रतिवचननिर्देशपूर्वकं व्याख्यायताम् ।

त्रिष्वर्षाश्चमिति यस्य धातोरुप तस्य लृटि कतिपयवदाधि प्रदर्शय ।

(क) नाहं को दासिं एमो-विमान चोदरावेदि । संस्कृतेन परिषयय ।

१८१०—(ख) ‘अपत्ये वृत्ताहम् दुरितमभवत्तन’ इत्यादि श्लोको व्याख्यायताम् ।

१८११—१। उत्तरचरिते कथमालेख्यदर्शनमुपन्यसम् ? कियदुपकृतमनेन नाटकीयं वस्तु ?

(क) ‘सर्वथा व्यवहृतस्य कृतो उवचनीयता’—इत्यादि । सरलसंस्कृतभाषया-कन्दोनिर्देशपूर्वकं तात्पर्यं लेखनीयम् ।

१८१२—१। कौटुम्भी खलु प्रभावना उत्तरचरिते ? लक्ष्यसूत्रिण्यं सूत्रय्यताम् ।

२। शीतां—“जानानि अजैरुत्तन किन्तु मन्तावधारिया वन्धुवधविषयोक्तो श्लोकि ।”

रामः । “एवमेतत् । एते हि उदयमर्षच्छिदः मलारभावाः, श्रेष्ठी वीर्यसुखानाः सन्यस्य चर्चाम् खानाम् अरस्ये विषाम्यन्ति मनोविष ।” (क) प्रकमसङ्कतिपुरःसर्-व्याख्यायितामुक्तिस्त्वितौ वंशौ । (ख) शीतासनावासनसमये कथं न ईदृशं ईदामववपुसं वक्ष्यन्मुक्तम् ? खनिना किमर्थं निरस्तुम्यस्यम् ? इतिवा कथयति—शेषवित् पुत्राशेषु “वदिषा”—इत्यस्य “वर्षे वा” मतिः ।

कतरसाङ्ग्याद श्रीमद्वा कथं रोचते ? (घ) 'वाक्येऽदर्थं' यदि परिहृतं भवेत् सदा का चति नाटकौयवस्तुन ? गृहीते च तच्चिन्मौ वा उपकारः ? 'ना निषाद प्रतिष्ठां त्वनगम, भावती सुमा । यत् शोचन्निपुणादेकमवधौ, कात्तनोहितम् ॥' व्याख्यायतामय श्लोक । (क) न केचन इच्छन्, अनखानमपि ? किमर्थकथाव अपिकार । (ख) किमप्रवीजन तावत् रामस्य पुरत आद्यामया स्वीताया समुपस्थापनम् / कतिचित् खानान्मुक्त्य समाशोचन्ता तावत् उत्तर-चरितमभिधानशकुलम् च ?

१८११—'अन करणतत्त्वस्य दन्त्यस्य च इत्यत्रयान् । आनन्दपत्रिकोऽहमपत्यमिति बंधति ॥'

(ख) अस्य श्लोकस्य तात्पर्य विहसु । 'अहंशुभयोर्द्विभक्तं च इत्यस्यः किमप्यथानर सूचयति न वा ? सूचयति चेत् कौटुक ? 'अथ कोऽयमिन्द्रमचिरीचक-
च्यवि' इत्यादि । (घ) समस्तपदाना अक्षयवाक्यनिर्देशेन व्याख्यायताम् ।

२। (घ) सीता । (ससाध्वसकरूप किञ्चिदपस्त्य) ऐश्वर्य इत्युद्गामी अक्षर ।

(घा) सीता । (समन्वयदगदम्) अञ्जउत्त, अक्षरिस क्व एदं बचत् इमं कं कुलमस्य ।

(क) उक्तसंज्ञार्थां तात्पर्य विहसु ।

१८१४—(१) 'किन्वनुष्ठाननित्यत्वात् इत्यादि (२) 'चकिञ्चिदपि कुर्वाण्य' इत्यादि ।

(३) 'वाङ्मन्यमभिधान इत्यादि १—१, २, ३—श्लोका व्याख्यायताम् । इत्यु-
श्लोक 'अनुष्ठाननित्यत्वात्' 'अनुष्ठाननित्यत्वं' इति पाठान्तरं धर्मस्य, तयोः अर्थः
पाठः समीचीन ? युक्ति प्रदर्शय । आ इतिप्रत्ययस्य श्रौतं ? अन्वाचिते-
इति शब्द अशुद्धो वा ? मवसुज्ञित्य निजनते समर्थेयस्य । ३—श्लोके तत्प्रत्ययस्य
कथं ज्ञोवत्सम् ?

१८१५—१। 'सख्यातीर्तेर्द्विरुत्तरगस्यन्दनस्यै' इत्यादि । व्याख्यायता पद्यमिदम् ।

कोऽत्र अद्यानकार ? तस्य च लक्षणसुचियताम् । २। अक्षरिद्वि इच्छानि
एकमेव चिरसम्भावसोऽसौचनेन अञ्जउत्तपक्षेत्वं हीहृदादस्य वि सन्दर्भं क्वचि
हरमन बन्धनीवीवचदो विषय म इत्यो । ३। अक्षरि न केचत्
द्वविषयत्वमनोसुप्यदानसामसुक्तस्य द्दिवन्त्य, कर्तुदायविन्देसिस्वरावकावका-
केन सकिञ्चापदीहरदीहरिच च शम्भस्य असुपुरदि । (ख) एतु अक्षरस्योः
प्राज्ञत्वस्य निदि श्यताम् । (क) 'न किम भवता खलम्' इत्यादि । (ख) 'गृहीतो
य पूर्वो' इत्यादि १। 'क' विज्ञितस्योत्तराङ्गस्य वाच्यपरिहर्तनं विधेयम् । ३।
एतस्य अर्थस्य असुपुराद्वोरन्वय वा जी वी वी वीव; समुपस्थापिते च नान्तः
अक्षरस्य निर्दिशताम् ।

१८१६—पान्थव्ये पुनातु वरंयतु च...इत्यादि । इदं रामवाक्यं भूरुवाक्यं कविवाक्येति
जीनेव पञ्चानाशित्य व्याख्यायतामयं श्लोकः । भवभूतेः शब्दप्रकाशित इति विशेषं
युज्यते न वा ? उत्तररामचरिते तस्य वेदाभिज्ञानदर्शनानि कानिचित्प्रतिष्ठितानि ।

(४) अन्वयवच—सर्वासो मधुपर्कं समामनन्ति । सौधातकि—भो शिनिहोदोऽसि ।
भाष्या—इत्यमिष ? सौधा—जेन आचरंसे...विस्मयिह ।

मालताशं संकृतेन परिचयमथ व्याख्यायतामहुतः सम्भ्रं ।

१८१७—(क) 'अस्मिन्निदपि कुर्वाण' इत्यादि । (ख) 'प्रत्युत्पन्न दयिते..' इत्यादि च ।
क—श्लोकार्थं व्याख्या कार्या । ख—श्लोके "तथादीर्घस्य" इत्यत्र दीर्घपदस्य कौट-
म्बः सङ्गच्छते ? केन वा अच्युष' दीर्घत्वम् ?

३ । अपि जानाति श्रीमान् कथं चाल्प्यदर्शनं भवभूतिना उपस्थासम् ? कथं वा ज्ञाया ?

४ । 'कष्टो जनः कुलधर्मैरित्यादि । अस्मिन् 'तन्म' इत्यत्र का विभक्ति ? कष्ट इति पदस्य
कौटम्बः ? विशयतामय श्लोक

१८१८—'शिवं ध्यात्वा ध्यात्वा...' इत्यादि । '(२) अस्मिन्निदपि कुर्वाण' इत्यादि । अलङ्कार
निर्देशपूर्वकं व्याख्या कार्या । उत्तररामचरितस्य कश्चिदा' अत्युत्तमा. श्लोका'
उक्तुयन्ताम् ।

१८१९—उत्तररामचरिते कश्चिदास्मिन्परिचालितम् ? कथं वा ज्ञाया ?

(क) 'सर्वज्ञा सर्वज्ञैर्व्ये...' इत्यादि (ख) 'पुरा यत्र स्तोतः...' इत्यादि च । कश्चि-
दास्मिन्परिचालितम् व्याख्या कार्या अनयो श्लोकयो ।

उत्तर-राम-चरितम्

(सार-सङ्गलन)

प्रथम अङ्क ।

इससे पहले कविने पूर्ववर्ती कवियोंकी नमस्कारकार परमात्माकी अमृता सरस्वतीकी उपासना करनेकी आज्ञा की है। मन्त्रशास्त्रके, बाद तनूवार और मटने और नाटककी प्रस्तावना की है और तब पहला दृश्य दिखलाई देता है। इस दृश्यमें राम सिंहासनपर बैठे दिखाई देते हैं। इतनेहीमें भगवती सीता या पङ्कती हैं।

रामचन्द्रके बहुरोई, उनकी बहन शान्तादेवीके पति, ऋष्यश्रुतने एक यज्ञका आयोजन किया है, उसीके निमन्त्रणमें सीताकी सब सासुरें चली गयी हैं, अतएव यहाँकी स्त्रीके कारण सीताका मन नहीं लगता। रामचन्द्र तरङ्ग-तरङ्गसे उनका मन बहुराज्य करते हैं। दोनों पति-पत्नीमें नाते को ही रङ्गी थीं, कि कसुमीने पाकर संवाद दिया, कि ऋष्यश्रुतके आज्ञानसे अष्टावक्र नामक मुनि आये हैं। रामचन्द्रने सीताके कङ्कनेपर उन्हें भटपट अपने पास बुला किया। आते ही कविने उन्हें आशीर्वाद दिया। राम और सीताने भक्तिभावसे कविको प्रणाम किया। तदनन्तर राम और सीताने माता कीर्तना, सुमित्रा, कैकेयी, बलिष्ठ, शान्तादेवी तथा ऋष्यश्रुत आदिकी कुशल पूछी, जिसके उत्तरमें अष्टावक्रने कहा,—“महाराज ! सब लोग सदा आपको याद करते रहते हैं। आपकी कुशलसे बलिष्ठने भगवती सीताको वीर-प्रसविकी होमिका आशीर्वाद किया है।” यह सुन रामने कुशल अपने ऊपर अपार अनुपम माना और मन-ही-मन बड़ेही प्रसन्न हुए।

तदनन्तर अष्टावक्रने कहा,—“महाराज ! भगवती बदन्वती, उद्या रानिवी और शान्तादेवीने आपसे बार-बार अनुरोध किया है, कि जानकी गर्भवती हैं, इसलिये उन्हें मनमें जो कुछ अभिवाप उत्पन्न हो, वह लक्ष्मीकूपुरा किया जाना चाहिये।”

इसके उत्तरमें रामने कहा, कि वे अब जो कुछ कहती हैं, वह सभी कर दिया जाता है।

इसपर अष्टावक्रने कहा,—“चौर भगवती सीताके जनदौरं काव्यप्रकृति कहा है, कि इस समय आप गर्भवती हैं, इसी लिये यज्ञमें नहीं तुलायी गयी हैं और भगवान् रामचन्द्रको भी आपका दिख बहलानेके ही लिये अवोध्यामें रख डोका गया है। अब वे आपकी गोद भर जानेपर अवश्य आपको देखने चाहे जे।”

यह सुन, रामने सुक्कराकर कहा, कि अच्छी बात है। अब यह तो कहिये, कि हमारे कुछ बलिहारे हमारे लिये कुछ आदेश किया है या नहीं? अष्टावक्रने कहा,—“हाँ, उन्होंने कहा है, कि तुम अभी तबच हो, नये-नये राजा हुए हो, इस निरं प्रजाका मन रखनेकी सदा चेष्टा करते रहना। यज्ञ ही तुम्हारे लिये बड़ा भारी धन है। प्रजाका ठीक-ठीक पालनकर तुम नहीं यज्ञ लाभ करो।”

इसके उत्तरमें रामने बचे जोशके साथ कहा,—“गुदगीका आदेश मेरी छिर-पाखीपर है। प्रजाके समीपके लिये जेह, दया, सुख, यज्ञतिक कि जलकीकी भी छोड़ देते हुए हमने कीर्त जे न होगा।”

रामचन्द्रकी यह उदार भावी सुनकर सीता बलि उठी,—“इसीलिये तो जोग आर्यपुत्रकी रघुवंशका वृषक कहते हैं।” इसके बाद अष्टावक्रके विद्यामकी व्यवस्था भी गयी। वे चाराम करके चले गये और लक्ष्मणजी का पङ्के। भाते ही लक्ष्मणने कहा,—“महाराजकी जय हो। आर्य! उस चित्रकारने हमनोगीके आज्ञानुसार इस पटपर आपका जो चित्र चित्रित किया है, उसी देखिये।” रामने कहा,—“ज्वारे भारं! किस तरह देवीका भी कहियेना, यह तुम भली भांति जानते हो। अच्छा, यह तो कहो, कि उसने कहा तबके चित्र बनाये है?”

लक्ष्मणने कहा,—“आर्योंकी चित्रपरीचा तक चित्रित कर चुका है।

रामने कहा,—“जो लक्ष्मण ही पवित्र हैं, उनकी चित्रिके लिये और किसी पावन पदार्थ का प्रयोगन ही क्या है? तीर्थके जल और चित्रको यह करनेके लिये और कुछ नहीं चाहिये—वे आपही रह हैं। हेवि! तुम्हारी यह कीर्ति सदा बनी रहैगी। कुलकी कीर्तिकी रक्षा करना और प्रजाका मन रखना, बड़ा ही कठिन काम है। इसलिये उस समय (चित्रपरीचाके अवसरपर) मैंने भी तुम्हें चित्रित बचन कहे थे, वे तुम्हारे योग्य न होयपर भी उसी विद्याज्ये मैंने कहे थे—बना करना। सुन्दर सुनमित मूल छिरपर ही शोभा पाते हैं, वे देवीके लक्ष्मण आत्मनेकी बसु नहीं हैं।”

सीताने कहा,—“आर्यपुत्र! जाने दीजिये उन बातोंको। आर्य, हमने आपके चित्रोंके आधारपर बने हुए चित्रोंको देखे।”

यह सुनते ही लक्ष्मणने वह चित्रपट खींच दिखलाना आरम्भ किया। त्रिभामिके दिष्टे हुए प्रथम-संस्कार-मन्मथक लक्ष्मणको दिखलानेके अनन्तर लक्ष्मणने जनकपुरकी सीतारं दिखलाना आरम्भ की। विवाहके समयके चित्र देख, वे लोग बड़े प्रसन्न हुए और उन्हें ऐसा भावून होने लगा, मानों वे उसी समय और उसी स्थानमें अवस्थान कर रहे हों। चारों ओरकी साथ साथ चारों बड़ोंके चित्र भी बड़ी सुन्दरतासे अंकित किये गये थे। लक्ष्मणने सबको तो नाम खींचकर बतलाया, पर अपनी स्त्री उर्मिलाका चित्र छोड़ दिया। यह देख सीताने मुञ्जाराकर पूछा,—“और यह कौन है ?”

लक्ष्मणके साथ धीरेसे मुञ्जाराकर लक्ष्मणने मन ही मन कहा,—“भाभी उर्मिलाका नाम पूछ रही हैं। अच्छा, अब दूसरी ओर देखिये। (प्रकट) भाभी! यह देखिये—देखने ही योग्य है। यही भगवान् भागव हैं।”

परशुरामजीकी क्रोधमयी मूर्ति देखते ही सीताने कहा, कि ‘दूसरा चित्र दिखलाओ। मैं इस चित्रकी देख करके मारे जाप रहूँ हूँ।’ रामने भी अचिको प्रथम कर, सीताको उरते देख, दूसरा चित्र दिखलानेके लिये कहा। तब लक्ष्मणने बरात खीट आनेपर अयोध्याका दृश्य दिखलाया। फिर मन्थरा दिसारं दी। रामने उस ओरसे मुँह फेरकर प्रह्वर-पुरमें पहुँचीके नीचे निषादराल गुहसे भेंट होना और जटाधारण करना—यह सब चित्र देखना और सीताको दिखलाना आरम्भ किया। इसपर लक्ष्मणने मन ही मन सोचा, कि ‘मैया भगवती माताके आचरणपर परदा जाल रहे हैं।’ फिर गङ्गा दिखलारं पड़ी। उन्हें प्रथमकर रामने कहा, कि ‘देवि! आप भगवती अद्वयतीकी भाति अपनी यह सीतापर दया रखें।’

इसके बाद लक्ष्मणने भरद्वाज मुनिके बतलाये हुए चित्रकूटके-पथमें स्थित वसुधाके तीरपर-वासे ‘ध्यान’ नामक बट-इचकी तसवीर दिखलारं। उसे देख, सीताने पूछा,—“बायें! क्या आपकी इस प्रदेश की याद आती है ?” यह सुन रामने कहा,—“भला मैं इस प्रदेशकी बात कैसे बूझ सकता हूँ ? यहीं तो तुम राह चलते-चलते बककर आसलके मारे मेरी मोदमें सिर रखकर सो गयी थीं ?”

इसके बाद लक्ष्मणने विश्व-वनमें प्रवेश करते समय विराटके राज द्रोणनीवासी घटनाका चित्र दिखलाया। उस घटनाकी ओरसे मुँह फेरकर सीताने कहा, कि ‘उन सब घटनाओंको छोड़कर उन सब घटनाओंको दिखलाओ, जो हमारे दृष्टिकारणमें प्रवेश करते समय हुई थीं और मेरे प्राणनाथ तावतनाका छाता मेरे सिरपर लगाये जा रहे थे।’

तदनुसार लक्ष्मण भरनोके समीप बने हुए तपोवनोको दिखलाते हुए प्रवचन-विरिष्टे

चिन्तित-पाठ कबि आवे । पाठही जोदावरीका चित देख रामको मनबाचके सुखद्वय दिन
करव हो आवे । दिखलाते-दिखलाते लक्ष्मणे पचवटीमें शृणुषुकाके जानेका चिन्त
दिखलावा । उसी देखते हो सीताने दुःखसे चपौर हो, चांपते हुए कहा,—“बाब्यपुत्र ।
बस बहोँ इमारो-आपकी चिन्तित देखादेखी हुई थी ।” उस समय ऐसा माधुम होता था,
मानों सीता लक्ष्मण रामसे निकुड़ रही हैं । यह देख, रामने कहा,—“विरहसे करनेवाली ॥
इस प्रकार न करो ! यह तो केवल चिन्तित-मात्र है ।”

सीताने कहा,—“जो हो, तुरसे तुरकी हो कल्पना होती है ।” रामने कहा,—“कहा,
इस समय इन चिन्तितों देखनेसे जनस्थानको घटनाएं चाँदोंके सामने नाच रही हैं ।”

इसपर लक्ष्मणे कहा,—“यहाँपर राक्षसोंने जो सुनहली चमकी माया रचकर भालीको
हर किया था, उससे दुःखी हो भैया रामचन्द्रने जो विनाय किया था, उसको देख-सुनकर
पक्षर भी विचलकर पानी हो जाता था ।” यह सुन, सीताने एक कबो साँस ली और कहा,
कि ‘चाह ! मेरेही किये रघुछालदारको इतना ज्ञेय उठाना पड़ा था !’ यह कहते-
कहते सीताकी चिन्तित भर आयीं । रामके भी नेत्र नीर-पूर्ण हो गये ।

यह देख, लक्ष्मणेने उन लोगोंका मन फेरनेके अभिप्रायसे गृध्रराज जटाशुभा चिन्तित
दिखलाया । उसी देख सीता और रामको उस पक्षीके उपकार वाद हो आवे । इसी
प्रकार क्रमशः हनुमान्-आत्मन, पद्मासुरोत्तर, माखवान् पतंत, हनुमान् चादिके चिन्तित लक्ष्मणे
देखकीको दिखलाये । यह सब देखते देखते सीताने कहा,—“बाब्य-पुत्र ! मेरी इच्छा
होती है, कि एकवार फिर पूरि-कली सुहावने कर्मोंमें मनच करती हुई सीतल लक्ष्मणकी
नगामें नहाऊँ ।”

यह सुन रामने लक्ष्मणसे कहा, कि इस समय इन्की विलक्षण इच्छाएं तत्काल पूरी की
जानी चाहियें, ऐसा सुचरनोंका आदेश है, अतएव तुम भीमही इन्हें नजलकी सेर
करानेके किये रह के जाओ । तब सीताने रामको भी साथ चलनेका अनुरोध किया, जिसे
उन्होंने उत्तर मान लिया । लक्ष्मण भी रामकी आज्ञा स्वीकार कर बहाँसे जाकर
बसे गये और सीता रामकी नोदमें सो रहीं । राम, एकटक सोचनेके सीताका यह
सुच-कीर्ण देखने लगे । इसमेंमें पहरदारने आकर खबर दी, कि महाशयका प्रिय
सुचरर सुष्ठुं करारर कहा है । चूँकि सुष्ठुं कहा सब समय, सब जगह मनेहूँ था,
उसीप्रिये रामने उत्तरपाठको कटपट उसी हुवा जानेकी आज्ञा दी ही ।

जोकीकी हेरमें सुष्ठुं था या पष्ठुं था । चातेही उसमें आवही-कय कहा “चाह !
कि कित प्रकार महाराजी सीताके सम्बन्धमें तुरी खबर यह सुनाऊँगा ?”

इतने 'बाते' बह मन-ही-मन सोच ही रहा था, कि इतनेमें सीतादेवीने न जाने कैसा बुरा उपमा देखा, कि सोयी ही सोयी बर्ता करती,—“हा, आर्यपुत्र ! आप कहाँ गये ?”

रामने सोचा था, कि चित्र देखते समय देवी सीताके मनमें जो विरह पैदा हुआ था, वही उपनेमें भी उम्हें सता रहा है। यही सोचते हुए वे सीताको देखपर हाथ फिरके लगे। दुसुंखने पास आकर कहा,—“मधुमाजकी जय हो।”

इसपर जब रामने उससे पूछा, कि ‘कहीं, मेरे विषयमें प्रजा क्या कहती है,’ तब वह बाह-बार टालमटोल करती हुआ बोला, कि ‘पर-गृहमें निवास करनेके कारण प्रजाके कुछ लोग वेदेहीपर अपवाद लगाते हैं।’

यह सुन राम बारबार अपनेको धिक्कार देते हुए कहने लगे, कि इस समय सीताको परित्र्याप्त करनेके सिवा और कौरे लपाय नहीं है। यही सोचकर उम्होंने दुसुंखसे कहा, कि ‘घटपट लक्ष्मणकी बुला लाओ।’ हाहाकार करता हुआ दुसुंख चला गया। राम पुनः अपनेकी धिक्कार देने और भाव्यको कोसने लगे। इसी समय बाहरसे आवाज आयी,—‘माझाचोंपर बड़ी विपत्ति का पड़ी है। यमुना-तीरपर रहनेवाली कठोर तपस्वामिं कभी हुए महर्षियोंपर लक्षणात्मक राक्षस बड़ा अत्याचार कर रहा है। इसीसे वे लोग आपके पास आये हैं।”

यह सुन, रामने सोचा, कि ‘इतने राक्षसोंका बध हो चुका, तो भी यह दुष्ट महर्षियोंकी खताही रहा है ? अच्छा, इसके सर्वनाशके लिये मैं अभी शत्रुघ्नको भेजता हूँ।’ वह विचार कर वे कुछ पलु धामि बटे ही थे, कि फिर लौट आये और सीताको चोर देखकर कहने लगे,—“हा हेवि ! तुम इस गर्भावस्थामें कैसे बगको जाओगी ? भगवती वसुधारे ! तुम्हीं अपनी प्यारी पुत्री जानकीकी रक्षा करना।” यही कहकर वे श्रुट बाहर चले गये।

उनके जातेही सीताको मँदिं खल गयी और वे आप-ही-आप कहने लगीं,—“हा, सीत-सूरिं आर्यपुत्र ! आप कहाँ गये ? मुझे ककिली सोतो छोड़ आप बिबर चल गये ? अच्छा, रक्षा, मैं उनसे दठ जाता हूँ, पर उम्हें देखकर दठना कहाँ रहेका है कोरे है ?”

इतनेमें दुसुंखने आकर कहा, कि ‘हरबाजेपर कुमार लक्ष्मण रथ बिदे छोडे हैं।’

यह सुनतेही सीता, देवताओंकी प्रथामकर, स्वामीका नाम देते हुए रथपर उबार देने लगीं।

द्वितीय अङ्क ।

तपस्विनी चामेयी और वनदेवतामें बरते' हो रही हैं। वनदेवताने पूछा, कि "तुम नरुचिं वास्तुकीके निकटसे यहाँ क्यों चली आयीं के वे तो तुम्हें भली भाँति विद्वान्-विद्याकी जिज्ञा ही सकता है।" इसके उत्तरमें उन्होंने कहा,—“यहाँ आनकन एक विद्वान् उपस्थित हो गया है। दो, देवताके समान लड़के, जिनके नाम कुम्भ और लव हैं, अश्विनके मन शीघ्रिय किये हुए हैं। अत्यन्त वाच्यकी बात तो यह है, कि जम्भसे ही उन्हें समस्त ज्ञानवाञ्छना प्रयोजन सिद्ध है। भगवान् वास्तुकीके उन्हें स्वयं स्वयं तरहकी जिज्ञा दी है। उन्हें अज्ञोपवीत अश्विनकी भाँति दिया गया है और वे वेदोक्त अध्ययन कर रहे हैं। उन प्रतिभवाली लड़कोंके साथ हमसीमाका पठना नहीं हो सकता; क्योंकि शुद्ध बुद्धिमान् जिज्ञाकी निवृत्त प्रेमसे विद्या दान करते हैं, उस तरह अश्विनको नहीं।”

वनदेवताने कहा,—“तो क्या यही एक विद्वान् तुम्हारे वहाँ पठनेमें है?”

चामेयीने कहा—“नहीं, और भी है। एक दिन तमसा-नदीके तीरपर अनन्त करने आकर हमारे गुरुने मैथुन-संनम्र शीघ्र-पक्षीके जोड़ मेंसे एकको एक व्याधके तीरका निशाना होसे देखा। उससे उन्हें बड़ा दुःख हुआ और वे चनावास शोकहीमें कह उठे,—कि “रे व्याध! तूने जानसे मोहित इस पक्षीके जोड़ेमेंसे एकको मार डाला है, अतएव शीघ्र-पक्षीके प्रतिष्ठा नहीं मिलनेकी, यह शोक अनुत्पन्न अन्तमें है।”

वनदेवता—“यह तो वेदोक्त बाहर मिलकुल नया ही अन्त निकलता।”

चामेयी—“उसी समय प्रकाने वास्तुकीके पास आकर कहा,—कि आप इसी तरहके अन्तमें रामचरितका वर्णन कौशिये। आपकी प्रतिभा आपसे आप फूट पड़ेगी। आप सब कुछ जान सकते हैं। आपही आदि-कवि होंगे। यह कह वे चमत्कार हो गये। तब गुरुने रामचरितकी रचना की। यही एक और भी पठनेमें विद्वान् हुआ।”

इसके बाद चामेयीने अगस्त्य-नरुचिंके आश्रममें जानेका रास्ता पूछा। वनदेवताने अश्विनकी और आकर गोदावरीके किनारे किनारे अगस्त्य अश्विनके आश्रममें जानेका रास्ता बताया ही। पक्षवटी और गोदावरीके नाम सुनते ही चामेयीकी जानकीकी याद आ गयी और उनसे हुई एक अन्वी आश्रम निकल पड़ी। यह सुन, वनदेवताने ‘आ शीघ्र-का शीघ्र अश्विन ही गया है?’ इसके उत्तरमें चामेयीने सारा हाथ सुनकर अश्विनके अश्विनकी शीघ्रकी सखी, वनदेवता वास्तुकी बहुत ही अश्विन

बासन्ती, विष्णुदेवता का आभे यीने कहा, कि महाराज रामचन्द्र आजकल चन्द्रमिथ का प्रहाराण करके जा रहे हैं, तब बासन्तीने खबराकर पूछा, कि क्या उन्होंने दूसरा विवाह भी किया है ?

इसके उत्तरमें आभे यीने कहा,—“नहीं । सीताकी सीनेकी प्रतिमा ही उनकी उद-
धर्मिणीका काम करेगी ।”

यह सुन परम प्रसन्न हो बनदेवता बासन्तीने कहा,—“बाह ! लोकातीत महापुरुषोंका हृदय कबसे भी कठोर और कुसुमसे भी कोमल होता है, उनके हृदयकी बाह कबसे कोमल पा सकता है ?”

तब आभे यीने कहा,—“ब्राह्मणोंके द्वारा मन्वसे पवित्र किया हुआ जोड़ा खीड़ा गया है । उससे रक्षक भी सुखरंज हो चुके हैं । लक्ष्मणके पुत्र, चन्द्रकेतु रक्षकोंके सङ्घार निवृत्त हुए हैं । एकाएक जोरें ब्राह्मण अपने मरे बेटेको खिंचे हुए हाती पीट पीट कर पीता हुआ राजद्वारपर आकर कड़ने लगा—“मिरा सर्वनाथ हुआ । सर्वनाथ !” इसी समय आभे यीने कहा, कि ब्रह्मूक नामक शूद्र तपस्या कर रहा है । उसे मारकर तुम ब्राह्मणके पुत्रकी जिंदा हो ।” यह सुन रामने पुष्पक-विमानपर सवार हो शूद्रकी मारनेके खिंचे बाण्य कर ही है ।”

बनदेवता बोले उठी,—“बोह ! ब्रह्मूक तो इसी जनसन्ध्यामें तपस्या कर रहा है । तो क्या रामचन्द्र फिर यहाँ आकर इस बगको खलङ्कित करे गे ?”

इतनी बातें सुननेके अनन्तर आभे यी बनदेवतासे विदा माँग करी गयी और बासन्ती भी मनही मन कुछ सुगन्धुगती हुई दूसरी ओर चली ।

इसके बाद ही हावने खप्ग लिये रामचन्द्र आ पहुँचे । ब्रह्मूक चुनके आनेका हाल सुन उनके पास चला आया और बोला, कि महाराज ! सज्जनके हावसे मरना भी अच्छा ही है । अतएव आप मुझे मारकर ब्राह्मणके बेटेकी जिंदा दीजिये ।

यह सुन, रामने कहा,—“अच्छा, तुम मरे हाथोंसे मरकर अपनी उष्य तपस्याकी कसबही उष्य पवित्रकर दीर्घकाल चली जाओ, जहाँ आनन्द, प्रीति और पुष्पकी सुगन्ध सब उचित रहती है ।”

इसके बाद उसके सुँहसे यह सुनकर, कि यह कैवल्य दण्डकारण्य ही नहीं है, बल्कि यहाँ जनसन्ध्या और पक्षवटी भी है, रामचन्द्र पुरानी बातोंकी याद कर-करके बहस ही मोबाहुक हुए । इसके अनन्तर उन्होंने कहा, कि ‘ब्रह्मूक ! तुम अभी विमानपर चढ़कर पुष्पकोकमें चली जाओ । तुम्हारे पक्षमें जोरें बाधा न लीने पावेंगे ।’

इसके उत्तरमें ब्रह्मूकने कहा, कि ‘मैं पक्षमें महर्षि अनन्तके पास आ, जहाँ ब्रह्मण्य शंखसे तप माचत ब्रह्मण्यकोकको चला जाऊँगा ।’ यह कह कर चला गया ।

दशरथ-भगवन् राम, भिन्न-भिन्न स्थानोंको देखकर मोक्षाकुल होने और दुःख प्रकट करने लगे । भिन्न-भिन्न स्थानोंमें सीताके साथ रहकर उन्होंने अपने वनवासके दिन सुखसे बिताये थे, उन सब स्थानोंको देख-देखकर उनकी आँखें भर आती थीं । इतनेहीमें अचानक पुनः आ पहुँचा । उसने आतेही कहा —“महाराजको जय हो । मुझसे आपकी वहाँ आयेकी बात सुना लड़कियाँ अगस्त्यने आपको कहना भेजा है, कि खेदमयी लोपामुद्रा देवी मुझसे भी बड़े उत्तरनेकी आशासे माहलिक द्रव्य सञ्चित किये आपकी आनेकी प्रतीक्षामें बैठी हैं । अगस्त्य महर्षिगण भी आपकी राह देख रहे हैं । आप वहाँ चलकर उन लोगोंकी कृपासे जीविये । इसके बाद यौत्र उड़नेवाले पुण्यक-विमानपर चढ़कर आप अचानक-अचानक पूरा करनेके लिये चले जाइयेगा ।”

बड़ सुन, रामने कहा, कि ‘भगवान् अगस्त्यने मुझे जो आशा दी है, उसका मैं अगस्त्यकी कृपासे करूँगा ।’ तदनन्तर राम पञ्चवटीसे इधर उधर जानेक लिये उस पवित्र वनस्थलीके चला-भलकर अचानक वतबाये हुए राखेसे चल पड़े ।

द्वितीय चर ।

आरक्षमें रामका और सुरला नामक दो नदियाँ आती हैं । सुरलाने कहा,—“भगवति मन्त्री ! महर्षि अगस्त्यकी सङ्घर्षमेंकी लोपामुद्राने मुझे मोक्षवरीके पास यह कहनेके लिये भेजा है, कि इधर रामचन्द्र आनेवाले हैं । उन्होंने सबसे सीताको त्याग किया है, तबसे बड़े शोकमें पड़े रहते हैं, अतएव तुम ऐसी सावधानी रखना, जिसमें वे धीरज न छोले पायें । यदि अज्ञानित वे मूर्च्छित हो पड़ें, तो उसी समय जलके ठण्डे छौंटे दना ।”

इसपर रामलाने कहा, कि रामचन्द्रके चेतन्यका मूल उपाय सीता भी तो इन दिनों करी है ? सीताकी जब अत्यन्त वास्तविकी तपोवनमें छोड़ गये, तब उन्हें प्रसन्न-वैदना करने लगे, जिससे चरणाक्षर वे गङ्गामें कूद पड़ीं । उसी समय उन्हें दो पुत्र भेजा हुए । दुग्धी और भागीरथी, दोनों निरुत्तर उन्हें रसातलमें ले गये । जब लड़कियाँ आँखा डूब लीक छोड़ दिया, तब अक्षर गङ्गा आकर उन बालकोंको वास्तविकीके हाथोंमें ले प गयीं । राम हरद्वन्द्वीके सुहृद अचानक-अचानक लिये रामके इधर आनेका उपाय भागीरथीके लक्ष्मी-की-करी कहा हुई, जो देवी लोपामुद्राको हुई थी । खरीसे वे कहाने, सीताकी बात है, मोक्षवरीकी देखने आयी है ।”

सुरजाने कहा,—“बड़ तो उन्होंने अच्छा सोचा क्योंकि वहाँ राज्यके भू-भट्टोंमें तो रामचन्द्र सीताका शोक बहुत कुछ भूल जाते होंगे, परन्तु यहाँ जाने पर तो पचवटीको देख, पुरानी बातोंकी याद उनको तड़पा देगी। अच्छा, सीता किस तरह रामचन्द्रको पीरज बन्धायेंगी ?”

तमसा,—“भगवती भागीरथीने सीतासे कहा है कि लवकुशकी आज बारहवीं वरस गांठ है, इसलिये उनके हाथके बन्धनमूलमें सख्यामङ्गलको गांठ देनी होगी। इसलिये आज अपने शशुरकुलके आदि पुरुष स्यंदेवकी पूजा करनी पड़ेगी। मनुष्यकी तो बात ही क्या है, आज हमारे प्रभावसे उनके देवता भी तुम्हें न देख सकेंगे। पीर-मुण्डसे उन्होंने कहा है कि, तुम्हें जानकी बहुत मानती है, इसलिये आज तुम्हें इसकी सङ्घरी बस। इसलिये मैं तो अब उनको आज्ञा पालन करने ज़ारही हूँ।”

सुरजा,—“मैं बलकर लोपासुद्रा देवीसे यह हाल कहती हूँ। मुझे तो ऐसा मालूम होता है, कि अबतक श्रीरामचन्द्र आ पहुँचे होंगे।”

तमसा,—“बड़ देखो—सीता गोदावरीके जलसे बाहर निकल रही है। उन्हें ईश पेशा मालूम हो रहा है—मार्गों शोक पीर विरहने साक्षात् मूर्ध्नि धारण कर ली है।”

इसी तरह बातें करती दोनों दी तरफ चली गयीं।

नेपथ्यमें “सर्वनाश हुआ। सर्वनाश।” सर्वनाश की फुकार सुन, उत्कण्ठित पीर शोकाकुल चित्तसे फूलपुनती दुर्द सौख्य पाती है।

जाते ही उन्होंने कहा,—“अच्छा। यह तो मालूम होना है, मार्गों नेरी प्रियसखी वासन्ती जाते कर रही है।”

इसी समय फिर नेपथ्यमें शब्द हुआ, कि “पहले सीतादेवीने अपने पास पैरोंके कौमल पसे खानेके लिये चायें हुए हाथीके बच्चेकी अपने हाथों शङ्ककीके कौमल पसे खिन्ना-खिलाकर पोसा था, उसीको करिषीके साथ जल-श्रीका करते समय एक हाथियोंके खर-दारने मार भगाया।”

यह सुनते ही सीता, ‘चार्यपुत्र। बच्चाको।’ कहकर चिन्ता लगी; क्योंकि वे उस हाथीके बच्चेकी लड़कीकी तरह मानती थीं। पर चार्यपुत्रकी याद और नववासके दिनोंका वारस होते मूर्च्छित हो गिर पड़े।

तमसाने जाकर सीताकी चेत करानेकी चेष्टा की। इधर नेपथ्यमें सुनारै दिया,—
विभानराज ! यहाँ ठहरी।’

यह सुनते ही सीता उठ बैठों और उत्कण्ठित हो बोली,—“अच्छा। वह किसका करे

हे । इसे सुनतेही मेरा मन भोर मल होकर नाच उठा । यह तो चार्पुनका स्वर भावून पड़ता है ।”

यह सुन तमसाने कहा, “कि भिने सुना है, राजा बन्धुकी दृष्ट देमिके खिये जनस्थानमें बाधे हुए है ।”

सीता यह उठी,—“बड़े सीताम्यकी बात है कि वे अपने राजधर्मका पालनकर रहे हैं ।” इतनेमें मेघवर्षमें फिर वेसा ही स्वर सुनाई दिया । इतनेमें रामको देख, सीताने कहा,—“बाह ! इनकी दिह सुनइके चन्द्रमाकी तरह पीली और दुर्बल हो रही है—केवल सीमा और मन्थीर सृष्टि देखकर ही मैं पहचान रही हूँ, कि ये चार्पुन है । देखना, मैं सृष्टिंत हुई जाती हूँ ।”

यह कह, वे सृष्टिंत हो गयीं । तमसाने उन्हें गिरतेसे बचा लिया और औरज करायी हुई झोममें ले जायी ।

उत्तर रामचन्द्र भी प्राचीन कृतियोंके जग जानेसे ‘डा जानकी । डा जानकी’ करते हुए सृष्टिंत हो गिर पड़े । तमसाने यह देखकर मन ही मन कहा,—“लो बड़े लोम निरस बातके लिये घर रहे थे, वही हुई ।”

सीताने होब बाकर रामकी जो चबस्था देखी, उससे वे और भी दुःखित हुई तथा रोते रोते तमसाके पैरोंपर गिर पड़ीं ।

उन्हे उठाकर तमसाने कहा,—“बनो, चको, रामको स्वयं कर दो, जिसमें वे झोममें बाकर उठ बैठें नहीं तो बड़ा अनर्थ हो जायेगा ।”

यह सुन सीता चबरायी हुई रामके पास चार्पी और उनको टेढ़ सहलाने लगीं । बोका ही देखते राम जानवे और कहने लगे,—“बोह ! बड़े बाधयंकी बात है—भावून होता है, कि हाथ किसीके हरिचन्द्रनके पनोंका रस मेरो टेढ़पर टपका दिया, चबवा, किसीके चन्द्रमाकी, खिरकीको निचोड़कर उनका सारा रस मेरे ऊपर टाक दिया, चबवा किसीके ससस जीवन और बिलको टक करनेवाकी सजीवनी मेरे उदरमें लाकर चुका दी । बोह ! यह चार्पुन तो पूर्व-परिचित सा भावून पड़ता है सब-सनापजात सृष्टियोंको दूरकर चानन्दकी चर्चिताके चारच पुनर्वाँर विचलता उत्पन्न कर रहा है ।”

सीता, “बड़ी इतना सीताम्य इस समय पड़त है” यह कह दूर दूर गयीं ।

इतनेमें रामने कहा,—“सा खेडनयी सीतादेवी मेरे ऊपर हया गी १” यह सुन सीताने बोचा, कि “बाह ! चार्पुन मुझे दूँद रहे हैं ।” । उन्हींके कमराके कहा, “कि चको इनकीम दुरु दूर चकी, क्योंकि मुझे देखने । बाहकी

उन्हीं पास जानिके लिये दूट हो सकते हैं ।” तमसामे उन्हें बतलाया, कि “बबरानिका कोई काम नहीं है, भागीरथीके बरके प्रभावसे, तुम्हें वनके देवता भी नहीं देख सकते ।” तब सीताको भी यह बात याद दी आयी । इधर रामचन्द्र सीताको इधर-उधर डूँड़ते हुए अपना हादिके दुःख प्रकट कर रहे थे । यह देख, सीता मन ही मन थोका प्रभाव बरसे लगीं । इतने हीमें नेपथ्यमें कितने ही शब्द सुनाके दिया—‘पहले सीताके पास पेड़ोंके कोमल पत्ते खानके लिये हुए हाथीके बच्चेको अपने हाथोंसे शत्रुकीके कोमल पत्ते खिला-खिला कर पोसा था, उसीको करिचोंके साथ जलझोड़ा करते समय एक भूचिचोंके सरदारने मार भगाया ।”

यह सुन सीता कह उठीं,—“हा ! इस समय कौन उस दुष्ट वज्रपुत्रपतिकी मारकर भगा देना ?”

रामने भी वह शब्द सुन कहा,—“अच्छा, जल विहार करते हुए उस हाथीसे बच्चेकी किसी देवी अपने पुत्रकी भाँति मानती थीं, कौन दुरात्मा तबकर रहा है ?” यह कहते हुए वे आगे बड़े । इतनेमें सीताको सखी वासन्तीदेवी या पद्मिनी । उसने बड़े आदरसे कहा,—“यह क्या यज्ञ रघुपति रामचन्द्र कैसे पाये ?”

सीताने सखीको देखकर कहा,—“अहा ! मेरी प्यारी सखी वासन्ती या पद्मिनी ?”

रामने उसे देख कहा,—“अहा, ये मेरी प्यारी पत्नीकी सखी वासन्ती देवी हैं ?”

रामको देख, वासन्ती देवीने कहा,—“महाराज ! चिन्तिते । आपकी प्रियाके पालित पुत्रको एक हाथियोंके सरदारने बड़ा तब कर राखा है । चलकर उसे बचाने ।”

इस प्रकार बातें करते हुए दोनों आगे बढ़े, यज्ञाजीके बरदानके प्रभावसे सीताको इनमेंसे कोई न देख सकार, सीता और तमसा—दोनों चुपचाप इन दोनोंके पीछे चलीं ।

कुछ ही दूर आगे जाकर सबने उस हाथीके बच्चे को,—जो अब बिलकुल अच्छा न था, जवान हो गया था, विजयी होकर अपनी प्यारी करिचोंके साथ आते देखा । इस पर सबने बड़ी प्रसन्नता प्रकट की । सीताने कहा,—“भगवती तमसि ! यह करि-बाबक को बचकर इतना बड़ा हो गया । न मालूम कुछ और सब कितने बड़े हुए होंगे ।”

यह सुन तमसाने कहा,—“इतनेही बड़े हुए होंगे, और क्या ?”

सीताने शोकके साथ कहा,—“ओह ! मैं कैसे चलावनी हूँ, जो न केवल पतिहिनी, परन्तु अपने बच्चोंकी भी बिकृती हुई हूँ । मैंने बँटवाकी होकर ही क्या किया ?”

तमसाने चैर्य देते हुए कहा,—“यह सब होनहारके हाथ है । बबरानो मन, कितने पापकी मोहमें बँडेमें ।

इधर राम, अपने बनवासके दिनोंकी वस्तुओंको पहचानकर, उदास होने, और सत्तर, सीता उनकी बातें सुन-सुनकर रोने लगीं। शोक प्रकट-करते करते राम एक और बड़े तनका सीताके पास जाकर बोलीं—“लो, भाँखे भरकर खानीको देख लो।” बासन्ती रसिखी धीरे-धीरे और सीता उनको वह अवस्था देखने लगीं। बासन्ती और राममें बहुत बातें हुईं। बासन्तीने बातें करते-करते रामको इस बातके लिये कोसल सूझ दिया, “कि क्यों आपने उस सरस-प्राचा सीताको किस कलसे सरस निकल बाहर कर दिया, जिसे चाँद-पितीव्र हृदय, नेत्र-कौमुदी, शरीरको अमृतधारा और न जाने क्या-क्या कहा करते हैं।” यह कहते-कहते वह मूर्च्छित हो गयी। रामने उसे घेत करारकर कहा,—“मैंने खीनोंका सुँह बन्द करनेके लिये ऐसा किया।” इसपर बासन्ती बोली,—“तब आपने खीनोंके ही दण्ड क्यों नहीं दिया ?”

बासन्तीको इसप्रकार रामको कोसते देख सीताने मनही मन कहा,—बासन्ती ! धृ बड़ी निष्ठुर है, तभी दुःखमें पड़े हुए आर्यपुत्रकी और भी-जला रही है।”

बासन्तीकी बातें सुन रामने कहा,—“मालूम होता है, हरिके बच को तरह चाँदी-बासी सीताको कोई खूनका क्या प्यासा जानवर खा गया। इस लिये। तुम क्यों ही ?”

सीताने कहा,—“आर्यपुत्र ! मैं मरी नष्टा, जाती हूँ।” पर यह बोली राम न सुन सके, और सीताको देख भी न सके। रामको लगातार अधिकाधिक शोक-सुग्ध होते देख सीता मनही मन अपने सौभाग्यको सराहने लगीं। साथ ही वे यह कहकर अपने भाग्य को खीसने भी लगीं, “कि मेरे ही कारण आर्यपुत्र आज भी दुःख उठा रहते हैं।”

रामकी बहुत बीकातुर होते देख, बासन्तीने उनका मत फेरना चाहा। वह उन्हें जनसामान्यके चिरपरिचित खानोंको दिखलानेके लिये ले चली। यह देख सीताने सोचा—“कि इससे तो दुःख घटनेके बदले बढ़ेगा !”

इधर-सत्तर देखते-देखते राम जा रहते थे, जानेही करते-करते वे फिर मूर्च्छित हो गिर पड़े। वह देख देख सीता भी बेहोश हो गिर पड़ी।

समकाले किसी किसी तरह सीताकी होश करा था, पर बासन्तीके साथ सित मारनेपर भी जब राम होशमें न आये, तब उसने ऊँचे स्वरसे फकारा,—“सखी सीते ! जल्दी जाकर अपने प्राणेश्वरकी प्राण रक्षा करो।”

वह सुन सीता जपटी हुई रामचन्द्रके पास चली आई, और उनके हृदय और लगातार धाँध करेने लगीं। रामचन्द्र उठ बैठे और सीताको देख, अपने भाग्यकी बर्दाई करने लगे। फिर तो दोही चार बातोंने दम्यतीके हृदयका धार सुख गये रामने

सीताका हाथ धीम लिया पर बासवमें राम सीताको देख नहीं सकते थे । वे उसको हाथा मात देख रहे थे । सोफी ही दिग्में उन्हें ऐसा मालूम हुआ—मनों सीताका हाथ उनकी हाथसे छूट गया । तब तो वे बहुत विलाप करने लगे । सीता भी पगलौकी सी हो गयीं । धनमें रामने कहा,—“देवि । बासकी ! चलो सीता यहाँ नहीं है । मुक्ति यज्ञ करना है । अब मैं टेर नहीं कर सकता, सद्यधर्मिणीका काय निवाण करनेके लिये तो सीताको सुवर्ण-ययी प्रतिमा है ही ।’

यह सुन सीताका क्रोध राम इधरने खिल गया । उनकी ज़ीमे निवासणका दुःख दूर सा हो गया । फिर तो राम विमानपर सवार हो चले गये, और सीता भी तमसाके साथ दुःखित हृदयसे आश्रममें चली आयीं ।

चतुर्थ अङ्क ।

आरभमें वाल्मीकि-मुनिके दो शिष्योंका आना दिखलाया गया है । मुनिके यहाँ राजा जनक अतिथि होकर आये हैं, साथ ही वशिष्ठ मुनि ऋष्यशृङ्गके आश्रमसे लौटने हुए देवी अहम्बती और दशरथकी कौशल्या आदि रानियोंको साथ लिये हुए आये हैं । इसीलिये वे खुशी मना रहे हैं । इनके चले जानेपर राजा जनक आते हैं ।

वे मनही मन अपनी कान्हाके दुर्भाग्यपर विलाप कर रहे थे, कि इतनेमें ककुत्स्थीके साथ कौशल्या और अहम्बती जाती देख पड़ीं । जनक, उनकी दशा देख दुःखी हुए, और वे भी यह सोच दुःखी हुए,—“कि सीताका वैया सर्वनाश होनेके बाद मैं राजा जनकको कैसे मुँह दिखाऊँगी ?”

इतनेमें जनकने पास आ अहम्बती-देवीका प्रणाम किया । कुशलमगणकी बाद सीताकी बात चले पड़ी । जनक और कौशल्या, दोनोंही दुःखित हो पड़े । कौशल्या तो दुःखित हो गयीं । उन्हें गिरते देख, जनकके मुँहसे एकाएक यह क्वा हुआ’ निकल पड़ा । अहम्बतीने कहा,—“आपको देखकर उन्हें सब पुरानी बातें याद हो आयीं, इसीलिये इनको यह अवस्था हुई ।” यह सुन जनक राजा दशरथके मुँहको यादकर बहुत-बहुत विलाप करने लगे ।

इतनेहीमें वेपथमें बहुतसे बालकोंकी कोलाहलध्वनि सुनाई दी । उन बच्चोंके लोका कि लड़कियोंको आज कुटी मिल गयी है, इसीलिये आनन्द मना रहे हैं । इतनेमें कुछ लड़कियोंको पास देख, कौशल्या जनकके एककी ओर इति बड़ा-बड़ाकर देखने लगीं, क्योंकि

उसके शरीरके चक्को बनावट रामचन्द्रके च गौकी ही थी । चदम्बतीने मनही, मन सोचा—
“कि नरराजोने जिन दोनों बालकोंकी बात सुनके बतलायी थीं, यह बालक उनमेंसे कौन है—
कुछ है या सब—यह तो मैं ही कह सकता, पर यह तो निश्चय है, कि यह उन्हीं
दोनोंमेंसे एक है ।”

कचुकी और जनकने भी उसके र नटंग, बेध भूषा देखकर उसके अभियुक्तार
होनेका अनुमान किया । अतएव ये लोग सोचने लगे, कि कैसे इस बालकको अपने
पास बुलावा जाये । इधर लवने सोचा—“कि यद्यपि ये लोग बड़े चादमी है, पर मुझे
इन्की नाति, बेध, लाने आदि कुछ भी नहीं मालूम फिर मैं कैसे इनका अभिवादन
करूँ ?” कुछ देर सोच विचारकर उसने, उनके पास आ सबको सविनय प्रथाम किया ।
उसने उठी दीर्घजीवी होनेका सानन्द आशीवाद दिया ।

चदम्बती और कौशल्याने बारी बारी से उस बच्चेको गोदमें लिया । कौशल्याने उसके
हुँड, चाँक, कान, हाथ, पैर आदिको बनावट पर गौर करते-करते देखा, कि इसके प्राय
सभी चर्चोंपर रामके च गौकी ज्ञाया पडा है और चेहरा सीताके चहरेसे दु-बद मसे रहा
है । यही बात उन्होंने जनकसे भी कही, थिसका उन्होंने समर्थन किया । दोनों ही
पचस ही गये । जनमें कौशल्याने पूछा, —“बंटा ! तुम्हारे पिता कौन है ? तुम्हारी
माँ वर्तमान है ?”

लवने कहा,—“माँ तो है, पर पिताको मैंने नहीं देखा ।”

कौशल्या,—“तब तुम किस कुलमें उत्पन्न हुए हो, वह नहीं जानते ?”

लव,—“मैं सिवा बाल्मीकि भगवानने और बिडीकी नहीं जानता । उन्होंने ही मुझे
पासपोस कर नडा किया है ।”

इतनेहीमें नेपथ्यसे यह आवाज आयी,—“सेनिको ! सावधान ! कुमार चन्द्रकेतुको
पान्ना है, कि कार्य आश्रमके पास न जाये ।”

यह सुन चदम्बती और जनकने कहा,—“बहा ! आजका दिन कैसा अच्छा है ! आज
इनकीन कुमार चन्द्रकेतुको चन्द्रनीधके चोकेक रखा करते देखेगी ।”

उसने कौतूहली हो पूछा,—“यं कुमार चन्द्रकेतु कौन है ?”

जनकने कहा,—“ज्या तुम महाराज वनरकके पुत्र राम लक्ष्मणको जानते हो ?”

लव,—“हाँ, वे ही तो रामायणकी कथाक प्रधान पात्र हैं ।”

जनक,—‘हाँ, हाँ, वही । लक्ष्मणके पुत्रका नाम चन्द्रकेतु है ।”

लव,—“तब राजर्षि जनकके नाति और देवी उर्मिलाके पुत्र वर

जनक,—“अब तुम यहाँ तक रामायणका ज्ञान जान गये हो, तब यह तो बची, कि भइराराम दशरथके पुत्रोंमेंसे किसको किस छोड़ि कै लकड़े हुए हैं ?”

शब,—“बिच्छा है, पर प्रकाशित नहीं किया, इसीसे मुझे ही क्या, बिछोकी नहीं मरुतम है। सुदवरने न जान कौनसा चम माटक बनानेके लिये भरत-मुनिके पास भिज दिया है।”

जनक,—“क्या तुम्हारे कोई भाइ है ?”

शब,—“मिरे बड़े भाईका नाम ‘कुश’ है। हम दोनों एकही लकड़ा पैदा हुए थे ; पर

जनक,—“बच्छा, रामायण अभी कहाँ तक लिखी गयी है ?”

शब,—“पुरवाखियोंके लिखा कालहके भयसे महाराणी सीताके धरसे निवासी जामिनक।”

यह बात सुनतेही कौसल्या और जनक विलाप करने लगे। यह देख लवने अह-अतीने पूछा—“ये कौन कौन हैं ?” उन्होंने बतलाया,—“कि एक तो राजा जनक दूसरी महारानी कौसल्या हैं।” यह सुन शब विरभरसे उन्हें देखने लगा। राजा जनक शोधके मारे रामको माप देनेके लिये यार हुए देख, अह-अतीने यह कह कर उन्हें रोक दिया, “कि राम आपकी सन्तान है उनपर दया कौजिये।”

इतनेमें कुश लकड़ोंने लवसे आकर कहा, “कि याममें एक जीव होता है, जिसे ‘अश्व’ कहते हैं। इमलोन अभी देख आये हैं। बनो तुम भी बनो।” यह कह, वे लड़े पकड़ ली ली। यह जाते जाते कौतुक, अनुरोध और विनयके साथ बोला,—“नछोड़यो ! देखिये न, वे लकड़े मुझे पकड़े लिये जाते हैं।”

इन्होंने भी यह सुन, मुकराते हुए कहा,—“बेटा। जाओ। थोड़ा देख आओ।”

यह कह वे ली गये। इधर बटुगण लवको पकड़े हुए लोड़ेके पास ली आये और बोले,—“देखो, यही लकड़ें अपूर्व पदार्थ हैं।”

देखते ही लवने कहा,—“लकड़ोंसे तो यह अश्वमेध-यज्ञका अश्व मालूम पड़ता है।”

इतनेमें वैपयमें शब्द हुआ—“यह अश्व रावणवश्रभ सकारो अद्वितीय वीर रामचन्द्रकी विजयपताका लक्षण है।”

यह सुन लवको बड़ा दुःख हुआ और उसने कहा,—“ये शब्द तो लकड़े ही लोधी-लोपक हैं।”

वाक्यजनक,—“क्यों क्यों ? बात क्या है ?”

कुश,—“क्या दुष्णी अश्विय-एश्व हो लवी, जो तुमलोन से अश्वकी जीर्ण लोकर रड़े ही ? वैपयसे उत्तर आया,—“ती बतलाओ न, कि महाराजकी बराबटीका वीर और कौन हैं ?”

बन,—“बन्धा, रक्षो—मैं अभी तुम लोगोंका तमाशा दिखवाता हूँ। भाइयो! तुम लोग ठेके मार-मारकर इस चोरे को खदेड़ ले चलो। इसे हरिनीके साथ चराया आधिया।”

इतनेमें एक बादमी मुखसे तमतमाया हुआ आकर बोला,—“बरे, भाग बाबो! बाबबो! क्यों सिपाहियोंसे डेहडाक करते हो?”

बाबबनब,—“कुमार! चोरे को छोड़ दो। बाबो, भटपट भाग चलो।”

बन,—(अपना धनुष उठा, हंसते हुए) “किसकी मजाल है, जो केरे हाथमें धनुष प्रहते इस चोरे को मुखसे खीन ले जाये?”

पञ्चम अङ्क ।

कोलाहलके पशान् सुमन-परिचालित रथपर सवार चन्द्रकेतुका प्रवेश। उन्होंने आते ही बड़े विजयके साथ मुनसे कहा, “कि बन्धा बाधयंकी बात है, कि इस नरकेसे और बालक ने मारे बाब-बाबके हमारी सेनाको डेरान कर जाला।” यह मुनि बालक तो ऐसा माजूम होता है, मानो रघुबनका अपसिद्ध नवाङ्कुर हो। इसी तरह परस्पर आशयकी बातें होही रही थीं। कि इतनेमें बड़े तोत्र गतिसे चलता हुआ लन आ पहुँचता है। इसी बीच वेपथमें कोलाहल सुन, यह अनुमान कर, कि हमारी बुरई सेना फिर युद्ध करने चम्पे आ रही है, बन जाने लगा। इसीसमय कुमार चन्द्रकेतुने भीठी बातोंसे ड्री लबकी मुद्रके विधे बलकारा। इतनेमें फिर वेपथमें कोलाहल सुनाई दिया। और लन यह कहकर अपनी लन, “कि ये लोग बड़ा विघ्न डाल रहे हैं, इन्हें कुछ मीख सिखा चाहिये।”

बह देख-कुमार चन्द्रकेतुने कहा,—“भिर प्यार सेनिको और राजाचो। आपलोग क्यों इस चकेसे और बगचर्चधारी बालकसे लड़नेके लिये इतनी सेना बरोर रहे है? यह यह लो नकी बुरी बात है।”

यह सुन करने कहा,—“बन्धा, रक्षने दीजिये—इतने दयावान् न लजिये। मैं अभी आपकी सारा सेनाकी दुबि ठिकाने किये दता हूँ।” यह कह उसने लुम्बाकाणिका ध्यान किया और सारी चबोधाकी सेना निरस्त न हो गयी।

सेनाकी जड़ताके कारणका अनुमान कर सुमन और चन्द्रकेतु, इस बातपर आशय करने लगे, “कि इस बाबबने लुम्बाकाणिका प्रयोग कहाँसे सीखा? है, कि अन-वान् बाबबोकिने। (बखला हो।)” इसी तरहकी बातें सोचते हु लन दोनों

एक दूसरेके आग्नि-सामने चले आये । दोनों एक दूसरेके प्रति सन्मान प्रकट करने लगे । कुमार चन्द्रकेतु रथसे नीचे उतर आये । लवने कहा, कि—‘आप रथपर ही रहिये, नीचे क्यों चले आये ?’ इसपर चन्द्रकेतुने कहा,—‘आप नीचे हैं, मैं रथपर क्यों रहूँ ? आप भी क्यों नहीं दूसरे रथपर चढ़ लेते ?’ लवने इसके उत्तरमें कहा,—‘इमखोग जङ्गलके रहनेवाले हैं, रथके आधासी नहीं हैं ।’

यह सुन सुमन्त्रने कहा,—‘बहा ! तुममें जैसाही अभिमान है, वैसीही जयता ली है । तुम्हें देखकर महाराज रामचन्द्र बड़ सुखी होते ।’

लव,—‘महाशय ! मैं सुना है, राजा रामचन्द्र बड़े ही सज्जन हैं । पर इमखोग भी यज्ञ-विष भी और दुष्ट नहीं हैं । इमखोग उनका आदर करते हैं, परन्तु अन्धकारवादी सारी अनिय-जातिपर जो ऊटपटाह आक्रमण किया था, उसीपर तुम्हें क्रोध आ गया ।’

चन्द्रकेतु—‘तो क्या आपसे मर जाया श्रीरामचन्द्रका प्रताप भी सड़ा नहीं जाता ?’

लव,—‘इसमें सड़ने न सड़नेकी तो कोई बात नहीं है । पर ऐसे सज्जन राजाके सेनिकोंको बेसी राखसी भाषाका प्रयोग नहीं करना चाहिये था ।’

यह सुन, सुमन्त्र बड़े प्रसन्न हुए । उन्होंने कहा,—‘तुम वीरवर परशुरामको इरानिवासी रामचन्द्रको नहीं जानते, इसीलिए ऐसी भाषालता कर रहे हो ।’

लव,—(हँसकर) ‘वे चार ब्राह्मणके बेटे परशुरामको इराकर उन्होंने कौबसा नाम पैदा कर लिया ? लड़नेमें तो अनियके साथही आनन्द आता है । उन्होंने शूरावस्थाके साथ युद्ध-वहार किया, खरके साथ लड़नेमें पीछे टेर दिया, बानिके साथ कपट-धुह किया । यह सब बातें भी तो सारी दुनिया जानती है ? पर मझाको बातमें छिद्रान्वेषण क्यों करे ?’

यह सुन चन्द्रकेतुको क्रोध चढ़ आया, और वे यह कह आये तरेर कर कुमार लवकी ओर देखने लगे, कि—‘तुम आधा रामचन्द्रको निन्दा कर रहे हो ?’

इसके उत्तरमें लवने ललकारकर कहा,—‘बजी ! यह आदि किसी दिखता है, बकी, लड़कईके सेदानमें कैसेला हो जायेगा ।’

इस प्रकार दोनों राजकुमारोंको क्रोधमें आते देख सुमन्त्र कांप गये और दोनों ही वीर संघाम योग्य भूमिकी ओर चले ।

षष्ठ अध्याय ।

उत्सव विमानपर चढ़े हुए विद्याधर और विद्याधरीका जाना। विद्याधर अपनी यशोकी कुमार चन्द्रकेतु और लवकी लड़ाईके चमत्कार दिखलाता हुआ विषय प्रकट कर रहा है। इसके बाद उसने अपनी पत्नीको उनपर फूलोंकी वर्षा करनेके लिये कहा। एकाएक विद्याधरीने देखा, कि आकाश पिङ्गल-वर्ण हो गया। इसका कारण पूछनेपर विद्याधरने कुछ सोचकर बतलाया, कि कुमार चन्द्रकेतुने आप्त-चक्रका प्रयोग किया है, वही लिये ऐसा हो रहा है। इतनेमें कुमार लवने जो वक्रवायुका प्रयोग किया तो उस आप्त-वायुका सारा प्रभाव नष्ट हो गया और आकाशमें मेघ छा गये। पर जलक मेघ हीना भी ठीक नहीं, अतएव उपयुक्त कालमें वायव्य अक्षका प्रयोगकर कुमार चन्द्रकेतुने मेघनादाकी द्विभ्रमिन्न कर दिया। इसी समय विद्याधरीने देखा, कि दोनों कुमारोंके बीच पुष्पक-विमानसे नीचे उतरकर रामचन्द्र आ खड़े हुए। उन्हें देख, शत्रुके कारण लव एव और खड़े हो गये और चन्द्रकेतु उनके पैरोपर आ गिरे। यह देख, समझा मन्ना मनाते हुए दोनों विद्याधर और विद्याधरी बहसि चले गये।

इसके बाद रामचन्द्र, लव और प्रथाके करनेके लिये भुके हुए कुमार चन्द्रकेतु दिखलाई देते हैं। रामचन्द्रने पुष्पक-विमानसे उतरते उतरते अपने चारों ओर मुकाये हुए चन्द्रकेतुकी बहसि लगा लिया और उनसे कथन पूछी। चन्द्रकेतुने लवकी बर्तार करने हुए कहा,—“आप जिस प्रकार सुभक्त्याच-दृष्टि देखते हैं, वैसीही—वल्कि उसी कुछ बटकर इन महावीरोंको देखे।”

रामने लवकी दृष्टि गढ़ाकर देखते हुए चन्द्रकेतुसे कहा,—“पुत्र ! तुम्हारे ये मित्र तो लकी ही लओर और मधुर आकाशवाले मालूम पडते हैं। मालूम होता है, मानों जगत् की रक्षाके लिये साक्षात् धनुर्वेद धरतीपर उतर पडा है। वेदोंकी रक्षाके लिये आत्म-धर्मने मानों देह धारण कर ली है। अबवा समस्त शक्ति, समस्त गुण, या समस्त पुण्य, एक सूर्ति हो कर अवस्थानकर रहे है।”

उपने कहा,—“बहा ! ये महापुरुष कैसे पवित्र-सूर्ति हैं। देखते ही शत्रु उप-जती है। मानों विजय ही विजय आकृति धारण किये हुए है। न जाने क्यों, इतने इनकी ओर खिंचा चला जाता है।”

राम चढ़े गीरसे लवकी देख कहने लगे,—“इस नायकको देख, मैं भी कुछ दूर

दुर जाते हैं—बनबाराका इसकी और खिंची जा रही है। सब है, प्रीति न जाने मनको कड़ासे कड़ा खींच ले जाती है। सूर्यको देख कमल खिंच जाते हैं, चन्द्रको देख चन्द्रकान्त गमने लगता है।”

इतनेमें लवने पूछा,—“चन्द्रकेतो ! ये कौन हैं ?”

चन्द्रकेतु,—“प्रिय वयस्य ! ये पूज्यपाद पितृदेव हैं।”

लव,—“बहुं कि तुमने अभी मुझे प्रिय वयस्य कहा है, इसीलिये धर्माश्रुसार से निरे भी पददेव हुए। पर तुम तो रामायणके चारों प्रधान पुरुषोको इसी सम्बोधन द्वारा पकारने होगे। अतएव खालकर कछो, कि ये कौन हैं ?”

चन्द्रकेतु,—“ये ही हमारे बड़े चाचाजी हैं।”

लव,—(प्रसन्न होकर)—“अच्छा, तो क्या ये ही रघुकुल-नायक भगवान् रामचन्द्र हैं ? निरे धन्य भाग्य, जो मैंने आज इनके दर्शन पाये। (विनय और कौतुकसे देखकर) तात ! बाल्मिकिका शिष्य लव आपको प्रणाम करता है।”

इसपर रामने बड़े प्रेमसे लवको गले लगाकर असीसे दी। यह देख लवने क्षणित होकर कहा,—“निरे अपराध समा करे मे।”

राम,—“कौनसा अपराध ?”

चन्द्रकेतु,—“यज्ञके चौड़े के साथ जो सिपाही थे, उन्होंने जो आपकी बफारें बड़े जोरोंमें हाँकी, उसी सुनकर इन्होंने ठीक वीरकी तरह कार्य किया।”

रामचन्द्र,—“यह तो अच्छाही किया। वीरपुरुष दूसरे गैरकी प्रशंसा नहीं सहन कर सकते।”

इसके बाद रामने चन्द्रकेतु और लव,—दोनोंको आज्ञा दे दी, कि—अपने-अपने अस्त्र रोच ली, क्यों व्यर्थ लीगोंका कष्ट दे रहे हो ? इस आज्ञाका दोनोंनेही पालन किया। इसके अनन्तर रामने लवसे पूछा, कि तुमने इन मन्त्रोच्चारण-पूर्वक प्रयुक्त होनेवाली अस्त्रोंका प्रयोग और प्रतिसंहार किससे सीखा ? यह तो बिना गुरुके आ नहीं सकता। इसके उत्तरमें लवने कहा,—“ये अस्त्र हम दोनों भाइयोंको आपसे आप चलाने आ गये हैं।”

रामने पूछा,—“तुम्हारे भाई भी हैं ?”

लवने कहा,—“हाँ, हम दोनों जुड़लें भाई हैं। एक साथ पैदा हुए हैं।”

राम अपने मनमें यह सोच ही रहे थे, कि इस लड़केका दूसरा भाई कहाँ है ? इतनेहीमें अपने सावित्रीसे लवके साथ कुमार चन्द्रकेतुकी लफारंका इत्थान प्रवच कर काम शीघ्रसे समतलाया लक्षकारता हुआ इनके पास आ पहुँचा। उसकी यह बड़ी हुई

श्रीरी बदला हुआ एक और पेंतरेबाजीका डंग देख, रामचन्द्र दह रह गये। इतनेमें बड़े मारुकी देख, सबने कहा,—“भार्यकी जय हो ।”

कुचने पूछा,—“भैया ! लफारुका क्या समाचार है ?”

इसके उत्तरमें सबने कहा,—“जब लफारु-भिरारुं मिट गयी। जब आप क्रोध छोड़ इन राजर्षिको अपना धर्म-पिता समझ, इनसे विनोत भावसे मिलिये ; क्योंकि कुमार चन्द्रकेतुने मुझे प्रियवयस्य कहकर अपना मित्र बना लिया है।”

यह सुन कुच, आश्चर्यके साथ, रामचन्द्रको खीर देखने लगा। तदनन्तर उसने रामके पास जा लम्हें प्रणाम किया। कुचको भी बड़े प्रेमसे गले लगा हुए रामके मनमें यह लम्हेर पैदा होने लगा, कि क्या यह बालक मिराही पुत्र है ? क्योंकि ऐसा न होता तो इसकी टंडह करने की मेरे हृदयमें वास्तव्यकी सुधा-धारा क्यों बहने लगी ?

बड़ी सीचने सीचते रामके चेहरपर पसीना छूटने लगा, जिसे देख लव लम्हें एक आचलके पैरुके नीचे सी गया। बड़ा आकर सब खीग बैठ गये। उनका बैठना-उठना देख राम सीचने लगे, कि यद्यपि ये लफरुके ऐसे विनयी मालूम होने हैं, तथापि इनकी चाल-ढाल, रहन-सहन, बैठना उठना,—सबकी कामोंमें भावी सम्राट् होनेके लक्षण पाये जाते हैं।

बड़ी सब सीचते हुए वे अपने मनकी रुज सोचने लगे, कि यह तो बड़ी वास्तविक सुनिश्चा आश्रम है, जहां लफरु मीत-दीवीके झोठकर चली गये थे। अतएव सम्भव है, कि वे दोनों बच्चे लम्हेंके हैं। साथही वे अपने अज्ञेय उनकी अज्ञ प्रत्यक्षका ज्ञान कराने लगे। लम्होंने यह भी सीचा, कि सीताकी भी यह बात मालूम हो और इनबोग भी जान गये थे, कि सीताके पेटमें दो बच्चे हैं। अतएव बहुत मुनकिन है, कि ये लफरुके लम्हेंके हैं। पर यह बात मैं पूर्ण किस तरह ?

इन्हीं सब बातोंको सीचते विचारते हुए रामकी आँखोंमें आंसु भर चाये। यह देख, सब कह उठा,—“यह क्या ? आपकी सुखकेपर ये आंसु क्यों झलमला उठे ? आप तो इस संसारके जिये मङ्गलमन्त्रण हैं ।”

यह सुन, कुचने कहा,—“सीतादीवीके वियोगके कारण क्या रघुपतिको किरुं मालूमोसा दुःख है ? प्रियके विरहमें इन्हें सारा संसार अरुण्यसा गुना दिखलाई देता है। कहां देखा नभीर प्रेन और कहां यह सीमारहित विरह । तुम रामायण पढ़नेके बाद भी अज्ञानकी मरह देखी बात क्यों पूछते हो ?”

यह बात सुन रामने सीचा, कि इनकी बातें तो उदासीनोंकी तरह हैं, मेरे मनकी यह अचलता ही, जो मैं दूधरी बातें सीचने बना। जाँ- बोधि,—“मेने

रामायणी कथाकी बात सुनी है। कौतूहलके कारण मैं उसका कुछ अंश सुनना चाहता हूँ।”

कुछ,—“इमलीगो ने तो सारी रामायण पढ़ली है। इस समय बालचरितके अन्तिम अध्यायके दो श्लोक याद हो आये हैं—सुनिये। सीता स्वभावतः रामकी प्रियतमा थीं; परन्तु उन्हीं ने अपने गुणोंके प्रभावसे उस प्रेम भावकी बटा लिया था। राम भी उसी प्रकार सीताके प्राणोंके प्यारे थे। उनके हृदय इस परस्परके प्रेमको पूर्ण रीतिसे जानते थे।”

यह मर्मभेदी वाक्य सुन, रामके हृदयमें करुणाका स्रोत उभड़ आया। वे सीताकी सुधमें बेसुध हो गये। इतनेहीमें भगवान् वशिष्ठ, भगवती अरुन्धती, माता कौशल्या और राजर्षि जनक आदि धीरे-धीरे आते दिखाने पड़े। उन्हें देख, राम चिन्ता तथा दुःखसे और कातर हो उठे। इधर रामको देख, जनक मूर्च्छित हो गिर पड़े और उनकी होशमें आते न आते, माताएँ मूर्च्छित हो रहीं।

यह देख, राम उनसे मिलने चले। लव और कुश उन्हें रास्ता दिखलाते हुए आगे-आगे जाने लगे। सभी शोकाकुल भावसे चल पड़े।

सप्तम अङ्क ।

अबकी बार लक्ष्मण आये। लक्ष्मण आते ही कहते हैं,—“आज भगवान् वाल्मीकिने इन सब लोगोंकी अपनी तपस्याके प्रभावसे एकत्र कर लिया है। मुझे भी भैया रामचन्द्रने आज्ञा दी है, कि भगवान् वाल्मीकि अप्सराओंके द्वारा अपने स्वचरित नाटकका अभिनय कराकर दिखवायेंगे, अतएव गङ्गातीरवाली रङ्गभूमिमें उपस्थित होकर समान संनिवेश करनेकी व्यवस्था करो। तदनुसार मैंने भी मर्त्याँ और अमर्त्याँके लिये उपयुक्त स्थानोंकी व्यवस्था कर दी है।” इतनेमें रामचन्द्र आते दिखाई दिये। रामचन्द्रने आते ही पूछा, कि “सबके लिये उपयुक्त आसनकी व्यवस्था हुई या नहीं?” साथ ही यह भी कहा, कि “लव और कुशके लिये अद्भुतके समान आसनोंकी व्यवस्था होनी चाहिये।” इसकी उत्तर में लक्ष्मणने उन्हें बतलाया, कि सब कुछ उनकी इच्छाके अनुसार ही किया गया है।

तदनन्तर रामचन्द्र अपने लिये रथी हुए आसनपर बैठ गये और उनके बैठते ही और और लोग अपने आसनपर बैठ रहे। सबके बैठते ही सूत्रधारने आकर सब लोगोंकी स्तुति-स्तोत्र किये, इतनेमें शेषमें यह शब्द सुनाई दिया,—“हा चारंगुण ! हा कुमार

कहा। एकाकिनो, इतनागिनो, अशरथा, आसन्नप्रसवा, जीवनाशा-शुष्का सुभको क्यों खूनके प्यासे जानवरोंके मुँहमें छोड़ रही हो? तो, मैं गलामें डूब मरती हूँ।”

लक्ष्मणने यह सुन कहा,—“भरे! मैंने तो जो सोचा था, वह बात नहीं है। वहाँ ती मानसा ही कुछ और है।”

सुनवार यह कह चलता हुआ, कि राजा द्वारा निकाली हुई विचित्राकी पुत्री, सीता, दुःखसे घबरा-कर गलामें डूब गयीं।

रामचन्द्रने कहा,—“भाई! थोड़ी देर ठहर जाओ।”

लक्ष्मणने कहा,—“भैया! आप घबराते क्यों हैं? यह तो नाट्य मात्र है।”

पर रामका मन न माना। वे व्याकुल हो गये और कटपटाने लगे। इतनेमें एक-लक्षपर दो देवियाँ दिखाई दीं, जिन्होंने सामने खड़ी हुई सीताकी समझाते हुए कहा, कि “देवि। घबराओ नहीं। तुम्हारे भाग्य अच्छे हैं। तुमने जलमें ही दो जुड़ेली बालक उत्पन्न किये हैं।”

यह सुन “हा चार्यपुत्र” कह कर सीता मूर्च्छित हो पड़ीं। रामचन्द्रके चरणोंमें झुककर लक्ष्मण अपने मनका आनन्द प्रकट करना चाहते थे, कि इतनेमें उन्हें मूर्च्छा आ गयी और लक्ष्मण चञ्चल हो उठ।

सीताको बेहोश हो गिरते देख, पृथ्वीदेवोंने उन्हें चेत कराया। होशमें आकर सीताने पूछा,—“देवि। आप कौन हैं, और ये दूसरी देवी कौन हैं?”

पृथ्वीने कहा,—“ये तुम्हारी सुसुरालकी कुलदेवता भागीरथी हैं।”

भागीरथीने कहा,—“और ये तुम्हारी माता वसुन्धरा हैं।”

सीताके मुँहसे “हा मात” इतनी बात निकलते ही पृथ्वीने “आओ, मेरी धारी पुत्री” कहकर उन्हें गले लगा लिया।

अबके राम होशमें आ गये। लक्ष्मण नेकहा,—“बड़ी अच्छी बात है, कि पृथ्वी और भागीरथी देवियोंने माँओपर दया की।”

रामने कहा,—“यह तो बड़ा ही करुणामय दृश्य है।”

भागीरथी और पृथ्वीमें सीताके जीवन और रामके द्वारा उनपर कीमेवाली अत्याचारपर ईरतक बातें हुआ कीं, जिनमें पृथ्वीने कोप और भागीरथीने रामका पक्ष भी मधी भाँति समर्थन किया।

इससे प्रसन्न हो राम-लक्ष्मणने उन्हें प्रशाम किया। सीताने इसी समय पाँचोंही ओरारे आँसू बहाते-बहाते कहा,—“माता! तुम मुझे बदाके किये अपनी - - -”

बह सुन राम मन ही मन दुःखी हुए । भागीरथीने कहा, कि "बेटो ! ऐसी मनमूस बात नहीं कहनी चाहिये । तुम्हें इन दोनों बर्बातों तो पालन करना ही पड़ेगा । तुम जिधो, मरो मत ।"

सीताने कहा,—“मैं जनाया हूँ, इन्हें लेकर कहाँ रखूँगी ? क्या करूँगी ?”

बह सुन दोनों देवियोंने सीताको समझाया, कि “जनाया होकर इस तरह अपनेको जनाया कहना तुम्हें शोभा नहीं देता ।”

राम यह सब सुनकर दिनही दिनम कुछ रड़ि थे । इतनेमें नेपथ्यमें शोर सुन, सीताने पूछा,—“यह सारा अनारोघ प्रश्र्वनित क्यों हो रहा है ?”

देवियोंने बतलाया, कि “ये गृध्रकाण्ड हैं, तुम्हारे पुर्वोके पास, जो हमारेही यहाँ पात्रय लिखे हुए हैं, चाये हुए हैं ।”

यह देख, विजय और जामन्दके मारे रामकी दशाही औरकी और हो गयी ।

देवियोंने सीताको बधाई दी कि,—“लो, अब तो तुम्हारे दोनों बेटे आपकी बरामतीके ही बने ।”

सीताने पूछा,—“अब इनके चवियोचित संस्कार कौन करेगा ?” इसे सुन रामके दिलपर साँपसा लौट गया ।

देवियोंने कहा,—“अब ये दूध पीना छोड़ देंगे, तब हम इन्हें भगवान् वासुदेवकी डी चाये गो । वे तुम्हारी सुसगल और पीहर दोनों ही कुलोके मान्य हैं ।”

रामने कहा,—“यह तो देवियोंने बहुत अच्छा सोचा ।”

लक्ष्मणने कहा,—“अब तो इसमें कोई सन्देह नहीं मानूँ होता, कि क्रय और लव आपके ही पुत्र हैं । अभी ये बारह बरसके हो हैं और सारी विदार्ण लाभकर चुके हैं । यह नई ही अचम्बे की बात है ।”

यह सुन रामका चित्त चञ्चल हो गया । वे मूर्च्छितसे होने लगे ! इतनेमें पृथ्वीने कहा,—“बेटो सीता । अक्षी, मेरे साथ रसातलकी ओर करो । नहीं, जबतक वे लवके दूध पीते बच्चे हैं, तबतक तुम्हें जीनाही पड़ेगा ।”

इसपर भागीरथीने भी हामी भरी और गङ्गा, पृथ्वी तथा सीता चली गयीं ।

“हाय, क्या बेदेही सचमुच जन्मर्धान हो गयीं ? क्या सचमुच वे परलोक चली गयीं ?” कहते हुए रामचन्द्र मूर्च्छित ही गिर पड़े ।

लक्ष्मणने समझकर कहा,—“भगवन् वासुदेव ! रचा करे । आपकी इस माटकावा क्या गरी मतलब का ?”

इतनेमें निपट्यसे आवाज आयी—“गाना-बजाना बन्द करो । सब खीम भगवान् वाचनौकिके बहुत चमत्कारिका देखो ।”

इतनेमें लक्ष्मणे गङ्गा और पृथ्वी दोनोंके बीचसे अपनी मामी सीताको निकालते देखा । अबतक राम होशमें नहीं आये थे । निपट्यमें सुनारें पड़ा—“हे जनतपूज्य अदभ्यती देखो ! आप हमलोगोंको गङ्गा और पृथ्वी जानकर हमारे वाक्यका प्रतिपालन करें । हमने इस पुण्यव्रता वषू सीताको आपके हाथोंमें सौंप दिया ।”

इतनेमें सीता और अदभ्यतीदेवी आ पहुँचीं । अदभ्यतीने कहा,—“देखो, मेरा साध सूचिंत हो पड़ा है । तुम उसे छूकर ज़िन्दा दो ।”

सीताने उनको टट्ट छूकर कहा,—“ठठिये, होश सन्धानिये ।”

राम होशमें आकर सट बंठे और परिचय पाकर गङ्गा और पृथ्वीको प्रणमन करने लगे ।

इसके बाद अदभ्यतीने सारे दरबारके लोगोंसे पूछा, कि सीताके पुनः यदृक् किये जानेमें आपलोगोंको क्या सम्मति है ?

इसपर लक्ष्मणे उनसे कहा, “कि सब लोग जीसे राजी हैं ।” तब अदभ्यतीने वाचनौकिके साथ क्रम-क्रमको बुलवा भेजा । वाचनौकिके लम्हे लम्हे हुए आ पहुँच और पितापुत्रोंका परिचय करा दिया ।

लक्ष्मणरकी प्रास हुई सीता यह सब देख बड़ी प्रसन्न हुई और अपने पुत्रोंको आश्रीर्वाद देने लगीं ।

इतनेमें निपट्यमें कोलाहल सुनारें दिया और राम समझ गये, कि लक्ष्मणको नारकर मनुज मयुरासि चले आ रहे हैं ।

लक्ष्मणेने कहा,—“मङ्गलमें ही मङ्गल आ मिलता है ।”

वाचनौकिके पूछा,—“यह सब तो हुआ, पर अब मैं आपका कौनसा प्रिय कार्य कहूँ, जो बतलाइये ।”

रामने कहा,—“इससे बटकर मेरी आप और क्या भलाकें करेगी ? तोभी ऐसा आश्रीर्वाद करे, कि गङ्गा और जननीको भाँति मङ्गल करनेवाली यह रामायण-कथा पाप और अनङ्गलका नाश करती हुई सदा पवित्रताका प्रचार करती रहै । शिखरे शीघ्र नाटकके आकारमें सन्मह कविकी यह बाणी पण्डितोंकी पर्यालोचनाका विषय बने ।”

सबका ज्ञाना ।

उत्तरराम-चरितका हिन्दोभाषामें सारसङ्कलन समाप्त ।

উত্তররামচরিত ।

(অনুবাদ)

প্রথম অঙ্ক ।

পূর্ববর্তী কবিগণের প্রতি নমস্কার উচ্চারণপূর্বক প্রার্থনা কবি,—যেন বিষ্ণুর
অংশস্বরূপা শাশ্বতী বাগদেবতাকে লাভ করিতে পারি ॥১॥

(নানীর অবসানে)

সুজ্ঞানর । অতি বিস্তবেব প্রয়োজন নাই । অস্ত ভগবান্ কালপ্রেরনাথের
উৎসব-দিবসে সমবেত মাননীয় সামাজিকবর্গকে নিবেদন করিতেছি,—আপনারা
বিদিত হউন যে, কাশ্মীরগোত্রজ ত্রীকণ্ঠোপাধিক শকশাস্ত্র ও প্রমাণশাস্ত্রের তত্ত্বজ
জাতুকপীতনয় ভবভূতিনামক একজন মাননীয় কবি আছেন ।

বাস্বেদবী বশীকৃতনারীব গায় যে বিপ্রের অনুসরণ করিয়া থাকেন, তৎপ্রসীদিত
“উত্তররামচরিত” নামক নাটক আমবা অভিনয় কবিব ॥২॥

অভিনয়-কাণ্ডের অনুরোধে আমাকে সম্প্রতি তৎকালবর্তী একজন
অধ্যাপ্যাবাসী ব্যক্তি হইতে হইল ।

[চতুর্দিকে অবলোকন কবিয়া] ওহে । ওহে । পোলস্ত্যবংশের ধ্বংসকৃত্ত-
স্বরূপ মহারাজ রামচন্দ্রের অভিব্যেকোৎসবে অহোবাত্র আনন্দ ও গীতবাত্তের
বিশ্রাম নাই । কিন্তু অস্ত চারণগণ স্তুতিগীত হইতে বিবত হইয়া প্রাণপ্রদেবে
বিশ্রাম করিতেছেন কেন ?

নট । [প্রবেশ করিয়া] মহাশয় । লঙ্কাসমবে সাহায্যকাবী প্রিরহুৎস
মহাত্মা কপিলাকসদিগকে, এবং সংবন্ধনার্থ সমাগত নানাদিগস্তপাবন ব্রহ্মবি ও
রাজবিদিগকে, মহারাজ নিজ নিজ গৃহে প্রেরণ করিয়াছেন । ঠাহাদিগেরই
মনস্তৃষ্টিসাধন ও অভ্যর্থনার জন্ত এত দিন ব্যাপিরা উৎসব চলিতেছিল ।

বিশেষতঃ রামচন্দ্রের জননী কৌশল্যা প্রভৃতি দশরথমহিষীগণ বশিষ্ঠের
নেতৃত্বে অরুন্ধতীদেবীকে অগ্রে লইয়া জামাতার যজ্ঞে ঠাহার অগ্রমে গমন
করিয়াছেন । ৩।

স্বত্র । আমি একজন বৈদেশিক, এইজন্ত জিজ্ঞাসা করিতেছি—জামাতাটি কে ?

নট । রাজা দশরথের শাস্ত্র নামে এক কন্যা জন্মগ্রহণ করেন । দশরথ
সেই কন্যাটি পৌষ্যকন্যারূপে লোমশাদকে অর্পণ করিয়াছিলেন । ৪ ॥

বিতাণকতনর ধ্বাশুক তাহাকে বিবাহ করেন । তিনি এক্ষণে দ্বাদশবর্ষ ব্যাপী এক বজ্র আরম্ভ করিয়াছেন । তাঁহার অতুরোধে পূর্ণগর্ভা বধু জানকীকে (একাকিনী) রাখিয়া গুরুজনসকল সৈন্যানে গমন করিয়াছেন ।

হৃত্র । এ সকল বিষয়ে আমাদিগেব কি প্রয়োজন ? আমাদিগেব জাত্যন্তর রূপ আচার প্রতিপালন করিয়া চল বাজসমীপে উপস্থিত হই ।

নট । তাহা হইলে মহাশয় । বাজসমীপে উপস্থানের যোগ্য একটি সুপরিপাক্ত স্ততিপদ্ধতি নিরূপণ করুন ।

হৃত্র । (এ অগতে) নিন্দা হইতে পবিত্রাণপ্রাপ্তি কিরূপে সম্ভবে ? জন সাধারণ জীলোকেব সাধ্বীত্ববিষয়ে যেরূপ দোষাত্মসঙ্কিৎসু, বাকা ও শ্রবন্ধাদিৎ বিতৃষ্ণিসম্বন্ধেও সেহরূপ দৌর্জর্ন প্রকাশ করি। থাকে ॥ ৫ ॥

নট । দুর্জন বলিলেই যথেষ্ট হয় না, এ বিষয়ে লোক অতিদুর্জন ইহাট বহা উচিত ।

কারণ লোকে দেবী বৈদেহীবৎ কলক ঘাষণা করিতেছে । চঁহার দু রাকসগৃহে অবস্থান । অগ্নিপন্নাকার উৎসদের সংশয় বিদূরিত হয় নাই ॥ ৬ ॥

হৃত্র । যদি এই জনপ্রতি মহারাজেব শ্রবণগোচর হয় তাহা হইলে মহা ক্রেশের বিষয় হইবে ।

নট । দেবতাগণ ও ঋষিগণ সর্কপ্রকারে মঙ্গল বিধান করিবেন । [পরিভ্রমণ করিয়া] ওহ । ওহে । এক্ষণ মহাবাজ কোন স্থানে অবস্থিত করিতেছেন ? [শ্রবণ করিয়া] লোকেবা এতরূপ বলিতোভ —

জনক মেহবশত অভিনন্দন কবিবার জনা আগমন বরিয়া ঐ করদিন উৎসবে অভিবাহিত করত অদা মিথিলায় প্রতিগমন কারয়াছেন ; তজ্জন্ত শোকবিদনা নীচাদেবীর পবিসাঙ্কনার নিমিত্ত নূপতি ধর্ম্মাসন পরিত্যাগ করিয়া অন্তঃপুরে প্রবেশ করিতেছেন ॥ ৭ ॥

উত্তরে নিরূপান্ত — প্রস্তাবনা ।

[তাহার পর আসনে উপবিষ্ট রামচন্দ্র ও সীতার প্রবেশ]

রাম । ধেবি, বৈদেহি । সন্নাথত হও । মাননীয় গুরুজন আমাদিগকে পরিত্যাগ করিয়া অধিক সময় থাকিতে পায়েন না ।

বিন্দু বিঃসবনাদি অহুতানের নিজকর্তব্যতা জনকপ্রভৃ হরূপ

অবস্থানের সঙ্কোচ সাধন করে। কেমনা, আহিতাধিনিগের গৃহস্থতা নানারূপ প্রত্যাবার সঙ্কল ॥৮॥

সোতা। আর্ধ্যপুত্র। ইহা আমি বেশ জানি, তবু কি জানি কেন বন্ধুজনের সহিত বিচ্ছেদ বিষম হুঃখ উৎপাদন করিয়া থাকে।

বাম। ইহা ঠিক বটে। এষ্ট সকল সাংসারিক অবস্থা হৃদয় ও মর্মান্বহানকে বিদ্ধ করে। এষ্টজন্য মনীষগণ সাংসারিক ভাবের প্রতি বিবক্ত হইয়া সর্ববিধ াসনা পবিত্র্যাগপূর্কক বান গিয়া বশাম লাভ করেন।

কঙ্কৌ। [প্রবেশ করিয়া] বামচক্র। [অন্ধ উচ্চারণ কবিয়া সম্বরে]
মহায়াজ্ঞ।

রাম। [ঈষৎ হাস্য কবিয়া] আর্ধ্য। পিতাব পবিত্রজনগণ আমার প্রতি যে 'রামভদ্র' এইরূপ শব্দপ্রয়োগ করেন, 'হাই' শোভা পায়। আপনার বরূপ বলাব অভ্যাস, সেচরূপ বলিবেন

কঙ্কৌ। দেব। ঋষাণ্ডেব আশম হহতে অষ্টাবক্র আসিয়াছেন।

সোতা। আর্ধ্য। তবে বিলম্ব করিতেছেন কেন ?

বাম। সহর তাঁহাকে প্রবিষ্ট (আনয়ন) করুন।

[কঙ্কৌ নিশাস্ত]

অষ্টাবক্র। [প্রবেশ কবিয়া] তোমাদিগের মঙ্গল হউক।

রাম। ভগবন্। আপনাকে পণাম করি এই স্থানে উপবেশন করুন।

সোতা। ভগবন্। আপনাকে প্রণাম করি। জামাতার সহিত গুরুজনের ও আর্ধ্য শাস্ত্রাব কুশল ত ?

বাম। সোমবসপাত্রী আমার ভগিনীপতি ভ বান্ ঋষাণ্ড ও আর্ধ্য শাস্ত্রা নিৰ্কিয়ে আছেন ত ?

সোতা। আমাদিগকে স্মরণ করেন কি ?

অষ্টাবক্র। [উপবেশন করিয়া] হাঁ, তিনি সর্বদাই তোমাদিগকে স্মরণ করেন, দেবি। কুলগুরু বশিষ্ঠ তোমাকে এই কথা বলিয়া পাঠাইয়াছেন—

ভগবতী কৃতধাত্রী তোমাকে প্রণব করিয়াছেন। প্রজাপতিভূগ্য রাজর্ষি জনক তোমার পিতা, ষাঁহাদিগের বংশের আদি গুরু হৃদ্য এবং আমদাও ষাঁহাদিগের কুলগুরু, বৎসে। তুমি সেই নৃপতিগণের বধু ॥৯॥

তোমার সবকে অন্য আর কি আশীর্বাদ করিব? কেবল এই আশীর্বাদ করি যে—তুমি বীরপ্রসবিনী হও ।

রাম । অল্পগৃহীত হইলাম ।

লৌকিক সাধুদিগের বাক্য বিঘ্নের অল্পবর্জন করে; আর বিষয়সমূহ আত্মবিঘ্নের বাক্যের অল্পসরণ করিয়া থাকে ॥১০॥

অষ্টাবক্র । ভগবতী অরুন্ধতী, বৃদ্ধবাজীগণ ও শান্তা বাসবার বলিয়া পাঠাইয়াছেন সে গর্ভাবস্থার জানকীর যে কোন অভিলাষ হইবে, তাহা যেন অবিলম্বে অবশ্য পূরণ করা হয় ।

রাম । ইনি যাহা যাহা বলেন, তাহা সম্পাদিত করা হয় ।

অষ্টাবক্র । আর দেবী বননাম পতিঋষ্যশুভ্র বধুমাতাকে বলিয়া পাঠাইয়াছেন—
“বৎসে । তুমি পূর্ণগর্ভা, তাই তোমাকে এস্থানে আনয়ন করা হয় নাই । বৎস
সামচক্রকেও তোমার চিন্তাবিনোদনের জন্য অযোধ্যায় রাখা হইয়াছে । সন্তান
তোমার ক্রোড়দেশ পূর্ণ করিবে, সেই অবস্থায় তোমাকে দেখিব ।”

রাম । [সহর্ষে ঈষৎ হাস্য করিয়া] তাহাই হউক । ভগবান্ বশিষ্ঠ
আমার প্রতি কি আদেশ করিয়াছেন ?

অষ্টাবক্র । শ্রবণ করুন ।

“আমরা জামাতার যজ্ঞে আবদ্ধ, তুমি ভরণ, রাজ্য ন্যূন, (সম্পত্তি প্রাপ্ত) ।
অতএব প্রজাপুঞ্জের অল্পসরণার্থ মনোভিনিবেশ করিবে; যেহেতু বশিষ্ঠ
তোমাদিগের পরম ধন” ॥১১॥

রাম । ভগবান্ মৈত্রাবরুণি যেরূপ আদেশ করিয়াছেন ।

প্রজাগণের সন্তোষসাধনার্থ দেহ, দয়, স্নেহ অথবা এমন কি জানকীকেও
পরিজ্ঞাপ্য করিতে আমার কোন ক্রেশ হইবে না ॥ ১২ ॥

সীতা । এই অন্য আর্ষ্যপুত্র রাখবগণের ধুরন্ধর ।

রাম । এখানে কে আছে? ভগবান্ অষ্টাবক্রের বিশ্রামের ব্যবস্থা কর ।

অষ্টাবক্র । [উখাম করিয়া ও কয়েক পদ গমন করিয়া] এই যে কুমার
লক্ষণ আসিতেছে । [লিঙ্গান্ত] ।

লক্ষণ । [প্রবেশ করিয়া] আর্ষ্যের জয় হউক । আর্ষ্য । সেই চিত্রকব
আমাদিগের উপদেশানুসারে আপনায় চরিত্র এই দেওয়া করিয়াছে,
আপনি উহা লক্ষণ করুন ।

প্রথম অঙ্ক ।

রাম । বৎস ! কিরূপে দুর্জনসমূহের দেবীর জন্মবিনোদন করিতে হইবে, তাহা তুমি জাম । কোন্ পর্বত চিত্র অঙ্কিত হইয়াছে ?

লক্ষণ । আর্ধ্যার অগ্নিগুহ্যপর্বত ।

রাম । আর বলিতে হইবে না । (অর্থাৎ ওরূপ বলিও না) ।

বিনি অবোনিসম্ভব (অর্থাৎ জন্ম দ্বারা ই পবিত্র), অন্য পাবন পদার্থে তাঁহার প্রয়োজন কি ? তাঁহোঁদক ও বলিকে অন্যপদার্থ দ্বারা পরিষ্কৃত করিতে হয় না ॥ ১০ ॥

দেববলনসম্ভবে দেবি । প্রসন্ন হও । যতদিন জীবন ধারণ করিবে, তোমার সম্বন্ধে এই লোকপবাদ ততদিনই থাকিবে ।

অতীত বিবাদেব বিষয় এই যে, কুলকীর্তিবক্ষণে তৎপর নরপতিদিগকে সকল লোকেই চিত্তরঞ্জন কাঁবতে হয় । একত্র তোমাকে যে অগুত রাগী বালয়াছিলাম, তাহা তোমাব যোগ্য নহে । সুবতি কুহুমের মন্তকে স্থিতিলাভই স্বাভাবিক, চরণ দ্বারা দলিত করা উহাব যোগ্য ব্যবহার নহে ॥ ১৪ ॥

সীতা । আর্ধ্যপুত্র । যাক্ সে কথা । আসুন, আপনার চিত্রিত চরিতাবলী অবলোকন কবি । [উত্থান করিয়া পাদবিক্ষেপ করিতে কবিতে] ।

লক্ষণ । এই সেই চিত্র

সীতা । [সম্বন্ধে অবলোকন কবিয়া] কে ইহাবা উপরিদেশে নিবিড়ভাবে অবস্থিত হইয়া যেন আর্ধ্যপুত্রের স্তব করিতেছেন ?

লক্ষণ । দেবি । ও গুলি (প্রয়োগসংহার) মন্ত্রযুক্ত জুক্তকায় । কুশিকনন্দন বিদ্বানিত্র ঋষি ভগবান্ কুশাখ হৃৎতে এই সমস্ত প্রাপ্ত হইয়াছিলেন । তিনি তাড়কানিধনের পর প্রসন্ন হইয়া আর্ধ্য রামচন্দ্রকে ইহা প্রদান করিয়াছেন ।

রাম । দেবি, এই দিব্য অস্ত্রগুলিকে বন্ধনা কব ।

ত্রয়ো প্রভৃতি পূর্বাঙ্কগণ বেদরক্ষার জন্য সহস্রাবিক সংবৎসর ফলপ্রসূ করিয়া তাঁহাদিগের তপসাসম্মত স্বকীয় তেজোনিচয় এই অস্ত্ররূপে পরিণত দেখিয়াছিলেন ॥ ১৫ ॥

সীতা । এই অস্ত্রদেবতাগণকে নমস্কার করি ।

রাম । সম্ভ্রুতি এই অস্ত্রনিচয় সর্বতোভাবে তোমার সম্বন্ধিকে আশ্রয় করিবে

সীতা । অস্ত্রগৃহীত হইলাম ।

লক্ষণ । (এক্ষণে) বিধিলাভভাঙের আরম্ভ হইল ।

সীতা । ওমা ! এ যে আর্ধ্যপুত্রকে এখানে অঙ্কিত করিয়া রাখিয়াছে । মন-
নিকমিত নিলোৎপলের স্তায় নয়নাভিরাম, মন্থণ, স্তন্যম বাসল দেহসৌন্দর্য্যে
বিশ্বমূল্যবান হইয়া পিতা নিশ্চলভাবে ইহার মধুর ও স্তন্যব কান্তি সন্দর্শন করিতে
ছেন, ইনি অক্লীণক্রমে শঙ্করের শরাসন ভগ্ন করিয়াছেন । আহা, শিখণ্ডগুলি
জান্না মুখমণ্ডলের কি স্তম্ভুবে শোভাই হইয়াছে !

লক্ষণ । আর্ধ্যো । দেখুন, দেখুন ।

ঐ আপনার পিতা ও জনকবংশীয়দিগের পুত্রোচিত গৌতমতনয় শতানন্দ
বিবাহ-সম্বন্ধে সম্বন্ধ বিশিষ্ট প্রভৃৎিকে পূজা কবিতেনেচেন ॥ ১৬ ॥

বাম । ইহা দেখিবার বিষয় বটে ।

জনকবংশীয় ও বসুবাংগণেব এষ্ট বিবাহ-সম্বন্ধ কাহাব প্রিয় নহে ? যে
বিষয়ে কুশিকনন্দন বিশ্বামত্রে স্বয়ং দাতা ও গ্রহীতা ॥ ১৭ ॥

সীতা । তৎকালে বিহিত কেশাস্তসংস্কারসম্পন্ন বিবাহমঙ্গলে দীক্ষিত আপনারা
এই চাবি ভ্রাতা এখানে অঙ্কিত হইয়াছেন । ওমা । মনে হইতেছে যেন সেই
দেশে ও সেই কালেই বর্তমান বহিয়াছি ।

বাম । তাহাই বটে ।

হে স্তম্ভুধি ! যে সময়ে শতানন্দ কর্তৃক প্রদত্ত, কমনীয় বিবাহ মঙ্গলস্বত্রশোভিত,
মুর্ধমান্ মহোৎসবেব স্তায় তোমাব এই কব আমাকে আননিত করিয়াছিল—
মনে হইতেছে সেট সময় যেন বর্তমান রহিয়াছে ॥ ১৮ ॥

লক্ষণ । (অজুলি নির্দেশপূর্বক) ইনি আর্ধ্যা, এই আর্ধ্যা মাণ্ডবী, এবং
এইটী বধু স্তম্ভকীর্ত্তি ।

সীতা । বৎস । এট আর একটি কে ?

লক্ষণ । [লক্ষ্মা ও ভৈবৎ হস্তের সহিত মুখ ফিরাইয়া] আর্ধ্যা উর্ধ্বলার
বিষয় প্রশ্ন করিতেছেন । আচ্ছা । অত্র বিষয়ে ইহার দৃষ্টি সঞ্চারিত করি ।
[প্রাক্ষেপে] আর্ধ্যো । দর্শন করুন, ইহা দেখিবার বিষয় বটে । এই ভগবান্
ভার্গব ।

সীতা । [ব্যস্ততার সহিত] আমার শবীর কল্পিত হইতেছে ।

বাম । শবে । আপনাকে নমস্কার করি ।

লক্ষণ । আর্ধ্যো । দর্শন করুন, আর্ধ্যা কর্তৃক ভার্গব—[বাক্য অর্ধ ট
হইলে]

প্রথম অঙ্ক ।

ব্রাহ্ম । [বাধা প্রদান পূর্বক] বৎস । অনেক দেখিবার সামগ্ৰী আছে ; অন্য চিত্র অবলোকন করাও ।

সীতা । [স্নেহ ও আশ্রয়ের সহিত অবলোকন করিয়া] অর্কসুত্র । এই বিনয়মাছায়া সমাগ্ভাবে আপনার (চরিত্রের) শোভা বর্দ্ধন করিতেছে ।

লক্ষ্মণ । এই আমরা অযোধ্যায় প্রত্যাবৃত্ত হইলাম ।

ব্রাহ্ম । [অশ্রু বিসর্জন করিয়া] হায়, হায়, (সেই দিনের কথা) মনে হইতেছে ।

তখন জনক দশরথ জীবিত ছিলেন, আমবা কেবল বিবাহ করিয়া প্রত্যাগমন করিয়াছি, মাতৃগণ আমাদিগেব সুখ স্বাচ্ছন্দ্যের বিবরণ সতত চিন্তা করিতেছেন । হায়, আমাদের সেই (সুখব) দিন চলিয়া গিয়াছে । আর এই জানকী— তখন ইহাঁর মুখখানি, কুম্বকোবকসদৃশ দশনগুলিয়ারা এবং সুন্দর বিয়ল, আগলখী, মনোহর কুন্তলকলাপ যারা অতিসুন্দর দেখাইত । ইহাঁর অকৃত্রিমবিলাস শোভিত, কৌমুদীতুল্য কমলীয় অতি মলিত, কুন্দ্র কুন্দ্র চাক দেহাবরণগুলি আমার জননীদিগের (কতই) আনন্দবর্দ্ধন করিত ॥ ১১—২০ ॥

লক্ষ্মণ । এই মহুরার চিত্র ।

ব্রাহ্ম । [উত্তর না দিয়া অস্ত্রদিকে দেখাইয়া] দেবি বৈদেহি ।

এই সেই ইন্দ্রদীতরু, পূর্বে শূন্যবেরণেরে যে তরুসমীপে প্রিণ্ডবনস্য নিবাসরাজ গৃহকের সহিত মিলন হইরাছিল ॥ ২১ ॥

লক্ষ্মণ । সহান্ত্রে স্বগত] মধামা জননীর আচরণের বিবরণ আর্ধ্য গোপন করিলেন ।

সীতা । ওমা, এ যে জটাবন্ধন ব্যাণ্ডার ।

লক্ষ্মণ । পূর্বজন ইক্কা কু নৃগতিগণ পুত্রের প্রতি রাজ্যভার সমর্পণ করিয়া শেষ বয়সে যে ব্রত অবলম্বন করিতেন, আর্ধ্য তরুণ বয়সেই সেই পবিত্র বানপ্রস্থ ব্রত আচরণ করিয়াছেন ॥ ২২ ॥

সীতা । এই যে প্রসন্নপুণ্যতোয়া ভগবতী ভাগীরথী ।

ব্রাহ্ম । দেবি । তুমি সবুগুলের দেবতা, তোমাকে নন্দনার করি । পুরাকালের সগরের অশ্বমেধ যজ্ঞে বজ্রাধারের অশ্বধ্বংসে ব্যগ্র হইরা ধর্মিষ্ঠাধননে নিরুৎসাহে যে প্রিপিতামহগণ কোপপ্রদীপ্ত কপিঅস্ত্রেরে তরীকৃত হইরাছিলেন, অধি ভগবতি, ভাগীরথ দেহশান্তের প্রতি হৃৎপাত না করিয়া কঠোর স্বপ্না

অর্থনপূর্বক স্বর্ণ হইতে অংভারিত আপনার পবিত্র জলস্পর্শে বহুকাল পরে তাঁহাদিগের উদ্ধারসাধন করিয়াছিলেন ॥ ২০ ॥

জননী। আপনার এই পুত্রবধু সীতার কুশলচিত্তনে অকল্পিতর স্তায় নিরন্ত হইল ।

লক্ষণ । ভরষাজমুনির্নির্দিষ্ট, চিত্রকূটপর্বতগামী পথস্থিত, বমুনাভীমবর্তী স্তায় নামে এই সেই বটবৃক্ষ ।

রাম । [সম্পূহভাবে অবলোকন করিলেন]

সীতা । আর্ধ্যপুত্র ! এ প্রদেশের কথা স্মরণ হয় কি ?

রাম । অগ্নি প্রিধে ! কিরূপে ভুলিব ?

এই স্থানে তুমি পথপ্রবেশে পরিশ্রান্ত, অগ্নি ও মুগ্ধ নিজ পাত্র আমার বক্ষ-
স্থলোপরি নিহিত করিয়া শয়ন করিয়াছিলে, এবং গাচ আলিঙ্গনে দলিতমৃগালীর
স্তায় দুর্বল তোমার অঙ্গলতিকার সংবাচন ক্রিয়া সম্পাদিত হইলে নিত্রিত হইয়া
পড়িয়াছিলে ॥ ২৪ ॥

লক্ষণ । বিদ্যাটীটীপ্রবেশপ্রাবন্ধে বিরোধকর্তৃক আমাদিগের সংবোধ এই
চিজিত হইয়াছে ।

সীতা । ইহা দেখিবার আবশ্রুক নাই । দক্ষিণাংশে প্রবেশের সময় আর্ধ্য
পুত্র বহুতে তালবৃন্তের আশ্রিত আমার মস্তকোপবি ধরিয়ছিলেন, সেই চিত্র
অবলোকন করি ।

রাম । গিরিনির্কারণীর তটপ্রদেশে এই সেই তপোবনসকল,—যে তপো-
বনের বৃক্ষমূল বান প্রস্থাবলম্বী মুনিগণ আশ্রয় করিয়াছেন এবং যে তপোবনে শম-
পন্নায়ন, ভোগনিম্পূহ, অতিধিসংকারনিবত, মুষ্টিধান্যাপাককর্তা, গৃহিগণ গৃহস্থ-
জীবন অভিধাহিত করিয়া থাকেন ॥ ২৫ ॥

লক্ষণ । জনস্থানের মধ্যবর্তী এষ্ট গিরিপ্রস্তম্বণ । সতত সঙ্করমাণ বেধ-
পটলীতে উহার স্তায়লতা ধনীকৃত ও স্নিগ্ধ ভাব প্রাপ্ত হইয়াছে, এবং উহার কন্দ-
প্রদেশ ঘন সন্নিবিষ্ট বৃক্ষশ্রেণীনিবন্ধন নিরন্তর শীতলস্তায়ল সৌম্যবিশিষ্ট কানন-
ভূমিপরিবেষ্টিত গোদাবরীর কন্ডোলশকে প্রতিনির্নাদিত ।

রাম । অগ্নি স্মরণি ! লক্ষণ আমাদিগের স্তম্ভধাক্ষ ি সমস্ত
ব্যবস্থা করিয়া যেওনার আক্সা স্তম্ভ হইয়া ঐ পর্বতে র দিন
অভিধাহিত করিয়াছিলেন, তাহা তোমার মনে পড়ে কি াত্ম্য স্তম্ভলা

গোদাবরীর কথা স্মরণ হয় কি ? এবং গোদাবরীর উপাস্তৃত্ববিতে আমরা যে স্মরণ করিতাম, তাহা মনে পড়ে কি ? ॥ ২৬ ॥

এবং, অত্যন্ত সন্নিকর্ষহেতু আমরা উভয়ে পরস্পরের গণ্ডে গণ্ডে সংলগ্ন করিয়া যাহা কিছু চিন্তে উদিত হইতেছিল, তাহাই ক্রমব্যতিরেকে ধীরে ধীরে অনুভূতকরে গমন করিতেছিলাম, আমাদের উভয়ের এক একটা বাহ গাট আলিঙ্গনে ব্যাপৃত ছিল এই অবস্থার স্নাত্ত্রিব প্রহবগুলি আমাদের অজ্ঞাতসারে অতিবাহিত হইয়া গেল এবং রজনীও নিবৃত্ত হইল ॥ ২৭ ॥

লক্ষ্মণ । পঞ্চবটী প্রদেশে এই শূর্ণগণ্ডা ।

সীতা । হায় আর্ধ্যপুত্র, এত স্থানেই আপনাকে দর্শন শেষ হইল ।

রাম । অগ্নি বিরহভীক, এ চিত্র ।

সীতা । বাহাই হউক, দুর্জ্ঞান অশুভ উৎপাদন করিয়া থাকে ।

রাম । আহা, জনস্থানেব বৃত্তান্ত বর্তমান ঘটনার জ্ঞান মনে হইতেছে ।

লক্ষ্মণ । ছুটী স্নানসেবা স্ববর্ণময় হাবিশেব ছলনা করিয়া এমন নৃশংস আচরণ করিয়াছিল যে যদিও তাহার সম্যক্ প্রতিশোধ লওয়া হইয়াছে তথাপি উহা স্মরণ করিলে ক্রোধ উৎপাদন কবে । জানকীবিনীন শূন্য জনস্থানে আর্ধ্য রামচন্দ্র বিকলেন্দ্রিয় হইয়া যে বিলাপ ও বোদনাদি করিয়াছিলেন, তাহাতে পাষণ্ড জর্বাভূত হয়, বস্ত্রবেগ জন্ম বিদীর্ণ হয় ॥ ২৮ ॥

সীতা । [সান্দ্র লোচনে] দেব বধুকুলানন্দ, আমার জন্ম আপনি এইরূপ ক্রোধ পাইয়াছিলেন ।

লক্ষ্মণ । [নিপুণভাবে রামকে দেখিয়া, সান্তিপ্রার্থে] আর্ধ্য, এ কি ?

আপনার এই অশ্রুবাহু ছিন্নহৃদে মুক্তাময় মণিহারের জ্ঞান সত্তত ধারায় ভ্রমপুটে নিপতিত হইয়া বিকীরণকণ ও বিলুপ্তিত হইতেছে । আধিক্যবশতঃ সমস্ত জন্মকে পরিপূর্ণ করিয়া সমুচ্ছলিত আপনার শোকাবেগ অন্তর্নিবৃত্ত হইলে অবশ্য এবং নাসাপুটের কম্পনবশতঃ অন্যের অঙ্গুমের হইতেছে ॥ ২৯ ॥

রাম । বৎস,— প্রিয়জনের বিরহজ শোকানল অসহ হইলেও প্রতিশোধ-কামনার তখন সহ করিয়াছিলাম, এখন পুনঃ পুনঃ চিন্তাবশে বৃত্তিপ্রোণ হইয়া উহা জন্মপ্রদেশে সজ্ঞাত ব্রণের ন্যায় বরণপ্রদ হইয়াছে ॥ ৩০ ॥

সীতা । হায়, হায়, আমিও আতি প্রবুদ্ধ চিন্তাবশতঃ আপাকে আর্ধ্যপুত্র হইতে বিচ্যুত বলিয়া মনে করিতেছি ।

লক্ষণ । (আশ্রয়গত) ইহঁদিগের চিত্ত অন্যবিধে সঞ্চারিত করি । (চিত্র অবলোকন করিয়া প্রকাশ্যে) মনস্তত্ত্ব প্রাচীন পূজ্য পিতৃহানীর গুণ্ডরাজ অটাবুৎ চরিত্র ও উদাহরণ এখানে চিত্রিত হইয়াছে ।

সীতা । হায়, তাত, আপনি অপত্যরেহেব পথাকাষ্ঠা প্রদর্শন কবিয়াছেন ।

রাম । হায়, তাত, কশ্চপবংশোৎপন্ন পক্ষিরাজ, তীর্থসমূহপাবন ভবানুশ সাধুর আর কোথায় পুনরুৎপত্তি হইবে ?

লক্ষণ । জনস্থানের পশ্চিমে স্থিত চিত্রকুঞ্জবান নামে দক্ষকব্জাধুষিত এত দণ্ডকারণ্যভাগ । ঋষামুক পর্কতে মহাভাগ মতলমুনিব এই আশ্রম । এত প্রযণানারী সিদ্ধশবরী । এই সেই প্রেসিদ্ধ পম্পা সরোবর ।

সীতা । আর্থাপুত্র ? এইস্থানে ক্রোধ ও দৈর্ঘ্য পবিত্যাগপূর্বক মুক্তকণ্ঠে রোদন করিয়াছিলাম ।

রাম । দেবি এই সর্বোত্তম অতি রমণীয় । মনমত্ত মল্লিকান্ধপক্ষী পক্ষ পবনে উৎকম্পিত, চঞ্চলনাশ ঘেতপদসমূহস্বর্শোভিত ও কুবলয়ালঙ্কৃত এই সরোবরের অংশগুলিকে আমি বাস্পপ্রবাহের পতন ও পুনরুদগমনের অবসর্বে অবলোকন করিয়াছিলাম ॥ ৩১ ॥

লক্ষণ । এই আর্থা হনুমান ।

সীতা । এই সেই মহামুত্তম মারুত, যিনি চিরনির্ধ্বজ জীবলোকের সমুদ্রাব সম্পাদন করিয়া মহোপকারসাধন করিয়াছেন ।

রাম । সৌভাগ্যক্রমে এই মহাবাহু অজ্ঞানানন্দনের সাক্ষাৎলাভ করিয়াছিলাম । ইহার প্রভাবে আমরা ও জগৎ উপকৃত হইয়াছে ॥ ৩২ ॥

সীতা । বৎস যে পর্কতে কুম্বনিতকদম্বতরুশাখায় ময়ূর তাণ্ডব নৃত্য করি তেছে এবং বেখানে অস্তভাবমাত্রাবশিষ্ট মূলিধূসবিত শবীরশ্রী আর্থাপুত্র কণকণ অট্টেভন্যাবহার বৃক্ষতলে পতিত, তুমি সজলনয়নে উঁহাকে ধরিত্তা রহিয়াছ এইরূপ চিত্র অঙ্কিত হইয়াছে, এই পর্কতের নাম কি ?

লক্ষণ । অজ্জুনকুম্বম সুবাসিত এই মালাবানু পর্কত । নীলবর্ণ, দ্বিধ্ব শবীন দেবপটল ইহার শিখরদেশ আশ্রয় করিয়া থাকে ॥ ৩ ॥

রাম । বৎস, মালাবানু পর্কতের বর্ণনা হইতে বিরত হও আমি
আম সত্য করিতে পারিতেছি না । পূর্বাভ্যুত জনক পুনর্কীব
প্রত্যোগত হইতেছে ॥ ৩৩ ॥

লক্ষণ । ইহার পর আৰ্য্য বামচন্দ্র ও মাননীয় কপিবর্ষ এবং নিশাচরবিপের অসংখ্য উত্তমোত্তর বুদ্ধিপ্রাপ্ত অকৃত্য যুদ্ধেব চিত্র অঙ্কিত হইয়াছে । আৰ্য্য্য পরিজ্ঞাতা হইয়াছেন । অতএব নিবেদন করি যে—বিপ্রাম করুন ।

সীতা । আৰ্য্যপুত্র, এই চিত্রদর্শন করিয়া আমার একটি সাধ হইয়াছে । আমি কিছু নিবেদন কবিতে ইচ্ছা করি ।

বামচন্দ্র । আজ্ঞা কর

সীতা । আমার ইচ্ছা এহ যে পুনবায় প্রসন্নগন্তী বনবাজতে পরিক্রমণ করিব এবং শীতল ভাগীবথ্যাও অবগাচন কাবব ।

বাম । বৎস লক্ষণ ।

লক্ষণ । এহ যে আমি ।

বাম । সম্প্রতিই গুরুগণ আদেশ কবিয়া পাঠাইয়াছেন যে, ইহার অভিশাপ অচিরে পূর্ণ কবিতে হহবে । অতএব পাষণাদ প্রতিবন্ধরহিত স্থানে গমনযোগ্য বধ আনাও ।

সীতা । আৰ্য্যপুত্র, আপনাকেও সেখানে যাইতে হইবে ।

বাম । ঐ কঠিনহৃদয়ে শ্ৰীও শ্লিতে হহবে ।

সীতা । তাহা হহলেই আমি সন্তুষ্ট হহ ।

লক্ষণ । আৰ্য্য্য যেরূপ আদেশ কবেন । [নিজস্ব] ।

বাম । প্রিয়ে এস, আমরা এই গবাক্ষের সমীপে ক্ষণকাল শয়ন করি ।

সীতা । তাহাই হউক আমি পরিশ্রমহেতু নিজায় বেন অভিজুত হইয়া পড়িতেছি ।

বাম । তবে শয়ন কবিবার জন্ত আমাকে গাঢ়ভাবে আলিঙ্গন কর ।

ভয় ও শ্রমজনিত ঘর্ম্মবিন্দু পবিব্যাপ্ত, অতএব চন্দ্রকিরণস্পর্শে করিতজল-বিন্দুনিচিচ্চন্দ্রকান্তমার্গনিশ্চিতহারসদৃশ তোমাব এই বাহ আমার কর্ণে অর্পণ কর, এবং তৎস্পর্শে আমার শরাবে যেন সঞ্জীবনশক্তি সকারিত হয় ॥ ৩৪ ॥

[সেইরূপ করাইয়া, আনন্দের সহিত] প্রিয়ে, একি । আমি হুৎ অল্পভব করিতেছি না হুৎ অল্পভব করিতেছি, আমি প্রমুখ না নিমিত্ত, আমার শরীরে বিবসকার হইতেছে না মত্তপানজনিত মত্ততা আবিহৃত হইতেছে,—ইহা নির্দারণ কবিতে সমর্থ হইতেছি না । কি এক অকৃত্য বিকার তোমার প্রতিস্পর্শে ইঞ্জিত .

নিচরের বিচ্ছলতা উৎপাদন করিয়া আমার চৈতন্য বিলুপ্ত করিতেছে, এবং চেতনাশক্তি প্রবৃদ্ধ করিতেছে । ৩৫ ॥

সীতা । [হাস্ত করিয়া] আমার প্রতি আপনার অতুগ্রহ চিরকালই সমান । ইহা অপেক্ষা আর কি প্রার্থনীয় হইতে পারে ?

রাম । অগ্নি সর্বোজ্জ্বলি । তোমার এই বাক্যগুলি শুধুপ্রায় জীবকুম্ভমেব বিকাশসম্পাদক, সমস্ত ইন্দ্রিয়বর্গেব পবিমোহন ও ভ্রুশ্চিকর, এবং কর্ণবিবরের সুধাধাবাস্বরূপ, ও অবসাদপ্রাপ্ত চিত্তেব পক্ষে বসায়নতুল্য ॥ ৩৬ ॥

সীতা । আহ্নন প্রিয়ংবদ, শয়ন কর্ণব ।

[শয়নেব জন্ত ইতস্ততঃ অন্বেষণ কবিত্তে লাগিলেন]

রাম । অগ্নি প্রিয়ে, অহ্নসন্ধান কবিবাব কি আছে ? বিবাহকাল হইতে আরম্ভ কবিত্তা শৈশবে গৃহে তৎপশ্চাৎ যৌবনে অবগ্যবাসসময়ে নিদ্রাব উপকরণভূত, অন্তনানীকভূক অনাপ্রিত এট বামবাহ তোমাব উপাধান রহিয়াছে ॥ ৩৭ ॥

সীতা । [নিদ্রার অভিনয় কবিত্তা] হাঁ, আর্ঘ্যপুত্র ইহা আছে বটে, ইহা আছে বটে । [নিদ্রিত হইলেন]

রাম । সুভাবিত্তী আমার বক্ষিব উপবেই নিদ্রিত হইয়া পড়িলেন ? [বন্ধ পূর্কক অবলোকন করিত্তা সন্দেহে]

ইনি গৃহে লক্ষ্মীস্বরূপা—নেত্রয়ুগলেব অমৃতাজ্জনস্বরূপা, ইহার এই স্পর্শ দেহে প্রভূত চন্দনরসসেতুতুল্য, মৎকণ্ঠে জন্ত ইহার এহ বাহ শিশিবমস্তন মুক্তাহারবৎ । ইহার সখকায় কোন বস্ত প্রিয়তর নহে ? যদি অসহ্যবিরহ না আসে (বটে) ॥ ৩৮ ॥

প্রতিহারী । [প্রবেশ কবিত্তা] দেব । আসিয়াছে ।

রাম । অহে, কে আসিয়াছে ?

প্রতিহারী । প্রভুর আসন্নপরিচাবক চমুখ ।

রাম । [স্বগত] অন্তঃপুরাবী চমুখ । আমি গাহাকে পূববাসা ও জনপদবাসীদিগের কার্যাদির অহ্নসন্ধান জন্ত গুপ্তচর নিযুক্ত করিয়াছি । [প্রকাশে] আসিতে পারে ।

[প্রতিহারী নিজস্ব]

চমুখ । [প্রবেশ করিত্তা] হাম । কিরূপে শীঘ্র

এই

প্রথম অঙ্ক ।

অভাবনীর অনাপবাদ প্রভুর সমীপে প্রকাশ করিব । অথবা এই হস্তত্যাগ্য এইরূপ কার্যের অন্তই নিযুক্ত হইয়াছে ।

সীতা । [উৎকট স্বপ্নদর্শন করিয়া নিদ্রিতাবস্থার বিলাপ করিতেছেন]
হা আর্ধ্যপুত্র, আপনি কোথায় ?

রাম । আহা ! চিত্রদর্শন করিয়া দেবী বহুদূরে যে ক্রেশদান্বিতা বিরহচিত্তা হইয়াছিল, তাহাই স্বপ্নেও উদ্বেগের কারণ হইয়াছে ।

[স্নেহে অতি মৃদুভাবে সীতার গাত্র পরামর্শ করিতে করিতে]

যে প্রেম, সুখে ও দুঃখে একরূপ, সকল অবস্থায় অল্পশুণ, যাহা অবলম্বন করিয়া হৃদয় বিশ্রামসুখ লাভ করে, বারুক্যেও যাহার মাধুর্য্য বিলুপ্ত হয় না এবং কালের আবর্তনে লজ্জাদি প্রতিবন্ধকের অপগমে যাহা পরিপাকপ্রাপ্ত মেহসারে পরিণত হয়, সেই শ্রেষ্ঠ অকপট সজ্জনের প্রেম অতি কষ্টে পাওয়া যায় ॥ ৩২ ॥

দ্রু'ধ । [সমীপে গমন করিয়া] মহারাজের অর হউক ।

রাম । যাহা জানিতে পারিয়াছ—বল ।

দ্রু'ধ । পুরবাসী ও জনপদবাসীরা “বামচন্দ্র আমাদিগকে মহারাজ দর্শনধর্মের কথা বিন্মরণ করাইয়াছেন” এই বলিয়া আপনার সুখ্যাতি কবিতা থাকে ।

রাম । এত স্তুতিবাক্য, আমাব কোন দোষের বিষয় জানিয়া থাকত বল, যাহাতে তাহার প্র'তিবিধান করা যাইতে পারে ।

দ্রু'ধ । [অশ্রুচোচন করিয়া মহারাজ শ্রবণ করুন । [কর্ণে এই—]

রাম । অহহ, এ যে দুঃসহবেগে নিপাতত বাগ্জ । (মূচ্ছিত) ।

দ্রু'ধ । মহারাজ, আশু হউন ।

রাম । (আশু হইয়া) হার ধিক্ ধিক্ । শক্রভবনে নিবাসহেতু বৈদেহীর যে অপবাদ বিন্মরণ উপায়ে বিদূরিত হইয়াছিল সেই অপবাদ দৈবহুর্কির্নাক-বশতঃ কিঞ্চিৎ কুকুরের বিষের জ্বার পুনর্কীর সর্বত্র পরিবাণ্ড হইয়া পড়িয়াছে ॥ ৩৩ ॥

হুর্ভাগ্য আমি এ বিষয়ে কি করিব । (চিন্তা করিয়া শোকাকুলভাবে)
অথবা অস্ত্র আর কি করিব ।—

যে কোন কার্য্যদ্বারা লোকদিগের অহুয়জন করাই সাধুদিগের ব্রত । শিক্কা আমাকে নির্কাসন এবং এমন কি জীবন পরিত্যাগ করিয়াও যে ব্রতের উপায় করিয়াছিলেন ॥ ৩১ ॥

সম্ভ্রান্তি ভগবান্ বশিষ্ঠঃ এত রূপই আদেশ করিয়া পাঠাইয়াছেন ।

অগিচ—লোকশ্রেষ্ঠ, স্বর্গ্যবংশসম্ভূত রাজগণ যে নিষ্কলঙ্ক, পবিত্র সাধু ব্রত সবুজ করিয়া গিয়াছেন আমার সম্পর্কবশতঃ সেই বংশে যদি মলিন লোক্যণ বাকের সংশ্রব ঘটে, তাহা হইলে হায় আমি নিতান্ত দুর্ভাগ্য, আমাকে ধিক্ ॥৪২॥

হা দেবি যজ্ঞভূমিসম্ভূতে, হা জনকবংশনন্দিনি, হা বামময়জীবিতে, হা মহারণ্য বাসপ্রিয়সখি, হা প্রিয়স্তোকবাদিনি হা বক্রিবিশিষ্টাকঙ্কতীব প্রশংসাতাজন, ভূমি কল্পপরিগ্রহরূপ অল্পগ্রহ প্রকাশ কবিয়া বসুন্ধবাকে পবিত্র করিওছ । ঈদৃশ পুণ্য বীজী তোমার ভাগ্যেব এইরূপ পবিণাম ।

কুম্ভী দ্বারা সংসার বিন হইয়াছে, কিন্তু লোবে তোমার সম্বন্ধে কুংসিত কর্তব্য করিতেছে । তোমাৰাং লোক সংরক্ষণে কিন্তু কুম্ভী অসহায়বস্থায় বিপর হইবে ॥ ৪৩ ॥

(হুমুণেব প্রতি) হুমুণ, লক্ষণকে বল “তোমার ‘নুতন’ বাজা নাম এইরূপ আবেশ কবিতেছে” । (কর্ণে এচরূপ ..) ।

হুমুণ । যিনি অনলদ্বাৰা বিশোধিত, বাহার গর্ভে পবিত্র সবুগুলের সন্তান রহিয়াছে সেই দেবীর প্রতি উজ্জনেব বাক্য শুনিয়া মহারাজ এরূপ অনাৰ্য্যোচিত কার্য্যে প্রবৃত্ত হইলেন কেন ?

নাম । চূপ কর । পুরবাসী ও জনপদবাসীরা দুর্জন কেন হইবে ?

ইক্ষাকুবংশ প্রজাদিগের শ্রদ্ধেয় । ছবদৃষ্টবশতঃ তাহাতে নিন্দার বীজ উৎপন্ন হইয়াছে । অগ্নিপরাশ্রব সময় যে আশ্চর্য্যাকর ব্যাপার ঘটাইয়াছিল, অতি দূরবর্তী সেই ঘটনার এস্থানের কে বিশ্বাস করিতে পাবে ?

হুতরাং বাও ।

হুমুণ । হায়, দেবি । [নিস্তান্ত]

নাম । হা কষ্ট । আমি অতি বাগ্ৰস নৃশংসকর্ম্মী হইয়া পড়িলাম ।

যেমন কোন বাসাবক্রমী গৃহপালিত পাঁকণীকে ছলপূর্ব্বক বধ করিতে উত্তম বধ, আমিও তরুণ বালাকাল হইতে যাহাকে পোষণ করিয়াছি, সৌহার্দেহু যিনি আমায় তির অস্ত্র কোন আশ্রয় জানেন না, সেই প্রিয়তমাকে ছলপূর্ব্বক মৃত্যুর হস্তে সমর্পণ করিতে উত্তম হইয়াছি ॥ ৪৫ ॥

শর্শের অযোগ্য পাতকী আমি—কেন দেবকে অপবিত্র ক
(সীতার হস্তক ধীরে ধীরে উঠাইয়া বাহ সরাইয়া লটরা)

অগ্নি মুখে । অপূৰ্ণকৰ্ম্মচণ্ডাল আমি,—আমাকে পরিত্যাগ কর । তুমি চন্দনতরুত্রে ছুপরিণাম বিধবৃক্ষ আশ্রয় করিয়াছ ॥ ৪৬ ॥

রাম । [উত্তিরা হার সম্প্রতি এই জীবলোক একেবারে বিপর্যস্ত হইয়া গেল । বামেব জীবন ধারণের প্রয়োজন শেষ হইল । এক্ষণে এই জগৎ শূন্য জীর্ণাশ্রয়ের ন্যায় বোধ হইতেছে । সংসার অসাব, শরীরধারণ ক্লেমতোগমাত্র-সার । আমি ধৈর্যহীন হইয়া পড়িলাম । দি করি, কোথায় হাই ।

অথবা, কেবলমাত্র ঙ্খ ভাগেব জনাই বিধাতা বামাক চৈতন্য অর্পণ করিয়াছেন । আমাব এই প্রাণ মার্শাপবাতা বজ্রকোশেব ন্যায় স্থির হইয়া আছে ॥ ৪৭ ॥

হা মাতৃ-অরুন্ধতি হা ভগবন বশিষ্ঠবিধামিত্রে হা ভগবন পাবক, হা দেবি বনুঙ্করে, হা ভাত জনক হা পিতৃ-দশবধ, হা মাতৃগণ, হা প্রিয় সখে সুগ্রীব, হা হনুমন হা পৰামাপকাবা সূর্য্য লঙ্কাপতি বিভীষণ, হা সখি ত্রিজটে, তোমরা সকলে চবাখা বামকর্কুক দৃষিত হইলে ও অপমানিত হইলে । অথবা—আমি এক্ষণে তাঁহাদিগকে আহ্বান কবিবাব কে ?

অকৃতজ্ঞ ও হুয়াখা আমি সেই মহাত্মাদের নাম উচ্চারণ করাতে তাঁহাদের বেন পাপম্পর্শ হইতেছে বশিয়া মনে হয় ॥ ৪৮ ॥

আমি এমনই নৃশংস যে—

বিধাসাতিশয়বশতঃ অংখ্য বক্ষঃস্থলেব উপবি শয়িতা হইয়া প্রমুগ্ধা, গৃহেয় শোভাস্বরূপা, আতঙ্কপবিস্ফুৰিতগভঙ্করী প্রিয়গৃহিনীকে পরিত্যাগ করিয়া হিংস্র-গণকে উপহাররূপে প্রদান কাবতে উত্তত হইয়াছি ॥ ৪৯ ॥

(সীতাৰ চবণময় স্বমন্তকে ন্যস্ত কবিয়া) দেবি, দেবি, নামের মন্তক ভোমায় চরণপঙ্কজকে এই শেষ স্পর্শ করিল (ক্রন্দন করিতে লাগিলেন)

(নেপথ্যে) পরিত্রাণ কর পরিত্রাণ কর ।

রাম । ওহে কে আছ ? কি হইয়াছে—জানাও ।

(পুনর্বার নেপথ্যে) যমুনাতীবাসী কঠোরতপতাপারায়ণ ষবিসমূহ লবণ-দৈত্যকর্কুক ভীষিত হইয়া পবিত্রার্থ আপনাব নিকট উপস্থিত হইয়াছেন ॥ ৫০ ॥

রাম । আঃ । এখনও রাক্ষসেব ভয় ? বাই—এখনই এই হুয়াখা হুতীসী-পুত্রের সম্যকরূপে উম্মলনার্থ শক্রয়কে প্রেরণ করি । [কয়েকপদ পদম করিয়া, পুনর্বার প্রত্যাবর্তন করতঃ) হা দেবি, এ অবস্থায় তুমি কিরূপে জীবনধারণ কবিবে । ভগবতি বনুঙ্করে, প্রাশংসনীর হুহিতা জামকীকে দেখিলে ।

বিনি জনক ও রঘুবংশের পূর্ণমঙ্গলস্বরূপ, যে পুণাশীলাকে আপনি পবিত্র
দেবদেবত্বভূষিত উৎপাদন করিয়াছিলেন ॥ ৫১ ॥

(নিজস্ব)

সীতা । হে সৌম্য আৰ্য্যপুত্র । আপনি কোথায় ? (হঠাৎ উখিত হইয়া)
হার হার । হঃস্বপ্নচিত্তা দ্বারা প্রতারণিত হইয়া আমি আৰ্য্যপুত্রের জন্ত ক্রন্দন
করিতেছি ! হার হার । (চতুর্দিক অবলোকন করিয়া) কি । আৰ্য্যপুত্র
নিখিত্তা আনাকে একাকিনী রাখিয়া চলিয়া গিয়াছেন । আজ একপ কেন
হইল ? আচ্ছা, আমি তাঁহাব উপবাস কবিব, অবশ্য যদি তাঁহাকে দেখিয়া
আমার নিজের উপরি স্বাধীনতা রাখিতে পাবি । এখানে পরিজনমধ্যে কে
উপস্থিত আছে ?

হরুৎ । (প্রবেশ করিয়া) দেবি, কুমার লক্ষণ নিবেদন করিতেছেন যে—
রথ প্রস্তুত, দেবী রথে আরোহণ করুন ।

সীতা । এই আমি আরোহণ করিতেছি । (উত্থানপূর্বক কিছু দূর গমন
করিয়া) আমার এই গর্ভভার যেন স্পন্দিত হইতেছে । অতএব ধীরে ধীরে
গমন করি ।

হরুৎ । দেবি, এদিকে আহুন, এদিকে আহুন ।

সীতা । ভগোধনদিগকে নমস্কার, রঘুকুলদেবতাদিগকে নমস্কার, আৰ্য্যপুত্রের
চরণকমলে নমস্কার, সকল গুরুজনদিগকে নমস্কার ।

(সকলে নিজস্ব)

ত্রিভঙ্গন নামক প্রথম অঙ্ক সমাপ্ত ।

দ্বিতীয় অঙ্ক ।

(নেপথ্যে) ।

তপস্বিনীর শুভাগমন ত ?

পাখিকবেশে তাপসী । [প্রবেশ করিয়া] ও—বনদেবতা ফল পুষ্প এবং
বসরূপ অর্ঘ্য দ্বারা আমার অভ্যর্থনা করিতেছেন ।

বনদেবতা । (প্রবেশপূর্বক অর্ঘ্য বিক্ষিপ্ত করিয়া) এই বন আপনি
যথেষ্টভাবে উপভোগ করুন । অশ্রু আমার সুশ্রোভাত, কাবণ প্রকৃষ্ট পুণ্যকলেই
অতিক্রমশে সাধুগণের সহিত সজ্জনসমূহের সমাগম হয় । বৃকস্ফারা, কল-ও
তপস্কার যোগ্য—ফল কিংবা মূল এ সমস্ত আপনাদেয়ই আরম্ভাধীন ॥১॥

তাপসী । এ বিষয়ে কি বলিব ?

সাধুগণের আচরণ অতি শোকপ্রিয় । তাঁহাদিগের কথা সংযত ও বিনয়মধুর,
শ্রদ্ধিত স্বভাবতই কল্যাণময়ী, পবিত্র নিন্দাশেলশূন্য, এবং তাঁহাদিগের
দ্রববগাহ গুচরিত্র নির্মল, কপটতাপূনা ও ভূতভবিষ্যতে অশ্লিতাভ্রমরাগ । ঈদৃশ
সাধুগণের চরিত্র সর্বত্র উৎকর্ষ লাভ করিয়া থাকে ॥২॥

(উভয়ে উপবেশন করিলেন)

বনদেবতা । আপনাকে কি বলিয়া জানিব ?

তাপসী । আমি আত্মেরা ।

বনদেবতা । আর্ঘ্যে আত্মেরি ! আপনি কোথা হইতে এখানে আসিতেছেন ?
দণ্ডকারণ্যে আগমনের বা কি প্রয়োজন ?

আত্মেরা । এই প্রদেশে অগত্যপ্রমুখ বহু বেদজ্ঞ বিদ্বান্ বাস করেন ।
তাঁহাদের নিকট বেদান্ত বিদ্যা অধ্যয়ন করিবাব জন্য বান্দ্রীকির সমীপ হইতে
এখানে আসিতেছি ॥৩॥

বনদেবতা । যখন অন্য মুনিগণও সমগ্র বেদাধ্যয়নের জন্য প্রাচীনব্রহ্মবাণী
প্রাচ্যেতসেরই উপাসনা করিয়া থাকেন, তখন আপনার এইরূপ দীর্ঘপ্রবাসে
প্রয়াস কেন ?

আত্মেরা । সেখানে অধ্যয়নের প্রবল বিয় উপস্থিত, সেইজন্য এই
দীর্ঘপ্রবাস স্বীকার করিয়াছি ।

৩—উ, অহ

বনদেবতা । সে কিরূপ ?

আজ্ঞেয়ী । কোন দেবতাবিশেষ, সৰ্ব্বপ্রকাৰে অদ্বিত ও যে বয়সে শিশুরা মাতৃত্বন্য ভ্যাগ করে, সেই বয়সে বর্তমান চুইটি শিশু ভগবান্ বাঙ্মীকিব সমীপে আনিয়া দিয়াছেন । সেই শিশুদ্বয় কেবল যে ঋষিগণের হৃদয়ে স্নেহ সঞ্চাব কবে ইহা নহে কিন্তু স্বাবব-জ্ঞানস্বক প্রাণিসমূহেবও চিত্ত স্নেহবসে আদ কবে ।

বনদেবতা । তাহাদের নাম অবগত আছেন কি ?

আজ্ঞেয়ী । সেই দেবতাই বলিয়াছেন যে, তাহাদিগের নাম কুশ ও লব এং তাহাদিগের প্রভূত প্রভাব আছে ।

বনদেবতা । কিরূপ প্রভাব ?

আজ্ঞেয়ী । সমস্ত জন্তুকান্ত তাহাদিগের আশ্রয়সিদ্ধ ।

বনদেবতা । ওঃ, এ অতি বিচিত্র বিষয় বটে ।

আজ্ঞেয়ী । ভগবান্ বাঙ্মীকিব সাধবে ধাত্মীব কশ্ম অঙ্গীকার করিয়া তাহাদিগের পোষণ ও বক্ষণ ক বয়াছেন । তাহাদেব চূডাকশ্ম নিম্পন্ন হইলে, ভগবান্ বাঙ্মীকিব সাধবানে তাহাদিগকে বেদ ভিন্ন সমস্ত বিজ্ঞায় শিক্ষিত করিয়া ছিলেন । অনন্তব গর্ভেকাদশবর্ষে ক্ষত্রোচিও বিধানান্তসারে তাহাদিগের উপনয়-সংস্থার কবিয়া তাহাদিগকে বেদ অধ্যয়ন কবাষ্টয়াছেন । অতিতীক্ষ্ণপ্রজ্ঞ ও স্নেহেব শিশুদ্বয়েব সতি • আশাদিগের একএ অধ্যয়ন অসম্ভব, কাৰণ :—

শুক স্তবোধ বিজ্ঞান্ধকে যে ভাব বিজ্ঞাদান কাবয়া থাকেন, অবোধকেও সেই ভাবেই বিজ্ঞাদান করেন ; তহা নিশ্চিত যে তিনি তাহাদিগের বোধশক্তিব উন্মেষ বা ক্ষয়সাধন করেন না । কিন্তু স্পর্শবসয়ে তাহাদিগেব মধ্যে প্রভূত প্রভেদ ঘটিয়া থাকে বিস্তুকর্মণিত পাতবিস্বগ্রহণে সমর্থ কিন্তু মৃত্তিকারানি অপারগ ।

বনদেবতা । এত আপনার অধ্যয়ন-ভূত ?

আজ্ঞেয়ী । আবও আছে ।

আজ্ঞেয়ী । অতঃপর সেই এক্ষণি এক দিবস মধ্যাহ্ন সময়ে তমসা নদীতে অবগাহনার্থ গমন করিয়াছিলেন । ওখায় মৈথুনব্যাপ্ত ক্রৌঞ্চযুগলে মধ্য একটী ক্রৌঞ্চকে কোন এক ব্যাধকর্ষক বিধামান অবলোকন কৰি তখন সহসা তাহার রসনার বাগদেবীর আবির্ভাব হইল । তিনি গ্রথিত

একটা নির্দোষ শ্লোক উচ্চারণ করিয়া ফেলিলেন।—“হে নিবান। যেহেতু তুমি ক্রৌঞ্চযুগলের মধ্যে কামমোহিত ক্রৌঞ্চটিকে বিনাশ করিয়াছ, এই হেতু তুমি সুদীর্ঘকাল ব্যাপিয়া প্রতিষ্ঠা প্রাপ্ত হইবে না।”

বনদেবতা। আশ্চর্য্য। বৈদিক ছন্দ হইতে বিভিন্ন অভিনব ছন্দের অব-
তারণা হইল।

আত্রেয়ী। শব্দব্রহ্মের আবির্ভাবহেতু প্রদীপ্ত শ্রীভগবান্ বাস্তুকির সমীপে
সই সময়ে ভূতভাবন ব্রহ্মা উপস্থিত হইয়া বলিলেন,—“শ্রীশ্রী! বাগ্‌রূপ ব্রহ্মে
আপনার জ্ঞাননয়ন সমুদ্যালিত হইয়াছে, অতএব বামচবিত্র বর্ণন করুন,
আপনি অবারুহতজ্যোতিঃ প্রভাময় আশ্রয়ঃ লাভ করিয়াছেন, অতএব আশ্রয়
কবি হইলেন।” এত কথা বলিয়া ব্রহ্মা অন্তর্দ্বন্দ্বিত করিলেন। তদনন্তর ভগবান্
বাগ্মকি মনুষ্যগোকে শব্দব্রহ্মের তাদৃশ বিবর্ত “বামায়” নামক ইতিহাস প্রণয়ন
করিয়াছেন।

বনদেবতা। আহা, তাহা হইলে সংসাবে সকল লোকই পণ্ডিত হইল।

আত্রেয়ী। এইজন্য বলিয়াছিলাম যে, সেস্থানে অধায়নের প্রবল অন্তরায়
উপস্থিত হইয়াছে।

বনদেবতা। ইহা সত্য সত্য।

আত্রেয়ী। ভদ্রে। আমার পথক্রান্তি বিদর্শিত হইয়াছে। সম্প্রতি অগস্ত্যা-
শ্রমে যাইবার পথ বলিয়া দিউন।

বনদেবতা। এখান হইতে পঞ্চবটীতে প্রবেশ করিয়া এই গোদাবরী নদীর
তীরভূমি দিয়া গমন করুন।

আত্রেয়ী। [বাস্প বিসঞ্জনপূর্ব্বক] এটি কি তপোবন! এই কি পঞ্চবটী !!
এই কি গোদাবরী !! এই কি গিরিপ্রশ্রবণ !! আপনিই কি জনহানের ঘন-
দেবতা বাসন্তী !!!

বাসন্তী। এ সব সত্যই বটে।

আত্রেয়ী। বৎসে বৈদেহি।

প্রসঙ্গক্রমে সমুখিত বাক্যের বিষয়ীভূত, এই বাসন্তীপ্রমুখ তোমার প্রিয়
সুহৃৎবর্গ আমার নয়নপথে পতিত হইয়ায়, তুমি নামমাত্রাবশিষ্টা হইলেও তোমাকে
যেন প্রত্যক্ষ দেখিতেছি ॥৩॥

বাসন্তী। [সভয়ে স্বগত] “নামমাত্রাবশিষ্ট” ইহা কেন বলিল ?

প্রকাশে] আর্যো। সীতাদেবীর কি কোন বিপদ হইয়াছে ?

আজ্ঞেরী। কেবল বিপদ নহে, তাহার সহিত অপবাদও ঘটিয়াছে।

[কর্ণে] (এইরূপ এইরূপ ..)

বাসন্তী। আহা, এ যে দারুণ দৈবনির্ধাত (মুচ্ছিত হইলেন)।

আজ্ঞেরী। ভদ্রে। শান্ত হউন।

বাসন্তী। হা প্রিয়সখি, হা মহাভাগে। তাদৃশ নির্দোষে কি এই পরিণাম। রামভক্ত, বামভক্ত, অথবা তোমায় আর প্রয়োজন কি ? আর্যো আজ্ঞেরী। লক্ষণ সীতাদেবীকে পরিত্যাগ করিয়া দশৈক বন হইতে প্রতিনিবৃত্ত হইলে সীত দেবীও এ ঘটিয়াছে, কোন সংবাদ জানেন কি ?

আজ্ঞেরী। না, না।

বাসন্তী। অহো কি কষ্ট। আর্য্যো অরুদ্রতী ও বশিষ্ঠ—বনুবংশীয়গণের অধিনায়ক থাকিতে, এবং বৃদ্ধা রাজ্ঞীরা জীবিত থাকিতে কিরূপে ইহা ঘটিল ?

আজ্ঞেরী। শুকজনগণ সে সময়ে ঋষাশৃঙ্গের আশ্রমে ছিলেন। সম্প্রতি সেই ঋষাশৃঙ্গের বর্ষব্যাপী যজ্ঞসমাপ্ত হইয়াছে। ঋষাশৃঙ্গ শুকজনগণের সম্যক পূজা করিয়া তাঁহাদিগকে বদায় দিয়াছেন। তাহাব পব ভগবতা অরুদ্রতী বলিলেন, “আমি বধুহীন অযোধায় যাচব না।” রামের মাতৃগণও সেই বাক্যের অনুমোদন করিলেন। তদনুরোধে ভগবান্ বশিষ্ঠ পরিত্যক্ত প্রস্তাব করিলেন,—“বাঈকিব উপোষনে গিয়া বাস করিও।”

বাসন্তী। সেই রাজ্ঞা সম্প্রতি কোন্ কাণ্ড আরম্ভ করিয়াছেন ?

আজ্ঞেরী। সেই নরপতি সম্প্রতি অশ্বমেধ যজ্ঞের অন্তর্ধান করিয়াছেন।

বাসন্তী। ধিক্ ! বিবাহও করিয়াছেন ?

আজ্ঞেরী। ভগবান্ এমন না করুন।

বাসন্তী। তাহা হইলে অশ্বমেধযজ্ঞে সহধর্ম্মচারিণী কে ?

আজ্ঞেরী। সীতার সুবর্ণময়ী প্রতিকৃতি।

বাসন্তী। আঃ—

লোকাভীত মহাপুরুষগণের হৃদয় স্থল বশেবে বজ্র অপেক্ষাও কঠোর, এবং সময়ে কুহুম অপেক্ষাও কোমল। কে তাঁহাদিগের হৃদয় বিংশ প অপ অবগত হইতে পারে ॥৭॥

আজ্ঞেরী। বামদেব কর্তৃক মন্ত্রসংহৃত বিত্তক অথ

বখাশাস্ত্র সেই অশ্বের রক্ষিবর্গও নিযুক্ত হইয়াছে । দিব্যাস্ত্রসমূহেব প্রয়োগসংহার-
বিষয়ে শিক্ষাপ্রাপ্ত লক্ষ্মণতনয় চন্দ্রকেতু রক্ষিগণের অধিনায়করূপে চতুরঙ্গ সেনা
সহ প্রেরিত হইয়াছেন ।

বাসন্তী । (ঠোতুকের সহিত স্নেহাশ্র বিসর্জন করিয়া) কুম্ভাব লক্ষ্মণেরও
পুত্র । ও মা বাঁচিলাম ।

আত্মেয়ী । এষ্ট সময়ে জনৈক ব্রাহ্মণ স্বীয় মৃত তনয়কে ক্রোড়ে স্থাপনপূর্বক
বাহুধাবে আনয়ন করিয়া বক্ষঃস্থলে করাধাত করিতে কবিত্তে অভয় ঘাট্ণা
কবিলেন । অতঃপব বকণাময় বামচন্দ্র “রাজ্যব অপবাধ ভিন্ন প্রজার অকাল-
মৃত্যু হয় না, অতএব ঠাছাব নিজেব দোষে ইহা ঘটয়াছে” এইরূপ নিশ্চয় করিলে
সহসা দৈববাণী হইল—“শমকনামক শূদ্র পৃথিবীতে তপশ্চা করিতেছে । হে
বাম । সেই ব্যক্তি তোমাব নিকট শিরশ্চেদরূপ দণ্ডা হ’, তাহাকে বিনষ্ট করিয়া
ব্রাহ্মণতনয়কে সঞ্জীবিত কব” ॥৮॥

জগৎপতি বামচন্দ্র ইহা শ্রবণ করিয়া রূপাণকাবে পুষ্পকে আরোহণপূর্বক
শূদ্রতাপসেব অধেষণার্থ সমস্ত দিক্বিদিকে বিচরণ করিতে প্রবৃত্ত হইলেন ।

বা স্ত্রী । ধূমপায়ী শমকনামক শূদ্র এই জনস্থানেই তপশ্চরণ করিতেছে,
তাহা হইলে বামভদ্র পুনর্কীব এত বন অলঙ্কৃত করিবেন ?

আত্মেয়ী । ওস্তে । আমি এখন গমন করি ।

বাসন্তী । (আচ্ছা তাহাই হউক) । কিন্তু দিবস পূর্ণতাপ্রাপ্ত হইয়া মধ্যাহ্নসীমায়
উপস্থিত হইয়াছে । কারণ ঐ দেখুন—

যাহাদিগের বহুল হইতে চক্ষুধাৰা কাটগুলিকে আকর্ষণ করিয়া কুছুটাদি পক্ষী
আনন্দে ছায়ায় বসিয়া ভক্ষণ কবিত্তেছে, যাহাবা নিদাঘক্লাস্ত কপোতকুছুটকুলের
কুঞ্জে মুখরিত, পক্ষিনাডনিচিত ঐ সেই তটস্থিত তরুগুলি, কপোলকুছুতিনিবা-
বণার্থ গজগণের গণ্ডখর্ষণজন্ত উৎকম্পে পতিত ও তপনতাপে শিথিলিতবৃত্ত কুম্ব-
সমূহ দ্বারা গোদাবরীর অর্চনা কবিত্তেছে । ৯ ॥

(কিয়দূরে গমন করিয়া উত্তরে নিষ্ক্রান্ত)

বিচক্ষক ।

(তৎপন্ন সদয়ভাবে উচ্চতথঙ্গা রামভদ্রের প্রবেশ)

রাম । অরে দক্ষিণকর । মৃত ব্রাহ্মণপুত্রের প্রত্যাশ্ৰীভনার্থ এই শূদ্রতাপসের

উপর कृपाण पात्रित कर । अरे अज । तूहै हर्षह गर्डभारे धिन्न वैवेहीर
निर्वासने पट्ट, तोर करणा किरूपे सन्तवे ?

(কোনরূপে প্রহাৰ কৰিয়া) বামেব যোগ্য কাৰ্য্যত অহুষ্টিত হটল , একেণে
সেই ব্ৰাহ্মণশিশু সজীৱিত হইবে কি ?

দিব্যপুৰুষ । (প্ৰবেশ কৰিয়া) জয় হউক, মহাৰাজেশ্বৰ জয় হউক ।

আপনি যম হইতেও অভয়দানকৰ্ত্ত, আপনাৰ এট দণ্ডবিধানে সেই ব্ৰাহ্মণ-
জনয় সজীৱিত হইয়াছে । আমাবও এচ সোভাগ্যসমৃদ্ধি সংঘটিত হইয়াছে । আমি
শব্দক, আপনাৰ চৰণে মন্তকম্পনপুৰুষক প্ৰণিপাত কৰি সংসন্ন-সম্ভূত নিধনও
পন্নিত্ৰাণেৰ হেতু হইয়া থাকে ১১ ॥

ৰাম । এচ উভয় ঘটনাচ আমাব তানন্দবন্ধন কৰিতেছে । অতএব কঠোৰ
তপস্তাব ফল অনুভব কব

যেস্থানে আনন্দ, প্ৰমোদ ও পুণ্য সম্পদ সৰ্ব্বদা বিৰাজিত বৈৰাজনামক
তেজোময় অৰিনশ্বব সেই লোক তুনি লাভ কব । ১ ॥

শব্দক । আপনাৰ চৰণপ্ৰসাদই এচ মহাশক্তিপ্ৰাপ্তিব উপায় । এ বিষয়ে
তপস্তাব কি ফল হইয়াছে ? অথবা তপস্যৱলোপকাৰ সাধন কাৰয়াছে ।

জগতে আপান অখ্যায়্য তবাত্মশ ভূতনাথ শৰণাগতাংসম এট অধম
শূদ্ৰেৰ অৰ্হষণজনা শত শত যোগেন অতি কৰম কৰিয়া যে এখানে আগমন কৰিয়া-
ছেন, ইহা তপস্তাৱই ফল, গাহা না হটলে অৰ্হাধ্যা হইতে দণ্ডকাৰণে আপনাৰ
পুনৰ্কাৰ আগমন হইত কি ? ১৩ ॥

ৰাম । এ কি দণ্ডকা ? (সবলাদকে দৃষ্টানক্ৰেপ কৰিয়া) হাঁ । এই সেই
চিৰপৰিচিত কৃষি, আৰ এচ সেচ গাৰ্ণ আশ্ৰম গিৰি ও সন্নিকৰ্ত্ত কান্তাৰমিত্ৰ
দণ্ডকাৰণ্যপ্ৰদেশ দশন কৰিয়াছি হইব কোন ভাগ বিয়ুগ্ৰাম, আৰাৰ অন্য
ভাগ অতিভাষণ বিহ্বাতহেতু প্ৰিনয়াক। উচাৰ স্থানে স্থানে নিৰ্বাৰেৰ বৰ বৰ
লক্ষে দিব্যুথ মুখৰিত হইতেছে ॥ ১৪ ॥

শব্দক । ইহা দণ্ডকাই বটে । আপনি পুৰুষে এই স্থানে নিবাসকালে
চতুৰ্দশ সহস্ৰ ভীমকন্যা সাকস এবং ধৰ দুষণ ও ঐমুদ এই নিশাচরত্ৰয়কে নিহত
কৰিয়াছিলেন । তন্মহা তপস্তাৰ সিদ্ধক্ষেত্ৰ এই জনস্থানে আমাৰ স ন্যায়
ভীমকন্যেৰাও নিৰ্ব্বয়ে বিচরণ কৰিতেছে ।

ৰাম । এ ভবে কেবল দণ্ডকা নহে, জনস্থানও বটে ।

শব্দক । হাঁ । এগুলি জনস্থানের প্রান্তবর্তী দীর্ঘারণ্য দক্ষিণদিগন্তমুখে বিস্তৃত হইয়াছে । এখানে ভয়ে সকল প্রাণীর রোমাঞ্চ হইয়া থাকে এবং এস্থানেরও গিরিগহ্বরগুলি উন্নত স্থাপদকূলে পবিব্যাপ্ত ।

এই জনস্থানেব প্রান্তসীমাব কোন অংশ বিহগগণের কৃন্দানদিবর্জিত ও নিস্তরু, আবার কোন অংশ স্থাপদগণের নিনাদে পূর্ণ ও স্বেচ্ছাস্বপ্ত গম্ভীরবণ ভূঙ্গগদিগের নিশ্বাসসমীৰণোখিত প্রদীপ্ত দাবানলে পরিব্যাপ্ত । এই অরণ্যসীমার অভ্যন্তরস্থি ও গর্তমধ্যে অতাল জল বিद्यমান এবং ঐ সীমাভাগে তৃষ্ণাতুব কুকলাস-গুলি অঙ্গগরদিগের স্বেদধারা পান করিতেছে ॥ ৬ ॥

রাম । খবের ভূতপূর্ব বাসস্থান এই জনস্থান অবলোকন করিতেছি, এবং অতীতবৃদ্ধান্তগুলি যেন প্রত্যক্ষবৎ আমার অনুভূত হইতেছে ॥ ২৭ ॥

(সকলদিকে দৃষ্টিনিক্ষেপ করিয়া) সাণ্ডা সাতিশয় উপবনপ্রিয় ছিলেন । এগুলি সেই কাঙ্ক্ষ্য প্রদেশ । ইহা অপেক্ষা আমার পক্ষে আব কি ভীষণ হইতে পারে ? (অশ্রুবিসর্জনপূর্বক) "তোমাব সত্বিত মধুগন্ধবিশিষ্ট বনে বাস করিব" এই বলিয়া বৈদেহী কত না আনন্দিত হইতেন ; আহা ঠাহাব স্নেহ এইরূপই ছিল ।

প্রিয়জন কোন উপকাব না কাবলেও কেবল একত্র বাসদ্বাবা সুখোৎপাদন করিয়া ছুঃখবাশি বিদূরিত কাঃস্রা থাকে যে যাহাব প্রিয়, সে তাহার পক্ষে কি এক অনির্কটনীর বস্তু ।

শব্দক । এই দুর্গম অবণ্যপ্রদেশসকল অবলোকন করিয়া কোন ফল নাই । মদকল ময়ূরের কঠোর নায় কোমলকান্তি পর্যাস্তপ্রদেশদ্বাবা বেষ্টিত, অবিরল সন্নিবিষ্ট সাস্ত্রনীলচ্ছায় তরুণ তরুরাজিমণ্ডিত, বিশ্বস্তভাবে বিচরণশীল বিবিধ মৃগযুথসনাথ প্রেয়াস্তগম্ভীর এই মধ্যারণ্যপ্রদেশ দর্শন করুন । এই বনভাগে মদমত্ত শকুন্তককর্ডুক অধিষ্ঠিত বেতসলতাব পুস্পসম্পাতে স্রবভিনীতল নির্মল পঙ্কায়মান প্রভূতস্রোতঃসম্পন্ন নদীগুলি প্রবাহিত হইতেছে ।

এবং—

এখানে গিরিগুহাশায়ী তরুণ ভঙ্গু কগণ খুৎকাবনিক্ষেপ করিতেছে, খুৎকার-শব্দেব সন্নিভ তাহাদের কঠোর বর্ধরশণ ওহানিবদ্ধপ্রতিশষে ষিণ্ডণিত হইয়া গম্ভীরভাবে ধারণ করিতেছে । এবং গজযুথকর্ডুক তরু ও ইত্যন্ত্য বিকিষ্ট

স্বভিকটুকগত শরকীভর শাখাএহির নির্ঘাসের শিশির চতুর্দিকে পরিবাণ্ড
হইতেছে ।

রাম । (বাস্পনিরোধ করিয়া) ভয় । তোমার পথ বাধাবিরহিত ও মঙ্গলময়
হউক । পুণ্যলোক গমনের অস্ত্র বিদানে আয়োজন কর ।

শব্দুক । পুরাণত্রয়বাসী মহর্ষি অগত্যকে অভিবাচন করিয়া শাখত ব্রহ্ম-
লোকে প্রবেশ করিব । (নিস্তান্ত)

রাম । পূর্বে যে স্থানে স্বদীর্ঘ নিবাণসময়ে আমরা স্বপ্ননিরিত বাণপ্রস্থ ও
সাংসারিকস্বপ্নের মনজ গৃহস্থও ছিলাম, অস্ত সেট অরণ্য পুনর্বার অবলোকন
করিলাম ।

অবস্থাপন

এই সেই মনুসংগের কেকারবে নিনাদিত গিরিসমূহ, এই সেই মনুসংগের
ক্রীড়াভূমি বনমলী এবং এই সেই মঙ্গলমঙ্গলবস্তুবিশোভিত অবিবলসন্ন্যাসিষ্ট নীল-
হিঙ্গলভরসমূহনাকাশ নদীতট । ঐ যে দূরে মেঘমালায় ভ্রাম পরিচূট হইতেছে,
ঐহা প্রভবগিরি, উহারই সমীপে গোদাবরী নদী বিস্তমান ।

এই প্রভবগিরির বিশালপুঞ্জে গুহরাজ অটীহু বাস করিতেন । যেখানে
গোদাবরীর বিমল সলিলে ভ্রামল বৃক্ষসৌন্দর্যের প্রভিবিষপাতে রমণীয়, বিহুগ-
মুলের কুশলবনোহর বনাস্তত্বি বিরাঞ্জিত, আমরা তাহারই তলদেশে সেই
পর্বশালায় স্থখে বাস করিতাম ।

এই স্থানেই সেই পঞ্চবট অবস্থিত, দীর্ঘনিবাসহেতু বাহার প্রবেশগুলি
আমরাবিশেষ বিবিধ বিজ্ঞানব্যবহারের সাক্ষী, এবং এখানেই প্রিয়াম প্রিয়সখী
স্বামী স্বীকৃত করেন । জাহ হর্ভাগ্য রামের একি ঘটিল ?

দীর্ঘকালের পর ক্রতবেগে ক্রিরাশীল, সর্বশরীরে বিসর্পিত, ভীত বিব
কল্প বিহীনতা সম্পাদন ও হুর্হোংপাদন করিয়া থাকে, কেহাত্যন্তরে প্রবিষ্ট
পুণ্যলোক ভোজনরূপ মনুসংগবসন্ত: সকাপিত হইয়া বেগল বিকল করিয়া তুলে এবং
সকল বিলুপ্ত করে, স্বপ্নের সর্বস্থানে সমুৎপন্ন রূপ বিদীর্ণ হইয়া যেমন সর্ববাণী
স্বপ্নায় উৎপাদন ও হুর্হোংপাদন করে, তদ্রূপ সীতা-বিরহশোক সন্ত্রস্তি স্নীহুত
স্বীকৃত স্বপ্নাকে বিকল এক হুর্হোংপাদন করিতেছে ।

স্বপ্নায় অর্থাৎ পূর্বশরিতিক হুর্হোংপাদন সন্দর্ভন করিব । (নিস্তান্ত)
স্বপ্নায় অর্থাৎ পূর্বশরিতিক হুর্হোংপাদন করিব । (নিস্তান্ত)

আজ্ঞা । ভূমিব স ন বশ ক • পবিত্বর্জনশীল । কাবণ,—

পূর্ণক স স্থানে গাঢ়ান্বায় প্রবাহ ছিল সম্পর্ক • সে স্থানে পুলিনপ্রদেশ ।
• এ বাহির ঘননিবনভাঙ্গন সম্পূর্ণ বৈপথ্যে গা ঘটিয়াছে । বচকালের পর দৃষ্ট এই
অন্য অন্য অবস্থা নহি । বোধ হচ্ছে কল্প পরিত্যাগের অপরিবর্তিত
অবস্থান 'শঙ্খা মট পন' ঐ পরিত্যক্ত বহুমল কবিত্তেছে ।

হায় । আমি পবিত্র্য কবি • প্রবৃত্ত হইলেও পঞ্চবটীয়েই আমাকে
এস্থানে যেন পশুপক্ষক আকর্ষণ করিবে •

[শোকাবলম্বনে] এ পঞ্চবটী • বৈদ্যহীম সচি • সহ স্তম্ভব দিনগুলি
• • • • • কবিবার্জি নজ্য হ প্যা • • • • • হইয়া । বঞ্চবটীসম্পর্কিত স্তম্ভার্থ
স্থান্যপক্ষ স • • • • • পয় • • • • • বিনাশ সাধন কবিয়া ছাড়া
শম কোবা স পঞ্চবটী তত্ত্ব বক্ষ্য পর্শন কবিবে ? পক্ষান্তরে সেই বনে
সত্যমান ব বয় স • • • • • প গমন ক হবে ?

শব্দক [প্রবল্য কবিয়া] মশাবাজ্য জয় হউক । পভো । ভগবান্ অগস্ত্য
আমাব নিকট • • • • • শবণ ক বয়া আপনাকে বলিয়া পাঠাইয়াছেন যে,
স্বহময়া গান্ধী পুষ্পাব ত • • • • • মাগলা দ্রব্যাদি সজ্জীকৃত কবিয়া
• • • • • মন প • • • • • চন • • • • • হবিগণও পঠাঙ্ক কবিত্তেছেন ।
• • • • • আগমন ব • • • • • আর্জি গকে সম্মানি • • • • • তদনন্ত
• • • • • আর্জি কবিয়া স্বদেশ প্রা • • • • • অশ্বমেধ যজ্ঞ সমাপ্ত
কবিবার জ্ঞা পশুত হই • • • • • পবিব ।

বাম । ভগবান্ যাচা আদেশ কবিয়াছেন শাস্তি হইবে

শব্দক তবে আপনি এষ্টদিক পুষ্পক পবিচালিত ককন ।

বাম ভগবতি পঞ্চবটি । শুকভেনব অনুবোধে মুহুর্তের জ্ঞা বামেব এই
ততি ক্রমরূপ অপবাধ কমা ককন ।

শব্দক । মহাবাজ, দেখুন দেখুন

এই কৌণ্ডাবতগিবি হাব কটীবতু • • • • • কুঞ্জপ্রদেশ কুঞ্জপব কৌশিক
সমূহের ঘুৎঘুৎ শব্দ মুখবিত ১ • • • • • কাককুণ মৌনাবলম্বন কবিয়া
বহিয়াছে । এই গিরিপ্রদেশে স্তম্ভত • • • • • বিচবণশীল ময়ূবদিগেব কেকাবব প্রবণে
উষ্ণ সর্পসমূহ পুবাভন চন্দনতরুব স্বক্লেবে বাকুলভাবে পরিভ্রমণ
করিত্তেছে ।

এবং—

এই সেই দক্ষিণদিগ বসন্তী শৈলসমূহ, ইছামিগেব গুহামধ্যে গোদাবরী বাবি কুলকুল করিয়া শব্দ করিতেছে, এবং শিখরাগ্রসমূহ মেঘাল্লিষ্টে চওয়ায় নীলবর্ণ ধাবণ করিয়াছে। এবং পবম্পবেয় প্রতিঘাতে সঙ্কুণ্ডভাবে প্রধাবিত তবঙ্গের গভীরশব্দে অগাধসলিল অতি দুর্দ্বর্ষ ঐ পুণ্য সরিংসঙ্গমগুলি দৃষ্ট হইতেছে

[সকলে নিঃশব্দ

পঞ্চবটীপ্রবেশ নামক দ্বিতীয় অঙ্ক সমাপ্ত ।

তৃতীয় অঙ্ক ।

[তমসা ও মুরলানামক নদীঘয়েব প্রবেশ ।]

তমসা । সখি মুরাল । তুমি ব্যস্ত হইয়াছ কন ?

মুরলা । ভগবতি তমসে । ভগবান্ অগস্ত্যেব সহধর্মিণী গোপামুত্রা আমাকে ন দীর্শ্রেষ্ঠ গোদাবরী নিকট এই কথা বলিবার জন্ম পাঠাইয়াছেন যে “তুমি জান, বধ সীতাকে ত্যাগ করা অবধি—

রামেব শোক গান্ধীর্ষ্যহেতু বাহিরে প্রকাশ না পাঠিলেও মর্শ্বহানে প্রেক্ষণভাবে প্রভৃৎ সন্ত প উ পাদন কবিয়া পুটপাকেব জ্ঞায় হইয়াছে ॥১

প্রিয়তমের তাদৃশ্ অনিষ্টপাত অবলোবন করিয় শোকসন্তাপ এতদূর বর্দ্ধিত হই ত্তে যে, তিনি এখন অত্যন্ত অধীর হইয়া পড়িয়াছেন। তাঁহাকে দেখিয়া আমার হৃদয় বড়ই কম্পিত হইয়াছে তিনি পঞ্চবটীতে আগমন করিবেন। এখানে আসিয়া সীতার সঙ্গে যেখানে সর্ধনা আমোদ প্রমোদ করিতেন, সেই স্থানগুলি এখন নিরত প্রত্যক্ষ করিবেন, তখন স্বভাবতঃ ধীরগভীর হইলেও গভীর শোক কোভের আবেগে তাঁহার পদে পদে ধৈর্য্যচ্যুতি ঘটিবার বিলক্ষণ আশঙ্কা আছে। অতএব ভগবতি /গোদাবার ! তুমি সাবধান হইবে—

বননই রাম ত্র বৃচ্ছিত হইবেন, তখনই ক্ষুদ্র অশুকগসম্পর্কে স্থনীতল কমলকিঞ্জক-সৌরভবাহী স্নানদ্বারু ধীরে ধীরে প্রবাহিত করিয়া তাঁহার জীবাত্মাকে পরিতৃপ্ত করিবে ॥২॥

তমসা । এতদূর সময়ে পরিচর্যা করা মেহেরই কাব্য বটে। কিন্তু রাম তমের চৈতন্যসম্পাদনের মূল উপায় যে নিকটেই উপস্থিত ।

মুরলা । কিরূপ উপায় ?

তমসা।—শ্রবণ কব । পূর্বে লক্ষণ সীতাকে বাম্বীণের তপোবনসমীপে পরিভ্রমণ করিয়া গেলে শীহার প্রসববেদনা উপস্থিত হয় । তিনি দুঃখ-ব্রহ্মণ্য আবেগে গঙ্গায় কাঁপ দেন, এখন তিনি সেইখানেই দুটি পুত্রসন্তান প্রসব করেন । পবে ভগবতী পৃথিবী একটিকে ও ভাগীর্থী অপবটিকে গ্রহণ করিয়া বসাতলে লটয়া যান । তাৎপবে তাহাৰা স্তন ভাগ করিলে গঙ্গাদেবী স্বয়ং সই দুটি বালককে মহর্ষি বাম্বীণকে নিঃকট সমর্পণ করিয়াছেন ।

মুরলা । [সবিম্বয়ে

এরূপ বাম্বীণদেবে দশাং বণামও পবম বিস্ময়াংহ । যে অবস্থায় ভাগীর্থী প্রমুখ দেবগণে দহায়তা সম্পাদনেব সামগ্রী হতয় পডেন ॥৩।

তমসা । এখন ভগবতী শাগীর্থী সবয়ু নদীৰ মুখে শব্বকের ংধবৃত্তান্ত শ্রবণ করিয়া বামেব সনস্থানে তাগমনেব সম্ভাবনা আছে ংলিয়া মনে করিছেন । তাই লোপামুদ্র মনে মনে য আশঙ্কা করিয়াছিলেন, তিনিও স্নেহবশতঃ সেই আশঙ্কা কাংয়াই গৃহকন্মচ্ছলে সাতাসমভবাগাবে গোদাবরী দর্শন জন্ত আসিয়াছেন ।

মুরলা । ভগবতী ভাল বিবেচনাই করিয়াছেন । কেনন, বামভদ্র যখন রাজধানীতে থাকেন এখন জগতেব মঙ্গলজনক অনেক বিষয় তাঁহাকে তাঁতে হয়, স্তবৎ নানা বিষয়ে ব্যাপৃত থাকায় মনের ততটা উবেগ থাকে না, কিন্তু এখন তিনি শুধু শোকে মঞ্জের সাথী করিয়া পঞ্চবটীতে আসিয়াছেন, স্তবৎ মহান্ অনর্থেব সম্ভাবনা । ভাল কথা, বামভদ্রকে সাতা কিরূপে সাধনা করিবেন ?

তমসা । দেবী ভাগীর্থী সাতাকে বলিয়াছেন যে—“বৎসে সীতে । আদ্য লবকুশের ঙ্গামর্ষিকা জন্মতিথি উপস্থিত, তজ্জন্ত তাহাদের হাতের বন্ধনস্থলে সংখ্যামঙ্গল গ্রাহি বন্ধন করিতে হইবে । সেই জন্ত স্বকণ্ঠে পুষ্ট্যন করিয়া তোমার শ্বশুরকুলের যান আদ্য পুরুষ, সমস্ত মন্ত বংশেব স্ত্রী, সেই পাপস্থ সূৰ্য্যদেবকে, তোমার আজ পূজা করিতে হইবে । মর্ত্য্য মাস্তবেব কথা দূরে থাকুক, আমাদের প্রভাবে বনদেবতারাগে তোমাকে দেখিতে পাইবে না ।” আর আমাকেও এই আদেশ করিয়াছেন—“তমসে । বধু জানকী

তোমাকে অভ্যস্ত স্নেহ করেন, সুতবাং তুমিই গীতাব সহচরী হইয়া থাকিবে।”
তবে আমি এখন ভগবতীর সেই আদেশ প্রতিপালনার্থ গমন করি।

মুথলা। আমিও এই সংবাদ ভগবতী লোপামুদ্রাকে জানাই। আর,
রামভদ্র বোধ হয় একক্ষণে আসিগাছেন।

তমসা। গোদাবরী হ্রদ হইতে নিজক্রান্ত হইয়া—

ঐ জ্ঞানকী মূর্ত্তিমান্ শোক অথবা শবাবিণা বিবহবাধাব ত্যগ যনে প্রবেশ
করিতেছেন। উহার আনন বিলম্বমান মুক্তকবচা এবং পাণ্ডুরণ কাণ ষপোলদ্বাবা
মনোহর শোভাপ্রাপ্ত হইয়াছে ॥৪

মুথলা। হানহ সেই জ্ঞানকী -

শবৎকাণেব চঃসহ ত্যপ থেকপ .বতকীকৃত্তমঃ গৰ্ভপবকে স্নান কবে,
দারুণ দার্থশোক ইতাব কৃত্তমশুক্ৰমাব জন্মরকে বিস্তুক কণিয়া বৃস্ত হহে
চাত মনোস্ত কিশলয়সদৃশ ইতাব আপাণ্ডুর কৃশ গাং ব সেধরুপ ত্তশোভ ত্ত
পরিপ্লান করিতেছে ॥৫

[উভয়ে কিয়দূর গমন করিয়া নিজক্রান্ত হইল]

বক্ষণক

[নেপথ্যে]

কি সৰ্কনাশ ! কি সৰ্কনাশ !।

[উৎকণ্ঠিত ও শোকাকুলচিত্তে শ্রবণ করিতে করিতে পুষ্পচয়নবাগ্নী
সীতার প্রবেশ]

সীতা। ওমা। আমার মনে হয়—এ প্রিয়গণী বাসন্তী কথা কহিতেছে।

[পুনর্বার নেপথ্যে]

পল্লবভক্ষণার্থ চঞ্চল ভাবে সম্মুখে উপস্থিত যে করিশাবককে সীতাদেবী
পূর্বে বহুতে শরকৌপলবাগ্নী দ্বারা পরিপোষণ করিয়াছিলেন —

সীতা। তাহার কি হইয়াছে ?

[পুনর্বার নেপথ্যে]

অপর এক দুর্জয় যুগপতি হস্তী বেগে আক্রমণ করিয়া করিনীর সহিত
জলক্রীড়ারত সেই হস্তীকে আক্রমণ করিল ॥৬॥

সীতা। [ব্যস্তভাবে করেক পা গমন করিয়া] আঘাপুত্র ! আমার

সেই তনয়কে বক্ষা করুন, রক্ষা করুন । [স্মৃতির অভিনয় করিয়া সখেদে, হায় । হায় । পঞ্চবটদর্শনে এই হতভাগিনীর মুখ হইতে সেচ পূর্বপরিচিত কথাগুলি নিঃসৃত হইতেছে । (উচ্চাষা আমার সঙ্গ পবিত্যাগ বারিতেছেন) । হা আর্ধ্যপুত্র । [মুচ্ছিত হইলেন] ।

তমসা । [প্রবেশ করিয়া] বৎসে । শাস্ত হও, শাস্ত হও ।

নেপথ্যে

বিমানবাজ । এষ্টস্থানেই থাক

সীতা । [আশ্রয় হওয়া লজ্জা ও স্বেদসেব সঙ্গিত] ওমা । তবপুণ জন্মের নাদেব ভ্রায় গুরু গভ্রাব এত বক্তৃৎসব কোথা হইতে অর্থাৎ তামাব কণকুহব পাবপুণ কাবোৎসে ? এবং এই হতভাগিনীকেও সম্ভাবিত কাবতেছে ?

তমসা । [স্তম্ভিত হস্তসহকাবে অশ্রুস্রোতন কাবয়া] বৎসে

মহা যেমন মেশক স্তনবা চাকিত ও সৎস্জিত হয় তুমিও তরুণ এই অজ্ঞাতকাবণ অব্যক্ত শব্দ শ্রবণ কবিয়া বেন চাকিত ও উৎসুক হলে ? ॥৭॥

সীতা । ভগবাত । অর্পণ কি বাগতে ছন যে এই শব্দ অব্যক্ত ? আমি বিস্ত স্বরসংযোগ চিনিতে পারিযাছি যে, আর্ধ্যপুত্রট কাবা কাহতেছেন ।

তমসা । শুনিয়াছি যে, ইক্ষাকুকুলোৎপন্ন নৃপতি সপারায়ণ কোন শূদ্রব পতি সপবিধানার্থ জনস্থানে আগমন কাবয়াচ্ছন ।

সীতা । সৌভাগ্যের কথা যে, সেচ নৃপতিব বাজধর্ম অক্ষুণ্ণভাবে প্রতিপালিত হইতেছে ।

(নেপথ্যে)

যেখানে তরু ও হরিণগণ পর্যাস্ত আমার বক্ষ, যেখানে প্রেমার সহিত দীর্ঘকাল অস্থান কবিয়াছিলাম, বহু নিঝর ও কন্দরপূর্ণ গোদাবরীর উপাস্তস্থিত পর্বতের এই সেই তটপ্রবেশ ॥৮॥

সীতা । (অহলোকন কবিয়া) আহা । ইহার দেহ প্রাতঃকালীন চন্দ্র মণ্ডলের ভ্রায় পাতুবর্ণ, ক্ষীণ ও ছর্কণ হইয়াছে, কেবল সৌম্য ও গভীর তেজোবিশেষ দ্বারা ঠাঁহাকে আর্ধ্যপুত্র বলিয়া বৃথিতে পারিতেছি । আমাকে ধরুন ।

তমসাকে জড়াইয়া ধরিয়া মুচ্ছিত হইলেন)

তমসা । [ধারণ কবিয়া] বৎসে । শাস্ত হও, শাস্ত হও ।

[নেপথ্যে]

অল্প পঞ্চবটীদর্শনে মহাতেজে প্রজ্জ্বলনোগ্নুখ, অস্তলীন হঃখানলের ধূমরাশির
স্তায় মোহ আরাধে পূর্কেই আবৃত কবিয়া কেলিতেছে ॥৯॥

হা । প্রিয়ে জানকি ॥

তমসা । [স্বগত] গুরুজ্ঞানবাণে একরূপ আশঙ্কাই করিয়াছিলেন ।

সীতা । [আশ্চর্য হইয়া] হায় । একি হটল ॥

[পুনর্কথাব নেপথ্যে]

হা দেবি দণ্ডকাবণাবাসের প্রিঃ সহচবি । বিদেহবাজপুত্রি ।

[মুচ্ছিত হইলেন]

সীতা । হায় । কি সর্বনাশ ॥ কি সর্বনাশ ॥ এট হতভাগিনীর উদ্দেশেই
নরননীলোৎপল ঈষৎ মুচ্ছিত কবিয়া মুচ্ছিত হইলেন । হা কষ্ট ।
উৎসাহভঙ্গহেতু বিবশ হইয়া পৃথিবা পৃথে পতিত হইলেন । ভগবতি তমসে ।
রক্ষা করন, বক্ষা করন, আশ্বপুত্রকে জীবিত করন ।

[তমসাব চরণে নিপতিত হইলেন]

তমসা । অরি কল্যাণি । তুমিই ত্রিলোকপাত রামচন্দ্রকে সজীবিত কর ।
তোমার কর স্পর্শ তাঁহার অতি প্রিয় ; ঐ স্পর্শেই তাঁহার সজীবনোপায়
বঢ়িয়াছে ॥১০॥

সীতা । বাহা হয় হউক । ভগবতী যাহা বলিতেছেন-- তাহাই কর ।

[বাস্ত হইয়া প্রধান]

[ভূতলে নিপতিত, দাশনয়না সাতাকর্ষক স্পৃহমান, আক্লামহেতু পুনঃপ্রাণ-
চৈতন্ত্য রামেব প্রবেশ]

সীতা । (ঈষৎ হর্ষের সহিত স্বগত)- জগৎপতির জীবন পুনরাগত হইল
মনে হইতেছে ।

রাম । আঃ । একি ॥

হরিচন্দনের পল্লবের রস কি আমার দেহে কেহ ঢালিয়া দিল ? অথবা
কিছ চন্দ্রকিরণাভূর নিস্পীড়িত করিয়া শুষ্কারা আমার দেহে নিষিক্ত করিল ?

অথবা বেদনাগ্রাস্ত জীবন ও চিন্তেব পবিত্রপঙ্কজারী সঞ্জীবনী ঔষধিব রস
আমার তাপিত হৃদয়ে প্রসিক্ত হইল ? ॥১ ॥

হৃদয়ের সঞ্জীবন ও পরিমোহন এই স্পর্শ নিশ্চয়ই চিব পরিচিত ইচ্ছা সত্ত্বঃ
সস্তাপজন্ত মূর্ছা অপনোদন করিয়া অত্যন্ত আনন্দাধানহেতু পুনর্বার বিহ্বলতা
সম্পাদন করিতেছে ॥১২ ॥

সীতা । (ভয়হেতু সোৎকম্পে দূরে অপসরণ করিয়া) সস্ত্রতি আমাব পক্ষে
চহাট নিরন্তর সৌভাগ্য ।

রাম । (উপবেশন করিয়া) স্নেহময়ী সীতাদেবী আমার প্রতি অল্পগ্রহ
করেন নাই ত ?

সীতা । হায় । হায় । আর্থাপূত্রিক আমার অধেষণ করবেন নাকি ?

রাম । যাধাট হউক, একবাব অহুসঙ্কান কথিয়া দেখি ।

সীতা । ভগবতি তমসে । তবে আমবা দুবে চলিধা যাট ; যচ্ছি ইনি আমাকে
দেখিতে পান, তাহা হইলে ঠাঁহাব অল্পমতিব্যাতীত সন্নীপে আগমনেব নিশ্চিত
আমাব উপর অধিকতব কুপিত হইবেন

তমসা । বৎসে । তুমি ভাগীরথীব বরপ্রভাবে বনদেবতাগণেরও
অদৃশ্য ।

সীতা । হাঁ, ইচ্ছা সত্য ।

রাম । হা প্রিয়ে, জানাক ।

সীতা । (প্রণয়ভিমানভাবে গদগদস্বরে) আর্থাপূত্র । এতুপ প্রিয় বাক্য
এ অবস্থার উপযুক্ত নহে । (অশ্রু বিসর্জন করিয়া) অথবা যিনি জন্মান্তরেও
দুর্লভকর্ষন, এই হতভাগিনীর প্রতি স্নেহ হইয়া যিনি এইরূপ বোদন করিতে-
ছেন, সেই স্বামীর প্রতি কেন কঠিন হৃদয়ার ভ্রার নির্দয় হইব । আমি ইঁহার
হৃদয় জানি, ইনিও আমাব হৃদয় বিদিত আছেন ।

রাম । (সর্কিত চুটি নিক্ষেপ করিয়া নির্কেয়ের সহিত) হায় । এখানে
কেহই নাই ?

সীতা । ভগবতি তমসে ! ইান বিনা কারণে আমাকে পরিত্যাগ করিয়া
ছেন, ইঁহার উদ্বৃণ অবস্থা দেখিয়া আমার হৃদয়েব যে কি অবস্থা তাহা
বুঝিতে পারিতেছি না ।

তমসা । আমি বুঝিতে পারিতেছি, বৎসে । আমি বুঝিতে পারিতেছি ।

তোমার ক্ষম। নৈবাগ্ৰহেতু উদাসীন ছিল এবং অনিষ্টাচরণবশতঃ কোপকলুষও
হত্যাছিল, এত চিব বিবহাবস্থায় সহসা সন্দর্শন সংঘটিত হওয়ায় বিশ্বাস নিশ্চয়
ও স্তিমিত হয়ে পড়িল। তদন্তর রামাৎ সৌজয়দর্শনে প্রসন্ন হইয়া এবং স্বামীব
শোকসন্দর্শনে গাঢ় কণায় পূর্ণ হইয়া উচ্ছ্বলিতপ্রোমেব আবেগ এক্ষণে ধেন
জ্বলিত হইয়াছে। ॥১৩॥

রাম দেবি। তোমার এই কলুষাঙ্গণাতল স্পর্শ মর্দমান অস্থগ্ৰেবে
কায় আমাকে এখনও আচ্ছাদিত করিতেছে, কিন্তু আমি গণনন্দদায়িনি ভূমি
কোথায় ? ॥১৪॥

সীতা। অগাধবৈরাগ্যব পবিচারক, আনন্দস্রাবা, আর্থাপুনেব এই
বিগ্নপবচননিচর শ্রবণ করিলাম, এত বাক্যে প্রত্যয়-হেতু আমাৎ জন্মলাভ
অকারণ পবিত্র্য গ হেতু শলাবিদ্ধ ও যন্ত্রণাময় হইলেও অতাব গোববেব আশ্রয়।

রাম। অথবা প্রথমতঃ এখানে কিরূপে আসিবেন ? নিশ্চয়ই পুনঃ পুনঃ
কল্পনাব পবিশীলন জন্ত পটুগাণতঃ আমাৎ এইরূপ ত্রাস্তি সংঘটিত হইয়াছে।

(নেপথ্যে)

'ক সর্কনাশ। কি সর্কনাশ ॥

('যে করিশাবক সাতাদেবাব স্বস্ত্যুত' উত্যাংগি স্রোকের পূর্বাঙ্ক পঠিত হইল)

রাম। (সশোক ও উকণ্ঠিত ভাবে) সেই বৎসের কি হইয়াছে ?

(পুনর্বার নেপথ্যে)

('করিগীর সহিত জগজীড়ার নিরত' উত্যাংগি স্রোকের উত্তবাঙ্ক পঠিত হইল।)

সীতা। কে সম্প্রতি ছুই গজযুগপতিকে আক্রমণ করিবে ?

রাম। তাহার সহিত জলকৈলিরত, প্রিয়র সেই পুত্রকে আক্রমণ করিতে
সমুত্তত সেই হরাস্ত্র কোথায় ? (উত্থান করিলেন)

(প্রবেশ করিয়া)

বাসন্তী। (সসন্ত্রমে) এক। দেব রঘুপতি।

সীতা। এ কি। আমার প্রিয়সখী বাসন্তী ?

বাসন্তী। ধীরাজ জয় হউক, জয় হউক।

রাম। (অভিনিবেশ সহকারে দর্শন করিয়া) এ কি। দেবীর প্রিয়সখী
বাসন্তী ?

বাসন্তী । দেব । সত্ব হউন, সত্ব হউন । এখান হইতে জটায়ু-পর্বতের নক্ষিপনিকৃষ্ণিত সাতাতার্থ দিয়া গোদাবরীতে অবতরণপূর্বক দেবীর পুত্রকে রক্ষা করুন ।

সীতা । হা তাত জটায়ু, আপনার অভাবে আজ জনস্থান যেন একেবারে শূন্য বলিয়া মনে হইতেছে ।

বাম । আহা । এট কথাজলি কি মন্বতেদৌ ।

বাসন্তী । দেব । এট দিকে আসুন, এট দিকে আসুন ।

সীতা । ভগবতি ! সত্য সত্যই এক বনদেবতারী আমাকে দেখিতে পাই-
বেন না ?

ওমসা । বৎসে । গকাদেবীর ইখ্য সকল দেবতা অপেক্ষা অধিক । তবে
তুমি কেন আশঙ্কা করিতেছ ?

সীতা । তবে ইহা নপেব অনুসরণ করি । [উভয়ের পবিত্রমণ ।

বাম । গমন করিয়া] ভগবতি গোবাবা । আপনাকে নমস্কার ।

বাসন্তী । [নিপুণভাবে অবলোকন করিয়া] দেব, দেব । আনন্দিত হউন ।
ই দেখুন—দেবীর পালিত পুত্র জয়গীত করিয়া করিণীব সহিত বিচরণ
করিতেছে ।

বাম । বৎস । বিশ্বম্ভরীদেবী ভূষত হইয়াছ ।

সীতা । ওমা । সেই করিণাবক এতবড় হইয়াছে ।

বাম । দেব । গোমাব বড় সৌভাগ্য ।

অগ্নি স্তম্ভ । মৃগাল কুবসদৃশ । অঙ্কুরভ্রমস্তমুকুলোলঙ্গম শোভমান যে করি
শাবক তোমার কর্ণভূষণ হইতে লবলীপলব আকর্ষণ করিয়াছিল, তোমার পুত্র
সেই করিণাবক অস্ত্র মনস্রাবী করি মৃগপতিকেও পরাজয় করিতে সক্ষম হইয়া
ঘোবনে ঘাহা অশেষ মঙ্গলেব নিদান সেই শক্তির পাত্র হইয়াছে ॥ ১৫ ॥

সীতা । দীর্ঘায়ুঃ বৎস এই শৌম্যাকৃতি করিণী হইতে অবিভক্ত হইয়া কাল-
তিপাত করুক ।

বাম । সখি, বাসন্তি । দেখ, দেখ বৎস স্বীয় প্রিয় পক্ষীর মনোবঞ্জে কেমন
পটুতা লাভ করিয়াছে !

অনারাসে উৎপাটিত মৃগালস্তমক গ্রাসরূপে প্রদান করিয়া, বিকলিত পদ-
সৌম্যে কুবাসিত জলের গণ্ডুয ত ওগ্র দ্বারা তার্যগার মুখমধ্যে ঢালিয়া দিতেছে ।

শুশ্রূষা জলকণা বর্ষণ করিয়া উহাৰ গাত্র পৰ্ণাপ্তভাবে সিক্ত কবিত্তে, এখং সেকাবসানে সৰলনা বিশিষ্ট নলিনীপত্ররূপ ছত্র উহার মস্তকে ধারণ করিতেছে ॥ ১৬ ॥

সীতা । ভগবন্তি তমসে । সেই করিশাবক এরূপ হইয়াছে জানি না এত দিনে কুশ লব,—দেখিতে কিরূপ হইয়াছে ?

তমসা । এই করিশাবক যেরূপ হইয়াছে শচাবাণ সেইরূপ হইয়াছে ।

সীতা । আমি এমনিই হতভাগিনী য আমাব যে কেবল নিরন্তর পতিবিরহ ঘটনায়ে তাহা নহে, তনয়দিগেব সহি ৩ বিচ্ছেদ ঘটনায়ে ।

তমসা । ভবিতবাতাই এইরূপ ।

সীতা । প্রসব কবিত্তি বা আমাব কি লাভ হইয়াছে ? যেহেতু আমাব পুত্রদ্বয়েব ঈষদবিবল কোমল ধবশদশনপঙা কয়ুতঃ সমুজ্জলকপোলশোভিত, নিব স্তবপ্রবৃত্ত মনোহর কাকলী ও হান্তমুখব, কাকপক্ষব নিলে মুখকমলযুগল আর্ঘ্য পুত্রকর্তৃক চুচিত হটল না ।

তমসা । দেবতাদিগেব প্রসাদে শোভাব তনয়দ্বয়ব মুখকমল পতিকর্তৃক চুচিত হইব ।

সীতা । ভগবত তমসে । পুত্রদ্বয়েব স্মাত্যচকৃত আমাব উচ্ছ্বসিত স্তনদ্বয় হইতে চঞ্চুধারা ক্ষবিত ৩৫ ছ এনং তাহাদিগেব জনকও এখানে সমুপস্থিত, অতএব আমি কিছুকালের জন্য গৃহস্থ হইয়াছি ।

তমসা । এ বিষয়ে আব অধিক কি বলিব ? স্নেহেব উৎকর্ষেব সামা সন্তানে অভিব্যক্ত হইয়া থাকে । তনয় সাতাপিতার লুচবন্ধনধরূপ । বিধাতা সন্তানরূপ জানন্দ্যয় একটি গ্রন্থিধারা পতিপত্নীৰ অস্তঃকরণরূপ পদার্থটাইটিকে বন্ধন করিয়া দেন । কারণ তনয় উভয়েরই স্নেহেব আস্থান ॥ ১৭ ॥

বাসন্তী । দেব । এদিকেও দৃষ্টিনিষ্কপ করন ।

নগোৎপত্ত মনোহর চক্ৰগচারপুঙ্কশোভিত, উন্নয়নমণিমুকুটের স্মার দীপ্যমান এই সৌন্দর্য, মনুসৌর সহিত প্রকৃত হর্ষে উদ্ভূতভাবে নৃণা করিয়া কলধতরুশাখায় কেকাধ্বনি করিতেছে ।

সীতা । [কোতুলোক্রান্তচিত্তে অশ্রু বিসর্জন করিয়া] এ দেই ।

রাম । বৎস । আমোদ কর, আমোদ কর । আমরা আজ এখানেই আছি ।

সীতা । অহা তাহাই হউক ।

বাম । তুমি যখন মণ্ডলাকাবে ভ্রমণ করিতে, তখন বুদ্ধাচিন্তা প্রিয়ার চক্ষুঃ
দলে সঙ্গে পট্টাভাস্তবে গোলাকারে আবর্জন করিত, এবং মনোহব জীব চকুর
নর্জনে চক্ষু ব কতট শোভা হইত । প্রিয়া করণয় দ্বাৰা তাল দিয়া তোমাকে নিজ
সজ্ঞানের জ্ঞান নাচাইতেন, আমি স্নেহপূর্ণহৃদয়ে উহা স্বরণ করিতেছি ॥ ১৯ ॥

অণো । পশুপক্ষা প্রভৃতি নীচজাতীয় প্রাণীবাণ্ড গ্রাহাদেব আয়ীয কে তাহা
ধ্বংসিতে পারে

যে কদম্ব বৃক্ষট প্রীতমা বর্দ্ধিত কবিয়াছিলেন, কতিপয় কুম্বুমের উদগমে
উহা শোভিত হইয়াছে ।—

সীতা । [অবশ্যকন কাব্য সাঙ্গনয়নে] আর্ধ্যপুত্র টিক চিনিধাছেন ।

বাম । সাতাব এই গি'ববিহাবা মসুব সেই বৃক্ষটিকে স্বরণ কবিয়া
রাখিয়াছে ! যথেষ্ট সে গ্রহ বৃক্ষে অবস্থান কবিয়া স্বজনসঙ্গপ্রীতি অগ্রুণব
কবিতোছে ॥ ২০ ॥

বাসন্তী । বাজন্ । এইস্থানে উপবেশন করন ।

আপনি সাতাব সর্হিত যে শাগা গলে শয়ন কবিতেন, কদমাবনমধ্যবর্তী এই
সেই শিলাতল । হ বণগণ এই স্থান পাবতাং কবিত না, কাবণ সীতা এই
স্থানে অবস্থিত হইয়া ইহানগকে অ নকদিন প্রভূত তৃণ দান কবিতেন ॥ ২১ ॥

বাম । ডঃ, ইহা দে খণ্ডে পাবা যায় না । [বিলাপ কবিতো করিতে অস্ত্র
উপবিষ্ট হইলেন ।]

সীতা । সর্ধি বাসান্ত ! আমাকে ও আর্ধ্যপুত্রকে এই স্থান কেন দেখাইলে ?
হায় ! হায় ! সেই আর্ধ্যপুত্র, সেই পঞ্চবটী বন, সেই সর্ধা বাসন্তী, বিাব
বিশ্রান্তের সাক্ষা সেই গোদাববাব অরণ্যপ্রদেশ, অপতানির্কিণেশে সেই মৃগপক্ষি
পাদপসমূহ সেই আম, ঠিক্ত আম এমনট মন্দভাগিনা যে যাদও এস্ত ল আমি
নিরাক্ষণ বসিতোছ, ওখাপি আমাব পক্ষে এগুলিব বেন অস্তিত্ব নাই । এমনই
জীবলোকের পরিবর্তন ঘাইয়াছে !

বাসন্তী । সর্ধি সাতো ! শ্রীরামচন্দ্রের এই অবস্থার প্রীতি কেন নৃষ্টিনিক্ষেপ
করিতোছ না ?

যিান অভিলাবমাছেই সর্ধ্বদা দর্শনযোগ্য হইলেও কুবলয়দলমিষ্ট অজবাবা
তোমাব নয়নের নূতন নূতন উৎসব বিধান কবিতেন, তিনি শোকে পরিক্রাণ,

বিকলোত্তর ও পাণ্ডুৰ্ণ হইয়াছেন, এবং ইনি যে সেই ব্যক্তি ইহা আতকষ্টেই
অহুমান করিতে পারা যায়, তথা প ইহাৰ আকৃতি নয়নাভিব্যম ॥ ২৩ ॥

সীতা । দেখিতোছি, সখি, দেখিতোছি ।

তমসা । স্বামীকে অবলোকন করিতে করিতেই যেন তোমার দিন অতি
বাহিত হয় ।

সীতা । হা অদৃষ্ট । ইনি আমাকে পাবত্যাগ কাবয় এবং আমি ইহাকে
পারত্যাগ করিয়া জীবনধারণ করিতে সমর্থ, ইহা কেহ স্বপ্নেও চিন্তা করিয়াছিল
কি ? জন্মান্তবের পব যেন ইঁগাব দশন লাভ করিয়া ছ, অতএব মুহূর্তের অন্ত
স্নেহাত্তরঙ্গম অর্থাৎপুত্রকে অশ্রুসম্ভাবেব পতন ও উদগমনেব অন্তরালে দোখয়া
লই । [দেখিতে লাগিলেন]

তমসা । [স্নেহে অশ্রুবিসর্জন এবং সাতায়ে আর্লনন করিধা]

পতিব দর্শনলাগসাহেতু 'বক্ষাবিত ও দূরপ্রসাবিত, ধূলপ্রায় মুখ ও স্নেহ-
ধারাবিধি তোমার এত দৃষ্টি প্রবণোচ্ছ্বানে বিগলিত, আনন্দ ও শোকজন্ত অশ্রু
বাশি বিসর্জন করিয়া শুষ্ককুলার জায় তোমার স্বদশ্যেযে যেন আভাষক করিয়া
যেতেছে ॥ ~ ॥

বাসন্তী । দেব বামচন্দ্র পুনরায় ও দেব যয়ং আগমন করিয়াছেন,
অতএব মধুবরী তরুণ পুষ্প ও ফলদ্বাব অর্ঘ্যানুপাদান করুক, বিক স্তকমল
সৌরভবাগী বনবায়ু প্রবাহিত হউক, এবং রাতসমুৎস্রক পাক্কুল নিরন্তর লাগত-
কষ্টে অব্যক্ত মধুর কুজন করুক ॥ ২৪ ॥

রাম । সখি, বাসন্তি । এস এখানে উপবেশন কর ।

বাসন্তী । [উপবেশন করিয়া অশ্রাবসর্জনপূর্বক] মহারাজ । কুমার
লক্ষণের মঙ্গল ত ?

রাম । [যেন শ্রবণ করেন নাই এইরূপ অভিনয় করিয়া]

সীতা স্বীয়করকমলধারা জল নীহার (উচ্চাধাণ) ও তৃণ প্রদান করিয়া যে
বৃক্ষ,পক্ষী ও হরিণদিগকে পুষ্ট করিয়াছিলেন, তাহাদিগকে অবলোকন করিয়া
আমার কি এক হৃদয়জাবী বিকার উপস্থিত হইতেছে, বাহা পাষণকেও বিগলিত
করিতে পারে ॥ ২৫ ॥

বাসন্তী । মহারাজ । আমি জিজ্ঞাসা করিতোছি—“কুমার সৌমিত্রির মঙ্গল
ত ?

বাম । [স্বগত] “মহাবাজ” এই সাধাধনপদটি স্নেহশূন্য, একমাত্র লক্ষণের
শুশল প্রদ্র কবিবাব সময় অক্ষবগুলি বাস্ত্যোদগমতত্ত্ব অল্পট উচ্চাবিত হটল,
চঠাতে মনে হয় ইনি বৈদেহীর বৃত্তান্ত অবগত আছেন । [প্রকাশ্যে] ঠাঁ কুম্বাৰের
কুশল । [ক্রন্দন করিতে লাগিলেন]

বাসন্তী । দেব । আপনি একরূপ নির্দয় হইলেন কেন ?

সাতা । সখি বাসন্তি । তুমি কেন একরূপ বলতেছ ? আৰ্ঘ্যাপূত্র সকলের
সমাপেই প্রিয়বাক্যে সম্ভাষিত হইবাব যোগ্য, বিশেষত. আমাব প্রিয়সখাব
নিকট ।

বাসন্তী । তুমি আমার জীবন তুম আমাব হিতায় বন্দ, তুমি আমাব
নেএ কোমুদা, তুম আমাব শবাবে অমৃতধাবা—ইতাদি শতশত চাচুবাক্যে
সেই সবলপ্রাণকে সন্তোষিত কবিয়া তাহাকেট—অথবা থাক, হহার পব আয়
কছু বলিবাব প্রয়োজন নাই ॥ ২৬ ॥

মুচ্ছিত হইয়া পড়িলেন]

বাম । যোগ্য স্থানেট বাকা ববতি ও মুচ্ছা হইয়াছে । সখি, সমাখন্ত হও,
সমাখন্ত হও ।

বাসন্তী । সমাখন্ত হইয়া, দেব, একরূপ অকায়াব অহুষ্ঠান কবিলেন
কন ?

সাতা । সখি বাসন্তি । নিবৃত্ত হও ।

বাম । লোকে সে সছ কবে না ।

বাসন্তী । সে কি কারণে ?

বাম । তাহা তাহারাই জানে ।

তমসা । তাহাদিগকেই তিরঙ্কৃত করা কর্তব্য ।

বাসন্তী । নির্দয় ! যশই আপনাব প্রিয় ; (কিঙ্ক) ইহা হহতে ঘোরতর
অপযশ আর ক হহতে পারে ? প্রভো ! বলুন, হুর্গম বনে সেই যুগনয়নাব কি
দশা ঘটয়াছে ? আপনি সে বিষয়ে কিরূপ মনে করেন ? ॥ ২৭ ॥

সাতা । সখি বাসান্ত ! তুমিই নির্দয় ও কঠোব, কেন না শোকসন্তপ্ত আৰ্ঘ্য-
পুত্রকে এইরূপে লজ্জাপিত কবিতেছ ।

তমসা । প্রেয় ও শোকে এইরূপ বলিতেছে ।

বাম । সখি এ বিকরে কি মনে কবিব ?

ভ্রমরত একবয়স্ক হরিণের স্ত্রী চপলায়তনেত্রী স্পন্দমান গর্ভভারে অলস-
গমনা জানকীর কোমল ও কৃষ্ণাঙ্গকরা জ্যোৎস্নাময়ী অঙ্গলতিকা আমমাংসভোজী
হংস্রণ নিশ্চয়ই গ্রাস করিয়াছে ॥ ২৮ ॥

সাতা । আর্ষাপুত্র । আমি জীবিত আছি, আমি জীবিত আছি ।

রাম । হা প্রয়ে জনকি । তুমি কোথায় ?

সাতা । হায় । অর্ষাপুত্রও উচ্চৈঃস্ববে ক্রন্দন করিতেছেন ।

তমসা । বৎসে । ইহা এত অবস্থার যোগ্যত বটে । হেঃখতবাক্তিগণের
ওঃখ দুব কবা কর্তব্য কাবণ —

গভাব জলাশয়েব জলোচ্ছ্বাস অতিমাত্র বৃদ্ধিপ্রাপ্ত হইলে প্রণালীমুখে জন
নির্গমন কৰাই প্রত্যকার হৃদয় গুরুশাকে ক্ষুব্ধ হইলে উচ্চৈঃস্বরে রোদন
কারয়া ডহাকে রক্ষা কাবতে হয় ॥ ২৯ ॥

।শেষতঃ বানচন্দ্রের প্রাণধ বণ নানাবিধক্লেমপরিপূর্ণ ।

উহাকে একান্ত নিঃশেষিত্তে যথোচিতরূপে এই ভূমণ্ডল পালন করিতে হয় ।
নির্দাষের উত্তাপ কুসুমকে বেক্রপ বিস্তৃত করে, সাতার বিবহসস্তাপ উহার
জীবনকে স্তম্ভরূপ পাবল্লান করিতেছে । বোদনবা । ওঃখ দুব কবা তাঁহাব পক্ষে
সুলভ নহে, কারণ ডান স্বয়ংস্ত ত্যাগ কাবয়াছেন । এখনও যে ডান জীবনধাবণ
কাবতে সমর্থ হহতেছেন, সে কেবল ।বগাপেব জনা, বোদন মহোপকাবক ও
লাভজনকই বটে ॥ ৩ ॥

রাম । অহো কি কষ্ট ! কি যাওনা ।

প্রগাঢ় উষেগে পরিপূর্ণ হৃদয় ।বদালত হহতেছে, কিন্তু ।বধা ভিন্ন হহতেছে
না । বিকল ও পরিষ্কার .৫ মুর্ছা প্রাপ্ত হহতেছে, কিন্তু একেবারে অট্টেভনা
হহতেছে না । অস্তর্দর্শি দেহে সপ্তস্ত কারতেছে, কিন্তু তস্মাকৃত করিতেছে না ।
মণ্ডভেদী বিধি প্রহার কারতেছেন, কিন্তু জীবনসূত্র ছিন্ন করিতেছেন না ৩০ ॥

সাতা । এইরূপই বটে ।

রাম । হে পুরবাসগণ । হে জনপদবাসস্বয়ম্ ।

আমার গৃহে বৈদ্যাহর বাস আপনাবিগের সম্ভব হয় নাই । ইহা লোক
পন্নস্বয়ম্ অবগত হইয়া তাঁহাকে নির্মমানে কৃপের ন্যায় ত্যাগ করিয়াছি ; এবং
তক্ষন্য অহুশোচনাও করি নাই । চিরপরিচিত এই সকল স্থান ও তদন্তর্ভুক্ত

ভাবসমূহ আমাকে বিভ্রান্ত করিতেছে । এ বিষয়ে উপায়ান্তরবিহীন হইয়া আমি এইরূপে ক্রন্দন করিতেছি, আপনারা এখনও প্রসন্ন হউন ॥ ১২ ॥

তমসা দেখিতেছি, ইহার শোকসাগরের আবর্তগুলি অতি গভীরভাবে পূর্ণ হইয়া উঠিয়াছে

বালস্তী । দেব । অতীত বিষয়ে ধৈর্য্য অবলম্বন করুন ।

রাম । সখি । কি বলিলে,—ধৈর্য্য ?

সীতা বিবাহিত জগতের স্নান দ্বাদশ বৎসর উপস্থিত । সীতা এই নামও লুপ্তপ্রায় হইয়াছে । অপচ রাম জীবিত নাই এমন ত নহে । ॥৩৩॥

সীতা । আর্ধ্যপুত্রের এই কথায় আমি মোহিত হইয়াছি ।

তমসা হাঁ বৎসে ! তাত বটে ।

সেবার্দ্ধ অথচ শোকদারুণ এই কথাগুলি একান্ত শ্রম ও মধুর নহে । উহা যেন বিষমিশ্রিত মধুধারা তোমাব উপর বর্ষিত হইতেছে ॥ ৩৪ ॥

রাম সখি বাসস্তি । হৃদয়ে পবিষ্ট বক্র জলদগ্ধাবনলাকায় শ্রায়, অথবা সবিষ দংশনের গায় মন্দ্রচ্ছন্দী, হৃদয়ে নিষিক্ত গীক শোকশেল কি আমি সহ্য করি নাই ? ॥ ৩৫ ॥

সীতা । আমি এমনই হতভাগিনী যে পুনরায় আর্ধ্যপুত্রের ক্রেশের কারণ হইয়াছি ।

রাম । আমার হৃদয় অতি দৃঢ়ভাবে নিরুদ্ধ ও নিয়ন্ত্রিত হইলেও পূর্ক পবিচিত এই প্রেরবস্তকলদর্শনে আন আমাব এইরূপ শোকের আবেগ উপস্থিত হইয়াছে, কারণ

অত্যন্ত চঞ্চল তরঙ্গমালার গায় ক্ষুতিত আবেগের দমনার্থ অতিকষ্টে অস্তরে যে যে বস্তু ও উদ্ভব করিতেছি, তৎসমস্তই বলপূর্কক বার বার ব্যর্থ করিয়া কেমন এক প্রেবল চিন্তাবিকার বাহিতে প্রকাশ পাইতেছে । যেন প্রচণ্ডপ্রবাহ সৈকতসেতু বিধ্বস্ত করিয়া প্রেবাবিত হইতেছে ॥ ৩৬ ॥

সীতা । আর্ধ্যপুত্রের এই দারুণ দুনিবার শোকাবেগে আমারও শোক উৎপলিত ও উদ্ভিত হইয়া অন্তঃকরণ কম্পিত করিতেছে ।

বাসস্তী । [স্বগতঃ] দেব রামভ্রাতৃ অতি বিপন্ন হইয়া পড়িলেন, অতএব ইহার মন অন্তরিকে আকৃষ্ট করি । [প্রেকাশ্বে] চিবপরিচিত এই জনহান প্রেদেশসমূহ অবলোকন করিয়া আপনি চিন্তা বিনোদন করুন ।

বাম । তাহাটী হটক [উখান ক বয়া কয়েক পদ গমন করিলেন] ।

সীতা । যাহা ছাড়া তুংথ উদ্দাপিত হইবে, প্রায়সখী তাহাও দুঃখ-
নিবারণের উপায় বলিয়া মনে করিতেছেন ।

বাসন্তী । দেব । আপনি সাধাব অ গমনপথে দৃষ্টিনিষ্ক্রেপ করিয়া এই
লতাগূহে উপবিষ্টা ছিলেন, সাগা হংসশ্রেণী অবলোকন বিষয়া কৌতুকবশতঃ
গোদাববাতাবে অংকক্ষণ অপেক্ষা করিয়াছিলেন । পবে প্রত্যারুহ হইয়া
আপনাকে তুংপিং স্ত অবলোকনে কাতবতাবশতঃ কমলমুকুলতুল্য মনোহব
প্রণামাজ্জ্বল বন্ধন করিয়াছিলেন ॥ ৭ ॥

সীতা । সখি বাসন্তী । তুমি অতি নিদ্রয়, অতি অনদ্রয় । কেননা—
হৃদয়েব মনস্কানে প্রবিষ্ট শলোব পুন পুনঃ সংঘটন করিয়া এই মন্দভাগিনীকে ও
আধাপুত্রকে সস্তাপিত কাবতেছ ।

বাম । অগ্নি অভিমানিনী জাংকা । আমি তোমাকে যেন ইতস্ততঃ
অবলোকন করিতেছি, 'কস্তু তুমি আমাব প্রতি অমুকম্পা করিওছ না ?

হা হা দেবি । আমাব রুদয় তিদ' । হইতেছে, দেহেব বন্ধন যেন শিথিল
হইয়া পড়িতেছে অগৎ শূনা মনে হইতেছে, অবিবত জালায় অস্তবে জলিতেছি ।
প্রবল মোহ সমস্ত আচর করিয়া ফেলিতেছে, হতভাগা আমি কি উপায় কব ?
[মুচ্ছিত হইয়া পড়িলেন] ॥ ৮ ॥

সীতা । ভায়, ভায়, আধাপুত্র পুনরায় মুচ্ছিত হইয়া পড়িলেন ?

বাসন্তী । দেব । শাস্ত হটন শাস্ত হটন ।

সীতা । হা আধাপুত্র । এই মন্দভাগিনীব জনাই অগতেব মদগাধাব
আপনার বারংবার এটরূপ ভীষণ জীবনসংস্করকারী দশাপরিণাম হইতেছে ।

তমসা । বৎসে শাস্ত হও শাস্ত হও । পুনরায় তোমার করম্পর্শই রামভদ্রের
সজীবনের উপায় ।

বাসন্তী এখনও পযাস্ত চৈতন্য পাঠলেন না ? হা প্রায়সখী সীতে ! তুমি
কোথায়, আপনার আশ্রিত্বের প্রাপবক্ষা কর ।

সীতা । [বাগ্রভাবে সমীপে আসিয়া রামভদ্রের হৃদয় ও ললাট স্পর্শ
করিলেন ।

বাসন্তী। দোভাগ্যক্রমে রাষিচন্দ্রে সংজ্ঞালভি করিরাছেন।

রাম। সেই সংস্পর্শ, বহিঃস্থিত (যক্ মেবঃ মজ্জারিপ্রভৃতি) ও অন্তঃস্থিত শরীরধাতুসমূহ সহসা যেন অমৃতময় প্রলেপে দ্বারা আলিষ্ট করিয়া আমাকে পুনঃ প্রেক্ষাঙ্গীভিত করিতেছে ॥ ৩৯ ॥

[আনন্দে মুগ্ধিত নেত্র হইয়া] সখি বাসন্তি, অকুটে পুপ্রসন্ন।

বাসন্তী। দেব, কিরূপ ?

রাম। সখি, আর কি ? জানকীকে পুনবার প্রাপ্ত হইয়াছি।

বাসন্তী। দেব রামভক্ত। তিনি কোথায় ?

রাম। [স্পর্শস্থলের অভিনয় করিয়া] এই দেখ না—সমুখেই দণ্ডায়মান রহিয়াছেন।

বাসন্তী। দেব। মনভাগিনী আমি একে প্রিয়সখাব শোকে দিবানিশি দগ্ধ হইতেছি, তাহার পব আপনি ঐকরূপ দারুণ বর্ষাভেদী প্রলাপবাক্য উচ্চারণ করিয়া পুনরায় আমাকে কেন দগ্ধ করিতেছেন।

সীতা। এখান হইতে চলিয়া বাইতে অভিলাষ করিতেছি; কিন্তু দীর্ঘকালের অল্পরূপবশতঃ মধুব ও নীতশ পতিদেহস্পর্শ আমার সুদীর্ঘ ও দারুণ সন্তাপ মুহূর্ত্তমধ্যে বিদূষিত করিয়া আমার হস্তকে যেন বজ্রলেপ দ্বারা সংবদ্ধ করিয়াছে। আমার বর্ষাক্র হস্ত নিতান্ত দৃড়তা প্রাপ্ত হইয়া যেন বিবশ ও কল্পিত হইতেছে।

রাম। সখি। প্রলাপবাক্য কেন হইবে? বিবাহসময়ে মঙ্গলস্থলে অলঙ্কৃত, যে কর স্পর্শ করিয়াছিলাম, যথেষ্টভাবে অল্পভূত অমৃতশীতল স্তম্ভকর স্পর্শহেতু যে কর আমার চিরপরিচিত—

সীতা। আর্ধ্যপুত্র। আপনি এখনও সেই আর্ধ্যপুত্রই আছেন।

রাম। করকা ও শিশির তুল্য শীতল এবং সুকুমার লবণীর পল্লবসমূহ তদীয় সেই হস্ত সহসা আমি প্রাপ্ত হইয়াছি ॥ ৪০ ॥

[সীতার হস্ত ধারণ করিলেন]

সীতা। হার, হার, আর্ধ্যপুত্রের স্পর্শে বিরুদ্ধচিত্ত হওয়াতে আমার একি প্রবাক্য উপস্থিত হইল।

রাম। সুকি করস্বতিন্ আমাকে আঁধার হইয়াছিল। ঐকনিপ্রায় হইতেছি।

আমি সীতাকে হারাই হারাই এই আশঙ্কায় অতিভূত হইতেছি। অতএব তুমি সীতাকে ধারণ কর।

বাসন্তী। তার কষ্ট, ইহার উন্নাদের লক্ষণই উপস্থিত হইল।

সীতা। [ব্যস্ত হইয়া হস্ত টানিয়া লইয়া সরিয়া গেলেন]।

রাম। হা ধিক্, কি বিপদ। হা ধিক্, কি বিপদ। বেদসিদ্ধ, কম্পমান ও অজ্ঞতাশ্রোণ্ড তদীয় করণরূপ আমার বর্ষাক্ত, বেপমান ও অবশ হস্ত হইতে সহসা পরিত্রষ্ট হইল ॥ ৪১ ॥

সীতা। হায়, হায়, এখনও উনি আপনাকে প্রকৃতিস্থ করিতে সমর্থ হইলেন না? [উহার নয়নভূগল কখনও চকল, কখনও নিস্পন্দ, কখনও স্বব্যাপারে অপারগ ও কখনও ঘূর্ণমান হইতেছে।]

তমসা। [দেহ, হাত ও আনন্দসহকারে নিরীকণ করিয়া] পতিস্পর্শে ব্যাহার পাত্রে বর্ষাক্ত, যোমাক্তিত ও বেপমান হইয়া বর্ষাকালের নববারি-সিক্ত, উপসক্তকোরক, অনিলসকালিত কনকতরুশাখাব শোভা ধারণ করিয়াছে ॥ ৪২ ॥

সীতা। [স্বগত] হায়। আমার এই অবশ শরীর আমাকে ভগবতী ভাসনার নিকট লজ্জিত করিল। ইনি কি মনে করিবেন, “বাসী তোমাকে স্বকারণে পরিত্যাগ করিলেন, তথাপি তোমার জ্বরের এইরূপ অপরূপ।”

রাম। [সকল দিকে দৃষ্টিনিক্ষেপ করিয়া] হায়। কই জানকী ত এখানে নাই? নির্ধরে, বৈদেহি!

সীতা। সত্যই আমি নির্ধর, কেননা আমি আপনাকে এরূপ অবস্থায় দেখিয়াও জীবনধারণ করিয়া আছি।

রাম। বেধি। তুমি কোথায় আছ। আমার প্রতি প্রেম হও, আমাকে এই অবস্থায় পরিত্যাগ করা তোমার কর্তব্য নহে।

সীতা। আর্ধ্যপুত্র। আপনার এই বাক্য প্রকৃত অবস্থায় বিপরীত।

বাসন্তী। দেব। প্রেম হউন, বীর অলৌকিক বৈধ্য অবলম্বনপূর্বক প্রতি প্রকৃত শোকে অতিভূত আত্মাকে স্থিতি করন। কৈ এখানে আমার স্নিগ্ধসখী সীতা কোথায়?

রাম। বাস্তবিকই সীতা এখানে নাই। তারা না হইলে বাসন্তীও আমার একমুখে প্রকৃত পরিত্রষ্ট না? তবে কি এ কথা? কিন্তু আত্মিক বিবর্তিত

হই নাই। রাবণের আবার মিজা কোথায় ? এ নিশ্চরই পুনঃ পুনঃ অকুণ্ঠিত ;
কল্পনার প্রভাবে সমুৎপন্ন ভ্রম আমাকে পরিত্যাপ করিতেছে না।

সীতা । নির্দয়ছন্দরা আমিহে আর্ধ্যপুত্রকে প্রেতারিত করিতেছি ।

বাসন্তী । দেব ! দেখুন, দেখুন—

রাবণের কৃকলৌহনির্ষিত রথ জটায়ু কর্তৃক ভগ্ন হইয়া ঐ পতিত রহিয়াছে ;
ঐ দেখুন ককালাবিশিষ্ট পিশাচবদন অশ্বতরগুলি নিপতিত , খণ্ডগ ঘায়া জটায়ুর
পক্ষ্মুল ছেদন করিয়া আপনার শত্রু দশানন দীপ্যমানকান্তি ও বিচেষ্টনানা
সাতাকে কোড়ে ধাবণপূর্বক, চক্ষণ বিদ্র্যাতের ছাতিচ্ছটার সমুদ্ভাসিত কৃকবেধ-
খণ্ডের দ্বায় এই স্থান হইতে আকাশপথে উৎপাতত হইয়াছিল ॥ ৪৩ ॥

সীতা । [সতয়ে] আর্ধ্যপুত্র । পূজ্যতম তাত জটায়ু নিহত হইতেছেন,
আমিও অপছত্ত হইতেছি , বক্ষা করুন, রক্ষা করুন ।

রাম । [বেগে উখিত হইয়া] আঃ দুঃখান্ন, জটায়ুপ্রাণবিনাশক,
সীতাপহারক, কোথায় যাসু ?

বাসন্তী । অরি দেব । বাক্সকুলের প্রায়-ধুমকেতু, এখনও আপনার
ক্রোধের পাত্র কেহ আছে কি ?

সীতা । অহো আমি পাগলের দ্বায় হইয়াছি ।

রাম । সম্প্রতি রোদন ও বিলাপা দ্বয় প্রয়োজন হইয়া পড়িয়াছে ।

সৈন্তসংগ্রহ সেতুবন্ধনাদি বিবিধ উপায়ের অবলম্বনহেতু এবং শৌৰ্য্যোদ্ধার
বানররাক্ষসদিগের বহু যুদ্ধের সংঘটনাদ্বারা লগতে অতুলনীর অসুত মনের
অবতারণার জগ সত্তত বিরোগদুঃখবিনোদনোপায়বিশিষ্ট মুখ্যকীর সেই পূর্ববিরহ
শক্‌বিনাশের লুকে লুকে অবলান হইয়াছিল । এক্ষণে এই নিরবধি অপ্রতিবিধের
বিরহ কিম্বশে নীরবে লহ করিব ? ৪৪ ॥

সীতা । হায় ! এ বিপদের কি অবলান নাই ? মনভাগিনী আমি মন্ডিলারি ।
[রোদন করিতে লাগিলেন ।]

রাম । হা কষ্ট ! হায় প্রিয়ে ! যেখানে বানররাজ স্ত্রীদিগের সহিত আশ্রয়
বৈতী কলপ্রাধ-ময়ে, যেখানে কপিদিগের শক্তি নিশ্ফল, আধ্বাণেরও প্রাণ
পবনভঙ্গ হইলক্বে যেখানে গমন করিতে পারে না, বিধকর্ম্মার পুত্র
সেখানে বহিষ্কার পথে প্রভুত করিতে অক্ষম এবং সৌমির্দিগও যাহ
বিবিক্ত হইয়াছেন—কোন স্থানে সুখি আছে ! ৫ ॥

সীতা । পূর্বাভিহ্ন হইল অগ্নিকা শ্রেয়ঃ ছিল ।

রাম । সখি বাসন্তি ! রায়ের মর্শনলাভ এখন কেবল সুহৃদগণের দোহনের নিমিত্ত হইল । তোমাকে আর কতক্ষণ কাঁধাইব । আমাকে বাইবার জন্ত অহুদতি দাও ।

সীতা । [উৎকর্ষার সহিত তমসাকে অবলম্বন করিয়া] তগবতি তমসে ।
আর্ধ্যপুত্র বে চলিলেন ।

তমসা । বৎসে ! শাস্ত হও, শাস্ত হও আমারও আয়ুমান কুলগবের বর্ধবুদ্ধি উপলক্ষে মাদলিক অহুষ্ঠান শুভ ঐচ্ছবকনসম্পাদনেব জন্ত তাগীরখীর চরণোপাস্তে গমন করিব ।

সীতা । তগবতি, প্রসন্ন হইন, মুহূর্তের ক্ষণ এই ছুর্ভদ্র জনকে অবলোকন করিলা লই ।

রাম । স্মরণ্তি অখমেধবজের অহুষ্ঠানার্থ আমাব সচক্ষণী আছেন—

সীতা । [শাশকভাবে স্বগতঃ] আর্ধ্যপুত্র । তি নি কে ?

রাম । সীতার সুবর্ণময়ী প্রতিকৃতি ।

সীতা । [সাঙ্ক্লাদে ও সজলনয়ন] আপান এখনও আমার সেই আর্ধ্যপুত্র । আধা ! এতক্ষণে আর্ধ্যপুত্র আমার পরিত্যাগরূপ লক্ষ্যশব্দ উৎপাটিত করিলা বিলেন ।

রাম । সেই সুবর্ণময়ী সীতাপ্রতিকৃতিমর্শন করিলা আমার এষ্ট অঙ্গসিক মর্শন বিসোদিত করিব ।

সীতা । আর্ধ্যপুত্র যাহাকে বস্ত্র করেন এবং যিনি আর্ধ্যপুত্রের চিত্তবিনোদন করিয়া এই জীবলোকের আশার নিবন্ধন হইয়াছেন, তিনি ধন্য !

তমসা । [দীর্ঘ হাতপূর্বক সম্মুখে ও শাশনয়নে] বৎসে ! এইরূপে তুমি নিরুদ্বেগ প্রাপ্তো করিতেছ ।

সীতা । [লজ্জার অধোমুখী হইয়া স্বগতঃ] তগবতী আমাকে পরিহাস করিলেন ।

রামস্বামী । আপনাব এই সনাপন আশাবিগের প্রীতি বিরতিশর অহুর্গে-
প্রসন্ন হইল । প্রতিগমন লক্ষণে এই কথা বলি যে, বাহাতে কার্য্যহানি না
হয়—ভাব্যই হইল ।

সীতা । " বাসন্তীও স্মরণ্তি আমার প্রতিকৃতিমর্শন হইল ।

তমসা । বৎসে । এস, আনরা যাই ।

সীতা । [ছগ্গের সহিত] তাহাই করি ।

তমসা । এ অবস্থার তুমি কাইবেই বা কিরূপে ?

দর্শনলালসার বিক্ষান্তিত তোমার নেত্র স্বামীর গাজে যেন বিলম্ব হইয়া রতিরাছে ; সেই চক্ষুকে কিরাইয়া লইতে যে বদ্ব করিতেছ,—তাহাতে তোমার মর্শ ছিন্ন হইয়া বাইতেছে, কিন্তু চক্ষুকে কিরাইতে পারিতেছ না ॥৪৫॥

সীতা । অপূর্বপুণ্যকলে যাহাব দশনলাভ ঘটিয়াছে, সেই আর্ধ্যপুত্রের পান-পদ্মে প্রণত হই । [মূর্চ্চিত হইলেন]

তমসা । বৎসে, শাস্ত হও, শাস্ত হও ।

সীতা । (শাস্ত হইয়া) জলদাবরণনিমুক্তি ও পুনবায় জলদোপরোধ এই উত্তরের মধ্যে কতকগণই বা পূর্ণশশধরের দর্শনলাভ ঘটে ?

তমসা । অহো কাৰ্য্যকারণভাবেব কি চিনাটৈবচিত্র্য ।

যেমন জলরাশি আবর্ত্ত ব্দব্দ ও তঙ্গরূপ নানা অবস্থান্তর প্রাপ্ত হয় বটে ; কিন্তু সমস্তই বস্তুতঃ জল, প্রেরিত রসও তঙ্গুপ সেই একই । একই কারণ রস নিমিত্তভেদে তিন্নাবস্থা প্রাপ্ত হইয়া যেন পৃথক্ পৃথক্ রূপভেদ প্রাপ্ত হয় ॥৪৬॥

রাম । বিমানরাও ! এহদিকে চল, এইদিকে চল । (সকলে উৰ্ণিত হইলেন)

তমসা ও বাগম্বী । (বথাক্রমে সীতা ও রামেব প্রতি) মদবিধ ব্যক্তিকরণ সহ বহুস্বতী, তরঙ্গিনী গঙ্গা, বেদ হইতে বিাতন্ন ছন্দঃসমূহের প্রথম প্রবর্ত্তিত্ত্বা সেই কুলপতি বাম্বীকি, এবং অরুদ্বতীসহার মহবি বশিষ্ঠ তোমার প্রকৃত মঙ্গল-বিধানের জন্ত ততাপীর্বাদ করুন ॥৪৮॥

(সকলে নিজাস্ত)

ছারা নামক তৃতীয় অঙ্ক সমাপ্ত ।

চতুর্থ অঙ্ক ।

(দুই জন তাপনের প্রবেশ)

তাপানন । সৌধাতকি । দেখ দেখ,—আজ ভগবান্ বাসীকির আশ্রমে অনেক অতিথির সন্মাগন হইরাছে, তাঁহাদিগের অভ্যর্থনার নিমিত্ত সমধিক উত্তোগহেতু আশ্রমের কেমন রমণীয় শোভা হইরাছে । দেখ—

ঐ ভপোবনের মৃগ সম্ভঃপ্রসূত তৃকাভূর প্রিয়াকর্ষক পীতাবশিষ্ট স্নমধুর উষ্ণ নীবারের (উড়ি ধাতের) মণ্ড পর্যাপ্ত পবিমাণে পান করিতেছে । বদরীকলের সহিত শাকরন্ধনের গন্ধ স্ততস্তুত মনোম সমুদগ্গ গন্ধের সহিত মিলিত হইয়া চকুর্দিকে ব্যাপ্ত হইয়া পড়িতেছে ॥১॥

সৌধাতকি । অস্ত ঐ পক্ষ্মশ্র অতিথিগণের আগমন উপলক্ষে অনধ্যায়ের কার্য উপস্থিত হইরাছে ।

প্রথম । (হাত করিয়া) সৌধাতকি, গুরুগণের প্রতি তোমার সম্মান প্রদর্শনের কারণ কিছু অঙ্কৃত প্রকার দেখিতেছ ।

সৌধাতকি । ওহে তাপানন । অস্ত এই বৃহৎ শ্রোতীন দলের ধুরন্ধর (বোড়ল) রূপে যে অতিথি আসিরাছেন, উহার নাম কি ?

তাপানন । হি হি । এইরূপ পরিচাসবাক্য প্রয়োগ মিতাঙ্কই অন্যাঃ । উনি ভগবান্ বশিষ্ঠ । অরুচুতীকে অগ্রে কারিয়া মহারাজ দণ্ডবধের মহিবীগণের মেতুষ-প্রেশপূর্ষক ঋষ্যপুত্রের আশ্রম হইতে আগমন করিতেছেন । তুমি কেন এরূপ প্রশ্ন্যপ বাক্য বলিতেছ ?

সৌধাতকি । অঃ—ইনি বশিষ্ঠ ?

তাপানন । হাঁ ।

সৌধাতকি । আমি মনে করিরাছিলাম এ একটা ঝাঁস বা বুক (বোব) ।

তাপানন । আঃ কি বলিতেছ ?

সৌধাতকি । ইনি আসিরাই সেই হতভাণা বৎসভরীর অস্থি দাশে নষ্ট রক্ত শূন্যে চর্ষণ করিয়া ফেলিলেন ।

তাপানন । দাশের সহিত মধুশর্ক দান কর্তব্য এই বেদবাক্যের প্রতি বৈর্যব-প্রদর্শন করিয়া ধূমধ্বজ অতিথিরূপে, সন্মাগত বেদাধ্যায়ী বিদ্বা বা মধুশর্কের স্তব্ধকীর্ত্তি স্তব্ধ বৎসভরী, ধূম অথবা বৃহৎ ছাপ প্রদান করিয়া থাকেন ।—কর্ত্তব্য-প্রদর্শন ইত্যই বর্ষ বলিয়া নির্দেশ করিরাছেন ।

সৌধাতকি । না তাই, তোমার বুদ্ধি ঠিক নহে । ও নিরম সর্বত্র খাটে না ।
তাপ্তারন । কেন ?

সৌধাতকি । বশিষ্ঠমিশ্রের সমাগমে বৎসতরী নিহত হইল বটে । কিন্তু
আজই সমাগত রাজর্ষি জনকের অন্তর্ধানব জন্ত ভগবান্ বাম্বীকি দধি ও মধু দ্বারা
মধুপর্ক প্রদান করিয়াছেন । বৎসতরীটিকে ছাড়িয়া দেওয়া হইয়াছে ।

তাপ্তারন । যাহারা মাংসভক্ষণ হইতে নিবৃত্ত হন নাই তাঁহাদিগের সবকে
ঋষিগণ এইরূপ বিধান করিয়াছেন । মাননীয় জনক কিন্তু মাংসভোজন হইতে
বিরত হইয়াছেন ।

সৌধাতকি । কি জন্ত ?

তাপ্তারন । তিনি সীতামবীর সেই মৈবহর্ষিকিপাকের কথা শ্রবণ করিয়াই
বানপ্রস্থধর্ম অবলম্বন করিয়াছেন, এবং এই অবস্থায় চন্দ্ররূপে তপস্তা করিতে
করিতে তাঁহার কতিপয় বৎসর অতীত হইয়াছে ।

সৌধাতকি । তবে কি জন্ত এখানে আগমন করিয়াছেন ?

তাপ্তারন । চিরন্তন প্রিয়স্বস্ত্রং বাম্বীকিকে অবলোকন করিতে আসিয়াছেন ।

সৌধাতকি । কোশল্যা প্রভৃতি কুটুম্বপত্নীগণের সহিত অস্ত তাঁহার সাক্ষাৎ-
কার হইয়াছে কি ?

তাপ্তারন । সস্ত্রাতি ভগবান্ বশিষ্ঠ ভগবতী অরুন্ধতীদ্বারা বেদী
কোশল্যার নিকট বলিয়া পাঠাইয়াছেন যে কোশল্যা যেন স্বয়ং গিয়া বিধিলাঙ্ঘি-
পতি জনকের সহিত সাক্ষাৎ করেন ।

সৌধাতকি । এই সঙ্গল বৃদ্ধ বৈরাগ্য পন্নস্বর মিলিত হইয়াছেন,
আরও বালকগণের সহিত সেইরূপ মিলিত হইয়া ক্রীড়াকৌতুকে এই অনন্যায়-
বহোৎসব সম্পাদন করি ।

(উভয়ে অঙ্গের হইল)

তাপ্তারন । ব্রহ্মবাদী প্রাচীন রাজর্ষি জনক বাম্বীকি ও বশিষ্ঠের
অর্চনা করিয়া সস্ত্রাতি আশ্রমের বহিঃস্থিত বৃক্ষশূলে ঐ অবস্থান করিতেছেন ।
আহা ! ইনি অন্তর্দীনাঙ্গল দীপ্যমান সমীচকর জ্ঞান প্রতিনিবৃত্ত সীতাপার্থক্য-
সম্বোধিত হইতেছেন ॥২

(উভয়ে বিক্রান্ত)

বিক্রান্ত ।

[নেপথ্যে] ভগবতি । মহাদেবি । আপনারা এ দিকে আগমন করুন, এদিকে আগমন করুন ।

জনক । [দর্শন কবিয়া] এতে যে গুটি ভগবতী অরুন্ধতীকে পথ দেখাইয়া আসিতেছে । [উত্থান কবিয়া । কিন্তু মহাদেশী বলিয়া কাহাকে আহ্বান করিতেছে ? [নিপুণতাব সহিত অবালাকন কবিয়া] হায় ইনি কি মহারাজ দশরথের ধর্মপত্নী আমার প্রিয়সখি কোশল্যা ? কে বিশ্বাস করিবে যে ইনিই সেই ব্যক্তি ?

ইনি দশরথগৃহে লক্ষ্মীর স্ত্রায় ছিলেন অথবা উপমাচক পদের প্রয়োজন বি ? ইনিই সাক্ষাৎ লক্ষ্মী । তা কষ্ট । সেই ইনি দুর্ভাগ্যবশে কেমন এক ক্রেশমর অস্ত্রবিধ জীবরূপে পবিণত হইয়াছেন । অহো কি দৈব-হার্ষিক্যপাক ॥ ৬ ॥

ভাগ্যের এটি এক চঃখকব অপূর্ক বিবর্তন । যিনি পূর্বে আমার পক্ষে মূর্ত্তমান মহোৎস বর স্ত্রায় ছিলেন, সম্প্রতি তাঁহাবট সাক্ষাৎকার আমার পক্ষে ক্ষতপ্রদেশে ক্ষাব—প্রয়োগেব স্ত্রায় অসহ হইয়াছে ॥ ৭ ॥

[অরুন্ধতী, কোশল্যা ও কঙ্কীর প্রবেশ]

অরুন্ধতী । “তুমি স্বয়ং গিয়া মিথিলাপতি জনকেব সহিত সাক্ষাৎ করিবে” ইহাট ভোমানিগের কুলক্ষক বশিষ্ঠদেবেব আদেশ, ইহাট ভোমাকে বলিতেছি, এই জন্ত আমার পাঠাইয়া দিয়াছেন । তবে কেন পদে পদে এইরূপ মহান্ন নিকন্তম দেখাইতেছে ?

কঙ্কী । দেবি । আমি নিবেদন কবি—আপনি ধৈর্য্য ধারণ করিয়া ভগবান বশিষ্ঠের আদেশ প্রতিপালন করুন ।

কোশল্যা । এই দুঃসময়ে মিথিলাধিপতির সহিত সাক্ষাৎ কবিত্তে হইলে, এইজন্ত আমার স্ত্রময়ে সকলদুঃখই এককালে উন্মিত হইতেছে । আমার মনের মূলবন্ধন বেন বিপর্য্যন্ত ও ছিন্নপ্রায় হইতেছে, আমি হৃদয়কে শান্ত করিতে পারিতেছি না ।

অরুন্ধতী । এ বিষয়ে সংশয় কি ?

মহাবানিগের সঙ্কল্প বিচ্ছেদে শোকরাশি অবিচ্ছিন্ন ধারায় প্রবাহিত হইলেও এই দুঃসহ দুঃখ দুর্ভাগ্যবশে সাক্ষাৎকার ঘটিলে অনন্তশ্রোতোবেগে উন্মুলিত হইয়া প্রবাহিত হয় ॥ ৮ ॥

কোশল্যা । বৎসা বধুর এইরূপ ভাগ্যবিপর্যয় ঘটনাছে জানিয়া রাজবির
নিকট কিরূপে মুখ দেখাইব ?

অরুন্ধতী । জনককূলের ধুবন্ধব ই ন তোমাঙ্গিগেব গ্ৰাঘ্য বৈবাহক । ঋষি
বাক্যবদ্য ইহাকে সমগ্র বেদে উপদেশ দান করিয়াছিলেন ॥ ৯ ॥

কোশল্যা । মহারাজেব হৃদয়ানন্দবর্জন বৎসা বধুর পিতা চনিহ সেট
রাজবি । হার হার অতি দুঃখের দানেই ইহার আগমনে আপ্যায়িত হইলাম ।
হা ৩ দুষ্ট । পূর্কেব সে সব আর বিছুই নাই ।

জনক । [অগ্রসর হইয়া] ওগব ও অরুন্ধাত । বৈদেহ সারথবজ আপনাকে
প্রণাম করিতেছে ।

পূর্কতন গুরুগণেব মধ্যে বাবষ্ট আপনাব পাত বশিষ্ট ওপঃসঙ্কৃত পবিত্র
তেজোনিধিব আধাব চটয়াও যীহাব সংসর্গ পবিত্র ন ন কবেন, উবঃ—
কালার্থিতাজীদেবীর স্তায় ঐভুবনেব মঙ্গলসাধনবতা জগদবংগ্যা সেট আপনাকে
ধর্মপীতলে মস্তক বিলুপ্তিত কারয়া প্রণাম করিতে ছ ॥ ১০ ॥

অরুন্ধতী । আপনাব অন্তঃকরণে টংকুট একজ্যোতিঃ প্রকাশিত হউক
যিনি উদিত হইয়া কিরণ বিতরণ করিতেছেন, সেট পবোবজা সবিণ্ড আপনাকে
পবিত্র করুন ।

জনক । (কণ্ঠকার প্রাণ) আশ্যগুণ্ডে । পঞ্চাপালক রামচন্দ্রেব জননী
কোশল্যাব কুশল ত ?

কঙ্কা । [স্বগত] তিনি আমাদগকে আত নির্দয়ভাবে বখেট
তিরস্কার করিলেন । [প্রকাশে] রাজর্ষে । দেবী এই শোকেই দীর্ঘকাল
প্রিয় তনয় রামচন্দ্রেব মুখচত্র অবলোকন করেন নাই, মন্বম্পশী
দুঃখে ইনি ব্যথিত, হাকে একরূপ নর্দয় বাক্যে পীড়িত করা আপনাব
উচিত নহে । কি এক দ্রষ্টেবক্রমে রাজচন্দ্রেও একরূপ প্রবৃত্ত হইয়াছিল,
কুলজন্মের পোর ও জানপন্নগণ আগন্তুকতে আহা হাণন ন করিয়া সর্বত্র
অতি কুর্কসত অপবাব ঘোষণা করিতে লাগিল, এই নিমিত্তই তিনি এই
সিট্টয়কাব্যে প্রবৃত্ত হইলেন ।

জনক । আঃ, অরি আমাব কস্তাকে পরিত্যক্ত করিবাব কে ? হা হুর্জাণা ।
যে ব্যক্তি এইরূপ কথা বলিতেছে, সে রামকর্তৃক অবমানিত আমাদেব পুনর্কীর
অবমাননা কারিল ।

অরুন্ধতী । [নিখাস ত্যাগ করিয়া] ইহা সত্য । বৎসা সীতাব সহিত তুলনার অনল অতি হীন । 'সীতা' এষ্ট করটি অক্ষর বিস্তৃতির প্রমাণ পক্ষে যথেষ্ট । হা বৎসে ।

তুমি বয়ঃকনিষ্ঠা অথবা আমার শিষ্যা সে বিষয়ের উল্লেখ করিবার পরোক্ষন নাট । কিন্তু শোমাব চরিত্রের পবিত্রতার উৎকর্ষে তোমার প্রতি আমার ভক্তি আরুহে ৭ দুটোক্রম হইয়াছে । শিশুও বা নাবীও বচাৰ্থ্য বিষয় নাহে তাম ভগ্ন ১৬ বনাম । গুণট গৌববেব কারণ, স্ত্রী কিংবা পুত্র ৫১ লিঙ্গ-৮ ১১ ১১ ১১ ।

কেশরী ১ । ১ । ১ । ১ । ১ । ১ । ১ । ১ । ১ । ১ । [অর্থাৎ ১১ ১১]

জনক । তায় ক' এ কি ?

অরুন্ধতী । বাজর্ষে, অজ্ঞ আব কিছুই নহে ।

আপনি তৈহাল অতি পিয় সুন্দর আপনাকে দর্শন করিয়া সেই বাজা দশরথ, এই সুখ, সঠ শিশুজন, সেং সুখেব ১১ এং সমস্ত চহাব স্থা-পথে উদ্ভিত হইয়াছে । সেং অজ্ঞ এই ঘোব দশাবপগায়ব যাতনার আপনাব প্রিয়সখী মুর্চ্ছিত হইয়াছেন কাবণ পবক্রীগ ৭ব চ বৃশ মব স্তায় স্কোমল ॥ ১২ ॥

জনক । তায় হয় । আম অ-১১০ নিদয় হইয়াছি কেন না বহুদিনের পব দৃষ্ট প্রিয়সুন্দর দশবথেব প্রিয়পত্নাকে পৌত্রিস্বধভাবে অবলোকন করিতে পারি নাট ।

মহাবাজ দশরথ আমার গৌরবেব কুটুম্ব নি-নি আমার প্রিয় বন্ধ, দ্বিতীয় হরষ, আমার মুক্তিমান আনন্দ এবং প্রাণধাৰণেব সমগ্র কলস্বরূপ, তিনি আমার শবীব অথবা জীবন, অথবা শ্বা অপেক্ষা যাহা অধিক তিনি আমার তাহাই ছিলেন । পিয়তম শ্রীমান্ মহাবাজ দশরথ জ্ঞান কি ছিলেন না ? ১৩ ।

হা কষ্ট । ঠুনিই সেই কোশলা ।

ইহাব অথবা তৈহাব পতিব যে কোনরূপ গোপনীয় প্রাণরূপবাধ সংঘটিত হইত, তজ্জন্ম আমাকে ইহীদের নিকট পৃথক পৃথক ভাবে ভিবন্ধাবব পাঞ্জ হইতে হইত । অতঃপব প্রসন্নতা সম্পাদনেব অথবা কোপেব ব্যবস্থা আমিই

করিতাম অথবা বাহা জন্মকে বিদীর্ণ করিয়া দগ্ধ করিতেছে,—তাহা স্বপ্ন করিয়া
আম কি হইবে ॥ ১৪ ॥

অরুদ্বতী । হা কষ্ট । অতি দীর্ঘকাল নিৰ্বাস নিকরু থাকতে হাঁহার জন্ম
নিষ্পন্ন হইয়াছে ।

জনক । হায় । প্রিয়সখি ।

[কনকগুলর জলদ্বারা সিক্ত কবিত্তে লাগিলেন]

কঙ্ককী । বিধাতা প্রথমে স্রুৎসংবিধান কবিয়া বন্ধু ব্রায় একতান অবিমিশ্র
আশুক্যা প্রদর্শন কবিয়াছিলেন, কিন্তু তা।। এখন তাণাব অকাণ্ডে ভাবান্ত্রব
আনয়নপূর্কক ভাষণ শ্রুতিগুণভাচরণ দ্বাৰা ১৫৭৭ মনঃপীড়া বৃদ্ধি
করিতেছেন ॥ ১৫ ॥

কৌশল্যা । [সংজ্ঞাভ কবিয়া হা বৎসে জানকি ' তুমি কোথায় ?
বিবাহসময়ে সম্পাদিত শোভাবশেষবাবা সমলস্রু, সমুজ্জল হাশ্রবিকাশে
পন্নপ্রতিম তোমার সেই মনোবম মুখমণ্ডল আশ্রাব জ্বরে উদিত হইতেছে ।
বৎসে । নিরুলক শশধরেব প্রক্ষু বত জোৎস্নাব ছায় মনোরম মেহলতিকা দ্বারা
আমার জ্রোড়দেশ পুনবার আলোকি • বব । মচাৰাজ শশবথ সর্কদা বলিতেন
“এই সাতা বদুকুলেব বধ বটে, কিন্তু তনকেব স হ • সখকবশত এ তোমার কন্তা
ভিন্ন আর কেহ নয় ।”

কঙ্ককী । দেবী বেক্রপ বলিলেন তাচা ঠিক ।

রাজা দশরথের পাঁচটি অপতা থাকিলেও বাম তাঁহাব সবিশেষ প্রিয়
ছিলেন । এবং শান্তা তাঁহার বেক্রপ প্রিয় কন্তা, বধুচেট্টয়ের মধ্যে সীতাও
সেইরূপই ছিলেন ॥ ১৬ ॥

জনক । হায়, প্রিয়বন্ধো দশরথ । তুমি সর্কপ্রকারে আমার জন্ম অধিকার
করিয়াছিলে ; তোমাকে কিরূপে বিস্মৃত হইব ?

কন্তার পিতৃপকীরগণই আমাতার স্বজমকে পূজা করিয়া থাকেন, ইহাই
লোকাচার । কিন্তু আমাদিগের মধ্যে বৈবাহিকসম্বন্ধ স্থাপিত হওয়ার পর
তুমি যে আমাকে সেইরূপ পূজা করিতে, ইহা লোকাচারের বিপরীতই ছিল ।
তাবুৎ সজ্জন তুমি কালকর্কুক অপহৃত হইয়াছ ; সখকের বীজও সূত্র হইয়াছে ।
এই ভাবণ জীবলোকরূপ নয়কে আমি জীবিত রহিয়াছি ; পাপাত্মা আমি, আমার
জীবনে বিক ॥ ১৭ ॥

কৌশল্যা । বৎসে জানকি ! কি করিব ? আমার এই দশ প্রাণ যেন
অতি দৃঢ় বজ্রলেপে ধারা নিবন্ধ হওয়া স্পৃহিত হওয়া বহিষ্কারে, এ কিছুতেই
হতভাগিনীকে পরিত্যাগ করিতেছে না ।

অরুন্ধতী । রাজপুত্রি, সমাধস্তা হও । মধ্যে মধ্যে অশ্রুপাতেব বিরতি-
সম্পাদন কর্তব্য । আব ঋষাশ্রুশ্রমে তোমাদিগেব কুলগুরু যাহা বলিয়াছিলেন,
হাঁহা কি তোমার মনে নাট ? শৃগাই ত ঘটয়ানে । কিন্তু টেহাব পবিত্রাম মঙ্গল
হইবে

কৌশল্যা । ভগবতি, আমার আশা ভরসা নির্মূল হইয়াছে ।

অরুন্ধতী । তবে কি বাঞ্ছপুত্রি তুমি মনে কব যে তাহা মিথ্যাশব্দ্য । অগ্নি
সংক্রিয়কুলজাতলনে, ইহার অত্রথা হইবে এরূপ মনে কবা উচিত নহে ;
হহা নিশ্চিতই ঘটবে ।

যে ব্রাহ্মণগণ ব্রহ্মজ্যোতিব সাক্ষাৎকাব লাভ করিয়াছেন, তাহাদিগের
উক্তিভে কোনরূপ সংশয় করিও না । তাহাদিগেব বাণ্যে শুভাবহা লক্ষ্মী
নিহিত থাকেন ; তাহার কদাপি মিথ্যা বা বিপবিতার্থ বাণ্য উচ্চারণ কবেন
না ॥ ১৮ ॥

[নেপথ্যে কল কল ধ্বনি । সকলে শ্রবণ কবিত্তে লাগিলেন]

জনক । অত্র শিঃবাক্তিদিগেব আগমনহেতু অনধ্যায় ; এই জন্ত ব্রাহ্মণ-
বালকগণ উচ্ছতভাবে খেলা করিতেছে , তাহাদিগেই এই কলকলধ্বনি ।

কৌশল্যা । বাল্যকালে সুখ অতীব স্থলভ । [নিপুণভাবে অবলোকন
করিয়া] ওমা । ইহাদিগের মধ্যে ঐ বালকটি কে, যে বায়ভজের শরীরের
শোভার ভায় শোভা দাবা সমলভত, নয়নাভিরাম ললিতমধুর দেহ ধারা
আমাদিগের নয়ন শীভল কবিত্তেছে ।

অরুন্ধতী । [জানান্তিকে হর্ষ ও উৎকণ্ঠাব সহিত, স্বগত] ভাস্করী
বাহাদেব পোপনীর বৃত্তান্ত বলিয়া আমার কর্ণে অস্বত বর্ষণ করিয়াছিলেন, এটা
তাহাদেব মধ্যে একজন হইবে । কিন্তু জানিনা দীর্ঘাধুঃ কুশ ও ধূষের
মধ্যে এ কোন্টি ।

জনক । পুত্রপুত্রিভক্ত্যাম, শিখণকহারী ভূষিত সুখমণ্ডল, পবিত্র
এই বালকটি কে ? স্বীয় দেহশোভা ধারা ব্রাহ্মণবালকমণ্ডলকে দেখে

অলঙ্কৃত করিতেছে, ইহাকে দেখিলে মনে হয় যেন আশার বৎস রাগচন্দ্র পুনর্বার শিশু হইয়াছে; এবং তহাকে দেখিবারাত্র নয়নদ্বয় যেন সুখাজন ঘারা লিপ্ত হইতেছে ॥ ১৯ ॥

ককুদী। আশাব বোধ হয় এই বালক নিশ্চিতই ব্রহ্মচর্য্যব্রতধারী কোন ক্ষত্রিয়বালক।

জনক। উচাই সত্য। বাবণ -

উচার পৃষ্ঠেব পার্শ্বস্থ ৩।১৮৮। বালস্বয়ম্ণ বহিয়াছে দীর্ঘ শিখাশুভ্র
 তুণীবনিহঃ বালস্বয়ম্ণ ৩।১৮৮। বালস্বয়ম্ণ বহিয়াছে দীর্ঘ শিখাশুভ্র
 ইহাব বালস্বয়ম্ণ ৩।১৮৮। বালস্বয়ম্ণ বহিয়াছে দীর্ঘ শিখাশুভ্র
 উত্তরায়; এবং মৌক্যাকণ মেঘগণ্ডার মণ্ডিতবাসনক আশাবাস উচাব
 কটিদেশে নিবন্ধ, হচাব হস্তে বহুঃ সঙ্গমালিকাবলয় ৭ অশ্বখনিশ্চিত দণ্ড
 রহিয়াছে ॥ ২০ ॥

ভগবতি অরুন্ধতী, এই বালক কোথা হইতে আসিয়াছে এ সম্বন্ধ আপনি কি মনে করেন ?

অরুন্ধতী। আমরা এ অঞ্চল এত স্থানে আসিয়াছি।

জনক। আশা পৃষ্ঠে আশাব অশ্বখ ৩।১৮৮ হইয়াছে। অতএব আপনি ভগবান্ বাস্তুকিব নিকট গমন করিয়া হচাব বালক জিজ্ঞাসা করুন, এবং এই বালককে বলুন—যে কতিপয় বৃদ্ধ তোমাকে দেখিতে চক্ষা করেন।

ককুদী। যে আশা। [নিশ্চাস্ত]।

কৌশল্যা। আপনারা কি মনে করেন যে—এই বালকটাকে এইরূপ বলিলেই সে এখানে আগমন করিবে ?

অরুন্ধতী। স্বেদুশ আশাত কি বিনয়াদিবজ্জিত হইতে পারে ?

কৌশল্যা। [দর্শন করিয়া] এই বালকটি বিনীতভাবে গৃষ্টির বাধ্যশ্রবণ করিয়া ঋষিবালকদিগকে পরিত্যাগ পূর্ব্বক এই দিকেট যে আসিতেছে।

জনক। [অনেকক্ষণ অবলোকন করিয়া] অহো কি অনির্ব্বচনীয় লক্ষণস্বয়ম্ণ ভাব।

এই বালকে বিনয়, শৈশব ও সৌন্দর্য্যহেতু অত্যন্ত হৃদয়গ্রাহী মহিমা লক্ষণস্বয়ম্ণ হইতেছে, বাহা পণ্ডিত জনেরই বৃদ্ধির বিষয়ীভূত, কিন্তু সূৰ্যের স্তম্ভ স্বরূপ। অতি সূত্র অরুন্ধতী মণ্ডিত বেকপু হিন্দল গৌরবে

আকর্ষণ করে সেইরূপ প্রবল আনন্দ আমার হৃদয় চিত্তকে উবেলিত
করিতেছে ॥ ২১ ॥

জনক । [প্রবেশ করিয়া, স্বগত] বাধাদিগের নাম ও বংশগরিচয়ের ক্রম
জান না এবং বাঁচায়া আমার বহুমানাস্পদ, হাঁহাদিগকে আমি স্বয়ং কোন্
প্রণালী অবলম্বন করিয়া আভিমান কবি । [চিন্তা করিয়া] প্রাচীনদিগের
নিকট শ্রুতিগাছি এইরূপ পণ্যলোকে কোন দোষ নাট । বিনীতভাবে সর্বাণে
গমন করিয়া] আমি ছবনও মস্তকে আপনাদিগকে যথাক্রমে প্রণাম
করিতেছি ।

অকঙ্কণী ও জনক । কল্যাণাস্পদ বৎস, তুমি দার্দ্র্যমুঃ হও ।

কৌশল্যা । বৎস তুমি চিরজীবী হও ।

অকঙ্কণী । এস বৎস [লবকে ক্রোড়ে করিয়া স্বগত] পোতাণ্যবশতঃ
বহুকাল পবে আমার ক্রোড়ই কেবল পূর্ণ হ'ল এমন নহে, মনোবধও পূর্ণ
হইল ।

কৌশল্যা । বৎস, আমার ক্রোড়ও এস । [ক্রোড়ে করিয়া] আহা,
এই বালক কেবল ঈশ্বর বকসিত নীলাংগা ব স্নায় গ্রাম ও উজ্জল অঙ্গসৌন্দর্য
এবং সর্বোৎক্রেমসংকল্প হতু সুবক্তকর্তা কলহসংকলনবৎ দীর্ঘতর কঠোর
হারা যে রা-ভ্রের অধিকরণ কাণ্ড ছাড়া নহে, সুজাত কমলের
গর্ভছদের বোমল স্পর্শের ভায় বৎসের গাএস্পর্শেও তবৎ । বৎস, তোমার
মুখ স্ত্র দেখি । [চিবুক উন্নত করিয়া বস্ত্র সহকারে নিরীক্ষণ কবখানস্বয়
অঙ্গমোচনপূর্বক আবেগেব সহিত । বজ্রি, আপনি কি দেখিতেছেন না ?
নিপুণভাবে দেখিলে স্পষ্টই মনে হয় যে ইহার মুখে সীতার মুখচন্দের সাদৃশ্য
বিদ্যমান ।

জনক । দেখিতেছি সখি, দেখিতেছি ।

কৌশল্যা । আহা আমার হৃদয় যেন উন্নত হইয়াছে । এবং কি এক
চিত্তার আকুল হইয়া কত কি অসম্বন্ধ করনা করিতেছে ।

জনক । [সর্বত্র নিরীক্ষণ করিয়া] এই বালকের আকৃষ্টিকে
বৎস নীতা ও রামচন্দের যেন সম্পূর্ণ প্রতিবিম্ব পতিত হইয়াছে । ইহার
আকৃষ্টি সেইরূপ, কাণ্ডি ও তবৎ, কঠোর ও স্বাভাবিক বিনয়ও অকঙ্কণী

এবং পবিত্র ভেজোবিশেষ ও ঠিক সেইরূপ। হা অক্টে, আবার চকল ঠিক কেন মিথ্যা পথে ধাবিত হইতেছে। ২২ ॥

কৌশল্যা। বৎস, তোমার মা আছেন? তোমার পিতাকে মনে পড়ে কি?

লব। না, না।

কৌশল্যা। তবে তুমি কাহাব?

লব। ভগবান বাত্মীকিরু।

কৌশল্যা। বৎস, যাহা বলিবাব আছে বল, গোপন করিও না।

লব। আমি এই মাত্রই জানি।

[নেপথ্যে] ওহে সৈনিক ন, কুমার চক্কেতু আজ্ঞা করিতেছেন যে—তোমাদিগের মধ্যে কেহ আশ্রমেব সন্নিকটে ভূমিতে গমন করিও না।

অক্লান্তী ও জনক। আশা, অশমেবীর অশ্বের রক্ষাপ্রসঙ্গে সমাগত বৎস চক্কেতুকে অভ্যর্থনা করিব, আজ আমাদিগের কি সুদিবস।

কৌশল্যা “বৎস লক্ষ্মণের পুত্র আদেশ করিতেছে” অন্ততবিন্দুমধুর এই অক্ষরগুলি শ্রবণ করিলাম।

লব। মধ্যশর, কাহার নাম চক্কেতু?

জনক। মধ্যশরপুত্র রাম ও লক্ষ্মণকে জান কি?

লব। ইহারাই রামায়ণকথার প্রধান পুরুষের।

জনক। তাহাট বটে।

লব। ঐহাদিগকে কেন জানিবনা?

জনক। চক্কেতু সেই লক্ষ্মণের পুত্র।

লব। উর্ঝিলা পুত্র? তাহা হইলে উনি রাজর্ষি মিথিলাধিপের দৌহিত্র?

অক্লান্তী। [হাস্য করিয়া] বৎস রামায়ণকথার যে সাত্তিশর অভিজ্ঞ তাহা প্রকাশ করিমাছে।

জনক। [চিন্তা করিয়া] যখন তুমি রামায়ণকথার এরূপ অভিজ্ঞ, তখন কিম্বি জিজ্ঞাসা করিতেছি, আচ্ছা বল দেবি—মধ্যশরপুত্রদিগের কাহার কি পুত্রকোন্ কোন্ পত্নীর গর্ভে জন্মগ্রহণ করিমাছে?

লব। এরূপ কথার বিজ্ঞান আবার পূর্বে ভূমি মাই, অতঃপরও ভূমি মাই।

জনক। কবি কি উ
 হা প্রণয়ন করেন নাই
 লব। প্রণয়ন করিরাছেন, কিন্তু প্রকাশিত করেন নাই। তাঁহারই
 রোমও একটা অংশ অল্প সন্দর্ভবোজনবারা রসবহন ও অভিনয়যোগ্য করিয়া
 ছেন। এবং যুনি সেই অংশ বহুতে লিখিয়া নাট্যলেখকার ভরতমুনির নিকট
 পাঠাইরা দিরাছেন।

জনক। কি লভ ?

লব। সেই সাহায্যশালী ভরতমুনি অপ্সরা দ্বারা উহা অভিনয় করাইবেন।

জনক। এ সমস্তই আমাদের নিকট কোতুলজনক।

লব। ঐ অংশের প্রতি ভগবান্ বান্দীকির অতীব যত্ন করেকজন
 শিষ্যের হতে ঐ পুস্তক ভরতাপ্রসে পাঠাইরাছেন। তাঁহাদের অল্পচরবর্ণের
 বিস্ময়বিহারণার্থে বহুশ্রাণি বলীর ভ্রাতা প্রেরিত হইরাছেন।

কৌশল্যা। বৎস! তোমার ভ্রাতাও আছে ?

লব। আছে, তাঁহার নাম আর্ধ্য কুশ।

কৌশল্যা। তোমার কথার বোধ হইতেছে যে, সে তোমার ছোট।

লব। তাহাই বটে, প্রসবক্রমে তিনিই ছোট।

জনক। তোমরা কি যমজ ?

লব। হাঁ।

জনক। কথা প্রবন্ধের (রাম চরিত্রের) কি পর্য্যন্ত শেব বলত ?

লব। পৌরসপকর্ষক উপাশিত মিথ্যা অপবাদে পঙ্কিত হইরা রাজ্য
 রাবচক্র কর্তৃক নির্কাসিতা, বজ্রকৃমিসমুৎপন্ন, আসন্নপ্রসববেদনা নীড়াবেদীক
 লক্ষ্য একাকিনী বনে বিসর্জনপূর্বক প্রত্যাগৃত হইয়ন। এই পঙ্কত।

কৌশল্যা। হা হা বৎসে পূর্ণচন্দ্রমুখি নৈব হর্ষিপাকবশতঃ একাকিনী
 জৈমিষ্ঠী কুম্বনকুম্বার দেহের কি হর্ষণাই হল।

জনক। হা বৎসে!

আকস্মিক নির্কাসনরূপ জ্বরবিহারক অপমান এবং সেই অবস্থায়
 প্রসববেদনা প্রাপ্ত হইরা ম্যাসাদি হিংস্রভঙ্গন কর্তৃক চতুর্দিকে পরিভ্রমণ
 ভয়ঙ্কর ক্রীড়ি আত্মকর্তাবে 'পিতা, মাতা কন্যা' বলিয়া বহুবার আকস্মিক
 মরণ করিয়াছিলেন।

লব। মাতা! হাঁ হারা হইলেন কে ?

কৌশল্যা।

অরুদ্রতী । ইনি কৌশল্যা, উনি জনক ।

নব । (সন্ধান চূড় এবং কৌতুক সহকারে দেখিতে লাগিলেন)

জনক । অহো ! হুট পৌরবর্গের অনধিকারচর্চা ! অহো ! রামচন্দ্রের
কিপ্রকারিতা !

এই কঠোর এবং দারুণ বজ্রপাত (সীতা নির্বাগন) সর্বদা চিন্তা করিতে
করিতে আমার জ্যোধানল ধুক্ ধুক্ করিয়া প্রজলিত হইবার সুযোগ উপস্থিত
হইরাছে এবং আমাকে ধ্বংসেরূপে কিবা শাপপ্রদানে উত্তেজিত করিতেছে ॥২৪॥

কৌশল্যা । ভগবতি, রক্ষা করুন, রক্ষা করুন ; কষ্ট রাজর্ষিকে হুট
করুন ।

অরুদ্রতী । অবমানিত তপস্বীদিগের হৃদয়ের অবস্থা প্রায়শঃ এইরূপ হয় ।
কিন্তু হে রাজন্, রাম আপনার সন্তান ; দীন প্রজাগণও দরার পাত্র ও
রক্ষার্থী ॥২৫॥

জনক । এই দ্বিবিধ প্রতীকারোপায়, ভগবান্ করুন, রঘুনন্দন রামচন্দ্রে
কেন প্রযুক্ত না হয় । কারণ রাম আমার পুত্ররত্ন । পুরবাসীদিগের মধ্যেও
অনেক (অবধ্য) বিপ্র, বালক, বৃদ্ধ, বিকৃতভাব, ও প্রীজন আছে ॥২৬॥

ব্রাহ্মণসম্মনসন । (সম্ভ্রান্তভাবে প্রবেশ করিয়া) কুমার শুনা যার যে
প্রাণে একরূপ-ঐশ আছে, বাহার নাম অশ্ব । আমরা সেই অশ্ব সংপ্রতি
দেখিলাম ।

নব । স্বাপদের শ্রেণীবিভাগশাস্ত্রে, এবং মুকসকোত্ত আখ্যানাদিতে অশ্বের
বিষয় পড়িয়াছি । তোমরা বল ত অশ্ব কিপ্রকার ?

ব্রাহ্মণসম্মন । শোন,—

অশ্বের পঞ্চাদিকে এক বৃহৎ পুচ্ছ আছে, 'অশ্ব উদ্য' অধিরত ঐক্লিক
করিয়া থাকে । অশ্বেরু গ্রীবা দীর্ঘ, উহার চারিখানা পুর আছে । অশ্ব দরম
ক্লম তকণ করে, এক আঙ্গুরিমাণ মনপিও পরিভ্যাগ করে । অশ্বরা অগ্নি
কপা করিয়া দরকার কি ? উহা অনেক রূরে চরিতা গেল, এম, এম,
আরুদ্রা হুই ॥২৭॥

।। কঠোর-করন করিয়া কুমারের পদ্বিধের চর্চ ও হুট দেখিয়া অরুদ্রতী
করিতে লাগিল)

লব । (কৌতুক, অল্পরোধ ও বিলম্ব সহকারে) মহোদয়গণ, দেখুন, দেখুন, ইহারা আমাকে টানিয়া লইয়া বাইতেছে ।

(দ্রুত গমন করিল)

অরুদ্রতী ও জনক । বৎস কৌতুহল চরিতার্থ কর ।

কৌশল্যা । ভগবতি, আমার বোধ হইতেছে যেন ইহাকে না দেখিলে প্রাণধারণ করিতে পারিব না, এইজন্য একটু সরিয়া গিয়া দীর্ঘায়ঃ বৎসকে চলিয়া বাইবার কালেও দেখি ।

অরুদ্রতী । ঐ চপল বালক অভিদ্রুতভাবে অনেকদূর চলিয়া গিয়াছে । উহাকে দেখিব কি প্রকারে ?

কঙ্কৌ । (প্রবেশ করিয়া) ভগবান্ বাম্বীকি বলিলেন যে আপনাদ্বারা বধাকালে ইহা জ্ঞাত হইতে পারিবেন ।

জনক । অভিজ্ঞরতর (ব্রহ্মপূর্ণা কেমন কিছু হইবে । ভগবতি অরুদ্রতী, সখি কৌশল্যে, আর্ধ্য গৃহে, চলুন আমরা সকলে যথঃ গিয়া বাম্বীকির সহিত দেখা করি ।

(বহুবর্গ নিষ্ক্রান্ত)

বটুগণ । কুবার, সেই অশূর পদার্থ দেখ ।

লব । হেবিলান, এবং বুলিগান যে এটি নিশ্চিতই অশ্বমেধযজ্ঞের অশ্ব ।

বটুগণ । কিরূপে জানিলে ?

লব । আঃ শূর, তোমরা ত সেই (বজ) প্রকরণে ইহা অব্যাসন করিয়াছ । তোমাদের কি মনে পড়ে না যে অশ্বের মক্ষিবর্গ কবচধারী, হস্তধারী ও তুণীরধারী প্রয়োজ্যেই শক্তসংখ্যক । এই সৈন্তগণও প্রায়ই সেই রকমই দেখা বাইতেছে । যদি আমার থাকে বিশ্বাস না হয়, তাহা হইলে গিয়া লিঙ্গাগা কর ।

বটুগণ । ভরে, ভরে ; এই অশ্বটি কি উদ্দেশ্যসাধনার্থে বাহির করিয়া আন করিতেছে ?

লব । (সশঙ্কভাবে, আত্মপত্ত) আহো অশ্বমেধযজ্ঞ বিধিবিনয়ী কতিকি বিধেয় পৌরোহিত্যক, দ্বীপতীর কতিকের পনিভবন্যত মহান্ উৎসর্ঘের পুরীক্ষা স্বাক্ষরিত হইবে ।

(নেপথ্যে)

এই অথচ রাবণবংশধরকারী সপ্তলোকে অধিতীয় বীর রাঘবের বিজয়-
কেতন অথবা বীরস্বের ঘোষণা ॥ ২৮ ॥

লব । (বাধিতের স্তায়) অহো এই বর্ণগুলি ক্রোধোদ্দীপক ।

বটুগণ । কি বলিতেছে, কুমার বড়ই বিচক্ষণ—ঠিক বুঝেছে ।

লব । ওহে, ওহে, পৃথিবী কি ক্ষত্রিয়শূত্র হইয়াছে যে তোমরা এইরূপ
সপর্কে ঘোষণা করিতেছ ?

(নেপথ্যে)

অহে, মহারাজের প্রতিঘন্বী ক্ষত্রিয় কোথায় ?

লব । বিক্‌ বুঝেঁরা ।

যদি তাহারা থাকে থাকুক, একি তার মেখাইতেছ ? অথবা বাবাব্যয়ে
প্রয়োজন নাই ; আমি বেগে ধাবিত হইয়া এই তোমাদের পতাকা হরণ
করিলাম ॥ ২৯ ॥

ওহে ব্রাহ্মণকুমারগণ, তোমরা এই অথকে বেটন করিয়া লোষ্ট্র দ্বারা আঘাত
করিতে করিতে লইয়া চল, এই হস্তাঙ্গাটি হরিশগুপ্তির যবে বিচরণ
করুক ।

কুপিত ও হৃষ্ট একজন পুরুষ । (প্রবেশ করিয়া) হি হি, কি উদ্ভত্য !
কি বলিলে । অস্ত্রধারী সৈনিকগণ অতি উগ্রপ্রকৃতি ও নির্ভয়, তাহারা
বাগধেরও উদ্ভত বাক্য সহ করে না । অপূর্ব অরণ্য বর্ষনে কুতূহলাক্রান্ত-
চিত্ত নক্ষত্রিকরী কুমার চন্দ্রকেতু এখনও এখানে আসিয়া পৌছেব নাই,
তৎপূর্বেই এই ব্রহ্মগুপ্তাকীর্ণ অরণ্যপথে পলায়ন কর ।

বটুগণ । কুমার, অথ লইবার প্রয়োজন নাই । আহুতীর স্ত্রেী অস্ত্র পত্র
বিস্তারিত করিয়া কুমারকে স্তম্ভন করিতেছে । আশ্রয়ও এখান হইতে অনেক
দূরে । এস, আমরা যুগের স্তায় উল্লঙ্ঘন করিয়া পলায়ন করি ।

লব । (বিবদাত করিয়া) কি ! অস্ত্র বিস্তারিত করিতেছে ।

বাহার বিকটবাহুনিভ প্রান্তর, ওষ্ঠপ্রান্তবন্দেহনে বিদূক সোমজিহ্বাধর
মৌর্যবাহু বৃহৎ বহু ও বলবিত, এক দ্বারা হইতে বলবলিস্কুলু হুগে, পক্ষিগণ

সম্বন্ধিত হইতেছে, সেই এই মঙলীকৃত শরাসন বিখ্যাসে উক্ত অষ্টহাতসুখিত
বনের সুখবিবর ব্যাখ্যানের অঙ্গকরণ করক ॥ ৩০ ॥

(যথোচিতভাবে পরিভ্রমণ করিতে করিতে সকলে নিজাপ্ত)

কৌশল্যাঙ্কনকযোগ নামক চতুর্থ অঙ্ক সমাপ্ত ।—

পঞ্চম অঙ্ক ।

(নেপথ্যে)

ওহে সৈন্তগণ, তর নাই, আবাদিগের উপার হইয়াছে, নারকের আগমন
হইয়াছে ।

এই চক্রকেতু ভোবাদিগের যুদ্ধের সংবাদ প্রাপ্ত হইয়া স্তম্ভকর্তৃক ক্রত
পরিচালিত, ধাবমান, বেগশালী অশ্বদ্বারা বাহিত রথে আদ্যোহণ করিয়া
আসিতেছেন ; কোবিন্দার কাঠনির্মিত তদীয় রথের ধ্বজ উদ্ঘাতকৃতঃ কল্পিত
হইতেছে ॥ ১ ॥

(স্তম্ভকালিত রথে ধ্বজাশি হর্ষবিস্ময়সম্বন্ধিত চক্রকেতুর প্রবেশ)

চক্রকেতু । আর্ঘ্য স্তম্ভ, দেখুন, দেখুন—

অদ্বুত বীর্গাসম্পন্ন এই বীরবালক সমরক্ষেত্রে অস্বদীর সৈন্তগণের উপরি
কুমারবৃষ্টির স্তায় আবিভ্রান্ত বাণবর্ষণ করিতেছে । স্তম্ভ ক্রোধবশতঃ ইহার
সুখী আনন্দ হইয়াছে, এবং অনবরত জ্যাসম্বর্ষে শকারমান ধম্ব আকৃষ্ট করিয়া
শরবর্ষণ করিতে ইহার শিখাপকক কল্পিত হইতেছে ॥ ২ ॥

আশ্চর্য্য ! আশ্চর্য্য ॥

সমুৎপন্নের অপ্রসিদ্ধ নব অঙ্গুরের স্তায় পরিবৃত্তমান এই সুনিশিত একক সমস্ত
সৈন্তবৃহৎ, বিদ্যাব্যাপকক্রিকপোলপ্রস্থির টঙ্কারে ভীষণ শরসহস্রানল প্রজ্বলিত
করিয়া আবার বিষয় উৎপাদন করিতেছে ॥ ৩ ॥

স্তম্ভ । আহূয়ন ।

ভোবাদই কুল্য রূপমান, স্তম্ভস্বরাতিশয়িপ্রভাবযুক্ত এই শিতকে নিরীকণ
করিয়া, বিদ্যাবিন্দবক্রোধী নাকসগণের বিনাশে সমুত্তত, ধ্বজাশি স্তম্ভনক্ষকে
বনে পড়িতেছে ॥ ৪ ॥

চক্রকেতু । এই একটী বালকের প্রতি অনবপকীর বহুসংখ্যক সৈন্তগণ
অঙ্গপ্রস্থান করিতেছে, ইহাও আবার ধ্বজ লজিত হইতেছে ।

স্ববর্ণময় কৃত্ত্ব দৃষ্টিকানিকণে ঝর্ণঝর্ণশব্দোৎপাদি তন্দনবৃন্দযুক্ত প্রচুর মন-
 ধারাবিধিমেধোপন্নগজশ্রেণীসমবিত এই অসংখ্য সৈন্ত যুদ্ধোপযোগী শাণিত
 জীবন শত্রুনাশ করকন্দলীম্বাধা ধারণ করিয়া এই অসহায় শিশুকে বেটন
 করিয়াছে । ৫ ।

স্বয়ং । বৎস, ইহার সকলে মিলিত হইয়াও ইহার কিছুই করিতে পারি
 তেছে না, প্রত্যেকে পৃথকভাবে কি করিবে ?

চন্দ্রকেতু । আর্ঘ্য, শীঘ্র শীঘ্র চলুন । এই বালক আমাদিগের আশ্রিতজন
 সমূহকে অতি জীষণভাবে দলিত করিতে আবশ্য করিয়াছে । দেখুন—

বাধা শরণ করিয়া দুরস্থিত গিরিকুলবতী কুল্লরসমূহ কর্ণজর প্রাপ্ত হইয়া
 বৃংকণ করিতেছে, বাধা আমাদের প্রভূত হুমুভিনাদে দিগুণীকৃত হইতেছে, তাবুশ
 জ্যাশক উজ্জ্বলিত করিয়া এই বীর জমিতলে বিচেষ্টমান কবরুসমূহের ছিন্নযুগ
 রাশিতে বহুধাতুল আচ্ছন্ন করিতেছে, মনে হয়—বিষগ্রাসে প্রবৃত্ত তুরিতোজনে
 তৃপ্ত কৃতান্তের বনন প্রাপ্ত হইতে গলিত ভোজনবিশেষ দ্বারা পৃথীতল পরিপূর্ণ
 হইল । ৬ ।

স্বয়ং । (বগত) ঈদৃশ বীরের সহিত বৎস চন্দ্রকেতুর বন্দ্যুত কিরূপে
 অহুসোমন করিব ? (চিন্তা করিয়া) অথবা আমি ইক্ষুকুবাংশীর রাজগণের গৃহে
 বৃত্ত হইয়াছি, যদি বন্দ্যুত উপস্থিতই হয়, তাহা হইলে উপায় কি ?

চন্দ্রকেতু । (বিশ্বর, লজ্জা ও সন্দেহের সহিত) ষিক্, ষিক্, আমার সবত
 সৈন্ত পরাচ্যুত হইল ।

স্বয়ং । (মথের বেগ বর্ধন করিয়া) আনুন্ন সেই বীর এক্ষণে তোমার
 সহিত আলাপের উপযুক্ত প্রদেশে বিরাজমান ।

চন্দ্রকেতু । (বিশ্বরগণের অভিনয় করিয়া) আর্ঘ্য, বার্তাহরণ ইহার যেন
 কি নাম বলিয়াছিল ?

স্বয়ং । বৎস, লব এই নাম ।

চন্দ্রকেতু । ওহে মহাধাধো লব, এই পৈনিকগণের সহিত যুদ্ধে কি
 প্রয়োজন ? এই আমি উপস্থিত আছি, আমার নিকট এস, তেজ তেজ
 প্রাণীস হউত । ৭ ।

স্বয়ং । সুখার, মেঘ, মেঘ ।

যুগ্মনিঃশব্দক বেবগর্ভন জ্বপে যেন হস্তিশ্রেণীর অববর্ধন হইতে বিবৃত

হয়, এই বীরশিঙাও সেইরূপ অংকুর্ক যুদ্ধার্থ আহুত হইয়া সৈন্তদলন রূপকার্য হইতে নিবৃত্ত হইতেছে ॥ ৮ ॥

(তাহার পর স্মরিত ও উদ্ধৃত গতিতে লবের প্রবেশ)

লব । সাধু, রাজপুত্র, সাধু, সত্যই তুমি ইক্ষ্বাকুবংশধর, এই আমি আনিরাছি ।

(নেপথ্যে মহান্ কলকল শব্দ)

লব । (আবেগের সহিত ফিরিয়া) কি ? এইমাত্র পরাজিত হইয়াও সেনাপতিগণ পুনর্কার প্রতিনিবৃত্ত হইল এবং যুদ্ধার্থী হইয়া আমার সমীপে আগমনপূর্বক আমাকে আঘাত করিতেছে । ঠিক এই মুখদিনকে—

চতুর্দিক হইতে সমুখিত এই গভীর ও ভূমূল সৈন্তকোলাহল, প্রলয়পবনে উবেলিত সাগরের সলিলবাশিব স্রাব সমুদ্রান্তঃপ্রলীন পর্বতসমূহসকল্গর্বে সন্ধিস্ত-বাঙবানল তুল্য প্রচণ্ড ময়ীর কোপানলশিখাগমুহেব কবলত্ব প্রাপ্ত হউক ॥ ৯ ॥

(গমন করিতে লাগিল)

চন্দ্রকেতু । ওহে কুমার,

অতি অল্পত গুণাতিশয়বশতঃ তুমি আমাব প্রিয় এবং সখা । অতএব বাহা আমার, তাহা তোমারই । তবে কেন তুমি নিজ পরিজনবর্গকে এরূপ নির্ভীক-ভাবে নিহত করিতেছ ? তোমার দর্পশাতন চন্দ্রকেতু এই উপস্থিত ॥ ১০ ॥

লব । [হর্ষ ও সন্ত্রয়ের সহিত পরাবৃত্ত হইয়া] মহামুভব সূর্য্যবংশনন্দনের কি এসময় অথচ কঠোর বীরজনোচিত বাক্যাবলী । এই সৈনিকদিগের সহিত যুদ্ধ করিয়া কি এরোজন ? ইহাকেই সম্মানিত করি ।

(পুনর্কার বেপথ্যে কল কল শব্দ)

লব । (ক্রোধ ও বিরক্তির সহিত) আঃ, বীরের সহিত সমাগনের বিরোধ-পাদসকারী ইহারা আমাকে অত্যন্ত বিড়ম্বিত করিতেছে ।

(তাহাদিগের অতিমুখে গমন করিতে লাগিল)

চন্দ্রকেতু । আর্ধ্য, দেখুন, ইহা দেখিবার যোগ্য বটে ।

ওংস্ক্য ও দর্পবশতঃ আমার প্রতি বহুলক্ষ্য, পশ্চাদ্ভাগে সৈনিকগণ কর্তৃক অস্বহৃত, দণ্ডীকৃতচাপপাণি এই কুমার, দিগ্বরে পর্য্যায়ক্রমে প্রচলিত পবনতরে উত্তরদীক্ষিত ইজ্ঞাপলাহিত মেঘবণ্ডের শোভা ধারণ করিয়াছে ॥ ১১ ॥

সুমন। কুমারই কেবল ইহাকে দেখিতেও জান। আমরা কিন্তু বিস্ময়েই অভিভূত হইয়াছি।

চক্রকেতু। হে নৃপতিগণ!

অসংখ্য আপনারা হস্তী অথ ও রথে আরুঢ়, বর্ষধারা সুরক্ষিতগাজ, এবং বরোচোষ্ঠ হইয়াও একাকী, পাদচাবী, মেধ্যমৃগচর্মোত্তরীমাজধারী এবং অভিনব বরোহেতু সুকুমার এই কুমারের বিরুদ্ধে যে যুদ্ধোত্তম করিয়াছেন, তৎক্ষণ আপনাদিগকে বিক্, আমাকেও বিক্ ॥ ১২ ॥

গব। (স্তুভিত হইয়া) কি। আমার প্রতি অহুকম্পা প্রদর্শন করিতেছে। (স্তুভিত করিয়া) আচ্ছা, কালক্ষেপনিবারণের নিমিত্ত সৈন্তসমূহকে স্তুভিকার্য্য দ্বারা স্তুভিত করি। (ধ্যানান্তির)।

সুমন। একি? অকস্মাৎ আনাদিগের সেনাকলকল নিবৃত্ত হইল কেন?

গব। এক্ষণে এই পর্কিত বালককে একবার দেখি।

সুমন। (সসন্ননে) বৎস, আমার বোধ হয় এই কুমার স্তুভিকার্য্যের প্রয়োগ করিয়াছে।

চক্রকেতু। এ বিষয়ে সন্দেহ কি?

সর্শনাত্মিন্যে প্রণিহত চক্ষুঃ তমোরাশিও বিদ্যাচ্ছটার জীষণ সমাবেশে প্রভ বিব্রূত হইয়া ব্যথিত হইতেছে। আর সৈন্যসমূহ চিত্তোপ্তির ন্যায় নিশ্চিন্তভাবে অবস্থান করিতেছে। নিশ্চয়ই অপ্রতিকাৰ্য্য স্তুভিকার্য্য প্রাচুর্ভূত হইতেছে। ১৩।

আশ্চর্য্য, আশ্চর্য্য!

পাতালসমূহসুমনসমূহে পুঞ্জীভূত তমোরাশির ন্যায় নিবিক্ত জ্বল এবং অভিমাত্রতাপসংযোগে সর্শীণ পিতলধাতুর শিকল জ্যোতির ন্যায় প্রোক্ষল-প্রভাতমতিত স্তুভিকার্য্য আকাশ আচ্ছন্ন করিয়া ফেলিল। যেন স্তাবকসমূহালা-বেহরিত ও বিদ্যাচ্ছটাশ্রীপুংকুধর বিদ্যাচ্ছলসমূহ প্রলয়কামীস প্রলয়-প্রভাতসেব জীষণ বেগে বিচ্ছিন্ন হইয়া ন্যস্তলে বিকিণ্ড হইতেছে। ১৪।

সুমন। এই কুমার কাহার নিকট স্তুভিকার্য্যের উপদেশ পাইয়াছেন?

চক্রকেতু। আমার বোধ হয় ভগবান্ ব্যাখীকির নিকট পাইয়াছেন।

সুমন। অতঃপরে কিশেবতা স্তুভিকার্য্যে ভগবান্ ব্যাখীকির ব্যাখ্যায়নত প্রসিদ্ধি পাই। সুমন—

এই একান্তসমূহ কৃষ্ণাৰ হইতে সমুৎপন্ন, এবং তাঁহার নিকট হইতে কাশিক এগুলি প্রাপ্ত হইয়াছিলেন। অনন্তর শিষ্যপারম্পৰ্য্যক্রমে বিশ্বামিত্ৰের নিকট হইতে বামভদ্রে এগুলি বাবাস্ত হইয়াছে ॥ ১৫ ॥

চন্দ্রকেতু। অপনৈও নিবতিশয় উৎকৰ্ষপ্রাপ্ত সৰ্বজ্যোতির একাশলাভে সমর্থ হইয়া মন্ত্রদমনশক্তিশালী হইয়া থাকেন

স্বমন্ত্র। বৎস, সাবধান হও, ঐ বাবব অতি নিকটস্থ হইয়াছে।

কুমাৰদ্বয়। [অছোস্তেব প্রিতি] আহা কুমাৰ অতিপ্রিয়দর্শন। [স্নেহে অশ্রুনাগেব সাক্ষত অবলোকন কাবয়া]।

তাহাকে দেখিয়া আম ব চিত্ত যে এরূপ একাগ্রতা অবলম্বন কবিতোছে, তাহাব কাৰণ কি,—ইষ্টাং মনন অথবা বাবজাদি গুণের উৎকৰ্ষ, অথবা অন্যাত্তবে সজ্ঞিত নিাবডবক্র বোন পূৰ্বাণ পবিচয়, কিংবা ইহাব সহিত কোন শোণিত সধক্র আছে বাহা এবদৃষ্ট বশতঃ (আমাব) অবিদিত ॥ ১৬ ॥

স্বমন্ত্র। প্রাণশঃ প্রাণাদিগেব এত ধম্ম যে কাহাব সচ্চিত কাহার সরল প্রীতিভাব সজ্ঞাত তম লোকসচ্চিত বাজাকে তাবামৈত্রে বা চক্ষুবাগ নামে আখ্যাত কা । থাকে অনেকেছাস্বরূপ হেতুশূত্র এত তাবকে স্বধীগণ প্রেম নামে আৰ্ভাই ত কবন

যে পক্ষপাৎ হতুক তাহাব কন প্রিনিকিয়া নাহ। অন্তম স্বপ্রবেশ উক্ররূপ এক গেমময় স্রষ্টা দাবা গ্রাথৎ সয়। ১৭ ॥

কুমাৰদ্বয়। [প স্পবেব উদ্দেশে]।

আলিঙ্গনাকাঙ্ক্ষায় যে শবীবস্পশলাভেব জন্ত আমার গাত্র কটকিত ও সমুৎসুক হইয়াছে স্বল্প বাজপটেব তায় কোমল সেই দোহে কিরূপে শবত্যাগ কবিব ॥ ১৮ ॥

কিন্তু যখন এত কুমাৰ কঠোব তেজস্বিত্যাব অবলম্বন কবিয়াছেন, তখন তাহাব মিত্র উপায় কি ? এমন প্রতিপক্ষ যাহাব লক্ষ্য না হইল সে অস্ত্রই বা কহ কি ! অস্ত্র উন্মোচিত হইলেও আঁস যদি রণপরায়ণ হই, তবে এই কুমাৰই বা আমাকে কি বলিবেন ? বাবদিগেব ব্যবহার আতি নিষ্ঠবরূপ, উহাতে স্নেহের অবকাশ নাই ॥ ১৯ ॥

স্বমন্ত্র। [লবকে নিপুণভাবে দেখিয়া ক্রন্দমপূৰ্বক, আশ্রয়ত] স্বদয়, তুমি অন্তরূপ কল্পনা কবিতোছ কেন ?

আমাদিগের মনোরথের যে বীজ তাহা প্রথমতঃ হৃদৈববশতঃ নষ্ট হইয়াছে ।
গত। অগ্রেহ ছিন্ন হইলে তাহাতে বিরূপে কুস্মনোৎপত্তিব আশা করা
যাইতে পারে ? ॥ ২০ ॥

চন্দ্রকেতু । আয্য সুমন্ত্র, আমি বথ হইতে অব্যবণ কবিতোছ ।

সুমন্ত্র । কি নিমিত্ত ?

চন্দ্রকেতু । মহাশয়, যেহেতু তদ্বাবা এহ বীরপুরুষেব সম্মান কবা হইবে,
এবং ক্ষত্রিয়ধর্ম্মেবও পালন কবা হইবে । শাস্ত্রজেব বলেন—বথা পদাণ্ডিকেব
সহিত সংগ্রাম কবিবে না ।

সুমন্ত্র । [স্বগত] হায়, মহাসদ্যট্টে পণ্ডিত হইলাম ।

মদ্বিধ ব্যক্তি কিরূপে গায়সম্বৃত অঙ্গপাণেব বাধা প্রয়াহবে আব কিরূপেই
বা দুঃসাহসিক কাগোব অশ্রুমোদিন কাবেব । ১ ॥

চন্দ্রকেতু । পূজনীয় পিতৃগণও ধন্য এবং অর্থ বসায় সংশয় উপস্থিত হইলে
ঔহাদিগেব পিতাব প্রিয়সখা আপনাবৎ যখন মায়াংসাব জগা ছিড্রাণা করিয়া
ধাকেন, তখন এট সামান্য বিষয় আপনাবৎ চিন্তা কবেতেন ?

সুমন্ত্র । বৎস, তুমি যাকালগেছ গাশা ধম্মায়গে ।

ইহাট সংগ্রামেব ন্যতি, এহাট মনোনে ধম্ম, এহা হইট বসুসিংহাদিগেব
বীরোচিত আচারপদ্ধতি ॥ ২১ ॥

চন্দ্রকেতু । এ ন্যক্য আযোব অচ্যুতপটে বটে ।

ঔতহাস পুরাণ ও পঞ্চশাস্ত্র এবং বসুসংগ্রামেব কুলব'ও আপনট
সম্পূর্ণরূপে বিদিত আচন ॥ ২২ ॥

সুমন্ত্র । [স্নেহেব সহিত অশ্রুবিসঞ্জন কবিয়া] বৎস, তোমার পিতা
ইন্দ্রজিগিষস্তা বৎস লক্ষণ করাদন চটলট সম্ময়গ্রহণ কবেয়াছে । তাহার পুত্র
তুমি ।—তুমি বীরধর্ম্ম প্রতিপালন করিতেছ । অহো শুভানুষ্ঠে মনোরথের বংশ
প্রতিষ্ঠিত হইল ॥ ২৪ ॥

চন্দ্রকেতু । [কষ্টের সহিত] বসুজ্যেষ্ঠ নামচন্দ্রের বংশই যখন প্রতিষ্ঠিত
হইল না, তখন আমাদিগের বংশেরই বা প্রতিষ্ঠা কি ? এহে দুঃখে আমাদিগের
অপর পিতৃজয় মনঃকষ্ট ভোগ করিয়া থাকেন ॥ ২৫ ॥

সুমন্ত্র । অহহ, চন্দ্রকেতুস এই কথার ফলের মর্ম্মস্থল ছিন্ন হইয়া
যাইতেছে ।

লব । অহো, প্রতিকূল বসন্ত একত্র সমাবেশিত হইতেছে ।

চন্দ্রোদয় কুমুদিনা ধেরূপ আজ্ঞাদিগু হয়, তহাকে দেখিয়া আমাব দৃষ্টিও সেইরূপ হইতেছে, কিন্তু অীমণ উক্ততবাসব দিকাশবশতঃ বণাকাঙ্ক্ষী এই বাছ কঠোর ঋণরগণশঙ্কোদগীবি গুণসংযোগে শন্যমান বিপুল ধনুতে অল্পবাগ স্থাপন করিতেছে ॥ ২৬ ॥

চন্দ্রকেতু । [অবতরণে অচিন্ত্য কাব্য । অগা, সূর্যকুলসম্বৃত চন্দ্রকেতু আপনালে অভি দিলে ব। ১৭৮০৮]

সুমত্ৰ । বাদরূপ চন্দ্রোদয় সঙ্গমান বস্তু আমাব মঙ্গলেব বসমিত্ত কাবুৎ স্তব নাগ আমাব দাশ সার অস ও প্রস্তুষ্ট জেঃ প্রদান ককন ॥ ২৭ ॥ এবং —

বংশের ছাপসূত্র সংগ্রহকারী আমাব গুণ্ডিবিধান ককন, তোমার গুণ্ডিগেবও গুণ্ডি মতসি মেগে । আমাব সাত স্নেহাশায়ী বিতরণ ককন । উক্ত, বস্তু, অনল, বাব ও বসন্তে ন স্ত আমাব শাকু শুডক । আম ও লক্ষণেব ধনুর্জীঘোষরূপ মস্ত্র তোমাকে । মস্ত্র স্পন্দন বস্তু ॥ ২৮ ॥

লব । কুমাব আপনালে বস্তু জনস্তা অতাস্ত শাস্তাসম্পন্ন দেখাইতেছে । আমাব প্রতি ভাবন আদব এদশ নব প্রয়োজন নাহি ।

চন্দ্রকেতু । অর্থাৎ

লব । মহাশয়, বাদরূপকে বেধে উর্গাব পুনর্কাব উপযোগিত ককন ।

সুমত্ৰ । তানও চন্দ্রকেতুব অনুবোধ বক্ষা কব ।

লব । স্বল্পব্যাবহাবে আবার বচাব কত আমবা বনবাসা, বথাসোহ-
গাদি আমাদগেব অন্তান্ত

সুমত্ৰ । বস্তু সুমি দর্শ ও সৌজন্যেব অল্পরূপ কথা বলিতে জান ।
কুলশুগুণসম্পন্ন তোমাকে যদি হৃৎকান্দ বংশের বসন্তে দেখিতেন, তাহা হইলে
তাহার কনয় স্নেহে আর্জ হইত ।

লব । মহাশয়, সুনিয়াছি সেই বাজসি ঋতি সজ্জন । [লজ্জিতের ন্যায়]
আমরাও এইরূপ যজ্ঞাবধেবা গুণাগ নাহি । এত জগতের কেই বা সেই রাজার
গুণসৌরভের জন্য তাঁহার প্রতি সম্মান প্রদর্শন না কবে ? তথাপি সমগ্র
কুলজাতির প্রতি অক্সা প্রদর্শনহেতু অশ্ব বক্ষাদিগেব সেই অসহ বাক্য আমার
ক্রোধ জন্মাইয়াছিল ॥ ২৯ ॥

ঊগ্ৰবান ভৃগুনন্দনও বীষ বালগ্না গণ্য নহেন এবং যিনি বাক্ষগানি ধ্বংস
 দ্বাৰা সপ্তকুবনৈব অভয়দানে অভ্যস্ত তাং বামচন্দ্রব পৃথ পূৰ্ণবৃত্তও অবগত
 নহেন ॥৩০॥

লব। বসপাত্তৱ চবিএ নন্দ কনা জনে? তাবিনা সম্বন্ধ কিছু
 বন্ধবা আছে তথবা থাক।

তাহাবা না এক তাঁহাদি বা চন বস। ন কন উচিত নহে।
 তাহাবা কুন (তাহাদেব মাপোত ন কন) তাং বর্ণনা কবিব।
 সুন্দপত্না শড়কা ক বধ কবিবেও তাহাব শাৰ্গমি অক্ষুধ বশাছে এবং
 মগে তাহাবা মাননায়। ধবর সহিত সংগাম বাজ্ঞা হহবাও পশ্চাদ্কে
 যে মিনিটি পাদক্ষপ কবিয়াছিলেন তাই মন মন নাগর বধার্থ ব কোশল
 অবলম্বন কবিয়াছিলেন তাহাও লোকে বিদিত আছে ॥ ৩৫ ॥

চন্দ্রকেতু। আ। পাত্ত বামচন্দ্র নন্দ কবা নাম হাদি অতিক্ষর
 কাবহাছ ? তুমি সাবশেষ প্রালভ্য দেখাং ০৮

লব। কি। আমাবহ প। ম-ম

সুশ্রুত হহাদিগেব উভয়েবই ক্রাব প। দ্বা। কননা
 কোধজা ও কম্প ইহাদেব চূড়ামণ্ডোব মন ব। ব বনেছে। স্বভাবতঃ
 রক্তাংপদমূলা নেত্রদ্বা আবক্ত মগাছ এবং একা ও উমচািত পয়ুগণেব
 কুঞ্চনবশতঃ হহাদিগের মুখমণ্ডল প্রায়ুটক। চন্দ্রাবধেব উপব উৎপাততত্ত্বকুল-
 শোভিত কমলেব শোভা ধারণ কবিয়াছে ॥ ৩৬ ॥

কুমাবধর। তবে এস্থান হইতে সংগামযোগা ভামে অবব। কবি

[সকলে নিষ্ক্রান্ত]

চাঁতি কুমাববিক্রমনামক পঞ্চম অঙ্ক সমাপ্ত।

ষষ্ঠ অধ্যায় ।

বিজ্ঞাধরী । সৌভাগ্যবশতঃ বিমলমুক্তাফলনং দীতল মিত্র কোমল পরিপূর্ণ
নাথশরীরলম্পশে সস্তাপ অপগত হইয়াছে, এবং আনন্দে আমাব নেত্রদ্বয় কঁকণ
সঙ্কচিত ও ঘূর্ণিত হইতেছে ।

বিজ্ঞাধর । প্রিয়ে এ বিষয়ে আমি তোমাব কি উপকাব করিয়াছি ?
অথবা—

প্রিয়ব্যক্তি কিছু না কাবয়াও স্তমসস্তাব দ্বাবা তঃখবাশি নষ্ট কবিয়া দেয় ।
যে যাহাব প্রিয় সে তাহাব পক্ষে এক ঋ নকীচনার বস্ত ॥ ৫ ॥

বিজ্ঞাধরী । অবিবত স্মৃতি ও ধর্মান বিঘাতাব প্রকাশে সঙ্কটানিত
প্রমত্ত নীলকণ্ঠেব কণ্ঠেব নায় স্ত্রীল সন্দেহাল নঃঃ নাছন্ন করিতেছে কেন ?

বিজ্ঞাধর । সাধু । সাধু । কুমাব তব বর্ণনাস্ত প্রযোগ কবিয়াছে, ইহা সেই
অল্পেব শক্তি, অবিবলপ্রবৃত্ত বিপুল বস্তুধাবাসম্পাতে আশ্চর্য্যাজ্ঞ নির্বাণ হইয়া
গেল, দেখিতেছি ।

বিজ্ঞাধরী । আমাব পক্ষে ইচ্ছা বড়ই প্রিয়, বড়ই প্রিয় ।

বিজ্ঞাধর । হায়, হায়, সকল বিষয়ই অতিমাত্র হটলে দোষেব কারণ হইয়া
পড়ে । যে হেতু প্রচণ্ড পায়বোগ বিকম্পিত গস্তাব গুম ধম শব্দে মুখর মেঘমালা
দ্বাবা অন্ধকাবে অবিরল নিরুদ্ধ নিখিল প্রাণিনা যেন যুগপৎ সমস্ত বিশ্বগ্রাসে
প্রবৃত্ত নীলকণ্ঠেব কণ্ঠকুহবাভাসেবে প্রবিষ্টেব না, অথবা যুগান্ত যোগনিদ্রামত
বিমুর নিরুদ্ধসর্কধাব কৃষ্ণিমধ্যগণেব নায় সম্পঃ হইতেছে

সাধু । বৎস, চক্রকেতো সাধু । উপযুক্ত কালেই বায়ব্য অস্ত্র প্রয়োগ-
করিয়াছ । কারণ—

এই বিস্তৃত মারাত্মক জগদ্রপ নিবর্ত্ত তবজ্ঞানোদয়ে বেক্রপ একে লবঙ্গাণ্ড
হইয়া যায়, সেইক্রপ এই জীমূতমালা বায়ুবিভাড়িত হইয়া কোথায় তিরোহিত
হইয়া গেল ॥ ৬ ॥

বিজ্ঞাধরী । নাথ, সসন্ত্রমে হস্ত উত্তোলিত কবিয়া বস্ত্রাঞ্চল ঘূর্ণন কবতঃ মধুর
বাক্যে বুদ্ধব্যাপার নিষিদ্ধ কবিয়া কে এই কুমাবদ্বয়েব মধ্যে বিমানবর পুষ্পতকে
অবতীর্ণ করাইভেছেন ।

বিজ্ঞাধর । [অবলোকন করিয়া] উনি বহুপতি বামচন্দ্র, শব্দকে বধ-
করিয়া কিরিতেছেন ।

ঋষাপুরুষোক্তাধিত শব্দ শ্রবণে করিয়া, তাঁহার প্রতি প্রহা ও' করিতেছে, লব

উত্তরমাল্যবিন্দু ।

উত্তরমাল্যবিন্দু হইতে নিম্নত হইয়া শান্তভাবে ধারণ করিয়াছে । চন্দ্রকেতু উহার
প্রাণে প্রাণত হইয়াছে । পূজার্থের সহিত মিলিত হইয়া ভূপতি কল্যাণলাভ
করুন ॥ ৭ ॥

অতঃপূর্ব এস্থান হইতে নির্গত হই । [উত্তরে নিজান্ত]

বিদ্যুৎক ।

[বামচন্দ্র, লব, ও প্রাণত চন্দ্রকেতুর প্রবেশ]

উত্তরমাল্যবিন্দু [পূজক হইতে অবনীর্ণ হইয়া] হে দিনকরকুলচন্দ্র, চন্দ্রকেতু
আমি সবার আটস এবং আমাকে গাঢ়ভাবে আলিঙ্গন কর । তোমার হিমবতশাতল
অঙ্গস্পর্শে আমারও মনের জালা শান্ত হউক ॥ ৮ ॥

যায় । [চন্দ্রকেতুকে উঠাচরা স্নেহপ্রবর্ষণপূর্বক আলিঙ্গন করিয়া]
দ্বিব্যাহারী তোমাব শারীরিক কুশল ত ?

চন্দ্রকেতু । অত্যন্ততর্কমা, প্রিয়দর্শন লবকে লাভ কবিয়া যে শ্রেয়ঃ অর্জন
করিয়াছি, তজ্জন কুশল । এই হেতু নিবেদন করিতেছি যে—আপনি আমাকে
যে ভাবে দেখিয়া থাকেন, সেটরূপ মঙ্গলময় দ্রিষ্ট্যকে অথবা ভদ্রলোক অধিকতর
স্নেহপূর্বনেত্র্যে ঐ প্রাণত মহাবীরকে অবলোকন করুন ।

যায় । [লবকে বিশেষভাবে দেখিয়া] বৎস, সৌভাগ্যের বিষয় যে তোমার
কিছু অতি গভীর ও মনোহর আকৃতিসম্পন্ন ।

অতঃপূর্ব রক্ষা করিবার জন্য যত্নবর্ধন যেন সৃষ্টিপরিগ্রহ করিয়াছে । বেলরূপ
সুন্দর্যটির রক্ষার্থ কাশ্মীর যেন দেহধারণ করিয়াছে । অথবা যেন সন্ত
দেখিয়া একত্র পূজীভূত হইয়াছে, কিংবা গুণসমষ্টি একত্র সঞ্চিত হইয়াছে ;
অথবা মঙ্গলের পুণ্যকর্মনিচয় (সৃষ্টি অবলম্বনে) প্রাহুভূত হইয়া অবলম্বন
করিয়াছে ॥ ৯ ॥

যায় । অহো, এই মহাপুরুষের আকৃতি কি পবিত্র মহত্বপূর্ণ ।

সুন্দর্য, দেহ ও আকৃতির একমাত্র মহানু আশ্রয়রূপ ইনি যেন সৃষ্টিবর্ধন
কর্মকর্মসমূহের প্রাণপ্রদায়ক ॥ ১০ ॥

উত্তরমাল্যবিন্দু হইতে নিম্নত হইয়া শান্তভাবে ধারণ করিয়াছে ; দক্ষিণত
পূজার্থের সহিত মিলিত হইয়া ভূপতি কল্যাণলাভ করুন ॥ ১১ ॥

হান। বৎস, দুই কি সপ্তাহ করিয়াছে ?

স্বক্কেতু। -বজীর অধের অস্বাভাবিককর্মে নিকট আপনায় প্রত্যাপ কেবল
জনিত ইনি বীরযোগ্য ব্যবহার করিয়াছেন ।

হান। ইহা ত কল্পিতকল্পিত কল্পনামাত্র ।

স্বক্কেতু। অস্ত্রের তেজোবিতার সহ করিতে পারে না। উহা তাহার
স্বাভাবিক অকৃত্রিম ভাব। যদি সূর্য্যদেব অপ্রান্তভাবে কিরণকারী সজ্জা
করেন, তবে কিম্ব ত সূর্য্যকান্তননি অবমানিতের তার তেজোবমন করে ? ॥ ৪৪

স্বক্কেতু। তাত, অনর্থক এই বীরের গর্বে শোভা পায়। বেপন
অস্বীয় সমস্ত বৈভব প্রিয়বরতপ্রযুক্ত কৃতকাঙ্ক্ষের পক্ষিতে নিম্পন ও ভক্তি
হইয়া রহিয়াছে ।

হান। [অবলোকন করিয়া] বৎস লব, অস্ত্র সংহত কর । স্বক্কেতু
কুনিও নিম্নি এবং বিসিত নৈস্তগণকে সাধনা প্রদান কর ।

লব। তাতগার বেরপ আদেশ করেন। [ঘান করিতেছে এইরূপ ভাব
বোধাইল।]

স্বক্কেতু। বেরপ আদেশ করেন। [নিজান্ত] ।

লব। অস্ত্র প্রসমিত হইয়াছে ।

হান। বৎস, যত্রোচ্চারণ করিয়া যে অস্ত্রসমূহের প্রায়োগ ও সংহার
করিতে হয়, সে অস্ত্রের নিকা গুরু উপদেশ অপেক্ষা করে ।

স্বক্কেতু। প্রাচীন উদ্দেশ্য বেরপকর্মে সহস্রাবিক বৎসর তপস্যা করিয়া
কিন্তু অপোজাত তেজস্বিনিকে এই অস্ত্ররূপে পরিণত হইতে দেখিয়া
হিষ্টেন ॥ ১৫ ॥

পরে জনবান্দু ক্রোধ, সহস্রাবিক সংবৎসর নিষ্ঠাভাবে পরিচালিত
নিষ্ঠাবিক এই অস্ত্রবিকর যত্রোপনিষদের উপদেশ বিচারিত। কল্পিত
কল্পিত স্বাক্ষরকে ইহার উপদেশ বিচারিত। এইরূপ কল্পিতকল্পিত
কল্পিত হইয়াছে। দুশার, দুই এ বিসে কাহার নিকট হইতে উপদেশ
কল্পিত করিতেছি :

এই অস্ত্রবিকর অস্ত্রবিকর এই অস্ত্রের বিচারিত কল্পিত
কল্পিত কল্পিত কল্পিত কল্পিত কল্পিত কল্পিত কল্পিত কল্পিত

পরিণামস্বরূপই স্বল্প অলৌকিক মহিমা বহুংগন হন। কিন্তু "জানা নিপেট
হইলদের বিকট" এইরূপ বিকটন প্রয়োগের হেতু কি ?

স্ব। আবদা বনম হই জাত।

স্ব। তাহা হইলে বিতীর্ণ কে ?

(নেপথ্য) ভাণ্ডারন, ভাণ্ডারন,—

সাক্ষাৎসাক্ষর সৈন্তগণের সহিত বৎস লবের হৃৎ উপস্থিত হইলহে, এই
সংবাদ কি সত্য ? কি বলিলে সখে—ইহা সত্য। তাহা হইলে অত ক্রমে
অধিগ্রহণ শব্দ বিনুগু হউক, ক্ষত্রিয়ের শত্রুগণ অত নির্বাপণ প্রাপ্ত হউক । ১৬ ।

স্ব। ইন্দ্রনীল মণির তুল্য ভাবকান্তি ঐ বালকটি কে ? উহার কর্ণধর
প্রবণস্বরূপই অসার সঙ্গীতরীর রোমকিত হইয়া নবজলধরের বীরগর্জন
শব্দ মহোৎসবে প্রোত্তিরকোরক কনকপাদপের তুল্যতা প্রাপ্ত হইতেছে । ১৭ ।

স্ব। উনিই আমার ঘোষ্ঠ—আর্য কুশ, ভরতনূনির আশ্রয় হইতে কিরি-
লেন ।

স্ব। (কৌতুহলাক্রান্ত স্বরে) বৎস, ঐ দীর্ঘজীবী বৎসকে এখানে
আস্থান কর ।

স্ব। তাহাই করিতেছি । (গমন করিতে লাগিল) ।

(তাহার পর কুশের প্রবেশ) ।

স্ব। (বিস্ময়, হর্ষ ও ঠেংগের সহিত বহুসাক্ষর করিয়া) ।

কর্তব্যই ঠেংগের সহ হইতে আরম্ভ করিয়া বাহাদুরী ইন্দ্রকে অতদধিকার
দান করিয়াছেন ; পরিতর্কিতের বহুসাক্ষর বাহাদুরী বীর কল্পপ্রতাপানল প্রকৃত
করিত্ত বীরকে, সেই হৃৎকণীর কৃপতিগণের সহিত যদি আমার সংগ্রাম
সম্বন্ধিত হইত তবে নিশ্চিত অল্পসময়ের উগ্রোত্তর দীপ্তিগম্পর শুভ্রকৃত আবার
এই কল্পপ্রতাপই হইবে । ১৮ ।

[বিকটভাবে পরিভ্রমণ করিতে লাগিল] ।

স্ব। এই কল্পপ্রতাপের কি অসাহসিক পৌরোহিত্যগণ ।

স্ব। এই কল্পপ্রতাপের পৌরোহিত্যগণের পতিকে কুশের ভাব তুল্য ভাব
করিতে হইবে । তাহা হইলেই তাহা পতি সুবিধীতে কেন নবিত করিতে হইবে ।

দেবীবাণীবাহারও গর্ভততুল্য পৌরববুজ এই ব্যালককে দেখিয়া মগ্ন হইলেন
সাক্ষ্যৎ বীররস অথবা বর্ণই যেন অরং আগমন করিতেছে ॥ ১১ ॥

লব । [লম্বীপে পমন করিয়া] আর্ঘ্যের অর হটক ।

কুশ । বৎস, বুকের কথা কি ভনিতোছিনাম ?

লব । সে বৎকিকিং মাত্র । আপনি বর্ণ পরিত্যাগ করিয়া ইহার নিকট
কিনয়সহকারে অবস্থান করুন ।

কুশ । কি নিবিত ?

লব । সে ব রতুপতি এখানে রহিয়াছেন । তিনি আরাধিগের প্রতি
মেহনিল হইয়াছেন এবং উৎকণ্ঠিতভাবে আপনার আগমনের প্রতীক্ষা
করিতেছেন ।

কুশ । [বিভর্কের সহিত] স্মারণ-কথার নারক, বেনরুপ রত্নের নক্ষক
সেই মহাপুরুষ ?

লব । হাঁ ।

কুশ । সেই মহাত্মার বর্ণন শুনীয় । কিন্তু কি ভাবে তাঁহার নিকটে
বাইব, তাহা নিশ্চয় করিতে পারিতেছি না ।

লব । ভরুজনের নিকটে যে ভাবে বাইতে হয়, সেইরূপ বিনীতভাবে
বাইতে হইবে ।

কুশ । কেন ?

লব । অতি প্রশান্তচেতাঃ সূজন উপনিশানকন চক্রকেতু, আরাধকে প্রিহবঃতঃ,
বনিয়া সযোবন করিয়া আরাধ সহিত বৈদী সংস্থাপন করিয়াছে ; কাহার সহিত
নবভবনভঃ এই সাক্ষি আরাধিগের বর্ণশিতা ।

কুশ । সত্যতি করিলে নিকটে বিনয়প্রকার নিবলীয় নহে ।

লব । আর্ঘ্য, এই মহাপুরুষকে অবলোকন করুন ; ইহার পরীর
সেইমতীয় পরীরসহোম দেখিলে স্টই অহরন অর একে
[অস্বাভাবিক ভাবে স্তম্ভিত]

কুশ । [নিশুৎকায় অবলোকন করিয়া]

লব । ইহার পরীরের গঠন সেরা প্রমাণযুক্ত । কি সাক্ষি
[অস্বাভাবিক ভাবে স্তম্ভিত] ইহার চরিত্র অবলোকন করিয়া স্মারণ-কথার
[অস্বাভাবিক ভাবে স্তম্ভিত] ইহা দেখাই হইয়াছে ॥ ১১ ॥

[সর্বাঙ্গে গমন করিয়া] তাত, স্বীকৃতিব্য কুণ আপনাকে প্রকাশ করিতেছে।

স্বাম। আনন্দ, এল এল।

বাৎসল্যেহু এই ব্যক্তি সকল জলধরের স্তায় সিংহকলেবর তোমাকে আলিঙ্গন করিবার অঙ্গ উৎকণ্ঠিত হইরাছে ॥ ২১ ॥

[আলিঙ্গন করিয়া স্বগতঃ] এই বালক কি আমার পুত্র ?

এ বালক কি আমার প্রত্যক্ষ হইতে প্রস্কৃত স্বীয় বৈহিক মেহের সারসাগ ? লম্বা আমার চৈতন্যধাতু বৃষ্টিধান হইয়া বাহিরে প্রাহুত ? কিংবা নির্বন্ধ মানন্য ভরণাতিবাতে স্তুভিত জনকের নির্ঘাস দ্বারা রচিত ? কারণ আলিঙ্গন-হেতু স্পর্শ হওমাতে বালকটী আমার অঙ্গ যেন সুখ-প্রবাহে সিক্ত করিতেছে ॥ ২২ ॥

স্বাম। তাত, প্রথমকিরণ তপনদেব আপনার ললাটদেশ স্তম্ভ করিতেছে। অতএব এই শালতরুর ছায়ার অণকাল আসন পরিগ্রহ করুন।

স্বাম। বৎসের বাহা অভিমত।

[সকলে গমন করিয়া উপবেশন করিলেন]

স্বাম। [স্বগত] আশ্চর্য্য। যদিও কুণ ও লবের ব্যবহারে নন্দতা বর্তমান রহিয়াছে, তথাপি ইহাদিগের গতি, স্থিতি, উপবেশন প্রকৃতি কিম্বা ভাবিসম্রাণ্য-লাভের সূচনা করিতেছে ॥ ২৩ ॥

ঔদীভ মনোহর কিরণমালা যেন নির্মল রত্নকে ভূষিত করে; মধু-বিন্দু বেরণ প্রকৃষ্ট গন্ধের শোভাসম্পাদন করে; সেইরূপ নৈসর্গিক লাবণ্যছটা ইহাদের লক্ষ্যজননোরজন সূন্দর দেখকে বিভূষিত করিতেছে ॥ ২৪ ॥

এই সুবারত্নের রত্নকূলের লাব্য বহুলভাবে নিবেশিত রহিয়াছে দেখিতেছি।

ইহাদিগের যে পরিপুষ্ট পারাবতকর্মে স্তায় ভ্রামবর্ণ, যুগের কল্পবৎ ইহাদের রক্ত বিশাল; অঙ্গ উন্নতাবনত নহে। প্রশান্ত সিংহের বৃষ্টিপাতের স্তায় ইহাদিগের হৃৎ স্থির। এবং ইহাদিগের কর্তব্যনি দ্বাল্যমূলকমাসিক সূক্ষ্ম সাক্ষীস্বর্ণ ॥ ২৫ ॥

[স্বকৃত্যে অঙ্গলোকন করিয়া] কেবল বে আমার আকৃতির সহিত ইহাদিগের আকৃতির সাদৃশ্য আছে এমন নহে।—

স্বাম। স্বকৃত্যে অঙ্গলোকন করিলে স্মৃতিতে পারা যায় যে জানকীর প্রচুর পুত্র এই স্তম্ভকর্তার স্তায় রহিয়াছে। আমার মনে হইতেছে যে জানকীর

সেই স্বপ্নবসন্তের তার সোভান বন পুনর্বার আবার বেহুলালের সোভানী-
কৃত হইয়াছে । ২৩ ।

ইহাদিগের নৌতিকবৎ দশনহ্যতিবিভোভিত বনোজ ওঠুহুয়া সেইরূপ ।
প্রবক্ত প্রবণবুলনও জাহুণ । ইহাদিগের নেত্রের বস্তপি রক্ত ও নীলবর্ণ, তাখানি
উহার সৌন্দর্য্যওণ সেইরূপ । ২৭ ।

বে স্থানে সীতালেন্দী পরিভ্যক্ত হইয়াছিলেন, এইত সেই বাখীকির আশ্রিত
অনুগত ! ইহাদিগের আকৃতি ও শরীর এইরূপ, ইহারা বে জন হইতে বস্ত-
প্রোহুত অস্তকাজের অবিকারী, তদ্বিবরে মনে হয় যে, চিত্রদর্শনকালে
প্রদক্ষমণে যে অস্ত্রের আলোচনা করিয়াছিলাম, তাহাই প্রকাশিত হইয়াছে ।
ওস্তপসেশ্যতিরেকে অস্ত্রাভ হইতে পারে—ইহা পূর্নচন ব্যক্তিদিগের সখদেও
তমি নাষ্ট এবং জনের এই অপরিমিত প্রকট সুখ আনন্দমুগ্ধ আন্বাকে
ও বিবরে বিবাস করাইতেছে । [অস্ত্রবিসর্জন পূর্বক]

পূর্বে সমুৎপন্ন বেহ পরিচয়ের আধিক্যে হৃদি প্রোক্ত হস্তান্তে, নির্জনপ্রদেশে
বিষভতিত নৈসর্গিক গজ্ঞাতেহু জৈরদ্বীলিতলোচনা প্রিয়ার উদরে হস্তস্পর্শ
দ্বারা আবিষ্ট প্রবনে আনিয়াছিলাম যে—তাহার পর্ভপ্রহি হুইট, তাহার পর
কতিপর দিবস পর তিনিও তাহা আনিতে পারিয়াছিলেন । ২৮ ।

[যৌবন কথিয়া] তবে কি কোন উপায়ে ইহাদিগকে জিজ্ঞাসা করিব ?

স্ব । এ কি ? আপনার জনতের মঙ্গলস্বরূপ বন বিগনিভ্যাকবিসু
সম্পর্শবৎসঃ হিমতপরিষ্ট কবলের কান্তি ধারণ করিল কেন ? । ২৯ ।

স্ব । বৎস, সীতালেন্দীর বিরোধে রত্নপতি স্নানস্নেহের কি না হুইল ?
প্রিয়ার বিরহে স্নেহে জনং অরণ্য বলিয়া প্রকীত হয় । সেই স্ত্রীর কোম
ভবং এই অসীর বিরহ । সায়ামণে অসভিত ব্যক্তির ভাব কের প্রকণ সিজ্ঞাসা
করিয়াছে ? ৩০ ।

স্ব । [অধঃ] ইহাদিগের এই আশাও সম্পূর্ণ সম্পর্কিত ত উপাধীর
কর । প্রবে প্রোক্তবে নাই । বৎস স্বয়ং, হঠাৎ তোমার চাপস্নানকর ক'কি
বিবর্তন উপস্থিত হইল ? এইরূপে কবলের আবেগ প্রকাশিত হস্তের স্পর্শ
স্বাভাবিক কথন প্রবনে কথিতহে । বহা স্বটক, এই স্বাভাবিক প্রকৃতি
প্রতি । [অধঃ]

স্ব । [অধঃ] ইহাদিগের আশাও সম্পূর্ণ সম্পর্কিত ত উপাধীর

সান্নিধ্য (কাম্বোজ) কথা উল্লিখিত । কোকিলের কণ্ঠস্বর শুনেই
ইচ্ছা করি ।

কুশ । আমরা সমগ্র সান্নিধ্যপ্রবন্ধ পাঠ করিয়াছি । বালচরিতের শেষ
অধ্যায়ের এই শ্লোক দুইটি স্মৃতিপথে উপস্থিত হইতেছে ।

সান্নিধ্য । বৎস, বল ।

কুশ । সীতা স্বভাবতই মহাত্মা সান্নিধ্যের প্রণয়িনী ছিলেন । কিন্তু তিনি
সীতার স্নেহের দ্বারা সেই প্রণয়ন্যব বর্জিত করিয়াছিলেন ॥ ৩১ ॥

সান্নিধ্য সেইরূপ সীতার প্রাণ হইতে প্রি ভর ছিলেন । তাঁহাঙ্গিনীর স্বভাবই
এই পদ্যের প্রণয় সম্বন্ধ অবগত ছিল ॥ ৩২ ॥

সান্নিধ্য । আহা ! এই বাক্যে সান্নিধ্যের মর্ম্মপ্রকাশে কি কঠোর আঘাত লাগিল !
হা দেবী, এইরূপই ছিল বটে । হার, আকস্মিকভাবে উপস্থিত অবস্থার উদ্ভাবন
পরিবর্তনে নিত্য অস্বস্তি ভর বিরোধে পর্য্যবসিত সংসারযুদ্ধান্ত নিত্য
সন্তাপপ্রব ।

অজ্ঞাত বিপত্তপূর্ণ সেই আনন্দ এখন কোথায় ? পদ্যের প্রতি সেই
স্বপ্নই বা কোথায় ? আর সেই প্রগাঢ় কোকিলসই বা কোথায় ? সুখে বা দুঃখে
আনন্দিনীর স্বপ্নের সেই অস্তিত্ব অবস্থাই বা কোথায় ? তথাপি এই পাণ
প্রাণ রহিয়াছে, ইহার শেষ হইতেছে না ॥ ৩৩ ॥

অহো কি কষ্ট ! প্রিয়ার অনন্ত স্নেহের যুগল আবির্ভূত হইয়া যে
স্বপ্নকে অস্তিত্ব করিয়াছিল, এবং বাহা স্মরণ করিতে স্বপ্নে অতীব
বেদনা অনুভূত হয়, সেই স্বপ্নেরই কথা ইহা বা আনন্দকে স্মরণ করাইয়া
দিয়াছে ॥ ৩৪ ॥

স্বপ্নের স্বপ্নেরই স্বপ্ন উন্নত স্তরের কতিপয় দিনেই কিঞ্চিৎ বিস্তারিত
করিয়াছিল । সে সময়ে যৌবন ও অল্পবয়সের সম্পর্কসমূহ অবিদ্যমান কাম্য
উদ্ভাবন করিয়া উঠে, কিন্তু বহিঃস্বপ্নের তাৎপৰ্য্য প্রকৃষ্টভাবে প্রকাশ পায়
না ॥ ৩৫ ॥

কুশ । স্বপ্নেরই স্বপ্নে কতিপয় দিনের নিকটই অরুণোদয়ে বিহার
করিতে গিয়া স্বপ্নেরই স্বপ্নে অস্তিত্ব এই কথা বলিয়াছিলেন ।—

স্বপ্নেরই স্বপ্নে কতিপয় দিনের নিকটই অরুণোদয়ে বিহার
করিতে গিয়া স্বপ্নেরই স্বপ্নে অস্তিত্ব এই কথা বলিয়াছিলেন ।—

[নেপথ্যে] অহো কি কষ্ট ! তেজোবিশেষাবশিষ্টসৌন্দর্য শোকরূপ হাব-
চন্দ্রকে অকস্মাৎ দর্শন করিয়া রাজর্ষি জনক প্রথমেই বোহাগ্রাণ্ড হইলেন, তাঁহার
প্রবোধপ্রাপ্তির পর শোকসন্তপ্ত মাতৃগণ মুচ্ছিত হইতেছেন । ৪১]

মাম । হা পিতঃ, হা মাতৃগণ, হা রাজর্ষি জনক !

‘জনকবংশীর ও মনুবংশীরদিগের সমগ্র শুভনিদানবরূপ সীতার প্রতি নিষ্ঠুর-
চরণকারী পাপাত্মা আমার প্রতি আপনাদিগের দয়া প্রকাশ করা নিবন্ধ ।

কুশ ও লব । তাত, এদিকে আহুন, এদিকে আহুন ।

[শোকাকুলভাবে গমন করিয়া সকলে নিজান্ত ।]

কুমার প্রত্যভিজ্ঞান নামক বঠ অঙ্ক সমাপ্ত ।

সপ্তম অঙ্ক ।

[তাহার পর লক্ষণের প্রবেশ]

লক্ষণ । হে শাস্ত্রিকবর্গ, ভগবান্ বায়ীকি, অত ব্রাহ্মণ, কাম্বির, পুত্রবর্গী-
ও ব্রহ্মবংশীরদিগের সহিত সমস্ত প্রজাবর্গকে এবং আনামিগকে আশঙ্কিত
করিয়া য়েব, অক্ষয়, তিৰ্যাস্, বোনি ও উরগদিগের নায়কগণের সহিত সমস্ত
অন্য প্রাণিলোককে অকীর তপঃপ্রভাবে একত্র সমূহস্থাপিত করিয়াছেন । আঁঠ
সাম্রাজ্য আনামকে আবেশ করিয়াছেন—“বৎস লক্ষণ, ভগবান্ বায়ীকি অস-
মোক্ষার্থকীকী তাঁহার বরচিত নাটকের অভিনয় দর্শন করিবার নিবিত্ত আনামিগকে
নিবৃত্তি করিয়াছেন, অতএব পদাভীরে দক্ষকৃষিতে উপস্থিত হইয়া সমাধ-
নামিগকে উদ্ধার কর ।” অস্মিক দর্শ্য এবং অবর্ত্ত প্রাণিদিগের উপবৃত্ত তামে
উপস্থিত করিয়াছি ।

লক্ষণ । অস্মিক করিয়াছি বিনি মুসিবিদের দ্বার লক্ষণের কীৰ্ত্তন
সমাপ্ত ।

[সিঁড়ীতে]

রাম । দেখি, কণকাল অপেক্ষা কর ।

লক্ষণ । আর্ঘ্য, এ নাটক ।

রাম । হা বেবি, দণ্ডকারণ্যবাসপ্রিয়সখি, রামই তোমার এই ঠাক-
ছবিখাঁকের মূল ।

লক্ষণ । আর্ঘ্য, নাটকের অভিনয় দেখুন ।

রাম । বঙ্গের আমি—এই প্রস্তত হইরাছি ।

[তাঁহার পর এক একটি শিশু ক্রোড়ে স্থাপনপূর্বক গলা ও পৃথিবী সাতকে
ধারণ করিয়া প্রবেশ করিতেছেন]

রাম । বৎস লক্ষণ, আমাকে ধর, আমি কি এক অজাতব্রহ্মণ অকৃত্রিক
অঙ্ককারে প্রবেশ করিতেছি ।

দেবীধর । কল্যাণি বৈদেহি, সমাধৃত হও । তোমার অদৃষ্ট জ্ঞানস্বরূপ,
তুমি রত্নবংশধর দুইটি সন্তান জগমধ্যে প্রসব করিয়াছ । ৩ ।

নীতা । [সমাধৃত হইয়া] সৌভাগ্যক্রমে পুত্রধর প্রসব করিয়াছি ; হা
আর্ঘ্যপুত্র । [সূক্ষিত হইয়া পড়িলেন]

লক্ষণ । [রামচন্দ্রের পদধরে নিশ্চিত হইয়া] আর্ঘ্য, আর্ঘ্য, আর্ঘ্যপুত্র
অদৃষ্ট জ্ঞানস্বরূপ ; রত্নবংশের কল্যাণকর অক্ষর উদগত হইয়াছে । [সূক্ষিত]
হাঁ, হাঁ, সৎসূক্তিতাকরাশিপরিপ্লুত আর্ঘ্য সূক্ষিত হইয়াছেন । (বীকন করিতে
লাগিলেন)

পৃথিবী । কখনে আধৃত হও, আধৃত হও ।

নীতা । (আধৃত হইয়া) ভগবতি, আপনি কে, ইনি বা কে ?

পৃথিবী । ইনি তোমার বঁওরকুলের দেবতা ভাগীরথী ।

নীতা । ভগবতি, আপনাকে প্রণাম করি, আপনাকে প্রণাম করি ।

ভাগীরথী । চরিত্রের বাহাদুর্য্যবান! অর্ধিত উৎকৃষ্ট মঙ্গল লাভ কর ।

নীতা । অর্ধিত হইলাম ।

ভাগীরথী । ইনি তোমার জন্মী বহুব্রহ্মী ।

নীতা । হা ঠাক, আমাকে এমন অবস্থার আপনাকে দেখিতে হইল
কিন্তু, এই পুত্র । (নীতাকে আনিমন করিল)

নন্দন । (সর্বে) সৌভাগ্যবশতঃ পৃথিবী এবং ভাস্করী আর্ধ্যাক প্রতি
অগ্রহেৎপ্রকাশ করিয়াছেন ।

রাব । (অবলোকন করিয়া) এ অতি করুণ দৃশ্য ।

ভাস্করী । বিবর্তরাও ব্যথিত হইলেন । অগত্যনেহেই অর । অথবা
এই অগত্যমেহ একটি বোহবকন, ইহা সমস্ত চেতনালম্পন্ন প্রাণীর ক্ষয়ে
বিরাগমান, এবং ইহা অক্লান্ত সংসারওস্ত । বৎসে বৈদেহি, সনাতন হও ;
যেহি কৃতখালি, সনাতন হউন ।

পৃথিবী । যেহি, সীতাকে প্রসব করিয়া কিরূপে আশঙ্ক হই ?

প্রবচনঃ শাকনদিসের মধ্যে ইহার দীর্ঘকাল বাস, তাহার পর পতিকর্ক
ক্ষাপ । এ নিত্যই অসহ ।—

ভাস্করী । কোন্ প্রাণী কলপাকোচ্ছন্ন নিরন্তর ঘাম মোধ করিতে সর্বে
হয় ? ৪৪

পৃথিবী । ভাস্করী উপস্থিতই বলিয়াছেন । রানতলের কি একরূপ আচরণ
উপস্থিত হইয়াছে ?

বাক্যকালে বালক রানচন্দ্র ধর্মশাকী করিয়া ইহার যে পাণিগ্রহণ
করিয়াছিলেন, তাহার সম্মান রক্ষা করিলেন না, আমার মস্তান্না রক্ষা করেন
নাই ; রাবর্ষি জনকেরও পৌত্র্য রক্ষা করেন নাই । চরিত্রবিশোধক অর্ষি,
কীর্ত্তিমা জাহ্নাবনবর্ষম, ও তৎপর্ত্তিত সত্যি এই সকলকেও পণ্য-করেন
নাই । ৫৪

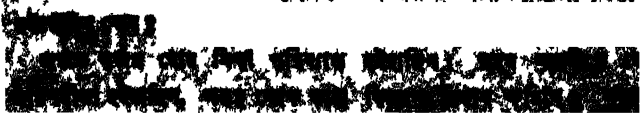
সীতা । হায়, আঁচপুত্রের কথা শ্রবণ করাইয়া গিলেন ।

পৃথিবী । আয়, তে তোমার আর্ধ্যপুত্র ?

সীতা । (লজ্জায় সখিত অকবিসর্জব করিয়া) অথবা অর্ধ্যকী বৈরণ
করিল ।

রাব । শাক পুত্র, আমি এইরূপই হইয়াছি ।

ভাস্করী । তৎপতি বহুভয়ে, প্রসন্ন হইব । পাপহি, এই
প্রবচন । তবে আশি অধিহিত মুখ্যকর রান এইখানে প্রবচনই
করিয়াছেন ।

প্রকাশ মনোরঞ্জনই ইন্দ্রাকুবন্দীর রাজ্যের মূলমন্ত্র। উহা অতি
দুর্লভ কাণ্ড। এ ক্ষেত্রে বৎস রামচন্দ্র কি করিবেন ? ৷ ৬ ৷

রাম। জীবের অন্তরের তাব পরিচ্ছাদনে দেবতাদিগের বিশেষরূপ
গন্ধার শক্তি অধা হত। অতএব আপনার উদ্দেশ্যে এই প্রণামাঙ্গলি।

রাম। মাতঃ, আপনি ভগীরথের বংশে চি. কাগই অহুগ্রহ প্রকাশ করিয়া
আসিতেছেন।

পৃথিবী। হেবি, আমি নিতাই আপনাদিগের প্রতি সন্তুষ্ট; কিন্তু আপাত-
অনুগ্রহ মেহোশোকাবেগে এরূপ বলিতেছি। সীতার প্রতি রাধভ্রমের মেহ আমি
যে জানি না তাহা নহে।

দৈবরূপে বৎস। জানকীকে নির্ভাসিত করিয়া শোকানলসত্ত্বগুচিত্ত রামচন্দ্র
খীর অলৌকিক বৈশ্য ও প্রজাদিগের পুণ্যকলে জীবিত রহিয়াছেন ৷ ৭ ৷

রাম। অরূপ সন্তানের প্রতি বড়ই সন্দেহ।

সীতা। (মোহন করিতে করিতে অঙ্গলিবন্ধন করিয়া) না আমাকে
নিজ শরীরে বিলীন করুন।

রাম। আর কি বলিবেন ?

ভগীরথী। জীবর এমন অনর্থ নিবারণ করুন। অবিলীন হইয়া সংগ্র-
বৎসর জীবনধারণ কর।

পৃথিবী। বৎসে, তোমার এই পুত্র দুইটিকেই প্রতিপালন করিতে হইবে ?

সীতা। আমি অনাথা, ইহাদিগকে লইয়া কি করিব ?

রাম। ছকর, ভূমি বজ্রনির্ধিত।

পৃথিবী। ভূমি সনাথা হইয়াও কিরূপে অনাথা ?

সীতা। এই হতভাগিনীর সনাথত্ব কিরূপ ?

পৃথিবী। ভূমি পৃথিবীর কল্যাণবরূপ, তোমার সংস্পর্শে আমাদিগেরও
সুখস্বাস্থ্য হুই লাভ করিতেছে, তথাপি ভূমি কেন আপনাকে অস্বাস্থ্য
যত্ন করিতেছে ?

সীতা। আমার কল্যাণ করিতেছেন ত ?

পৃথিবী। হে অন্ধ !

[লেপত্যা কলকল শব্দ]

সীতা। আমার কল্যাণ করিতেছেন ত ?

শীতা । সবুজ আকাশ অজলিত হইল কেন ?

দেবীকর । বুঝিয়াছি ।

কৃষ্ণাঘ হইতে কৌশিক, এবং কৌশিক হইতে রামচন্দ্র যে অস্ত্রসমূহ গুরুপন্নপ্নরার্জবর্মে লাভ করিয়াছিলেন, কৃতকায়েন সহিত সেই অস্ত্রগুলি আবিভূত হইতেছে ॥ ১০ ॥

[মেগথো] দেবি সীতে, আপনাকে নমস্কার করি ; আপনাদেবী পুত্রস্বয়ই এখন আর্দ্রাদিগের আশ্রয় । কারণ দেব রঘুনন্দন চিত্রবর্ণনসময়ে এইরূপ বলিয়াছিলেন ॥ ১০ ॥

শীতা । অহো সৌভাগ্য ! অস্ত্রের অধিকাত্মদেবগণ আবিভূত হইতেছেন ।

দর্শন । আর্দ্র বলিয়াছিলেন : - "এই অস্ত্রগুলি একদেবে তোমার সন্তানকে আশ্রয় করিবে" ।

হাম । হে পরমাত্মদেবতাগণ, আপনাদিগকে নমস্কার করি । আপনাদিগকে প্রীতি হইয়া আমি কৃতার্ধ হইয়াছিলাম । আপনাদিগকে শরণ করিলে আপনাদিগ বৎসবয়ের সমীপে উপস্থিত হইবেন । আপনাদিগের মঙ্গল হউক ॥ ১১ ॥

বিশ্বর ও আনন্দের সমাবেশে অর্জরীকৃত নদীর পোকসিন্ধুতরণ কৃত হইয়া আপনার এক অনির্কটনীর অবস্থা উপস্থাপিত করিতেছে ॥ ১২ ॥

দেবীকর । বৎসে আনন্দিত হও । তোমার পুত্রস্বয় একদেবীস্বয়ই তাঁর আর্দ্রকর্পণী হইল ।

শীতা । তনবতীকর, একদেবে কে ইহাদিগের কজির্দোষ্টিত নগের বিধান করিবেন ?

হাম । বনিতপানিত রঘুবন্দীদিগের, বনবিদ্বিৎসী শীতা, ক্রীতকর মনোরমকী প্রীতি হইতেছেন না ! জাহা, কি কই ! ১৩ ॥

দেবীকর । বৎসে, তুমি কেন এ অত ভাবনা করিতেছ ? তুমি তোমার ইচ্ছার পর এই বৎসবর্কে তর্কমান বাণীকির মিত্র কর্তব্য করিবে ; ইহাদিগের কজির্দোষ্টিত মনোরম সম্পন্ন করিবেন ।

শীতা । শীতানন্দ, কৃষ্ণবন্দীদিগের ও কৃষ্ণবন্দীদিগের কজির্দোষ্টিত মনোরম সম্পন্ন করিবে ১৪ ॥

হাম । কৃষ্ণবন্দী দেব ক্রীতকরী কজির্দোষ্টিত মনোরম সম্পন্ন করিবে ১৫ ॥

বনভংগে সত্য গভীরে ফুৎ ও লবকে আগনার পুত্রবৎ বলিয়া বনে করিলেন। এই বীরবৃত্ত আকর্ষণিত হইল এবং প্রোচেষ্ট হুনির নিকট সংস্কার গঠিত করিয়া দিল এবং ইহাদের বনসংবাদ বৎসর ॥ ১৫ ॥

হানু । বৎস, আনন্দের চিত্ত অতি অস্থির হইয়াছে, এবং আমি বনে হস্তাক্ষর হইয়াছি ।

পৃথিবী । বৎসে এস, রসাতল পবিত্র কর ।

রাঘ । হার প্রিয়ে, লোকান্তরে চলিলে ?

সীতা । মা, আমাকে আগনার শরীরে বিশীন করুন, আমি এইকরণ লোকান্তরের পরিবর্তন অনুভব করিমা প্রাণ ধারণ করিতে অপারণ ।

রাঘ । কি উত্তর দিবেন ?

পৃথিবী । বৎসে, আমার আদেশে সন্তত্যাগপর্যন্ত তুমি ইহাদের প্রতিপালন কর । তাহার পর তোমার বাহা ইচ্ছা হয়, করিবে ।

ভাস্করী । এইরূপই কর ।

[গঙ্গা, পৃথিবী ও সীতা নিজান্ত]

রাঘ । সীতার অন্তর্ধানই কি সম্পন্ন হইল। হার হুবি, দত্তকারণ্য-বাসিন্দ্রিয়বচনী ; চারিত্রদেবতে, তুমি লোকান্তরে গমন করিলে ? [সুস্থিত হইলেন]

লক্ষণ । ভগবন্ বাণীকি রক্ষা করুন। এই কি আগনার কাব্যাজিন-একপদের উদ্দেশ্য ?

[নেপথ্যে]

উত্তরোত্তরি নিবৃত্ত কর । বাবরজবাবক মর্ত্যবর্গে জীবন, সোমায়, তপস্বী বাণীকি বৃত্ত, পৃথিবী পরম পরিষ্কৃত ব্যাপার বর্ণন কর ।

লক্ষণ । [অকম্বলক করিল]

সেই অকম্বলক সুস্থিত হইল হস্তধনী-সলীল আনোড়িত হইতে হইবে যে ব... করিলে অকম্বলক আনুত করিমা কেলিরাহেল । কি অকম্বল... পৃথিবী—বৌদ্ধের সহিত অন হইতে উচিত হইবে

[পুনর্বার সেপথ্যে] জনপুত্র্যে অরুহতি, আপনি গন্ধা ও পৃথিবী—
আবাসিককে সন্তুষ্ট করুন। এই পুণ্যশীলা বধু সীতাকে আপনার নিকট
সমর্পণ করিলাম ॥ ১৭ ॥

গন্ধা। আশ্চর্য্য, আশ্চর্য্য! আর্ষা, দেখুন, দেখুন। হা কষ্ট, এখনও
পর্ষ্যন্ত আর্ষ্যের চেতনাসংকার হইল না?

[তাহার পর অরুহতী ও সীতার প্রবেশ]

অরুহতী। বৎসে বৈদেহী, তুমি লজ্জা ত্যাগ করিয়া সখর এস।
তোমার হস্তের প্রিয়স্পর্শ দ্বারা আমার বৎসকে প্রত্যাঞ্জীবিত কর ॥ ১৮ ॥

সীতা। [সমস্তই রাধের সনীপে গমন করিয়া তাঁহার গাত্রস্পর্শ করিয়া]
আর্ধ্যপুত্র, আশু হউন।

রাধ। [আশু হইয়া আনন্দের সহিত] একি! [দেখিয়া আনন্দ ও
বিশ্বয়ের সহিত] কি দেখি। [লজ্জার সহিত সম্বিতভাবে] এই বে অম্বনী
অরুহতী, স্বয়ংসুন্দ ও শান্তাসনেত সাদানন্দর সমস্ত গুরুগণ এখানে উপস্থিত।

অরুহতী। বৎসে, ইনি ভগ্নীরথকুলদেবতা সুপ্রসন্ন ভগবতী গন্ধা।

ভাগ্নীরথী। জনপুত্র্যে রামভক্ত, আলোচ্যধর্ম্ম-সময়ে আমার প্রতি স্নিহ-
ব্যক্ত করণ করুন। “হাসঃ, অরুহতী তাহার বধু সীতার বহুচিন্তার
বেরূপ রত আপনিও সেইরূপ সীতার বহুচিন্তার নিরত হউন” আশ্বাসের এই
বাক্যসবকে আমি গণনুভব হইয়াছি।

অরুহতী। ইনি তোমার ঋণ ভগবতী বহুভবতা।

পৃথিবী। শ্রীমতীকে পরিভ্যাগ করিবার সুর তুমি খলিয়াছিতে কে-
তনবতি বহুভব, সাদ্যভাবা নিমকজ্ঞা করনকীকে দেখিবেন। এতদুর
বৎসের সেই বাক্য আমি গালন করিয়াছি।

রাধ। আমি গুরুতর অপরাধ করিলেও ভগবতীকে আমারই প্রতি

অস্বপ্নের প্রবেশ করিয়াছেন।

অরুহতী। এই প্রত্যক্ষী ও জনপদার্থী প্রবেশের, তুমিই সূচী
করিতে, এইরূপ করণ করিয়া থাকিবে, আমি অস্বপ্নের সূচী
করন করিয়াছিলাম; সুতরাং ভগবতী আমারই প্রবেশ করিয়াছেন।
কিন্তু এইরূপে, ভগবতীকে প্রবেশ করিয়াছেন।

দেবযজ্ঞনসম্ভবা, সূর্য্যকুলবধু সীতাকে পরিগ্রহণ করা হইতেছে, তেঁদেরা এ বিষয়ে কি বিবেচনা কর ?

লক্ষণ । আৰ্ধ্যা অরুন্ধতী কর্তৃক এইরূপে নির্ভংসিত প্রকৃতিবর্গ ও সমগ্র ঐশ্বিন্যুহ আৰ্ধ্যা সীতাকে নমস্কার কবিত্তেছে । লোক পালনণ ও সর্বাঙ্গিণ পুন্দ্রবৃষ্টিধারা আৰ্ধ্যাব অর্চনা কবিত্তেছেন ।

অরুন্ধতা । জগৎপতি বামচন্দ্র, হিরণ্যরী প্রতীকৃতির পবিত্র প্রকৃতি প্রিয়া সীতাকে অশ্বমেধযজ্ঞে ধর্মানুসাবে সহধর্মচারিণী নিযুক্ত কর ॥ ১৯ ॥

সীতা । [স্বগতঃ] আর্ধ্যাপুত্র সীতাব চঃধ দূর করিতে জানেন ।

রাম । ভগবতী যেরূপ অমুমতি করেন ।

লক্ষণ । কৃতার্থ হইলাম ।

সীতা । বাঁচলাম ।

লক্ষণ । আর্থে, নিগঞ্জ লক্ষণ আপনাকে প্রণাম করিতেছে ।

সীতা । বৎস, এইরূপ (অর্ধ্যাজর আজ্ঞাবচ হইয়া) দীর্ঘজীবী হও ।

অরুন্ধতা । ভগবন্ বাম্বীকি, সীতাগর্ভসম্ভূত বাম্বজ্ঞের পুত্রধর কুশলবকে আনয়ন করুন । [নিষ্কাশ্য]

রাম ও লক্ষণ । সৌভাগ্যক্রমে আমবা যাহা ভাবিয়াছিলাম তাহাই সত্য ।

সীতা । [অশ্রবিসর্জন পূর্বক সাভিপ্রায়ে] আমার পুত্রধর কোথায় ?

[বাম্বীকি ও কুশলবের প্রবেশ]

বাম্বীকি । বৎস কুশ লব, এই রঘুপতি তোমাদিগের পিতা, এই লক্ষণ তোমাদিগের কনিষ্ঠভাত, সীতাদেবী তোমাদিগের জননী, এবং এই রাম্বি-জনক মাতামহ ।

সীতা । [হর্ষ শোক ও বিষয়ের সহিত অবলোকন করিয়া] কি পিতা ।

কুশ ও লব । হা তাত, হা জননী । হা মাতামহ ।

রাম । [হর্ষের সহিত আলিঙ্গন করিয়া] বৎসধর, পুণ্যকলে তোমাদিগকে প্রাপ্ত হইলাম ।

সীতা । বৎস কুশ এস, বৎস লব এস, তোমাদিগের জন্মান্তরগত জননীকে বহুক্ষণ ব্যাপিয়া আলিঙ্গন কর ।

কুমারধর । [সেইরূপ করিয়া] আমরা ধন্ত হইলাম ।

সীতা । ভগবন্ প্রণাম করি ।

বান্ধীকি । বৎসে, এই ভাবে দীর্ঘকাল জীবনধারণ কর ।

সীতা । ওমা ! পিতা, কুলগুরু, ঋশ্রাজন, ভর্জুসহিত আৰ্ঘ্যা শাস্তাদেবী, লক্ষ্মণ ও সুগ্রহসম আৰ্ঘ্যপুত্রের চরণ এবং কুশ ও লব সকলকেই যুগপৎ দর্শন করিতেছি । এইজন্ত আনন্দে পূর্ণ হইয়াছি ।

[নেপথ্যে কলকল শব্দ]

বান্ধীকি । [উত্থান করিয়া ও অবলোকন করিয়া] লবণনিহস্তা মথুৰেশ্বর সমাগত হইয়াছেন ।

লক্ষ্মণ । মঙ্গল মঙ্গলের অনুসরণ করিয়া থাকে ।

রাম । এই সমস্ত অমুভব কবিত্তে'ছ বটে, কিন্তু বিশ্বাস চইতেছে না । অথবা অভ্যুদয়ের প্রকৃতিই এইরূপ ।

বান্ধীকি । রামভদ্র, বল—তোমার আর কি প্রিয়কার্যা করিব ?

রাম । ইহা অপেক্ষাও প্রিয়কার্যা আছে ৩ তথাপি এইরূপ হউক ।

গঙ্গাও জননীর ত্রায় ভগতের মঙ্গলবিধানিনী এই বামাঙ্গকথা পাপ নাশ করিয়া পবিত্রতা ও অশেষ মঙ্গল বর্ধন করুক । অভিনয়যোগ্য আকারে বিস্তারুপা পরিণতপ্রস্ত ও শব্দব্রহ্মতত্ত্বজ্ঞ কবিব এই বাণী পশ্চিৎগণ পর্যালোচনা করুন ॥ ২০ ॥

[সকলে নিষ্ক্রান্ত ।]

সম্মেলন নামক সপ্তম অঙ্ক সমাপ্ত ।

